

ZALAI MÚZEUM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

23

2017

ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala Megye Múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala Country

Sorozatszerkesztő:KAJÁN IMRE

Szerkesztőbizottság: KAJÁN IMRE, KOSTYÁL LÁSZLÓ

Kötetszerkesztő:
SIMMER LÍVIA

Lektorok:
DR. K. NÉMETH ANDRÁS, DR. habil. TUSOR PÉTER, DR. PAKSY ZOLTÁN, KARDOS GY. JÓZSEF,
DR. habil. NAGY MARIANN, MÉSZÁROS CSABA

Angol nyelvi fordítás:
NAGY VERONIKA

Angol nyelvi lektor:
BUDAI TIBOR

Nyomdai előkészítés, borítóterv:
CSÁSZÁR RENÁTA

Nyomdai kivitelezés:
ELANDERS HUNGARY KFT., ZALALÖVŐ

A kiadvány megjelenését támogatta:

Salla Közhasznú Alapítvány

Degré Alajos Zalai Honismereti Alapítvány

Kiadja:

Göcseji Múzeum
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
E-mail: muzeum@zmme.hu

Felelős kiadó: Kaján Imre

HU-ISSN 0238-5139

TARTALOMJEGYZÉK

KAJÁN IMRE	Előszó	5
TOKAI ZITA MÁRIA:	Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely – egy központ a lengyeli kultúra idejéből I. <i>Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely – a centre from the age of Lengyel culture I.</i>	7
ORHA ZOLTÁN – SAVANYÚ BÁLINT:	Egy rézkori objektum leletei Keménfáról <i>The findings of a Copper Age archaeological site in Keménfa.</i>	31
SZÁRAZ CSILLA:	A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen előkerült késő bronzkori temetőrészlet bemutatása <i>A presentation of the cemetery part found at Hahót-Vadaskert-dűlő archaeological site</i>	53
TARBAY JÁNOS GÁBOR:	The Late Bronze Age Hoard from Oltárc Márki Hill Analysis of prehistoric manipulations, selective fragmentation and non-ritual violence <i>Késő bronzkori depó Oltárc-Márki hegyről (Zala m.)</i> <i>Őskori manipulációk, szelektív és recens törések vizsgálata</i>	73
ILON GÁBOR:	Egy kora vaskori préselő minta Gősfá határából In memoriam Horváth László (1945 – 2015) <i>An early Iron Age mold from Gősfá, Fásdi-hegy (western Hungary)</i> <i>In memoriam Horváth László (1945 – 2015)</i>	139
MÜLLER RÓBERT:	Cece vagy guzsaly, <i>radius</i> vagy <i>colus</i> ? Textilgyártás és a Balaton vízállása a 4. században <i>Pin-beater or distaff, radius or colus?</i> <i>Textile production and the water level of Lake Balaton in the 4th century</i>	145
VÁNDOR LÁSZLÓ:	Újabb adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához A Kanizsai Boldogságos Szűzről címzett ferencrendi kolostor régészeti emlékei <i>Recent data on the topography of the medieval country town of Nagykanizsa</i> <i>(The archaeological remains of the Franciscan Monastery of Kanizsa dedicated to the Blessed</i> <i>Virgin Mary)</i>	163
TUGYA BEÁTA:	Nagykanizsa–Miklósfa–Romlottvár (Botszentgyörgy vára) 16. századi állatcsont leletei <i>Nagykanizsa–Miklósfa–Romlottvár (Castle of Botszentgyörgy)</i> <i>Animal bones finding in 16th century.</i>	185
SZ. SIMON ÉVA:	Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei <i>Reservation or Illusions? Against Kanizsa in 1574 Ottoman attack and its consequences</i>	201
MÉSZÁROS ÁDÁM:	Kiskanizsára költözött családok 1690 és 1760 között Újabb adatok Kiskanizsa településtörténetéhez <i>Families moved to Kiskanizsa between 1690 and 1760</i> <i>Recent data to Kiskanizsa's town history</i>	217

KANÁSZ VIKTOR:	Nagykanizsa egyházi élete az 1778-1779-es <i>canonica visitatio</i> tükrében <i>The ecclesial life of Nagykanizsa in the light of canonica visitatio written in 1778–1779</i>	225
BERKI MÁRTON – BERKI SZILÁRD:	Egy „csinált város” téglái – Téglagyártás Zalaegerszegen <i>Bricks of an ‘artificial town’ – Brick production in Zalaegerszeg</i>	235
BEKŐ TAMÁS:	Patkó-rejtély Egy titokzatos dunántúli rablóvezér élete és Zala megyei rablásai <i>Patkó mystery</i> <i>A mysterious Pannon bandit’s life and robberies in Zala County</i>	271
MOLNÁR LÁSZLÓ:	Zsidó családok Pákán <i>Jewish families in the village of Páka</i>	305
ISKI SZILVIA:	Keszthelyi pitaval anno Gyilkosságok a Balaton-parti településen a 20. század elején – a korabeli sajtó tükrében <i>Murders in the lakeside town of Keszthely in the early 20th century –</i> <i>in the light of contemporary press</i>	331
CSEH VALENTIN:	A célkeresztben egy Liberator <i>Targeting a Liberator</i>	341
BEKŐ TAMÁS:	Az 1956-os forradalom Zalatárnokon <i>The Revolution of 1956 in Zalatárnok</i>	347
KARDOS LAURA:	„Egy ú. n. kastély-múzeum” 40 éves a keszthelyi Helikon Kastélymúzeum állandó enteriőr-kiállítása <i>„A so-called Palace Museum”</i> <i>The permanent interior exhibition of the Helikon Palace Museum in Keszthely is forty years old</i>	383
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Aki egybeforrasztotta a múltat a jövővel A 160 éve született Stróbl Alajos művészi indulásáról <i>The person who brought past and future together</i> <i>About the beginnings of the artistic career of Alajos Stróbl (On the 160th anniversary of his birth)</i>	395
KARDOS FERENC:	Határtalan Zala Egy magyar-osztrák-szlovén hármashatár vizsgálat zalai tanulságai <i>Zala – a county without borders</i> <i>The experiences of a study in the Hungarian-Austrian-Slovenian tripoint area</i>	405

Előszó

Tisztelt Olvasók, Múzeumbarátok!

A 2015 telén megjelent előző kötetünk bevezetőjében a Göcseji Múzeum előtt álló nagy fejlesztési lehetőségekről írhattam, ezek kapcsán pedig arról, milyen jól átérzi Zalaegerszeg és Zala megye polgársága a múlt, jelen és jövő összekapcsolódását, és ami ennél fontosabb: érzi azt a felelősséget, ami ebben *elháríthatatlanul az övé*. A gazdasági válság után a migránsok százezrei keltette veszély sem árnyalja határ menti megyénk lakosainak hétköznapijait, végre megint itt a nyugodt építkezés ideje.

Meg is kezdődött nálunk mind a Göcseji Múzeum, mind a Falumúzeum fejlesztése. Mikor ezt a kötetet a kezükbe veszik, a zalaegerszegi Göcseji Múzeum emiatt *már-még* éppen nem látogatható, mert városunk történelmi központjában álló épületünk teljes megújítására készülünk. Ez reményeink szerint megmutatja majd a Millennium körüli időszak építészetének minden szépségét. Közvetlen szomszédságunkban éppen a törökkori Egerszeg-vár maradványainak régészeti feltárása zajlik, hiszen itt épül majd a *Mindszentyneum*, városunk új kulturális intézménye. Büszkék lehetünk a Göcseji Falumúzeum alakuló terveire is, amelyek nálunk a 20. század közepéig létrejött, majd onnantól pár évtized alatt eltűnő hagyományos falusi építészet és életmód emlékeit mutatja majd be.

A közel egy éves zárva tartás tehát érthető és indokolt. Ám nem maradunk feladat nélkül – még ha nem is a múzeum falai között végezzük munkánkat. A Gö-

cseji Múzeum egy éven belül megújuló épületében, a Mindszentyneumban és a jelentősen kibővülő Göcseji Falumúzeumban olyan kiállító és oktatótérket nyújtunk, amelyek Önöknek látogatóknak nyújtanak majd reményeink szerint maradandó kulturális élményt és használható tudást. Azon dolgozunk, hogy új látogatói tereinkben az eddiginél hosszabb tartózkodásra ‘kényszerítsük’ Önöket, hogy másnap, egy hét, egy hónap, egy év múlva visszatérjenek hozzánk. Hogy amikor meghallják a Zalaegerszeg szót, beugorjon az érzés: de jó volt ott lenni, érdemes odamenni!

De ez mind az Önöknek szóló élmény és tudás. Ezt a Múzeum annak a munkának az alapján képes kínálni és nyújtani, amely tudományos eredményeket hoz létre. A muzeológus elsősorban is tudós kutató, aki a múlt tárgyait faggatja, feltárja máig ható tanulságú történetüket, hiszen a múzeum ma már nem egyszerűen tárgyakat gyűjt, hanem természeti-emberi történeteket. A régészeti ásatások leletei sem önmagukban érdekesek, hanem a teljes környezetükkel együtt, amely elmondja ezeket az egykori élethelyzeteket. Amikor tehát Önök egy-egy kiállításon rácsodálkoznak egy-egy tárgy gyönyörűségére, vagy drámaiságára, ez a kutató tudományos munka áll mögötte.

Ez a huszonharmadik kötet hét évezredet ível át a kőkorszaktól napjainkig, időutazás a javából. Tartसानak velünk!

Kaján Imre
múzeumigazgató

Tokai Zita Mária

Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely – egy központ a lengyeli kultúra idejéből I.

A lengyeli kultúrkör a Kr.e. 5. évezred első felében meghatározó kulturális egység volt, mely nemcsak hazánkban, hanem egész Közép-Európa területén nagy jelentőséggel bírt. Jellemzőes „alkotásai” a körárkok/körárkokrendszerek, melyek kb. 350.000 km² nagyságú területen jelentkeznek (1. kép 1–2), jelenleg a két legtávolabbi helyszíne között légvonalban mintegy 850 km távolság van. E hatalmas terület változatos domborzatú tájakat foglal magába. A körárkokat jellemzően domboldalal lankáin vagy teraszain, vizek közelében, többnyire löszös talajba ásva találjuk. Ugyanakkor előfordulnak dombok lábánál, sík területeken is. Ezek általában nem önmagukban álltak, hanem közvetlen mellettük, esetleg körülöttük, vagy a közelükben település is volt. E körárkok meghatározott elvek és ideológia alapján születtek, egységes képet mutatnak, ám még sincs közöttük két teljesen egyforma. Közös bennük, hogy bár nagy földrajzi területen, mégis nagyjából egy időhorizontban létesítették őket, megközelítőleg kör alakúak, és az égtájak irányában bejáratok tagolják.

Ha a lengyeli kultúrkör hatalmas elterjedési területét megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy nem a teljes területén jelentkeznek a körárkok, hanem csak bizonyos vidékeken. Németországnak a déli részén, Alsó-Bajorországban, valamint az ország középső területein található körárkok. A Cseh Köztársaságban a két terület, Cseh- és Morvaország a rondellák szempontjából is jól elkülönül, ráadásul a kettő közötti Cseh-Morva dombvidékről egyetlen ilyen lelőhelyet sem ismerünk. Szlovákiának a délnyugati részén jelentkeznek a körárkok, Nyitra környékén különösen nagy sűrűsödés mutatkozik. Az osztrákoknál Alsó-Ausztria területén létesítették zömüket,

Felső-Ausztriában mindössze egy rondella van. Lengyelországban az eddig ismertté vált néhány körárkok nagy szóródást mutat, egymástól 2-300 km távolságban vannak, de ezek nem tekinthetők mérvadónak alacsony számuk miatt. Hazánkban a Dél-Dunántúl, annak is délkeleti része tűnik a legintenzívebbnek, a nyugat-dunántúli térségből kevesebbet ismerünk. Ám mindez nem csak a kutatás mértékével függhet össze.

A lengyeli kultúra hazai körárkainak a száma jelenleg 30 (1. kép 2), melyek többsége a Délkelet-Dunántúlon, elsősorban Baranyában van.¹ Délnyugat-Dunántúlról, azon belül is Zala megyéből napjainkig hat lelőhelyről hetet ismerünk: Balatonmagyaród – Híd-végpuszta, Becsehely – Gesztenyesi-földek, Bezeréd – Teleki-dűlő II., Gétye – Gyomgyálló-lejtős, Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely és Sormás – Török-földek I-II. Ezek közül csak Balatonmagyaród – Híd-végpusztán és Sormás – Török-földek I-II. lelőhelyek területének egy részén folyt feltárás, Becsehely – Gesztenyesi-földeket csak légifotóról és terepbejárásból, Bezeréd – Teleki-dűlő II. és Gétye – Gyomgyálló-lejtős lelőhelyeket pedig a fotón és a terepbejárás felül geofizikai felmérésből ismerjük.² Zala megyében Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely az egyetlen – szinte – teljesen feltárt körárkokrendszer (1. kép 3). Jelen munkában e lelőhely bemutatását tűztük ki célul.³

A zalai körárkok abból a szempontból is érdekesek, hogy bár eddig ismert számuk alacsony, mégis a kultúra teljes időintervallumát felölelik. Jól mutatják, hogy ezeket nemcsak a lengyeli kultúra korai szakaszában létesítették, hanem a kultúra klasszikus fázisában is, sőt még helyenként a késői időszakából is ismerünk árkokat.⁴ És ez az ideológia nem ért véget a lengyeli kultúra életével, hanem tovább tartott a rézkor idején

¹ legutóbbi összefoglalásuk: BERTÓK – GÁTI 2014

² legutóbbi összefoglalásuk: P. BARNA et al 2015, 2016

³ E munkámmal a lelőhely felfedezőjének, a közülünk 2015 nyáron távozott Horváth László, Laci bácsi emlékének tisztelgek.

⁴ legutóbbi összefoglalásuk: P. BARNA et al 2016

is, főleg Közép-Európa peremterületein.

Korábban a lengyeli kultúrát 3 területi csoportra osztották: keletire, középsőre és nyugatira. A keleti csoport a Duna és a Balaton közötti sávot és a Dunától keletre, a Zagyváig birtokba vett térséget fedte, a középső csoport pedig a Dunántúl nagy részét. A legnagyobb területű nyugati csoportba tartozik az elterjedési terület zöme, azonban hazánkban csak a legnyugatibb része, Vas és Győr-Moson-Sopron megye nyugati fele.⁵ Ez ma már csak két csoportra, keletire és nyugati ágra szűkült, közöttük a határt a Balaton vonalánál lehet meghúzni, melyek között kulturális, és talán etnikai különbségek is voltak.⁶ A két csoport létrejöttében és fejlődésében nemcsak az eltérő földrajzi környezet, hanem az eltérő kapcsolatrendszerek is dominánsan hatottak. A Dunántúl nyugati szélén lehetett az a közvetítő útvonal, mely Délkelet-Európából, a Balkánról észak felé egészen Morvaországig húzódott. Ezen a „folyosón” kulturális és kereskedelmi hatások mellett talán kisebb népességmozgások is történtek. Emiatt tapasztalható a nyugat-dunántúli anyag osztrák és morva leletekkel való kapcsolata is.⁷ Ez az útvonal nagyjából megegyezik a római időben Borostyánkő út néven használt úttal. A Délnyugat-Dunántúlon levő Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhely térsége is ezen az útvonalon található.

A lelőhely kutatástörténete

A régészeti lelőhely kiváló földrajzi helyen, a Principális-völgy keleti peremén, egy a környezetéből több mint 20 m-re kiemelkedő homokdombon feküdt (2. kép 1–4). Ez a terület Nagykanizsa-Palin északi szélén, a 74-es számú közút és a Nagykanizsa – Szombathely vasútvonal által határolt részre esik.

A lelőhely a régészeti kutatások során készült jelentésekben és adatbázisokban több néven ismert: *Korparvár-Homokbánya*, *Horgas aljai-dűlő*, *Anyagnyerőhely* – mi az utóbbit használjuk –, nyilvántartási azonosítója: 40335.

Itt 1977-ben, majd 1989-ben végeztek a Thúry György Múzeum (továbbiakban TGyM) munkatársai terepbejárást, mely során egy kisebb telep mutatkozott

a felszíni leletek alapján.⁸ Az illegális homokbányászat miatt 1998-ban a dombtető délkeleti részén, kis felületen leletmentésre került sor dr. Horváth László vezetésével. Ekkor két kis objektumot és egy árok 20 méteres szakaszát – hozzá csatlakozó félköríves „füllel” (kapu) – tárták fel. A domboldalt is megkutatatták néhány szondaárokokkal, melyekben további árkok profiljai jelentkeztek. Ezek alapján itt egy hármas körárokrendszert sejtettek.⁹

2006-ban a helyszínen telephely kialakítását tervezték, ami szükségessé tette a teljes lelőhely feltárását. Az ásás két etapban zajlott: zöme 2006. június 26 – december 15. között folyt, majd a keleti oldal alsó felén 2007. július 2 – augusztus 1. között volt módunk befejezni a munkát. Az egész dombot, összesen 18.700 m² nagyságú területet vizsgáltunk meg, melynek során 86 objektumot tártunk fel és dokumentáltunk le.¹⁰ A megtelepedésre ideális helyszínen több korszak embereinek a nyomait találtuk meg. Itt a dombon – a korábbi feltételezéseket beigazolva – a lengyeli kultúra hármas körárokrendszere jelentkezett az égtájak irányába bejáratokkal és kapukkal. A körárkok feltárása 8-10 m-es szakaszokban történt, melyek metszetalain jól követhető a karbantartásuk nyoma. A lengyeli kultúrán kívül a dombtetőn szórványosan középső rézkori, Balaton-Lasinja kultúrához és késő rézkori, badeni kultúrához sorolható gödrök voltak. Késő bronzkori, a Halomsíros és Urnamezős kultúra idejére datálható objektumokat találtunk a domb alsó felén, a nyugati és a délnyugati oldalon. Az őskori jelenségek mellett a dombtető délnyugati részén – a középső és a külső körárok között – egy késő népvándorlás kori, a 9. század közepén rövid ideig használt, szolgálónépi jellegű kis közösség 14 síros temetője került napvilágra.¹¹

A körárkos lelőhelyek általában nem önmagukban álltak, ezt tapasztaltuk a nagykanizsai rondella esetében is. Tőle keletre és délre, a Kámánacs-aljai-dűlőben, egy víz által kimosott kis völgyön túl fekvő szintén homokos dombháton 1975-ben terepbejárást során nagy kiterjedésű lengyeli korú telepet lokalizáltak (nyilvántartási azonosítója: 40336)¹² (2. kép 1, 5). 2014-ben ezt egy szisztematikus bejárással újra hitelesítettük. Ennek során a korábban ismerteknél jóval

⁵ KALICZ 1975–1976, Abb. 1., 1988, 305.

⁶ BÁNFFY 2007, 19.

⁷ RUTTKAY 1979, 752.; KALICZ 1983–1984, 274–277., 1998, 69.; BÁNFFY 1999

⁸ HORVÁTH 1994, 89–90., 5. számú lelőhely; TGyM ltsz. 79.93.1–8., 91.1.1–8., 91.4.3–5.

⁹ HORVÁTH 1998, 12–13.; 2001, 157–158; TGYM Rég. Ad. 2546-2002

¹⁰ TOKAI 2007, 236–237., 2008a, 249., 2008b, 56–58. A feltárás munkatársai Korcsmáros Attila és Horváth Szabolcs technikusok voltak, a lelőhely felmérését és a digitális munkákat Soós Zsolt és Vadász Norbert végezte. A légifotókat Bicskei József, a tárgyrajzokat Lakó Márta Éva és Soós Gábor készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹¹ STRAUB – TOKAI 2007, 79–104.

¹² HORVÁTH 1994, 89–90., 6. számú lelőhely; TGyM ltsz. 75.14.1–13., HORVÁTH 1998, 12–13.

nagyobb kiterjedést tapasztaltunk elsősorban keleti és északkeleti irányban. A felszíni adatok alapján a település kb. 620x400 m nagyságú, északkelet-délnyugati irányú, a dombhát természetes vonalát követi. A legintenzívebben a mai 74-es számú út nyugati oldala mellett, a dombhát legmagasabb részén, illetve a körárokrendszer felé néző oldalon jelentkezett a leletanyag. Ugyanekkor a rondellától észak/északkeleti irányban, mintegy 250 m távolságban, a Kámánacs-aljai-dűlőben fekvő településtől pedig 200 m-rel északra egy újabb, korábban ismeretlen lengyeli korú lelőhelyet is lokalizáltunk a terepbejárás alkalmával. A település a felszíni nyomok alapján 380x200 m nagyságú, észak-déli irányú és a Nagykanizsa-Palin – Új-Írtás nevet kapta (nyilvántartási azonosítója: 90451).¹³

A lelőhely objektumai

A lelőhely leglátványosabb és monumentálisabb jelenségei a körárokrendszer *árkai* (1. kép 3; 2–6. kép). Az ilyen körárkoknál az első szembetűnő dolgok a fizikai paraméterek: az árkok száma, a formája és a nagysága, feltárás esetén a szerkezete, a betöltések, a feltárt leletanyag. A következő kérdéskör a tagoltságukra vonatkozik: Hány bejárata van? Ezeket hogyan alakították ki? Van-e paliszád vagy sem? Ha igen, mennyi és hol? Mutatkoznak-e régészeti jelenségek az árkon belül, többes ároknál az árkok között, vagy azokon kívül is?

Az elsődleges adatokon túl előbb a közvetlen környezetére, majd a tágabb vidékre fordul a kutatás figyelve, többek között az alábbi kérdésekre keresve a választ: Milyen földrajzi környezetben fekszik a körárok? Vannak-e a közelében hasonló korú telepnyomok? Milyen messze található a következő körárok? Ezekre azonban csak a mérhető tulajdonságokkal válaszolhatunk. A szeparáció, a differenciálódás, a kint és a bent kérdés már egy másik irány felé mutat. Fontos a közösség és az egyén életében betöltött szerepe, a státusz és a rítus jelei, a tevékenységi körök rekonstruálása. A neolitik földművek vizsgálatánál tehát több aspektust is figyelembe kell venni, nemcsak a méretük és a kivitelezésük fontos, hanem az egyediségük és a nemzetköziségük is. Jelen munkánkban csak az elsődleges adatokkal, azaz a „mérhető” tulajdonságokkal foglalkozunk.

Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhely helyszínéről szolgáló meredek dombon valószínűleg talajművelés nem folyt, így a felső 15-20 cm vastag humusz eltávolítása után a világos színű, halványsárga löszös-homokos altalajban jól kirajzolódtak barna betöltéssel a régészeti jelenségek foltjai. Megtaláltuk az 1998-ban feltárt 20 m hosszú árokszakaszt folytatását, illetve az akkor szondázó jelleggel a domboldalba húzott keskeny kutatóárkokat is. A 2006-os feltárásunk során igazoltuk, hogy itt valóban egy hármas körárokrendszert rejtett a föld, melynek árkain különböző számú bejáratot figyeltünk meg. A belső árkon 5, a középsőn 6, a külsőn – valószínűleg szintén – 6 bejárat lehetett.

A 169 m magas domb tetején levő laposabb rész teljesen üres, sem építmény, sem más objektum nem jelentkezett itt. Ezt a központi teret koncentrikusan vették körbe a domboldalba ásott árkok. A belső árok kerekded, a középső már enyhén ovális, a külső árok keleti része kissé deformálódott – a domb keleti oldalán erősebb volt az erózió, itt nagyobb mértékű feltöltődést tapasztaltunk, mely az árok metszetein is jól látszott –, lefelé tolódott el, így formája oválissá vált. A belső árok 167-169 m tengerszint feletti magasságok között, a középső 160-165 m között, a külső 154-161 m között létesült. A körárokrendszer központi tere és a külső árok széle között több mint 15 m magasság különbség volt. A belső árok 48-50 m átmérőjű, a középső 85-94 m. A legnagyobb, külső árok a maga 135-150 m-es legnagyobb szélességével a hazai árkok között a közepes méretet képviseli. Az árkok által körbefogott belső üres tér kb. 1.300 m² nagyságú, a középső árok kb. 4.900 m²-nyi területet kerít, a külső árok pedig kb. 12.000 m²-t. Az árkok adatait az 1. táblázatban foglaljuk össze, feltárt részleteiket pedig a 3–6. képeken.

A többes árok vizsgálata során szabályszerűségeket figyeltek meg az árkok méreteinél. A kettős ároknál 4:3 és 3:2 arány a jellemző, ritkán 2:1. A 4:3 arány főleg a dél-német körároknál van meg, a 3:2 a cseh és morva ároknál, az osztrákoknál pedig vegyes, nem mutatkozik ebben tendencia.¹⁴ A hármas ároknál az 5:4:3 és a 4:3:2 arány a gyakori, de a 3:2:1 is előfordul. Utóbbi tapasztaltuk a nagykanizsai körárkoknál is, ahol az árkok egymáshoz viszonyított aránya megközelítőleg 3:2:1.

Árkaink koncentrikusak, de a deformáltság miatt

¹³ EKE 2014

¹⁴ TRNKA 1991, 314–315., Tabelle 10-12

a keleti és az északi részen tágabb közökkel futnak, a nyugati és a déli részen ezek a távolságok szűkebbek. A belső és a középső árok között 10-19,5 m, a középső és a külső árok között 12,5-28 m közötti távolság van.

Az északkeleti/keleti részen a középső és a külső árok között félúton – a középső ároktól mintegy 9-9,5 m-rel kintebb – egy keskeny, többször megszakadó kis árkot tapasztaltunk, mely paliszádra utal (5. kép 1-2). Ez nem összefüggő, 3 szakaszát észleltük, mindhárom árokszszakasznak külön számot adtunk, melyek északról kelet felé haladva a következők: 48., 49. és 50. objektum. A három árokszszakasz együttesen mintegy 30 m hosszan jelentkezett. A keleti részen biztosan nem folytatódott tovább, az északi részen pedig a bányaprofilig tudtuk követni, a többi a korábbi bányászat megsemmisíthette. Ennek az ároknak a szélessége 0,7-1,14 m közötti, legnagyobb mélysége a humuszolt szinthez képest 0,48 m, oldala szinte függőleges, alja változó, teknős és hegyes. Belefut a középső árok északkeleti bejárata előtti jelentkező félköríves toldalék-árok (61. obj.) északkeleti szélébe, a mindkettőt vágó metszetprofilon azonban nem észleltük külön (5. kép 4). Jól megfigyelhető volt, hogy a paliszádárok a félköríves kiszögellés északkeleti része mellett, valamint délkeleti irányban kicsit távolabb, 0,8-1 m szélesen megszakad, átjárót képezve. Paliszádok nyomait a lelőhely többi részén nem észleltünk.

A domboldalba ásott, V átmetszetű külső és középső árok esetében a bemosódások ferdék, a dombtetőhöz közelebb vékonyak, a dombalj felé vastagabbak voltak, mely a domborzati viszonyokkal magyarázható. Az árkok feltöltődése réteges, többszörös, helyenként 6-8-szoros megújítás, tisztítás nyomait észleltük a metszeten (pl. 4. kép 4). Ezek karbantartása nem minden esetben érintette a teljes árkot, sokszor csak bizonyos szakaszok felújítása történt meg, erre utal az árkokon húzott metszetfalak eltérő betöltési rétegsora (3. kép 2-5, 4. kép 1-6, 6. kép 2-5).

A középső árok bejáratainál az oldalak vörösen átégtek, az árok aljában pedig paticsomladékos felületeket észleltünk, melyeket több méteren keresztül tudtunk követni (4. kép 1-3, 7-8). Hasonlót tapasztaltak Szemely – Hegyes I. lelőhelyen. Ott az I-E árok déli bejárata közelében levő részén, az aljától 1,1 m-re

egy kb. 15-20 cm vastagon átégett, paticsomtörmelékes réteget és egy tölgy oszlop maradványait tárták fel. „Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kapuszerkezet beomlott: elégett maradványait találtuk meg a pusztulás idején már részlegesen betöltődött árokban.” – írták a szerzők.¹⁵ Nagykanizsán is a bejáratokhoz kapcsolódó valamiféle épített konstrukciót tételezhetünk fel abban az esetben, ahol a paticsos omladék nem az árok alján, hanem magasabban, a már részben feltöltődött részen jelentkezett. Ott viszont, ahol az árkok alján és a falain, elsősorban a bejáratok mellett – valamint néhány esetben attól távolabbi szakaszokon is – tapasztaltuk az égést 10-30 cm vastagon, véleményünk szerint direkt kiegészítéssel számolhatunk. Ennek célja talán az árok és különösen a bejáratok melletti részek tartósabbá tétele lehetett, vagy esetleg valamiféle rituálé részeként tekinthetünk a tűz nyomaira. Kiemelendő tény, hogy a kiegészítés nyomaival csak a középső ároknál találkoztunk, sem a belső, sem a külső árok esetében nem tapasztaltunk hasonlót.

Az árkoknál érdemes kitérnünk a bejáratokra is. Ezek paramétereivel – szám, méret, forma, irányítás – többen is foglalkoztak.¹⁶ A körárkok bejáratait jellemzően a szimmetria jegyében alakították ki, 2 vagy 4 bejárat a legjellemzőbb. Páratlan számú, 3 vagy 5 bejárat ritka, utóbbira példa Rašovice,¹⁷ valamint Glau-bendorf 2 középső és külső árka,¹⁸ és Nagykanizsa-Pal-in – Anyagnyerőhely belső árka. A 6 bejáratú rondellák száma is alacsony, ilyen pl. Altruppersdorf,¹⁹ Glau-bendorf 2 belső árka – melynek később az északkeleti bejáratát betemették²⁰ –, Golianovo,²¹ Villánykövesd – Jakabfalusi út mente.²² Ehhez a csoporthoz csatlakozik Nagykanizsa-Pal-in – Anyagnyerőhely középső és külső árka, melyeknél a 4 fő égtáj mellett az északkeleti és a délnyugati irányban is volt bejárat. 8 vagy annál több bejáratot csupán magyarországi körárkok esetében tapasztaltak, a többi országban ez ismeretlen.

A körárkok szempontjából jól kutatott Ausztriában az árkok bejáratainak átlag szélessége 2,2-4,4 m közötti, végződése pedig különböző formában lettek kiképezve, melyeket legutóbb Wolfgang Neubauer sorolt 6 típusba:²³

- 1. típus: a legegyszerűbb, egyenesen vagy ívesen megszakad az árok;

¹⁵ BERTÓK – GÁTI – VAJDA 2008, 92.

¹⁶ pl. PETRASCH 1991, 468-473.; TRNKA 1991, 302-306.

¹⁷ PETRASCH 1991, 519.; TRNKA 1991, 286-288., Abb. 115.

¹⁸ NEUBAUER 2005, 52-57.; MELICHAR – NEUBAUER 2010, 198-203.

¹⁹ DAIM – NEUBAUER 2005

²⁰ NEUBAUER 2005, 52-57.; MELICHAR – NEUBAUER 2010, 198-203.

²¹ legutóbb KUZMA – TIRPAK 2012, 246-247., Abb. 3.3-7.

²² BERTÓK – GÁTI 2011, 3-5.

²³ MELICHAR – NEUBAUER 2010, 91-94.

- 2. típus: enyhén vagy erősebben megvastagszik az árok;
- 3. típus: a bejáratot az árok derékszögben kifelé forduló szakaszai követik (ún. Zangentor);
- 4. típus: a bejáratot az árok derékszögben befele forduló szakaszai követik;
- 5. típus: az árok derékszögben ki-, illetve befele forduló szakaszai összeérnek, két árok között folyosóként szegélyezik a bejáratot;
- 6. típus: az árok kifelé, félkörívben túlnyúlik a bejárat előtt, mely szűkíti a kaput.

A cseh és morva körárokknál is vizsgálták a bejáratokat, mely során ott 5 típust különítettek el.²⁴ Természetesen ezekből a típusokból több egyező az előbb látottakkal: az 1. és az 5. ugyanaz, mint az osztrákoknál, a 2. az osztrák csoport 3. típusával egyezik meg. Itt a 3. típus az 1. és 2. kombinációja, melyet csak Bylany 4/1 lelőhelyen tapasztaltak. A 4. típus is a kettős árokknál van meg, ahol nemcsak a külső, hanem a belső árok is derékszögben megtörik, kifelé fordul, és hozzáérve a külső árokhoz folyosót képez. A többes árokknál előfordul az árokvégződés kombinációja is.

A nagykanizsai lelőhelyen a bejáratok szélessége változó, 2,1-5,2 m közötti, melyek többsége egyszerű földhíd. Az 1998-as kis leletmentés során a külső árok keleti részén a főárokhoz egy félköríves árok csatlakozott, melyet kapuként írt le a feltáró, Horváth László.²⁵ Ez akkor párhuzam nélküli jelenség volt! Ehhez hasonlót a teljes megelőző feltárás során csupán a középső körárokknál észleltünk, ekkor sem a belsőt, sem pedig továbbiak a külsőt nem voltak. A középső árkon azonban 3 helyen, az északi, az északkeleti és a délnyugati bejáratok előtt jelentkezett az érdekes jelenség. Ezeknél félköríves árok vette körbe a bejáratot (5. kép 1, 3). Közülük az északi és a délnyugati árok teljesen visszazárt, mindkét végével szinte „fűszerűen” csatlakozott a körárokhoz, az északkeletinél pedig az egyik vége nyitott volt. Közös jellemzőjük, hogy a körárok a bejáratnál ugyan megszakad, de egy kis, keskeny, sekély árkocska van az átjáróban, mely összeköti a körárok-szakaszokat. Ezeken talán palló lehetett, vagy mivel tényleg keskenyek, könnyen át is

léphettek rajtuk. A körárokhoz csatlakozó félköríves árkok²⁶ adatait a 2. táblázatban foglaljuk össze.

Ha a középső árkon levő 3 toldalékkarkot összehasonlítjuk, akkor azt látjuk, hogy a konstrukciók „átmérője” (azaz legnagyobb szélessége) közel azonos, 10,5-11 m közötti. Ez az adat az északi és északkeleti toldalékok esetében megegyezik a körárok síkjából kiugró mértékkel, míg a délnyugati ezeknél mintegy 3 m-rel kevesebb. Közös jellemzőjük, hogy kettős árkok, általában a külső árok alja V, a belső U átmetsetű, és mindig a belső egy kicsit mélyebb (5. kép 4-5). A külső árok nem is futott végig a konstrukción, mely a legszabályosabb alakú északi toldaléknál jól megfigyelhető volt, ez a körárok széleitől mintegy 4 m-rel véget ért. Ezen félköríves árkokban is találtunk leleteket, kerámiatöredékek – köztük festett darabok is vannak –, állatsontok, őrlőkö töredéke, magkő, csiszolt kőék és agyagkanalak darabjai kerültek innen napvilágra.

A lelőhely nagyfelületű feltárásakor csupán a Dunántúlról ismert a kutatás két hasonló jelenséget, mindkettőt Somogy megyéből: Szólád – Kisaszó²⁷ és Kaposújlak – Várdomb-dűlő²⁸ lelőhelyekről. Az utóbbi annyiban tekinthető párhuzamnak, hogy ott félköríves objektumokat találtak az árok előtt. A szisztematikusan Baranya megyei kutatások nyomán azonban újabb félköríves toldalékarokkal rendelkező körárokot fedeztek fel: Szemely – Hegyes I-II.,²⁹ Villánykövesd – Jakabfalusi út mente³⁰ és Zengővárkony – Igaz-dűlő lelőhelyeken.³¹ Zala megyei őskori földműveinek kutatására alakult kutatócsoport – melynek jómagam is tagja vagyok – egyik vizsgálati helyszínén, Bezeréd – Teleki-dűlő II. lelőhelyen a geofizikai felmérés során is mutatkoztak félköríves záródások a bejáratok előtt.³² Így ma már nyolcra növekedett az ilyen jellegű lelőhelyek száma a Délnyugat-Dunántúlon. Ám ez a szám még mindig nagyon alacsony a kultúrkör elterjedési területéről eddig megismert körárkos helyek számához képest.

A körárokhoz csatlakozó félköríves árkoknak nincs egységes elnevezése, fül, bástya, elővéd, toldalék kifejezésekkel szerepel a különböző publiká-

²⁴ ŘÍDKÝ – DANĚČEK 2012, 228., Fig. 5

²⁵ HORVÁTH 1998, 12–13., 2001, 157–158.

²⁶ A külső körárokhoz csatlakozó félköríves árkoknak csak kis részletei kerültek feltárásra, a többi korábban megsemmisült, így ennek az adatait nem tudták pontosan felvenni, így nem szerepel a táblázatban.

²⁷ OSZTAS et al 2004

²⁸ SOMOGYI 2004, 2007

²⁹ BERTÓK – GÁTI – VAJDA 2008

³⁰ BERTÓK – GÁTI 2011, 3–5., Abb. 2–3.

³¹ BERTÓK – GÁTI 2011, 5–8., Abb. 4–5.

³² P. BARNA et al 2016, 318.

ciókban.³³ Ennek oka a bizonytalanság, a funkciójuk pontos meghatározásának hiánya. Habár az egyik nagykanizsai félköríves árok alakja erősen az olasz bástyákéra emlékeztet, ez valószínűleg csak a véletlen műve lehet. Ezekre a bástya kifejezést nem alkalmazhatjuk, mivel azzal interpretálnánk, és védelmi, hadászati funkcióval ruháznánk fel.

E félköríves toldalékkárok egyik legfontosabb kérdése pontosan a funkciójuk, melyre egyelőre még nem tudott választ adni a kutatás. Kaposújlak esetében felmerül a védelmi szerep, igaz itt nem is körárok, hanem egy települést kerítő, a földrajzi adottságokat figyelembe vevő íves árok részlet került napvilágra, amely előtt hét félköríves „bástyaszerű” árok volt.³⁴ A toldalékkárok formai jegyek alapján az osztrákok 6. bejárati típusára – az árok kifele, félkörívben túlnyúlik a bejárat előtt³⁵ – emlékeztetnek kicsit, talán annak nagyobb méretű változatai lehetnének, azonban a magyarországiak közepén nincs bejárat. A bejárat szűkítése, esetleg a behaladók útjának meghatározása azon félköríves ároktoldalékoknál merül fel a lehetséges magyarázatok között, melyek nem zárnak teljesen vissza a főárokhoz. Ez a jellegű szűkítés a nagykanizsaiak közül egyedül a középső árok északkeleti bejárata előtti félköríves árok esetében képzelhető el, mivel ennek az északnyugati vége nyitott.

Úgy tűnik, hogy a körárokhoz csatlakozó félköríves árok csupán a Dél-Dunántúlon létesültek a lengyeli kultúra klasszikus/késői időszakban, a lengyeli kultúrkör más részein teljesen ismeretlen ez a jelenség. Ezek további kutatást igényelnek, és újabb ilyen jellegű lelőhelyek előkerülésével és feltárással közelebb juthatunk valós interpretációjukhoz.

A nagykanizsai körárokrendszer nyugati bejáratának tengelyén, a külső körároktól 7 m-rel nyugatra, egy objektumot észleltünk. Ilyen egyetlen másik árok vagy bejárat előtt sem mutatkozott. Így ennek különleges jelentőséget kell tulajdonítanunk. A lelőhely nyugati oldalán vízfolyás van, melyet ma Principális-csatornának, korábban Kanizsa-pataknak neveztek. A körárkos lelőhelyek kiválasztásánál a víznek mindig fontos szerepe volt, és úgy tűnik, hogy a nagykanizsai rondellánál a vízhez vezető útnak egy kiemeltebb útvonalnak kellett lennie. Vagyis nemcsak az árok létrehozásánál, a kitűzésnél fontos az asztronómiát segítségül hívó keleti, hanem a víz felé vezető nyugati

oldali oldal is jelentős szerepet töltött be. Mindez egy tengelyt határoz meg a körárokokon keresztül, mely az objektum fő gerincét adja. Ez a tengely nemcsak a körárok létrehozásakor, hanem a későbbi megközelítése során is fontos maradt: kelet felől, a szomszédos dombháton keresztül az ottani települések lakói, illetve a vízfolyástól keletre élők tudták megközelíteni a központi helyet, míg nyugatról a vízen érkezők.

Mivel a központi hely mellett közvetlen a következő dombháton egy ugyanilyen korú, nagy kiterjedésű település ismert, valamint észak felé 250 m-re egy másik, így biztosan állíthatjuk, hogy a központi tért elsősorban az ott élők voltak a felelősek. Mindkét települést csak terepbejárás adatokból ismerjük, így szerkezetükről és kronológiájukról pontosabb információkkal nem rendelkezünk.

A lelőhely datálása *Abszolút kronológia*

Az utóbbi időkben a lelőhelyek és a leletek számának növekedése maga után vonta – ugyan csak kis mértékben – a C14-es vizsgálatok számának gyarapodását is, amely hatására a lengyeli kultúra időrendi helyzete is finomodik.

A lelőhelyekről vett különböző minták fajtája (fa, szervesanyag, embercsont, állatcsont) és a vizsgálatot végző laborok esetében érdemes elsősorban az azonos típusokat összevetni. A régebbi BP adatoknál pedig akkor járunk el a legkorrektebb módon, hogy ha a régi adatok közlése mellett az eredményeket újrakalibrálva egy új időskálába helyezzük el.

Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhely abszolút korának meghatározásához állatcsontból származó C14 adatokat hívtunk segítségül. Mindegyik árokból egy-egy, és a középső árok egyik félköríves toldalékkárból is egy, azaz összesen 4 minta került a poznáni laborban vizsgálatra, és ugyan a számuk igen alacsony, mégis fontos jelentőséggel bírnak. A radio-karbon adatokat az OxCal 4.1.7 programmal és az IntCal 09 görbével³⁶ kalibráltuk.³⁷

Eredmények (*l. ábra*):

1. (Poz-25247) 5720±40 BP, 4620-4490 cal BC (68,2%), 4690-4460 cal BC (95,4%)
2. (Poz-25248) 5830±40 BP, 4770-4610 cal BC (68,2%), 4790-4550 cal BC (95,4%)

³³ pl. HORVÁTH 1998; SOMOGYI 2004, 2007; TOKAI 2007, 2008a, 2008b; BERTÓK 2009; BERTÓK – GÁTI 2011; BERTÓK – GÁTI – VAJDA 2008, P. BARNA et al 2015

³⁴ SOMOGYI 2004, 2007

³⁵ MELICHAR – NEUBAUER 2010, 94.

³⁶ REIMER et al. 2009

³⁷ Siklósi Zsuzsannának és Oross Krisztiának tartozom köszönettel a segítségükért.

3. (Poz-25249) 5800±40 BP, 4720-4600 cal BC (68,2%), 4770-4540 cal BC (95,4%)

4. (Poz-25250) 5810±40 BP, 4720-4610 cal BC (68,2%), 4780-4540 cal BC (95,4%).

Az 1. minta (Poz-25247) a külső árokból, a 2. minta (Poz-25248) a középső árokból, a 3. minta (Poz-25249) a belső árokból, a 4. minta (Poz-25250) pedig a középső árok északi bejárata elé csatlakozó félköríves árokból (44. objektum) származik. Közülük a belső és a középső árokból, valamint a középső árokhoz csatlakozó félköríves árokból ismertté vált adatok időben nagyon közeliek egymáshoz. A legfiatalabb a külső árokból vett minta, ami a többenél mintegy száz évvel későbbi, 4620-4490 cal BC (68,2%), 4690-4460 cal BC (95,4%) közé datálható.

Ha a környező térség lengyeli korú C14 adatait nézzük, akkor nagyon kevés információval rendelkezünk. Sormás – Török-földek I. körárokából van egy adatunk: (VERA-3538) 5855±35 BP, 4780-4690 cal BC (68,2%), 4830-4610 cal BC (95,4%).³⁸ Ezt a lengyeli kultúra formatív fázisának idején létesítették, amit az abszolút kor és a leletanyag alapján felállított relatív kronológia is jól tükröz.

Ezen kívül a lengyeli kultúra IIIb fázisából Zalaszentbalázs – Szőlőhegyi mezőről ismerünk adatokat, melyek közül a legkorábbi (deb-3365) 5728±58 BP, 4672-4481 cal BC (1σ), 4730-4443 cal BC (2σ), a legkésőbbi (deb-3380) 5614±70 BP, 4514-4364 cal BC (1σ), 4568-4333 cal BC (2σ).³⁹

A körárkokból ismertté vált adatok közül a baranyai Szemely – Hegyes I. árokrendszerének a legbelső és a legkülső árkából vett minták eredményei szinkronizálnak részben a Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhelyről származó egyes dátumokkal. A szemelyi legkülső árok adata (deb-14829) 5780±40 BP, 4720-4530 cal BC (1σ) közé keltez, míg a legbelső ároké (deb-14830) 4950–4790 cal. BC (1σ) adatot ad ki.⁴⁰

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nagykanizsai minták állatsontból származnak, a személyiek faszénből, és a vizsgálati helyszínek is különbözőek voltak: a személyi mintát a debreceni laborban, a nagykanizsai mintákat a poznáni laborban vizsgálták. Így bár időben egymáshoz közeliek az adatok, mégis lehetnek közöttük különbségek.

A körárkok kronológiai kérdésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy újabb fontos tényezőt: a betöltésből származó minták nem az árkok készítésének idejét, hanem a használat, illetve a feltöltődés, betemetődés idejét adják meg. Mivel a nagykanizsai körárkok metszetein jól látszanak a többszörös megújítás nyomai, így az eredeti kialakítás és a C14-es minta ideje között akár hosszabb idő, több tíz vagy száz év is eltelhetett, vagyis az abszolút dátumokra is csak *terminus ante quem* tekinthetünk.

Relatív kronológia

Az abszolút kronológiai eredmények megerősítik a lelőhely relatív kronológia alapján történő időbeli elhelyezését. A lengyeli kultúra egyes szakaszainak, fázisainak elkülönítésénél a leletek zömét adó kerámia formai jegyei adják a legjobb alapot. Itt most nem célunk ezek részletes ismertetése. Nemcsak a forma, hanem a díszítésmódok is nagyban hozzájárulnak a leletanyag kormeghatározásához. A jellegzetes, égetés után festés színvilága eltérő a kultúra egyes időszakában. A vörös végig az uralkodó szín. Azonban amíg a formatív fázisban és a korai időszakban a domináns vörös mellett a sárga festés a jellemző, addig a kultúra középső, klasszikus – a szlovák kutatás által Santovka fázisnak nevezett – idejében a sárga kiment a divatból, és helyét a fehér színű festés vette át. Általában ez a szín vörös alapon jelenik meg, vagy a vörös mellett, azzal kombinálva alkotja az edény felületét díszítő motívumot. A késői időszakban a fehér szín teljesen eltűnt, és a vörös festés is erősen visszaszorult, szinte már alig alkalmazták azt is. A festés mellett a karcolt díszítések használata is jó datálónak bizonyul. Ezek a korai időszakban jellemzőek, és később már alig fordultak elő. A plasztikus díszek formái és főleg elhelyezkedésük is változáson megy át a kultúra időtartama alatt.

A lelőhelyen feltárt edénytöredékek közül mindössze egy darabon észleltünk vörös-sárga festést. Itt a vörös és annak különböző árnyalatai – sokszor egymással kombinálva – a jellemzőek. Ezek mellett nagyobb számban jelentkeztek vörös-fehér festésű példányok (7. kép 5–8). Karcolással mindössze néhány tárgyat díszítettek, közülük kiemelkedik kettő: egy agyagkanál (7. kép 3) és egy, a kutatás által sokszor

³⁸ P. BARNA 2007, 367.

³⁹ HERTELENDI 1995, 105–107.

⁴⁰ BERTÓK – GÁTI 2011, 12.

„oltárkaként” leírt darab (7. kép 4). Mindkét tárgytypusból több példány is napvilágra került Nagykanizsán, azonban karcolt díszítés csak ezeken volt. Díszített agyagkanalak nem túl gyakoriak a lengyeli kultúrában. Legközelebb ilyen példányt a Vas megyei Górkápolnadombról⁴¹ és Kisunyom – Nádasdi-táblából,⁴² valamint Ausztriából Falkenstein – Schanzboden,⁴³ Kamegg⁴⁴ és Wetzleinsdorf⁴⁵ lelőhelyekről ismerünk.

A karcolt díszítésű ún. geometrikus „oltárkak” száma is alacsony a lengyeli kultúrkör egész elterjedési területén. A magyarországi leletek közül a névadó Lengyelről,⁴⁶ Alsónyék – Kanizsa-dűlőből és Szombathely – Oladi platóról⁴⁷ ismerünk ilyet. Ausztriában pl. Falkenstein–Schanzboden,⁴⁸ Poysbrunn,⁴⁹ Wetzleinsdorf,⁵⁰ Szlovákiában Bratislava-Dúbrovka⁵¹ és Santovka,⁵² Morvaországban pedig pl. Střelice⁵³ lelőhelyről publikáltak ilyen darabokat. A nagykanizsai „oltárkak” kapcsán a szerző e témával egy korábbi munkájában foglalkozott részletesen.⁵⁴

Az emberplasztikákra kialakított tipológia is jó kronológiai iránymutató. Jörg Petrasch éppen a lengyeli kultúra plasztikáival kapcsolatban hívta fel a figyelmet azok kultúrspecifikus voltára, melyeknek ugyanolyan datáló értéke van, mint a kerámiának.⁵⁵ Podborský a morva festett kerámia kultúra (továbbiakban: MBK) leleteit vizsgálva megállapította, hogy a tipológiai jegyek változása kronológiai változást is jelent, vagyis felállított típusai relatív kronológiai fejlődést tükröznek. Elsődleges típusalkotó tényezőnek a kartartást tartotta az antropomorf tárgyaknál, valamint jól követhetőnek az arckiképzés változását is: IIa fázisban maszkyszerű az arc, IIb és IIc fázisban „bagolyszerű” a fejforma.⁵⁶ Itt az egyes típusok részletes ismertetése nem célunk, csupán felsorolás szinten érintjük ezeket: Střelice típus, Maloměřice típus, Mašůvky típus, Štěpánovice típus, Kramolín típus.⁵⁷ Közülük csupán az MBK Ib-IIa időszakra keltezhető Mašůvky-típust, illetve azon belül is a Hluboké Mašůvky-altípust emel-

jük ki. Ennél a karok ívesen előretartottak, az ujjak és a kézfej jól látszanak, az arc pedig maszkyszerű. Ilyen az ún. Hluboké Mašůvky I. Vénusz⁵⁸ (7. kép 1). Mind ez azért kap külön hangsúlyt, mert Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhelyről napvilágot látott egyetlen emberplasztika töredékének pontosan ez a példány a legjobb párhuzama. Nagykanizsán a rituális törés következményeként az árokba csak a nagyméretű, plasztikus orral, szélesen és mélyen bekarcolt szemmel és szájjal kialakított agyagfej került (7. kép 2). Ez a középső árokból való (5. obj. C-D szakasz), annak északnyugati részén a betöltés felső harmadából (a humuszolt felszíntől 50 cm mélyen) került napvilágra. Az emberplasztikákra vonatkozó kormeghatározás a klasszikus idősakra keltezi a lelőhelyet.

Egy következő munkánkban fogunk a körárokokról feltárt kerámiaanyaggal részletesen foglalkozni, azonban a töredékes leletekről előjáróban elmondhatók, hogy a lengyeli kultúra klasszikus és kései időszakának formavilágát tükrözik.

Összefoglalás

A neolitikum korábbi időszakában a településeken voltak, illetve azokat vették körbe az árkok, melyeknél a tér-idő személetben a tér nem, csak az időfaktor változhatott, vagyis még nem volt markáns határ a hétköznapi és a szakrális dolgok között. Az elkülönülés a Dunántúlon a késő neolitikumban, a lengyeli kultúra idején történt meg, amikor nemcsak időben, hanem térben is megfigyelhető a két szféra kettéválása, létrejön a településektől külön álló körárok. Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhelyénél is ezt a térszemléletet tapasztaltuk, azaz a településtől külön, egy másik dombon hozták létre a körárokrendszert. Ez a 3 koncentrikus árokkal körülvett terület tölthette be egy vagy több közösség életében a kiemelt hely szerepét, elkülönítve a hétköznapi és a szakrális teret.

⁴¹ TÓTH 2007, 313., 18. ábra 3.

⁴² KÁROLYI 2004, 121. ábra, 89. ábra

⁴³ NEUGEBAUER-MARESCH 1983-84, Taf. 4/12

⁴⁴ DONEUS 2001, Taf. 52/230

⁴⁵ RUTTKAY 1997, Abb. 1, Abb. 4.

⁴⁶ ZALAI-GAÁL 1995, 13–14, 17. kép

⁴⁷ ILON 2007, Kat. 43.

⁴⁸ NEUGEBAUER-MARESCH 1983–1984, 202, Pl. 5/5., 1999, Abb. 47.12.

⁴⁹ BÁNFFY 1997, Fig. 2.4

⁵⁰ JEDLIČKA 1989, 171., Abb. 113.

⁵¹ FARKAŠ 1986, 65., Abb. 4.7.

⁵² PAVÚK 1997, Obr. 2:4.

⁵³ KAZDOVÁ 1984, Obr. 54. 2a-c

⁵⁴ TOKAI 2009

⁵⁵ PETRASCH 2002, 877.

⁵⁶ PODBORSKÝ 1983, 1985; PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, 157.

⁵⁷ PODBORSKÝ 1983; KOVÁRNÍK 2010

⁵⁸ PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ 2008, 170–171.

Ugyanez figyelhető meg a Balkánon is, csak ott az eltérő kultúra és népesség miatt nem körárkok, hanem tellek létesültek. Vagyis két különböző megnyilvánulási formával, de egy tartalmi háttérrel állunk szemben, melyek elterjedési területe egymást kiegészítve éppen a Kárpát-medencében ér véget.⁵⁹

A lengyeli kultúrkörből számos körárokrendszer ismert, melyeket jellemzően domboldalokban hozták létre, ám különálló dombon kialakított, nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is terjedő körárokrendszer eddig ismeretlen volt. A nagykanizsai lelőhely a – vele egyidős, ám más földrajzi területen fekvő – tellekhez hasonló formailag, a terület síkjából kiemelkedő domb, és itt is, csakúgy, mint a telleknél, egy harmadik, függőleges irányú dimenziót feltételezhetünk. Míg a telleknél a folyamatos egyhelyben lakás többször megismétlődő folyamatainak – épületek léte, összedőlése, elplanírozása, majd új építése – következtében ez az irány lentől felfelé mutatott, addig a nagykanizsai körárokrendszerrel ez éppen ellentétesen alakult. Itt a domb tetején először csak a központi területet körbevevő árkot alakították ki, majd később ezzel párhuzamosan, de a domb oldalában hozták létre a 2., és legutoljára még lentebb a 3. körárkot. Itt a belső, központi tér 15 m-rel van magasabban a külső ároktól. Azaz a formai hasonlóság és a dimenziók itt is megjelentek, csak más töltettel bírhattak.

A körárkok funkcióját tekintve a kutatás többféle véleményen van: védelmi, gazdasági, közösségi, szakrális, asztronómiai, csoportidentitást és emlékeztető jel. Úgy tűnik azonban, hogy nem csupán egy, hanem egyszerre több funkciót is elláttak ezek a létesítmények, és a kultúrkör embereinek életében különleges, központi szerepet tölthettek be.⁶⁰

Zala megyéből az eddig megismert körárkok egy időben jól kirajzolódó ívet mutatnak, a lengyeli kultúra teljes időtartamát lefedik. E sor elején Sormás – Török-földek lelőhely áll, ahol mindkét árokrendszert a lengyeli kultúra kialakuló fázisára keltezték, bár a II. alapítása lényegesen korábbi, de használatának vége

megélhette a tőle északra kialakított I. rondella építésének kezdetét.⁶¹ A sor végén pedig Balatonmagyaród – Hídvégpuszta van, mely a klasszikus és a későbbi lengyeli időszakba tartozik. Utóbbi helyszín jól tükrözi, hogy a körárkok ideológia nem ér véget a neolitikummal. A balatonmagyaródi az eredeti körárkoktól már kissé eltérő formát mutat, mely későbbi létrehozásával is magyarázható, és a körárkok rézkori továbbélésének egyik példjaként tekinthető.⁶² E sorba tehetjük a nagykanizsai körárokrendszert, ahol a szabályos, kör alakú rondella a belső árok esetében még megvan, majd kissé deformálttá válik a középső és a külső árok esetében – igaz, itt a meredek domboldallal is számolni kell. Úgy tűnik tehát a lengyeli kultúra klasszikus, és majd a késői időszakában is az építési elvet meghatározó korábbi szigorú szabályok, az egységes megjelenítési forma már bomlásnak indul, a kultúra fejlődésével kezd „elnagyoltabbá”, töredettebbé válni a körárkok alaprajza. Talán pont ennek a folyamatnak egyik lépcsőfokaként tekinthetünk a nagykanizsai lelőhely árkainak egyes bejáratai előtt megjelenő, korábban ismeretlen félköríves toldalékárkaira.

A lelőhely abszolút kronológia adatai kis számuk ellenére is jól mutatják az árkok használatának az idejét, melyek több generációt ölelnek fel, és 5830-5720±40 BP-re, 4770-4490 cal BC (68,2%) közé tehető. A belső árok a legkorábbi, ennek még a profilja és mérete is eltérő képet mutat a többi árokéhoz képest. Ezt nem sokkal később követhette a második, középső árok megásása, melyet később az egyes bejáratok előtt megtoldottak félköríves árkokkal. Ezután egy szünet mutatkozik a C14-es adatokban a külső árok létrehozásáig. Az abszolút datálás megerősíti az itt feltárt leletanyag relatív kronológiai besorolását, mely a lengyeli kultúra középső/késő idejére keltezi ezt a fontos, közösségi és szakrális helyszínt. A lelőhely időbeli finomítására a kerámialeletek részletes vizsgálata után lesz módunk.

⁵⁹ RACZKY – ANDERS 2009

⁶⁰ összefoglaló irodalom pl. PETRASCH 1991, 2012; TRNKA 1991, 2005

⁶¹ P. BARNA 2012, 260.

⁶² BÁNFFY 1996, 21–22.

Irodalom

Könyvek

- BÁNFFY 1997
Bánffy Eszter: Cult objects of the neolithic Lengyel culture. Connections and Interpretation. *Archeolingua Series Minor* 9., Budapest, 1997.
- BERTÓK–GÁTI 2014
Bertók Gábor – Gáti Csilla: *Régi idők – új módszerek*. *Archeolingua*, Budapest – Pécs, 2014. 17–93.
- DONEUS 2001
Doneus, Michael: *Die Keramik der mittneolithischen Kreisgrabenanlage von Kamegg, Niederösterreich*. Wien, 2001.
- HORVÁTH 1994
Horváth László: Nagykanizsa és környékének története az újkortól a római kor végéig. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa, 98–102.
- KALICZ 1998
Kalicz Nándor: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archeolingua Series Minor* 10., Budapest, 1998.
- KAZDOVÁ 1984
Kazdová, Eliška: *Těšetice–Kýjovice 1. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou*. – Ältere Stufe der Kultur mit mährischer bemalter Keramik (MBK). Brno 1984.
- KÁROLYI 2004
Károlyi Mária: *Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt*. Szombathely 2004.
- PODBORSKÝ 1985
Podborský V.: *Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou*. Brno, 1985.
- TRNKA 1991
Trnka, Gerhard: *Studien zur mittneolithischen Kreisgrabenanlagen. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 26* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Austrian Academy of Sciences press. Wien, 1991.

Doktori disszertációk, adattári hivatkozások

- P. BARNA 2012
P. Barna Judit: *A lengyeli kultúra kialakulása a DNy-Dunántúlon*. Doktori disszertáció. Budapest 2012.
- BERTÓK 2009
Bertók Gábor: *Lelőhelyfelderítés és interpretáció légi régészeti, fotogrammetriai, geofizikai és térinformatikai módszerek alkalmazásával. Baranya megye légi régészeti topográfiája*. Doktori disszertáció. Budapest 2009.
- EKE 2014
Eke István: *M9 autópút Vasvár – Pacsa (M75) és Pacsa – Nagykanizsa (M7) között. Előzetes Régészeti Dokumentáció*. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ, 2014. (GM Ad 3994-2015)
- KALICZ 1988
Kalicz Nándor: *A termelőgazdaság kezdetei a Dunántúlon*. Nagydoktori disszertáció. Budapest. 1988.

Tanulmánykötetek

BÁNFFY 1996

Bánffy Eszter: Korarézkori körárok Balatonmagyaród–Hídvégpusztáról. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Kaposvár – Zalaegerszeg 1996. 21–22.

BÁNFFY 2007

Bánffy Eszter: A Balaton déli partvidéke a Dél-Dunántúlon az újkőkorban. In: Belényessy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): *Gördülő idő. (Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között)*. 2007. 15–20.

P. BARNA 2007

P. Barna Judit: A New Site of the Lengyel Culture in Sormás – Török – földek (County Zala, South-western Transdanubia). In: *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. (Eds.: Kozłowski, Janus – Raczyk, Pál) Kraków, 2007. 365–380.

P. BARNA et al 2016

P. Barna, Judit – Tokai, Zita Mária – Pásztor, Emília – Eke, István – Pusztá, Sándor – Pusztá, Adrián – Busznyák, János – T. Biró, Katalin – Száraz, Csilla: *Late Neolithic Circular Ditch Systems in Western-Hungary*. International Symposium Moravské Budějovice (Czech Republic), 15-18 September 2014. Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914–2014). (Eds.: Jaromír Kovárník et al.) Hradec Králové, 2016. 309–336.

DAIM – NEUBAUER 2005

Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*. Horn–Wien, 2005.

FARKAŠ 1986

Farkaš Zdenek: Die älteste Besiedlung durch Träger der Lengyel-Kultur im Raum des Bra-

tislava Tores. In: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nové Vozokany 1984. Nitra, 61–67.

ILON 2007

Ilon Gábor: (szerk.) *Szászszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Dunántúlon*. – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn. – Wonderful Beauties. Human Representations in prehistoric Western Hungary. Szombathely, 2007.

KUZMA – TIRPÁK 2012

Kuzma, Ivan – Tirpák, Ján: Kreisgrabenanlagen in der Slowakei. In: Bertemes, François – Meller, Harald (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa*. – *Neolithic Circular Enclosures in Europe*. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. Mai 2004 in Goseck. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8 (2012). 239–270.

LITERSKI – NEBELSICK 2012

Literski, Norma – Nebelsick, Louis D.: Katalog der Kreisgrabenanlagen und verwandten Tells der ersten Hälfte des 5. Jt. V. Chr. In Mittel- und Südosteuropa. In: Bertemes, François – Meller, Harald (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa*. – *Neolithic Circular Enclosures in Europe*. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. Mai 2004 in Goseck. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8 (2012). 433–532.

MELICHAR – NEUBAUER 2010

Melichar, Peter – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 71*, Wien, 2010.

NEUBAUER 2005

Neubauer, Wolfgang: Am Fuße des Heldenbergs. Die dreifache Kreisgrabenanlage Glaubendorf 2. In: Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang

- (Hrsg.): *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*. Horn–Wien 2005. 52–57.
- NEUGEBAUER-MARESCH 1983–1984
Neugebauer-Maresch, Christine: Chronologie der Befestigungs- und Kultanlagen des Mittelneolithikums in Niederösterreich anhand der Grabungen von Falkenstein-„Schanzboden“ und Friebritz. – Mit Mittelneolithische Grabenanlagen in Zentraleuropa, Symposium Poysdorf-Laa/Thaya, April 1983. *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 33-34/2. 189–207.
- NEUGEBAUER-MARESCH 1999
Neugebauer-Maresch, Christine: Mittelneolithikum: Die Bemalterkeramik. In: Lenneis, Eva – Neugebauer-Maresch, Christine – Ruttkay, Elisabeth: Jungsteinzeit im Osten Österreichs. *Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich* 102–105. St. Pölten – Wien 1999. 57–107.
- PETRASCH 2012
Petrasch, Jörg: Die mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen in Zentraleuropa: Forschungsstand und Interpretationstheorien zu Funktion und Bedeutung. In: (Hrsg.: Bertemes, François – Meller, Harald) *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa. – Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. Mai 2004 in Goseck. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8* (2012). 41–66.
- PODBORSKÝ – ČIŽMAŘ 2008
Podborský, Vladimír – Čížmař, Zdenek: The Treasures of the Moravian Neolithic, or the Beauty of Prehistoric Sculpture. In: Čížmař, Zdenek (ed.): *Život a smrt v mladší době kamenné. Leben und Tod in der Jungsteinzeit. Life and death in the New Stone Age*. Znojmo, 2008. 154–235.
- RACZKY – ANDERS 2009
Raczky Pál – Anders Alexandra: Tér- és időszemlélet az újkőkorbán. Polgár-Csőszhalom ásatási megfigyelései. In: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál (szerk.): *Régészeti dimenziók. Bibliotheca Archaeologica* 2009. 7–92.
- ŘÍDKÝ – DANĚČEK 2012
Řídký, Jaroslav – Daněček, David: New Neolithic Rondels in Bohemia. In: Bertemes, François – Meller, Harald (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa. – Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. Mai 2004 in Goseck. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8* (2012). 223–238.
- SOMOGYI 2007
Somogyi, Krisztina: Die besonderen Grabenanlage der Lengyel-Kultur in Kaposújlak–Várdomb-dűlő im Komitat Somogy (SW-Ungarn). In: *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. (Eds.: Kozłowski, Janus – Raczky, Pál) Kraków, 2007. 329–344.
- TRNKA 2005
Trnka, Gerhard: Kreise und Kulturen. Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. In: *Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben*. (Hrsg.: Daim, Falco – Neubauer, Wolfgang) Niederösterreichische Landesausstellung. St. Pölten, 8–10.

Folyóiratok, újságcikkek

P. BARNA et al 2015

P. Barna Judit – Tokai Zita Mária – Eke István – Pásztor Emília: A késő neolitikus körárok kutatásának helyzete Zala megyében. *Archeometriai Műhely* 2015/XII./2. 75–88., web: http://www.ace.hu/am/2015_2/AM-2015-2-PBJ.pdf

BERTÓK – GÁTI 2011

Bertók, Gábor – Gáti, Csilla: Neue Angaben zur spätneolithischen Siedlungsstruktur in Südosttransdanubien. *Acta Archaeologica Hungarica* 62 (2011). 1–28.

BERTÓK – GÁTI – VAJDA 2008

Bertók Gábor – Gáti Csilla – Vajda Olga: Előzetes jelentés a Szemely-Hegyész lelőhelyen (Baranya megye) található neolitikus körárok-rendszer kutatásáról. *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008). Budapest, 85–106.

JEDLICKA 1989

Jedlicka, Friedrich: Wetzleinsdorf. Fundberichte aus der jüngeren Steinzeit. *Fundberichte aus Österreich* 28. 171.

HORVÁTH 1998

Horváth László: Nagykanizsa és környékének fontosabb őskori és római kori régészeti lelőhelyei. *Nagykanizsai Honismereti Füzetek* 20 (1998). 12–13.

HORVÁTH 2001

Horváth László: Nagykanizsa-Palin, Anyagnyerőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 1998. (2001). Budapest, 157–158.

HERTELENDI 1995

Hertelendi Ede: ¹⁴C dating of Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező 1992-1993. *Antaeus* 22. (1995). 105–107.

KALICZ 1975–1976

Kalicz, Nándor: Neue Forschungen bezüglich der Lengyel-Kultur in Ungarn. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: řada archeologicko-klasická* E 20-21 (1975-1976), 51-60.

KALICZ 1983–1984

Kalicz, Nándor: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn. *Mitteilungen Der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* XXXIII—XXXIV (1983–1984). 271–293.

OSZTÁS et al 2004

Osztás Anett – Marton Tibor – Sófalvi András: Szőlád-Kisaszó. In: Honti et al (szerk.): A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása III. (2002–2003). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004). Kaposvár, 61–62.

PAVÚK 1997

Pavúk, Juraj: Kockovitě a zoomorfné dózičky lengyelskej kultúry zo Santovky. – Die würfelförmigen und zoomorphen Tondosen der Lengyel-kultur aus Santovka. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. M2. Brno, 65–78.

PETRASCH 1991

Petrasch, Jörg: Mittelneolithische Kresigrabenanlagen in Mitteleuropa. *Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 71 (1991). 407–564.

REIMER et al. 2009

Reimer, P. J. – M. G. L. Baillie – E. Bard – A. Bayliss – J. W. Beck – P. G. Blackwell – C. Bronk Ramsey, C. E. Buck – G. S. Burr – R. L. Edwards – M. Friedrich – P. M. Grootes – T. P. Guilderson – I. Hajdas – T.J. Heaton – A.G. Hogg – K. A. Hughen – K. F. Kaiser – B. Kromer – F. G. McCormac – S. W. Manning – R. W. Reimer – D. A. Richards – J. R. Southon – S. Talamo – C. S. M. Turney – J. van der Plicht – C.E. Weyhenmeyer. 2009. IntCal09 and Marine09 Radiocarbon Age Calibration Curves, 0-50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 51/4. 1111–1150.

RUTTKAY 1979

Ruttikay Elizabeth: Ein Grubeninhalt der älteren bemalter Keramik aus Unterwölbling. *Annalen des Naturhistorischen Museums* 82 (1979). St. Pölten, 743–758.

SOMOGYI 2004

Somogyi Krisztina: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es elkerülő út 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak-Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról. – Preliminary report on the preceding excavation of site number 27. of the Route 61. encircling Kaposvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004). Kaposvár, 165–178.

STRAUB – TOKAI 2007

Straub Péter – Tokai Zita Mária: Karoling-kori temető Nagykanizsa-Palinban. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006* (2007). Budapest, 79–104.

TOKAI 2007

Tokai Zita Mária: Nagykanizsa-Palin, Anyagnyerőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006* (2007). Budapest, 236–237.

TOKAI 2008a

Tokai Zita Mária: Nagykanizsa-Palin, Anyagnyerőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007* (2008). Budapest, 249.

TOKAI 2008b

Tokai Zita Mária: 0711. Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. In: *Régészeti feltárások az M7 – M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról.* (Szerk.: Horváth László – Frankovics Tibor) Zalaegerszeg, 56–58.

TOKAI 2009a

Tokai Zita Mária: A lengyeli kultúra újabb ol-tárkái Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhelyről. *Tisicum* 19 (2009). Szolnok, 77–86.

TÓTH 2007

Tóth Zsuzsanna: Késő neolitikus település részlete Gőr – Kápolnadombon (Spätneolithische Siedlungsreste in Gőr—Kápolnadomb (Westungarn). *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 30, Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006 (2007). 301–359.

ZALAI-GAÁL 1995

Zalai-Gaál István: A lengyeli kultúra „agyagmécsesei”. – Die Tonlämpchen der Lengyel-Kultur. *Archaeologiai Értesítő* 120. 3–36.

ZALAI-GAÁL – KÖHLER – OSZTÁS 2010

Zalai-Gaál István – Köhler Kitti – Osztás Anett: Zur Typologie und Stellung von Kulttischchen der Lengyel-Kultur im Mittel- und Südosteuropäischen Neolithikum. *Acta Archaeologica Hungarica* 61 (2010). 305–380.

Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely – a centre from the age of Lengyel culture I.

Typical features of Lengyel culture are the rondel enclosures of which 30 are known in Hungary (7 in County Zala – Fig. 1. 1-3). The only, almost completely excavated place is the site of Nagykanizsa-Palin Anyagnyerőhely. It lay next to the former Kanizsa-stream on a 20 m high hill (Fig. 2. 1-4). The site had been surveyed earlier and finding rescue works were carried out in 1998 in the south-eastern part. In 2006-2007, we examined the entire hill, altogether 18,700 m². On the hill, verifying the suppositions, we found a triple circular enclosure system from Lengyel culture with entrances and gates to the cardinal directions. This may have played a central, highlighted role in the social life of one or more communities. There were two known settlements nearby, one in Kármánacs-aljaidűlő (Kármánacs hillside), the other at the place named Új-Írtás (Fig 2. 1,5). This site reflects the significant change of view about space and time in the late Neolithic age. We can experience the division of the everyday and sacred world not only in time, but also in space, as the rondel enclosures were built separated from the settlements.

Examining the Neolithic earthworks, we should consider several aspects. Not only their size, and their construction quality, but also their uniqueness and internationality are important. In this study, we only deal with the primary data, i.e. “measurable” properties (Chart 1. Fig. 1-6). The flat area on the top of the hill was completely empty, it was surrounded by a concentric ditch system dug in the hillside (Fig. 1. 3; Fig. 2-6). The altitude difference between the central space and the outer ditch was 15 m. The site near Nagykanizsa is similar in form to the same-age mounds from other places. It is a small hill, and similarly to the mounds, we can suppose a third, vertical dimension of it. The size proportion of the ditches is circa 3:2:1. The inner ditch has a diameter of 48-50 m, the middle one 85-94 m, and the outer one 135-150 m. The latter one – with its largest outer width – is only a medium size ditch compared to the others found in Transdanubia. The inner ditch has a U-shaped, the other two have a V-shaped section. We can find the traces of multiple (6-8 times) renovations. These renovations, as we can see it from the layers of the filling, did not affect the entire length of the ditch system. Many times they renovated only certain parts

of it (Fig. 3. 2-5; Fig. 4. 1-6, Fig. 6. 2-5). Traces of a palisade, we can only find between the middle and outer ditch on the NE/E part (Fig. 5. 1-2).

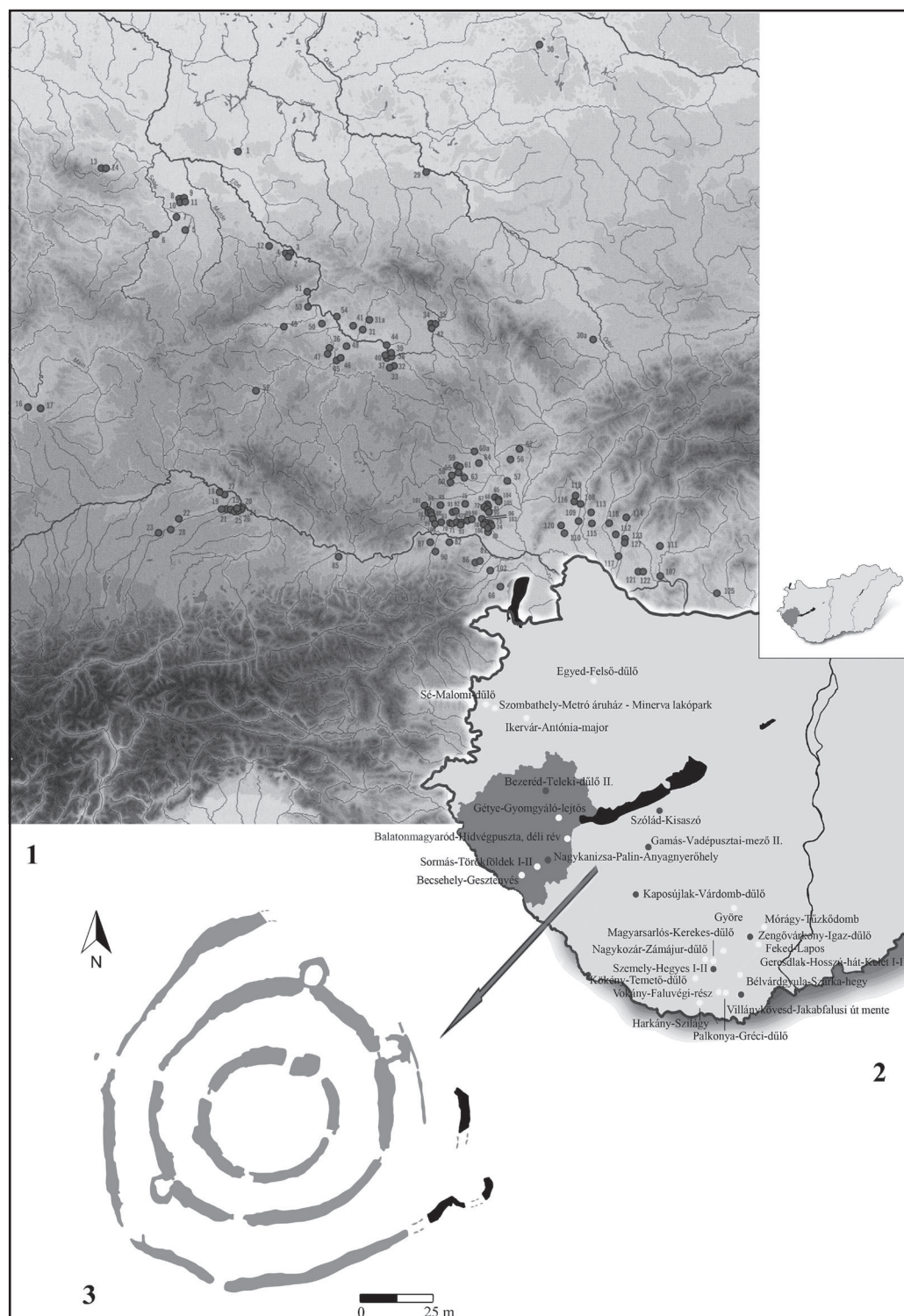
Traces of fire we found only in the middle ditch (Fig. 4. 1-3, 7-8). We can suppose buildings attached to the entrance, where the found wattle ruins were not on the bottom of the ditch, but a bit higher, in a partly filled up area. Where we found traces of fire on the bottom, we can suppose intentional burning. The reason for this may have been a certain kind of preservation, or some ritual.

The width of the entrances here are between 2.1 m and 5.2 m. Most are simple earthwork bridges. During the 1998 excavations, a semi-circular subsidiary ditch was found connected to the main ditch, which was described by the archaeologist as a gate. We found similar phenomena on the N, NE, and SW part of the middle ditch, where semi-circular ditches framed the entrance (Fig. 5. 1 and 3, Chart 2). By the N and SW gates, the subsidiary ditch was connected to the main ditch, by the NE entrance, it was open at one end. These phenomena do not have an agreed name, since the experts are unsure about their function. The function of narrowing the entrance to control the way of the new arrivals is considered by those ditches only which are not ‘closed back’ to the main ditch. Here this is considerable only by the NE entrance.

Semi-circular ditches connected to the circular ditch systems were found only in South-Transdanubia. This technique is unknown in other places in Lengyel culture. It seems that the strict rules of the culture determining the principles of the rondel enclosures in the classic and late periods and the standardised appearance started to decay. With the development of the culture, the layout of the circular ditches became more rough and fragmented. We may look at the semi-circular subsidiary ditches in front of some entrances of Nagykanizsa site as a stage of this process.

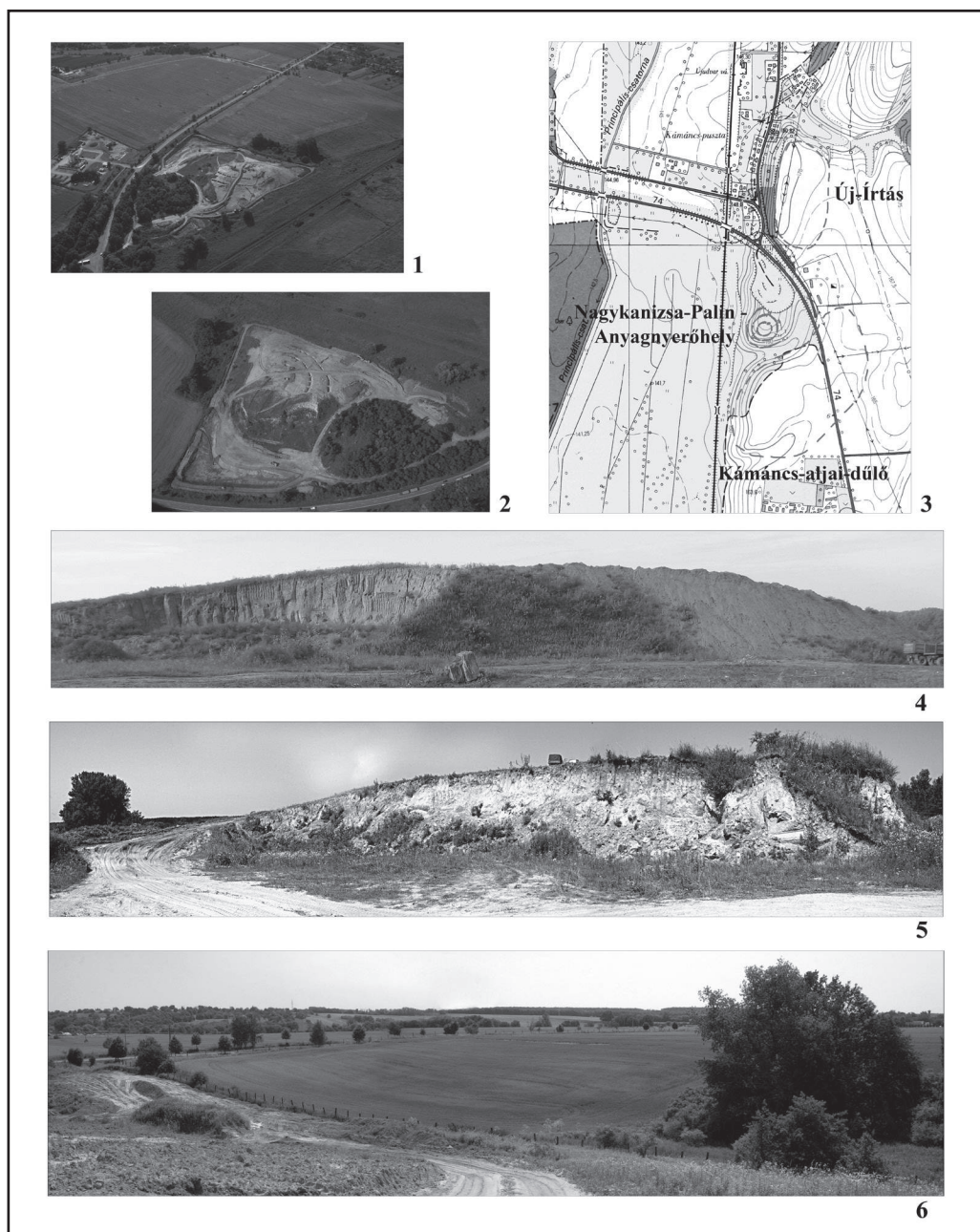
4 bone parts were dated from the site, 3 of them are very close in age, however, the sample from the outer ditch is more than 100 years younger. These dates give us the age of use and filling up of the ditch system thus can be acknowledged only as *terminus ante quem*. The absolute chronological dating is supported by the findings from Lengyel culture that reflect forms and shapes of the classic/late era of the age.

Translated by Veronika Nagy

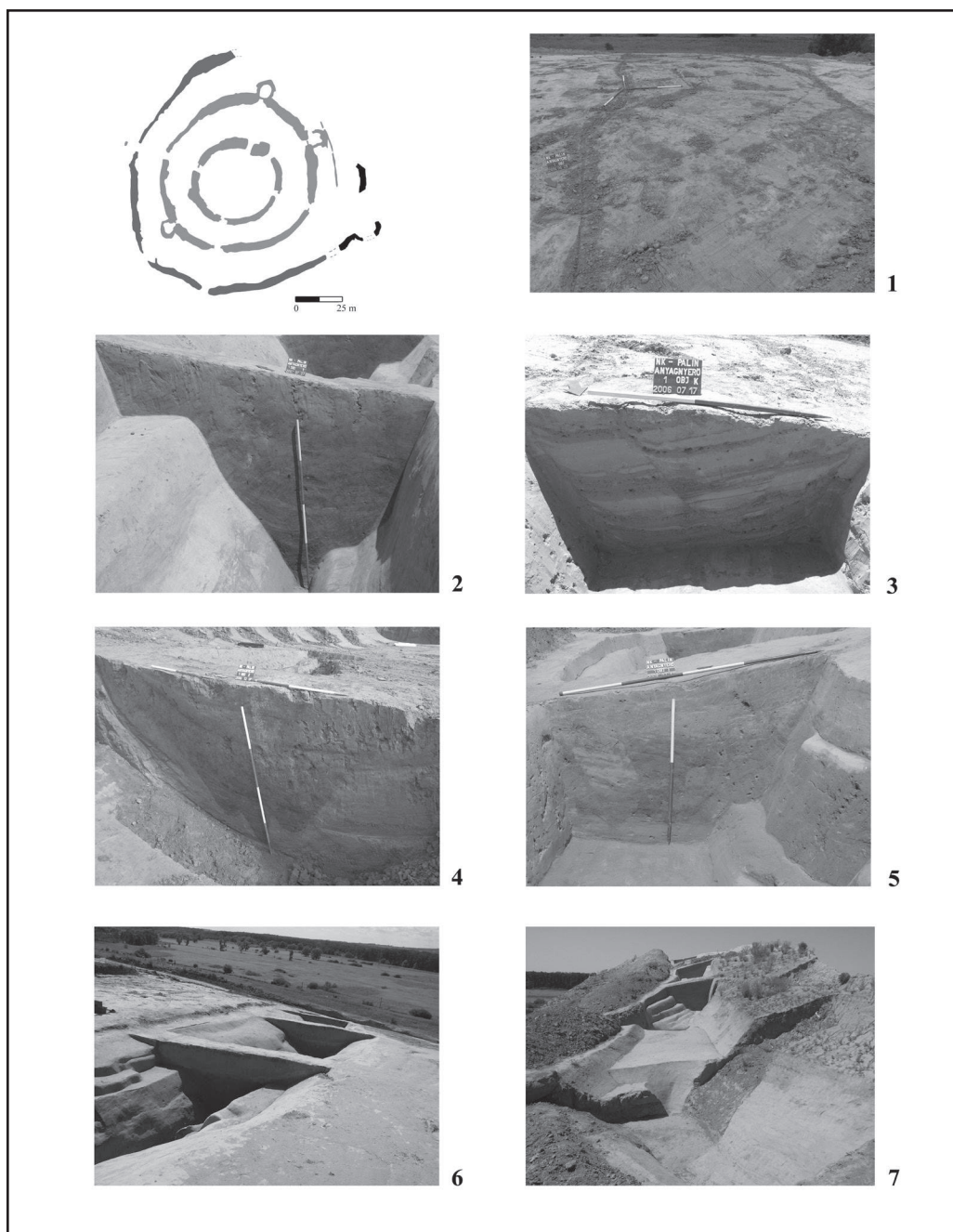
1. kép: 1. Körárkok a lengyeli kultúrkör elterjedési területén (LITERSKI – NEBELSICK 2012 Karte 2 nyomán), 2. A lengyeli kultúra körárkai a Dunántúlon (világos szín: körárkos lelőhelyek, sötét szín: körárkos lelőhelyek félköríves toldalékkörökkel), 3. Nagykanizsa-Palin – Anyagyerőhely körárkokrendszer (fekete szín: az 1998-as ásatás területe, szürke szín: a 2006-2007-es ásatás területe)

Fig. 1: 1. Rondel enclosures from the area of Lengyel culture (LITERSKI – NEBELSICK 2012, Karte 2), 2. The rondel enclosures of Lengyel culture in Transdanubia, 3. The ditch system of the site Nagykanizsa-Palin – Anyagyerőhely (black: the excavations in 1998, grey: the excavations in 2006-2007)

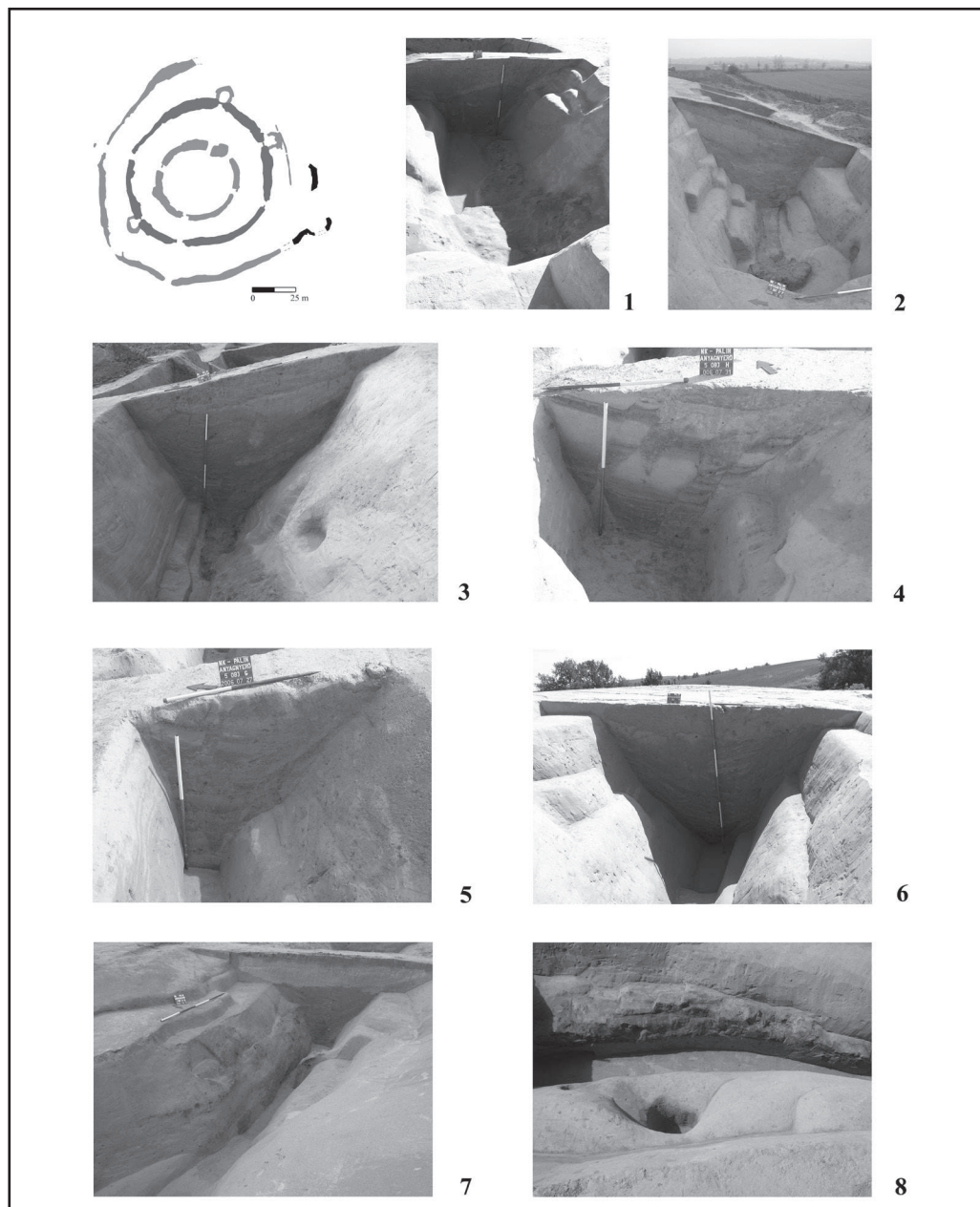
2. kép: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely lelőhely. 1. A lelőhely és háttérben Nagykanizsa-Palin – Kámáncs-aljai-dűlő lelőhely légifotója. 2. A lelőhely légifotója északról fényképezve, 3. A központi hely és a közelében fekvő telepek, 4-5. A területből kiemelkedő homokdomb, 6. Kilátás a központi helyről a településre (fotó: Bicskei József).

Fig. 2: The site of Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. The site with Nagykanizsa-Palin in the background – an aerial photo of Kámáncs-aljai-dűlő, 2. An aerial photo of the site from the north, 3. The centre and its surroundings, 4-5. The sand mound and its surroundings, 6. The view to the nearby settlement from the central area (Photo: József Bicskei).

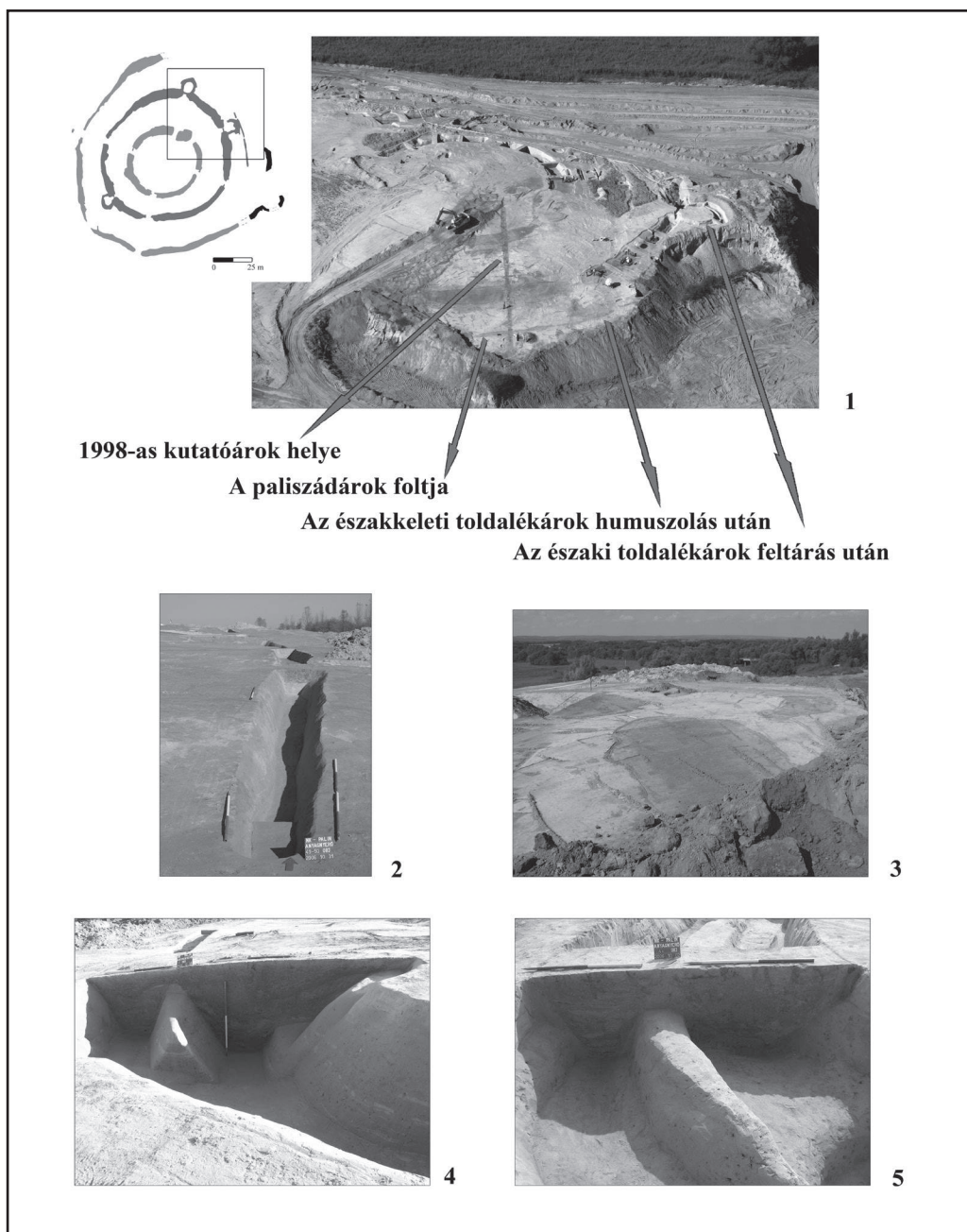
3. kép: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely külső körárka. 1. Foltfotó, 2-5. Metszetfotó, 6. A feltárt északnyugati szakasz északkeletről fotózva, 7. A feltárt délkeleti szakasz keletről fotózva (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila)

Fig. 3: The outer ditch of Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. Soil stain photo, 2-5. Cross section photos, 6. The excavated north-western part from the north-east, 7. The excavated south-eastern part from the east (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros)

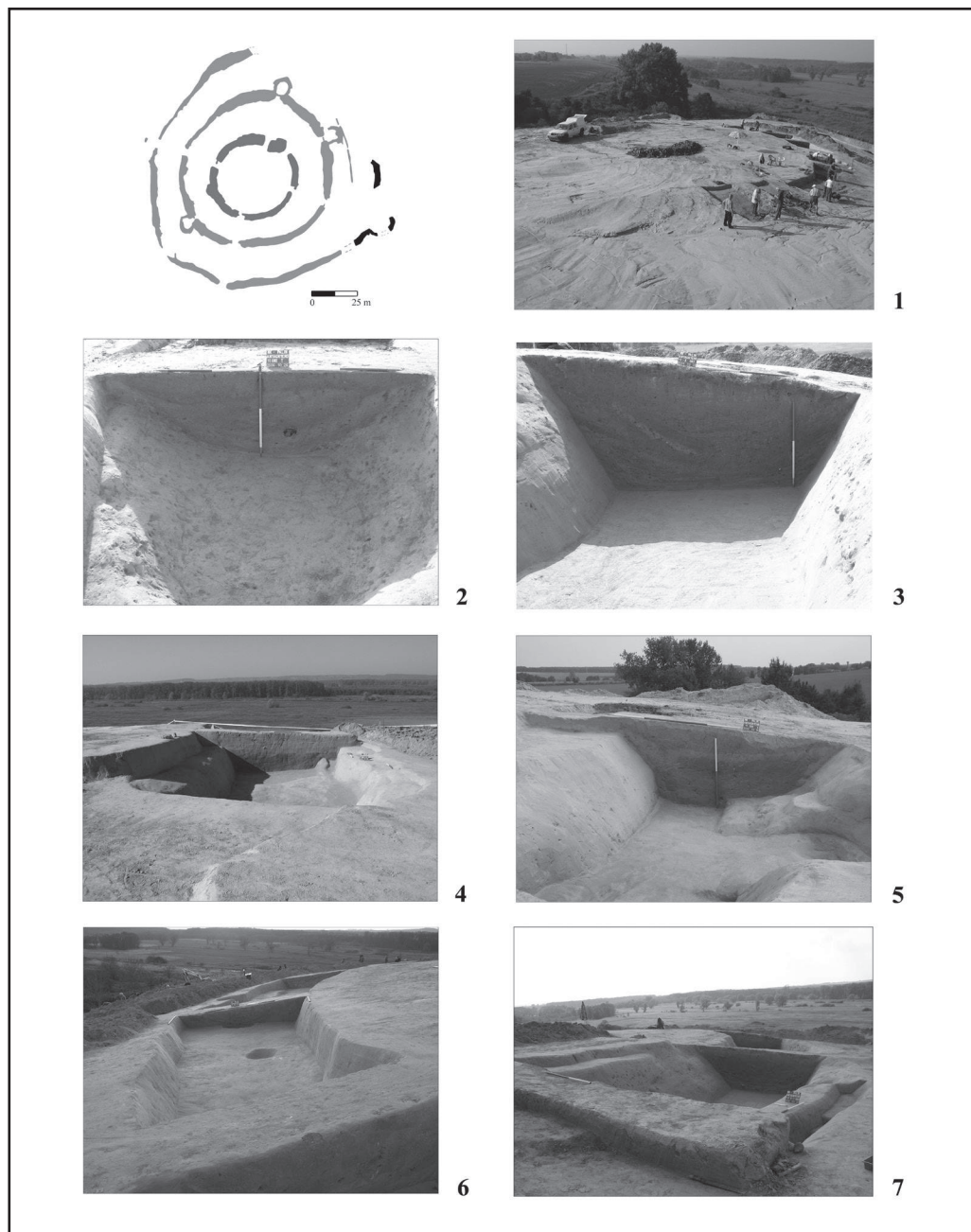
4. kép: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely középső körárka. 1-6. Metszefotó, 7-8. Felszínfotója vörösre égett felületekkel (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila)

Fig. 4. The middle ditch of Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1-6. Cross section photos, 7-8. Surface photos of the red burn marks (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros)

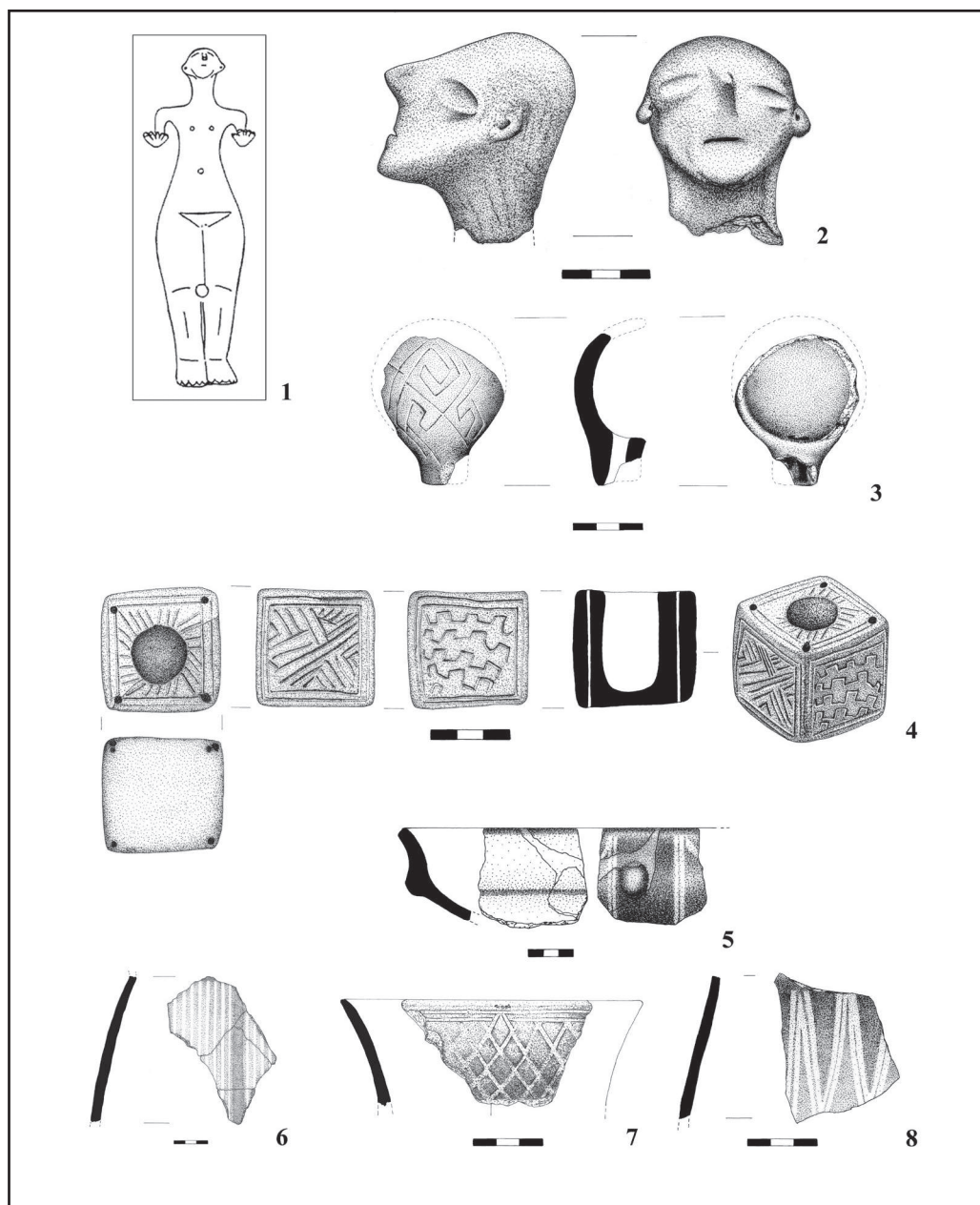

5. kép: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. Légifotó északkelet felől. (fotó: Bicskei József), 2. A paliszád. (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila), 3. Az északi toldalékárok feltja. (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila), 4-5. Az északkeleti toldalékárok metszete. (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila)

Fig. 5: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. Aerial photo from the north-east. (Photo: József Bicskei), 2. The palisade. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros), 3. The soil stain of the northern subsidiary ditch. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros), 4-5. The cross section of the north-eastern subsidiary ditch. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros)

6. kép: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely belső körárka. 1. Az árok feltárás közben. (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila), 2-5. Metszefotói (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila), 6-7. Felszínfotó részletek (fotó: Tokai Zita Mária és Korcsmáros Attila)
 Fig. 6: The inner ditch of Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. The ditch during the excavation. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros), 2-5. Cross section photos. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros), 6-7. Surface photos. (Photo: Zita Mária Tokai, Attila Korcsmáros)

7. kép: 1. Hluboké Mašůvky I. Vénusz rajza, 2-8. Válogatás Nagykanizsa-Palín – Anyagyerőhely leleteiből: 2. Emberfej plasztika, 3. Karcolt agyagkanál, 4. Karcolt ún. geometrikus oltárka, 5-8. Vörös-fehér festéssel díszített edénytöredékek (rajz: Lakó Márta és Soós Gábor)
 Fig. 7: 1. A drawing about the Venus of Hluboké Mašůvky I., 2-8. A selection from the findings of Nagykanizsa-Palín – Anyagyerőhely: 2. Head fragment of an anthropomorphic figurine, 3. Clay spoon is decorated with incised motives, 4. The so-called geometric altar is decorated with incised motives, 5-8. Bowl fragments painted red and white (Drawing: Márta Lakó, Gábor Soós)

elhelyezkedés	külső árok	középső árok	belső árok
objektumszám	1. objektum	5. objektum	15. objektum
forma	ovális	enyhén ovális	kerekded
átmérő	135-150 m	84-92 m	48-50 m
szélesség	1,2-7 m	1,9-6,5 m	2,4-6,5 m
mélység	0,4-2,6 m	1,2-2,9 m	0,2-1,8 m
átmetszet	V	V	U
bejáratok száma	6?	6	5
bejáratok szélessége	4,2-5,2 m	2,1-4,9 m	3-4,2 m
bejáratok iránya	K, D, DNy, Ny, (É?, ÉK?)	É, ÉK, K, D, DNy, Ny	É, ÉK, K, D, Ny

1. táblázat: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely körárkainak adatai

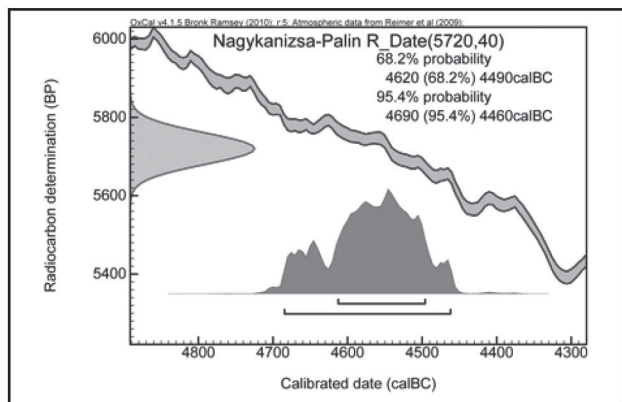
Chart 1: The data from Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely

Objektumszám	28. objektum	44. objektum	61. objektum
félköríves árok helye	DNy-i bejárat előtt	É-i bejárat előtt	ÉK-i bejárat előtt
hossza ¹	7,4 m	10,6 m	10,97 m
„átmérő” ²	10,5 m	10,96 m	10,65 m
szélesség	1,3-2,75 m	1,4-3,16 m	1,5-4,7 m
mélység	0,42-0,64 m	0,86-0,94 m	1,04-1,42 m

2. táblázat: Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely középső körárkához csatlakozó félköríves árkok adatai

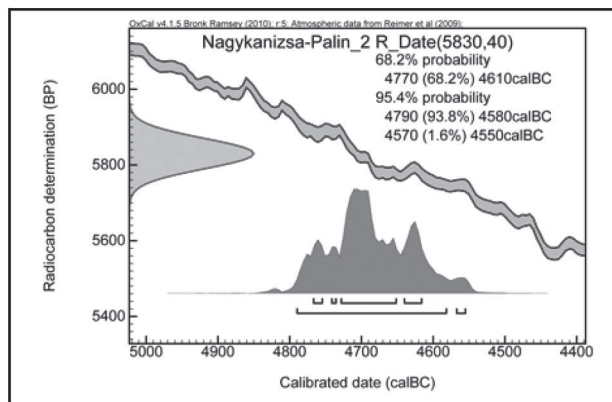
Chart 2: The data of the subsidiary ditch attached to the middle circular ditch at Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely

¹ A félköríves árkok esetében a hossz a körárkok síkjából kiugró távolságot jelenti.² Az átmérő a félköríves konstrukció teljes szélességét jelenti.

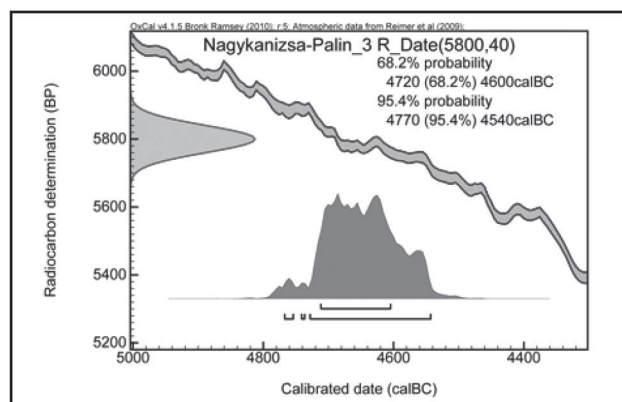

1. ábra Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely
radiokarbon adatai: 1. a külső árok

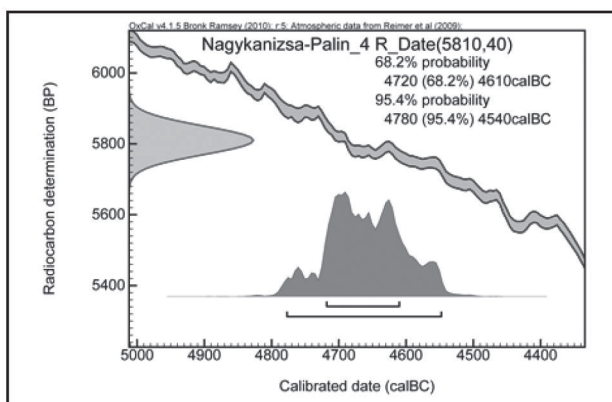
Diagram 1: The radio-carbon analysis data of Nagykanizsa-Palin – Anyagnyerőhely. 1. Outer ditch

2. ábra: a középső árok
Diagram 2: Middle ditch

3. ábra: belső árok
Diagram 3: Inner ditch

4. ábra: középső árok északi bejárata elé csatlakozó
félköríves árok eredménye
Diagram 4: The subsidiary ditch attached to the entrance of the middle ditch

Orha Zoltán – Savanyú Bálint

Egy rézkori objektum leletei Keménfáról

Előzetes jelentés

Keménfa – Szentegyházi-dűlő lelőhelyen a Göcseji Múzeum munkatársai¹ 2013 nyarán végeztek próbafeltárást, melyet 2014 nyarán megelőző feltárás követett. A területről bronzkori, római kori és 13–14. századra datálható jelenségek kerültek elő. Az út kivitelezési munkálatai során nyilvánvalóvá vált, hogy a lelőhely északi irányban a keménfai bekötőút felé folytatódik.

2014 őszén elvégeztük az újonnan előkerült lelőhelyrészlet feltárást, ahol 2 db rézkori objektumot (egy objektumot alkotó 135., 136., 160. SE és a 132. SE) tártunk fel. A három részből összetevődő nagyméretű gödör tartalmazott jellegzetes leletanyagot, mely a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúrához volt köthető. A 132. SE számú objektumban nem találtunk díszített, jellegzetes edénytöredékeket, ezért annak elemzésétől jelen munkában eltekintünk.

Keménfa település Zalalövő városától keletre, a Zala jobb partjától déli irányban 1-1,5 km távolságra található. A lelőhely feltárt része a Zala ártere felett húzódó domb lábánál terül el. A rézkori jelenségek kizárólag erre a kis területre korlátozódnak, az őskori település többi része vélhetően felfelé a Nagykövescses-domb lankás oldalában fekszik.

Az objektum leírása

A nagyméretű gödörkomplexum feltárta szürkésbarna színű volt, mely a humuszoslaskor nem volt karakteres, bontása előtt két különálló egységnek tűnt, így a 135-136. SE számot kapta. Sötétszürke, paticsos, faszemes betöltése volt, alakja szabálytalan, oldala rézsűs és függőleges, alja ívelt és egyenes volt. A munkálatok során került elő benne a 160. SE számú cölöplyuk.

Az objektum 594 cm hosszú, 394 cm széles volt, mélysége 26-152 cm között változott.

A leletek leírása

Csésze perem- és fültöredéke (ltsz.: 2016.4.1.)²
Az edény agyagból készült, kerámiazúzalékkal, apró kavicsal és szerves anyaggal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Lekerekített, kissé kihajló barna színű peremből indított, kissé felhúzott szalagfüllel ellátott edény töredéke. A fül alsó részlete a bikónikus törés vonalában rögzül a testhez. A tárgy mindkét oldalán bekarcolt és bebökődött díszítés látható. Hosszúság: 9,7 cm. Szélesség: 4,7 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.2.)
Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Barna színű, bikónikus perem- és oldaltöredék, melynek a törésvonalán enyhén lehajló bütyökdísz helyezkedik el. A külső oldalon 3, illetve 4 sorban „V” alakú, valószínűleg az edény teljes palástján körbefutó bebökődött díszítés látható. Hosszúság: 14,3 cm. Szélesség: 6 cm. Peremátmérő: 28 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.3.)
Az edény agyagból készült, apró kavicsal, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az edénytöredék barna színű, hasasodó, mindkét oldalán bekarcolt díszítés helyezkedett el. Hosszúság: 11,6 cm. Szélesség: 6,8 cm.

¹ A feltáráson közreműködött Frank Tamás és Takács László régésztechnikus, munkájukat ezúton is köszönjük.

² A táblák szerkesztése Császár Renáta, Eke István és Gönye András munkáját dicséri, közreműködésüket köszönjük.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.4.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az edénytöredék barna színű, bikónikus alakú, külső oldalán bekarcolt díszítés helyezkedett el. Hosszúság: 8,4 cm. Szélesség: 3,4 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.5.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az oldaltöredék barna színű, oldalán bekarcolt díszítés helyezkedett el. Hosszúság: 7,2 cm. Szélesség: 3,2 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.6.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. Az oldaltöredék ívelő, szürkésbarna színű, külső oldalán bekarcolt minta helyezkedett el. Talán egy kanál töredéke lehetett. Hosszúság: 3,8 cm. Szélesség: 1,6 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.7.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Kisméretű, szürkésbarna színű, vékony falú, enyhén bikónikus oldalú edényke oldaltöredéke. Hosszúság: 4,1 cm. Szélesség: 2,5 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.8.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. Az oldaltöredék szürkésbarna színű, az enyhén ívelő oldalán függőlegesen álló, besimított vonalköteges díszítés helyezkedett el. Hosszúság: 4 cm. Szélesség: 2,5 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.9.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül barna színű, mindkét oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 5,1 cm. Szélesség: 3,8 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.10.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül barna színű, mindkét oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 5,7 cm. Szélesség: 3,7 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.11.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az enyhén ívelő oldaltöredék kívül szürke, belül szürkésbarna színű, mindkét oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 6,4 cm. Szélesség: 5,7 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.12.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az enyhén ívelő oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül barna színű, mindkét oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 7,2 cm. Szélesség: 5,2 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.13.)

Az edény agyagból készült, homokkal, kavicszal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az enyhén ívelő oldaltöredék kívül szürke, belül barna színű, külső oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 5,2 cm. Szélesség: 3,5 cm.

Peremtöredék (ltsz.: 2016.4.14.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A vágott szélű peremtöredék barna színű, külső oldalán bekarcolt és beböködött díszítés látható. Hosszúság: 3,4 cm. Szélesség: 3,1 cm. Peremátmérő: 18 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.15.)

Az edény agyagból készült, homokkal, kavicszal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. Az oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül szürke színű, külső oldalán besimított vonaldísz látható. Hosszúság: 6,4 cm. Szélesség: 6 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.16.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bikónikus edény oldaltöredéke szürke színű, külső oldalán függőlegesen bekarcolt vonalköteges dísz látható. Hosszúság: 3,9 cm. Szélesség: 2,8 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.17.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kavicszal

soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bütyökdiszes, bikónikus formájú oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül barna színű, külső oldalán függőlegesen bekarcolt vonalköteges dísz látható. Hosszúság: 7,5 cm. Szélesség: 3,5 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.18.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. Az oldaltöredék kívül szürkésbarna, belül szürke színű, külső oldalán függőlegesen bekarcolt vonalköteges dísz látható. Hosszúság: 5,5 cm. Szélesség: 3,3 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.19.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az oldaltöredék szürkésbarna színű, külső oldalán bekarcolt és bebökődött díszítés látható. Hosszúság: 11,3 cm. Szélesség: 8,5 cm.

Agyagkanál (ltsz.: 2016.4.20.)

A kanál agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A töredék szürke színű, külső oldalán bebökődött díszítés látható. Pereme lekerekített, alatta bikónikus oldala felett indul a kerek kialakítású vágott peremű nyéllyuk. Hosszúság: 8,2 cm. Szélesség: 6,2 cm. Alj átmérője: 4 cm.

Agyagkanál (ltsz.: 2016.4.21.)

A kanál agyagból készült, homokkal és apró kavicsal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A töredék szürkésbarna színű, külső oldalán bekarcolt és bebökődött díszítés látható. Enyhén bikónikus oldala felett indul a kerek kialakítású, a vége felé enyhén szélesebb, vágott peremű nyéllyuk. Hosszúság: 12 cm. Szélesség: 6 cm.

Miniatűr edény (ltsz.: 2016.4.22.)

Agyagból készült, homokkal és apró kavicsal soványították. Barna színű, besimított felületű, lapos aljú, gömbös formájú, belül üreges miniatűr edényke. A peremrészén a két oldalon kissé felhúzott, rögzítésre szolgáló fülecskék figyelhetők meg rajta. Hosszúság: 3,1 cm. Szélesség: 1,8 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.23.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kerámiazú-

zalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A töredék szürkésbarna színű, besimított felületű, kissé behúzott, vágott szélű peremtöredék, melynek vállrészén egy mára letört, lefelé lógó bütyökdisz helyezkedett el. Hosszúság: 10,5 cm. Szélesség: 8,4 cm.

Peremtöredék (ltsz.: 2016.4.24.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A töredék szürke színű, besimított felületű, szája felé szűkülő oldalú edény, mely vágott, enyhén kihajló szélű peremmel rendelkezett. Hosszúság: 9,3 cm. Szélesség: 6,2 cm. Peremátmérő: 14 cm.

Peremtöredék (ltsz.: 2016.4.25.)

Az edény agyagból készült, homokkal és apró kavicsal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A peremtöredék szürke színű, kissé kihajló, vágott szélű. Hosszúság: 7,7 cm. Szélesség: 5,5 cm. Peremátmérő: 14 cm.

Peremtöredék (ltsz.: 2016.4.26.)

Az edény agyagból készült, homokkal és apró kavicsal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A peremtöredék szürke színű, elkeskenyedő, lekerekített szélű, bikónikus oldalának törésvonalán vízszintesen elhelyezkedő bütyökdisz látható. Hosszúság: 8,7 cm. Szélesség: 3,1 cm. Peremátmérő: nem mérhető.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.27.)

Az edény agyagból készült, homokkal, kevés kavicsal és kerámiazúzalékkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A peremtöredék szürkésbarna színű, kissé behúzott, lekerekített szélű, a perem alatt ovális átmetszetű, enyhén felhúzott, lekerekített szélű, vízszintesen álló hurkafül látható. Hosszúság: 13 cm. Szélesség: 7 cm. Peremátmérő: 40 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.28.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete háromrétegű. A peremtöredék világosbarna színű, besimított felületű, kissé behúzott, lekerekített szélű, mely alatt ovális átmetszetű, vízszintesen elhelyezkedő hurkafül látható. Hosszúság: 9,7 cm. Szélesség: 4,7 cm. Peremátmérő: 30 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.29.)

Az edény agyagból készült, homokkal és szerves anyaggal soványították. A törésfelülete háromrétegű. Az oldaltöredék barna színű, nagyméretű edényhez tartozó darab, melynek oldalán vízszintesen elhelyezkedő bütyök látható. Hosszúság: 9,5 cm. Szélesség: 6 cm.

Oldal- és fültöredék (ltsz.: 2016.4.30.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. Az oldaltöredék világosbarna színű, melynek oldalán függőlegesen elhelyezkedő ovális átmetszetű, kissé felhúzott hurkafül látható. Hosszúság: 9,2 cm. Szélesség: 5,6 cm.

Bikónikus tál oldaltöredéke (ltsz.: 2016.4.31.)

Az edény agyagból készült, homokkal és szerves anyaggal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bikónikus oldaltöredék vörösbarna színű, törésfelületén vízszintesen elhelyezkedő bütyökdísz látható. Hosszúság: 6,7 cm. Szélesség: 4,8 cm.

Oldal- és fültöredék (ltsz.: 2016.4.32.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kevés kavicsal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A töredék barna színű, melynek oldalán függőlegesen elhelyezkedő, ovális átmetszetű hurkafül látható. Hosszúság: 4,5 cm. Szélesség: 3,6 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.33.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A töredék szürkésbarna színű, besimított felületű, pereme kissé behúzott, vágott szélű. Perem alatt a válltól a töredék oldala az edény alja felé szűkül. Hosszúság: 13,1 cm. Szélesség: 10 cm. Peremátmérő: 36 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.34.)

Az edény agyagból készült, homokkal és apró kavicsal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A peremtöredék szürke színű, besimított felületű, lekerekített szélű, melyen ellaposodó bütyökdísz helyezkedik el. A függőlegesen álló, vágott szélű perem alatt a válltól a töredék oldala az edény alja felé szűkül. Hosszúság: 12,5 cm. Szélesség: 10 cm. Peremátmérő: 23 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.35.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bikónikus peremtöredék barna színű, besimított felületű, pereme lekerekített szélű. Hosszúság: 15,1 cm. Szélesség: 7,2 cm. Peremátmérő: 50 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.36.)

Az edény agyagból készült, homokkal és kavicsal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A peremtöredék barna színű, lekerekített szélű, melynek szélén kettős bütyökdísz helyezkedik el. Hosszúság: 5,9 cm. Szélesség: 3,8 cm. Peremátmérő: 20 cm.

Bikónikus tál peremtöredéke (ltsz.: 2016.4.37.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bikónikus peremtöredék szürke színű, vágott szélű. Hosszúság: 9,2 cm. Szélesség: 8,7 cm. Peremátmérő: 20 cm.

Oldaltöredék (ltsz.: 2016.4.38.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A bikónikus oldaltöredék barna színű, besimított felületű. Hosszúság: 11 cm. Szélesség: 9,2 cm.

Csőtálpas tál töredéke (ltsz.: 2016.4.39.)

Az edény agyagból készült, homokkal soványították. A törésfelülete egyrétegű. A töredék szürkésbarna színű, egy csőtálpas tál tálrésze és talpa közötti összekötő elem darabja. Hosszúság: 13,3 cm. Szélesség: 8,7 cm.

Az előkerült leletanyag értékelése

A nagyméretű gödörkomplexumból a kevés patics és kő mellett zömmel edénytöredékek kerültek elő, ezek közül 43 darab volt peremtöredék. Hat agyagkanál, csőtálpas tálak töredékei, díszített töredékek, korsók, csészék maradványai, valamint egy miniatűr edény került ki az objektumból. A leletanyag igen töredékes volt, egész formát egy esetben sem sikerült rekonstruálni. Általánosan jellemző volt a töredékekre, hogy a felületük erősen kopott, erodált volt, ez a jelenség Zala megyében más hasonló korú lelőhely esetében is megfigyelhető.³ A peremtöredékek alapján a következő formai csoportokat tudtuk elkülöníteni:

³ P. BARNA – KREITER 2006, 51.; TOKAI 2007, 9.

Bikónikus tálak

A legtöbb jelenleg elemzett formailag besorolható töredék ebbe a csoportba tartozik. A bikónikus tálak a Balaton-Lasinja kultúra leggyakoribb edényformájának, vezértípusának számítanak.⁴ A feltáráson előkerült töredékek színe a barna különböző árnyalatai között (szürkésbarnától a vörösesbarnáig) váltakozik. Soványítóanyagként legtöbbször homokot, valamint gyakran kerámiazúzalékot, kevés kavicsot és egy töredék esetében szerves anyagot használtak. Egy töredéken bebökdösött és plasztikus, rátett bütyökdísz kombinációja figyelhető meg, valamint a tál felső részén jórészt lepattogzott, vékony agyagmáz látható (7. kép, 2016.4.2.), 4 töredéken plasztikus, rátett bütyökdísz van (13. kép, 2016.4.23.; 14. kép, 2016.4.31.; 15. kép, 2016.4.34.; 16. kép, 2016.4.36.). A plasztikus díszek minden esetben a tálak hasvonalán helyezkednek el. A rekonstruálható alakú bütykök háromszög alakúak, kissé lecsüngőek. Párhuzamaik Eszteregnyéről,⁵ Gellénházáról,⁶ Nagykanizsáról⁷ és Rigyácról⁸ is ismertek. Ez a díszítéstípus a Balatin-Lasinja kultúra egyik jellegzetességének számít.⁹

Két táltöredéken az edények hasvonaláról indított, kissé felhúzott, vízszintes állású hurkafül van (13. kép, 2016.4.27., 14. kép, 2016.4.28.). Hasonló edényeket többek között Andocsról,¹⁰ Gellénházáról,¹¹ Nagykanizsáról,¹² Rigyácról¹³ és Zalaegerszegről¹⁴ ismerünk.

Csőtálpas tál

A jelenleg elemzett anyagrészen egy töredék (15. kép, 2016.04.39) sorolható a csőtálpas tálak típusába. Soványítóanyagként homokot keverték az agyaghoz. Sajnos se a csőtálp, se a tál formájára nem tudunk belőle következtetéseket levonni, pedig ezek az edények szintén gyakrabban előfordulnak a kultúra leletanyagában.¹⁵

Korsók

Az elemzett leletanyagból két peremtöredéket (13. kép, 2016.4.24.; 2016.4.25.) ehhez az edénytípushoz lehet sorolni. A töredékeket homokkal, illetve homokkal és apró kavicsal soványították. Közös jellemzőjük a szűkülő edénynyak és a kissé kihajló, vágott szélű perem. Mindkét töredék díszítetlen. Egy bikónikus, díszítetlen oldaltöredék is ide sorolható (16. kép, 2016.4.38.). Valószínűleg a díszített oldaltöredékek egy része is ilyen edényekhez tartozhatott.

Csésze

Egy darab, perem fölé húzott, szalagfüles, enyhén bikónikus formájú töredék (7. kép, 2016.4.1.) tartozik a jelenleg elemzett anyagból ebbe a formai csoportba. Az edény készítése során soványításként homokot, kerámiazúzalékot, apró kavicsot és szerves anyagot használtak. Az edény külső és belső felületét is bebökdöséssel és bekarcolt parkettamintával díszítették, párhuzamai Dobri – Alsó-mezőn,¹⁶ Gellénháza – Városerőn¹⁷ és Zalaegerszeg – Andrásidán¹⁸ kerültek elő.

Agyagkanalak

A jelenleg bemutatott töredékek között két agyagkanál van. Homokkal, illetve homokkal és apró kavicsal soványították őket. Az egyik töredék fejrészen bebökdösött (11. kép, 2016.4.20.), míg a másikon bekarcolt és bebökdösött díszítés látható (12. kép, 2016.4.21.).

Az agyagkanalak a kultúra igen gyakori leletanyagának számítanak,¹⁹ azonban díszítésük nem elterjedt, a feltárásokról döntően díszítetlenek kerülnek elő. A korszakból két adatot ismerünk a kanalak díszítésére, Zalavár – Basasziget lelőhelyen egy kanál nyélrészét kannelurákkal,²⁰ míg Balatonboglár – Borkombinát

⁴ KALICZ 2003, 14.; SOMOGYI 2000, 36.

⁵ TOKAI 2007, 6. kép 2.

⁶ HORVÁTH – H. SIMON 2003, Abb. 21.9., Abb. 22.10.

⁷ KALICZ 2003, 10. kép 2.

⁸ TOKAI 2007, 7. kép I.

⁹ SOMOGYI 2000, 39.

¹⁰ SOMOGYI 2000, 4. kép 8.

¹¹ HORVÁTH – H. SIMON 2003, Abb. 23.1., Abb. 24.9.

¹² KALICZ 2003, 12. kép 7.

¹³ TOKAI 2007, 8. kép I. és 10. kép 3.

¹⁴ P. BARNA – KREITER 2006, 6. kép 3.

¹⁵ SOMOGYI 2000, 36.; KALICZ 2003, 14.; P. BARNA – KREITER 2006, 51.; TOKAI 2007, 9.

¹⁶ HORVÁTH – H. SIMON 2004, Abb. 21.5.

¹⁷ HORVÁTH – H. SIMON 2003, Abb. 21.1.

¹⁸ P. BARNA – KREITER 2006, 3. kép 3., 5.

¹⁹ SOMOGYI 2000, 39; KALICZ 2003, 14; TOKAI 2007, 10.

²⁰ M. VIRÁG 2005, 38.

területéről előkerült darab peremét bekarcolásokkal díszítették.²¹

Miniatűr edény

Egy miniatűr edényke is van a leletek között (12. kép). Homokkal és apró kavicsal soványították, teste gömbös formájú, peremének két oldalán kissé felhúzott, átfürt fülecske figyelhető meg. A Balaton-Lasinja kultúra leletei közül hasonló kisméretű, de többnyire kettőskónikus formájú edényeket Gellénháza – Városrét,²² Zalaegerszeg – Andrásida területéről ismerünk,²³ de a tárgy típus Szlovéniában is megtalálható.²⁴

A feltárt töredékek nagy része díszítetlen. A leletanyagon megfigyelt díszítéseket az alábbiak szerint lehetett csoportosítani:

Plasztikus díszítések

Plasztikus, rátett dísz csak a bikónikus tálak közé sorolt töredékeken lehetett megfigyelni. A tálak hasvonalán háromszögletű, lelógó bütykök vannak (7. kép, 2016.4.2.; 13. kép, 2016.4.23.; 14. kép, 2016.4.31.; 15. kép, 2016.4.34.; 16. kép, 2016.4.36.). A bütykök valószínűleg nem kizárólag díszítésre szolgáltak, az edényeket biztosabban lehetett a segítségükkel kézben megtartani.²⁵

Mélyített díszítések

A leletanyagban gyakori a vékonyan bekarcolt, vonalkötegek alkotta díszítési mód. A bekarcolt vonalkötegek az agyagkanál fejrészen parkettamintát alkotnak (12. kép, 2016.4.21.), több töredéken pedig az edény testén egy sávban egyenlő szárú háromszög szárait alkotva egymással szemben helyezkednek el (8. kép, 2016.4.4.; 2016.4.5.). Utóbbi esetben ezt a sávot változó számú, vízszintesen bekarcolt vonal határolhatja (7. kép, 2016.4.1.; 2016.4.3.; 10. kép, 2016.4.14.; 11. kép, 2016.4.19.).

A vízszintesen bekarcolt vonalak szinte minden esetben bebökődött díszítéssel fordulnak elő (7. kép, 2016.4.1.; 2016.4.3.; 10. kép, 2016.4.14.; 11. kép, 2016.4.19.; 12. kép, 2016.4.21.), ugyanakkor önálló díszítésként is megtalálhatóak (7. kép, 2016.4.2.; 11. kép, 2016.4.20.). Két oldaltöredéken kannelúrázás figyelhető meg (8. kép, 2016.4.8.; 10. kép, 2016.4.15.). Mészbetétes berakásra utaló nyomot egyik töredéken sem láttunk.

Említést érdemel, hogy több töredék esetében mindkét oldalt díszítették (7. kép, 2016.4.3.; 8. kép, 2016.4.9.; 9. kép, 2016.4.10.; 2016.4.11.; 2016.4.12.). A jelenség párhuzamával a szakirodalomban nem találkoztunk, remélhetőleg anyagközlésünk után jelennek majd meg olyan publikációk, melyek megerősítik a megfigyelésünket.

Összegzés

Az előkerült leletek a középső rézkor első felére, a Balaton-Lasinja kultúra időszakára keltezhetőek.

A bemutatott leletanyag kis méreténél fogva nem alkalmas messzemenő következtetések levonására, de az elmondható, hogy a feltárt edénytöredékek formailag illeszkednek a Balaton-Lasinja kultúra leletanyagába, az azonosított edényformák párhuzamai mind ismertek más lelőhelyekről. A keménfai lelőhelyen előkerült leletek azonban díszítésükkel kilógnak a lelőhely szűk földrajzi környezetéből származó többi hasonló korú lelet közül. A bebökődött díszítés nagy aránya nem jellemző Zala megye északi részére.²⁶ Az agyagkanalak díszítése szintén nagyon ritkának számít a Balaton-Lasinja kultúra elterjedési területén, az edények mindkét oldalának díszítésére pedig nem sikerült párhuzamot találni a korszak leletanyagából.

A Keménfán feltárt leletek egyelőre több kérdést vetnek fel, mint ahány válasszal szolgálnak, remélhetőleg a jövőben lesz még lehetőség ezen kétségkívül érdekes lelőhely kutatására.

²¹ HONTI ET AL. 2004, 6.

²² HORVÁTH – H. SIMON 2003, Abb. 22.1-2., Abb. 26.7-8.

²³ P. BARNA – KREITER 2006, 10. kép 5-6.

²⁴ KRAMBERGER 2014, Pl. 7.119., Pl. 12.191

²⁵ TOKAI 2007, 11.

²⁶ HORVÁTH 2002, 268; HORVÁTH – H. SIMON 2003, 115.; KVASSAY – KISS – BONDÁR 2004, 125.; M. VIRÁG 2005, 39.; TOKAI 2007, 11.

Irodalom

P. BARNA – KREITER 2006

P. Barna Judit – Kreiter Eszter: Középső rézkori települések Zalaegerszeg – Andrásida, Gébárti-tó (II.) lelőhelyen. Előzetes közlemény. *Zalai Múzeum* 15 (2006). Zalaegerszeg, 47–8.

HONTI ET AL. 2004

Honti Szilvia et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002-2003). Előzetes jelentés III. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004). Kaposvár, 3–70.

HORVÁTH 2002

Horváth, László András: Die Siedlung der Balaton-Lasinja-Kultur in Zalaegerszeg-Andrásida, Friedhof (Komitat Zala, Ungarn). *Antaeus* 25 (2002). Budapest, 255–282.

HORVÁTH – H. SIMON 2003

Horváth, László András – H. Simon, Katalin: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschichte und Forschungsstand. *Inventaria Praehistorica Hungariae* VIII. Budapest, 2003.

HORVÁTH – H. SIMON 2004

Horváth, László András – H. Simon, Katalin: Kupferzeitliche Siedlungen auf dem Fundort Dobri – Alsó-mező. *Zalai Múzeum* 13 (2004). Zalaegerszeg, 55–116.

KALICZ 2003

Kalicz Nándor: Az újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Kr.e. 5. évezred első harmadától a 3. évezred első feléig). *Zalai Múzeum* 12 (2003). Zalaegerszeg, 7–47.

KRAMBERGER 2014

Kramberger, Bine: The Neolithic-Eneolithic sequence and pottery assemblages in the fifth millennium BC in north-eastern Slovenia. *Documenta Praehistorica* 41 (2014). Ljubljana, 237–282.

KVASSAY – KISS – BONDÁR 2004

Kvassay Judit – Kiss Viktória – Bondár Mária: Őskori és középkori település Zalaegerszeg – Ságod-Bekeháza lelőhelyen. *Zalai Múzeum* 13 (2004). Zalaegerszeg, 119–176.

SOMOGYI 2000

Somogyi Krisztina: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000. Budapest, 5–45.

TOKAI 2007

Tokai Zita: A Balaton-Lasinja kultúra lelőhelyei Eszteregnye és Rigyác határában. *Zalai Múzeum* 16 (2007). Zalaegerszeg, 7–24.

M. VIRÁG 2005

M. Virág Zsuzsanna: Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről). *Zalai Múzeum* 14 (2005). Zalaegerszeg, 37–52.

The findings of a Copper Age archaeological site in Keménfa

We did excavation works at the archaeological site of Keménfa Szentegyházi-dűlő in 2013-2014. On the site, Bronze Age, Roman Age, and 13-14. century phenomena were found.

The location of the site is east of Zalalövő, at the bottom of a hill in the flood plain on the right side of the River Zala. The phenomena from the Copper Age are limited to the region close to the hill, the bigger part of the prehistoric village lies in the side of Nagykövecses hill.

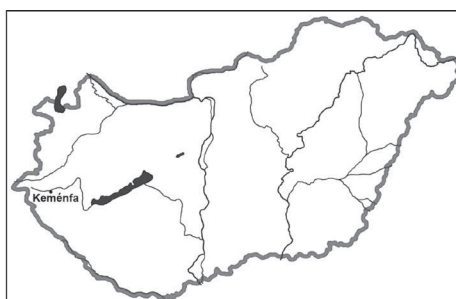
The findings from the excavated pit-hole complex can be dated to the age of Balaton-Lasinja culture typical to the first part of late Copper Age. The main share of the findings consists of fragments of biconic pottery. Some of the fragments were decorated with different contemporary techniques, but the rest was undecorated. There were handles on the belly-line of

two fragments. Fragments of more undecorated bowls were also found. Two rim parts may have belonged to jars or bowls. During the excavation, a fragment of a ribbon handled cup decorated on both sides, a tiny pot, and parts of two clay spoons were found.

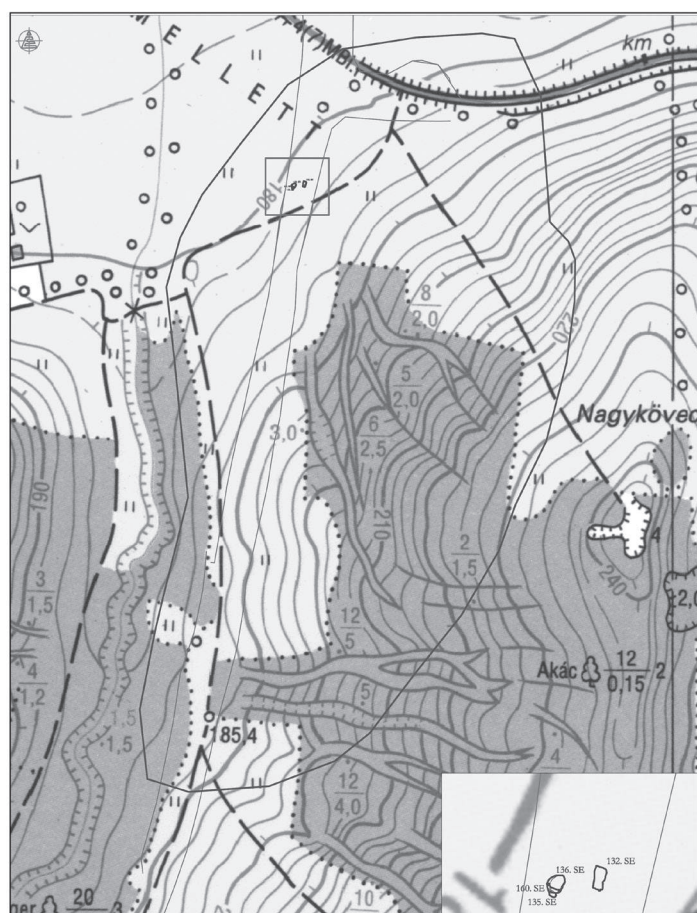
The most frequent decoration found was the poked and scratched technique, often applied on both sides. Cannelured fragments were not found among the findings.

The found pottery shows great resemblance with the known findings from County Zala, but the great number of the poke-decorated items, the decoration applied on both sides, the decoration of clay spoons differs from the similar age findings in the narrow area.

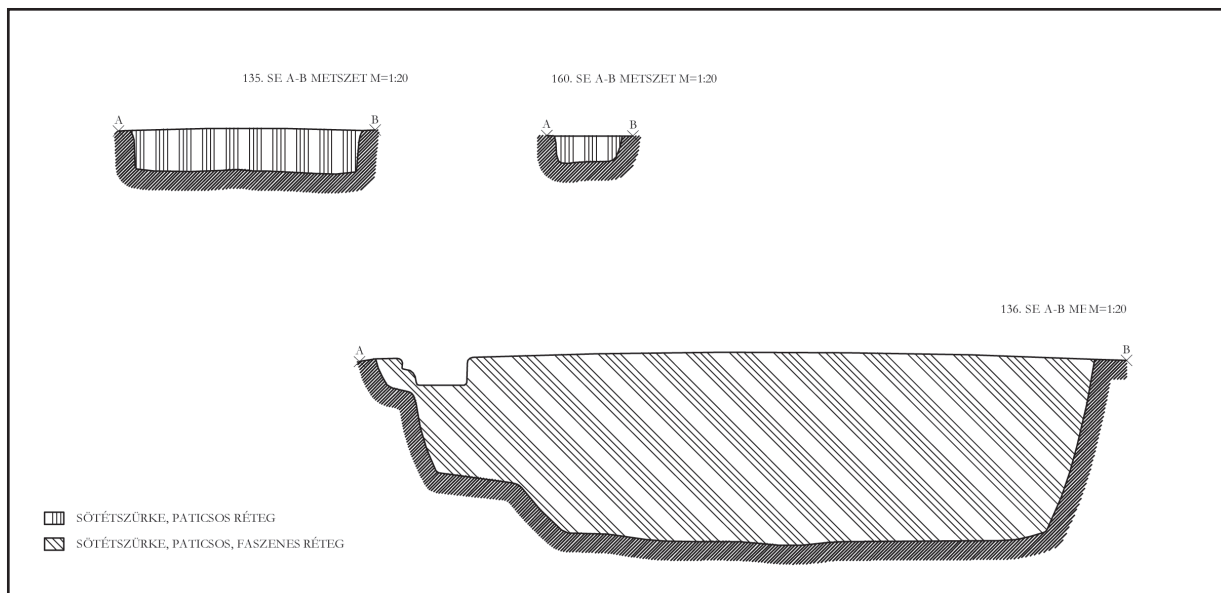
Translated by Veronika Nagy

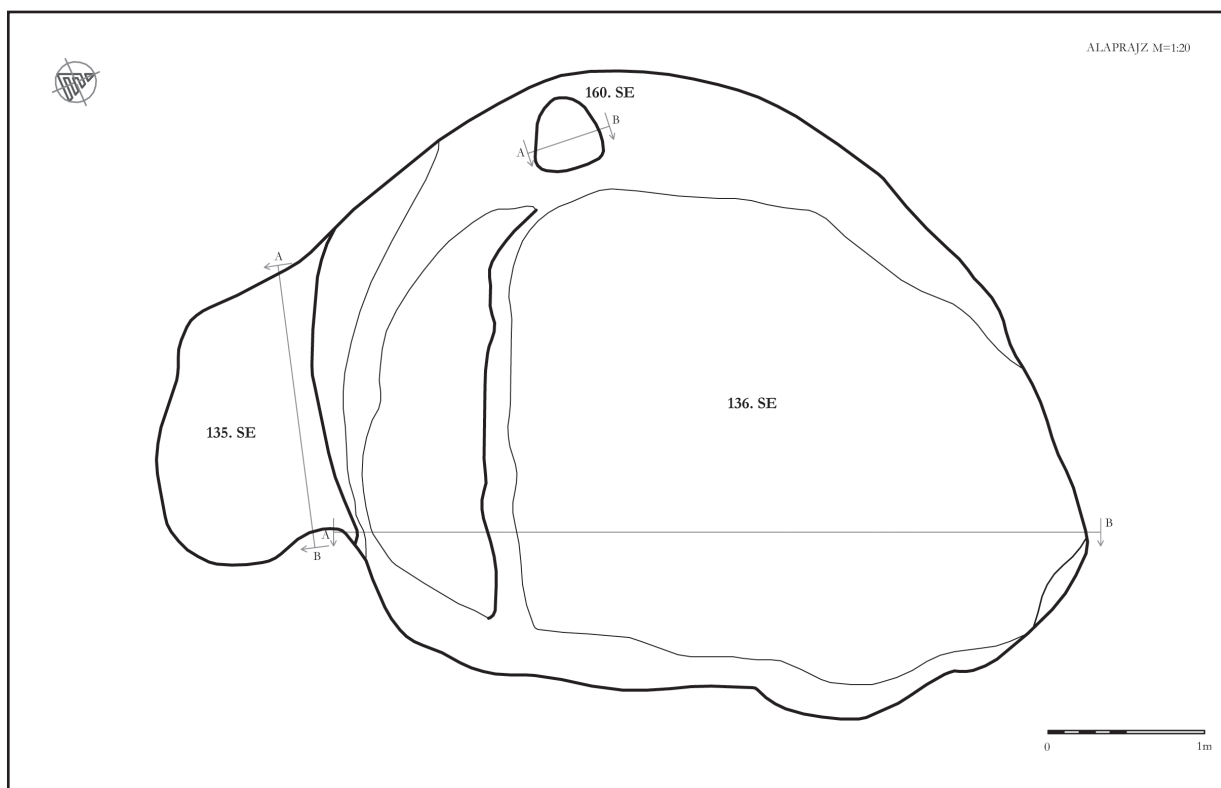
1. kép: Keménfa település elhelyezkedése Magyarországon
Fig. 1: The location of Keménfa in Hungary

2. kép: A rézkori objektumok elhelyezkedése
Fig. 2: The location of Copper Age features

3. kép: A rézkori objektum metszetrajza
Fig. 3: The section of the Copper Age feature

4. kép: A rézkori objektum felszínrajza
Fig. 4: The ground plan of the Copper Age feature

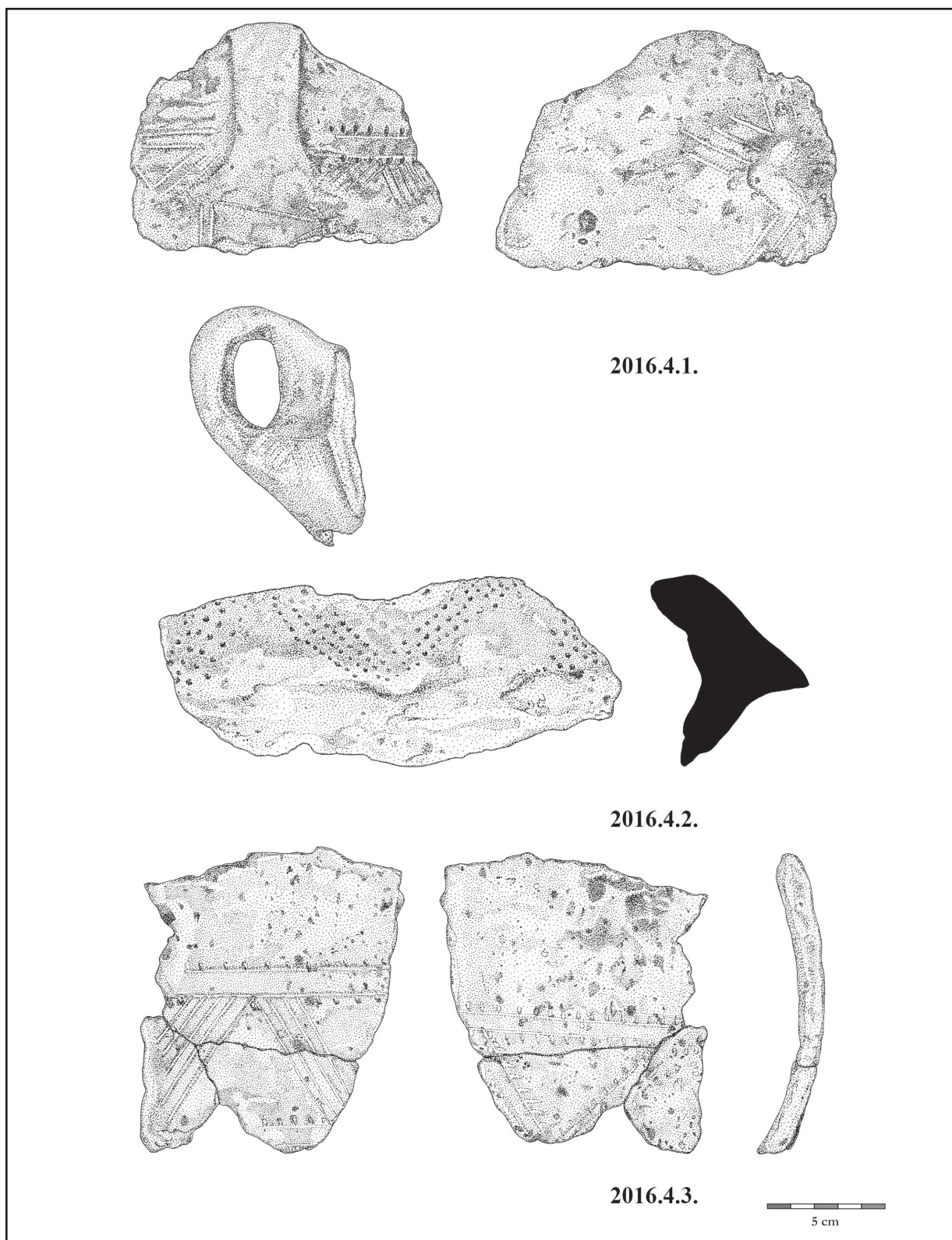

5. kép: A rézkori objektum metszetfotója
Fig. 5: The cross-section photo of the Copper Age feature

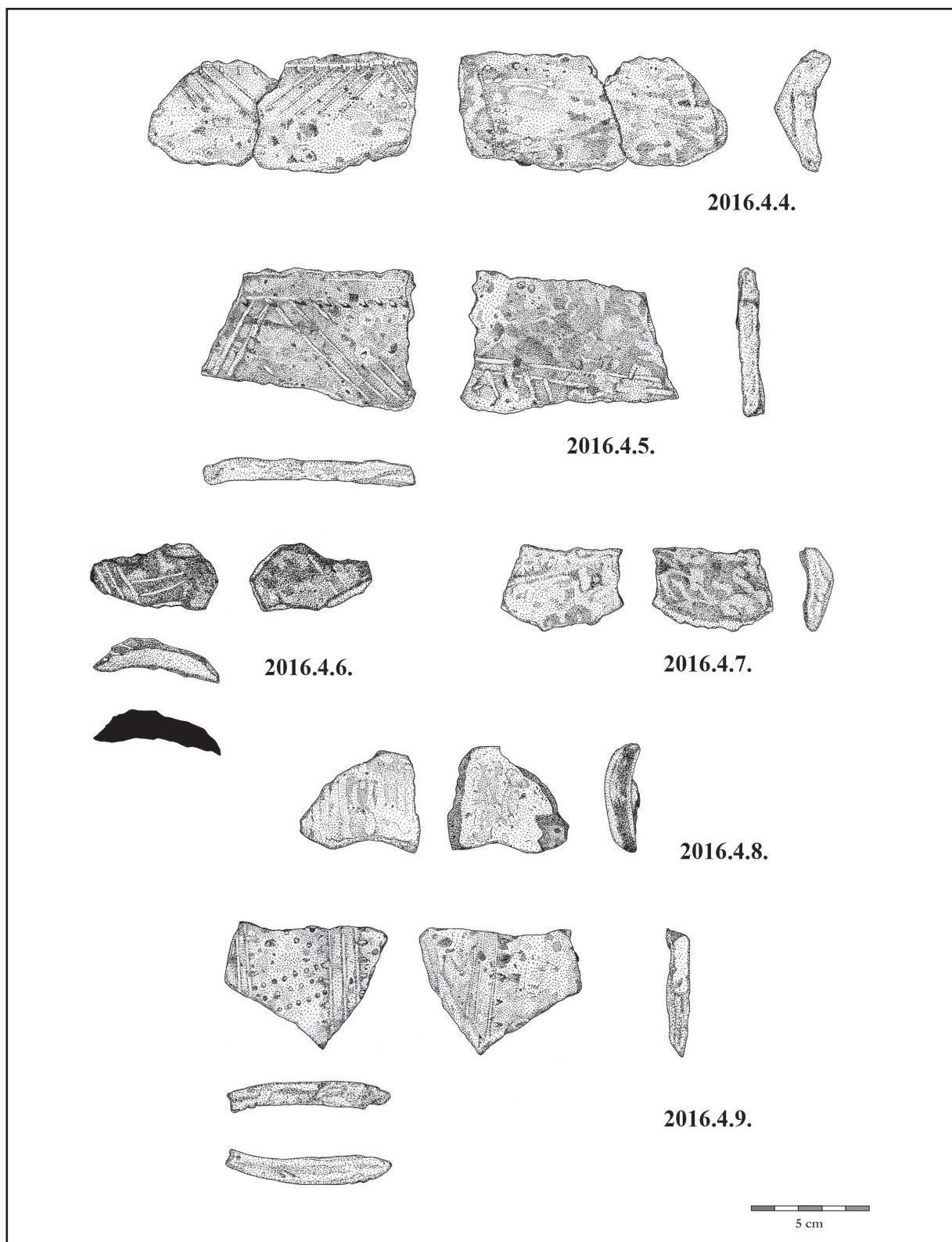

6. kép: A rézkori objektum felszínfotója
Fig. 6: The ground plan of the Copper Age feature

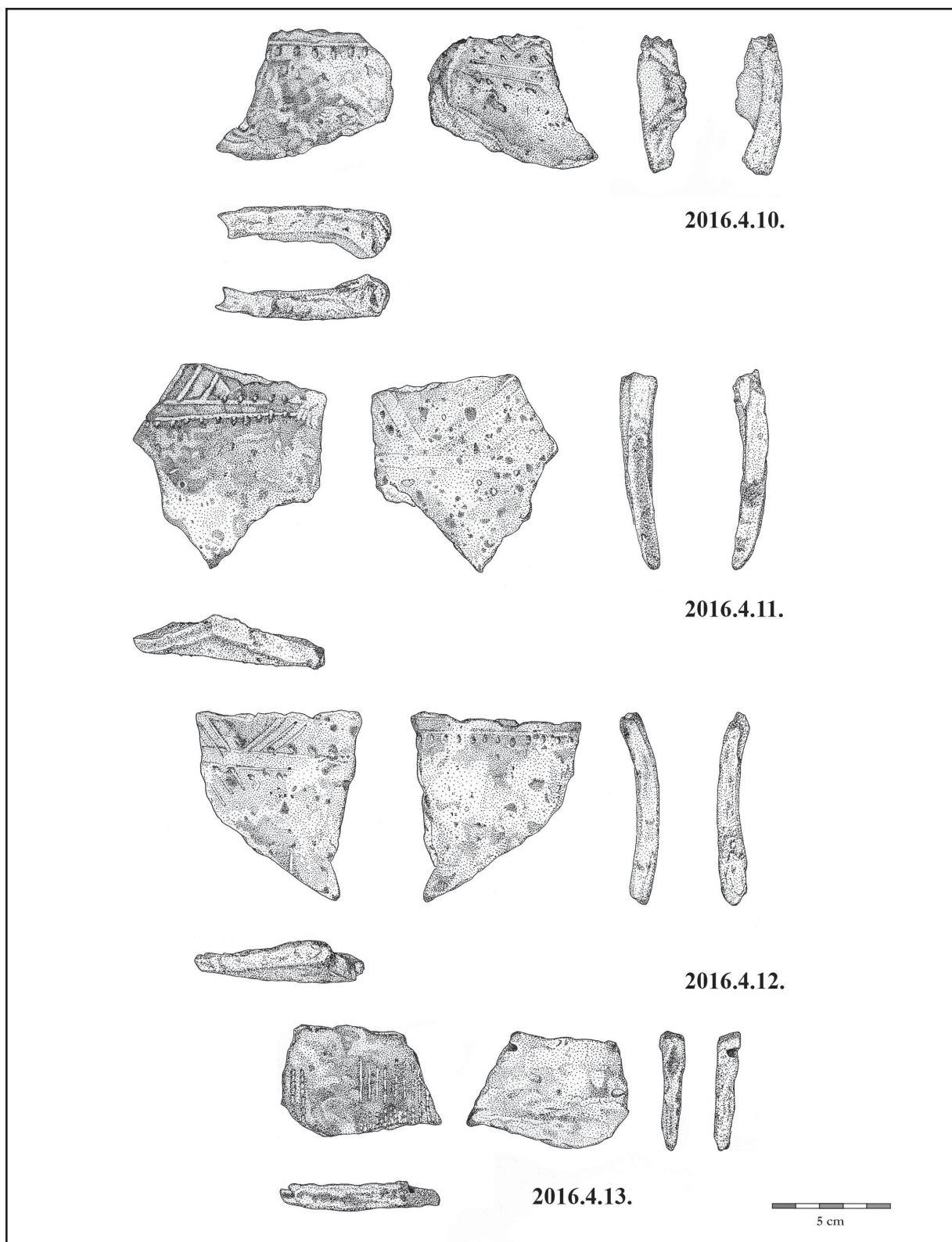

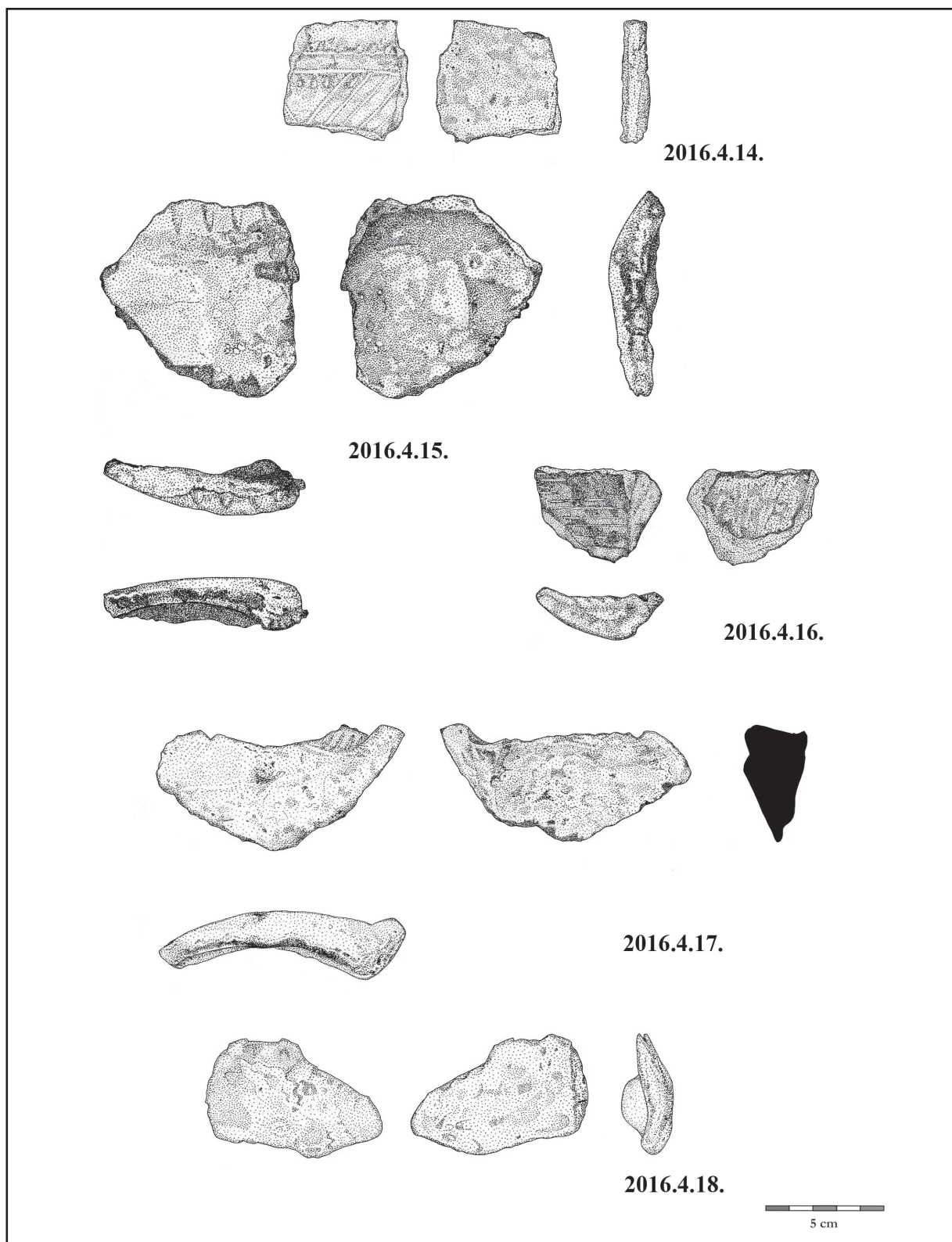
7. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 7: The Copper Age findings

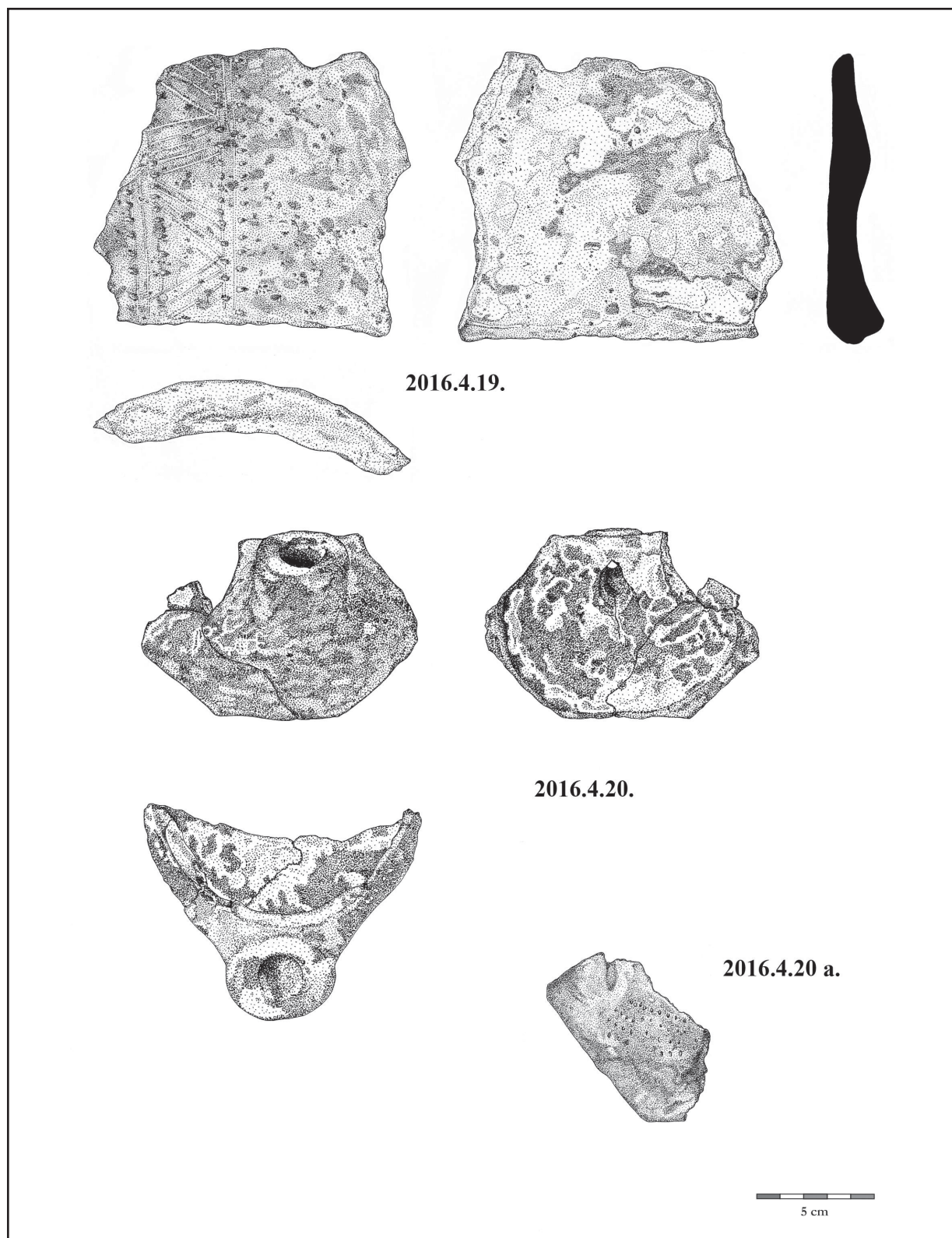
8. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 8: The Copper Age findings

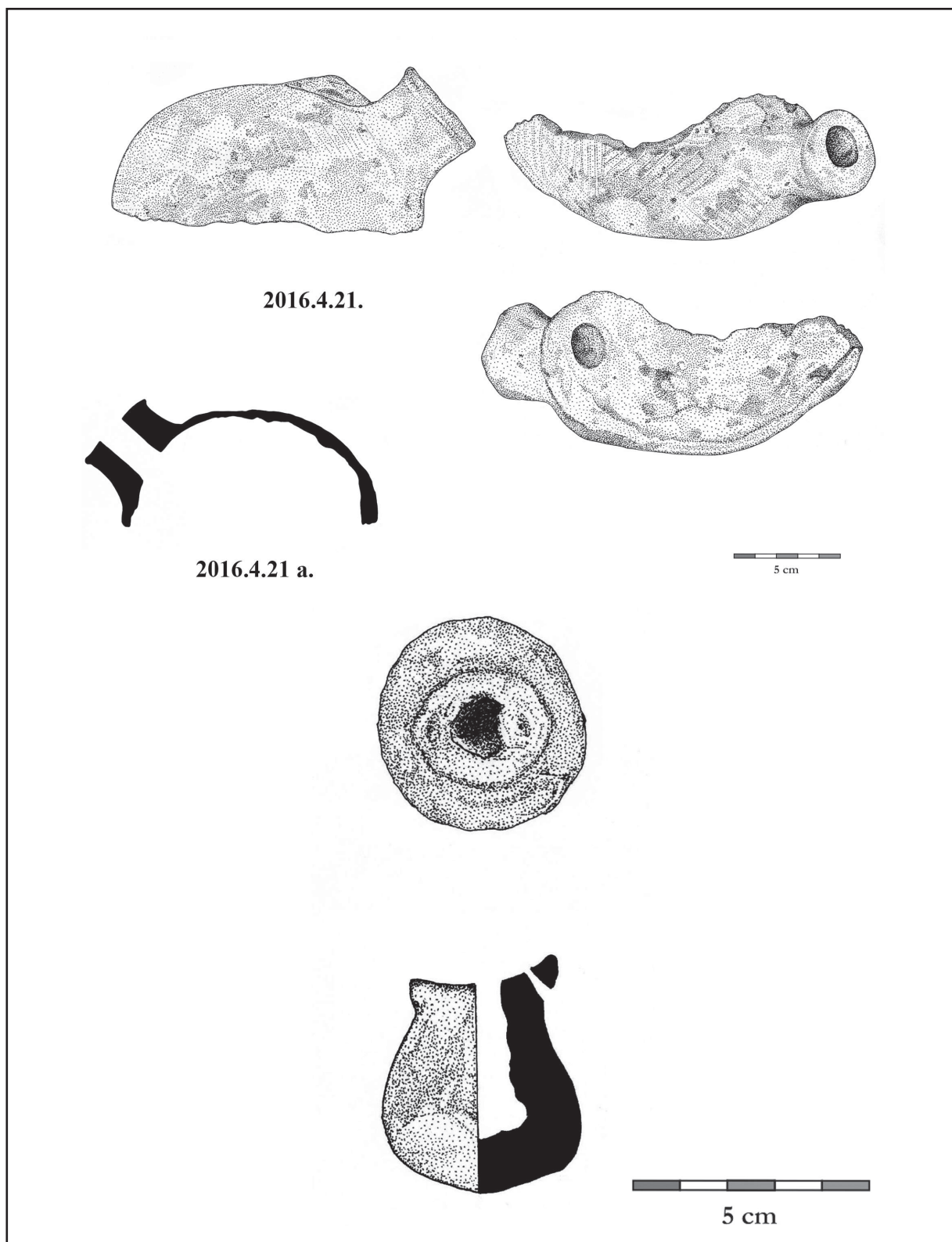
9. kép: A rézkori leletanyag
 Fig. 9: The Copper Age findings

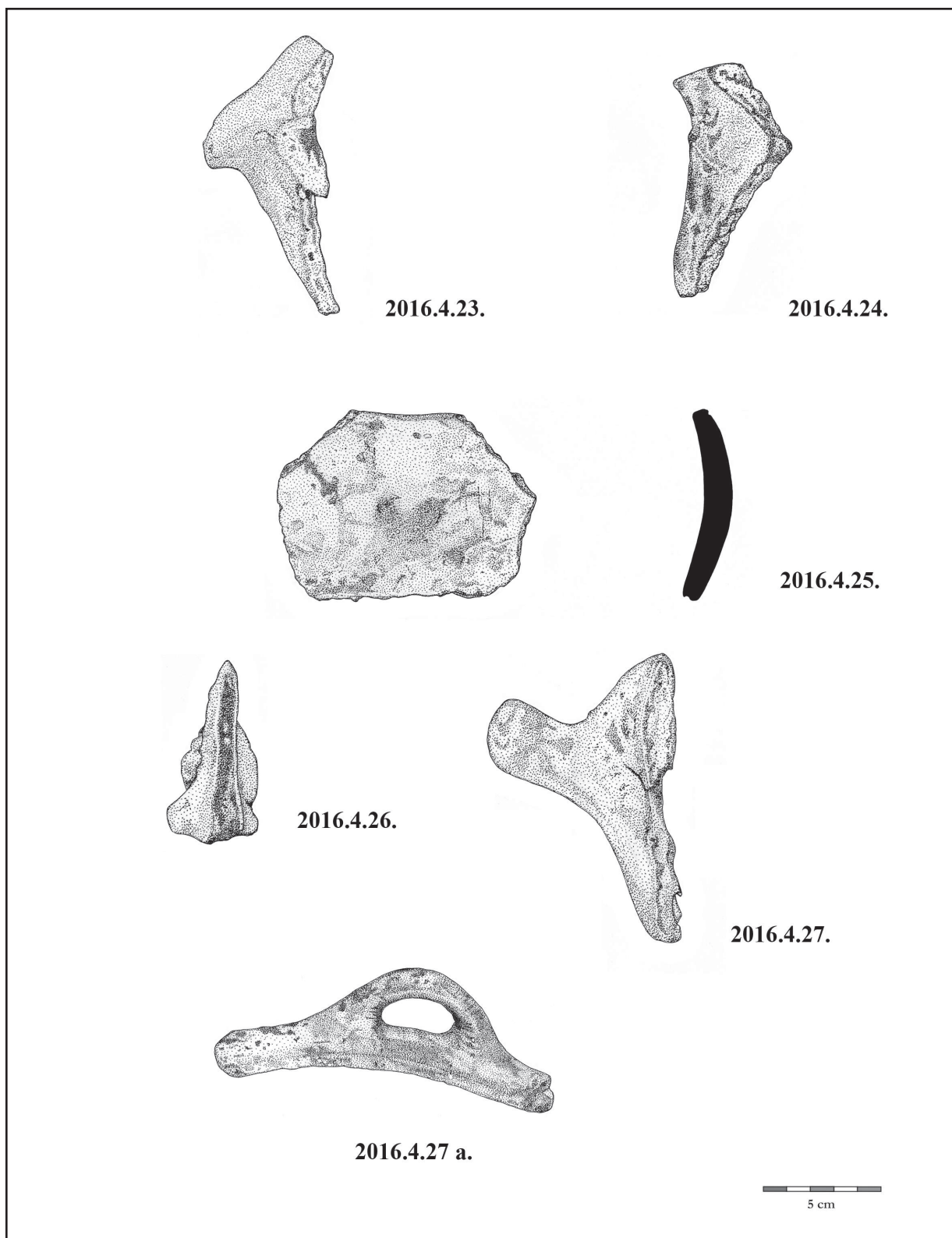
10. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 10: The Copper Age findings

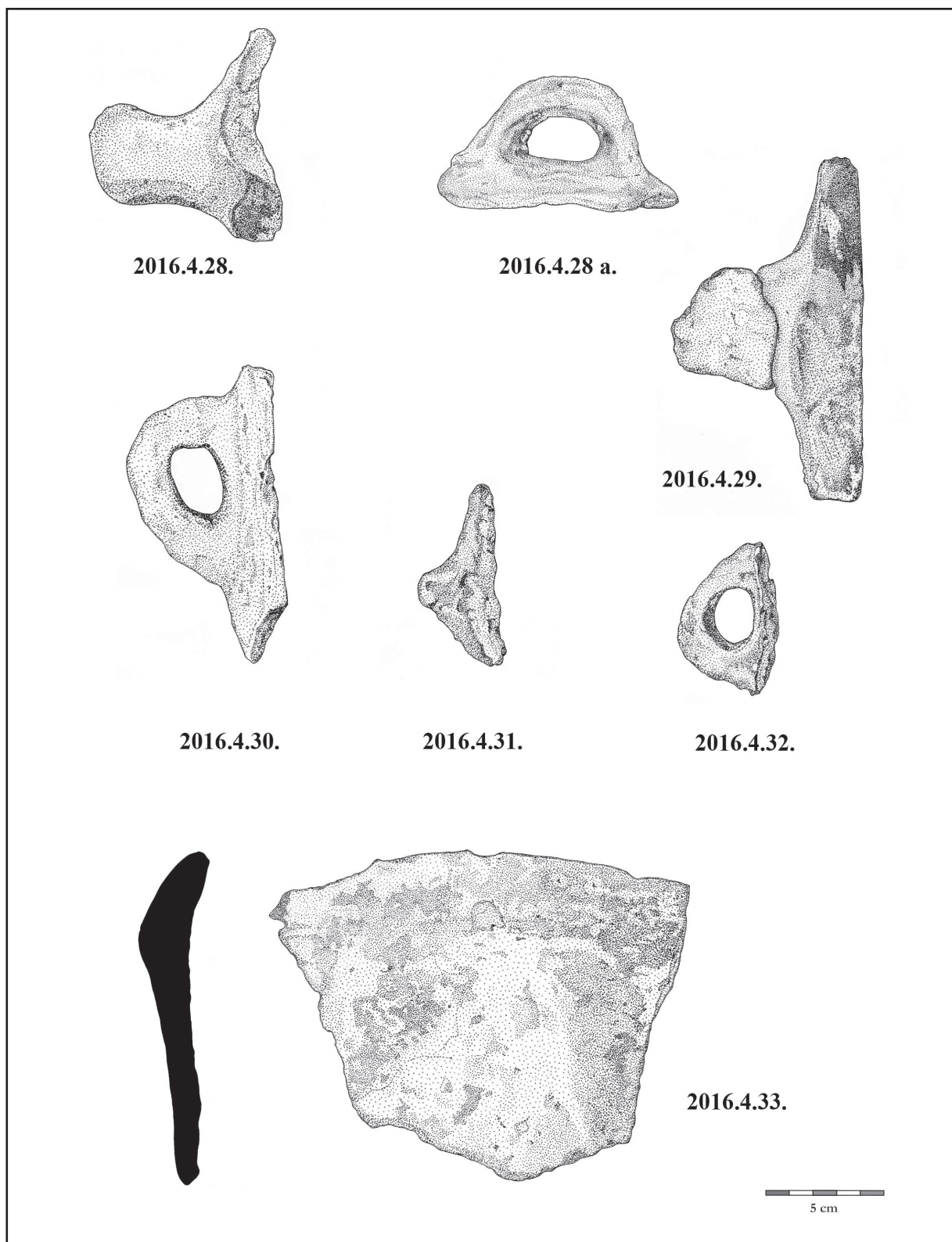
11. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 11: The Copper Age findings

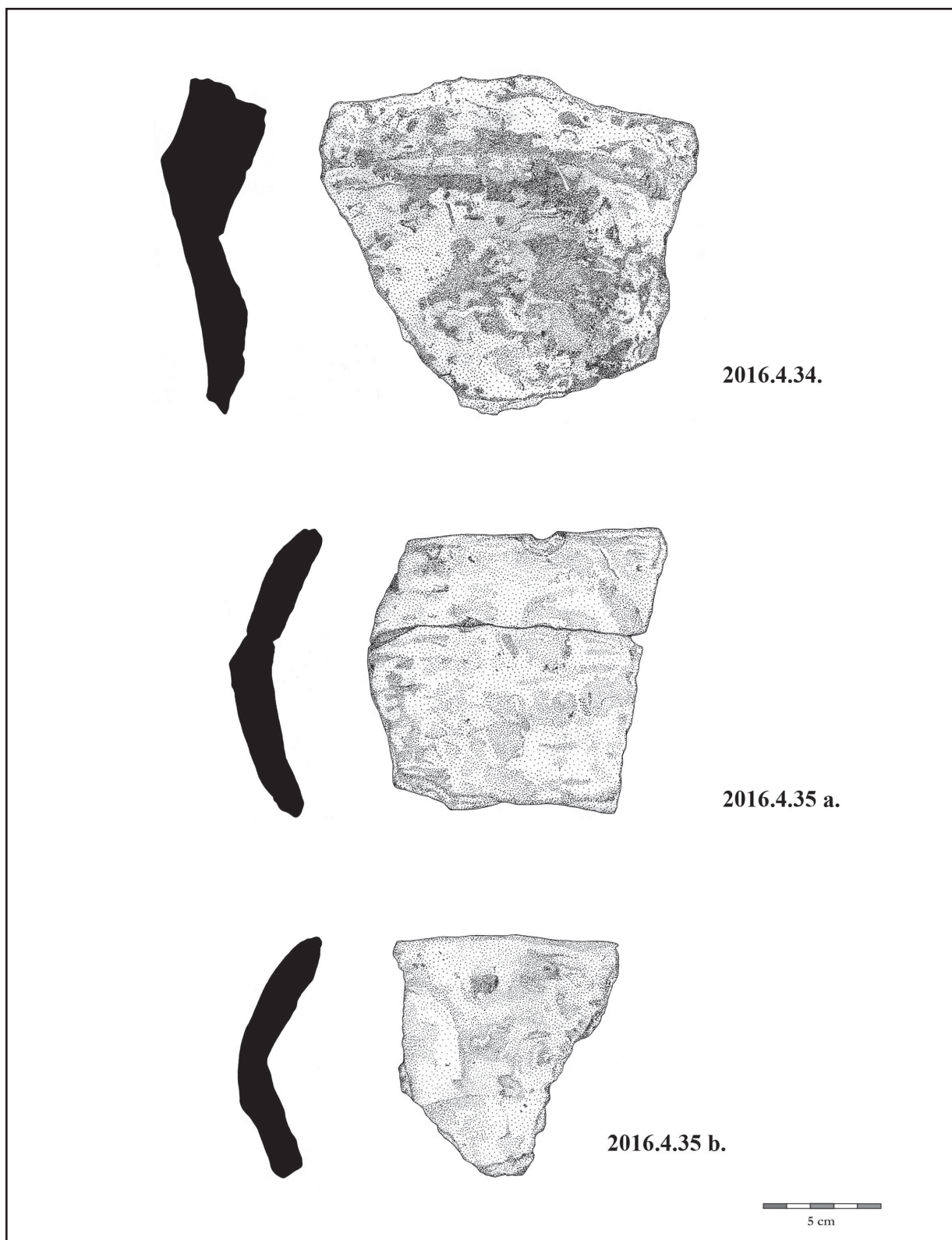
12. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 12: The Copper Age findings

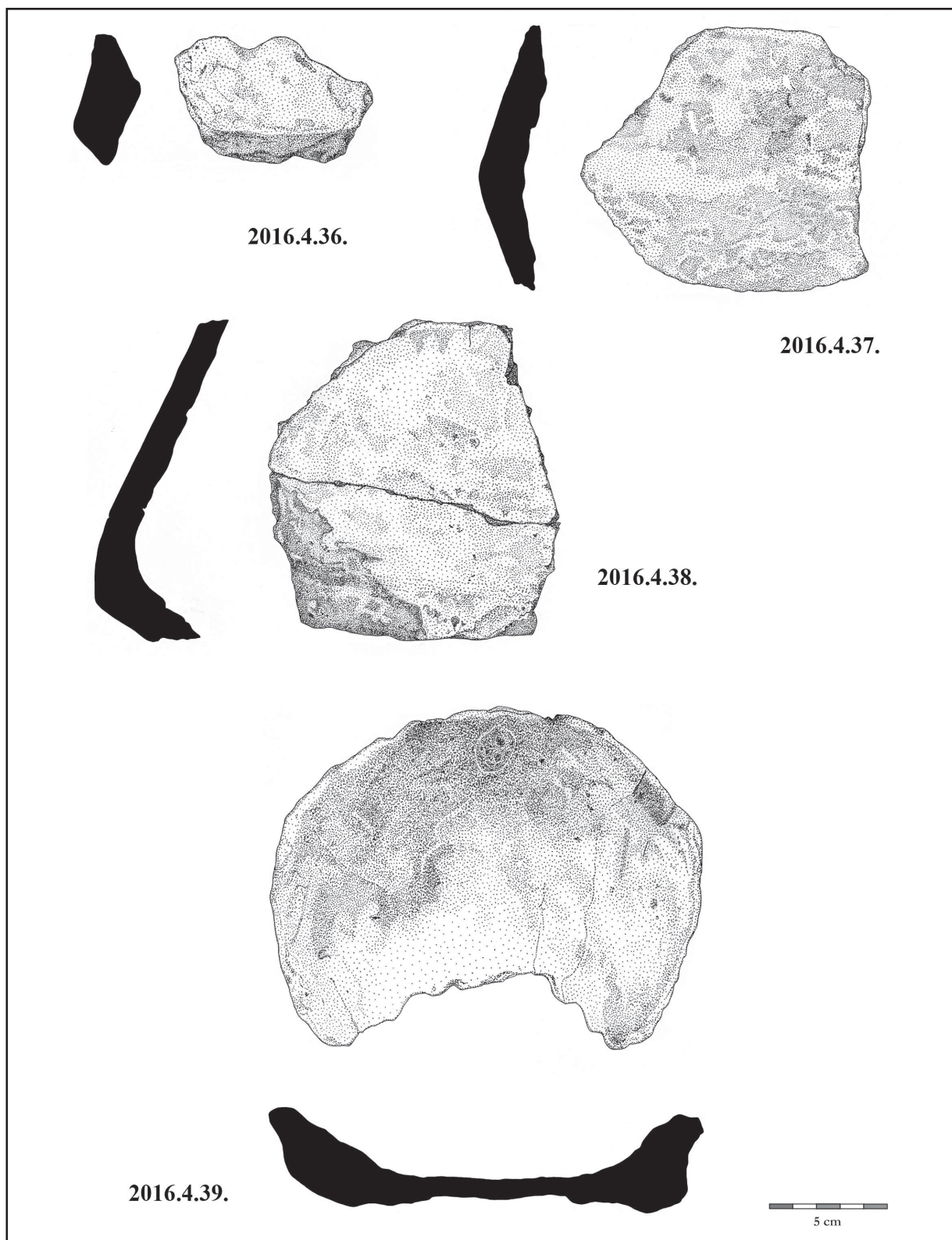
13. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 13: The Copper Age findings

14. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 14: The Copper Age findings

15. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 15: The Copper Age findings

16. kép: A rézkori leletanyag
Fig. 16: The Copper Age findings

Száráz Csilla

A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen előkerült késő bronzkori temetőrészlet bemutatása

Bevezetés

1981-ben terepbejárás alkalmával került azonosításra Hahót-Vadaskert-dűlőben az a 6 kiszántott késő bronzkori urnasír, melynek leletanyagát és előkerülési körülményeit kívánom bemutatni.

Horváth László a Thúry György Múzeum régésze, Kovács Sándor és Tóth Lajos restaurátorokkal, Tábori László régésztechnikussal végzett terepbejárást Hahót-Felsőfakospusztá térségében. A terepbejárás során kiszántott urnasírokat és különböző őskori telepjelenségek figyeltek meg. Másnap visszatértek a lelőhelyre és leletmentést végeztek. Ekkor dokumentálták a 6 megfigyelt urnasírt. A sírokat minden esetben a szántásban jelentkező nyomok (csontszilánk, faszenes folt, gócban jelentkező cserepek) alapján találták meg, szelvények nyitása nélkül.¹

A lelőhely a Szévíz és a pötrétei halastó nyugati oldalán lévő félszigetszerű domb déli lábánál helyezkedik el (1. tábla). A Hahót-medence területén folytatott mikroregionális OTKA kutatási projekt keretében 1992-ben tervásatás is folyt a lelőhelyen, ekkor késő bronzkori és kelta telepobjektumokat figyeltek meg, újabb urnasírokat azonban nem találtak.²

Az objektumok és a leletanyag leírása

1. sír

Teljesen kiszántott urnasír. A talajban csupán kevés csontszilánkot figyeltek meg és az urna pereméből néhány darabot.

Nagyméretű, öblös testű edény töredékei (4. tábla 1)

TGYM RGy 82.71.1.

Kívül szürkésbarna, barna foltos, sötétszürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, kihajló lekerekített peremű, öblöstestű edény perem- és válltöredékei.

Méretetek (kiszűrt adatok): Pá.: 32,4 cm; Ma.: (a töredék magassága) 11,2 cm

Fazék (4. tábla 2)

TGYM RGy 82.71.2.

Kívül barna, szürkésbarna, foltos, belül barna, foltosra égett, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, kihajló, lekerekített peremű, ívelt nyakú, alja felé egyenletesen szűkülő, a talp előtt ívelten kiszélesedő, csőtálpas fazék, a perem alól induló, a vállvonalra támaszkodó, széles, lapos szalagfüllel. Az edény vállvonala bordával hangsúlyozott. Kiegészített.

Méretetek: Pá.: 16,8 cm, Ma.: 13,4 cm, Fá.: 7,1 cm

Peremtöredék (4. tábla 3)

TGYM RGy 82.71.3.

Kívül barna, belül is hasonló, fekete törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú edény kihajló, lekerekített peremtöredéke. A töredék a máglyán történt égéstől lyukacsosra égett.

Méretetek: 7,1x2,7 cm

Aljtöredék (4. tábla 4)

TGYM RGy 82.71.4.

Szürke, barna foltos, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított edény aljtöredéke. A töredék a máglyán történt égés során teljes felületén átégett, a magas hőtől repedezett.

Méretetek: 8,5x3,5 cm

¹ Horváth 1981

² Horváth 1992; Szőke 1995, 24.

2. sír (3. tábla 1)

Félig kiszántott urnasír. Mélysége: 40 cm. A sírgödör 60 cm átmérőjű, szabályos kör alakú, erősen faszenes volt. A sírgödör közepére helyezett nagyméretű, urnaként használt edény alja maradt csak bolygatatlan, valamint az urnában lévő kalcinált csontszilánkok lefedésére szolgáló csaknem teljesen ép bögre.

Nagyméretű, öblös hasú edény töredékei

TGYM RGy 82.72.1.

Kívül barna, szürkésbarna foltos, belül szürke, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, nagyméretű, ívelt oldalú, hasán kiöblösödő edény oldal- és aljtöredékei.

Méreték (legnagyobb töredék): H.: 19,3 cm, Sz.: 16 cm

Fazék (4. tábla 5)

TGYM RGy 82.72.2.

Kívül-belül vörösesbarna, barna foltos, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, kihajló, lekerekített peremű, enyhén ívelt nyakú, a hasvonalán éles, hangsúlyozott bordával díszített, az alja felé szűkülő korongtalpu edény töredékei. A perem alatt induló, a hasvonal bordájára támaszkodó széles, lapos szalagfüllel. Kiegészített.

Méreték: Pá.: 14 cm, Ma.: 10,4 cm, Fá.: 5 cm

Bögre töredékei

TGYM RGy 82.72.3.

Szürke, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, vékonyfalú bögre alj- és válltöredéke.

Méreték: 5x3 cm

Peremtöredék (tál peremtöredéke) (4. tábla 6)

TGYM RGy 82.72.4.

Kívül-belül barna, barna törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, behúzott peremű tál egyenesen levágott szélű peremtöredéke.

Méreték: 3,4x2,7 cm

3. sír (3. tábla 2)

Félig kiszántott urnasír. Mélysége: 40 cm. Nagyon sok kalcinált csontszilánk volt a szájával lefelé fordított nagyméretű urnaként használt edény alatt. Az urna alsó felét a szántáskor megsemmisítették. A sírgödör átmérője 80 cm, fekete faszénszilánkos betöltésű volt, amelyben legalább két fazék és két bögre töredékei is feküdtek.

Nagyméretű, öblös hasú edény töredékei (5. tábla 4)

TGYM RGy 82.73.1.

Kívül sárgásbarna, foltos, belül szürke, barna foltos,

kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, szürke törésű, egyenetlen felületű, kihajló, lekerekített peremű, vállától öblösödő, öblös hasú, nagyméretű edény töredékei. Az edény hasvonalán rátett, lapos fogóbütyök található.

Méreték: Pá.: 23 cm, Ma.: 13,5 cm

Fazék (5. tábla 1)

TGYM RGy 82.73.2.

Kívül szürkésbarna, barna foltos, belül is hasonló, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, enyhén kihajló, lekerekített peremű, ívelt nyakú, váll alatt kiöblösödő, alja felé ívelten szűkülő oldalú edény, perem alól induló, vállvonalra támaszkodó szalagfüllel. Az edény vállvonalán lapos, kerek, rátett bütyök-dísz található. Kiegészített.

Méreték: Pá.: 17,7 cm, Ma.: 14 cm, Fá.: 9,5 cm

Fazék töredékei (5. tábla 2, hozzátartozó töredék 5. tábla 5)

TGYM RGy 82.73.3.

Kívül barna, szürkésbarna, foltos, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú, kihajló, lekerekített peremű fazék, az edény válláról induló szalagfüll csonkjával (4,8x5,1 cm). A valószínűleg ehhez az edényhez tartozó ívelt válltöredékeken keskeny, éles borda fut (9,9x3,5 cm).

Bögre töredéke (5. tábla 3)

TGYM RGy 82.73.4.

Kívül-belül szürke, fekete törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, jól eldolgozott felületű, kihajló, lekerekített peremű, kúpos nyakú, vállán besimített, határozott vonallal tagolt bögre töredéke.

Méreték: 6,2x4,5 cm

Bögre töredéke

TGYM RGy 82.73.5.

Kívül-belül barna, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú bögre ívelt válltöredéke.

Méreték: 4,8x4,7 cm

4. sír (3. tábla 3)

A sírgödör 80x70 cm átmérőjű, ovális alakú, fekete, faszénszilánkos betöltésű volt. Az urnasírt félig elszántották. A gödörbe szórt hamvakat szájával lefelé fordított urnával fedték le. Ezen kívül egy fazék és egy bögre töredékeit is megtalálták a sírgödörben.

Nagyméretű, öblös hasú edény töredékei (6. tábla 1, hozzátartozó töredék 6. tábla 2)

TGYM RGy 82.74.1.

Kívül vörösesbarna, belül is hasonló, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, nyakból enyhén kihajló edény nyak-, váll-, és has-töredéke, a vállon árkolással, a hason kis kerek rátett bütyökdísszel.

Méreték: 3,3x1,8 cm; 6,5x5,6 cm

Fazék töredékei (6. tábla 3, 4, 5)

TGYM RGy 82.74.2.

Kívül barna, belül is hasonló, fekete törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított edény enyhén kihajló, lekerekített peremtöredékei (2 db, 4,4x3,8 cm; 3,7x2,9 cm) és másodlagosan átégett aljtöredéke (Fá.: 6,3 cm, Ma.: 7,5 cm).

Oldaltöredék (6. tábla 6)

TGYM RGy 82.74.3.

Sárgásbarna, szürke foltos, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított edény kihajló, ívelt válltöredéke, a vállon apró, kerek bütyökkel.

Méreték: 4x3 cm

5. sír

Teljesen kiszántott urnasír. Még az urnaként használt nagyméretű öblös edény alja sem volt eredeti helyzetében. A csontszilánkok ebben a nagy urnában lehettek, amelyet feltehetően egy éles vállú tállal fedtek le. Az urnának ugyanis a felső része, míg a tálnak az alja hiányzik. E két edény töredékein kívül még számos más, kisebb darabot is találtak a megbolygatott betöltésben, közöttük máglyán átégetetteket is (kannelúrázott széles szalagfűl, háromszög keresztmetszetű felmagasodó bögrefűl, turbántekercses díszű töredék).

Nagyméretű, kúpos nyakú, öblös hasú edény töredékei (7. tábla 1-2)

TGYM RGy 82.75.1.; TGYM RGy 82.75.2.

Kívül szürkésbarna, barna, szürke foltos, belül is hasonló, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és homokkal soványított nagyméretű, kúpos nyakú, öblös hasú edény perem- és oldaltöredékei. Az edény hasvonalán rátett, téglalap alakú bütyök található.

Méreték: Pá.: 22,5 cm, M.: 9,5 cm (peremtöredék)

Bögre töredékei (8. tábla 1)

TGYM RGy 82.75.3.

Kívül-belül szürke, barna foltos, kerámiazúzalékkal

és homokkal soványított, vékonyfalú, kúpos nyakú, öblös hasú bögre töredéke a felmagasodó szalagfűl csonkjával.

Méreték: 6x5,2 cm

Fűltöredék (bögre fülének töredéke) (8. tábla 6)

TGYM RGy 82.75.4.

Vörösesbarna, szürke foltos, fekete törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított edény háromszög átmetszetű, ívelt fűltöredéke. Törésfelülete és külseje is egyes helyeken feketére égett.

Méreték: 5,8x2,1 cm

Válltöredék (bögre válltöredéke) (8. tábla 4)

TGYM RGy 82.75.5.

Sárgásbarna, vörösre égett, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, vékonyfalú, kisméretű bögre turbántekercses díszű válltöredéke.

Méreték: 2,8x2,7 cm

Oldaltöredék (bögre oldaltöredéke) (8. tábla 3)

TGYM RGy 82.75.6.

Barna, szürke foltos, fekete törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, ívelt oldaltöredék.

Méreték: 3x1,9 cm

Peremtöredék (tál peremtöredéke) (8. tábla 2)

TGYM RGy 82.75.7.

Vörösesbarna, fekete törésű (egy részén törésfelülete vörösre égett a magas hőhatástól), kerámiával és csillámos homokkal soványított, behúzott peremű tál turbántekercses díszű, ívelt peremtöredéke.

Méreték: 4,6x1,9 cm

Fűltöredék (8. tábla 5)

TGYM RGy 82.75.8.

Szürke, barna foltos, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított edény széles, lapos, hosszanti kannelúrával díszített szalagfűlének töredéke. Törésfelületén repedés figyelhető meg a nagy hőhatástól.

Méreték: 5,6x7 cm

Aljtöredék (fazék aljtöredéke) (7. tábla 3)

TGYM RGy 82.75.9.

Szürke, barna foltos, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú, korongtalpú edény töredéke. A töredék a magas hőtől másodlagosan átégett, repedezett.

Méreték: 7,5x5 cm

6. sír

Teljesen kiszántott urnasír, csak az eddigieknél valamivel kisebb méretű urna legalja volt bolygatatlan,

benne a csontszilánkokkal. A sírgödör betöltéséből még fazéktöredékek kerültek felszínre.

Kisebb méretű, öblös hasú edény töredékei (9. tábla 1, 4)

TGYM RGY 82.76.1.

Kívül-belül fekete, barna és szürke foltos, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, kihajló, lekerekített peremű edény perem-, oldal- és aljtöredékei.

Méretetek: Pá.: 10 cm, Fá.: 10,8 cm; 9x4 cm, 18x13,8 cm
Fazék töredéke (9. tábla 3)

TGYM RGY 82.76.2.

Kívül szürkésbarna, belül fekete, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, kihajló, lekerekített peremű fazék ívelt perem- és válltöredéke. A vállvonal keskeny, éles bordával hangsúlyozott.

Méretetek: 6,4x5,4 cm

Oldaltöredék (bögre töredéke) (9. tábla 2)

TGYM RGY 82.76.3.

Kívül barna, belül sárgásbarna, szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, ívelt, éles bordadíssal hangsúlyozott bögre oldaltöredéke. A töredéken másodlagos égés nyomai.

Méretetek: 5x4,2 cm

Oldaltöredék (fazék oldaltöredéke) (9. tábla 5)

TGYM RGY 82.76.4.

Kívül szürke, belül sötétszürke, világosabb szürke törésű, kerámiazúzalékkal és csillámos homokkal soványított, nagyméretű edény oldaltöredéke. A töredéken elágazó, ujjbenyomkodással díszített bordadisz található. A másodlagos égés során törésfelülete szivacsosra égett.

A leletanyag értékelése

A leletanyag értékelésekor a párhuzamok keresésén alapuló összehasonlító módszert alkalmaztam, a hahóti temetkezések anyagát a Zala megye területéről publikált adatokkal vettem össze. A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen előkerült urnasírok leletanyagának legközelebbi párhuzamait Balatonmagyaród-Hídvégpuszta és Galambok-Hársas-erdő lelőhelyeken figyeltem meg.

Balatonmagyaród-Hídvégpusztán a késő bronzkor BD-HaA1 periódusára keltezhető temető részletét, 69

hamvasztásos sírt tárt fel Horváth László. Megfigyelése szerint a temető négy, teljesen elkülönülő sírcsoportból állt. A kerámiaanyag változatossága lehetőséget adott a temető időrendi fázisainak elkülönítésére is, egy idősebb és egy fiatalabb fázis megkülönböztetésére. Az idősebb sírokban megfigyelt leletek alapján a feltáró szerint nagyon erős a halomsíros kultúra hatása, a fazekak és a csuprok között a talpas változat is előfordul. A fiatalabb fázis sírjaira már a klasszikus urnamezős leletanyag a jellemző: síkozott perem, turbántekercses díszű váll, felmagasodó, háromszög átmetsetű fülű bögrék. A temető idősebb fázisát a BD-vel, míg a fiatalabb szakaszt a HaA1-el párhuzamosítja a szerző. Úgy véli, hogy a temetőt folyamatosan használták: „az erős halomsíros tradíciók átalakultak urnamezőssé”.³

Hahót-Vadaskert-dűlő leletei között megtaláljuk a Horváth László által elkülönített mindkét fázist. Az idősebb fázishoz köti a leleteket az 1. sír csőtalpas, füles, vállvonalon éles, bordaszerű töréssel hangsúlyozott edénye (4. tábla 2).⁴ A hahóti edények díszítésének egyes elemei is az idősebb periódusból eredeztethetőek: ilyenek a kerek és téglalap alakú bütyökdiszkek (5. tábla 1, 4; 6. tábla 3, 6; 7. tábla 2)⁵

A balatonmagyaród-hídvégpusztai temető Horváth László által elkülönített fiatalabb sírjaihoz köti a hahóti sírokat az 5. sírből előkerült háromszög átmetsetű fültöredék, mely egykor egy perem fölé magasodó fülű csészéhez tartozhatott (8. tábla 6).⁶ A behúzott peremű tálak töredékeit is esetlegesen a fiatalabb korszak temetkezéseikhez köthetjük (4. tábla 6, 8. tábla 2).⁷ A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhely 6. sírjából előkerült ujjbenyomkodásos bordadíszes töredék (9. tábla 5) párhuzamát is megtaláljuk a balatonmagyaródi fiatalabb sírok anyagában.⁸

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Hahót-Vadaskert-dűlőben előkerült sírok leletanyaga több szállal kötődik a balatonmagyaród-hídvégpusztai temetkezésekhez, az idősebb és fiatalabb fázis elkülönítését azonban ennyi eset alapján nem mondhatjuk ki. Annál inkább sem, mert a balatonmagyaródi temető 69 sírja közül csak néhány tábla, egy másik tanulmányban 5 sír anyaga⁹ került publikálásra. A temetkezések és a temető teljes feldolgozása után nyílhat majd mód bizonyítható időrendi fázisok elkülönítésére. Ezt a jövőben feltétlenül szükséges elvégezni ahhoz, hogy

³ Horváth 1996, 220.

⁴ Horváth 1996, 61, 28. kép 5.

⁵ Horváth 1996, 61, 28. kép

⁶ Horváth 1996, 62, 29. kép, 63, 30. kép

⁷ Horváth 1996, 63, 30. kép

⁸ Horváth 1996, 64, 31. kép

⁹ Horváth 1996, 231–235, 10–14. kép

a kisebb sírszámú temetők, temetőrészletek, mint amilyen a Hahóton feltárt is, értékelhetők lehessenek.

A leletanyag alapján a hahóti temetkezések a Galambok-Hársas-erdő lelőhelyen feltárt temetkezésekkel is rokoníthatók.¹⁰ Az éles hasvonallal hangsúlyozott bögrék (4. tábla 2, 5),¹¹ a felmagasodó fülű csésze (8. tábla 6),¹² a nagyméretű öblös hasú edények (7. tábla 2)¹³ mindkét lelőhely leletanyagának jellegzetességei.

A párhuzamok alapján a Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen előkerült temetkezéseket a a késő bronzkor BD-HaA1 periódusára keltezhetjük. A Hahót-medence mikroregionális kutatásának eredményeit összefoglaló kötetben Szőke Béla Miklós is említi a 6 feltárt temetkezést, melyeket tanulmányában ő is a BD-HaA1 időszakra tesz.¹⁴

A temetkezési rítus

A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen feltárt 6 sír (temetőrészlet) urnás, hamvasztásos temetkezés. A temető egészére a kis esetszám és az előkerülési körülmények miatt nem vonhatók le általánosításra alkalmas következtetések. Az összesítő alaprajz (2. tábla) szerint a feltárt sírok elszórtan helyezkedtek el az egykori temetőben, csoportok elkülönítésének a leletmentő feltárás körülményeinek ismeretében nincs létjogosultsága. Kizárólag a szántásban megfigyelt sírhelyek kerültek kibontásra, a sírok közötti területeket nem kutatták.

A temetkezési rítust vizsgálva Horváth László ásatási rajzai és leírása¹⁵ alapján a hamvakat tartalmazó edényeket szájjal lefelé fordítva helyezték a jelenlegi felszínhez képest 40 cm mély gödörbe. A talajművelés és a szántás a temetkezéseket erősen korrodálta, pusztította, így nem tudhatjuk azt sem, hogy a késő bronzkor közössége milyen mélyre ásta a hamvakat és a temetési szertartáshoz tartozó edényeket. Nincs bizonyíték a felszín feletti esetleges síremlékre sem.

Fülöp Kristóf és Váczi Gábor kísérletet tett a késő bronzkori hamvasztásos rítusú temetkezés eseménysorának rekonstruálására.¹⁶ A sírba helyezett tárgyak, esetünkben edénytöredékek között, megfigyeléseik szerint meg lehet különböztetni a máglyára felhelyezett, máglya mellé rakott, illetve csak a sír berende-

zésénél szerepet játszó edényeket, bronz ékszereket, fegyvereket, eszközöket.¹⁷ Ennek alapján körvonalazhatóvá válik, hogy a sírban talált tároló- és főzőedények, ivó- és étkezőkészletek egyes darabjai a temetés eseménysorának mely szakaszában és milyen formában kaptak szerepet.¹⁸ A szerzők következtetései érvényesek lehetnek a Hahót-Vadaskert-dűlőben feltárt temetkezések tekintetében is.

A vizsgált temetkezések esetében, Fülöp Kristóf és Váczi Gábor gondolatmenetét követve, a temetési szertartás vonatkozásában néhány elemet megfigyelhetünk. A halál beállta után a testet magas hőfokon elhamvasztották. A hamvak és a kalcinált csontok mellett faszenes, sötét betöltést figyelt meg az ásató. Az égetés biztosan nem a sírgödörben történt, valószínű, hogy a temetőn belül külön máglyarakó helyen történt a hamvasztás. A sírgödörben elhelyezett kerámiaedényeken is látszik, hogy a tárgyak is részesei voltak a hamvasztási rítusnak. A másodlagosan átégett kerámiák az edény erős hőhatásnak való kitétségét bizonyítják. A hahóti anyagban is találunk az edények töredékei között olyan részeket, melyek vörösesbarnára égtek, a hőhatás részleges nyomokat hagyott az edényeken, melyek a máglya közvetlen közelében állhattak. Ezek lehetnek az 1. és a 2. sír esetében a füles fazekak (4. tábla 2, 5), és a 3. sír nagyméretű, öblös hasú edényének darabjai (5. tábla 4). Erős hőhatásnak lehetett kitéve az 5. sír behúzott peremű tájának darabja is (8. tábla 2). Néhány töredéken megfigyelhető az erős másodlagos égés is, az edény teljes felülete szivacsosan átégett, felületét tartós, magas hő érte (Lásd: Az objektumok és a leletanyag leírása fejezet). Ezek az edények az egykori máglya központi részén kaphattak helyet. Az egyik ilyen aljtöredék az 1. sírből (4. tábla 4) került elő.

A sírba került edények valószínűleg használati tárgyak lehetnek, bár bizonyíthatóan használatból adódó kopásnyomokat az edénytöredékeken elkülöníteni nem lehetett.

A kevés számú feltárt sír és azok bolygatottsága ellenére is jól körvonalazható, hogy melyek voltak azok az edénytípusok, amiket a hamvak mellett a sírba helyeztek. Kivétel nélkül mind a 6 sírban megtalálhatóak voltak a nagyméretű, öblös testű edények töredékei.

¹⁰ Száraz 2008, 65–78.

¹¹ Száraz 2008, 76, 5. kép 1.

¹² Száraz 2008, 76, 5. kép 3.

¹³ Száraz 2008, 77, 6. kép 5.

¹⁴ Szőke 1995, 24.

¹⁵ Horváth 1981

¹⁶ Fülöp – Váczi 2016

¹⁷ Fülöp – Váczi 2016, 3–6.

¹⁸ Fülöp – Váczi 2016, 6.

Az ásató minden esetben ezt határozta meg urnaként.¹⁹ Fazék is minden sír betöltésében volt. Bögre töredékei is szinte mindegyik temetkezés esetében előkerültek. Az 5. sírba két fazék és három bögre töredéke is belekerült. A tálak is tipikus sírleletek, melyek a hahóti másodlagosan átégett, behúzott peremű táltöredékek alapján a hamvasztási rítusban is szerepet játszhattak (2. sír, 5. sír). Az urnák, fazekak, bögrék mellett néhány kisebb kerámiatöredék is a sírok földjébe került (pl. 5. sír).

A Hahót-Vadaskert lelőhelyen feltárt temetőrészlet eseményrégészeti és tárgybiográfiai szempontú elemzése a szerény adatok ellenére is alátámasztja, hogy érdemes a még publikálatlan Zala megyei, nagyobb sírszámú temetőket és temetkezéseket is a Fülöp Kristóf és Váczi Gábor által felvetett szempontok alapján²⁰ megvizsgálni, elemezni, értékelni.

Késő bronzkori (késő halomsíros, urnamezős időszak) temetkezések Zala megyében (10. tábla, 11. tábla)²¹

A megye késő bronzkori lelőhelyeinek 72%-a került dokumentálásra felszíni leletgyűjtés, terepbejárás alapján, míg az összes lelőhely mindössze 28%-án került sor feltárára (10.2, 3 tábla). A lelőhelyek százalékos megoszlását tekintve a magas felszíni leletgyűjtésből származó adat is megerősíti, hogy a települést jelző régészeti lelőhelyek vannak nagyobb arányban (86%), míg a biztosan temetkezés/sír mindössze 11%-a a lelőhelyeknek. A depó leletek a lelőhelyek 3%-át teszik ki (10.2 tábla). A Zala megye területéről ismert sírok, temető részletek döntő többségében a Balaton és a Kis-Balaton közelében helyezkednek el (10.1 tábla). Kivételt, a három, M7 autópálya nyomvonalán feltárt lelőhely: Nagykanizsa-Palin-Szociális otthon,²² Galambok-Hársas-erdő²³ és Zalakomár-Alsócsalit²⁴ képeznek (10.3 tábla), emellett Túrje-Szenttamási-dűlő

és az elemzésre került Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyek képeznek, különülnek el területileg.

A korszak jellemző temetkezési módja a hamvasztásos temetkezés, melynek urnasíros és szórthamvas formája is ismert. Munkáiban Horváth László írt a Kis-Balaton megelőző régészeti feltárásai és a hahóti mikroregionális kutatások alkalmával előkerült temetkezésekről. Úgy véli, hogy a környékben feltárt temetkezések leletanyagában megfigyelhető irányvonal, hogy „az erős halomsíros tradíciók átalakultak urnamezőssé”.²⁵ A balatonmagyaródi temetkezésekhez hasonlóan Horváth László ásatási megfigyelései szerint a környező területeken feltárt temetők esetében (Balatonmagyaród-Kiskányavár, Garabonc-Ófalu, Hahót-Vadaskert) ugyanez a tendencia figyelhető meg a BD-HaA időszakban.²⁶

A késő bronzkori temetők és a közelükben elhelyezkedő települések kapcsolatának vizsgálatára legutóbb Ilon Gábor hívta fel a figyelmet.²⁷ Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen az 1992-ben folytatott feltárással alkalmával a bemutatott síroknál fiatalabb késő bronzkori (HaA2) település objektumok is feltárássra kerültek.²⁸ Balatonmagyaród-Hídvégpuszta esetében egy árok választotta el a temetőt és a települést. Nagykanizsa-Palin-Szociális otthon lelőhelyen is feltárássra került településrészlet is. Mindkét említett esetben további vizsgálatra szorul a telep és a temető viszonya, mind a területi elhelyezkedés, mind pedig a kronológia szempontjából. Emellett a jövőben a topográfiai terepbejárások településre utaló adatait is össze kell vetni a temetők, temetkezések helyszínével, meg kell próbálni azonosítani a temetőkhöz tartozó településeket is.

A Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhelyen feltárt, a BD-HaA1 korszakra datálható 6 urnasír bemutatásával a publikáláson túl, szerettem volna felhívni a figyelmet a Zala megye területén előkerült temetők, temető részletek teljes körű feldolgozásának fontosságára is.

¹⁹ Horváth 1981

²⁰ Fülöp – Váczi 2016

²¹ A 11. táblán található összefoglaló táblázat a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ nyilvántartásában szereplő lelőhelyek jegyzékéből a vizsgált korszakra vonatkozó lelőhelyek összességét mutatja (2016. májusi adatok). Ilon Gábor 2015-ben megjelent tanulmányában a korszak vizsgálata során jelen publikációhoz hasonlóan szintén összegyűjtötte a Zala megye területén előkerült temetkezéseket: Alsópáhok-Kátyánhegy ismeretlen számú sír (Kőszegi 1988, 116.), Balatonyörök-Bodiskereszt 1 sír (Kőszegi 1988, 123.), Balatonmagyaród-Hídvégpuszta 56 (Horváth 1994a), Balatonmagyaród-Kiskányavár 23, Cserszegtomaj-Penteli 26, Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 3 (Horváth 1996, 72.), Galambok-Hársas-erdő 18 (Száraz 2008), Nagykanizsa-Palin-Szociális otthon 16 sír (Eke 2008, 53.), Zalaistvánd-Zala dűlő ismeretlen számú sír (Patek 1968, 80.; Kőszegi 1988, 197.), Keszthely-Csórégödör (Kuzsinszky 1920, 93, Abb. 131.), Keszthely-Lehenrét (Kuzsinszky 1920, 93, Abb. 132.) és Keszthely-Gazdasági Tanintézet (Kuzsinszky 1920, 93.), Sármellék-Repülőtér (4 vagy 5 sír; Patek 1968, 148, Taf. IXL/1-7; Kőszegi 1988, 199.), Keszthely környékén ismeretlen lelőhelyről (Horváth 1996, 72-73.), Túrje-Szenttamási dűlő 4-5 sír (Kőszegi 1988, 191.) és Vonyarcvashegy-Fiszkút több sír (Kőszegi 1988, 196.) (Ilon 2015, 246.).

²² Eke 2008

²³ Száraz 2008

²⁴ Kreiter 2008

²⁵ Horváth 1994a, 220.

²⁶ Horváth 1994a, 220.

²⁷ Ilon 2015, 246.

²⁸ Szőke 1995, 24.

Irodalom

Eke 2008

Eke, István: Nagykanizsa-Palin–Szociális otthon. In: Horváth, László – Frankovics, Tibor (eds.): *Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról*. Archäologische Forschungen in der Trasse der Autobahn M7–M70 in Komitat Zala. Zusammenfassender Bericht aus den Grabungen 1999–2008. Zalaegerszeg, 2008. 53.

Fülöp – Váczi 2016

Fülöp, Kristóf – Váczi, Gábor: A késő bronzkori hamvasztásos temetkezés: összetett esemény kevés maradvánnyal. *Magyar Régészet online magazin*. 2016 tavasz. http://real.mtak.hu/40374/1/Fulop_Vaczi_A%20keso%20bronzkori%20hamvasztasos%20temetkezés_2016.pdf

Horváth 1981

Horváth, László: *Hahót-Vadaskert (Felsőfakospusztá) Ásatási jelentés*. 1981. nov. 18–19. Thúry György Múzeum Adattár A.1316–82; A.2590–2002

Horváth 1992

Horváth, László: *Hahót-Vadaskert 1992. Ásatási napló és rajzok*. Thúry György Múzeum Adattár A.2590–2002

Horváth 1994a

Horváth, László: Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien, *Zalai Múzeum* 5 (1994). 219–235.

Horváth 1994b

Horváth, László: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: Béli, József – Rózsa, Miklós – Rózsáné Lendvai, Anna (eds.): *Nagykanizsa története*. Die Geschichte von Nagykanizsa. Nagykanizsa, 1994. 83–141.

Horváth 1996

Horváth, László: Késő bronzkor. In: Költő,

László – Vándor, László (eds.): Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területen 1979–1992. Die Botschaft der Jahrtausende aus dem Moor. Archäologische Forschungen im Gebiet des Kleinen Plattensees 1979–1992. Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996. 57–74.

Ilon 2015

Ilon, Gábor: Zeitstellung der Urnenfelderkultur (1350/1300–750/700 BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbonaten. In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014*, edited by Rita E. Németh, Rezi Botond. Cluj-Napoca: Mega, 2015. – (Bibliotheca Mvsei Marisiensis. *Seria Archaeologica*; VIII). 223–296.

Kőszegi 1988

Kőszegi, Frigyes: *A Dunántúl története a későbronzkorban*. The history of Transdanubia during the Late Bronze Age. BTM Műhely 1. Budapest, 1998.

Kreiter 2008

Kreiter, Attila: Zalakomár-Alsócsalít. In: Horváth, László – Frankovics, Tibor (eds.), *Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról*. Archäologische Forschungen in der Trasse der Autobahn M7–M70 in Komitat Zala. Zusammenfassender Bericht aus den Grabungen 1999–2008. Zalaegerszeg, 2008. 77.

Kuzsinszky 1920

Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének Archaeológiája. Budapest, 1920.

Patek 1968

Patek, Erzsébet: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Budapest, 1968.

Szárász 2008

Szárász, Csilla: Késő bronzkori urnasírok

Galambok–Hársas-erdő lelőhelyen. Late Bronze Age urn graves at Galambok–Hársas-erdő. *Zalai Múzeum* 17 (2008). 65–78.
Szőke 1995
Szőke, Béla Miklós: Borderland of cultures. Settlement history research in the Hahót Basin

(Aims, methods, results) *Antaeus* - Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 22. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének közleményei. 1995. 13–34.

A presentation of the cemetery part found at Hahót-Vadaskert-dűlő archaeological site

The 6 Late Bronze Age urn tombs ploughed out at Hahót-Vadaskert-dűlő were identified by the surveying of the site in 1981. This study presents the findings and the circumstances of the excavation. The author compared the data about the burying place in Hahót with the data published about the similar sites in Zala County. Based on this, she found the most similarities with the archaeological sites in Balatonmagyaród-Hídvégpuszta and Galambok-Hársas-erdő. According to these similarities, she dates the urn tombs back to the Late Bronze Age of BD-HaA1.

The author also carried out the archaeological and object biographical analysis of the burials. Based on this, it is likely that the combustion did not happen in

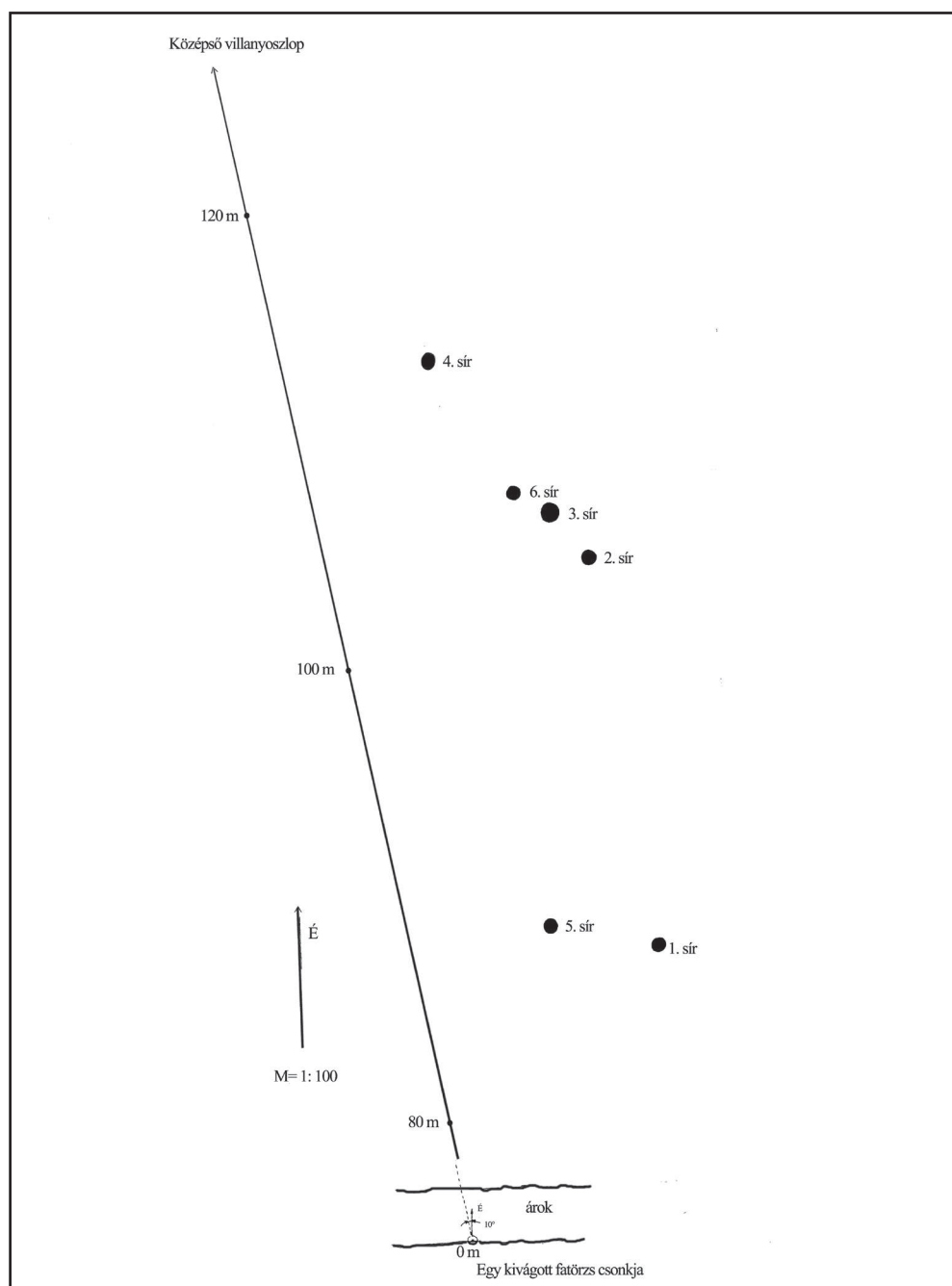
the tomb pit. The cremation happened at a dedicated pyre somewhere in the cemetery. We can see from the pottery found in the pit that these objects were parts of the burial rite. The double-fired pottery proves that the objects were exposed to strong heat.

In this study, the author collected the data about the burials of the late Bronze Age, cemetery parts (late Tumulus and Urnfield periods). The main share of these data is still unprocessed and unpublished. With the presentation of the 6 urn tombs dated to the age of BD-HaA1 at Hahót-Vadaskert-dűlő archaeological site, the author, apart from the publication of data, tries to raise the attention to the importance of comprehensive processing of cemeteries, cemetery parts.

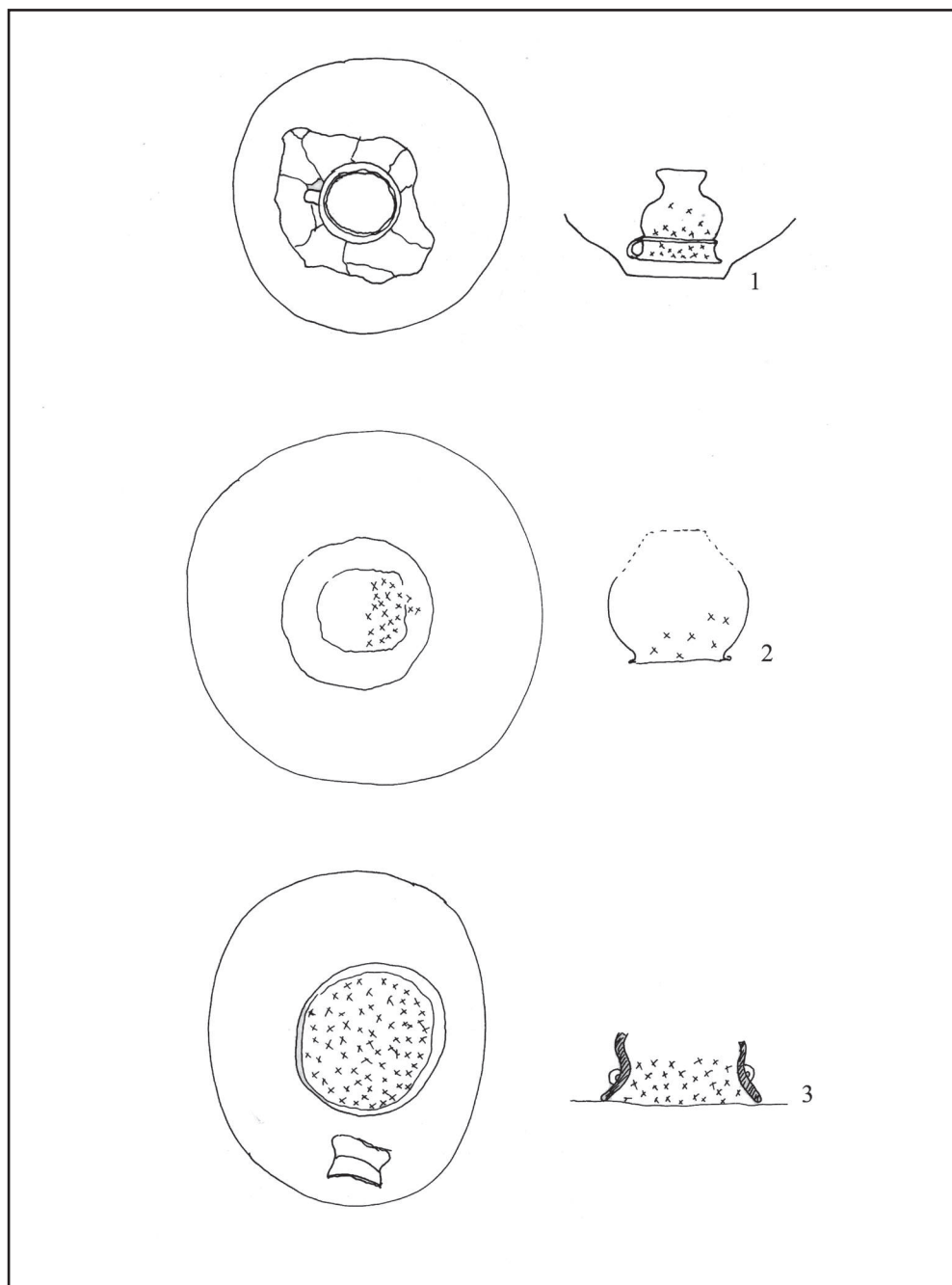
Translated by Veronika Nagy

1. tábla: Hahót-Vadaskert-dűlő lelőhely (EOV 1:10 000)
Table 1.: Hahót – Vadaskert-dűlő archaeological site (EOV 1: 10 000)

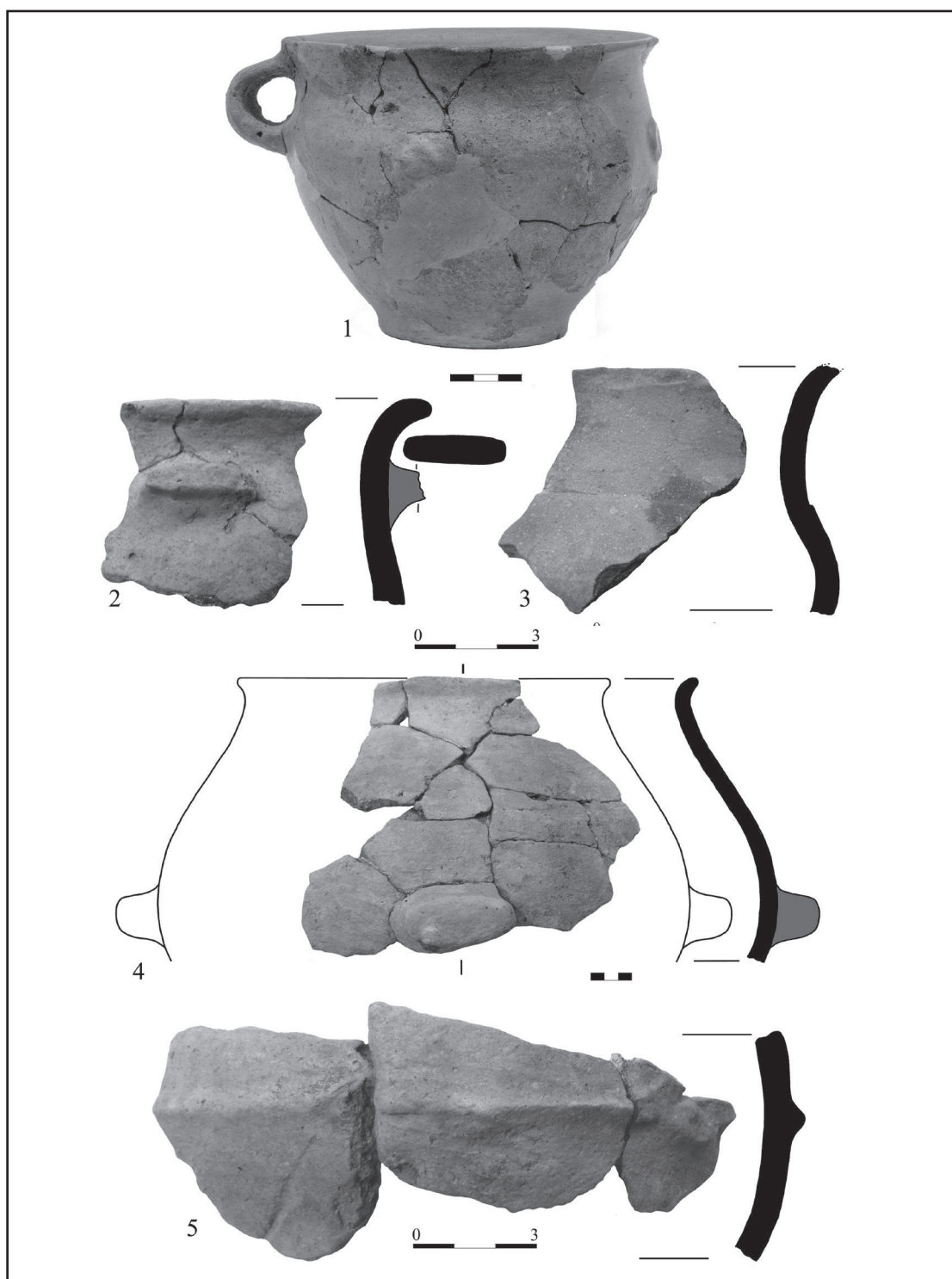
2. tábla: Összesítő alaprajz
Table 2.: Cumulative ground plan

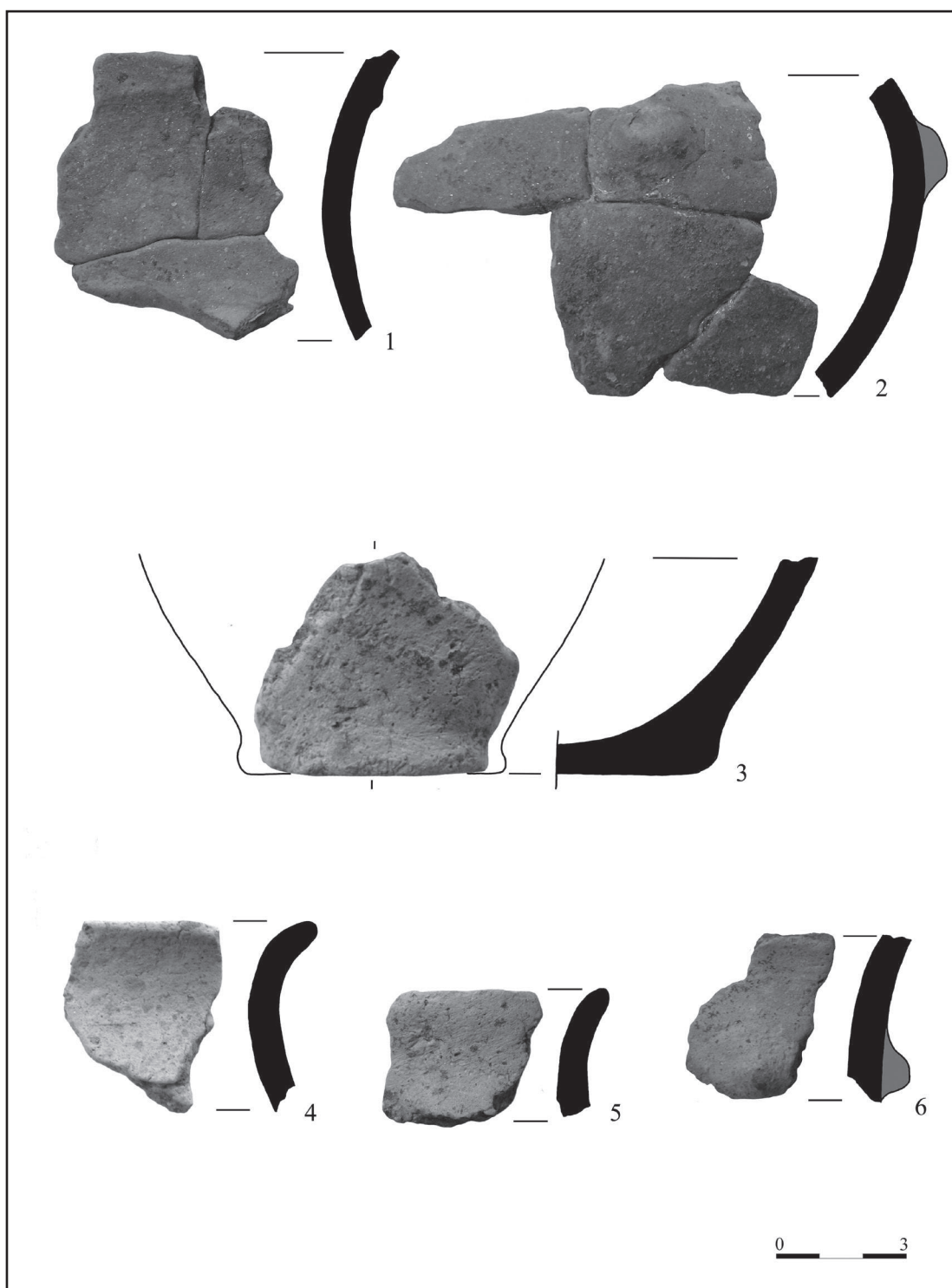
3. tábla: A 2, 3, 4. urnasír alap- és metszetrajza (M. 1:20). Horváth László ásatási dokumentációja alapján (Horváth 1981).
Table 3.: The 2, 3, 4 urn tomb ground plan and section plan (M. 1: 20). Based on excavation documents of László Horváth

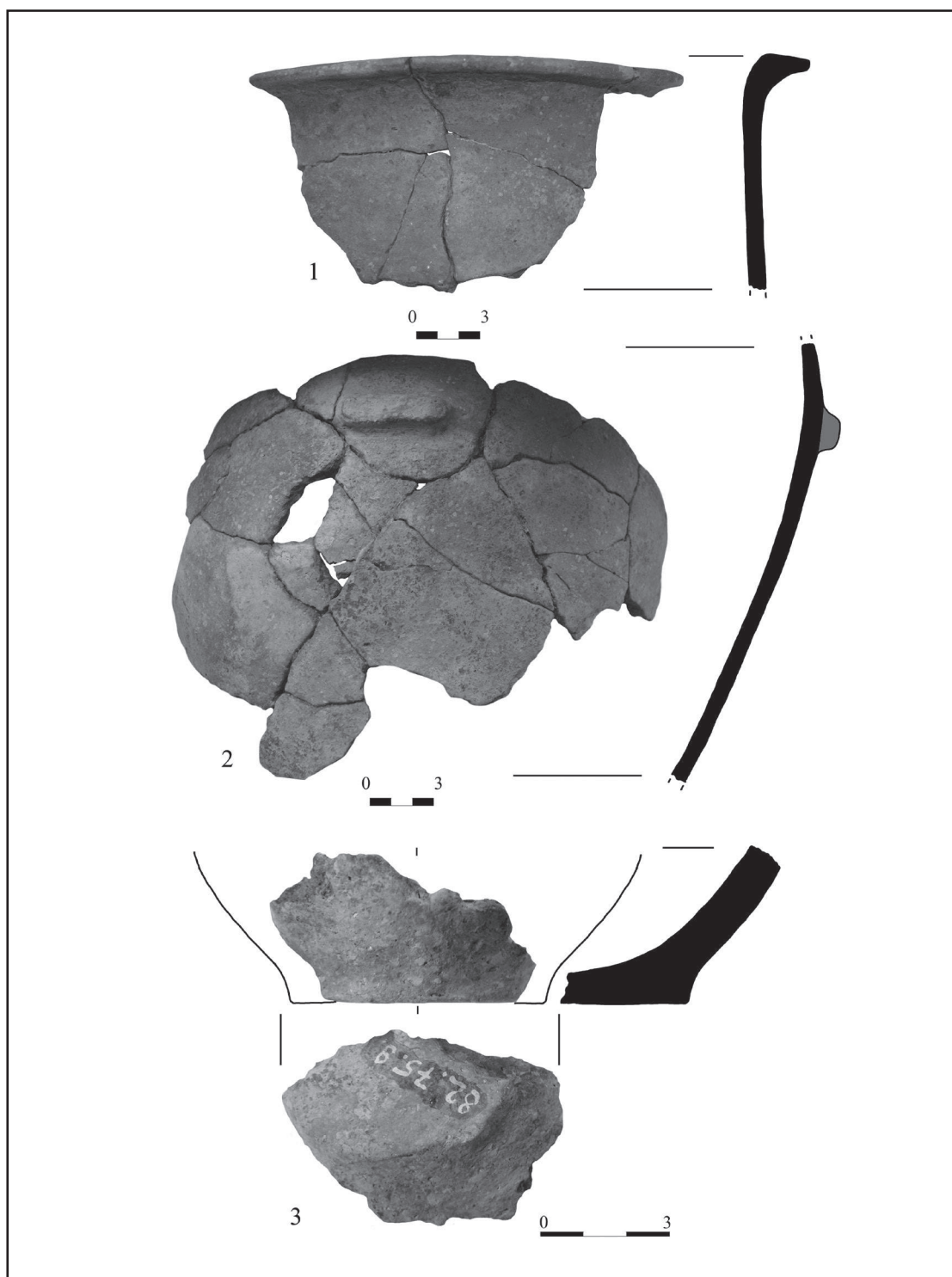
4. tábla: Kerámialetek az 1-2. sírból
Table 4.: Ceramic findings from the 1-2nd tomb

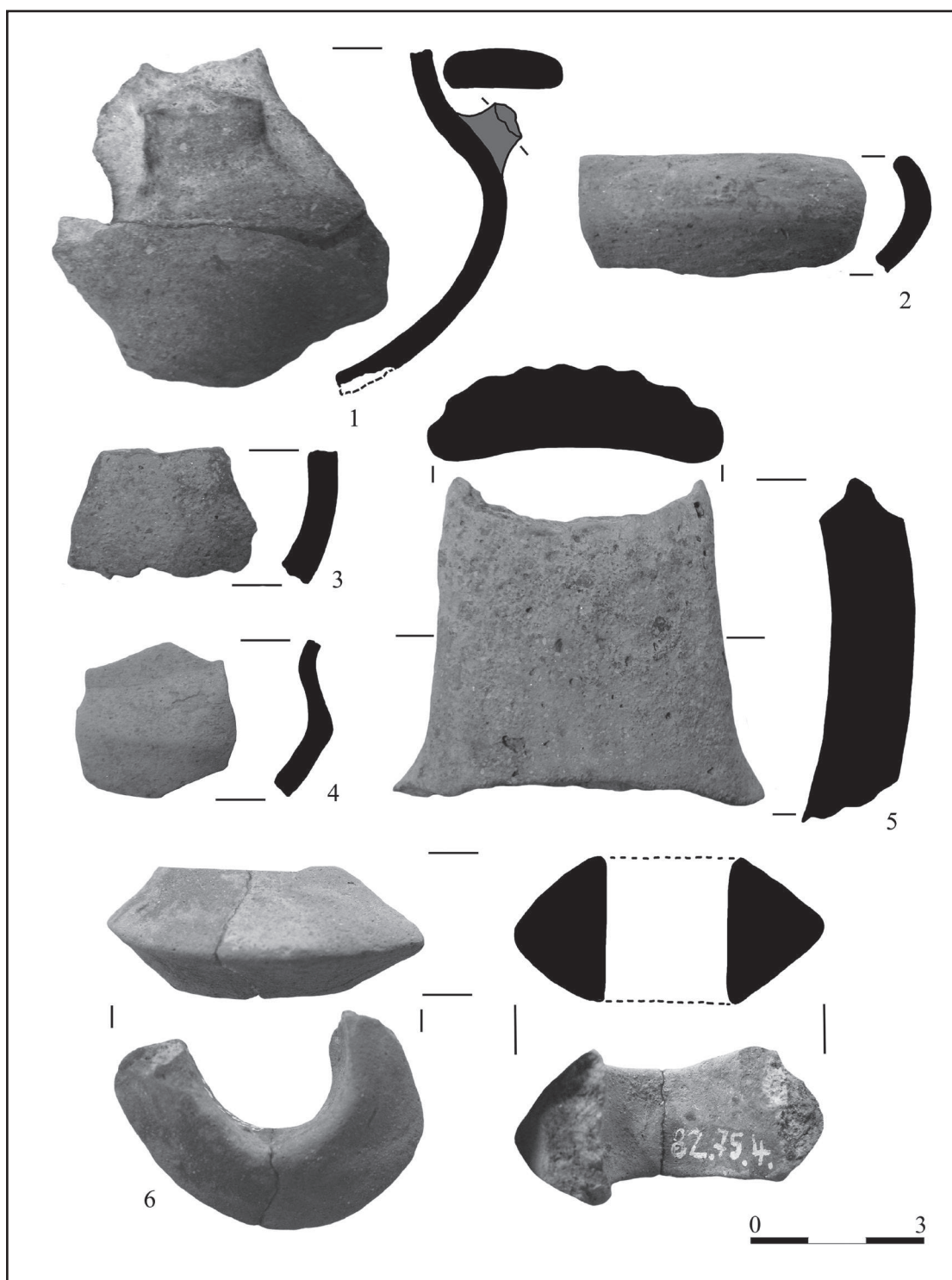
5. tábla: Kerámialetek a 3. sírból
Table 5.: Ceramic findings from the 3rd tomb

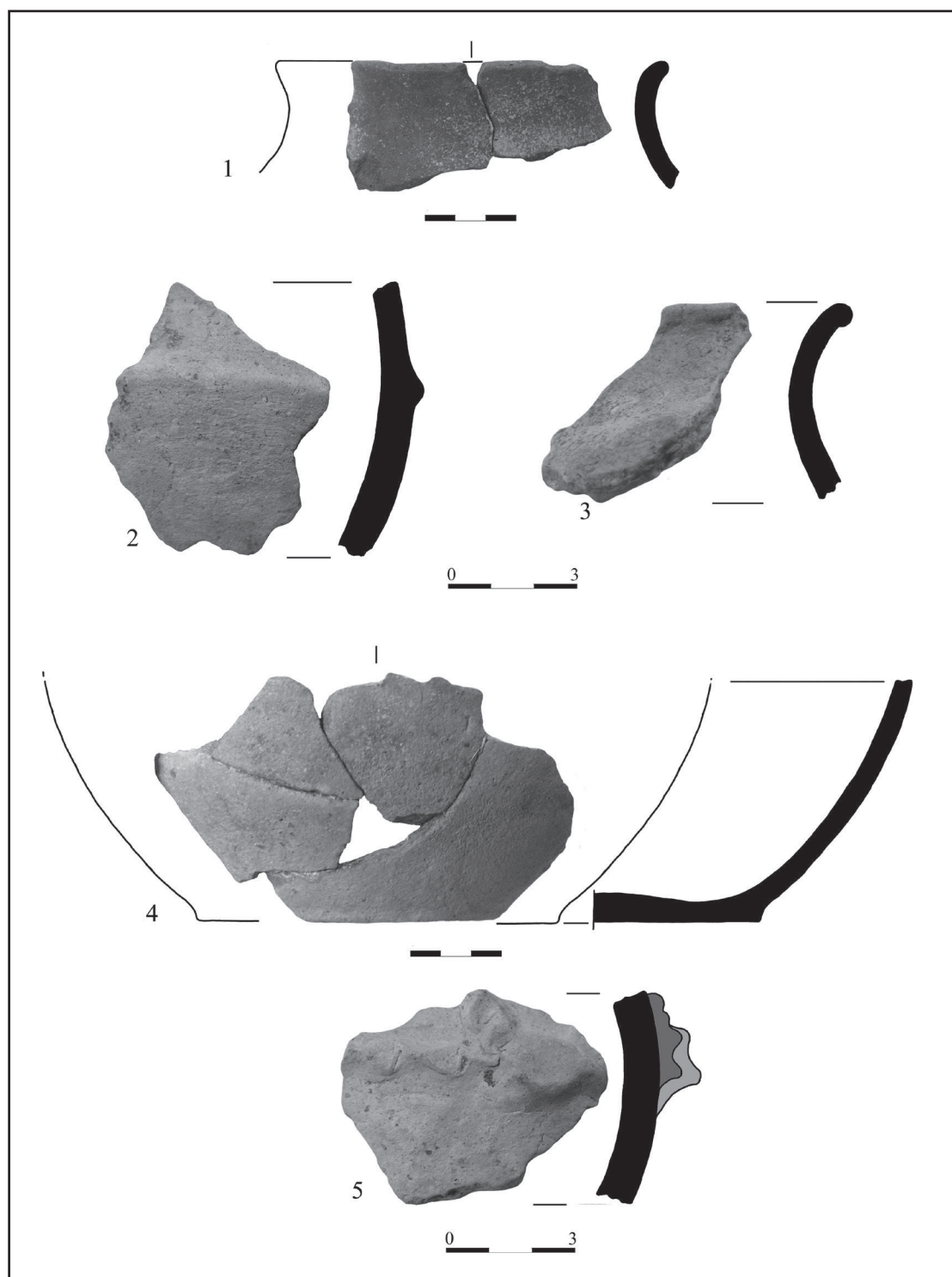
6. tábla: Kerámialeletek a 4. sírból
Table 6.: Ceramic findings from the 4th tomb

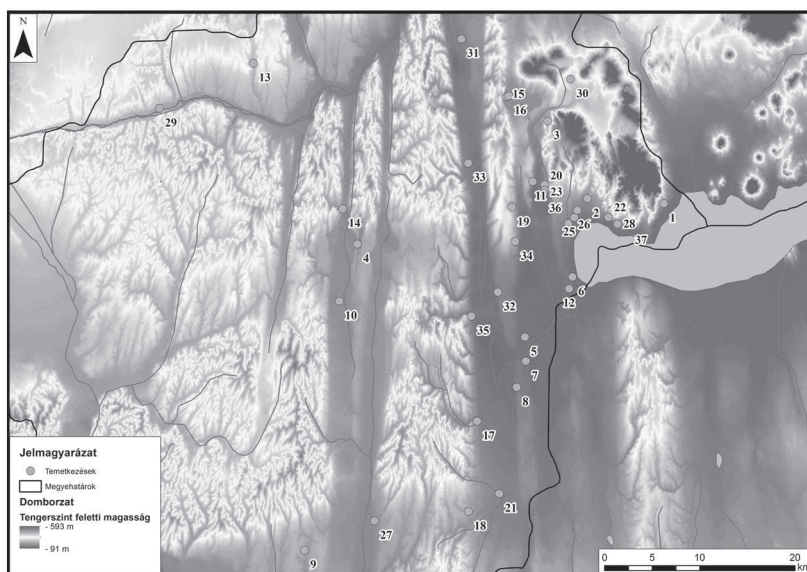
7. tábla: Kerámialeletek az 5. sírból
Table 7.: Ceramic findings from the 5th tomb

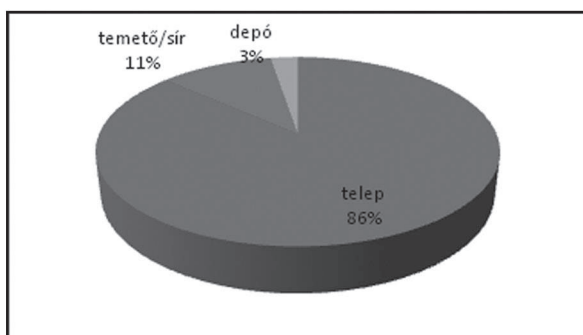
8. tábla: Kerámialetek az 5. sírból
 Table 8.: Ceramic findings from the 5th tomb

9. tábla: Kerámialeletek a 6. sírból
Table 9.: Ceramic findings from the 6th tomb

1.

2.

Lelőhely	Lh. jellege	Objektumok száma	Feltárt m ²	Feltárás éve
Galambok – Hársas - erdő	temető	18 sír	19 066	2005-2006 Szár az Csilla
Zalakomár – Alsócsalót	temető	135 sír	30 000	2006 Kreiter Attila
Nagykanizsa – Palán, Szociális Otthon	temető+telep	17+12=29 sír	30 829	2004-2006 Eke István

3.

10. tábla 1: Késő bronzkori temetkezések Zala megyében

Table 10.1: Late Bronze Age burials in Zala County (late Tumulus and Urnfield periods)

10. tábla 2: Temetkezések aránya Zala megye késő bronzkori lelőhelyei vonatkozásában (késő halomsíros-urnamezős időszak)

Table 10.2: Rate of burials in Zala County, relation: late Bronze Age archaeological sites (late Tumulus and Urnfield periods)

10. tábla 3: A megelőző feltárások alkalmával előkerült késő bronzkori temetkezések Zala megye területén

Table 10.3: Late Bronze Age burials in Zala County discovered during rescue excavations

Sorszám	Település	Lelőhelynév	Korszak	Telep/ temető	Ásatás/ Felszíni leletgyűjtés
1	Balatonyörök	Becehegyi-szőlők	halomsíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
2	Keszthely	Legelő-dűlő, Sömögzei-dűlő	halomsíros kultúra	sír	Ásatás
3	Rezi	Bakonycserpuszta	halomsíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
4	Zalaszenthály	Sáros-Berek-dűlő	halomsíros kultúra	kincslelet, sír, telep	Ásatás
5	Zalavár	Hídvégi lelő	halomsíros kultúra	temető	Felszíni leletgyűjtés
6	Keszthely	Fenekpuszta, római erődtől keletre	halomsíros kultúra, urnasíros kultúra	sír/telep, kincslelet	Felszíni leletgyűjtés
7	Balatonmagyaród	Hídvépuszta összevont lelőhely	halomsíros kultúra/ urnasíros kultúra	telep/temető	Ásatás
8	Balatonmagyaród	Kiskányavár	késő bronzkor	temető	Ásatás
9	Eszteregnye	Bozók-földje	késő bronzkor	temető	Felszíni leletgyűjtés
10	Hahót	Felsőfakospuszta, Vadaskert-dűlő	késő bronzkor	telep/temető	Felszíni leletgyűjtés
11	Hévíz	Egregyi harangtoronytól K-re	késő bronzkor	temető	Ásatás
12	Keszthely	Pusztatemplom	késő bronzkor	temető	Ásatás
13	Kiskutas	Kálócfapuszta	késő bronzkor	telep, sír	Felszíni leletgyűjtés
14	Pölöske	Hamu-házi-dűlő II.	késő bronzkor	temető	Felszíni leletgyűjtés
15	Vindornyaszlós	Tőzegmező	késő bronzkor	sír	Felszíni leletgyűjtés
16	Vindornyaszlós	Tőzgebánya	késő bronzkor	sír	Felszíni leletgyűjtés
17	Zalakaros	Homokbánya	késő bronzkor	telep, sír	Felszíni leletgyűjtés
18	Zalaszentjakab	Sagoti-erdő	késő bronzkor	sír	Ásatás
19	Alsópáhok	Kátyán-hegy összevont lelőhely	urnasíros kultúra	telep/sír	Felszíni leletgyűjtés

11. tábla: Késő bronzkori temetkezések (késő halomsíros, urnamezős időszak) Zala megyében
(A táblázat sorszámai a 10. tábla térképének magyarázata is egyben.)

Table 11: Late Bronze Age burials (late Tumulus and Urnfield periods) of Zala County.
(The numbers of the chart are also the explanation of the map seen on Table 10)

Sorszám	Település	Lelelőhelynév	Korszak	Telep/ temető	Ásatás/ Felszíni leletgyűjtés
20	Cserszegtomaj	Szeles Lajos és Pentelei kőfejtője	urnasíros kultúra	sír, raktárlelet	Felszíni leletgyűjtés
21	Galambok	Hársas-erdő	urnasíros kultúra	telep/temető	Ásatás
22	Gyenesdiás	Havasboldogasszony- káporna	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
23	Keszthely	Dobogó Ny-i oldala - Veréb- hegy K-i lába	urnasíros kultúra	telep/temető	Ásatás
24	Keszthely	Városi sírmező	urnasíros kultúra	sír	Ásatás
25	Keszthely	Gazdasági Tanintézet kertje	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
26	Keszthely	Csóré-gödör (Vásártér, murvabányák)	urnasíros kultúra	sír	Ásatás
27	Nagykanizsa	Palin - Szociális otthon	urnasíros kultúra	telep, temető	Ásatás
28	Vonyarcvashegy	Községi temető	urnasíros kultúra	sír	Ásatás
29	Zalacséb	Körtvélyes	urnasíros kultúra	temető, telep	Ásatás
30	Zalaszántó	Hamvas-erdő, Vár- rét	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
31	Zalaszentgrót	Polgár város - Hársas-dűlő	urnasíros kultúra	temető	Ásatás
32	Zalavár	Egykori malom mögött	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
33	Zalacsány	Kőfejtő-dűlő	urnasíros kultúra, késő bronzkor	temető, telep	Ásatás
34	Alsópáhok	Kátyán-hegy (Lázár Imre, előtte Szántó Sándor szőlője)	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
35	Esztergályhorváti	Bárándpuszta	késő bronzkor	telep/temető	Ásatás
36	Keszthely	Alsó-dobogó	urnasíros kultúra	sír	Felszíni leletgyűjtés
37	Vonyarcvashegy	Fisz-kút környéke	urnasíros kultúra	sír	Ásatás

12. tábla: Késő bronzkori temetkezések (késő halomsíros, urnamezős időszak) Zala megyében
(A táblázat sorszámai a 10. tábla térképének magyarázata is egyben.)

12. Table: Late Bronze Age burials (Late Tumulus and Urnfield periods) in Zala County
(The numbers of the chart are also the explanation of the map seen on Table 10)

János Gábor Tarbay

The Late Bronze Age Hoard from Oltárc Márki Hill

Analysis of prehistoric manipulations, selective fragmentation and non-ritual violence

1. Introduction

In summer 2014, István Virág has found a hoard during mushrooming in the forest of Márki Hill near Oltárc (Zala County). The hoard was later handed over to the Göcseji Museum in Zalaegerszeg by János Szakál and Tamás Szakál, the finder's relatives. The stunning assemblage has consisted of offensive weapons (a sword fragment, 3 spears, a dagger), tools (10 flanged sickles, a socketed axe, a winged axe, 3 knives), jewellery (8 torcs, 17 armrings, 2 rings, 6 fibulae, 1 spiral fragment), a folded bronze sheet and 2 phalerae with ribbed decoration (*fig. 4–17; Catalogue*).

Late Bronze Age metal finds from cemeteries, settlements and at least 29 hoards have been found since the 19th century in the region of the present day Zala County¹ (*List 1*). Although at first glance, this number seems high, compared to other Transdanubian Counties of Hungary the number of these metal assemblages are actually low.² Moreover, the distribution of the finds shows concentration in the northwestern part of Zala County due to the possible central role of the Várköly region in the Late Bronze Age and the well-researched area of the Lake Balaton. The importance of the find from Oltárc is its unique topographical position which lays in the less charted southern area of Zala County. Even in the southwestern part of Somogy County bordering Zala Co., only a few hoards have been found dated to the Ha A period.³ Further hoards from different periods are known from the territories of Međimurje, Koprivnica-Križevci and

Varaždin Counties (Croatia)⁴ and in the Mura region of Slovenia.⁵

Although the Late Bronze Age hillfort of Márki Hill has been known earlier,⁶ metal finds or hoards have not been found there yet. The exact find-spot, which lay in a shallow pit, on one side of a dirt track leading across the northwestern part of Márki Hill, was identified with the finder's help in October 2014 (*fig. 1*).⁷ A new armring fragment and some Late Bronze Age potsherds were also found close to the find-spot at this time. Encouraged by these results, Péter Straub (Göcsej Museum) has turned to Gábor V. Szabó (Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences), whose team of the OTKA 112427 project carried out further systematic field research and metal detection reconnaissance. As a result, some additional potsherds dated to the Late Bronze Age and to the Middle Ages (*fig. 2, 1–8*) as well as new fragments of the hoard's Cat. no. 32 armring (*fig. 13, 32*) and Cat. no. 41. ring (*fig. 14, 41*), and an armring fragment (*fig. 2, 54*) were found near to the find-spot, along with a perforated bronze button in the broader area of the hoard (*fig. 2, 55*).

The main goal of this study, besides publishing the whole content of the hoard, is to carry out a detailed technological analysis on the hoard, based on macroscopic and microscopic observations. Due to the fortunate circumstances, examination was possible to carry out on the unrestored artefacts. This analysis provided valuable informations on the recent damages, manufacturing techniques, use-wear traces

¹ Most of these metal finds are unpublished. Therefore, here I would like to publish and briefly describe some Late Bronze Age artefacts from Nemeshegy, Söjtör and Zalaszentmihály (*2. Catalogue/2.3–2.4, fig. 3*).

² KOREK 1960; PATEK 1968; KÖSZEGI 1988, 101–199.; SZÁRAZ 2002a.

³ MOZSOLICS 1985, Taf. 200–201.

⁴ KARAVANIĆ 2009, 94–105., Fig. 52.

⁵ TURK 1996, Fig. 1.

⁶ KOREK 1960, 72.; HORVÁTH 2000, 12.; SZÁRAZ 2002a, 533–534.

⁷ Due to current illicit metal detector activities in Hungary, I do not intend to publish here the exact GPS coordinates and detailed topographical description of the site. For further landscape archaeological analysis see: V. SZABO in progress.

and prehistoric manipulations of the artefacts. These results combined with a typo-chronological analyses of the objects allows the hoard's "characterization" by its individual elements as accurately as possible and its comparison to the general deposition patterns of its era.⁸ Moreover, it was also possible to reconstruct series of events before deposition and to understand the idea of the objects' selection better.

2. Catalogue

2.1. The hoard from Márki Hill

1. Sword: Rhomboid-sectioned fragment of a blade tip with outline grooves. Based on the results of the preliminary macroscopic examination, no recent damages were identified on the object. It seems that the sword tip was broken by deliberate bending in the Bronze Age. The surface of the object is well-polished, only small blow mark indentations in horizontal position can be observed along the middle of the sword tip. Although the edges of the object are in fragmentary state, it was possible to identify some sharpening traces by microscope camera. Length: 11.3 cm; Width: 4.1 cm; Thickness: 0.8 cm; Weight: 88 g (*fig. 4, 1*).

2. Spearhead: Spearhead with slightly flamed, ribbed blade and long socket. Rivet holes are visible along its socket. The surface of the object was carefully polished. Some sharpening traces were identifiable on the tip by microscope camera. The blade of the object is bent which can be associated with horizontal cracks. A massive recent blow mark is on its reverse side. Length: 20 cm, 20.8 cm (total length); Width across the blade: 3.4 cm; Diameter of the socket: 2.2 cm; Weight: 135 g (*fig. 4, 2*).

3. Spearhead: Spearhead with "pentagon-shaped" blade and short socket. Two rivet holes are visible along its socket. The tip section is missing due to recent damage. The entire surface of the object was carefully polished. Slight horizontal mould shift/mismatch defect can be seen along the narrow side of the socket, but this casting defect was almost entirely polished. Along the middle rib of the blade, small blow marks can be identified. Clear traces of hammering and sharpening are visible along the edges of the spearhead. Length: 11 cm; Width across the blade: 2.9 cm; Diameter of the socket: 1.7 cm; Weight: 55 g (*fig. 4, 3*).

4. "combination of objects": A broken socketed axe filled with a spearhead fragment and three flange-hilted knives with blade pointing downwards. Near to its breakage surface the face of the socketed axe was hammered from both sides. Total length: 16.6 cm; Total width: 5.5 cm; Weight: 433 g (*fig. 5, 4*).

4.1. Socketed axe: Socketed axe with thickened rim and loop. Two vertical ribs and two V-shaped ribs are visible below its rim. The edges of the face are decorated with vertical ribs. The rim of the axe is incomplete due to a casting defect. As a result of a misrun defect, a small hole is visible below the object's rim. The body parts of the axe are asymmetrical and a slight mismatch defect can also be observed near to the breakage surface of the object. According to the results of the preliminary macroscopic examination, the damage on the object's loop is prehistoric. Length: 8.9 cm.

4.2. Spearhead: Fragmented, small spearhead with middle strengthening ribs. The socket is missing. According to the microscopic observations, the visible surface of the spearhead was well-polished and its edges were sharpened. Its breakage is of prehistoric origin.

4.3. Flange-hilted knife: The terminals of the hilt are swallow-tailed like. Two rivet-holes are visible on the hilt. The bolster of the knife is decorated with vertical ribs, on the hilt notched decoration can be seen. The bending of the hilt is recent.

4.4. Flange-hilted knife: Broken flange-hilted knife with one preserved rivet hole. Two horizontal grooves are visible under the back of the blade. The breakage of the object is of prehistoric origin. The form of the blade is most likely curved. Fine polishing traces were identified on the surface of the blade, and sharpening traces were documented along the object's edges.

4.5. Flange-hilted knife: Blade fragment of a flange-hilted knife with remains of a rivet hole near to its hilt. The breakage of the hilt is most likely recent.

5. "combination of objects": A joint combination of objects containing a winged axe and a dagger. The wings of the axe were hammered around the dagger's blade. Total length: 21.1 cm; Total width: 2.6 cm; Weight: 186 g (*fig. 3, 6*).

5.1. Winged axe: A small, complete winged axe. The butt end is concave and deep. The butt end has

⁸ HANSEN 2012, 128.

slightly curved, H-shaped cross section becomes more rectangular towards the edge. There are two wings which curve towards each other, but their ends do not touch. The interface of the axe is emphasized. The blade is slightly widens towards the flat edge. Traces of hammering were identified between the wings. Small blow mark indentations in horizontal position were observed along the narrow sides of the wings. Length: 9.6 cm; Width across the wings: 2.6 cm; Width across the blade: 2.7 cm.

5.2. Dagger: A flanged dagger with triangular-shaped blade. The terminal of the flange is slightly fragmented. The shoulders of the flange are knee-formed. One rivet hole is situated at the end of the flange and two in the middle of the shoulders. The rhomboid-sectioned blade is hammered along the edges. Moreover its surface is carefully polished. Hammer traces can also be identified on the surface of the hilt. It was possible to document fine sharpening traces along the object's edges by microscope camera. Length: 21.1 cm; Terminal width: 2–2.1 cm; Shoulder width: 3.2 cm; Maximum blade width: 2.6 cm.

6. Flanged sickle: Flanged sickle in three recent fragments with spur, two decorated tang ribs, and a concave handle base. A casting plug was preserved on the back of the blade. The blade is hammered and it shows abrasion. Sharpening traces were identified along the edges by microscope camera. Before restoration, mud imprint of a sickle was documented on the reverse side of the object. Diameter: 17.7x9.2 cm; Maximum blade width: 3.1 cm; Thickness of the flange: 0.4 cm; Thickness of the blade: 0.3 cm; Weight: 97 g (*fig. 6, 6*).

7. Flanged sickle: Flanged sickle in two recent fragments with spur and straight tang base. A casting plug was preserved on the back of the blade. Decorated oblique and parallel inner ribs can be seen along the blade. Three decorated straight and one horizontal rib can be found in the tang. The edge is sharpened and it shows traces of abrasion. Diameter: 16.4x11 cm; Maximum blade width: 3 cm; Thickness of the flange: 0.5 cm; Thickness of the blade: 0.2 cm; Weight: 142 g (*fig. 7, 7*).

8. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, straight tang base and two incised tang ribs. The ribs of the tang are connected with a V-shaped rib in upside down position. A casting plug was preserved on the back of

the blade. The surface of the blade is hammered, its edge shows abrasion and traces of sharpening. Before restoration, mud imprint of a sickle was documented on the reverse side of the object. Diameter: 17.9x13 cm; Maximum blade width: 3.4 cm; Thickness of the flange: 0.4 cm; Thickness of the blade: 0.3 cm; Weight: 138 g (*fig. 7, 8*).

9. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, three decorated tang ribs and straight base. A casting plug was preserved on the back of the blade. The edge is extremely narrow and shows intensive traces of abrasion. By microscope camera it was also possible to document some sharpening traces along the edge. The blow mark on the reverse side of the object is recent. Before restoration, mud imprint of a sickle was documented on the object's reverse side. Diameter: 18.8x11 cm; Maximum blade width: 3 cm; Thickness of the flange: 0.2 cm; Thickness of the blade: 0.4 cm; Weight: 111 g (*fig. 7, 9*).

10. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, decorated ribs and straight base. The inner tang ribs are connected in an arch at the height of the spur. The other tang rib curves into the blade. Both of them are decorated with incisions. A casting plug was preserved on the back of the blade. The dorsal rib shows abrasion near to the tip. The edge is narrow and shows traces of sharpening. Diameter: 19.4x10.9 cm; Maximum blade width: 3.2 cm; Thickness of the flange: 0.4 cm; Thickness of the blade: 0.3 cm; Weight: 120 g (*fig. 8, 10*).

11. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, undecorated ribs and straight base. An Y-shaped rib in upside down position can be found on the tang. A casting plug was preserved on the back of the blade. Before restoration, mud imprint of a sickle was documented on the reverse side of the object. The blade is hammered and shows traces of sharpening. Diameter: 19x10.3 cm; Maximum blade width: 3.8 cm; Thickness of the flange: 0.4 cm; Thickness of the blade: 0.4 cm; Weight: 169 g (*fig. 8, 11*).

12. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, incised plastic ribs and straight handle base. The tang is decorated with an Y-shaped rib in upside down position. A casting plug was preserved on the back of the blade. Traces of hammering was identified on the blade's surface. The edge is sharpened. Before restoration, mud imprint of a sickle was documented

on the reverse side of the object. Diameter: 20.4x11.1 cm; Maximum blade width: 3.2 cm; Thickness of the flange: 0.5 cm; Thickness of the blade: 0.5 cm; Weight: 134 g (*fig. 8, 12*).

13. Flanged sickle: Flanged sickle with spur, undecorated ribs and straight tang base. The tang is decorated with an Y-shaped rib in upside down position. A casting plug was preserved on the back of the blade. The blade is extremely narrow towards the tip. Traces of abrasion and sharpening were identified along the edge. Diameter: 17.6x10.7 cm; Maximum blade width: 3.8 cm; Thickness of the flange: 0.5 cm; Thickness of the blade: 0.2 cm; Weight: 124 g (*fig. 9, 13*).

14. Flanged sickle: Handle fragment of a flanged sickle with three decorated ribs. According to the preliminary examination of the object, its breakage is most likely recent. Length: 6 cm; Width: 2.7 cm; Thickness of the flange: 0.6 cm; Weight: 32 g (*fig. 9, 14*).

15. Sickle: Blade fragment of a sickle with two inner ribs under the dorsal rib of the blade. The origin of its bending is uncertain. Blow marks can be identified along its edge. Diameter: 12x5.2 cm; Maximum blade width: 4 cm; Thickness of the blade: 0.3 cm; Weight: 98 g (*fig. 9, 15*).

16. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The complex decoration of the object consists of bundles of lines and “fishbone” like patterns. Based on the results of the preliminary macroscopic examination, the bending of the object is recent. Total diameter: 13.1x10.2 cm; Thickness: 0.5 cm; Weight: 41 g (*fig. 9, 16*).

17. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The decoration of the object consists of bundles of lines and ‘fishbone’ like patterns. Due to taphonomic process or prehistoric abrasion the patterns are incomplete. Based on the preliminary macroscopic examination’s results, the bending and breakage of the terminals are recent. Total diameter: 19.8x11.7 cm; Thickness: 0.6 cm; Weight: 48 g (*fig. 10, 17*).

18. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The surface of the object is decorated with slant array of lines. Grounded on the results of the preliminary macroscopic examination, the blow mark on the object is recent. One of its terminal was

lost after restoration. Total diameter: 15.8x9.5 cm; Thickness: 0.7 cm; Weight: 65 g (*fig. 10, 18*).

19. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The surface of the object is decorated with bundles of lines and ‘fish bone’ like patterns. One of its terminals is slightly bent. The entire surface of the object is well-polished. Total diameter: 13x13 cm; Inner diameter: 12.1 cm; Thickness: 0.6 cm; Weight: 43 g (*fig. 11, 19*).

20. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The surface of the object is decorated with bundles of lines, X-shaped and ‘fish bone’ like patterns. The object’s bending is recent. Total diameter: 13.5x12.7 cm; Inner diameter: 12.5 cm; Thickness: 0.4 cm; Weight: 36 g (*fig. 11, 20*).

21. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals. The surface of the object is decorated with bundles of lines, and X-shaped patterns. The decoration is incomplete due to prehistoric abrasion or natural processes. Total diameter: 14.3x12.6 cm; Thickness: 0.8 cm; Weight: 88 g (*fig. 12, 21*).

22. Torcs: Circular-sectioned torcs with rolled terminals and twisted body. Total diameter: 15.7x13.6 cm; Inner diameter: 14.6 cm; Thickness: 0.5 cm; Weight: 37 g (*fig. 12, 22*).

23. Torcs: Undecorated, circular-sectioned torcs with rolled terminals. One of its rolled terminal is missing due to recent breakage. The other rolled terminal was broken into parts after the restoration. Total diameter: 15.8x13.3 cm; Inner diameter: 14.7 cm; Thickness: 0.6 cm; Weight: 58 g (*fig. 12, 23*).

24. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with parallel lines and dots. Total diameter: 6.4x5.3 cm; Inner diameter: 5.8 cm; Thickness: 1.5x0.3 cm; Weight: 26 g (*fig. 13, 24*).

25. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with parallel and slant lines. The breakage of the object is recent. Total diameter: 6.5x5.9 cm; Inner diameter: 5.9 cm; Thickness: 1.3x0.5 cm; Weight: 38 g (*fig. 13, 25*).

26. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with parallel and slant lines. The decoration is incomplete due to intensive abrasion. Total diameter: 5.2x5.1 cm; Inner diameter: 5.2 cm; Thickness: 1.2x0.4 cm; Weight: 23 g (*fig. 13, 26*).

27. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with cross-hatched triangles and parallel lines. The breakage of the object is recent. Total diameter: 6.6x5.9 cm; Inner diameter: 5.9 cm; Thickness: 1.2x0.7 cm; Weight: 29 g (*fig. 13, 27*).

28. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with slant and parallel lines. The decoration is incomplete due to intensive abrasion. Total diameter: 6.6x5.8 cm; Inner diameter: 6.2 cm; Thickness: 1.6x0.4 cm; Weight: 42 g (*fig. 13, 28*).

29. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with cross-hatched triangles and parallel lines. Total diameter: 6.2x5.6 cm; Inner diameter: 5.4 cm; Thickness: 1.3x0.4 cm; Weight: 38 g (*fig. 13, 29*).

30. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with slant and parallel lines. The surface of the objects is incomplete due to intensive abrasion. Total diameter: 6.6x6.1 cm; Inner diameter: 5.9 cm; Thickness: 1.3x0.4 cm; Weight: 37 g (*fig. 13, 30*).

31. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with dots, slant and parallel lines. The object's breakage surfaces are recent. Porosity can be observed on the breakage surface. Abrasion traces can be identified on the outer surface. Total diameter: 6.3x5.3 cm; Inner diameter: 5.5 cm; Thickness: 1.1x0.4 cm; Weight: 31 g (*fig. 13, 31*).

32. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with parallel and slant lines. The breakage surfaces of the object are recent. The object's decorated surface shows abrasion. Total diameter: 4.5x3.6 cm; Thickness: 1.1x0.3 cm; Weight: 14 g (*fig. 13, 32*).

33. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with cross-hatched triangles and parallel lines. A recent blow mark is visible near to the edge of the object. The decoration shows traces of abrasion. Total diameter: 5.5x5.2 cm; Inner diameter: 5 cm; Thickness: 1.1x0.4 cm; Weight: 22 g (*fig. 13, 33*).

34. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with parallel and slant lines. The decorated surface shows

abrasion. Total diameter: 6x6.9 cm; Inner diameter: 6.2 cm; Thickness: 1.4x0.4 cm; Weight: 35 g (*fig. 14, 34*).

35. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with cross-hatched triangles and parallel lines. The decorated surface shows abrasion. Total diameter: 6.1x5.3 cm; Inner diameter: 5.6 cm; Thickness: 1.1x0.4 cm; Weight: 18 g (*fig. 14, 35*).

36. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with rounded terminals, decorated with dots, slant and parallel lines. A recent blow mark is visible near to its edge. Total diameter: 6.9x5.8 cm; Inner diameter: 6.3 cm; Thickness: 1.5x0.4 cm; Weight: 40 g (*fig. 14, 36*).

37. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat, undecorated armring with rounded terminals. The breakage of the object is recent. Total diameter: 6.4x6.4 cm; Inner diameter: 6.5 cm; Thickness: 1x0.3 cm; Weight: 18 g (*fig. 14, 37*).

38. Armring: Semicircle-sectioned, slightly flat armring with a rounded and a slightly widening terminal, decorated with parallel and slant lines. The decorated surface shows abrasion. Total diameter: 6.6x5.6 cm; Inner diameter: 5.9 cm; Thickness: 1.1x0.5 cm; Weight: 34 g (*fig. 14, 38*).

39. Armring: Slightly quadratic-sectioned, thick armring with rounded terminals, decorated with parallel lines. Its decorated surface shows intensive abrasion. Total diameter: 7.1x5.4 cm; Inner diameter: 5.9 cm; Thickness: 1.1x0.7 cm; Weight: 66 g (*fig. 14, 39*).

40. Armring: Decorated, circular-sectioned, opened ring with tapering terminals. The decoration of the object is incomplete only two slant lines was identified by microscope camera. Total diameter: 6.9x6.8 cm; Inner diameter: 5.8 cm; Thickness: 0.7x0.6 cm; Weight: 39 g (*fig. 14, 40*).

41. Ring: Flat, rhomboid-sectioned, annular ring in four fragments. The breakage of the object is a result of recent damage or natural processes. Two of its fragments were found near to the hoard during field research. Total diameter: 7.7x6 cm; Thickness: 0.6x0.4 cm; Weight: 20 g (*fig. 14, 41*).

42. Ring: Rhomboid-sectioned, annular ring with incised decoration. The carefully polished sides of the ring show traces of mould shift/mismatch. The inner

surface of the ring shows traces of intensive abrasion. Polished remain of a casting jet can be identified along the edge of the object. Total diameter: 8.3x8.3 cm; Inner diameter: 7.2 cm; Thickness: 0.7x0.6 cm; Weight: 57 g (*fig. 14, 42*).

43. Passanterie fibula, type A1: A1 type passanterie fibula in fragmented state with one main spiral and four side spirals. The body of the object is composed of circle-sectioned wires which are fastened by one cast hinge. The main spiral was torn out by the finder. The breakage surfaces of the object are most likely recent. Length: 19 cm; Width across the body: 6.6 cm; Total width: 13.3 cm; Thickness: 0.2–0.3 cm; Weight: 63 g (*fig. 15, 43*).

44. Röschitz-Saniszláu type fibula (Blattbügel-fibel): A chased Röschitz-Saniszláu type fibula with leaf-shaped plate. The central wire is eight-shaped before the spring and the main spiral. The breakage surfaces of the object are recent. Length: 13.7 cm; Width: 4.2 cm; Thickness: 0.1–0.3 cm; Weight: 45 g (*fig. 16, 44*).

45. Röschitz-Saniszláu type fibula (Blattbügel-fibel): A chased Röschitz-Saniszláu type fibula with rounded leaf-shaped plate. The central wire is eight-shaped before the spring and the main spiral. Length: 13.3 cm; Width: 4.2 cm; Thickness: 0.2 cm; Weight: 23 g (*fig. 16, 45*).

46. Röschitz-Saniszláu type fibula (Blattbügel-fibel): A chased Röschitz-Saniszláu type fibula with leaf-shaped plate. The central wire is eight-shaped before the spring and the main spiral. The main spiral is missing. Traces of an unfinished decoration can be observed on the reverse of the leaf-shaped plate. Based on fine grinding marks the craftsman tried to remove this pattern. Length: 9.2 cm; Width: 2.7 cm; Thickness: 0.2–0.4 cm; Weight: 15 g (*fig. 16, 46*).

47. Röschitz-Saniszláu type fibula (Blattbügel-fibel): A chased Röschitz-Saniszláu type fibula with leaf-shaped plate in three recent fragments. Length: 10.6 cm; Width: 4.1 cm; Thickness: 0.2–0.3 cm; Weight: 27 g (*fig. 16, 47*).

48. Violin bow fibula, type Vösendorf: A small violin bow fibula with one main spiral. The body of the object is composed of circular-sectioned wires and it is decorated with torsion. The central wire is eight-shaped before the main spiral and the spring. Length: 11.3 cm; Width: 3.3 cm; Thickness: 0.2–0.3

cm; Weight: 18 g (*fig. 16, 48*).

49. Spiral: A great spiral fragment with recent impact damages caused by a modern metal tool. Diameter: 5.3x3.9 cm; Thickness: 0.2 cm; Weight: 21 g (*fig. 16, 49*).

50. Phalera: Convex disc with a low knob in the centre, which is encircled by four ribs. The loop on the reverse side was cast in one with the disc. The mud imprint of a flanged sickle was visible on the front of the disc and the imprint of a fibula on the reverse side in its unrestored state. All breakage surfaces of the object are recent. The surface of the disc was carefully polished. Intensive abrasion traces could be observed around the loop. Diameter: 12.7x12.7 cm; Height: 1.9 cm; Thickness: 0.1 cm; Weight: 71 g (*fig. 17, 50*).

51. Phalera: Two fragments of a convex disc with central pointed boss, encircled by three ribs. The loop on the reverse was cast in one with the disc. All breakage surfaces of the object are recent, indicating that it had been deposited in an intact state and had been broken by the finder. Diameter: 10.5x12 cm; Height: 1.3 cm; Thickness: 0.1 cm; Weight: 36 g (*fig. 17, 51*).

52. Folded bronze sheet: Thin, oval-sectioned folded metal sheet. Length: 10.8 cm; Width: 3.9 cm; Thickness: 1.2–0.2 cm; Weight: 77 g (*fig. 17, 52*).

53. Ceramic fragment: Fragment of an undecorated ceramic vessel with bent rim. The outer surface of the object is greyish-brown. The object is tempered with sand and ceramic grits. 3.9x2.7 cm; Thickness: 0.7 cm; Thickness of the rim: 1 cm; Weight: 13 g (*fig. 17, 45*).

2.2. Further metal artefacts from the Márki Hill

54. Armring (Ha A1): Semicircle-sectioned, undecorated armring. The object was found very close to the hoard and it can be linked to the other armrings (Cat. nos. 24–37) on typological ground. 2.7x1.4 cm; Thickness: 0.3 cm; Weight: 6 g (*fig. 2, 54*).

55. Button (Ha A): A round, convex, perforated metal sheet button. 2x2 cm; Height: 0.6 cm; Weight: 1 g (*fig. 2, 55*).

56. Iron slag (Middle Ages): Slightly triangular-shaped iron slag with recent damage. 3.7x3.7 cm; Height: 2 cm; Weight: 29 g (*fig. 2, 56*).

2.3. Stray finds from Nemeszetés (Zala County)

1. Spearhead (Hungarian National Museum, 89.1880.2) (Dating: Br D-Ha B1): Spearhead with slightly flamed, ribbed blade and long socket. Two rivet holes visible along its socket. Length: 16.8 cm; Width across the blade: 2.5 mm; Diameter of the socket: 2.1 cm, Weight: 98 g (*fig. 3A, 1*).

2. Winged axe (Hungarian National Museum, 89.1880.1) (Dating: Ha A1): A long, complete winged-axe with flat butt end. There are two wings which curve towards each other, but their ends do not abut. The interface of the axe is emphasized. The blade is slightly widens at the edge. Hammering traces were identified between the wings. Small notches can be observed on its edge. Length: 18.9 cm; Width across the wings: 4.2 cm; Width across the blade: 4.5 cm; Weight: 680 g (*fig. 3A, 2*).

2.4. Stray finds from Söjtör (Zala County)

1. Armring (Hungarian National Museum, 25.1941.1) (Dating: Ha A): A small twisted armring with rolled ends. Broken into two fragments. 4.5 cm x 4.6 cm; Inner diameter: 3.8 cm; Thickness: 0.4x0.4 cm; Weight: 9 g (*fig 3B, 1*).

2. Armring (Hungarian National Museum, 25.1941.1) (Dating: Ha A): An oval-sectioned, undecorated armring with tapering terminals. One of its terminal is broken. Total diameter: 5.5x4.4 cm; Inner diameter: 4.8x3.6 cm; Thickness: 0.3x0.4 cm; Weight: 12 g (*fig 3B, 2*).

3. Torcs (Hungarian, National Museum, 25.1941.1) (Dating: Ha A): Fragment of a torcs with twisted decoration. 8.7x2.3 cm; Thickness: 0.5x0.5 cm; Weight: 11 g (*fig 3B, 3*).

4. Bronze fragment (Hungarian National Museum, 25.1941.2): Molten, amorphous bronze fragment. 2.3x2.1 cm; Thickness: 0.6x0.8 cm, 0.4x0.5 cm; Weight: 3 g (*fig 3B, 4*).

5. Bronze rod (Hungarian National Museum, 25.1941): Fragment of a broken, circular-sectioned bronze rod. Length: 2 cm; Thickness: 0.7x0.8 cm; Weight: 4 g (*fig 3B, 5*).

2.5. Stray finds from Zalaszentmihály (Zala County)

1. Pin (Hungarian National Museum, 56.24.2) (Dating: Br D-Ha A1): Decorated, blunt-headed pin. Length: 13.1 cm; Thickness: 0.4x0.4 cm, 0.2x0.2 cm; Weight: 5 g (*fig. 3C, 1*).

2. Axe (Hungarian National Museum, 56.24.1) (Dating: Uncertain): Fragment of an axe. Length: 6.4 cm; Width: 4.6 cm; Thickness: 1.1 cm; Weight: 176 g (*fig. 3C, 2*).

3. Non-ritual Destruction: Identification of Recent Damages

The analysis of different breakage types plays a key role not just in the interpretation of a single hoard but also in the regional characterization of hoarding patterns, metal recycling, economic strategies, social practices and ritual activities. No wonder that research has paid special attention to the evaluation of this phenomenon.⁹ According to one of the four existing theoretical concepts,¹⁰ fragmentation is the result of deliberate prehistoric violence and manipulations¹¹ which is quite a tempting explanation in relation to the hoarding practices. However, the remains of violent acts on deposited objects are not always the result of “*ecstatic*” sacrifices,¹² some of them are very profane. These are the recent damages which’s identification was a less popular topic despite the fact that their presence strongly influence the results of hoard analysis, no matter which theoretical concept we prefer to follow. The Márki Hill hoard is a perfect case study for demonstrating this problem. It was found by a local resident, similarly to the majority of hoards from the territory of Hungary.¹³ At first glance, it seemed that the degree of fragmentation is significant in the assemblage. Therefore, in December 2014, a systematic surface analysis was performed by a Conrad type microscope camera (USB 9 9.0MP 200x) and high resolution photographs were taken on 69 unrestored artefacts to characterize their breakage types. As it later turned out, the fact that the analysis was carried out on unrestored artefacts was highly important to reconstruct their original condition.

⁹ See: SOMMERFELD 1994, 37–61.; NEBELSICK 1997; NEBELSICK 2000; BRADLEY 2005, 161–163.; ȚÂRLEA 2008, 84–89.; REZI 2011, 303–307.; MÖRTZ 2013, 55–59.; HANSEN 2016.

¹⁰ REZI 2011, 303.

¹¹ NEBELSICK 1997; NEBELSICK 2000.

¹² NEBELSICK 2000, 170.

¹³ V. SZABÓ 2013, 794–795.

Since the finder did not recognize the historical importance of the finds, he cared less about their careful excavation. For instance, he thought that the fibula (Cat. no. 43) which he first pulled out from the ground was a modern bed spring. Knowing this finding circumstance, the main goal of my first macro- and microscopic examination was the documentation of recent damages and to discover any surface traces which can be associated with organic residues or the original positioning of the finds. From methodological point of view, the Márki Hill hoard proved to have been significant because it was one of the few assemblages analysed by microscope in unrestored state. It is an important method, as the morphology of recent damages is very similar to the prehistoric ones. In most cases, where the objects have already been restored, it is almost impossible to distinguish them from each other.

Recent damages were identified on almost every object. These damage types (cracks, breakage, impact marks) can be distinguished from the prehistoric ones by the complete lack of abrasion, patina or corrosion. Recent breakages have sharp surfaces, and fragments with such character can often be easily reassembled.¹⁴ Different reasons can be mentioned that causes recent damages. Most impact marks, breakages and minor edge damages are the results of the finders' improvised "excavation" with modern steel tools. For the latter, numerous examples can be mentioned from the Márki Hill hoard (*fig. 19, 1–3*). The bending and rasping of bronze objects are also common phenomena. Finders often make these damages just out of curiosity or determining the composition of the metal artefacts.¹⁵ Extreme recent damages can be related to the objects' secondary usage.¹⁶ Besides recent damages related to the finder, taphonomic processes can also be blamed for the current condition of the objects. However, the latter was hard to analyse due to the lack of documented excavation. Only some fragments (Cat. nos 32, 41) from the middle of the track can be mentioned which's secondary position was most likely the result of erosion.

The identification of recent damages allowed me to assemble several artefacts. At the end of the examination, it was possible to conclude that the hoard

had originally consisted of 52 objects instead of 69. Unfortunately no traces of wooden or textile residue¹⁷ were present on the surfaces of the finds. The most emblematic recent damage was identified on the Cat. no. 2 spearhead. As a results of a massive impact, the tip of this weapon was bent and also smaller cracks were formed in the vicinity of this damage (*fig. 19, 1*). Minor edge damages were observed on the Cat. no. 1 sword blade, on the Cat. no. 3 spearhead and on the flange-hilted knives (Cat. no. 4). Among the latter, the Cat. no. 4.3 flange-hilted knife should be emphasized because its hilt was bent by a powerful recent blow. Two of the flanged sickles (Cat. nos. 6–7) were assembled from several fragments (*fig. 19, 2–3*). In the case of the Cat. no. 7 sickle, the fragmentation was caused by recent impact damages. The bending and breaking of some torcs (Cat. nos. 16–18, 23) and armrings (Cat. nos. 25, 31–32, 37, 41) were also recent. The A1 type passanterie fibula (Cat. no. 43) is notable which was first noticed by the finder who tore it out from the ground. Similar recent damages were visible on the Blattbügelfibel (Cat. nos. 44, 47) and on a spiral fragment (Cat. no. 49). The breakage of one phalera (Cat. no. 51) was also recent. In sum, based on the results of the macro- and microscopic examination, these objects from the Márki Hill hoard has undergone several recent abuse and the original hoard could be considerably less fragmented.

4. Mud and Context

Arranging objects in "micro-space" is one of the most interesting part of the archaeologically tangible traces of deposition.¹⁸ In the case of new finds from Hungary, we can observe some order in the objects' placement and sometimes repetitive patterns in their positioning.¹⁹ Nevertheless, the overall ratio of the well-excavated hoards is still below the number of undocumented assemblages. The context of the Márki Hill hoard was no exception, only a few information supported the idea that the deposited objects have had regular positioning. According to the finder, the objects had been "tightly packed together" and the A1 type passanterie fibula (Cat. no. 38) laid on top of the heap. Completely unknown, what was the exact

¹⁴ See TARBAY 2015, Fig. 2, 7, Fig. 11, 2.

¹⁵ e.g. CSÓMA 1885, 10.; BRUNNER 1935, 42.

¹⁶ e.g. ZOLTAI 1927, 33.; MÉSZÁROS 1971–1972, XVI. tábla; KEMENCZEI 1991, Taf. 35, 145b.

¹⁷ MATTHEWS 2008.

¹⁸ SOROCEANU 1995, 43–45., Abb. 11.

¹⁹ e.g. MÜLLER 2006; V. SZABÓ 2011; LAUERMANN – RAMMER 2013; SZATHMÁRI 2015, Abb. 2–3; V. SZABÓ 2016; TARBAY – HAVASI 2017 in press.

position of the other objects within the hoard. However some features of the context can be reconstructed from the mud prints on the artefacts (*fig. 18*). One of the phalerae has the imprint of a flange sickle on the front side (*fig. 18, 8*) and a fibula spiral (*fig. 18, 6–7*) on its reverse. In the case of almost every flange sickles (Cat. nos. 6, 8–9, 11–12), mud imprint of sickles were observed (*fig. 18.1–5*). It can be assumed that at least one of the phalerae was deposited in the middle layer of the hoard, under the sickles, which had been packed onto each other similarly to the hoards from Služin²⁰ and Bullenheimer Berg F.²¹

5. Identification of manufacturing traces

Individual elements of metal hoards can be characterized by their manufacturing techniques which help us to understand better their selection for deposition. The technological character of deposited objects can be various. In the Carpathian Basin, semi-finished products, metalworking debris, unfinished and finished products and even defected objects are frequent elements of the hoards. These elements often appear together in hoards with mixed composition, but assemblages with technologically homogenous pattern are also known from this territory (e.g. scrap hoards²²). It should be noted that some of these technological patterns are not necessarily related to the deposition practice,²³ they rather reflect on regional and chronological trends.

For identifying these technological traits a second macro- and microscopic examination was performed on the restored artefacts by a dnt Digi-Micro Mobile microscope camera. The main goal of this examination was the identification of manufacturing and usage traces on the cleaned surface of the objects. Technological and archaeometallurgical characterization of Late Bronze Age objects has a long history in Hungary.²⁴ For technological observations many examples can be mentioned from the works of Amália Mozsolics²⁵ and Géza Szabó.²⁶ However, this kind of exami-

nation is still very limited in the Carpathian Basin due to the lack of systematic experimental research. In our research area, only a very schematic technological characterization can be outlined.

From the technological point of view, the weapons (sword, spearheads, dagger), the tools (socketed axes, winged axe, knives, flanged sickles), the phalerae and the different type of rings can be classified into the group of cast objects based on their characteristic surface traits. The post-casting treatment of these weapons and tools was very fine. All of them showed evenly polished surfaces and the casting seams of the objects were almost completely removed²⁷ (*fig. 20, 1*). In addition, no traces of casting defects were observed on their surface. The only exception is the spearhead with pentagon-shaped blade, where along the narrow side of its socket, a slight mismatch defect²⁸ was visible, but this was almost completely polished (*fig. 19, 8*). The most characteristic manufacturing traces can be observed on the flanged dagger (Cat. no. 3). Its rhomboid-sectioned blade was intensively hammered to gain maximum hardness, (*fig. 20, 6*) hammer imprints were also found on its shoulders and hilt. Moreover, it was possible to document fine sharpening traces along its edges by microscope camera (*fig. 20, 7*). Similar hammer imprints were observed on the surface of the winged axe and the spearhead with pentagon-shaped blade²⁹ (Cat. no. 3) (*fig. 19, 7*). Further sharpening traces were identified on the sword blade³⁰ (*fig. 19, 5*), spearheads (Cat. nos. 2–3, 4.2) (*fig. 19, 6*) and winged axe (*fig. 21, 1*). The Cat. no. 4 “combination of objects” also revealed interesting technological traits. Despite its minor casting defects such as misrun³¹ (*fig. 20, 2*), core shift (*fig. 5, 4*), amorphous rim (*fig. 20, 3*), clear traces of post-casting treatment was visible on the surface of the socketed axe. It can be assumed that the object was manufactured as a finished product before it was broken into two halves. The knives and the broken spearhead were not suitable for detailed technological examination. On their visible surfaces

²⁰ SALAŠ–ŠMÍD 1999, Obr 6, 1–2.

²¹ HAGL 2008, Taf. 2–3.

²² RUSU 1981; MOZSOLICS 1984; MOZSOLICS 1990, 9.

²³ FONTIJN 2012.

²⁴ See MOZSOLICS 1984; CZAJLIK 2012; SZABÓ 2013, 12–25.

²⁵ MOZSOLICS 1984.

²⁶ SZABÓ 1993; SZABÓ 2013.

²⁷ See QUILLIEC 2007, Fig. 11.

²⁸ MOZSOLICS 1984, 27., Taf. 14, 3; RAJKOLHE – KHAN 2014, 378–379.

²⁹ See ANDERSON 2011, 601–602.

³⁰ See MÓDLINGER 2011, Abb. 9; TARBAY 2015, Fig. 2.

³¹ MOZSOLICS 1984, 27.; BINGGELI 2011, 17., Fig. 10; SZABÓ 2013, 51.; RAJKOLHE – KHAN 2014, 378., Fig. 5.

(Cat. nos. 4.2, 4.4) polishing and sharpening traces³² were documented only (*fig. 20, 4–5*).

The flanged sickles (Cat. nos. 5–13) were the most suitable objects for surface analysis. Based on the position of their casting plug, they were cast from the back of their blade.³³ Their cast ribs were chased which can be interpreted either as decoration or a functional post-casting treatment (*fig. 21, 7*).³⁴ The blade of some sickles (Cat. nos. 6, 8, 11, 12) were hammered³⁵ (e.g. *fig. 22, 1*) and their edges showed microscopic traces of fine sharpening³⁶ (Cat. nos. 6, 8–11, 13) (*fig. 21, 1, 7*). Among the cast objects, the decorated annular ring (Cat. no. 42) (*fig. 22, 8*) was the most spectacular. The object was cast by a bivalve mould³⁷ and after its post-casting treatment, it was chased similarly to the sickles, on three sides (*fig. 23, 1*). The phalerae are the last cast objects (Cat. nos. 50–51) based on the visible casting traces on the reverse side of the objects (*fig. 23, 6–7*).³⁸

Determining the exact manufacturing technique of the armrings (Cat. no. 24–38) was not possible due to the objects' intensively worn surfaces (*fig. 22, 4–5, 7*). The morphology of their decoration was similar to chasing (*fig. 22, 6*) but they could have been made by different techniques as well. The cast and hammered ring with bundles of lines decoration (Cat. no. 40) is a well-researched type. Its manufacturing techniques were described in the prominent studies of H. Born³⁹ and G. Szabó.⁴⁰ The torcs with rolled terminals share the same technological character. The specimens from the Márki Hill hoard have smooth, well-polished surfaces. Some of them are decorated with chased patterns (Cat. nos. 16–21), one specimen is twisted (Cat. no. 22). Similarly to the armrings, a few torcs showed worn surfaces (*fig. 22, 3*). The fibulae manufactured by different type of techniques (cast and wire)⁴¹ are hard to analyse by macro- and microscopic examination. I can only add a few but quite interesting comments on the topic of manufacturing. The simplest one is the

Vösendorf type fibula which's body is decorated with torsion. The Röschitz-Sănişlău type fibulae are more complex, their hammered plate body is decorated with chasing which's traces can be observed on the reverse side of the object (*fig. 23, 4–5*). From technological point of view the Cat. no. 46 is unique, on its reverse side traces of an unfinished motif can be observed, that the craftsman tried to remove unsuccessfully (*fig. 23, 2–3*).

The technological character of the Márki Hill hoard is uniform and fits well into the general trends of the Late Bronze Age Transdanubian region. Based on the macro- and microscopic examination, three conclusions can be drawn: 1.: Except for the folded bronze sheet (Cat. no. 52) all of these objects were finished products. 2.: The quantity of casting defects among the cast object is low, and the post-casting treatment of the artefacts were carried out carefully. 3.: Most of the objects were deposited in usable state.

3.4. The identification of usage traces

To understand the motivation of deposition and the principles of selection in a hoard, the identification of usage traces on the objects is crucial. For such analysis, two main research question should be investigated: What kind of a life circle could an object have before deposition? What is the general usage pattern of the assemblage?⁴³ By a microscope camera it is easy to detect possible usage traces, but due to the lack of systematic experimental archaeological research in the Carpathian Basin, the interpretation of these traces can be problematic.

As I have already mentioned, almost every object from the Márki Hill hoard was usable, finished product. In case of the cast objects, the presence of notches, resharpening traces, narrowing blades may indicate their longer life in use. Unfortunately, not all of them were suitable for analysis, the edge of the sword (Cat.

³² See BRUNO 2012, 217., Fig. 7, 2.3; SCHÄPPI 2012, 106–108., Abb. 2.

³³ McCLENDON 2015, Fig. 3, 2, Fig. 3, 4.

³⁴ SZABÓ 1996, 48. From morphological point of view three different tool imprints can be identified on the ribs: elongated (e.g. Cat. no. 9), narrow (e.g. Cat. no. 8) and oval-shaped (e.g. Cat. no. 7). Their shape can be effected by many factors: hardness of the material, type of the chasing tool, applied technique etc. CORWIN 2010, 11–20.

³⁵ PRIMAS 1986, 2., 6.; GEDL 1995, 3.; NOVOTNÁ 2006, 71.; McCLENDON 2015, 46–47.; SZABÓ 2013, 90–91.

³⁶ SYCH 2015, 121–122., Fig. 8.

³⁷ For a comparable mould, see: MISKE 1907, Taf. XXIII, 8.

³⁸ For the detailed analysis, see: TARBAY 2017 in press.

³⁹ BORN 1992, 290–294.

⁴⁰ SZABÓ 1996b, 215., Pl. 8, 2–5.

⁴¹ For manufacturing techniques of passamenterie fibulae see: EÖRY 2009; TARBAY 2012, 121–122.

⁴² KOPYTOFF 1986, 65–67.; FONTIJN 2002, 247–257., Fig. 13, 1.

⁴³ BRADLEY 2005, 148–149.

no. 1) was so fragmented that it was not possible to identify usage traces on it. However, slight horizontal impact marks were visible on its blade, latter can be the indicator of use (*fig. 19, 4*). The edges of the spears were also very fragmented. However, small impact marks were observed on the spearhead with stepped blade (Cat. no. 2), but these traces may also be recent. The small, flattened cutting edge of the winged axe (Cat. no. 5.1) can also be an indicator of intensive use. On the wings of the object, small impact marks in horizontal position were observed, similarly to the sword (*fig. 20, 8*). The most evident usage traces are on the narrow sickle blades⁴⁴ (*fig. 21, 6*), their phenomenon was observed macroscopically on the majority of them (Cat. nos. 6–7, 9–10, 12–13). Based on the latter, it can be presumed that their cutting edges were maintained and resharpened many times. Similar phenomenon can be observed among the majority of the sickles from the Kurd horizon (Ha A1),⁴⁵ but examples can be mentioned from younger⁴⁶ assemblages as well. In the case of two specimens, abrasion traces on their edges (*fig. 21, 2, 5*) were also documented. Besides, the above observations, the edge of the Cat. no. 15 sickle blade fragment should be mentioned. Along its blade, wide V-shaped notches were identified, these marks can be the results of usage and deliberate destruction as well (*fig. 22, 2*). The abrasion traces on the decorated surfaces of the rings and torcs are unique. These traces concentrate on the middle of the objects' back, and it is easy to observe them macroscopically due to their intensively polished surface (Cat. nos. 26, 28, 30, 32, 34) (*fig. 22, 4–5, 7*). Most stunning examples of the above mentioned traces can be seen on the surface of the ring with tapering terminals (Cat. no. 40) and on the annular ring (Cat. no. 42). Based on macroscopic examination, traces of use was documented on the phalera which's loop was worn (Cat. no. 50).⁴⁷

The macro- and microscopic traits of the assemblage, strongly suggest that several object had a longer life circle before their deposition. In the future, these results should be further examined by experimental archaeological methods.

3.5. Identification of prehistoric manipulations

Prehistoric manipulations can take many form in the case of the Carpathian bronze hoards. Many examples are known for deliberate breakage, folding, bending, heat damage, edge damage, objects combinations, smashing of sockets etc. When we analyse prehistoric manipulations of deposited objects, it should be taken into account that some of these manipulations are not necessarily related to the act of deposition and their formation can also be explained by other reasons.⁴⁸ A good example is the partitioning of defected objects and ingots⁴⁹ which is a necessary part of the casting process. Without partitioning, it would be problematic to melt these larger casts and ingots in the crucible. Evidently, this does not exclude the votive interpretation⁵⁰ of these assemblages, however the pattern itself has little relation to the act of deposition. It is plausible that the metal sheet (Cat. no. 52) of the Márki Hill hoard can be sorted into this category, because in folded state it is much easier to carry and store it. It is also worth to mention that the morphology of the fragments are determined by the thickness, inner structure and shape of the object and also by the strength of the mechanical effect.⁵¹ Therefore the morphology of the fragments are not always the result of an intentional act. I believe that in terms of hoard analysis, the act of breaking is more important than the patterning of the fragments morphology. The last problem is the time of these manipulations. In a hoard, we can only see the result of one or more acts but it is impossible to tell how many individual acts or even ritual activities were involved and when they happened exactly. Some of them could have happened long before the act of deposition itself.

During both macro- and microscopic examinations, one of my main goal was the identification of manipulation traces. As previously mentioned, most artefacts of the Márki Hill hoard were deposited as intact usable objects, and their current fragmentary

⁴⁴ GEDL 1995, 3.

⁴⁵ Examples from the Bonyhád and Peterd hoards: MOZSOLICS 1985, Taf. 38, 3, 5; Taf. 59, 4.

⁴⁶ TARBAY 2015, Pl. 12, 4.

⁴⁷ TARBAY 2017 in press.

⁴⁸ GARROW 2012, 105., 314.

⁴⁹ TARBAY 2016, 102.

⁵⁰ HANSEN 2016, 191.

⁵¹ HUTH 2008, 138.; TARBAY 2016, 102.

state was the result of recent damages. However, the breakage surface of some object, such as the sword blade (Cat. no. 1) cannot be interpreted as recent ones. In this case, a perfectly manufactured sword blade⁵² with no sign of inhomogeneity⁵³ on its breakage surface, was broken into parts by bending, and only its tip was deposited in the hoard.⁵⁴ Similar treatment of sword blades⁵⁵ is not an isolated phenomenon in the Late Bronze Age,⁵⁶ many examples can be mentioned also from the territory of Hungary.⁵⁷ The morphology of the breakage surfaces of two sickles (Cat. nos. 14–15) can also be interpreted as prehistoric ones. However, the bending of the sickles' blades (Cat. nos. 7, 13) are less evident, for instance the bending and breaking of the Cat. no. 7 specimen was recent.

The most complex phenomenon is the combination of objects⁵⁸ (Cat. nos. 4–5) which is the product of a complex chain of acts. In the case of the Cat. no. 4, the first step was the breakage of the socketed axe which's broken body was later filled with three knives and a spearhead. (Two of these objects have already been fragments.) As a final act, the lower body part of the socketed axe fragment was hammered together to keep the objects tight together. The second object combination (Cat. no. 5) has also some interesting technological traits. In this case, a well-manufactured winged axe and a dagger were put together. Similarly to the Cat. no. 4 object combination, hammering was also part of this manipulation when the wings of the axe were hammered around the dagger's blade. The most interesting aspect of these manipulations is that both consists of well-manufactured, in some cases, still useable tools and weapons. This type of manipulation is not unique, rather than part of a pan-European deposition phenomenon which can be traced back at least to the Copper Age.⁵⁹

In sum, most objects were deposited in intact state. Only object combinations and traces of deliberate

breakage could imply the possibility that extra manipulations were involved in the deposition process.

3.6. Time of deposition

Determining the chronological position of a hoard by its individual elements is a crucial part of the analysis. In the case of the Márki Hill assemblage, it is fortunate that the number of atypical and unclassifiable objects (Cat. nos. 1, 4.3–5, 14–15) is low. Moreover, most of the objects are well-researched types which makes their typo-chronological analysis easier. The main objective of this analysis is to describe the chronological sequence of each object, and determine the relative chronological position of the hoard's deposition.

3.6.1. Offensive weapons

Among the offensive weapons the spearhead with pentagon-shaped blade (Cat. no. 3) has special typological and chronological characteristics. Its parallel finds are completely missing from the Carpathian Basin. Spearheads with roughly similar blade are known from territory of Austria (Rabenwand)⁶⁰ and Greece (Psara),⁶¹ however the best parallels of this object can be found in the hoard from Podłęże⁶² and from Stobnica, a cemetery of the Lausitz culture.⁶³ From chronological point of view, only the Podłęże hoard can provide further information on the dating of the spearhead type in question. According to Marek Gedl, the above mentioned hoard can be dated to the IV. Period which roughly correlates with the Central European Ha A2–Ha B1 periods.⁶⁴ The latter is particularly interesting because this means that the Cat. no. 3 spearhead is one of the youngest artefact in the hoard.

A well-researched type is the spearhead with

⁵² QUILLIEC 2007, 406–407., Fig. 3.

⁵³ QUILLIEC – PERNOT 2002, 99–100., Fig. 17; MOLLOY 2011, 69., 72–73. For porosity see: BORN – HANSEN 1991, Abb. 3; BESL et al. 2009, 54–55.; Abb. 13; MÖDLINGER 2011, 33., Abbildung 3.

⁵⁴ QUILLIEC 2008, 70.; MOLLOY 2011, 69., 72–73.

⁵⁵ NOVÁK – VÁCZI 2012, Fig. 4, Fig. 7.

⁵⁶ BRADLEY 2005, 153–155.

⁵⁷ KEMENCZEI 1988, Taf. 50. 452–453, 456–466; KEMENCZEI 1991, Taf. 64–72.

⁵⁸ HANSEN, 1998, 8–19.

⁵⁹ HANSEN, 1998, 8–19., Abb. 5–11, Abb. 13; HANSEN 2012, 129.; DIETRICH 2014, 475–478., Fig. 3; TARBAY 2014, 208.; HANSEN 2016, 186. The most stunning Copper Age example can be found in the Szeged-Szillérd hoard, see: PULSZKY 1881, I. tábla 1; PATAY 1984, 21., Taf. 68, 4.

⁶⁰ WINDHOLZ-KONRAD 2012, Abb. 14.

⁶¹ LESHTAKOV 2015, Таб. 21, 6.

⁶² GEDL 2008, 57., Taf. 17, 213.

⁶³ GEDL 2008, 57., Taf. 17, 214.

⁶⁴ GEDL 2008, 57.

slightly flamed and stepped blade (Cat. no. 2).⁶⁵ The latest syntheses on the typology of this spearhead group were given by Lyuben Leshtakov⁶⁶ and Tiberius Bader.⁶⁷ Here, we follow the latter scholar's work. Our spearhead can be associated with the so called Group B/Variant 6/b which distributes on almost the entire territory of the East Central European region. Its parallels can be found in the regions of Hungary, Slovakia, Czech Republic, Romania, Transcarpathia, Croatia, Serbia and Poland.⁶⁸ The production of this spearhead type has started in the Koszider horizon but its deposition surprisingly lasted through the Late Bronze Age, when the youngest specimens appeared in the territory of the Czech Republic.⁶⁹ Despite this type was in use for an extremely long period of time, it was mainly deposited between the Br D and Ha A1 periods.⁷⁰

In the absence of radiographic images it would be a bold attempt to analyse the typo-chronological position of the Cat. no. 4 objects combination's spearhead. Although, the visible parts strongly suggest that this object can be associated with the Group C of the spearheads with middle strengthening ribs. This group similarly to the spearheads with stepped blade is a supra-regional type, which's design has existed between the Br D and Ha B1 periods.⁷¹

The Cat. no. 5.2. dagger has a quite unique hilt due to its post-casting treatment (hammering). Comparable weapons with slightly different hilt were classified as Mannacora type (e.g. Peschiera del Garda,⁷² Nagyvejke⁷³). Further specimens dated between the Br D and Ha A1 periods also show similarities with the

Márki Hill dagger: Bizovac,⁷⁴ Boljanić,⁷⁵ Markovac-Grunjac,⁷⁶ Márok,⁷⁷ Orci,⁷⁸ Praha-Dejvice 2,⁷⁹ Sighetu Marmăței 1,⁸⁰ Slavonski Brod,⁸¹ Uioara de Sus.⁸² However, the closest parallels of the analyzed dagger are the ones from Dipșa⁸³ and Ljubljana River.⁸⁴

3.6.2. Tools

The socketed axe with rib decorations and loop (Cat. no. 4.1) is a supra-regional type. Its decoration group (double horizontal and V-shaped ribs) was first analyzed by Burger Wanzek⁸⁵ whose work is adopted here. According to his updated lists of parallels (*List 2*), the main distribution area of this socketed axe is in Transdanubia, Croatia, Slovenia and Bosnia and Hercegovina. Further specimens are sporadically known from the territory of the Czech Republic, Slovakia and the north-eastern part of Hungary. It is quite interesting that the only casting mould parallel was excavated in the Ha A1 settlement of Mezőcsát-Hörcsögös⁸⁶ (Borsod-Abaúj-Zemplén County) which is outside the main distribution area of this type (*fig. 25*). Most of these socketed axes can be dated to the Ha A1 period but a few specimens are known from hoards which were associated with the uncertain Ha A2 horizon. The latest appearance (Ha B1) of this decoration type can be seen on one of the socketed axes of the Szentes-Nagyhegy 4th hoard,⁸⁷ however this specimen is slightly different than the rest of the group, in respect of its form.

Similarly to the above mentioned artefacts, the Cat. no. 5.1. winged axe has its parallels in the western and

⁶⁵ Germ. Lanzenspitzen mit treppenartig profiliertem Blatt. BADER 2015, 382. See ŘÍHOVSKÝ 1996, 73–83.; MOZSOLICS 1985, 20–21.; HETESI 2004; GEDL 2008, 66–69.; VASÍČ 2015, 50–60.

⁶⁶ LESHTAKOV 2015, 236–248.

⁶⁷ BADER 2015, 382–383.; BADER in press.

⁶⁸ BADER 2015, 382–383.

⁶⁹ MOZSOLICS 1967, 174.; ŘÍHOVSKÝ 1996, 80–81.; BADER 2015, 383.

⁷⁰ BADER 2015, 383.

⁷¹ BADER 2015, 384–386.

⁷² PERONI 1994, 146–148., Tav. 80, 1461.

⁷³ MÉSZÁROS 1971–1972, 27., 5. kép 6, VII. tábla 4.

⁷⁴ VINSKI-GASPARINI 1973, Tab. 35, 6.

⁷⁵ KÖNIG 2004, Taf. 14, 10.

⁷⁶ JOVANOVIĆ 2010, Tab. 32, 258, Tab. 33, 263.

⁷⁷ MOZSOLICS 1985, Taf. 91, 5, 7.

⁷⁸ MOZSOLICS 1985, Taf. 120, 9.

⁷⁹ KYTLICOVÁ 2007, Taf. 40a, 1.

⁸⁰ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, Taf. 134B, 10.

⁸¹ CLAUSING 2004, Abb. 5, 15.

⁸² PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, Taf. 192, 784.

⁸³ CIUGUDEAN et al. 2006, 38–39., Pl. XXIX, 3. According to the grouping of the Romanian research, this object can be assigned to the Uioara type daggers. KACSO 2007, 157–158., Abb. 8.

⁸⁴ GASPARI 2004, Abb. 6, 3.

⁸⁵ WANZEK 1989, 214.

⁸⁶ PATEK 1981, 327–328., Abb. 3; MOZSOLICS 1985, 149, Taf. 272, 5.

⁸⁷ MOZSOLICS 2000, 78–79., Taf. 97, 14.

southern parts of the Carpathian Basin, from Croatia (Budinščina-Topličica 1,⁸⁸ Bizovac,⁸⁹ Donja Bebrina,⁹⁰ Mačkovac,⁹¹ Siče⁹²), Slovenia (Celje-Savinja river,⁹³ Debeli vrh⁹⁴), Austria (Peggau,⁹⁵ Trössing⁹⁶) and Hungary (Szentgyörgyvár,⁹⁷ Öreglak⁹⁸). Specimen are also known from Romania (Bogdan Vodă,⁹⁹ Sibiu/Guşteriţa 2¹⁰⁰) and the Czech Republic.¹⁰¹ Regarding their dating, the earliest specimens are known from the Br D period,¹⁰² but these winged axes can be dated mostly to the Ha A1 period. Similarly to the socketed axe with ribbed decoration, parallels from younger assemblages (Ha A2, Ha B1)¹⁰³ are also known.

At present, it is hard to analyse the flange-hilted knives plugged into the socketed axe. Currently, their parallels can only be determined based on their visible parts. Comparable specimen to the Cat. no. 4.3. is known from Kraig (Austria, Ha A1)¹⁰⁴ and Germany.¹⁰⁵ Similar knives to the Cat. no. 4.4 were found in Svätá Mária¹⁰⁶ (Slovakia, Ha A1) and Bošnjaci¹⁰⁷ (Croatia, Ha A1).

The hoard contains eight flanged sickles, while some of them have quite individualistic decorations,

others are more frequent types. However, based on their parallels all of them are characteristic objects of the Ha A1 period. A rare specimen is the Cat. no. 6 sickle which parallels can be found in Nagyvejke¹⁰⁸ and in the territory of Romania (Bogata de Mureş,¹⁰⁹ Dipşa,¹¹⁰ Transylvania¹¹¹). Completely similar specimens to Cat. no. 7 sickle are unknown. Only a few sickle with similar tang ribs can be mentioned from hoards dated to the Ha A1 period: Birján,¹¹² Budinščina,¹¹³ Dobrinci,¹¹⁴ Jakovo,¹¹⁵ Otok-Privlaka,¹¹⁶ Onca-Mureş¹¹⁷ Püspökhatvan,¹¹⁸ Pričac,¹¹⁹ Szentgálóskér,¹²⁰ Zemplín.¹²¹ The rib decorations of the Cat. no. 8 sickle is also very unique, which has only one parallel from Črmošnjica¹²² (Slovenia, Horizon II). The parallels of the Cat. no. 9. flanged sickle shows similar distribution and dating (Ha A1) as the other ones, comparable tools can be found in the territory of Croatia, Serbia, Slovenia, Hungary, Czech Republic, Slovakia and Romania (*List 3*). Most of the parallels of the Cat. no. 10 flange sickle can be dated to the Ha A1 period. Their distribution can be observed in Croatia (Bizovac,¹²³ Budinščina,¹²⁴ Budinščina-Topličica 2¹²⁵),

⁸⁸ VINSKI-GASPARINI 1973, 220–221., Tab. 76, 3.

⁸⁹ VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Taf. 38, 2.

⁹⁰ VINSKI-GASPARINI 1973, 213., Taf. 94, 8.

⁹¹ VINSKI-GASPARINI 1973, 216., Taf. 73, 1.

⁹² VINSKI-GASPARINI 1973, 218., Taf. 95, 1.

⁹³ ŠINKOVEC 1995, 49., Pl. 8, 49.

⁹⁴ ČERCE – ŠINKOVEC 1995, 159–169., Pl. 60, 1.

⁹⁵ WEIHS 2004, 158–159., Taf. 19, 143, Taf. 20, 150.

⁹⁶ MAYER 1977, 132., Taf. 35, 509.

⁹⁷ PATEK 1968, 153., Taf. LI.12.

⁹⁸ MOZSOLICS 1985, 163–165., Taf. 76, 2.

⁹⁹ MOTZOI-CHICIDEANU – IUGA 1995, Abb. 2, 25.

¹⁰⁰ PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 120–122., Taf. 106, 70.

¹⁰¹ ŘÍHOVSKÝ 1992, 157., Taf. 33, 504.

¹⁰² MAYER 1977, 132.

¹⁰³ VINSKI-GASPARINI 1973, 213., 218.; WEIHS 2004, 94–100.

¹⁰⁴ ŘÍHOVSKÝ 1972, Taf. 12, 129.

¹⁰⁵ HOHLBEIN 2006, Taf. 42, 349.

¹⁰⁶ CHEBENOVÁ 2012, 3., Tab. II, 29.

¹⁰⁷ VINSKI-GASPARINI 1973, Tab. 30, 20.

¹⁰⁸ MÉSZÁROS 1971–1972, Taf. 6, 1–2.

¹⁰⁹ PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 115., Taf. 85, 16.

¹¹⁰ CIUGUDEAN – LUCA – GEORGESCU 2006, Taf. 4.

¹¹¹ PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 40., Taf. 281, 1045.

¹¹² MOZSOLICS 1985, 98–99., Taf. 67, 2, 6.

¹¹³ VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 80, 11.

¹¹⁴ VASIČ 1994, 33–34., Taf. 17, 217.

¹¹⁵ VASIČ 1994, 34., Taf. 17, 218.

¹¹⁶ VINSKI-GASPARINI 1973, 217., Tab. 29, 9.

¹¹⁷ PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 132–135., Taf. 177, 386–387.

¹¹⁸ MOZSOLICS 1985, 179., Taf. 139, 13.

¹¹⁹ VINSKI-GASPARINI 1973, 218., Tab. 72, 19.

¹²⁰ MOZSOLICS 1985, 194–195., Taf. 112, 16.

¹²¹ NOVONTÁ 2006, 80., Taf. 19, 344.

¹²² ČERCE – ŠINKOVEC 1995, 138–159., Pl. 54, 28.

¹²³ VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 41, 9.

¹²⁴ VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 80, 14–15.

¹²⁵ VINSKI-GASPARINI 1973, 221., Tab. 75B, 1–3.

Slovenia (Črmošnjica¹²⁶) and Hungary (Öreglak,¹²⁷ Orci,¹²⁸ Piricse 1,¹²⁹ Szentes-Nagyhegy 2¹³⁰). Ha A2 dating was only suggested in the case of the specimen from the Siče hoard.¹³¹ The last three sickles (Cat. nos. 11–13) are two variants of the same type, the only difference between them is their secondary decoration after the casting process. Their distribution pattern overlaps, and their dating (Ha A1) and main distribution areas show strong similarities with the above mentioned sickles (*List 4.1–4.2*).

3.6.3. Jewellery and clothing accessories

Regarding its composition, the Márki Hill hoard contains several prominent jewellery and clothing accessories: torcs (Cat. nos. 16–23), armrings (Cat. nos. 24–41), rings (Cat. nos. 41–42), fibulae (Cat. nos. 43–49), Nadap-Poljanci type phalerae (Cat. nos. 50–51). The torcs of the hoard can be assigned to three different style group based on their decoration (hatched, twisted, and undecorated). The appearance of comparable specimens was between the Ha A1 and Ha B1 periods when they occurred in almost every part of the Carpathian Basin, but they show dominance in the southern part of the region and also in Transdanubia. Their distribution was not limited to the Carpathian Basin, specimens were excavated in the territory of the Czech Republic, Austria and Germany.¹³² As a curiosity (just to mention), a fragment of a new specimen was sold at the eBay along with typical Ha A1 finds from the northern Balkan region (*fig. 24.1*).

Semicircle-sectioned armrings with geometric

decoration (Cat. nos. 24–37) were deposited in great number into the hoard. Similar objects can be found in the Czech Republic, in the Br C2 hoards from Hulín¹³³ and Hradisko I¹³⁴ and several other in the Br D1 hoards (1st,¹³⁵ 4th,¹³⁶ 6th,¹³⁷ 7th,¹³⁸ 16th¹³⁹) from Blučina. From the Hungarian region, we are aware of two specimens from the Bonyhád¹⁴⁰ (Ha A1) and the Badacsonytomaj-Korkován hill hoards¹⁴¹ (“Ha A2”). One fragment was found in Hočko Pohorje/Špure¹⁴² (Slovenia) and two Ha A1 specimens in Cugir,¹⁴³ Uioara de Sus¹⁴⁴ and one stray find from Romania.¹⁴⁵ The Cat. no. 39 armring has particular characteristics, its body is thick and slightly quadratic. The back of the object is decorated with bundles of lines. Three similar armrings are known, dated to the Ha A1 from Brodski Varoš¹⁴⁶ and Suchá Loz.¹⁴⁷ An undecorated specimen from the Mušov 2 hoard¹⁴⁸ is also worth to mention.

The Cat. no. 40 object can be assigned to the group of rings with tapering terminals which is a well-distributed type between the Ha A1 and Ha B1 periods, mostly in the territory of Transdanubia and North-Eastern Hungary.¹⁴⁹ The annular ring with rhomboid cross-section (Cat. no. 41) was reconstructed from four fragments. Similar objects were deposited in the same period (Ha A1-Ha B1) as the above described ring type, primary in Hungary, Slovakia, Czech Republic and sporadically in Poland, Romania, North Balkan and Austria.¹⁵⁰ The Cat. no. 42 rhomboid-sectioned annular ring has a unique chased decoration. According to our knowledge, only undecorated specimens are known from the research area between the Ha A and Ha B periods (e.g. Kanalski Vrh I¹⁵¹).

¹²⁶ ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 138–139., Pl. 55, 37.

¹²⁷ MOZSOLICS 1985, 163–165., Taf. 79, 10.

¹²⁸ MOZSOLICS 1985, 165–166., Taf. 120, 2.

¹²⁹ MOZSOLICS 1985, 176., Taf. 198, 5.

¹³⁰ MOZSOLICS 1985, 193., Taf. 223A, 9.

¹³¹ VINSKI-GASPARINI 1973, 218., Tab. 95, 12.

¹³² See NOVOTNÁ 1984, 27–38.; VASIČ 2010, 9–38.; TARBAY 2014, 201–204., List 11, Fig. 22–24.

¹³³ SALAŠ 2005a, 271–276.; SALAŠ 2005b, Tab. 21, 55.

¹³⁴ SALAŠ 2005a, 265–271.; SALAŠ 2005b, Tab. 9, 69.

¹³⁵ SALAŠ 2005a, 285–286.; SALAŠ 2005b, Tab. 43, 18, 21.

¹³⁶ SALAŠ 2005a, 289–291.; SALAŠ 2005b, Tab. 54, 28, Tab. 55, 29–32.

¹³⁷ SALAŠ 2005a, 292–293.; SALAŠ 2005b, Tab. 65, 4–6.

¹³⁸ SALAŠ 2005a, 293.; SALAŠ 2005b, Tab. 66, 5.

¹³⁹ SALAŠ 2005a, 304–306.; SALAŠ 2005b, Tab. 88, 21.

¹⁴⁰ MOZSOLICS 1985, 102–104.

¹⁴¹ MOZSOLICS 1949, 23. tábla 17.

¹⁴² ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 177–195., Pl. 79, 100.

¹⁴³ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1998, 129., Taf. 108, 1453.

¹⁴⁴ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1998, 129., Taf. 108, 1454.

¹⁴⁵ PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1998, 129., Taf. 108, 1449.

¹⁴⁶ VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 59, 10.

¹⁴⁷ SALAŠ 2005a, 391–392.; SALAŠ 2005b, Tab. 274B, 2.

¹⁴⁸ SALAŠ 2005a, 357–371.; SALAŠ 2005b, Tab. 213, 160.

¹⁴⁹ MOZSOLICS 1985, 65–66.; KEMENCZEI 1996, 75–76.; KEMENCZEI 1997, 118–121.; TARBAY 2015b, 321–322., Fig. 11.

¹⁵⁰ TARBAY 2015b, 319–320., Fig. 9, List 5.

¹⁵¹ ČERČE – ŠINKOVEC 1995, Pl. 103, 59–72., Pl. 104–106, Pl. 107, 118–120.

The passementerie fibula (Cat. no. 43) from the Márki Hill hoard can be assigned to A1 type. The distribution of this type concentrates mainly in the western part of the Lake Balaton, but it can also be found in the Banat, Sarmia, Upper Tisza region and Transylvania. It can be dated to the Ha A1 period, however its later deposition was also suggested (updated lists of parallels: *List 5*).¹⁵² The fibula with twisted body which is eight-shaped before the spring can be assigned to the so called Vösendorf type fibulae.¹⁵³ The main distribution area of this type is in the region of Hungary, Austria, Czech Republic, Croatia and Italy. The Vösendorf type fibula can be dated to the Ha A1 period, only one younger specimen is known from a settlement of the Gáva culture at Borjaš.¹⁵⁴

The group of leaf-shaped plate fibulae (*Blattbügelfibel*) has many different types and regional groups (e.g. Kreuzennach/Orlea type etc.)¹⁵⁵ and it was deposited for a long period of time (Ha I–Ha B1) but it is dated mainly to the Ha A period.¹⁵⁶ The fibulae from the Márki Hill can be assigned to the Röschitz-Saniszláu type. One of the most detailed typology of these object was given by Tiberius Bader¹⁵⁷ whose classification dealt with different variants based on the chased decorations on the leaf-shaped plate.¹⁵⁸ According to his classification, chronologically two different types can be distinguished, specimens with willow-shaped plate (Ha A1) and the ones with rounded plate (Ha A2, Ha B1).¹⁵⁹ The latest deposition of the object can be found in the hoard from Valea Rusului (Moldova) where the leaf-shaped plate fibula was combined with an „Antennenschwert”.¹⁶⁰ The main distribution area of the Röschitz-Saniszláu type is in the territory of Hungary, but specimens are known in greater number from the Czech Republic, Slovakia, Austria and Romania, and sporadically from Croatia,

Bosnia and Hercegovina, Serbia, Ukraine, Poland and Moldova (*fig. 26*).¹⁶¹ In the present study we publish a new leaf-shaped plate fibula from the vicinity of Kapospula region which is in the private collection of Z. Repkényi (*fig. 24, 4*). Besides, I would also like to bring attention to three unprovenanced specimens which were sold on eBay recently (*fig. 24, 2–3*).

The last analysed object is the so called Nadap-Poljanci type ribbed phalera. The classic form of this type of phalerae appeared in the Ha A1 period and they showed concentration in southern Transdanubia and northern Croatia. Specimens appeared in the most distant parts of the Carpathian Basin such as eastern Hungary, eastern Transylvania and beyond, in the Czech Republic and south-eastern Germany. The Nadap-Poljanci type phalerae are primarily typical in the Ha A1 period, while their number decreased significantly in the Ha B period.¹⁶²

Based on the results of the typo-chronological analysis, the artefacts can be associated with Amália Mozsolics's Kurd horizon (Ha A1),¹⁶³ the Horizon II (Ha A) and Horizon III (Ha B1(2)) of P. Turk's chronological model,¹⁶⁴ the Serbian Stufe II (Ha A1/2)¹⁶⁵ and the Croatian Phase II (Br D–Ha A1).¹⁶⁶ The chronological character of most objects represent a longer period (e.g. Br D–Ha A1, Ha A2–Ha B1, Ha A1–Ha B1), but most of them were deposited in the Ha A1 period (*fig. 27*). The only exception is the spearhead with pentagon-shaped blade which can be dated to the Period IV (Ha A2–Ha B1) by its parallels from Poland. Only the latter can argue for a younger Ha B1 deposition of the assemblage.

Conclusion

The selection of objects in a hoard can be characterized in many different ways. Research

¹⁵² PATAY 1964, 11., 14.; BADER 1983, 42.; VASIĆ 1999, 25–26.; TARBAY 2012, 117, 9. kép, II. lista.

¹⁵³ BETZLER 1974, 21.

¹⁵⁴ BETZLER 1974, 22., Taf. 77A; ŘÍHOVSKÝ 1993, 20–21.; VASIĆ 1999, 17–18., PABST 2010, 398., List 56.

¹⁵⁵ VASIĆ 1999, 19.

¹⁵⁶ BETZLER 1974, 48.; BADER 1983, 30–31.; VASIĆ 1999, 21.; GEDL 2004, 78.

¹⁵⁷ BADER 1983, 29.

¹⁵⁸ BADER 1983, 29–30.

¹⁵⁹ BADER 1983, 31.

¹⁶⁰ DERGAČEV 2002, 52.

¹⁶¹ MÜLLER-KARPE 1951, 196–197., Abb. 2b; von BRUNN 1968, 42–43.; BETZLER 1974, 47–48.; BADER 1983, 31., Taf. 42B; ŘÍHOVSKÝ 1993, 52–54.; VASIĆ 1999, 21., Taf. 61; NOVOTNÁ 2001, 22., Taf. 26; KÖNIG 2004, 71.; GEDL 2004, 78.; KAŠUBA 2008, 216., Abb. 19.

¹⁶² For detailed information and further literature see: TARBAY 2017 in press.

¹⁶³ MOZSOLICS 1985, Taf. 276–277.

¹⁶⁴ TURK 1996, 110–118.

¹⁶⁵ VASIĆ 1982, 268.; VASIĆ 2015, 3–8., Tab. 2.

¹⁶⁶ VINSKI-GASPARINI 1973, 198–205.; KARAVANIĆ 2009, 91–134.

mainly focused on the chronological position of the objects, and nowadays on the detailed topographical analyses of the assemblages.¹⁶⁷ The analysis of type combinations and the general state of the deposited objects (morphology of fragmentation) is also a popular topic.¹⁶⁸ In the present study, besides the typochronological evaluation, the deposited objects were analysed by a visual method which allowed us to give a general characterization of their manufacturing techniques, usage traces and manipulations.¹⁶⁹ My main goal was to show the potentials and limitations of the applied analytical method in the case of a metal hoard analysis.

The Márki Hill assemblage, is a multi-type, dry land hoard which was not deposited in a ‘natural place’¹⁷⁰ but in a shallow pit of a hillfort settlement of the Urnfield period. In the vicinity of the find, several atypical ceramic fragments were found. In this case, possible future topographical surveys should focus on the hoard’s relation to the settlement. Was the assemblage deposited in special part of the settlement,¹⁷¹ or was it surrounded by houses or other domestic structures?¹⁷² It is an interesting fact that most of the hoards from Zala County can be associated with hillforts (*List. I*), which is not a unique phenomenon. Similar situation can be witnessed in Transdanubia and its surroundings,¹⁷³ in the territory of south and North-Eastern Hungary¹⁷⁴ and also in other parts of Central Europe.¹⁷⁵

Considering the typological composition of the Márki Hill hoard, it can be described as a hoard with “mixed composition”¹⁷⁶, consisting of weapons, tools, jewellery and a metal sheet raw material. Although, the character of its composition is similar to the general composition pattern of its region,¹⁷⁷ some main components are missing (e.g. plano-convex ingots, metalworking debris, metalworking tools, defensive weapons, metal vessels, pendants, pins, razors etc.). Some supra-regional deposition pattern can also be seen in the Márki Hill hoard, these are the multiple deposition of phalerae, fibulae, rings, toques and

sickles. Despite these general similarities, hoards with completely similar composition are unknown from the Carpathian Basin. Most objects from the analysed assemblage are supra-regional types which distribute over the entire territory of the Carpathian Basin during the Late Bronze Age. However, the majority of the parallels show a clear concentration on the territory of South Transdanubia and the southwestern Carpathian Basin, in which region close relation was emphasized in recent studies.¹⁷⁸ The only exception is the spearhead with pentagon-shaped blade which can be associated with a statistically few specimens outside from the Carpathian Basin. Based on the chronological position of the parallels, most objects from the Márki Hill hoard can be dated to the Ha A1 period. It should be highlighted that the deposition of some objects can be seen in the Ha B1 period (e.g. phalerae). The chronological position of the spearhead with pentagon-shaped blade and some objects with longer period of deposition (annular ring with rhomboid-cross section, ring with tapering terminals) can argue for the younger deposition of the assemblage (Ha B1). Based on the above described information, at first sight the idea is tempting, that the assemblage from the Márki Hill was a hoard containing objects from different periods which were collected for a long period of time or it was not a closed one and functioned as some sort of catching.¹⁷⁹ Currently our knowledge about the temporality of the Carpathian deposition practice is limited. According to the widely accepted concept, the content of Late Bronze Age hoards were “hidden” together at one point in time. Especially in the case of hoards from settlements, where the place of hiding is obviously well known to everyone, can be an interesting scenario of a possible reversible hoard. I believe that the possibility should be taken into consideration that at least some part of the Late Bronze Age hoards could have been the result of several consecutive events and different activities and manipulations (recycling, replacing, post-depositional

¹⁶⁷ NEUMANN 2010, 240–243.

¹⁶⁸ HANSEN 2013, 373.; HANSEN 2012, 128–129.; BECKER 236–243.; REZI 2011; GORI 2014, 273.

¹⁶⁹ FONTIJN 2002, 29., Table 3.2; TÁRLEA 2008, 67.

¹⁷⁰ SCHAUER 1996; TÁRLEA 2008, 90–94., 103–108.; SOROCEANU 2012.

¹⁷¹ METZNER-NEBELSICK 2012, 157–158.

¹⁷² e.g. V. SZABÓ 2011a, 340–341.

¹⁷³ e.g. KÁRPÁTI 1896; BÁNDI – FEKETE 1977–1978; MOZSOLICS 1985, 75.; MÜLLER 2006; TURK 2012.

¹⁷⁴ e.g. MOZSOLICS 1963, 252.; MOZSOLICS 1985, 75.; V. SZABÓ 2011a; V. SZABÓ 2011b; V. SZABÓ 2016.

¹⁷⁵ SCHAUER 1996, 400–403.; TÁRLEA 2008, 98–99.; NEUMANN 2010, 242.; SALAŠ 2012.

¹⁷⁶ TÁRLEA 2008, 78.

¹⁷⁷ MOZSOLICS 1985, Taf. 276–277.; HANSEN 1996, 433., Abb. 1; VÁCZI 2014, 266–268., 1. kép.

¹⁷⁸ TURK 1996, 99.; VÁCZI 2014.

¹⁷⁹ BRADLEY 2005, 151.

manipulations).¹⁸⁰ Of course, practical explanations should not be excluded, these are the longer period of use and production of more traditional objects or the less precise relative chronological dating.

The macro- and microscopic observations provided a very interesting results about the deposition patterns of the Márki Hill hoard. It worth considering that the fragmentation profile of the hoard was completely different from the general pattern of its region after the identification of recent damages.¹⁸¹ The results of the analysis suggest that only a few objects were broken (Cat. nos. 1, 4, 14–15) and from these some were parts of combined objects, which are also the remains of complex deposition manipulations.¹⁸² It should be noted that these breakages are not originating from regular use,¹⁸³ their morphology suggests that they were broken deliberately in the Bronze Age.¹⁸⁴ The latter can be seen in the case of the broken sword blade and in the case of the Cat. no. 4 socketed axe fragment. The interesting fact about the Márki Hill hoard, that except from the above examples, the majority of the objects were deposited in intact, reusable state without any trace of prehistoric destruction. By this hoard the serious damages cannot be associated with prehistoric violence¹⁸⁵ but rather with the unprofessional excavation of the finder. Based on the results of this analysis, the possibility should not be excluded that the previously found hoards were also suffered the same recent damages and their current state are not reflecting their original depositional character. This possibility should be investigated in the future by further analyses. Besides the fragmentation of the hoard, the manufacturing traces provide a lot of information about the selected objects. Except from one specimen (Cat. no. 52), all of the deposited tools, weapons, jewellery were well-manufactured, finished products, most of them were still suitable for use. Their surfaces were smooth, the post-cast decorations

were carried out very carefully, and the number of casting defects on the cast objects were low. In addition, clear traces of use (abrasion traces, notches, narrowing blades) were also observed. These are all supporting the idea that the objects in the hoard were not just finished products but they were actually used – sometimes intensively – before their final deposition. The least analysable deposition phenomenon was the positioning of the hoard which's regular nature can only be supported by the objects' mud imprints and by the statement of the finder.

In sum, a very interesting picture can be drawn about the Márki Hill hoard. The objects from the assemblage represent different phases between the Ha A1 and Ha B1 periods. Almost all of them were finished products with different function (weapons, tools, jewellery). Regarding the results of the microscopic observations some of them were used before their deposition. Finally the majority of them were deposited in intact still usable state, only a few objects were manipulated or fragmentary. The final act of the deposition was the positioning of the artefacts which was most likely carried out in a regular way. Based on the above described information, the Márki Hill hoard shows highly structured regular deposition pattern which could refer to ritual activities. Our results made it necessary to carry out future comparative analysis on similar finds to characterize the deposition pattern of this micro region.

Acknowledgements: Special thanks are due to Péter Straub, Gábor Ilon and Gábor V. Szabó for providing the opportunity of studying and evaluating the artefacts. The publication was supported by the OTKA K Research Fund grant No. 112427 and the National Cultural Fund of Hungary. I am grateful for Lilla Éva Horváth for the photography of the objects, and for Edit Ambrus for the drawings.

¹⁸⁰ NEEDHAM 2001, 287–292., Fig. 8; GEIBLINGER 2002, 131., 134–136.; NEUMANN 2010, 238.; HANSEN 2016, 196–197.

¹⁸¹ HANSEN 1994, 357.

¹⁸² HANSEN 1998, 8–19.

¹⁸³ METZNER-NEBELSICK 2012, 162.

¹⁸⁴ GABILLOT – LAGARDE 2008, 59–60.

¹⁸⁵ NEBELSICK 1997; GORI 2012, 275–276.

Appendix

List 1. Late Bronze Age metal finds from Zala County (after: KOREK 1960; KŐSZEGI 1988, 101–199.; SZÁRAZ 2002a)

List 1.1. Hoards

1. **Keszthely-Büdöskútpuszta manor/Vállus** (Ha B2): LIPP 1884, 3.; KUZSINSZKY 1920, 109–110.; KEMENCZEI 1996, Abb. 3b, 1–6.
2. **Keszthely-Égenföld-Sármellék** (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 137., Taf. 130–132.
3. **Kemendollár-Várdomb** (Br D–Ha A1): SZÁRAZ in progress.
4. **Oltárc-Márki hill**
5. **Pölöske-Szévíz Canal** (Ha A1): SZÉCHENYI 1887, I–II. tábla; HAMPEL 1892, 119., CLIV–CLV. tábla; KOREK 1960, 69.; MOZSOLICS 1985, 177–178., Taf. 124–127.
6. **Szentgyörgyvár-Felsőmánd Site B** (Ha B1): TARBAY – HAVASI 2017 in press.
7. **Rezi-Castle/Rezi hill/Rezi-Meleg hill** (Ha A1): DARNAY 1897, 456.; DARNAY 1899, 19.; SZENTMÁRTONI DARNAY 1900, 73.; KUZSINSKY 1920, 110.; BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 131.; KŐSZEGI 1988, 177.; SZÁRAZ 2002a, 534.
8. **Várvölgy-Nagyláz hill 1/Felsőzsid** (“Ha A2”): TOMPA 1928, 204–207., 344., 95. kép 1–12; MOZSOLICS 1950, 14–15., Taf. VII, 2–10; MOZSOLICS 1981, 299–308.; MOZSOLICS 1985, 211., MÜLLER 2013, 81–83., 91–98.
9. **Várvölgy-Nagyláz hill** (Ha A2-B1) 12 hoards: MÜLLER 2006, 230–235., 3–5. ábra; MÜLLER 2007, 13–17., 5., 7., 8. kép; MÜLLER 2011.
10. **Várvölgy/Uzsavölgy** (Ha B3): LÁSZLÓ 1982, 27.; PATAY 1990, 33., 36., 39–40., 47., 80., Nr. 42A, Nr. 46A.B, Taf. 27, 46A–B, Taf. 36, 69A, Taf. 66, 145A; MOZSOLICS 2000, 89., Taf. 113, 1–3.
11. **Zalavár-Repülőtér/Zalavár-Ürmöspuszta** (Ha A1): THOMAS-BURGER 1955, 95.; SZÁNTÓ 1960, 24.; BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 189.; KŐSZEGI 1988, 198.
12. **Zalaszántó-Kovácsi field/hill** (Ha A1): KUZSINSKY 1920, 114.; MOZSOLICS 1985, 215.; PÁSZTOR 2004, 97.

13. **Zalaszántó-Pötréte** (Ha A1 or Ha A2): MÜLLER 1972; MOZSOLICS 1985, 215–216.

List 1.2. Uncertain hoards

14. **Keszthely-Fenekpuszta**: BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 88.; KŐSZEGI 1988, 150.; SZÁRAZ 2002a, 533.
15. **Zalaszántó-Kisfaludi hill**: NOVÁKI 1960, 12–13.; KOREK 1960, 70.; PATEK 1968, 66.; KŐSZEGI 1988, 198.; SZÁRAZ 2002a, 521.; SZÁRAZ 2002b, 17–18.; V. SZABÓ 2015, 178., Fig. III, 153.

List 1.3. Metal finds from cemeteries

16. **Galambok-Hársas forest** (Ha A1): SZÁRAZ 2008.
17. **Nagykanizsa-Alsóerdő** (later phase of the tumulus culture): PATEK 1968, 60., Taf. XCIII, 1; KEMENCZEI 1988, 44–45., Taf. 17, 188.
18. **Petőhenye** (earlier phase of the tumulus culture): PATAY 1962, 7.; KŐSZEGI 1988, 171.
19. **Zalakovár-Alsó-csalit**: KREITER 2008, 77–78.

List 1.4. Stray finds and metal finds from settlements and hillforts

20. **Balatonmagyaród**, socketed axe: KOREK 1960, 70.; KŐSZEGI 1988, 124.
21. **Balatonmagyaród-Hídvég**, Pustiměř type knife: KŐSZEGI 1988, 124.
22. **Balatonmagyaród-Zimány**, socketed axe with V-shaped ribs (Ha A1), spearhead: PATEK 1968, 121., Taf. LI, 11., 13.; KŐSZEGI 1988, 124.
23. **Búcsúszentlászló**, sword (type N, variant 2) and an axe (Ha A): CATALOGUE EGGER 1891, 8., Pl. 7, 49; KOREK 1960, 69.; KEMENCZEI 1991, 30–31., Taf. 19, 90, Taf. 20, 90.
24. **Hahót**, flanged sickle (Ha A1): KOREK 1960, 71.; PATEK 1968, 56., Taf. CXIII, 9; KŐSZEGI 1988, 143.
25. **Kávás**, spearhead: KŐSZEGI 1988, 148.
26. **Kehidakustány/Kehida**, socketed axe: KŐSZEGI 1988, 148.
27. **Keszthely**, sword, type T, variant 1 (Ha B1): HAMPEL 1886, XXV. Tábla 2; KEMENCZEI 1991, 50., Taf. 44, 201, Taf. 45.201.
28. **Keszthely-Újmajor**, Baumgarten type cup (Ha B2): PATAY 1990, 67., Taf. 44, 109.

- 29. Muraszemenye-Aligvári field**, (Br D–Ha A1): SZÁRAZ 2006.
- 30. Nagykanizsa-Alsóerdő**, sword: KOREK 1960, 70.
- 31. Nagykanizsa-Felsőnyíresi forest**, two spearheads, two fibulae, razor, bronze metal sheet: KOREK 1960, 70.
- 32. Nagykapornak**, Dašice type knife (Br D–Ha A1): KŐSZEGI 1988, 164.
- 33. Nagyrecse**, flange-hilted sword, type C (Br D–Ha A1): KEMENCZEI 1988, 54., Taf. 27, 259.
- 34. Nemeshetés/border of Hetés**, spearhead, winged axe (Br D–Ha B1, Ha A1): KŐSZEGI 1988, 166. (*fig. 3A*).
- 35. Söjtör**, two armrings, 1 torcs fragment, two unidentified bronze fragments, 1 torcs fragment: KOREK 1960, 69.; PATEK 1968, 65.; KŐSZEGI 1988, 181. (*fig. 3B*).
- 36. Szentgyörgyvár**, winged axe (Ha A1): Patek 1968, 153., Taf. LI, 12.
- 37. Zalaapáti**, D type dagger (Ha A1): KŐSZEGI 1988, 196.
- 38. Zalacsány**, Riegsee type sword (Br D): HAMPEL 1877, 49.; RÓMER 1868, 184.; MOZSOLICS 1985, 215.; KEMENCZEI 1991, 24., Taf. 13, 68, Taf. 14, 68.
- 39. Zalakomár/Komárváros**, spearhead (early urn-field period): PATEK 1968, 58.; KŐSZEGI 1988, 153.
- 40. Zalasántó-Tátika**, spearhead: KŐSZEGI 1988, 197.; SZÁRAZ 2002a, 534.; PÁSZTOR 2004, 98.
- 41. Zalasabár-Hosszúréti Island**, D type dagger (Ha A1): KŐSZEGI 1988, 197.
- 42. Zalaszentászló**, knife: KOREK 1960, 72.; KŐSZEGI 1988, 198.
- 43. Zalaszentgrót-Polgárváros**, “axe”, two pins: KOREK 1960, 72.
- 44. Zalaszentmihály**, two pins (one blunt-headed pin remains), and a fragment of a bronze axe: KOREK 1960, 70. (*fig. 3C*).
- 45. Zalavár-Vársziget**, flanged sickle (Ha A1): BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 185.; PATEK 1968, 45., Taf. LI, 14; KŐSZEGI 1988, 199.
- List 2. Socketed axe (Cat. No. 4.1)** (after: WANZEK 1989, 214.)
- 1. Badacsonytomaj-Köbölkút/Korkován hill**, hoard (Ha A2): MOZSOLICS 1985, 87–88., Taf. 235, 11.
- 2. Belica**, hoard (Phase III): VIDOVIĆ 1989, 459., T. 4, 3.
- 3. Bizovac**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 36, 12.
- 4. Borotin**, hoard (Ha A1): SALAŠ 2005a, 307–309.; SALAŠ 2005b, Tab. 92, 5.
- 5. Brodski Varoš**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 62, 2, 8.
- 6. Budinščina-Topličica 1**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 220–221., Tab. 76, 4.
- 7. Črmošnjica**, hoard (II horizon): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 138–147., Pl. 43, 10.
- 8. Czech Republic or Upper-Hungary/Szlovakia**, unknown: ŘÍHOVSKÝ 1992, 205., Taf. 49, 734.
- 9. Gemer**, stray find: NOVOTNÁ 1970, 84., Taf. 35, 618.
- 10. Gornja Vrba**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 214., Tab. 50, 9.
- 11. Grabe**, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 170., Taf. 70, 2.
- 12. Gyöngyössolymos 1**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 122–123., Taf. 144, 10.
- 13. Höflein**, hoard (Ha A1): LAUERMANN – RAMMER 2013, 190–193., Taf. 85.2.
- 14. Javornik**, hoard (Phase III): VINSKI-GASPARINI 1973, 215., Tab. 98, 4.
- 15. Jászkarajenő**, hoard (Ha A2): MOZSOLICS 1985, 129–130., Taf. 250, 9.
- 16. Jurka Vas**, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 198–203., Tab. 89, 3.
- 17. Keszőhidegkút**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 135–137., Taf. 31, 8, 11.
- 18. Kurd**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 140–141., Taf. 23, 13.
- 19. Mezőcsát-Hörcsögös**, mould hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 148–149., Taf. 272, 5.
- 20. Myslejovice**, stray find: ŘÍHOVSKÝ 1992, 221., Taf. 56, 814.
- 21. Nagyvejke**, hoard (Ha A1): MÉSZÁROS 1971–1972, Taf. 2, 2.
- 22. Oltárc-Márki hill**, hoard.
- 23. Pasohlávky/Mušov 2**, hoard (Ha A1): SALAŠ 2005a, 357–371.; SALAŠ 2005b, Tab. 201, 9.
- 24. Podrute**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 217., Tab. 81, 1–2.

- 25. Poljane**, hoard (Phase II): KULENOVIĆ – ALEČKOVIĆ 2003, 157–158., Sl. 2–3.
- 26. Rétközberencs**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 182., Taf. 193, 1.
- 27. Rinyaszentkirály**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 182–183., Taf. 97, 1–2.
- 28. Stredišče**, hoard (Ha A1): HANSEN 1994, Taf. 24.1.
- 29. Siče**, hoard (Phase III): VINSKI-GASPARINI 1973, 218., Tab. 85, 5.
- 30. Szentgáloskér**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 194–195., Taf. 111, 3–4.
- 31. Tab**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 199., Taf. 116, 4.
- 32. Udje**, hoard (Phase II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 223–226., Pl. 136, 2.
- Similar
- 33. Pivnica**, settlement: ŽERAVICA 1993, 90–91., Taf. 30, 407.
- 34. Šumatac 1**, hoard (Ha A1): KÖNIG 2004, 219–222., Taf. 8, 6.
- 35. Szentes-Nagyhegy 4**, hoard (Ha B1): MOZSOLICS 2000, 78–79., Taf. 97, 14.
- List 3. Flanged sickles (Cat. No. 9)**
- 1. Balsa**, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 169–170., 373., Taf. CLXIIIb, 2.
- 2. Baradac**, hoard (Stufe II): VASIČ 1994, 27., Taf. 5, 72.
- 3. Bogdan Vodă**, hoard (Ha A1): MOTZOI-CHICI-DEANU – IUGA 1995, Abb. 3, 6.
- 4. Brodski Varoš**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 65, 3, 5.
- 5. Budinščina-Topličica 2**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 221., Tab. 75B, 4.
- 6. Črmošnjica**, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 138–159., Pl. 52, 9, 11, 14.
- 7. Csitár**, hoard (Ha A1): TÁRNOKI 1987, I. tábla 9–10.
- 8. Csongrád**, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 171, 390, Taf. CLXXXa, 3.
- 9. Debeli vrh**, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 159–169., Pl. 64, 44.
- 10. Dolina nad Savi**, hoard (Phase II): SCHAUER 1977, 106., Abb. 8, 5.
- 11. Drslavice 2**, hoard (Br D2): ŘÍHOVSKÝ 1989, 50., Taf. 12, 185.
- 12. Ducové**, hoard (Ha A1): NOVOTNÁ 2006, 78., Taf. 17, 313.
- 13. Feldkirchen-Landshaag**, hoard (Ha A1): PRIMAS 1986, 85., Taf. 24, 448.
- 14. Galații Bistriței**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 118–119., Taf. 95, 56, 43.
- 15. Kisapáti**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 138., Taf. 135B.
- 16. Lengyeltóti 2**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 142–143., Taf. 107, 14.
- 17. Mušov 2**, hoard (Ha A1): SALAŠ 2005a, 357–371.; SALAŠ 2005b, Taf. 203, 33.
- 18. Nechranice**, hoard (Br D): KYTLICOVÁ 2007, 285., Taf. 65, 21.
- 19. Nova Bingula**, hoard (Stufe II): VASIČ 1994, 29., Taf. 9, 126.
- 20. Piricse 1**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 176., Taf. 198, 7.
- 21. Piricse 2**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 176–177., Taf. 201, 16.
- 22. Pekel**, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 206–211., Pl. 121, 12, Pl. 122, 20.
- 23. Pölöske**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 177–178., Taf. 124, 12, Taf. 125, 5, Taf. 126, 7, Taf. 127, 1–7.
- 24. Pustakovec**, hoard (Phase II): HÄNSEL 1999, Abb. 3, 6–7.
- 25. Radětice**, hoard (Br D–Ha A1): KYTLICOVÁ – 2007, 298., Taf. 27, 59.
- 26. Sáradsadány**, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 182–183., 387., Taf. CLXXVIIb, 6.
- 27. Sibiu/Gușterița 2**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 120–122., Taf. 107, 95, 99–101.
- 28. Siófok-Balatonakiliti**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 91–92., Taf. 100, 8.
- 29. Sipbachzell**, hoard (Ha A1): HÖGLINGER 1996, 112., Taf. 2, 11.
- 30. Slovakia**, stray find: NOVOTNÁ 2006, 78., Taf. 17, 319.
- 31. Slovakia**, stray find: NOVOTNÁ 2006, 78., Taf. 17, 320.
- 32. Szentgáloskér**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 194–195., Taf. 112, 5.
- 33. Uioara de Sus**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎM-

BOVIȚA 1978, 132–135., Taf. 172, 275–276, 278, Taf. 173, 279, 293, 293–296, Taf. 180, 433, Taf. 259, 385, Taf. 174, 298–300.

34. Udje, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 223–226., Pl. 137, 25.

35. Zvolen-Pustý hrad, hoard (Ha A1): NOVOTNÁ 2006, 78., Taf. 16, 311.

Similar finds

36. Csítár, hoard (Ha A1): TÁRNOKI 1987, III. tábla 3.

37. Keszőhidegkút, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 135–137., Taf. 34, 12.

38. Lažany 2, hoard (Br D): KYTLICOVÁ 2007, 273–275., Taf. 75, 247.

39. Novi Grad, hoard (Ha A1): KÖNIG 2004, 212–213., Taf. 27, 11.

40. Praha-Vinoř, hoard (Br D): KYTLICOVÁ 2007, 314–315., Taf. 47, 55.

41. Perin Grad, hoard (Ha A1): KÖNIG 2004, 217–218., Taf. 21, 6.

42. Sárzasadány, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 182–183., 387., Taf. CLXXVIIIb, 4.

43. Senta region, stray find: VASIĆ 1994, 29., Taf. 11, 150.

44. Šimanovci, hoard (Stufe II): VASIĆ 1994, 30., Taf. 11, 154.

45. Slovakia, stray find: NOVOTNÁ 2006, 77., Taf. 15, 299.

46. Szentés 2, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 193., Taf. 222, 15.

47. Transylvania, stray find: PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 29., Taf. 280, 675.

48. Wöllersdorf-Steinabrück 2, hoard (Ha A1): LAUERMANN – RAMMER 2013, 156–158., Taf. 67, 7.

List 4.1 Undecorated (Cat. No. 11)

1. Bizovac, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 39, 11.

2. Cincu, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 117., Taf. 89, 12.

3. Kemece-Vitéz farm, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 175–176., Taf. CLXXII, 3.

4. Nyírbogdány, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 179., Taf. CLXXV, 20.

5. Ožd'any, hoard (Br D): NOVOTNÁ 2006, 77., Taf. 15, 295.

6. Peterd, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 171–175., Taf. 55, 8, Taf. 59, 4.

7. Pécs 1, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 170., Taf. 46, 6.

8. Piricse 1, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 176., Taf. 198, 4, 10.

9. Praha-Dejvice 2, hoard (Br C-D): KYTLICOVÁ 2007, 294–295., Taf. 40, 5, 8.

10. Püspökhatvan, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1984, 150–151., Taf. CXIII, 34.

11. Švarcava, hoard (Br D): KYTLICOVÁ 2007, 307., Taf. 13, 9.

12. Szárazd 1, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 188–189., Taf. 27, 9.

13. Uioara de Sus, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 132–135., Taf. 169, 217–219, Taf. 170, 220–222, 227.

Similar finds

14. Bačka, stray find: VASIĆ 1994, 26., Taf. 3, 51.

15. Pekel, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1996, 206–211., Pl. 121, 15.

List 4.2. Decorated (Cat. nos. 12–13)

1. Augsdorf, hoard (Ha A1): PRIMAS 1986, 87., Taf. 26, 472.

2. Berzence, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 97., Taf. 129A, 5.

3. Cincu, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 117., Taf. 89, 8.

4. Črmošnjica, hoard (Horizon II): ČERČE – ŠINKOVEC 1995, 138–159., Pl. 54, 26.

5. Ducové, hoard (Ha A1): NOVOTNÁ 2006, 78., Taf. 16, 317.

6. Keszőhidegkút, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 135–137., Taf. 34, 6, 13.

7. Kisapáti, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 138., Taf. 133A, 7.

8. Londžica, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 216., Tab. 74B, 3.

9. Napkor-Piripicpuszta, hoard (Phase II): KEMENCZEI 1965–66, IV. tábla 1.

10. Palotabozsok, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 166–168., Taf. 73, 7.

- 11. Pécs-Rókus hill**, hoard (Ha A1): KOBÁLY 1999, 41, VI. tábla 5.
- 12. Pölöske**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 177–178., Taf. 126, 3–4.
- 13. Püspökhatvan**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 178–179., Taf. 139, 28.
- 14. Praha-Dejvice 2**, hoard (Br C-D): KYTLICOVÁ 2007, 294–295., Taf. 40, 6.
- 15. Sibiu/Guşteriţa 2**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 120–122., Taf. 107, 104–105, 107.
- 16. Sighetu Marmăţiei 1**, hoard (Ha A1): KACSÓ 2009, Abb. 16, 6, Tab. 17, 2.
- 17. Siófok-Balatonakiliti**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 91–92., Taf. 100, 6.
- 18. Tenja**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 220., Tab. 34, 1.
- 19. Uioara de Sus**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 132–135., Taf. 170, 225, 226, Taf. 172, 270–273, Taf. 173, 278–290, Taf. 176, 351.

Similar finds

- 20. Blučina 1**, hoard (Br D1): ŘÍHOVSKÝ 1989, 66., Taf. 19, 297.
- 21. Bizovac**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 40, 7, Taf. 43, 3.
- 22. Budinščina**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Taf. 81, 2.
- 23. Javornik**, hoard (Phase III): VINSKI-GASPARINI 1973, 215., Tab. 98, 12.
- 24. Lisine**, hoard (Phase III): VINSKI-GASPARINI 1973, 216., Tab. 97, 3.
- 25. Márok**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 146–149., Taf. 94, 2.
- 26. Rinyaszentkirály**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 182–183., Taf. 97, 19.
- 27. Sânpetru German**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 127., Taf. 135, 21.
- 28. Tenja**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 220., Tab. 34, 6.
- 29. Transylvania**, stray find: PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 29., Taf. 280, 676.
- 30. Uioara de Sus**, hoard (Ha A1): PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, 132–135., Taf. 172, 267–269.

List 5. A1 type passamenterie fibula (Cat. no. 43)

- 1. Balatonboglár-Borkombinát**, settlement: HONTI et al. 2004, 8., II. tábla 1.
- 2. Cincu**, hoard (Ha A1): BADER 1983, 42., Taf. 5, 25.
- 3. Jászkarajenő**, hoard (Ha A2): MOZSOLICS 1985, 129–130., Taf. 251, 25.
- 4. Kisapáti**, hoard (Ha A1): SZENTMÁRTONI-DARNAY 1897, 116–127., I. tábla 22–24.
- 5. Kurd**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 140–141., Taf. 25, 5.
- 6. Lengyeltóti 2**, hoard (Ha A1): WANZEK 1992, 259–260., Tab. 10, 8.
- 7. Lengyeltóti 3**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1975, II. tábla 1–3, 6.
- 8. Nova Bingula**, hoard (Stufe II): VASIĆ 1999, 24., Taf. 4, 64–67.
- 9. Oltárc-Márki hill**, hoard.
- 10. Pančevo-Gornjovaroška ciglana**, hoard (Ha A1): VASIĆ 1999, 24., Taf. 5, 81.
- 11. Vršac-Kozluk**, hoard (Stufe II): VASIĆ 1999, 25., Taf. 7, 98.

Similar specimens

- 12. Fridolfing**, hoard (Ha B3): KOSCHIK 1981, 37–38., Abb. 1, 2.
- 13. Pobrežje**, grave No. 127: PAHIČ 1972, 70., Taf. 27, 7, Taf. 47, 13.
- 14. Velika Gorica**, grave No. 4/1911: KARAVANIĆ 2009, 58., Pl. 63, 3.

List 6. Röschitz-Sanislău type fibulae (Cat. nos. 44–47) (after: MÜLLER-KARPE 1951, 196–197.; BADER 1970, 219–223.; BETZLER 1974, 47–48.; BADER 1983, 27–31.; ŘÍHOVSKÝ 1993, 50–56.; NOVOTNÁ 2001, 19–22.)

- 1. Augustin**, settlement (Ha A1): CIUGUDEAN 2010, 169., Pl. XVIII, 11.
- 2. Badacsonytomaj-Köbölkút/Korkován hill**, hoard (Ha A2): MOZSOLICS 1985, 87–88., Taf. 236, 2.
- 3. Baks-Temetőpart**, settlement: V. SZABÓ 2011b, 4. kép 1.
- 4. Balatonboglár-Berekre-dűlő**, settlement, pit 215-216: BONDÁR – HONTI – KISS 2000, 95., IV. tábla 6.

- 5. Bodrogkeresztúr**, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 2003, 26., Taf. 7, 3.
- 6. Brandgraben**, hoard: WINDHOLZ – KONRAD 2008, Abb. 53.
- 7. Brodski Varoš**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 212., Tab. 92, 4, 12.
- 8. Brno-Obřany**, stray find from cemetery: ŘÍHOVSKÝ 1993, 55., Taf. 8, 78.
- 9. Celldömölk-Sághegy**, settlement: KŐSZEGI 1988, 47. tábla.
- 10. Chotín**, grave II/265 (Ha A1-Ha A2): NOVOTNÁ 2001, 19., Taf. 1, 12.
- 11. Chotín**, grave II/267 (Ha A1-Ha A2): NOVOTNÁ 2001, 19., Taf. 1, 15.
- 12. Dalj**, grave: GALLUS – HORVÁTH 1939, 26., Pl. XXXVIII, 12.
- 13. Debrecen 2**, hoard (Ha A2): MOZSOLICS 1985, 110–111., Taf. 259, 23.
- 14. Dridu**, hoard (Ha B1): ENĂCHIUC 1995, 283., Abb. 7, 11–12.
- 15. Dridu-La Metereze**, settlement: RENŢA 2008, 107., Fig. 70, 5.
- 16. Drslavice 1**, hoard (Ha A1): ŘÍHOVSKÝ 1993, 51., Taf. 7, 72–74.
- 17. Egyek-Kendertag**, hoard (Ha B1): MOZSOLICS 2000, 43., Taf. 28, 3–4.
- 18. Esztergom-Szentgyörgymező**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 116–118., Taf. 138, 21–22.
- 19. Érsekvadkert**, hoard (Ha B1): MOZSOLICS 1967, U 18, 9–10.
- 20. Felsőnyék**, stray find: BADER 1970, 222.
- 21. Hungary**, stray find: HAMPEL 1886b, XXXIX. tábla 3.
- 22. Innsbruck-Hötting**, grave 45: BETZLER 1974, 48–49., Taf. 5, 103.
- 23. Gyöngyössolymos-Kishegy**, hoard (Ha A1): KEMENCZEI 1980, 140., 4. kép, Taf. 5, 8–9.
- 24. Gyönk**, stray find: MÜLLER-KARPE 1959a, 103.; BADER 1970, 222.
- 25. Jasov**, stray find from cave: NOVOTNÁ 2001, 19., Taf. 1, 14.
- 26. Karcag**, hoard (Ha B1): MOZSOLICS 2000, 51–52., Taf. 45, 11.
- 27. Kemeese 3**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 132–134., Taf. 186, 20.
- 28. Keszőhidegkút**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 135–137., Taf. 35, 18.
- 29. Kostelec na Hané-Za Romži/Od Romže k Oleškám**, hoard: FOJTÍK – POPELKA 2014, 349., Obr. 2.10.
- 30. Kučíšta**, hoard (Ha A1): KÖNIG 2004, 71, 203–206., Taf. 3, 57.
- 31. Kurd**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 140–141., Taf. 25, 6.
- 32. Lengyeltóti 3**, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 143–144., Taf. 108, 7.
- 33. Lhota Zaborná**, grave: PÍČ 1900, 214., Obr. 4, 2.
- 34. Madačka**, uncertain hoard: NOVOTNÁ 2001, 20., Taf. 2, 19.
- 35. Ménfőcsanak**, grave 11: ILON 2015c, Taf. 14, 6.
- 36. Mušov 2**, hoard (Ha A1): SALAŠ 2005a, 357–371.; SALAŠ 2005b, Tab. 216, 207.
- 37. Nadap-János hill**, hoard (Ha A1): MAKKAY 2006, Pl. XXVII, 266.
- 38. Nagyvejke**, hoard (Ha A1): MÉSZÁROS 1971–1972, 42., 13. kép 1; XII. tábla 14.
- 39. Nepesice**, cemetery: SCHRÁNIL 1928, 178.
- 40. Niedzielska/Nedilyš'ka**, hoard (Ha B): GEDL 2001, 63–64., Taf. 77c, 11.
- 41. Novi Bečej**, hoard (Ha A1): VASIĆ 1999, 20., Taf. 3, 38.
- 42. Novi Banovci**, stray find: VASIĆ 1999, 21., Taf. 3, 40.
- 43. Oltárc-Márki hill**, hoard.
- 44. Ostopovice**, grave 1 (Ha A1): ŘÍHOVSKÝ 1993, 53., Taf. 7, 77.
- 45. Peggau**, hoard (Ha A2/B1): WEIHS 2004, 152., Taf. 9, 98.
- 46. Přestavlky**, hoard (Ha A1): ŘÍHOVSKÝ 1993, 53., Taf. 7, 75–76.
- 47. Pričac**, hoard (Phase II): VINSKI-GASPARINI 1973, 218., Tab. 71, 10a-b.
- 48. Prievidza**, hoard (Ha A2): NOVOTNÁ 2001, 19., Taf. 1, 13.
- 49. Radzovce**, later phase of a Kyjatice settlement: NOVOTNÁ 2001, 20., Taf. 2, 17.
- 50. Röschitz**, stray find: BETZLER 1974, 47., Taf. 5, 102.
- 51. Ruzsa**, stray finds from cemetery: TROGMAYER 1963, 100., Taf. XXIX, 5–6.
- 52. Sanislău**, stray find from cemetery: BADER 1983, 27., Taf. 2, 13–14.
- 53. Šimanovci**, hoard (Ha A1): VASIĆ 1999, 21., Taf. 3, 43.

54. Taktabáj-Erdőalja, grave (1929): KEMENCZEI 1984, 163–164., Taf. CLXI, 17.

55. Taktabáj-Erdőalja, grave 12: KEMENCZEI 1984, 165., Taf. CLX, 18.

56. Tállya, hoard (Ha A1): MOZSOLICS 1985, 200–201., Taf. 164, 7.

57. Valea Rusului, hoard (Ha A-Ha B1/2): DERGAČEV 2002, 46., 52., Taf. 48, 12.

58. Velem, settlement: MISKE 1907, Taf. XXXIX, 14.a–b.

59. Vel'ký Blh, uncertain hoard (Ha A2): NOVOTNÁ 2001, 20., Taf. 1, 16, Taf. 2, 18.

60. Vörs-Battyáni disznólegelő, cemetery: MOLNÁR 2010, 46–47.

61. Žabno-Dunajec river, river find: GEDL 2004, 77–78., Taf. 51, 217.

Uncertain fragments

62. Drslavice 1, hoard (Ha A1): ŘÍHOVSKÝ 1993, 56., Taf. 8, 81–82.

63. Brno-Obřany, stray find from cemetery: ŘÍHOVSKÝ 1993, 55., Taf. 8, 79–80.

64. Csitár, hoard (Ha A1): TÁRNOKI 1987, IX. tábla 9–12, 14.

65. Kapospula region, private collection of Zoltán Repkényi. (*fig. 24, 4*).

66. Luleč, stray find: ŘÍHOVSKÝ 1993, 56., Taf. 8, 83.

67. Vinča, stray find: VASIĆ 1999, 20., Taf. 3, 39.

Unprovenanced specimens from eBay

68. Hungary (eBay): Z. Repkényi oral communication (*fig. 24, 2*).

69. Unprovenanced (eBay): Z. Repkényi oral communication (*fig. 24, 3*).

Bibliography

- ANDERSON 2011
Anderson, Kate: Slashing and thrusting with Late Bronze Age spears: analysis and experiment. *Antiquity* 85 (2011). Durham, 599–611.
- BADER 1970
Bader, Tiberiu: Fibulele cu scut dintr-un singur fir – Fibules à bouclier, travaillées dans un seul fil («eingliedrige Schildfibeln»). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 21/2 (1970). București, 209–224.
- BADER 1983
Bader, Tiberiu: Die Fibeln in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/6. München, 1983.
- BADER 2015
Bader, Tiberius: Zur Chronologie der Lanzen spitzen im Karpaten-Donau-Raum. In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. (Eds. Németh, Rita E. – Rezi, Botond) Târgu Mureș, 2015. 373–391.
- BADER 2017 in press
Bader, Tiberiu: Lanzen-, Speer und Pfeilspitzen in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde* V. Stuttgart, 2017. Manuscript.
- BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966
Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Magyarország Régészeti Topográfiája I. kötet. *Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. (A keszthelyi és tapolcai járás.)* Budapest, 1966.
- BÁNDI – FEKETE 1977–1978
Bándi Gábor – Fekete Mária: Újabb bronzkincs Velem-Szentviden. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője* 11–12 (1977–1978). Szombathely, 101–126.
- BETZLER 1974
Betzler, Paul: Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Urnenfelderzeitliche Typen). *Prähistorische Bronzefunde* XIV/3. München, 1974.
- BESL et al. 2009
Besl, Christoph – Mödlinger, Marianne, Marianne – Ntaflou, Theodoros – Salaberger, Dietmar: Untersuchungen zu Herstellung und Gebrauch eines Schalenknaufschwertes aus Unterradlberg, Niederösterreich – Analysis of the manufacture and use of a Bronze Age sword of Schalenknauf-type from Unterradlberg, Lower Austria. *Fundberichte aus Österreich* 48 (2009). Wien, 47–56.
- BINGGELI 2011
Binggeli, Markus: Spearheads and swords – the making of bronze objects. In: *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*. (Eds. Uckelmann, Marion – Mödlinger, Marianne) *British Archaeological Report International Series* 2255. Oxford, 2011. 11–21.
- BONDÁR – HONTI – KISS 2000
Bondár Mária – Honti Szilvia – Kiss Viktória: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999) Előzetes jelentés I. – The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in County Somogy (1992–1999) Preliminary report I. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14 (2000). Kaposvár, 93–114.
- BORN 1992
Born, Hermann: Zu den Herstellungen der Armringe aus dem Bronzefund vom Lengyeltóti/Ungarn. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 24 (1992). Rahden, 289–294.
- BORN – HANSEN 1991
Born, Hermann – Hansen, Svend: Antike Herstellungstechniken: Ungewöhnliche Klinggenreparaturen an einem spätbronzezeitlichen Vollgriffschwert. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 23 (1991). Rahden, 147–157.
- BORN – HANSEN 2001
Born, Hermann – Hansen, Svend: *Helme und Waffen Alteuropas. Sammlung Axel Guttman*. Zabern, 2001.

- BRADLEY 2005
Bradley, Richard: *Ritual and domestic life in prehistoric Europe*. London/New York, 2005.
- BRUNO 2012
Bruno, Arianna: *Spears in Context. Typology, Life-Cycles and Social Meanings in Bronze Age Italy*. University of Manchester, Unpublished PhD Thesis. Manchester, 2012.
- BRUNNER 1935
Brunner István: A lovasberényi bronzlelet. *Székesfehérvári Szemle* 5 (1935). Székesfehérvár, 41–43.
- von BRUNN 1968
von Brunn, Wilhelm Albert: Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Text. *Römisch-Germanische Forschungen* 29. Berlin, 1968.
- CATALOGUE EGGER 1891
Catalogue of the Important Collection of Bronze Arms & Implements and Ornaments in Gold, Silver & Bronze formed by the late Dr. S. Egger, of Vienna. London, 1891.
- ČERČE – ŠINKOVEC 1995
Čerče, Peter – Šinkovec, Irena: Katalog depojev pozne bronaste dobe – Catalogue of Hoards of the Urnfield Culture. In: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*. (Ed. Teržan, Biba) Ljubljana, 1995. 129–232.
- CIUGUDEAN 2010
Ciugudean, Horia: The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas). *Satu Mare – Studii și Comunicări* XXVI/I (2010). Satu Mare, 157–202.
- CIUGUDEAN – LUCA – GEORGESCU 2006
Ciugudean, Horia – Luca, Sabin Adrian – Georgescu, Adrian: *Depozitul de bronzuri de la Dipșa – The Bronze Age Hoard from Dipșa*. Sibiu, 2006.
- CORWIN 2010
Corwin, Nancy Mēgan: *Chasing and Repoussé. Methods Ancient and Modern*. Brunswick, 2010.
- CLAUSING 2004
Clausing, Chistof: Ein urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseum* 50 (2004). Mainz, 47–205.
- CSÓMA 1885
Csóma József: Zsujtai bronzlelet. *Archaeologiai Értesítő* 5 (1885). Budapest, 9–16.
- DARNAY 1897
Darnay Kálmán: Rezihegyi bronzlelet. *Archaeologiai Értesítő* XVII (1897). Budapest, 456.
- DARNAY 1899
Darnay Kálmán: Sümegh és vidékének őskora. *Archaeologiai Közlemények* 22 (1899). Budapest, 5–85.
- DIETRICH 2014
Dietrich, Oliver: Learning from ‘Scrap’ about Late Bronze Age Hoarding Practices: A Biographical Approach to Individual Acts of Dedication in Large Metal Hoards of the Carpathian Basin. *European Journal of Archaeology* 17/3 (2014). Cambridge, 468–486.
- SZENTMÁRTONI DARNAY 1900
Szentmártoni Darnay Kálmán: *Magyarország Őskora*. Pozsony/Budapest, 1900.
- DERGAČEV 2002
Dergačev, Valentin: Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. *Prähistorische Bronzefunde* XX/9. Stuttgart, 2002.
- EÖRY 2009
Eöry Béla: Késő bronzkori fibula rekonstrukciója – Rekonstruktion einer spätbronzezeitlichen Fibel (Posamentieriefibel). *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 11 (2009). Budapest, 135–138.
- ENĂCHIUC 1995
Enăchiuc, Viorica: Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița. In: *Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10. (Hrsg. Soroceanu, Tudor) Berlin, 1995. 279–310.
- zu ERBACH 1986
zu Erbach, Monika: Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich. *Linzer Archäologische Forschungen* 15. Linz, 1986.

- PAVEL, FOJTÍK – MIROSLAV, POPELKA 2014
Hromadný nález bronzových předmětů z Kostelce na Hané, okr. Prostějov Středodunajské bronzové depozitum v srdci lužické kulturní oblasti? – A mass find of bronze artefacts from Kostelec na Hané, central Moravia. *Archeologické rozhledy* LXVI (2014). Praha, 347–364.
- FONTIJN 2002
Fontijn, David: *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and 'Natural' places in the Bronze Age of Southern Netherlands, c. 2300–600 BC*. Leiden, 2002.
- FONTIJN 2012
Fontijn, David: Meaningful but beyond words? Interpreting material culture patterning. *Archaeological Dialogues* 19/2 (2012). Cambridge, 120–124.
- GABILLOT, MARÉVA – LAGARDE, CÉLINE 2008
Gabillot, Maréva – Lagarde, Céline: Voluntary Destructions of Objects in Middle and Late Bronze Age hoards in France. In: Hoards from the Neolithic to the Metal Ages. Technical and codified practices. (Eds. Hamon, Caroline – Quiliec, Benedicte) *British Archaeological Reports International Series 1758*. Oxford, 2008. 59–65.
- GALLUS – HORVÁTH 1939
Gallus, Sándor – Horváth, Tibor: *Un Peuple Cavalier Préscythique en Hongrie. Trouvailles Archéologiques du Premier Âge du Fer et leurs Relations avec l'Eurasie – A Légrégibb Lovasnép Magyarországon. A korai vaskorból való régészeti hagyatéka és euráziai kapcsolatai*. Budapest, 1939.
- GARROW 2012
Garrow, Duncan: Odd deposits and average practice. A critical history of the concept of structured deposition. *Archaeological Dialogues* 19/2 (2012). Cambridge, 85–115.
- GASPARI 2004
Gaspari, Andrej: Bronzezeitliche Funde aus der Ljubljana. Opfer, Überreste von Bestattungen oder zufällige Verluste? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34 (2004). Mainz, 37–50.
- GEDL 1995
Gedl, Marek: Die Sicheln in Polen. *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/4. Stuttgart, 1995.
- GEDL 2001
Gedl, Marek: Die Bronzegefäße in Polen. *Prähistorische Bronzefunde* II/15. Stuttgart, 2001.
- GEDL 2004
Gedl, Marek: Die Fibeln in Polen. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/10. Stuttgart, 2004.
- GEDL 2008
Gedl, Marek: Die Lanzenspitzen in Polen. *Prähistorische Bronzefunde* V/3. Mainz, 2008.
- GEIBLINGER 2002
Geißlinger, Helmut: Odysseus in der Höhle der Najaden – Opfer oder Schatzversteck? *Das Altertum* 47 (2002). Berlin, 221–238.
- GORI 2014
Gori, Maja: Metal Hoards as Ritual Gifts. Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Late Bronze Age Europe. In: *Gift giving and the "embedded" economy in the ancient world*. (Eds. Carlà, Filippo – Gori, Maja) Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2014. Heidelberg, 269–288.
- HAGL 2008
Hagl, Monika: Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund vom Bullenheimer Berg in Franken (Hort F). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 19. München, 2008.
- HAMPEL 1877
Hampel József: A magyarhoni bronzkardokról. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1877). Budapest, 41–55.
- HAMPEL 1886
Hampel József: *A Bronzkor emlékei Magyarhonban. I. Rész: Áttekintő ismertetés*. Budapest, 1896.
- HAMPEL 1892
Hampel József: *A Bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Rész: A leletek statisztikája*. Budapest, 1892.
- HÄNSEL 1999
Hänsel, Alix: Ein älterurnenfelderzeitliches Depot aus Pustakovec. Kot. Čakovec, Kroatien. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31 (1999). Berlin, 76–92.
- HANSEN 1996
Hansen, Svend: Bemerkungen zur zeitlichen

- Stellung der Hortfunde des Typus Gyermely. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26 (1996). Berlin, 433–441.
- HANSEN 1998
Hansen, Svend: Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweis. *Dacia* XL-XLII (1996–1998 [1998]). București, 5–28.
- HANSEN 2012
Hansen, Svend: Deposition in the Bronze Age. *Archaeological Dialogues* 19/2 (2012). Cambridge, 127–133.
- HANSEN 2013
Hansen, Svend: Bronzezeitliche Deponierungen in Europa nördlich der Alpen. Weihgaben ohne Tempel. In: *Sanktuar und Ritual. Heilige Plätze im archäologischen Befund*. (Hrsg. Gerlach, Iris – Raue, Dietrich). Leidorf, 2013. 371–387.
- HANSEN 2016
Hansen, Svend: A short history of fragments in hoards of the Bronze Age. In: *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen Mediterraner Welt und Mitteleuropa – Material Culture and Identity between the Mediterranean World and Central Europe*. (Baitinger, Holger). Mainz, 2016. 185–208.
- HETESI 2004
Hetesi Szilvia: Késő bronzkori lándzsacsúcs Csenéről (Cenei, Románia). *Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter* 6 (2004). Budapest, 58–61.
- HOHLBEIN 2006
Hohlbein, Martin: *Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Bronzemesser im mittleren und südlichen Westdeutschland I (Vollgriffmesser, Rahmengriffmesser, Griffplattenmesser, Griffzungenmesser, Tüllengriffmesser, Sichelmesser)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.). Münster, 2006.
- HONTI et al. 2004
Honti Szilvia – Belényessy Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktóra – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter
Gergely – Oross Krisztián – Osztás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III – The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy County. Preliminary Report III. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004). Kaposvár, 3–70.
- HORVÁTH 2000
Horváth, László: Zala megye őskora. In: *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. (Szerk. Vándor László) Zalaegerszeg, 2000. 9–16.
- HÖGLINGER 1996
Höglinger, Peter: Der spätbronzezeitliche Depotfund von Sipbachzell/OÖ. *Linzer archäologische Forschungen* XVI. Linz, 1996.
- HUTH 2008
Huth, Christoph: Horte als Geschichtsquelle. In: *Vorträge des 26. Niederbayerischen Archäologentages*. (Hrsg. Schmotz, Karl) Rahden/Westf., 2008. 131–162.
- ILON 2015
Ilon, Gábor: Zeitstellung der Urnenfelderkultur (1350/1300–750/700 BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbonaten. In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2015*. (Eds. Németh, E. Rita – Rezi, Botond) Târgu Mureș, 2015. 223–296.
- JOVANOVIĆ 2010
Jovanović, Dragan B.: *Ostave Vršačkog gorja. Markovac-Grunjac*. Vršac, 2010.
- KACSÓ 2007
Kacsó, Carol: Descoperiri de bronzuri din Nordul Transilvaniei (I). *Colecția Ferenc Floth. Studii și Cercetări Maramureșene* 2 (2007). Baia Mare, 2007.
- KACSÓ 2009
Kacsó, Carol: Die Salz- und Erzvorkommen und die Verbreitung der bronzezeitlichen Metalldeponierungen in der Maramuresch. In:

- Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i średniowieczu: materiały z konferencji, Krośno 25-26 listopada 2008.* (Ed. Gancarski, Jan) Krośno, 2008. 341–372.
- KARAVANIĆ 2009
Karavanić, Snježana: The Urnfield Culture in Continental Croatia. *British Archaeological Reports International Series* 2036. Oxford, 2009.
- KAŠUBA 2008
Kašuba, Maja: Die ältesten Fibeln in Nordpon-tus. Versuch einer Typologie der einfachen Violinbogenfibeln im südöstlichen Mittel-, Süd- und Südosteuropa. *Eurasia Antiqua* 14 (2008). Bonn, 193–231.
- KÁRPÁTI 1896
Kárpáti Kelemen: A velemi bronzlelet. *Archaeologiai Értesítő* 16 (1896). Budapest, 295–304.
- KEMENCZEI 1965–1966
Kemenczei Tibor: A Napkor-piripucpusztai bronzlelet – Der Bronzefund aus Napkor-Piri-pucpuszta. *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve VIII-IX* (1965–1966). Nyíregyháza, 13–21.
- KEMENCZEI 1980
Kemenczei Tibor: A Gyöngyössolymos-kis-hegyi negyedik bronzlelet – Der vierte Bronze-fund von Gyöngyössolymos-Kishegy. *Agria, Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17 (1978–1979 [1980]). Eger, 137–155.
- KEMENCZEI 1984
Kemenczei, Tibor: Die Spätbronzezeit Nordost-ungarns. *Archaeologica Hungarica* 51. Budapest, 1984.
- KEMENCZEI 1988
Kemenczei, Tibor: Die Schwerter in Ungarn I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungen-schwerter). *Prähistorische Bronzefunde* IV/6. München, 1988.
- KEMENCZEI 1991
Kemenczei, Tibor: Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter). *Prähistorische Bronze-funde* IV/9. Stuttgart, 1991.
- KEMENCZEI 1996
Kemenczei, Tibor: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Do-nau-Theißgebiet. *Communicationes Archaeo-logicae Hungariae* 1996, Budapest, 53–92.
- KEMENCZEI 1997
Kemenczei Tibor: Késő bronzkori bronztár-gyak Regölyről az őskori gyűjteményben – Spätbronzezeitliche Bronzegegenstände von Regöly in der prähistorischen Sammlung. *Folia Archaeologica* XLVI (1997). Budapest, 113–124.
- KEMENCZEI 2003
Kemenczei, Tibor: Der erste Bronzefund von Bodrogkeresztúr. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003). Budapest, 17–49.
- KOBÁLY 1999
Kobály József: Magyarországról elszármazott réz- és bronzkori fémtárgyak a Kárpátaljai Honismereti Múzeum gyűjteményében – Aus Ungarn stammende kupfer- und bronzzeitli-che Metallgegenstände in der Sammlung des Heimatkundemuseums der Karpatoukraine. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* XLI (1999). Nyíregyháza, 37–58.
- KOSCHIK 1981
Koschik, Harald: Ein Hortfund der späteren Urnenfelderzeit von Fridolfing, Ldkr. Trau-stein, Oberbayern. *Bayerische Vorgeschichts-blätter* 46 (1981). München, 37–56.
- KOREK 1960
Korek József: Adatok Zala megye őskorához. *A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960*, Zalaegerszeg, 67–78.
- KÖNIG 2004
König, Peter: Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. *Prähis-torische Bronzefunde* XX/11. Stuttgart, 2004.
- KŐSZEGI 1988
Kőszegi Frigyes: *A Dunántúl története a késő-bronzkorban – The History of Trans-danubia during the Late Bronze Age*. Budapest, 1988.
- KOPYTOFF 1986
Kopytoff, Igor: The cultural biography of things: commodization as process. In: *The Social Life of Things*. (Ed. Appadurai, Arjun) Cambridge, 1996. 64–91.
- KULENOVIĆ – ALEČKOVIĆ 2003
Kulenović, Igor – Alečković, Miralem: Novi

- nalaz ostave brončanih predmeta s lokaliteta Poljane kod Koprivnice – A Recent Find of a Bronze Age Hoard from the Site Poljane near Koprivnica. *Opuscula Archaeologica* 27 (2003). Zagreb, 157–163.
- KYTLICOVÁ 2007
Kytlicová, Olga: Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen. *Prähistorische Bronzefunde* XX/12. Stuttgart, 2007.
- KREITER 2008
Kreiter Attila: Zalakomár-Alsó-csalit. In: *Régészeti feltárások az M7-M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2008 között végzett feltárásokról.* (Szerk. Horváth László – Frankovits Tibor) Zalaegerszeg, 2008. 77–78.
- LAUERMANN – RAMMER 2013
Lauermann, Ernst – Rammer, Elisabeth: Die urnenfelderzeitliche Metallhortfunde Niederösterreichs. Mit besonderer Berücksichtigung der zwei Depotfunde aus Enzersdorf im Thale. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 226. Bonn, 2013.
- LÁSZLÓ 1982
László Péter: Várvölgy. *Régészeti Füzetek* Ser. 1/35 (1982). Budapest, 27.
- LESHTAKOV 2015
Leshtakov, Lyuben: *Типология и хронология на бронзовите върхове за копия от късната бронзова и началото на ранножелязната епоха в югоизточна Европа – Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age Bronze Socketed Spearheads in Southeastern Europe.* София/Sofia, 2015.
- LIPP 1884
Lipp Vilmos: A keszthelyi sírmezők. *Monumenta Hungariae Archaeologica Aevi Praehistorice.* Budapest, 1884.
- MAKKAY 2006
Makkay, János: The Late Bronze Age hoard from Nadap – A nadapi (Fejér megye) késő bronzkori raktárlelet. *Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 68 (2006). Nyíregyháza, 135–184.
- MATTHEWS 2008
Matthews, Steven: Other than bronze: substances and incorporation in Danish Bronze Age Hoards. In: *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages. Technical and codified practices.* Session of the XIth Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. (Eds. Hamon, Caroline – Quiliec, Benedicte) *British Archaeological Reports International Series* 1758. Oxford, 2008. 103–120.
- MAYER 1977
Mayer, Eugen Friedrich: Die Äxte und Beile in Österreich. *Prähistorische Bronzefunde* IX/9. München, 1977.
- McCLENDON 2015
McClendon, Barbara Ellen: *The Sickles Edge: an Experimental Use-wear. Approach to Investigating Sickle Deposition in Bronze Age Europe.* University of Wisconsin-Milwaukee. UWM Digital Commons, Theses and Dissertations 1035. Wisconsin-Milwaukee, 2015.
- METZNER-NEBELSICK 2012
Metzner-Nebelsick, Carola: Das Opfer. Betrachtungen aus archäologischer Sicht. In: *Bios – Cultus – (Im)mortalitas. Zu Religion und Kultur – Von den biologischen Grundlagen bis zu Jenseitsvorstellungen. Beiträge der interdisziplinären Kolloquien vom 10–11. März 2006 und 24–25. Juli 2009 in der Ludwig-Maximilians-Universität München.* (Hrsg. Lang, Amei – Marinković, Peter) Rahden/Westf, 2012. 157–179.
- MÉSZÁROS 1971–1972
Mészáros Gyula: A Nagyvejkei későbronzkori kincslelet – Die Hortfunde aus Spätbronzezeit von Nagyvejke. *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3 (1971–1972). Szekszárd, 19–47.
- MISKE 1907
Miske Kálmán: *A Velem Szt. Vidi őstelep – Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid.* Wien, 1907.
- MOLLOY 2011
Molloy, Barry: Use-wear analysis and use-patterns of Bronze Age swords. In: *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry* (Eds. Uckelmann, Marion – Mödinger, Marianne) *British Archaeological Reports International Series* 2255. Oxford, 2011. 67–84.

- MÖDLINGER 2011
Mödlinger, Marianne: Herstellung und Verwendung bronzzeitlicher Schwerter Mitteleuropas. Ein vertiefende Studie zur mittelbronze- und urnenfelderzeitlichen Bewaffnung und Sozialstruktur. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 193. Bonn, 2011.
- MOTZOI-CHICIDEANU – IUGA 1995
Motzoi-Chicideanu, Ion – Iuga, Georgeta: Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureş. In: Bronzefunde aus Rumänien (Hrsg. Soroceanu, Tudor). *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10. Berlin, 1995. 141–168.
- MOLNÁR 2010
Molnár István: Az első nagy projekt: A Kis-Balaton területén folytatott megelőző feltárások (1983–2000) *Somogyi Múzeumok Közleményei* 19 (2010). Kaposvár, 45–47.
- MOZSOLICS 1949
Mozsolics Amália: Két Dunántúli bronzlelet a Hallstattkorból – Deux trouvailles de bronze Hallstattiennes, retrouvées en Transdanubie. *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949). Budapest, 24–29.
- MOZSOLICS 1967
Mozsolics, Amália: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest, 1967.
- MOZSOLICS 1975
Mozsolics Amália: Somogy megyei bronzleletek – Bronzefunde aus Kom. Somogy. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975). Kaposvár, 5–21.
- MOZSOLICS 1981
Mozsolics, Amália: Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsid. In: *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. (Hrsg. Lorenz, Herbert) Mainz/Rhein, 1981. 299–308.
- MOZSOLICS 1984
Mozsolics, Amália: Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 65 (1984). Mainz, 19–72.
- MOZSOLICS 1985
Mozsolics, Amália: *Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest, 1985.
- MOZSOLICS 1990
Mozsolics, Amália: Der jungbronzezeitliche Depotfund von Jászdózsa. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* VII (1990). Kaposvár, 9–12.
- MOZSOLICS 2000
Mozsolics, Amália: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló*. Kiel, 2000.
- MÖRTZ 2013
Mörtz, Tobias: Zerteiltes Leid. Anmerkungen zur Deutung mutwilliger Beschädigungen von Metalldeponierungen der späten Bronzezeit. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 34 (2013). Berlin, 55–66.
- MÜLLER 1972
Müller Róbert: A pötrétei későbronzkori kincslelet – Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972). Veszprém, 59–74.
- MÜLLER 2006
Müller Róbert: Vávölgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása – Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Vávölgy-Nagy-Lázhegy. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. (Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa) Budapest, 2006. 227–236.
- MÜLLER 2007
Müller Róbert: Késő bronzkori magaslati település kutatása Vávölgy, Nagyláz-hegyen (2003–2006) – Investigation of a hill settlement from the Late Bronze Age at Vávölgy, Nagyláz-hegy (2003–2006). *Régészeti kutatások Magyarországon 2006* (2007). Budapest, 5–26.
- MÜLLER 2011
Müller Róbert: Keménységvizsgálatok a Vávölgy-Nagy-Lázhegy-i késő bronzkori eszközökön. In: *„Fél évszázad terepen” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. (Szerk. Kővári Klára – Miklós Zsuzsa) Budapest, 2011. 211–224.
- MÜLLER 2013
Müller Róbert: A második késő bronzkori aranykincs Vávölgyről – Der zweite spätbronze-

- zeitliche Goldschatz von Várvölgy (Kom. Zala). *Archaeologiai Értesítő* 138 (2013). Budapest, 81–103.
- MÜLLER-KARPE 1951
Müller-Karpe, Hermann: Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund von Reisen, Ldkr. Erding, Oberbayern. *Germania* 29 (1951). Mainz, 193–197.
- MÜLLER-KARPE 1959
Müller-Karpe, Hermann: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Römisch-germanische Forschungen* 22. Text. Berlin, 1959.
- NEBELSICK 1997
Nebelsick, Louis: Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch. In: *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Bestandskataloge* 4. (Hrsg. Hänsel, Alix – Hänsel, Bernhard). Berlin, 1997. 35–41.
- NEBELSICK 2000
Nebelsick, Louis: Rent asunder: ritual violence in Late Bronze Age hoards: In: *Metals Make the World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe. Proceedings of a conference held at the University of Birmingham in June 1997*. (Ed. Pare, Christopher) Oxford, 2000. 160–175.
- NEEDHAM 2001
Needham, Stuart: When expediency broaches ritual intention: The flow of metal between systemic and buried domains. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 7/2 (2001). Oxford, 275–298.
- NEUMANN 2010
Neumann, Daniel: Depositions of the Bronze Age – Perception and Cultural Practice in Prehistoric Landscapes. Kiel Graduate School “Human Development in Landscapes” (Eds.): *Landscapes and Human Development: The Contribution of European Archaeology. Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes (1st–4th April 2009)*. Bonn, 2010. 237–248.
- NOVÁK – VÁCZI 2012
Novák Mariann – Váczi Gábor: Késő bronzkori fegyverlelet a Bakonyból – Megjegyzések az urnamezős művelődés fegyverdeponálási szokásaihoz – A Late Bronze Age weapon find from the Bakony region, Hungary – Notes on the weapon deposition of the Urnfield culture. *Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter* 12 (2010). Budapest, 94–114.
- NOVÁKI 1960
Nováki Gyula: Zalaszentistván-Kisfaludi hegy. *Régészeti Kutatások* 14 (1960). Budapest, 12–13.
- NOVOTNÁ 1970
Novotná, Mária: Die Äxte und Beile in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde* IX/3. München, 1970.
- NOVOTNÁ 1984
Novotná, Mária: Halsringe und Diademe in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde* XI/4. München, 1984.
- NOVOTNÁ 2001
Novotná, Mária: Die Fibeln in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/10. Stuttgart, 2001.
- NOVOTNÁ 2006
Novotná, Mária: Teil II. Die Haken- und Zungensicheln in der Slowakei. In: Furmánek, V. – Novotná, M: Die Sicheln in der Slowakei. *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/6. Stuttgart, 2006.
- PATEK 1968
Patek, Erzsébet: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Budapest, 1968.
- PATEK 1981
Patek, Erzsébet: Die Siedlungsgrube mit Gussform für Tüllenbeile in Mezőcsát-Höröcsögös (Ostungarn). In: *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. (Hrsg. Lorenz, Herbert). Mainz/Rhein, 1981. 327–332.
- PATAY 1962
Patay Pál: Petőhenye. *Régészeti Füzetek* 15 (1962). Budapest, 7.
- PATAY 1984
Patay, Pál: Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. *Prähistorische Bronzefunde* IX/15. München, 1984.
- PATAY 1990
Patay, Pál: Die Bronzegefäße in Ungarn. *Prä-*

- historische Bronzefunde* II/10. München, 1990.
- PAHIČ 1972
Pahič, Stanko: Pobrežje. *Katalogi in monografije* 6. Ljubljana, 1972.
- PÁSZTOR 2004
Pásztor Emília: *Földvárak és sírhalmok a Dunántúlon. Régészeti Utikalauz*. Kecskemét, 2004.
- PERONI 1994
Peroni, Vera Bianco: I pugnali nell'Italia Continentale. *Prähistorische Bronzefunde* VI/10. Stuttgart, 1994.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978
Petrescu-Dîmbovița, Mircea: Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitliche Horte in Rumäniens. *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/1. München, 1978.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1998
Petrescu-Dîmbovița, Mircea: Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde* X/4. Stuttgart, 1988.
- PULSZKY 1881
Pulszky Ferencz: Szegedi leletek. *Archaeologiai Értesítő* 1 (1881). Budapest, 1–6.
- RENȚA 2008
Rența, Elena: Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița. *Muzeul Județean Ialomița Seria Situri Arheologice* III. Ialomița, 2008.
- REZI 2011
Rezi, Botond: Voluntary destruction and fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania. In: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. (Eds. Berecki, Sándor – Németh, E. Rita – Rezi, Botond) Târgu Mureș, 2011. 303–334.
- RUSU 1981
Rusu, Mircea: Bemerkungen zu den Grossen Werkstätten – und Giessereifunden aus Siebenbürgen. In: *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn* (Hrsg. Lorenz, Herbert). Mainz/Rhein 1981, 375–402.
- PÍČ 1900
Píč, Josef Ladislav: Archaeologický výzkum ve středních Čechách. *Památky Archaeologické a Místopisné* XVIII (1898–1899 [1900]). Prague, 210–226.
- QUILLIEC 2007
Quilliec, Bénédicte: Technologie des épées à l'Âge du Bronze final en Europe atlantique: reconstitution de chaînes opératoires. In: *Congrès du Centenaire: Un siècle de construction du discours scientifique en Préhistoire* 3. (Dir. Évin, Jacques) Paris 2007, 401–411.
- QUILLIEC 2008
Quilliec, Bénédicte T.: Use, Wear and Damage: Treatment of bronze swords before deposition. In: *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages: technical and codified practices*. (Eds. Hamon, Caroline–Quilliec, Benedicte) *British Archaeological Reports* 2008, 67–78.
- RAJKOLHE – KHAN 2014
Rajkolhe, Rajesh – Khan, J. G.: Defects, Causes and Their Remedies in Casting Process: A Review. *International Journal of Research in Advent Technology* 2/3 (2014). Ravi Nagar, 375–383.
- RÓMER 1868
Rómer Flóris: Magyar Régészeti Krónika. *Archaeologiai Közlemények* 7 (1868). Budapest, 181–198.
- PRIMAS 1986
Primas, Margarita: Die Sicheln in Mitteleuropa I (Österreich, Schweiz, Süddeutschland). *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/2. München, 1986.
- ŘÍHOVSKÝ 1972
Říhovský, Jiří: Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. *Prähistorische Bronzefunde* VII/1. München, 1972.
- ŘÍHOVSKÝ 1989
Říhovský, Jiří: Die Sicheln in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/3. München, 1989.
- ŘÍHOVSKÝ 1992
Říhovský, Jiří: Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde* IX/17. Stuttgart, 1992.
- ŘÍHOVSKÝ 1993
Říhovský, Jiří: Die Fibeln in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/9. Stuttgart, 1993.
- ŘÍHOVSKÝ 1996
Říhovský, Jiří: Die Lanzen-, Speer- und

- Pfeilspitzen in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde* V/2. Stuttgart, 1996.
- SALAŠ – ŠMÍD 1999
Salaš, Milan – Šmíd, Miroslav: Hromadný bronzový nález ze Služina (Okr. Prostějov). Příklad sémanticky signifikantního depozita doby popelnicových polí – Der Bronzehortfund von Služín (Bez. Prostějov). Ein Beispiel einer semantisch Signifikanten urnenfelderzeitlichen Deponierung. *Pravěk Supplementum* 2. Brno, 1999. 9–12.
- SALAŠ 2005a
Salaš, Milan: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I – Hügelgräberbronze- und urnenfelderzeitliche Metalldepots in Mähren I. Text*. Brno, 2005.
- SALAŠ 2005b
Salaš, Milan: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku II – Hügelgräberbronze- und urnenfelderzeitliche Metalldepots in Mähren II. Tabulky*. Brno, 2005.
- SALAŠ 2012
Salaš, Milan: Mikro- und makroräumliche Zusammenhänge der urnenfelderzeitlichen Hortfunde aus Höhenanlagen in Mähren. In: Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa. (Hrsg. Hansen, Svend – Neumann, Daniel – Vachta, Tilmann) *Berlin Studies of the Ancient World* 10. Berlin, 2012.
- SCHÄPPI 2012
Schäppi, Katharina: Messerscharf analysiert – Technologische Untersuchungen zur Herstellung spätbronzezeitlicher Messer. *Experimentelle Archäologie in Europa – Bilanz* 2012. Bilanz, 100–111.
- SCHAUER 1977
Schauer, Peter: Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina Gde. und Kr. Nova Gradiška, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 21/1 (1977). Mainz, 93–124.
- SCHAUER 1996
Schauer, Peter: Naturheilige Plätze, Opferstätten, Deponierungsfunde und Symbolgut der jüngeren Bronzezeit Süddeutschlands. Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg, 4–7. Oktober 1993, *Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie* 2 (1996). Regensburg, 381–416.
- SCHRÁNIL 1928
Schránil, Josef: *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*. Berlin-Leipzig, 1928.
- ŠINKOVEC 1995
Šinkovec, Irena: Katalog posameznih kovinskih najdbe bakrene in bronzaste dobe – Catalogue of Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages. In: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronzaste dobe na Slovenskem – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*. (Ed. Teržan, Biba) Ljubljana, 1995. 29–127.
- SOMMERFELD 1994
Sommerfeld, Cristoph: *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*. Berlin, 1994.
- SOROCEANU 1995
Soroceanu, Tudor: Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: Bronzefunde aus Rumänien. (Hrsg. Soroceanu, Tudor) *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10, Berlin, 1995. 15–80.
- SOROCEANU 2012
Soroceanu, Tudor: Die Fundplätze bronzezeitlicher Hort im heutigen Rumänien. In: *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*. (Hrsg. Hansen, Svend – Neumann, Daniel – Vachta, Tilmann) Berlin, 2012. 227–254.
- SYCH 2015
Sych, Dawid: Cultural biographies of Bronze Age knives and sickles from South-Western Poland. *Śląski Sprawozdania Archeologiczne* 57 (2015). Wrocław, 115–127.
- SZABÓ 1993
Szabó Géza: Fémmelegmunkálási nyomok a

- Regöly-Veravár késő bronzkori leletegyüttes tárgyain. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVIII* (1993). Szekszárd, 169–224.
- SZABÓ 1996a
Szabó Géza: A szolnoki kincslelet sarlóiról. A Kárpát-medencei késő bronzkori fémművesség fejlődésének önállósodása. *Múzeumi Levelek 75/I* (1996). Szolnok, 45–61.
- SZABÓ 1996b
Szabó, Géza: The manufacture and usage of Late Bronze Age rings: two new hoards. In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag.* (Hrsg. Kovács, Tibor) Budapest, 207–230.
- SZABÓ 2013
Szabó Géza: *A dunántúli urnamezős kultúra fémművészete az archaeometallurgiai vizsgálatok tükrében.* Pécs, 2013.
- V. SZABÓ 2011a
V. Szabó, Gábor: Spätbronzezeitliche Bronzehortfunde im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse aus Ostungarn. In: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8–10 October 2010.* (Eds. Berecki, Sándor – Németh, Rita E. – Rezi, Botond) Târgu Mureş, 2010. 335–356.
- V. SZABÓ 2011b
V. Szabó Gábor: Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a Baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról – Wo die bronze liegt... Vorläufiger Bericht zu Geländeuntersuchungen mit Metallsonden am spätbronzezeitlichen Fundort Baks-Temetőpart. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica XII* (2011). Szeged, 91–126.
- V. SZABÓ 2013
V. Szabó, Gábor: Late Bronze Age Stolen. New Data on the Illegal Acquisition and Trade of Bronze Age Artefacts in the Carpathian Basin. In: *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday.* (Eds. Anders, Alexandra – Kulcsár, Gabriella – Kiss, Viktória – V. Szabó, Gábor) Budapest, 2013. 793–815.
- V. SZABÓ 2015
V. Szabó Gábor: Bronzkor: Az őskori fémművesség virágkora (Kr.e. 2800 – Kr.e. 1000). In: *A Kárpát-medence Ősi Kincsei. A Kőkortól a Honfoglalásig.* (Szerk. Vágó Ádám) Budapest, 2015. 105–183.
- V. SZABÓ 2016
V. Szabó, Gábor: Hortfunde und Siedlungen. Neue Fakten zum Kontext der spätbronzezeitlichen Deponierungen in Ungarn. In: *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften. Berlin Studies of the Ancient World 38.* (Eds. Hansen, Svend – Neumann, Daniel – Vachta, Tilmann) Berlin, 2016. 165–209.
- SZÁRAZ 2002a
Száráz, Csilla: Zalaszentistván-Kisfaludi hill. The prehistoric material of the hillfort. *Anteus 25* (2002). Veszprém, 513–546.
- SZÁRAZ 2002b
Száráz Csilla: Központok az Őskorban. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus.* (Főszerk. Vándor László) Zalaegerszeg, 2002.
- SZÁRAZ 2006
Száráz Csilla: Késő bronzkori fémleletek Muraszemenye-Aligvári-mező lelőhelyről – Late Bronze Age metal objects from Muraszemenye-Aligvári mező. *Zalai Múzeum 15* (2006). Zalaegerszeg, 171–187.
- SZÁRAZ 2008
Száráz Csilla: Késő bronzkori urnasírok Galambok-Hársas-erdő lelőhelyen – Late Bronze Age urn graves at Galambok-Hársas-erdő. *Zalai Múzeum 17* (2008). Zalaegerszeg, 65–78.
- SZATHMÁRI 2015
Szathmári, Ildikó: Ein spätbronzezeitlicher Bronzedepofund im Bükkgebirge, Bódvaszilas-Nagy Bene-bérc (Ungarn). In: *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag.* (Hrsg. Szathmári, Ildikó) Budapest, 2015. 411–430.
- SZÁNTÓ 1960
Szántó Imre: *Egy dunántúli falu (Alsópáhok története).* Budapest, 1960.

- SZENTMÁRTONI-DARNAY 1897
Szentmártoni-Darnay Kálmán 1897: A kisapáti bronzkincs. *Archaeologiai Értesítő* XVII (1897). Budapest, 116–127.
- SZÉCHENYI 1887
gróf Széchenyi Béla: A pölöskei bronzleletről. *Archaeologiai Értesítő* VII (1887). Budapest, 57–58.
- TARBAY 2014
Tarbay, János Gábor: Late Bronze Age depot from the foothills of the Pilis Mountains. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser 3/2* (2014). Budapest, 179–297.
- TARBAY 2015a
Tarbay, János Gábor: A New Late Bronze Age Warrior Equipment from East Central Europe – Új késő bronzkori, kelet-közép-európai harcosfelszerlés. *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015). Budapest, 29–70.
- TARBAY 2015b
Tarbay, János Gábor: The Reanalysis of the Eponymous Hoard from Gyermely-Szomor and the Ha A2 Period in the Territory of Hungary. In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014*. (Eds. Németh, Rita E. – Rezi, Botond) Târgu Mureş, 2015. 311–371.
- TARBAY 2016
Tarbay, János Gábor: The Late Bronze Age “Scrap Hoard” from Nagydobsza. Par I – Késő bronzkori “fémhulladék depó” Nagydobszáról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2015–2016. Budapest, 87–146.
- TARBAY 2017 in press
Tarbay, János Gábor: Disc Cuirasses or Costume Sets? The Late Bronze Age ribbed “phaleræ” from East-Central Europe. In: *Castellum Pannonicum Pelsonense 7*. Trans Lacum Pelsonem. *Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5000-500 V.U.Z) – Prehistoric Research in South-Western Hungary (5000-500 BCE)* (Eds. Bánffy, Eszter – P. Barna, Judit). Manuscript.
- TARBAY – HAVASI 2017 in press
Tarbay, János Gábor – Havasi, Bálint: Wheel, Vessels, Fibulae... Late Bronze Age “Elite Hoard” from Szentgyörgyvár-Felsőmánd site B (Hungary, Zala County). In: *Castellum Pannonicum Pelsonense 7*. Trans Lacum Pelsonem. *Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5000-500 V.U.Z) – Prehistoric Research in South-Western Hungary (5000-500 BCE)*. (Eds. Bánffy, Eszter – P. Barna, Judit). Manuscript.
- TÁRNOKI 1987
Tárnoki Judit: A csitári későbronzkori bronzlelet. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XII (1987). Salgótarján, 11–38.
- ȚÂRLEA 2008
Țârlea, Alexandra: The Concept of ‘Selective Depositon’. *Peuce Serie Nouă – Studii și cercetări de istorie și arheologie* VI (2008). Tulcea, 63–132.
- THOMAS – BURGER 1955
B. Thomas Edit – Sz. Burger Alice: Leletmentő ásatások az 1953. évben. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955). Budapest, 92–102.
- TOMPA 1928
Tompá Ferenc: A felsőzsidi lelet – Der Goldfund von Felsőzsid. *Archaeologiai Értesítő* 42 (1928). Budapest, 204–207., 344–345.
- TROGMAYER 1963
Trogmayer, Otto: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der ungarischen Tiefebene. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XV (1963). Budapest, 85–122.
- TURK 1996
Turk, Peter: Datacija poznobronastodobnih depojev – The Dating of Late Bronze Age Hoards. In: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II*. (Ed. Teržan, Biba). Ljubljana, 1996. 89–124.
- TURK 2012
Turk, Peter: Die Horte der Bronzezeit und ihre Fundplätze im “Kreuzungsbereich der Welten”. In: *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*. (Hrsg. Hansen, Svend – Neumann, Daniel – Vachta, Tilmann). Berlin, 2012. 211–226.

VASIČ 1982

Vasič, Rastko: Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1. (Hrsg. Hänsel, Bernhard) Berlin, 1982. 267–285.

VASIČ 1994

Vasič, Rastko: Die Sichen in Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien). *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/5. Stuttgart, 1994.

VASIČ 1999

Vasič, Rastko: Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien). *Prähistorische Bronzefunde* XIV/12. Stuttgart, 1999.

VASIČ 2010

Vasič, Rastko: Die Halsringe im Zentralbalkan. (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien). *Prähistorische Bronzefunde* XI/7. Stuttgart, 2010.

VASIČ 2015

Vasič, Rastko: Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren. *Prähistorische Bronzefunde* V/2. Stuttgart, 2015.

VÁCZI 2014

Váci Gábor: A hálózatelemzés régészeti alkalmazásának lehetőségei a késő bronzkori fémművesség tükrében – Potentials of the archaeological application of network analysis in the light of Late Bronze Age metallurgy. *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014). Budapest, 261–291.

VIDOVIĆ 1989

Vidović, Josip: Brončano doba Međimurja. *Arheološki vestnik* 39–40 (1988–1989 [1989]) Ljubljana, 453–474.

VINSKI-GASPARINI 1973

Vinski-Gasparini, Ksenija: *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.

WANZEK 1989

Wanzek, Burger: Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 2. Bonn, 1989.

WANZEK 1992

Wanzek, Burger: Der älterurnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti („Lengyeltóti II“) Komitat Somogy, Ungarn. Eine Vorlage. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 24 (1992). Berlin, 249–288.

WEIHS 2004

Weihls, Andreas: *Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Peggau (Steiermark)*. Bonn, 2004.

WINDHOLZ-KONRAD 2008

Windholz-Konrad, Maria: Der prähistorische Depotfund vom Brandgraben im Kainischtal, Steiermark. *Archäologie im Salzkammergut*. Katalog zur Ausstellung im ehemaligen Kloster Traunkirchen 29. April bis 2. November 2008. *Fundberichte aus Österreich Materialhefte* A/6 (2008). Wien, 48–81.

WINDHOLZ-KONRAD 2012

Windholz-Konrad, Maria: Das Deponierungsareal bei der Rabenwand im steirischen Kainischtal in Österreich. Zum ausgeprägten Hortphänomen entlang der Traun im Alpendurchgang zwischen Zinkelkogel und Hohem Sarstein. In: Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa. (Hrsg. Hansen, Svend – Neumann, Daniel – Vachta, Tilmann) *Berlin Studies of the Ancient World* 10. Berlin 2012, 117–149.

ŽERAVICA 1993

Žeravica, Zdenko: Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. *Prähistorische Bronzefunde* IX/18. Stuttgart, 1993.

ZOLTAI 1927

Zoltai Lajos: Jelentés Debrecen Szabad Királyi Város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1926. évi működéséről. Képekkel és a Debrecen-Látóképi bronzkincs leírásával. Debrecen. *Sz. Kir. Város Múzeumának Kiadványa* 21. Debrecen, 1927.

Késő bronzkori depó Oltárc-Márki hegyről Őskori manipulációk, szelektív és recens törések vizsgálata

2014 nyarán Virág István gombaszedés közben, a Zala megyei Oltárc közelében fekvő Márki hegy erdejében egy kincsleletre bukkant. A bronzdepó később a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjteményébe került – a megtaláló rokonainak: Szakál Jánosnak és Szakál Tamásnak – a közvetítésével. A leletegyüttes támadófegyverekből (kardhegy, 3 lándzsahegy, tőr), munkaeszközökből (10 nyélnyújtványos sarló, tokosbalta, szárnyasbalta, 3 kés), ékszer- és ruházati elemekből (8 nyakperec, 17 karperec, 2 karika, 6 fibula, 1 spirálkorong töredék, 2 bordázott korong) és egy összehajtott bronzlemezből állt. Jóllehet a Márki hegy régészeti-
leg korábban is ismert volt, hasonló kincslelet vagy szórvány fémtárgy nem került elő róla. A megtalálás pontos helyét, mely a Márki hegyen keresztül vezető földút mentén található, 2014 októberében Virág István segítségével sikerült azonosítani. Ekkor kerámia-töredékek és egy karperec töredék került elő. Később újabb terepi és fémkereső-műszeres kutatásra került sor az ELTE BTK Régészettudományi Intézet OTKA K 112427-es programja keretében, melynek eredményeként további kerámia- és fémleletek bukkantak elő.

A leletegyüttes feldolgozásának eredményei a hagyományos tipó-kronológiai elemzés mellett több fázisban elvégzett makroszkópikus és mikroszkópikus vizsgálatokra is támaszkodtak. Tipó-kronológiai szempontból a Márki hegyről származó bronzdepó

tárgyai elsősorban a Ha A1-es periódus fémleleteivel mutatnak hasonlóságot, ugyanakkor több tárgy esetén (pl.: rombusz átmetszetű és elhegyesedő végű karikák) is felvethető, hogy a lelet keltezése a Ha B1-ig tolható ki. A depó fiatalabb időszakban történt földbekerülése mellett szólnak az ötszög pengés lándzsahegy párhuzamai, melyek a lengyel időrendi szisztéma alapján az ún. Ha A2-Ha B1-es periódusra keltezhetőek. A makroszkópikus és mikroszkópikus vizsgálatok eredményeként egy sajátos képet lehetett körvonalazni a Márki hegyről származó leletről. A recens sérülések leválogatása után kiderült, hogy a depóban jórészt intakt, használatra alkalmas vagy intenzív használati nyomokat magukon viselő késztermékeket helyeztek el (kivételnek számít a lemeznyersanyag). Az őskori szándékos törések és manipulációk száma alacsony volt, és különleges tárgyakon (pl.: kard) vagy formában (összerakott tárgyak) jelent meg. A restaurálatlan állapotban elemzett tárgyfelület és a megtaláló beszámolója alapján feltételezhetjük, hogy a korszak ismert kontextusú leleteihez hasonlóan az oltárci depó tárgyai is rendezett formában kerülhettek lerakásra. A vizsgálatok során megállapítást nyert szabályos mintázatok erősen felvetik a lelet rituális voltát, habár a lelet végleges interpretációjához további terepi kutatásra és a tanulmányban alkalmazott módszerek alapján elvégzett összehasonlító vizsgálatokra van szükségünk.

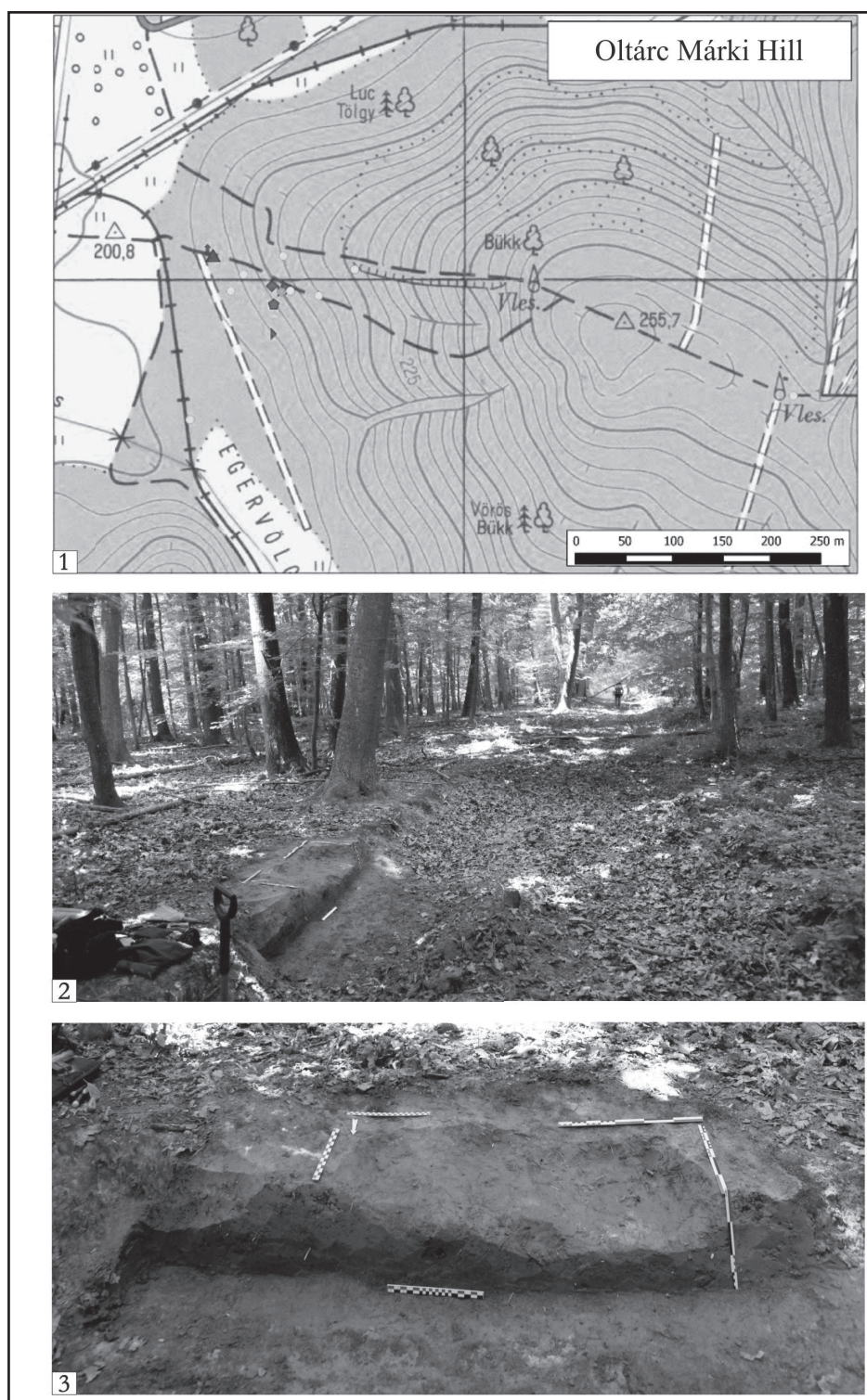

Fig. 1. The find-spot: 1 Topographical situation of the Márki Hill, 2–3 Excavated find spot of the hoard (Gábor V. Szabó)
 1. kép: A lelőhely: 1 Oltárc-Márki hegy topográfiai helyzete, 2–3 A depó feltárt gödre (Fotó: V. Szabó Gábor)

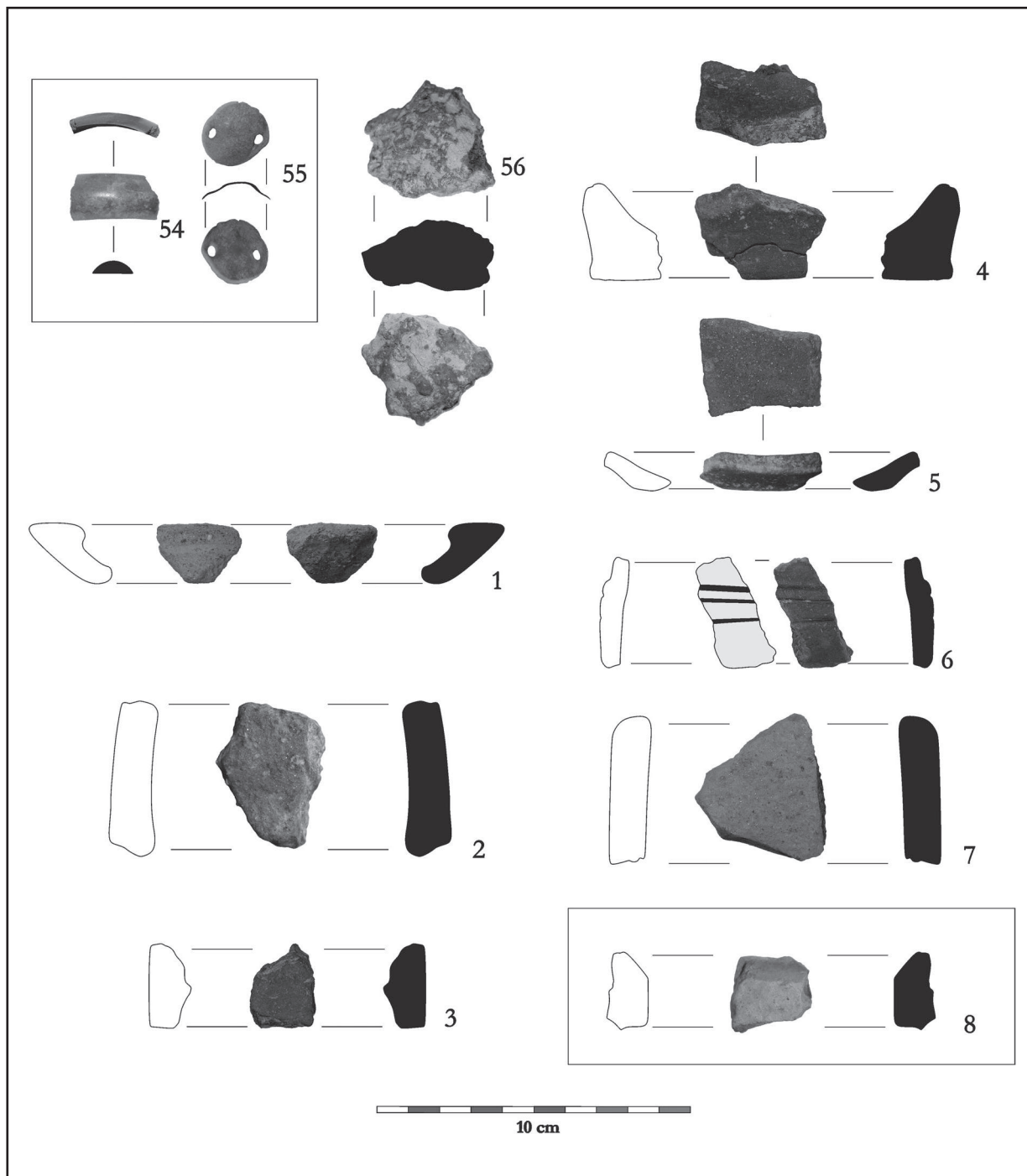

Fig. 2: Selected metal and ceramic finds from the Márki hill: 54–55 A fragment of a Late Bronze Age semicircle-sectioned arming and a perforated knob, 56 Iron slag, 1–8 Prehistoric and medieval period potsherds found in the area of the hoard, 8. A Late Bronze Age potsherd from the top of the Márki Hill

2. kép: Válogatott fém és kerámia leletek a Márki hegyről: 54–55 Késő bronzkori, félkör átmetszetű karperec töredéke és lyukasított pityke, 56 Vassalak, 1–7 Óskori és középkori edénytöredékek a depó környezetéből, 8. Késő bronzkori edénytöredék a Márki hegy tetejéről

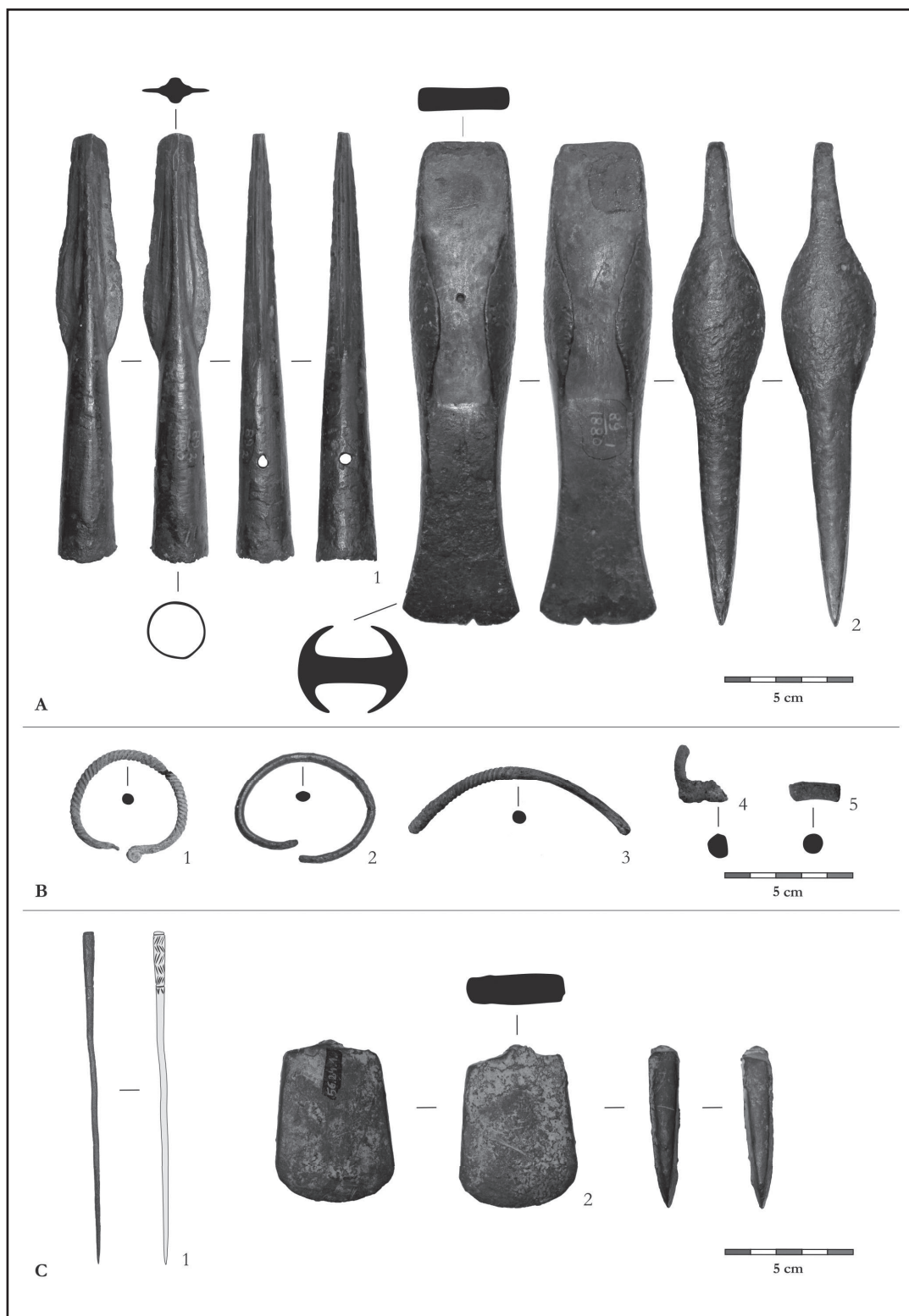

Fig. 3: Late Bronze Age metal finds from Zala County (Collection of Hungarian National Museum): A. Nemeshetés (Cat. no. 2.3) B. Söjtör (Cat. no. 4) C. Zalaszentmihály (Cat. no. 5)
 3. kép: Késő bronzkori, Zala megyei fémleletek (Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye). A. Nemeshetés (Cat. no. 2.3) B. Söjtör (Cat. no. 4) C. Zalaszentmihály (Cat. no. 5)

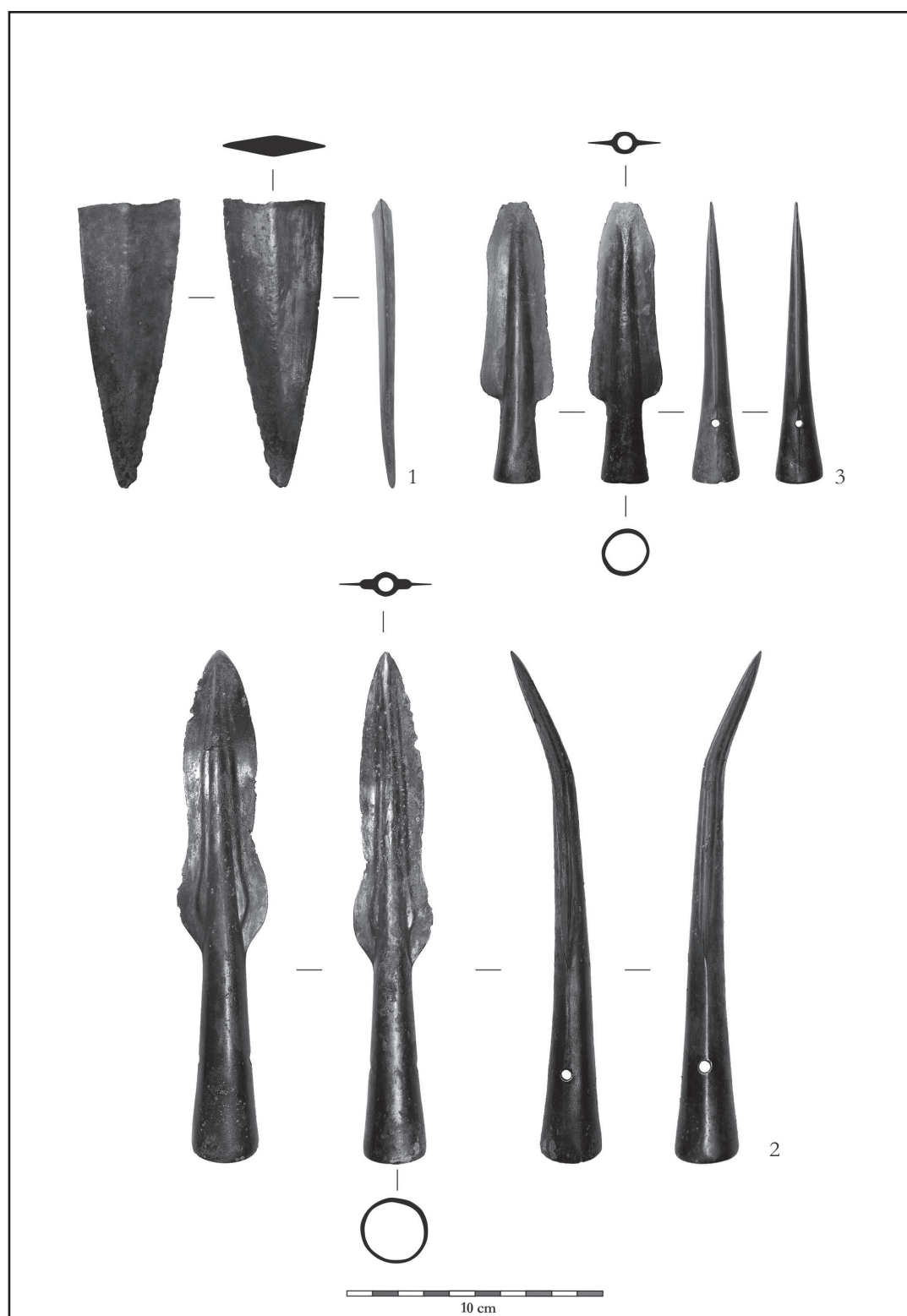

Fig. 4: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 1 Sword tip, 2–3. Spearheads (Photos: Lilla Éva Horváth)
4. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 1. Kardhegy, 2–3. Lándzsahegyek (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

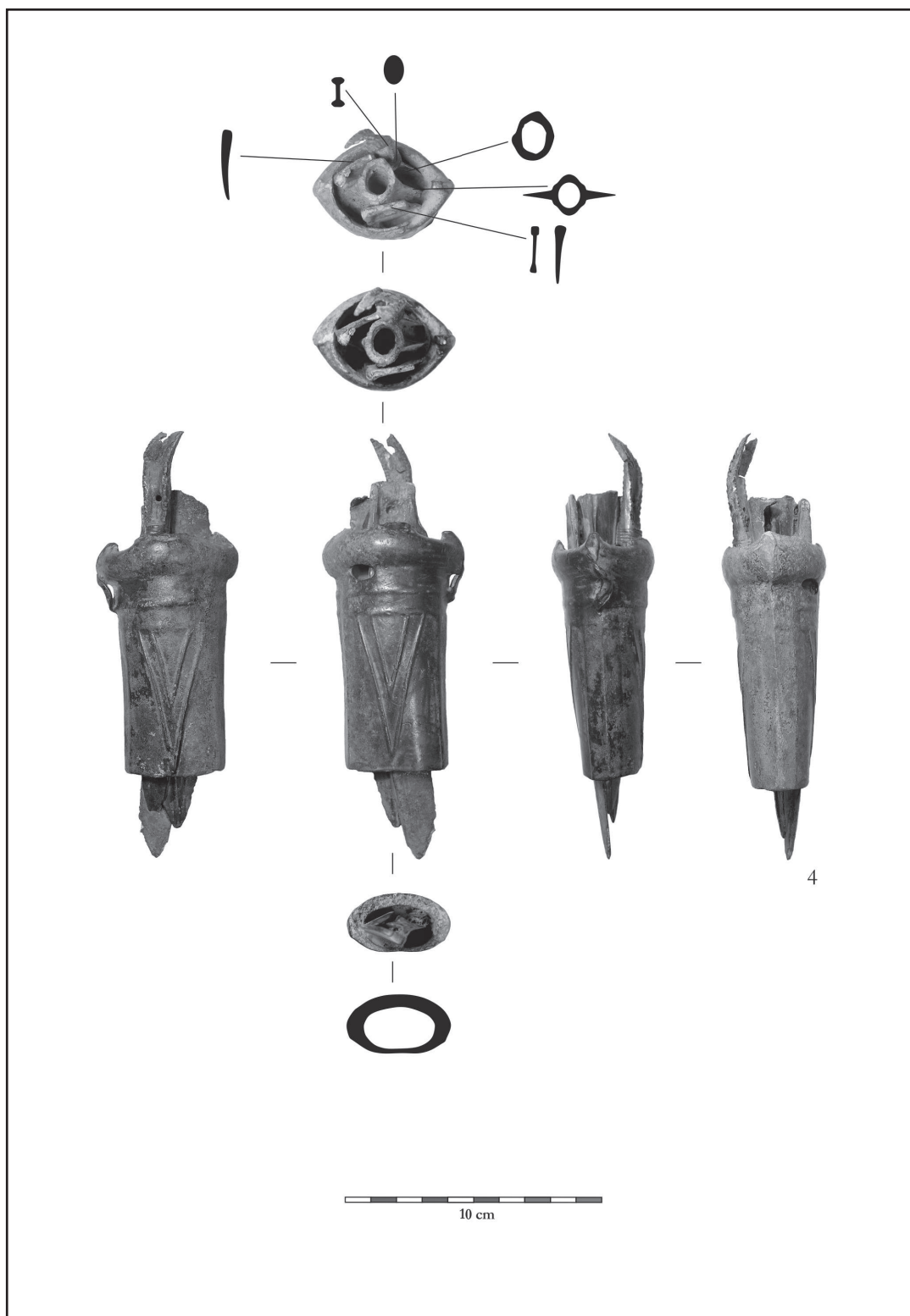

Fig. 5: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 4 Combined objects (socketed axe, three knives, spearhead) (Photos: Lilla Éva Horváth)
 5. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 4 Összerakott tárgyak (tokosbalta, három kés, lándzsahegy) (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

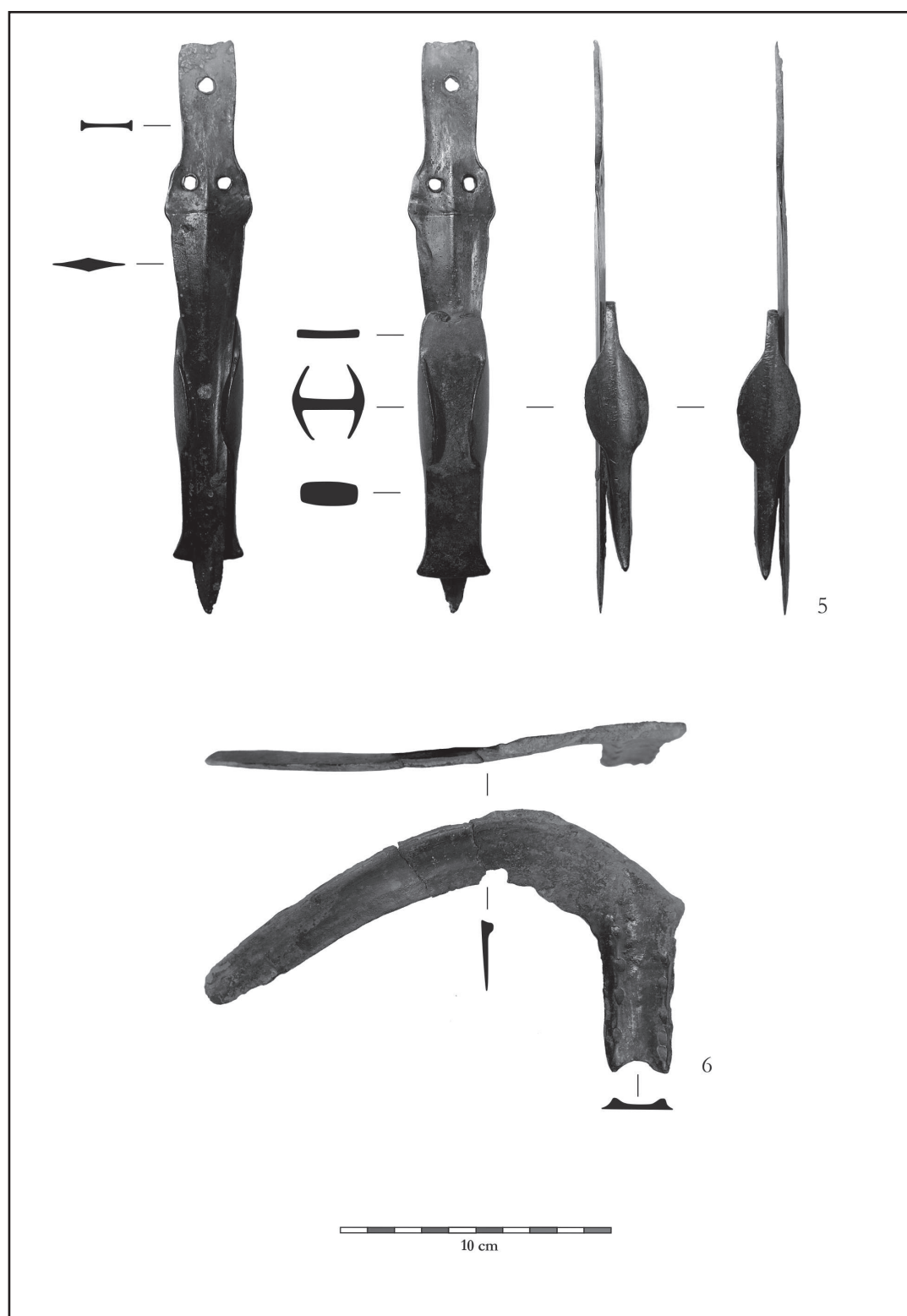

Fig. 6: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 5 Combined objects (dagger and winged axe), 6 Flanged sickle (Photos: Lilla Éva Horváth)
6. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 5 Összerakott tárgyak (tőr és szárnyasbalta), 6 Nyélnyújtványos sarló (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

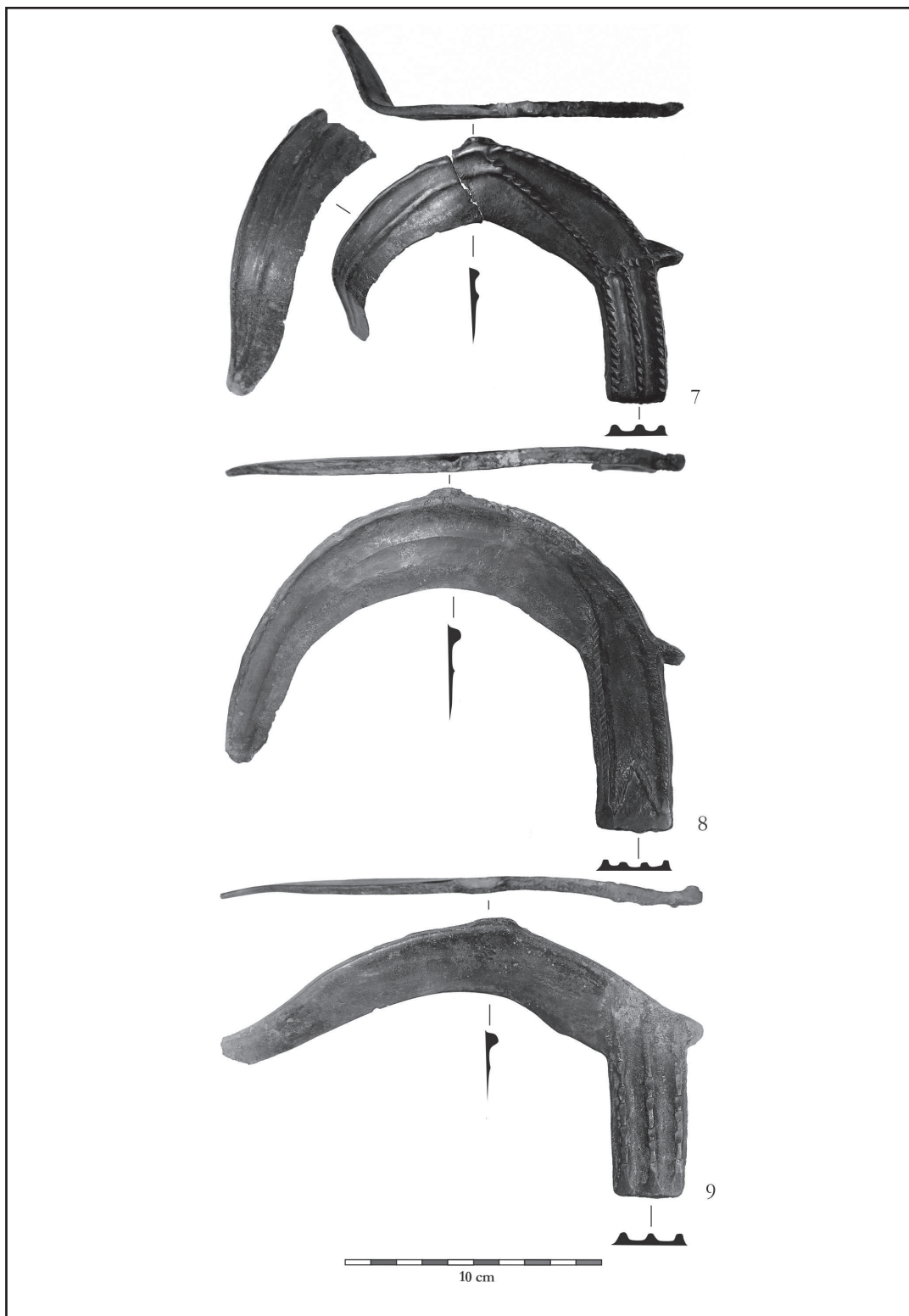

Fig. 7: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 7–9 Flanged sickles (Photos: Lilla Éva Horváth)
7. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 7–9 Nyélnyújtványos sarlók (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

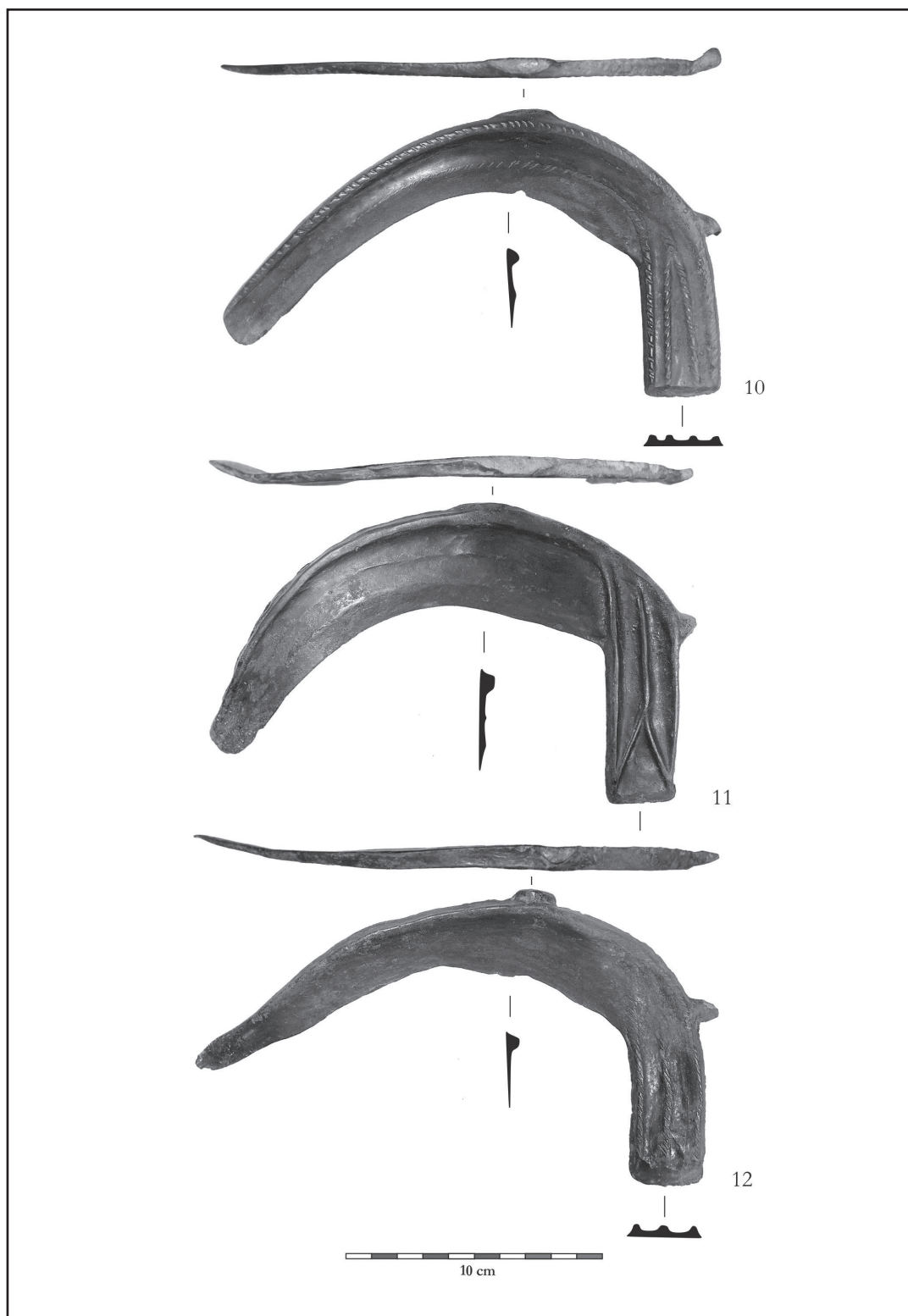

Fig. 8: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 10–12 Flanged sickles (Photos: Lilla Éva Horváth)
8. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 10–12 Nyélnyújtványos sarlók (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

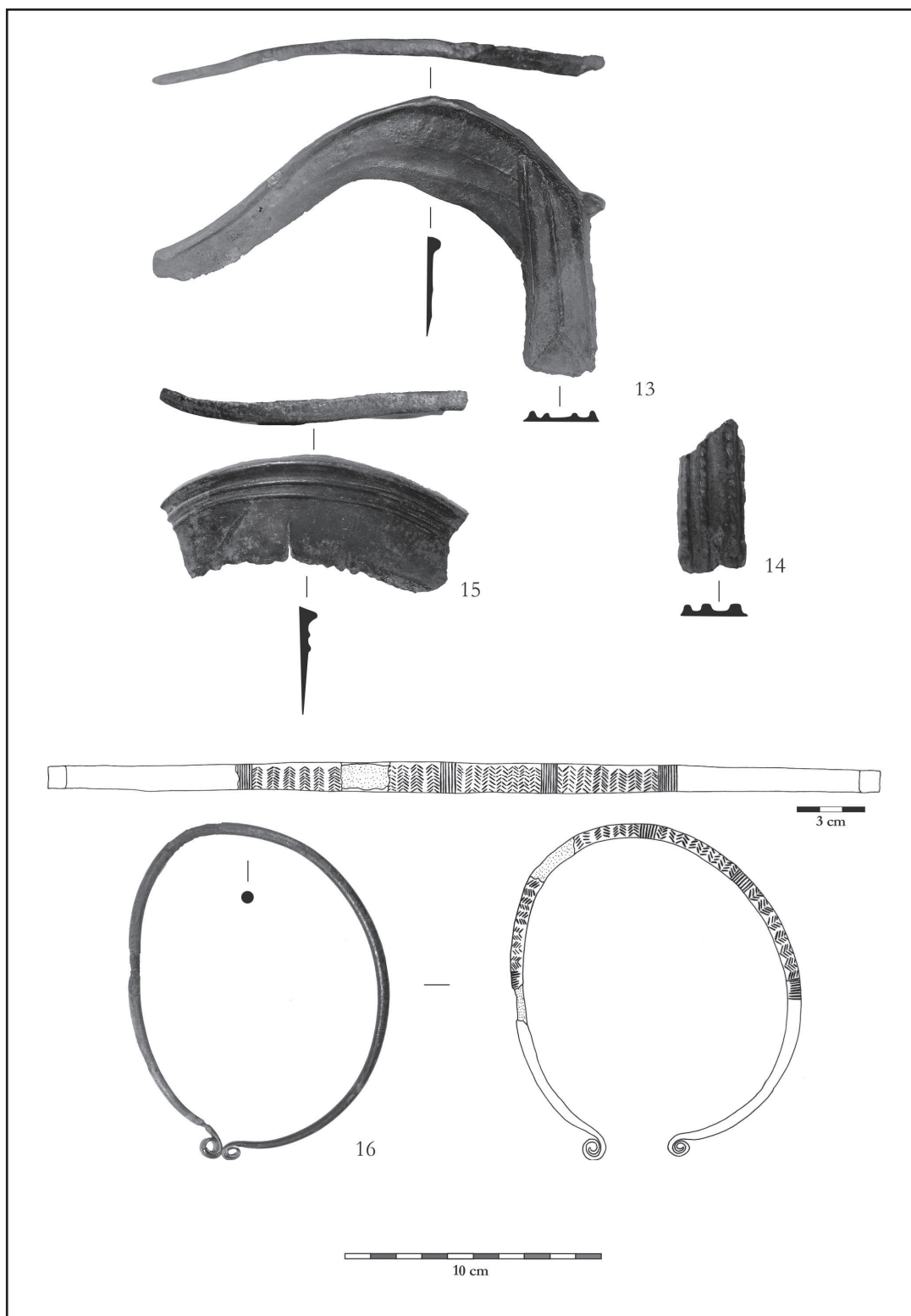

Fig. 9: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 13–15 Sickles, 16 torcs (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
 9. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 13–14 Nyélnyújtványos sarlók, 16 Nyakperek (Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajz: Ambrus Edit)

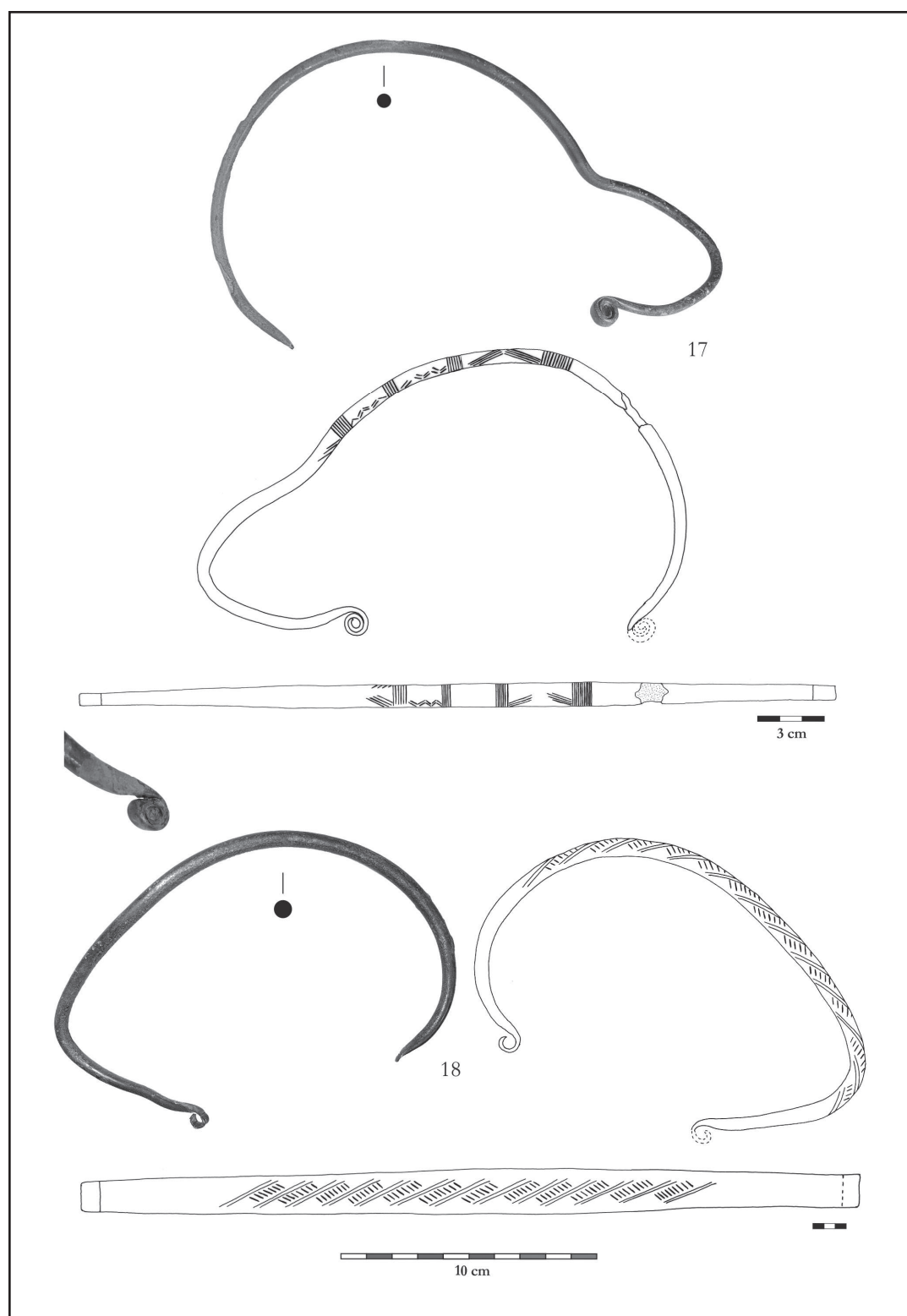

Fig. 10: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 17–18 Torques (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
10. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 17–18 Nyakperecek (Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajzok: Ambrus Edit)

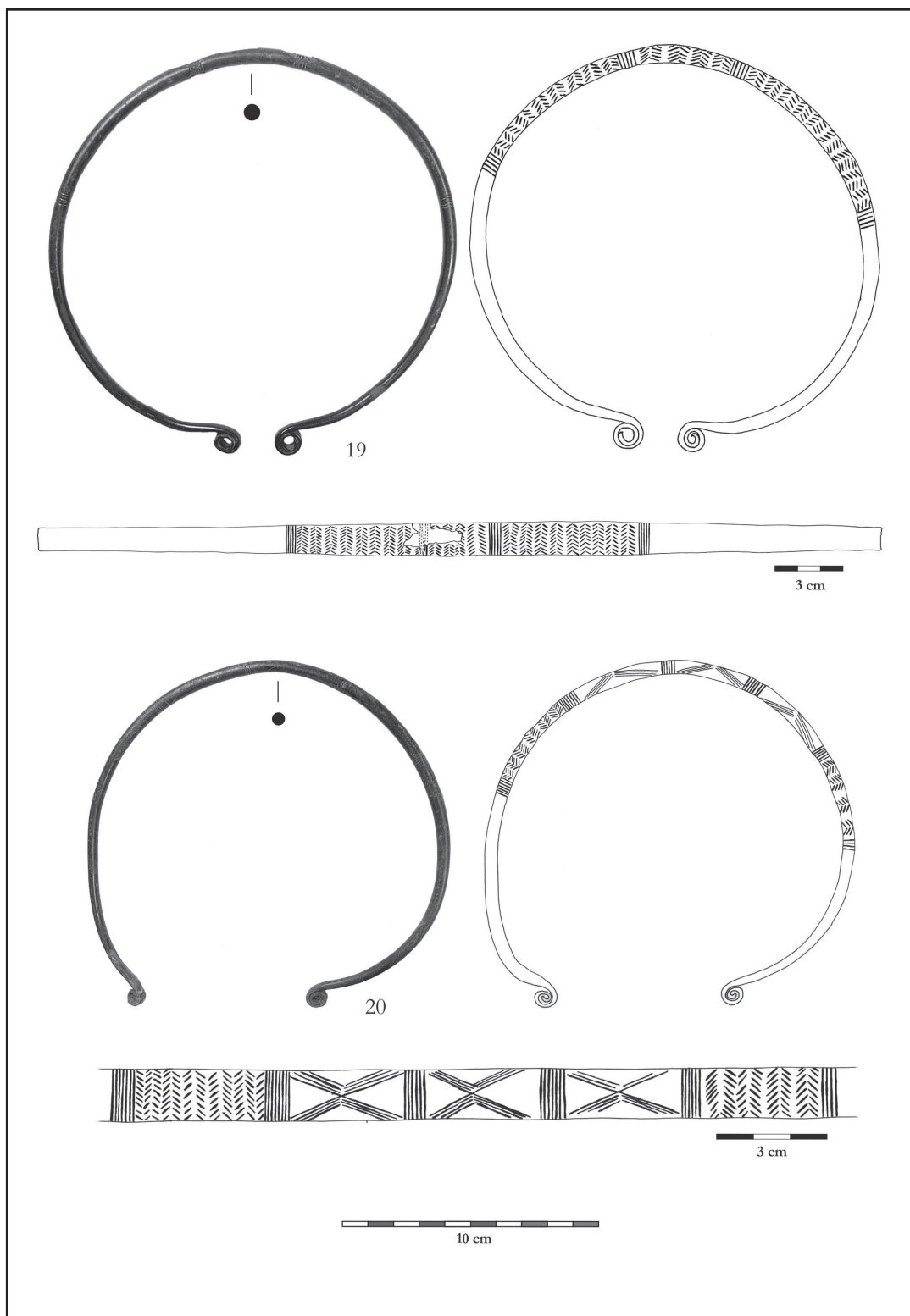

Fig. 11: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 19–20 Torcs (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
 11. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 19–20 Nyakperecek (Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajzok: Ambrus Edit)

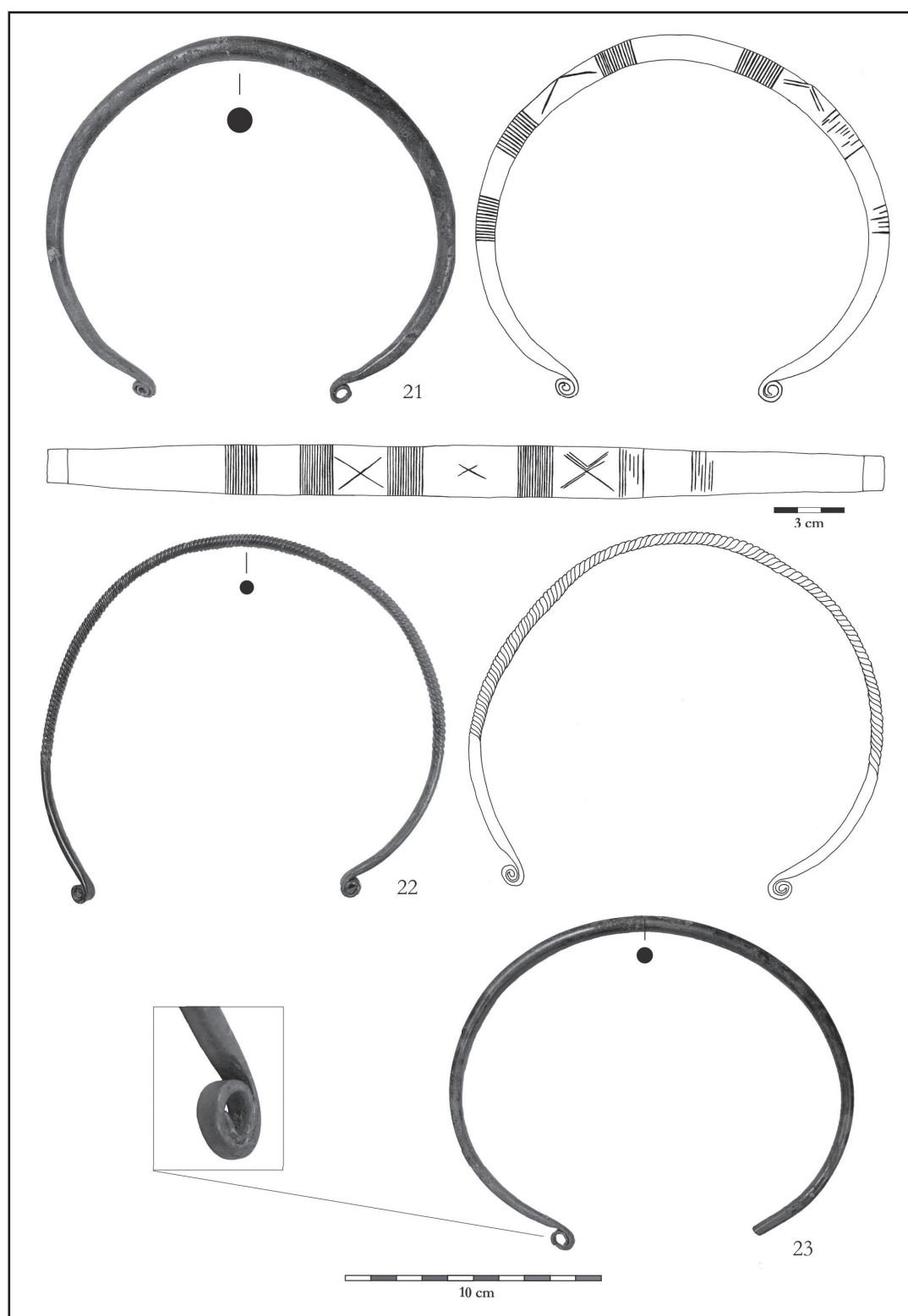

Fig. 12: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 21–23 Torcs (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
 12. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 21–23 Nyakperecek (Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajzok: Ambrus Edit)

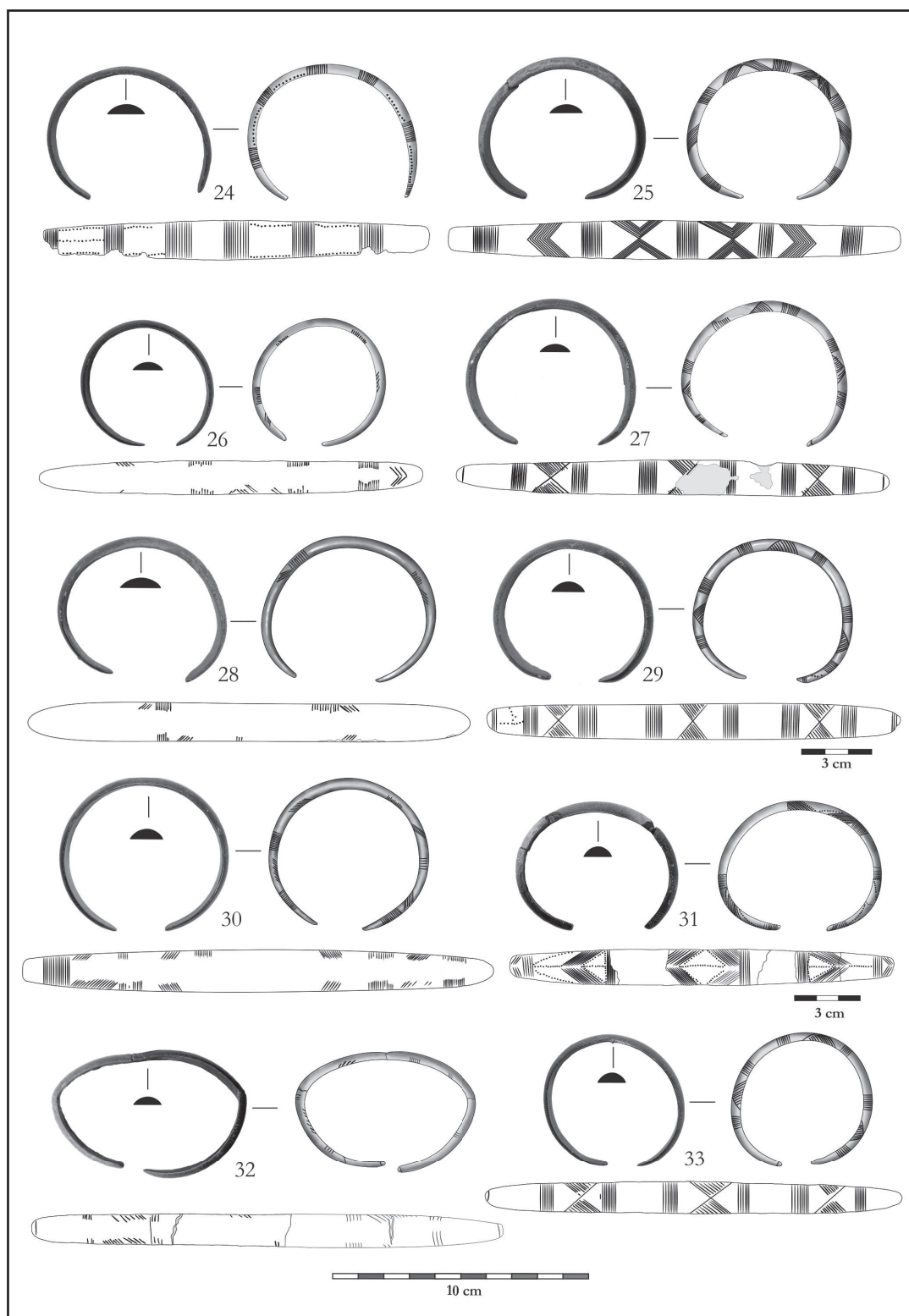

Fig. 13: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 24–33 Armrings (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
 13. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 24–33 Karperecek (Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajzok: Ambrus Edit)

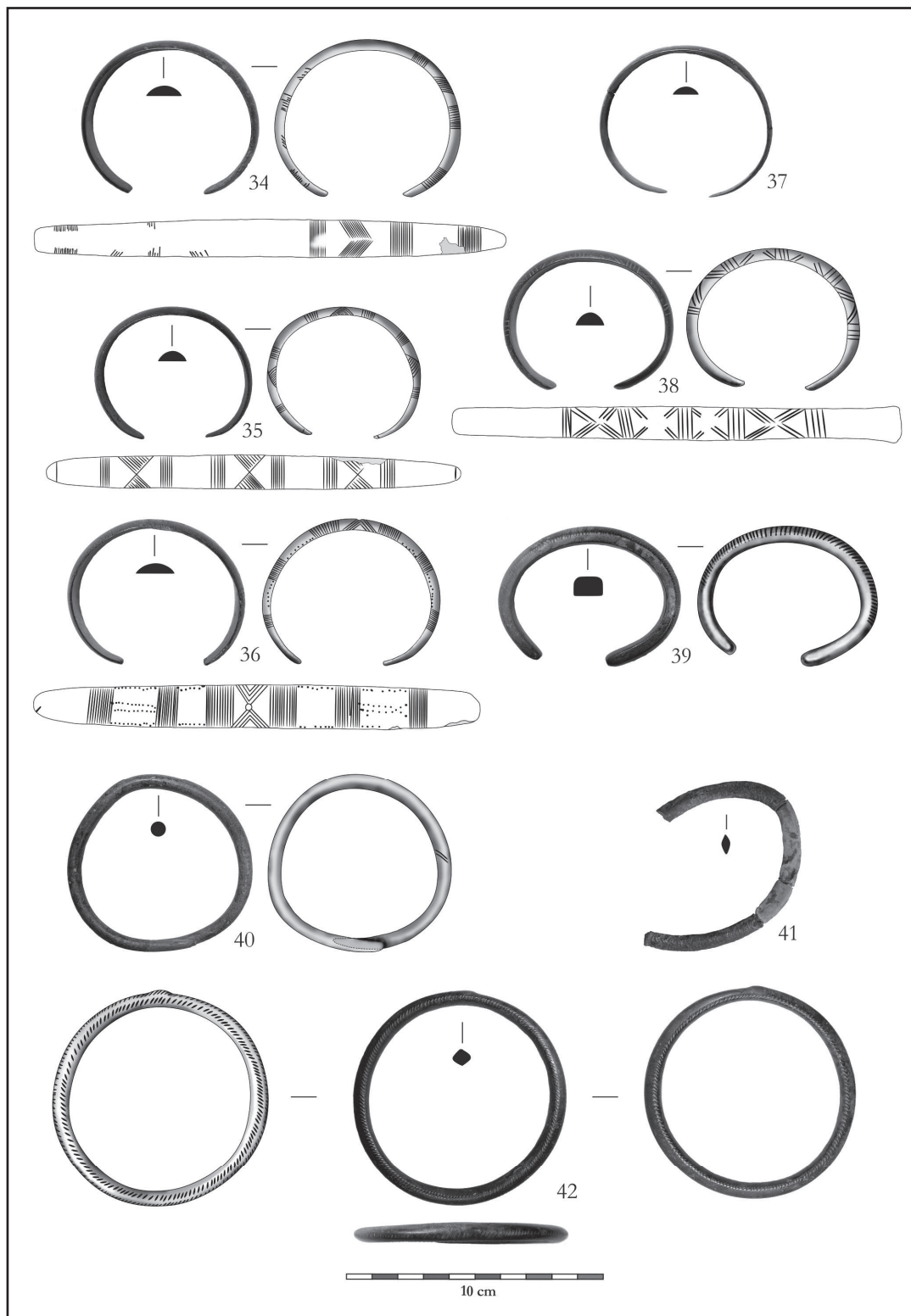

Fig. 14: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 34–39 Armrings, 40 Ring with tapering terminals, 41–42 Rhomboid-sectioned annular rings
(Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)

14. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 34–39 Karperecek, 40 Elhegyesedő végű karika, 41–42 Rombusz átmetszetű zárt karikák
(Fényképek: Horváth Lilla Éva, Rajzok: Ambrus Edit)

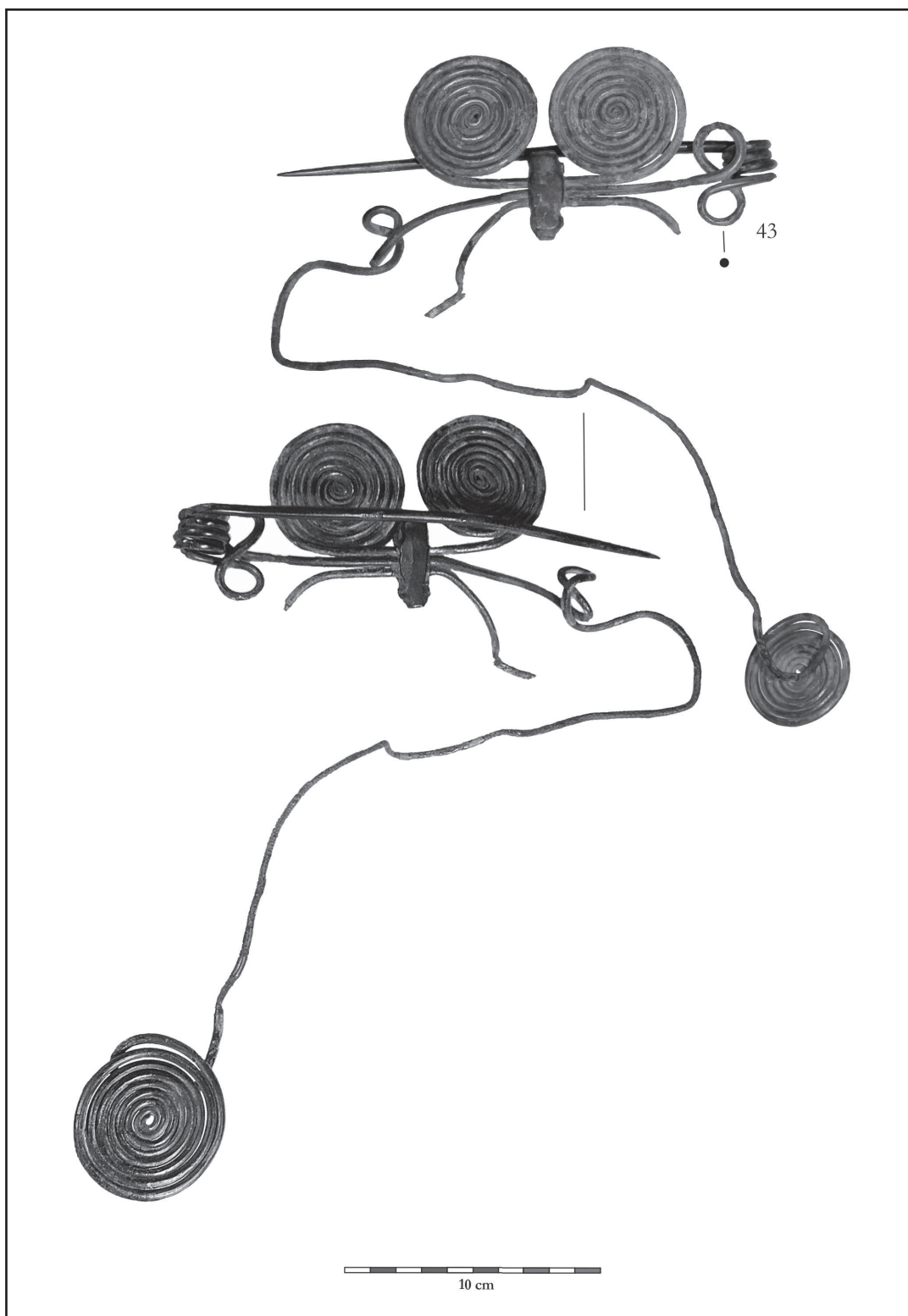

Fig. 15: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 43 Passamenterie fibula type A1 (Photos: Lilla Éva Horváth)
15. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 43 A1 típusú paszományos fibula (Fényképek: Horváth Lilla Éva)

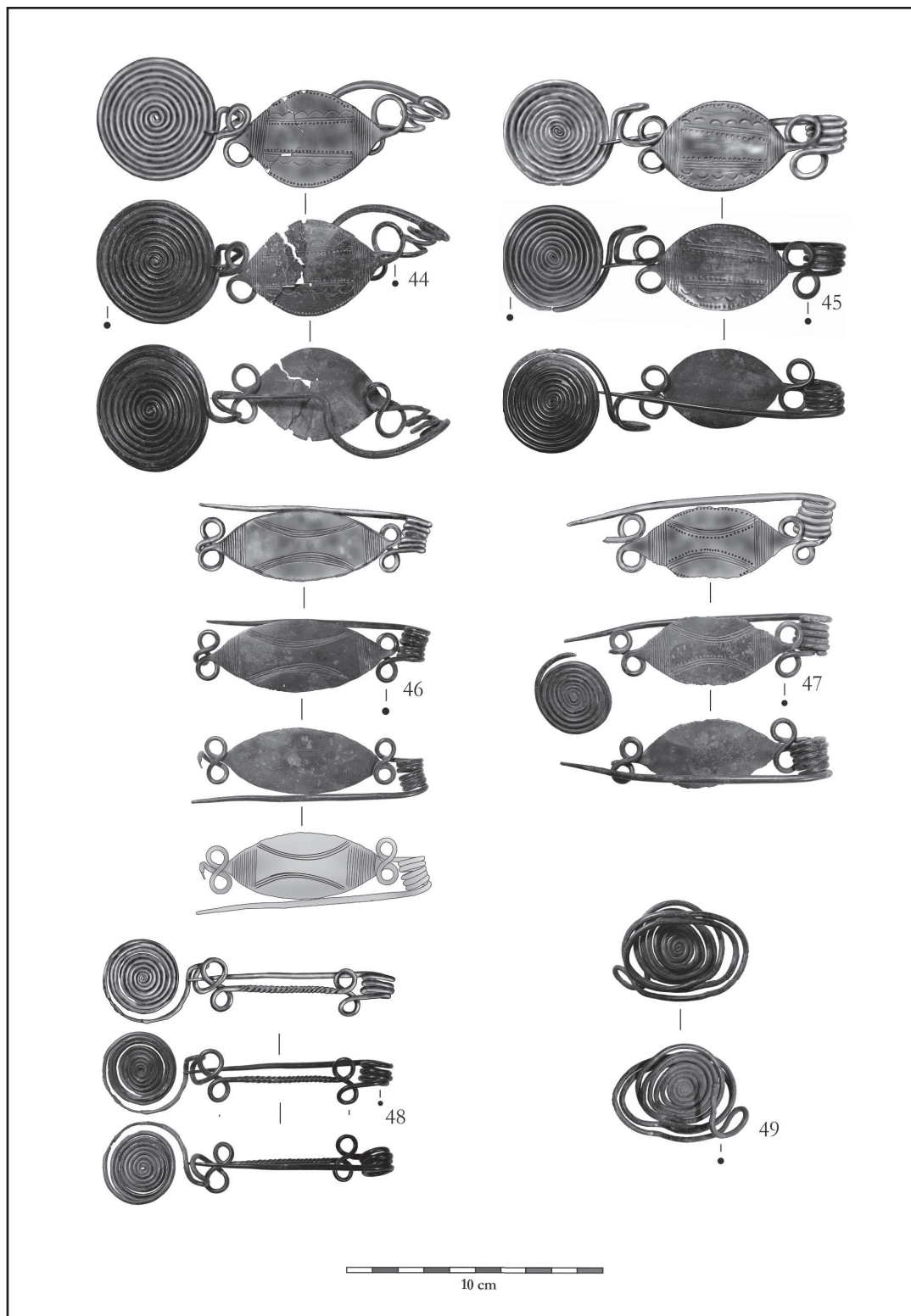

Fig. 16: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 44–47 Röschtz-Sanisláu type fibula, 48 Vösendorf type fibula, 49 Fibula spiral
 (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)
 16. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 44–47 Röschtz-Sanisláu típusú fibula, 48. Vösendorf típusú fibula, 49. Fibula korong
 (Photos: Lilla Éva Horváth, Drawings: Edit Ambrus)

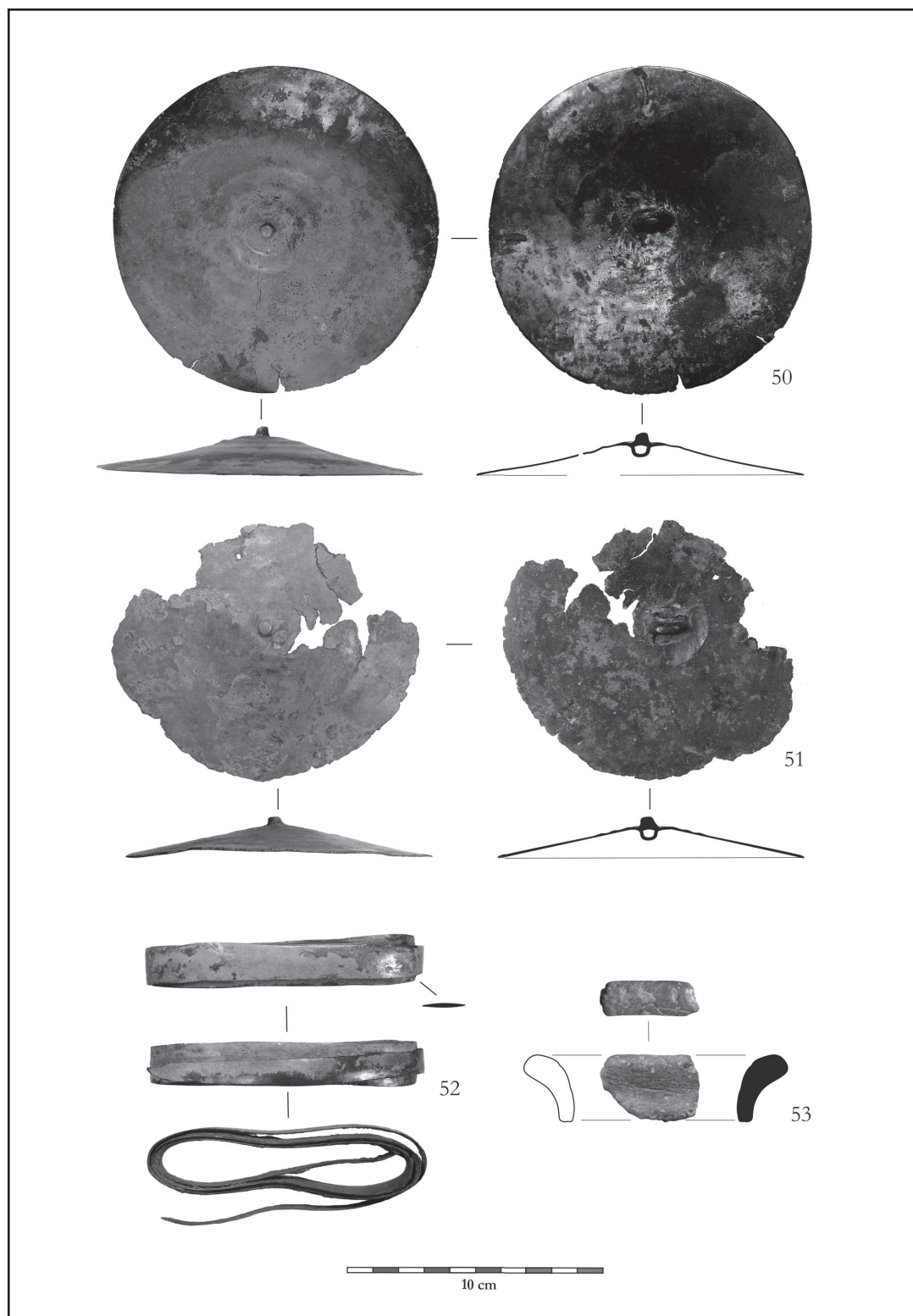

Fig. 17: The Hoard from Oltárc Márki Hill: 50–51 Ribbed discs (Phalerae), 52 Folded bronze sheet, 53 Ceramic vessel's rim
(Photos: Lilla Éva Horváth)

17. kép: Az Oltárc Márki hegyi depó: 50–51 Bordázott korongok (falerák), 52 Összehajtott bronzlemez, 53 Kerámia edény pereme
(Fényképek: Horváth Lilla Éva)

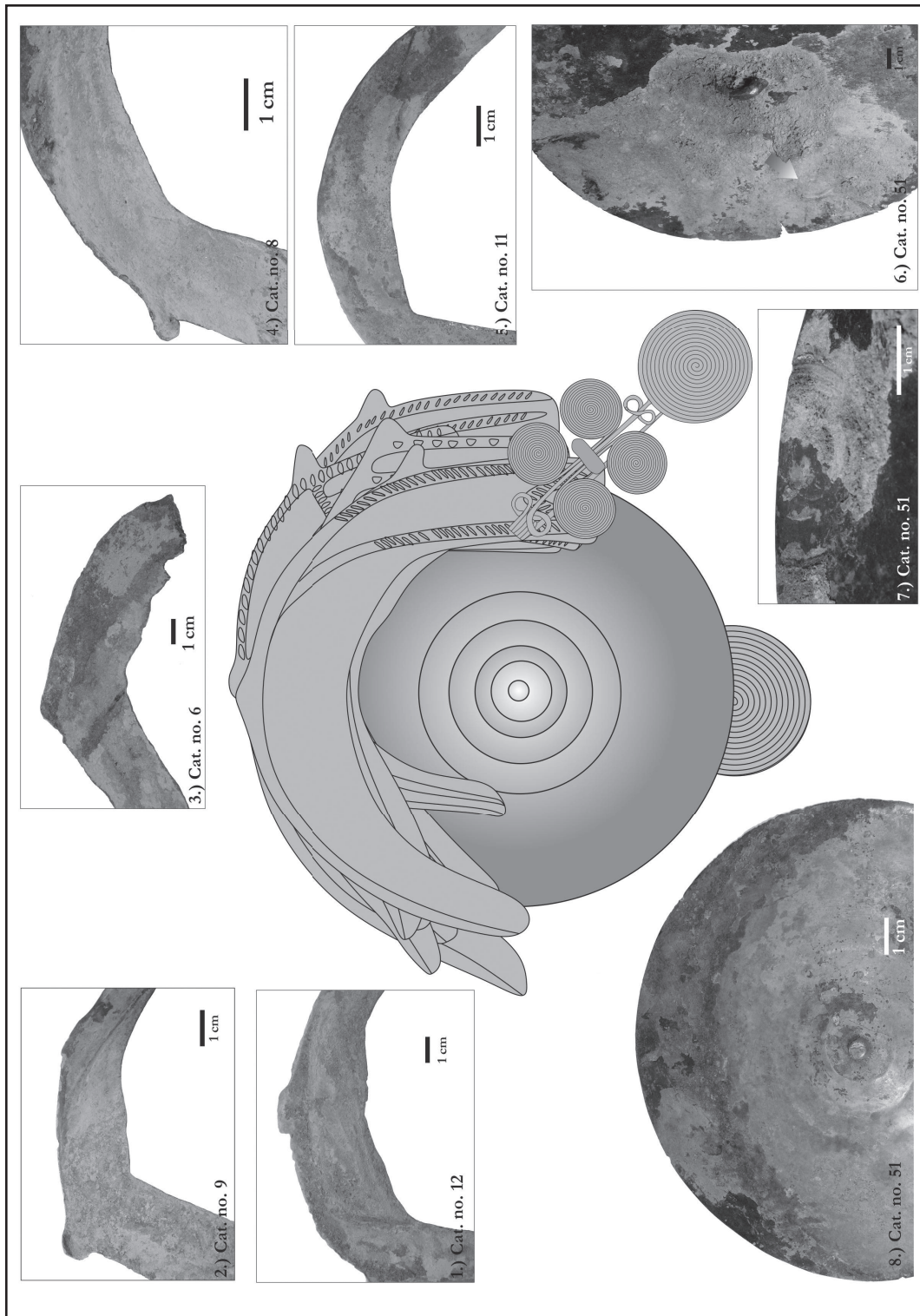

Fig. 18: Mud imprints: 1–5 Mud imprints of sickles on the backside of flanged sickles, 6–7 Mud imprints of fibulae on the Cat. no. 51 phalera, 8 Mud imprint of a sickle's blade on the Cat. no. 51 phalera (Photos: János Gábor Tarbay and Lilla Éva Horváth)
 18. kép: Sárleányomatok: 1–5 Sárleők sárleányomatai a nyélnyújtványos sárleők hátsó részén, 6–7 Fibula sárleányomatai a 51. falerán, 8 Sárleőpenge sárleányomata az 51. falerán (Fényképek: Tarbay János Gábor és Horváth Lilla Éva)

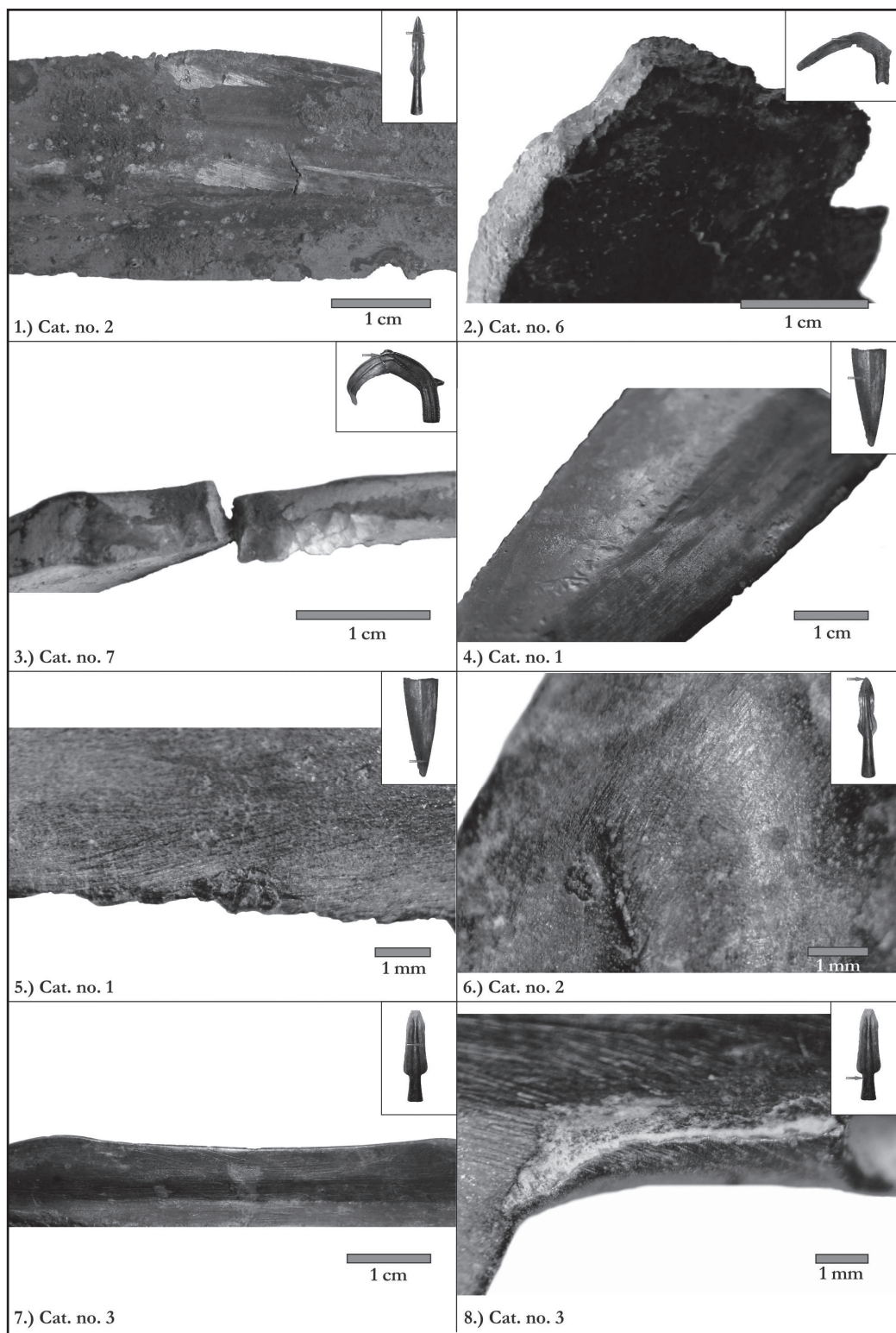

Fig. 19: Selected images of the macroscopic and microscopic observations: 1 Recent impact damage on a spearhead, 2–3 Recent breakage surfaces of a flanged sickles, 4 Small impact damages on the sword tip, 5 Polishing and sharpening traces of the sword, 6 Polishing traces on a spearhead, 7 Hammered edge of a spearhead, 8 Polishing traces along the socket of a spearhead
 19. kép: A makroszkópikus és mikroszkópikus megfigyelések válogatott képei: 1 Recens becsapódásnyom lándzsahegyen, 2–3 Recens törésfelületek nyélnyújtványos sarlókon, 4 Kis becsapódásnyomok kardhegyen, 5 Csiszolás és élezésnyomok kardon, 6 Csiszolásnyomok lándzsahegyen, 7 Lándzsahegy kalapált pengéje, 8 Csiszolásnyomok lándzsa köptüje mentén

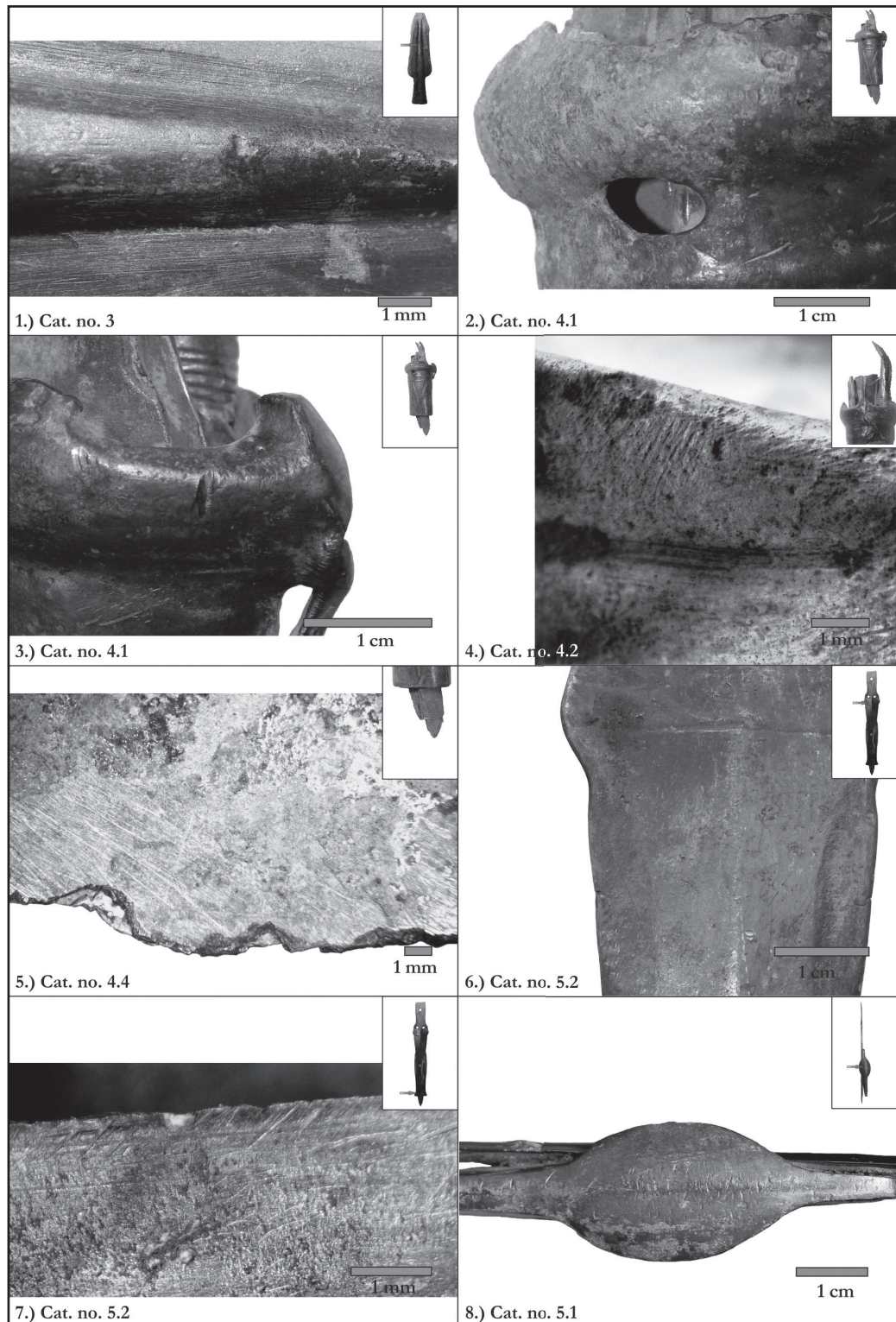

Fig. 20: Selected images of the macroscopic and microscopic observations: 1 Polishing traces on the surface of a spearhead, 2 Misrun defect below the socketed axe's rim, 3 Amorphous rim of a socketed axe, 4 Sharpening traces on a spearhead, 5 Hammered blade of the dagger, 6 Sharpening traces along the edge of the dagger, 8 Small impact mark indentations along the narrow side of winged axe
 Fig 20: A makroszkópikus és mikroszkópikus megfigyelések válogatott képei: 1 Csiszolásnyomok lándzsahegyen, 2 Hidegfolyásos öntési hiba tokosbalta pereme alatt, 3 Amorfra öntött tokosbalta perem, 4 Élezésnyomok lándzsahegyen, 5 Élezésnyomok késpengén, 6 Kalapálásnyomok törőn, 7 Élezésnyomok törőn, 8 Becsapódásnyomok a szárnyasbalta keskeny oldalán

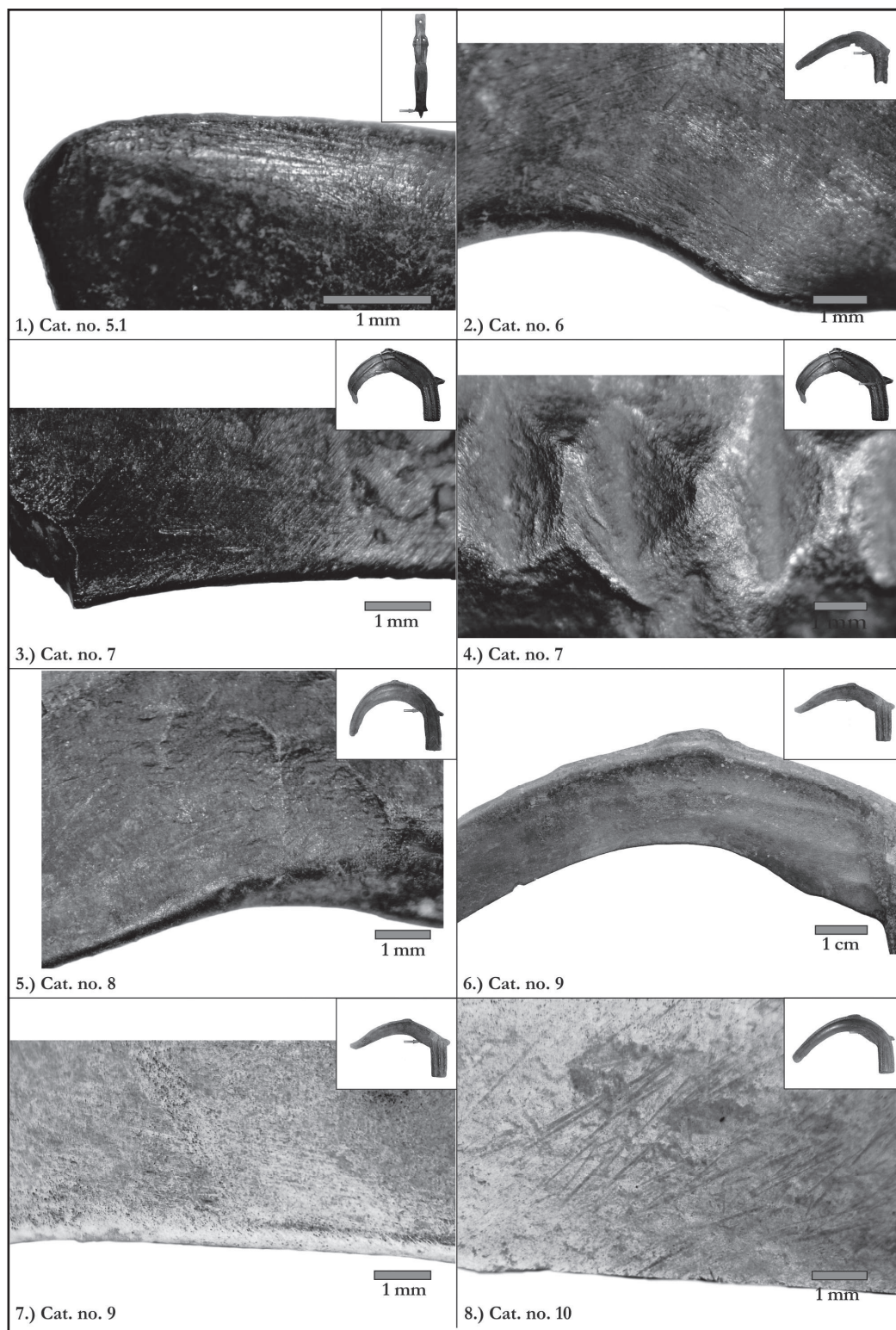

Fig. 21: Selected images of the macroscopic and microscopic observations: 1 Sharpening traces on the winged axe's blade, 2 Abrasion traces on sickle's blade, 3 Sharpening traces on sickle's blade, 4 Incised rib of a sickle, 5 Abrasion and hammering traces on sickle's blade, 6 Tapered sickle blade due to repeated resharpening, 7 Sharpening of a sickle's blade, 8 Sharpening and possible usewear traces on sickle's blade

21. kép: A makroszkópikus és mikroszkópikus megfigyelések válogatott képei: 1 Élezésnyomok szárnyasbalta pengéjén, 2 Kopásnyomok sarló-pengén, 3 Élezésnyomok sarlópengén, 4 Beütött díszítések sarlónyel bordákon, 5 Kopás és kalapálásnyomok sarlópengén, 6 Újraélezés következtében elkeskenyedő sarlópenge, 7 Sarlópenge élezésnyomai, 8 Élezés és feltételezhető használati nyomok sarlópengén

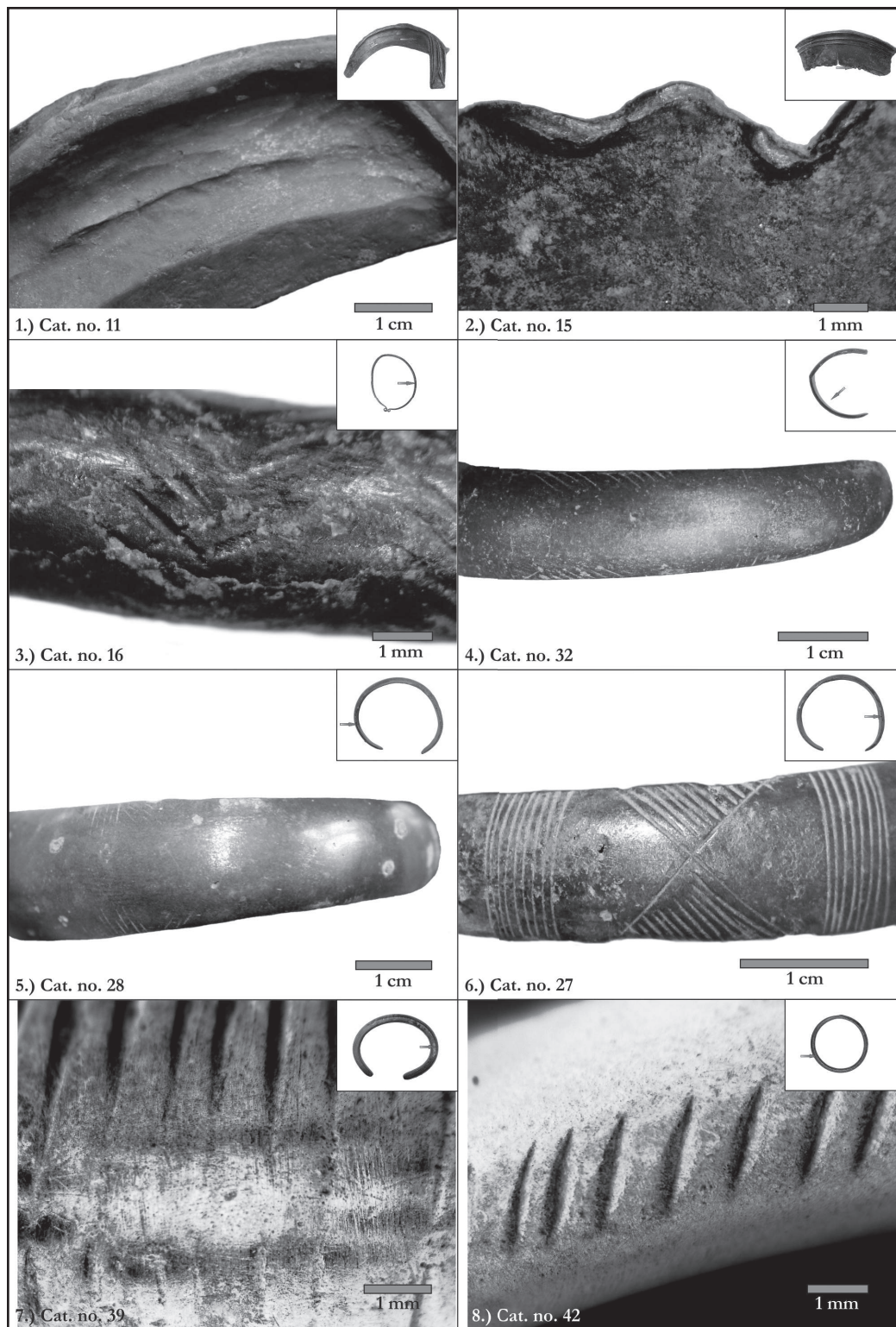

Fig. 22: Selected images of the macroscopic and microscopic observations: 1 Hammering traces on flange sickle, 2 V-shaped notches on a sickle edge, 3 Torcs's decoration, 4 Abrasion traces of armrings, 5 Decoration of an armring, 6 Abrasion traces on an armring, 7-8 Decoration of an armring
 22. kép: A makroszkópikus és mikroszkópikus megfigyelések válogatott képei: 1. Kalapálásnyomok nyélnyújtványos sarlón, 2 Mély csorbulásnyomok sarlópengén, 3 Nyakperccel díszítése, 4 Kopásnyomok karpereceken, 5 Karpereccel díszítése, 6 Kopásnyomok karpereceken, 7-8 Karpereccel díszítése

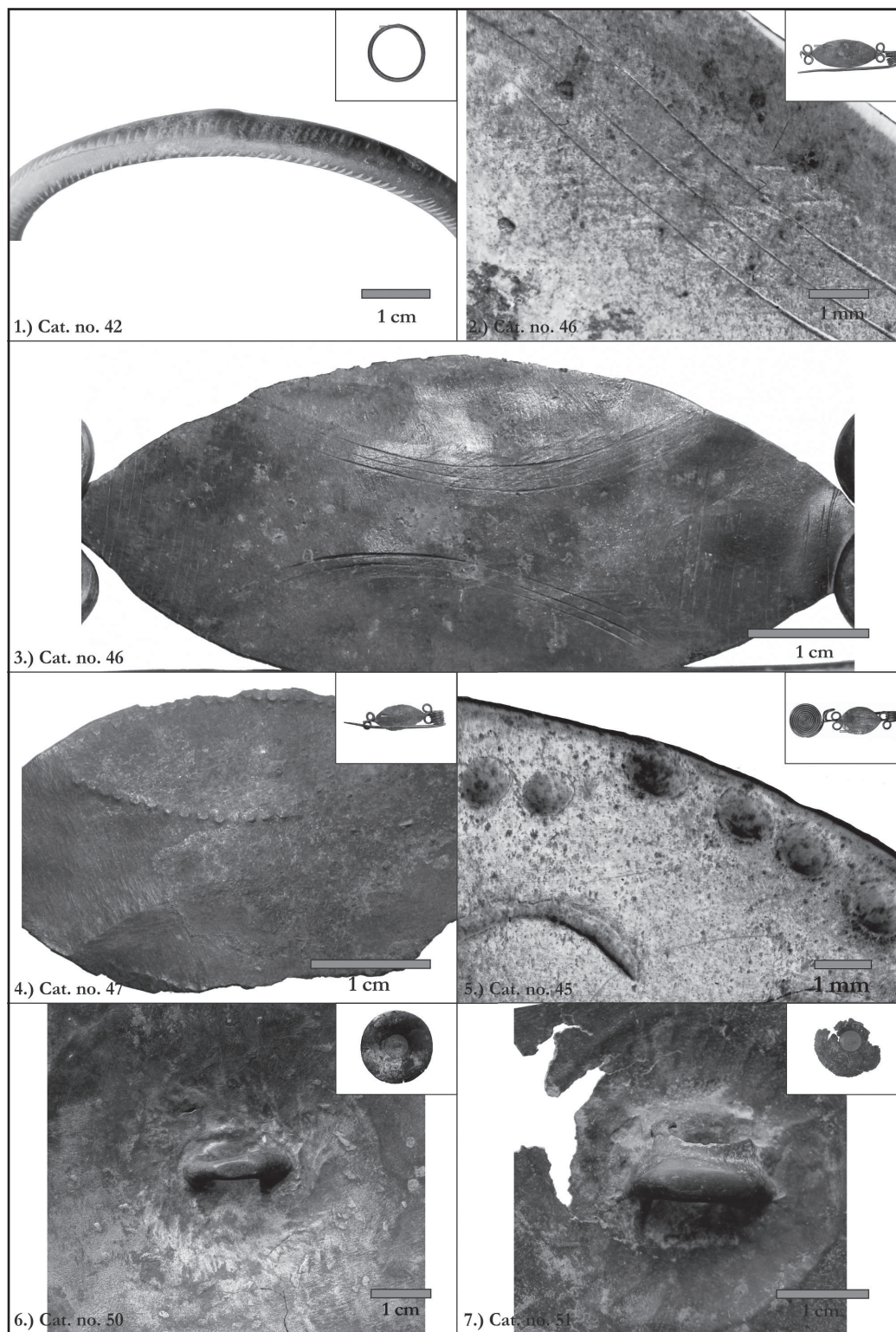

Fig. 23: Selected images of the macroscopic and microscopic observations: 1 Remains of runners on the Cat. no. 42 ring, 2–3 Unsuccessfully removed decoration on the reverse side of the Cat. no. 46. fibula's plate, 4 Chased decoration on the reverse side of a fibula, 5 Chased decoration, 6 Traces of casting around the loop of a phalerae, abrasion traces on the loop, 7 Traces of casting around the loop of a phalerae
 23. kép: A makroszkópikus és mikroszkópikus megfigyelések válogatott képei: 1 Öntőcsap nyomok a Cat. no. 42 karikán, 2–3 Részlegesen elcsiszolt poncolt díszítés a Cat. no. 46. lemezkengyeles fibulán, 4 Átnyomódott poncolt díszítés lemezkengyeles fibula hátulján, 5 Poncolt díszítés lemezkengyeles fibulán, 6 Öntési nyomok falerakorong füle körül, kopásnyomok falerakorong fülén, 7 Öntési nyomok falera fülén

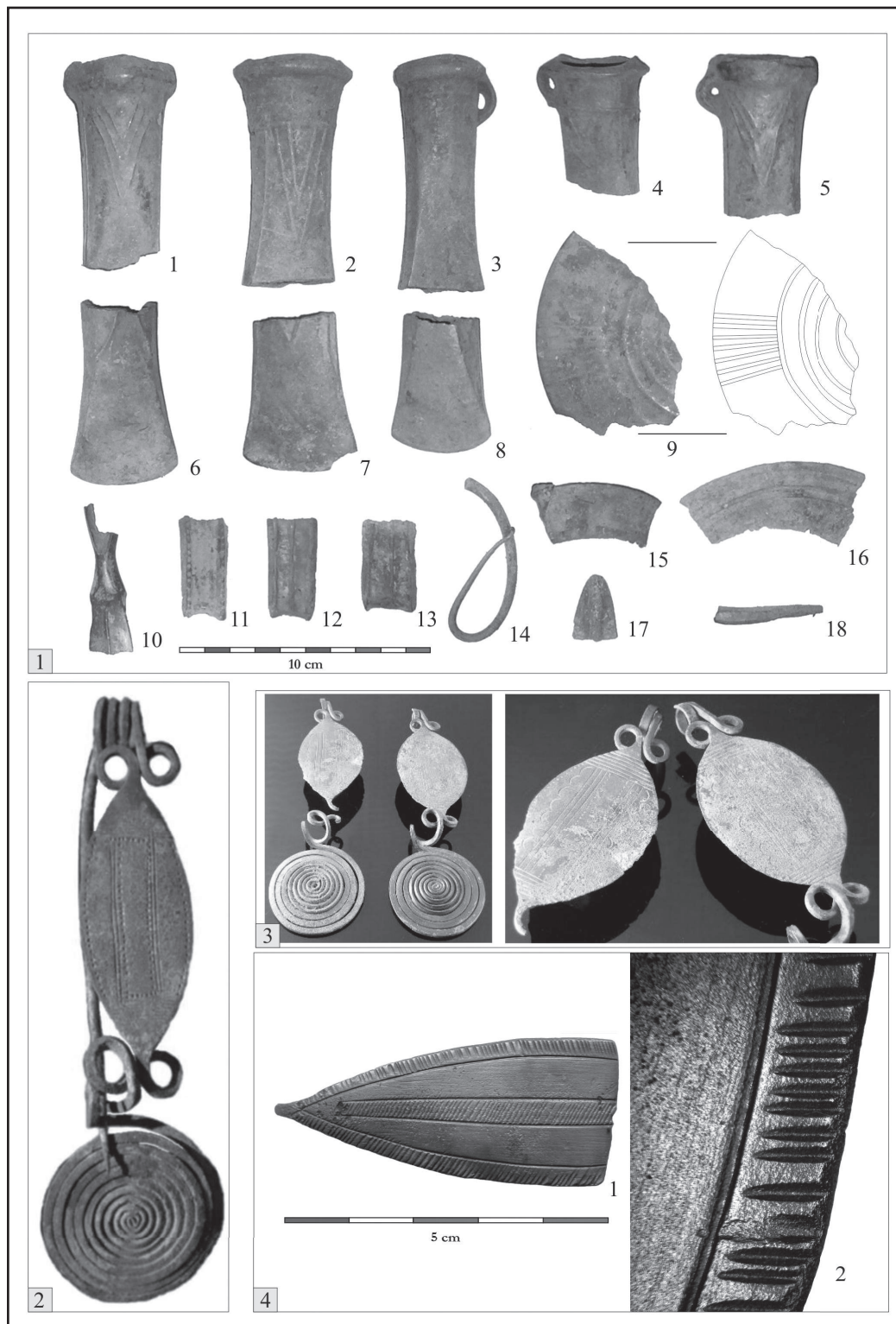

Fig. 24: 1 A looted hoard from southwestern Carpathian Basin or the Balkans (eBay), 2–3 Unprovenanced Röschtz-Sanisläu type fibulae (eBay), 4 Blattbügelfibel from an old private collection from Kaspula (Private Collection of Zoltán Repkényi, Budapest)
 24. kép: 1 Rabolt kincs délnyugat Kárpát-medencéből vagy a Balkánról (eBay), 2–3 Ismeretlen lelőhelyű Röschtz-Sanisläu típusú fibulák (eBay), 4 Röschtz-Sanisläu típusú fibula egy régi kaspulai magángyűjteményből (Repkényi Zoltán magángyűjteménye, Budapest)

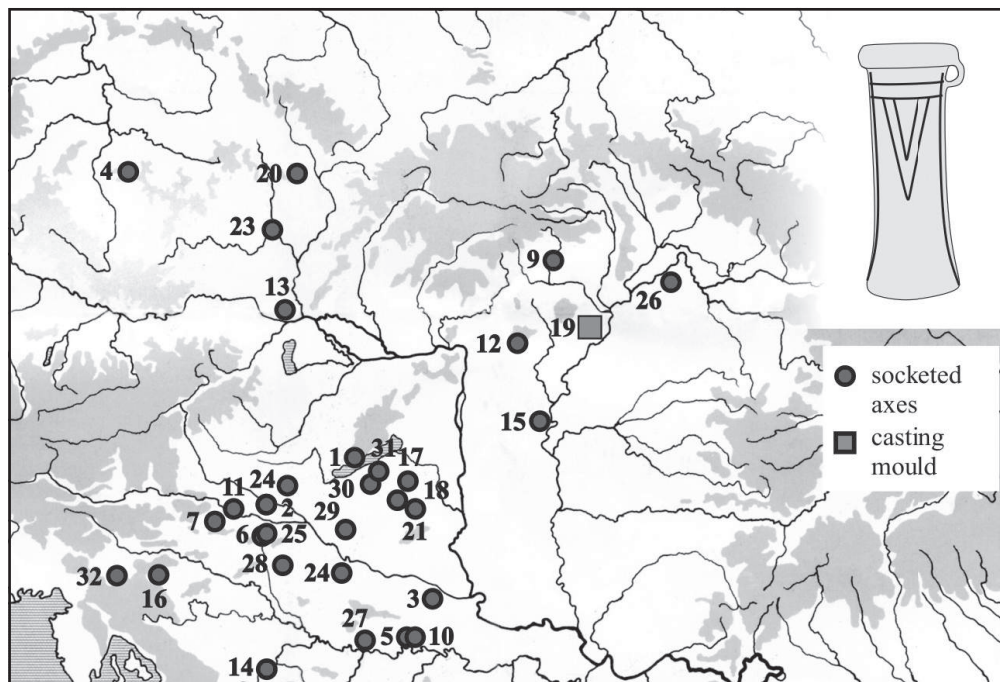

Fig. 25: Distribution of socketed axes with double V-shaped and horizontal ribs in the Carpathian Basin (List 2)
 25. kép: Dupla V és vízszintes bordás tokosbalták elterjedése a Kárpát-medencében (2. lista)

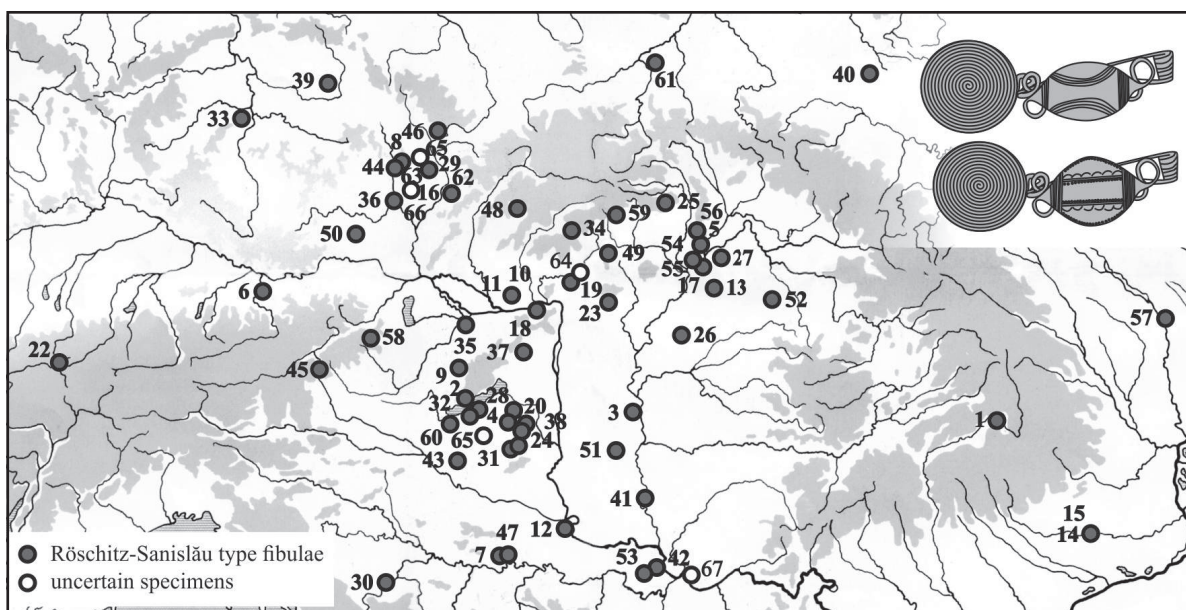

Fig. 26: Distribution of Röschtz-Saniszláu type fibulae (List 6)
 26. kép: Röschtz-Saniszláu típusú fibulák elterjedése (6. lista)

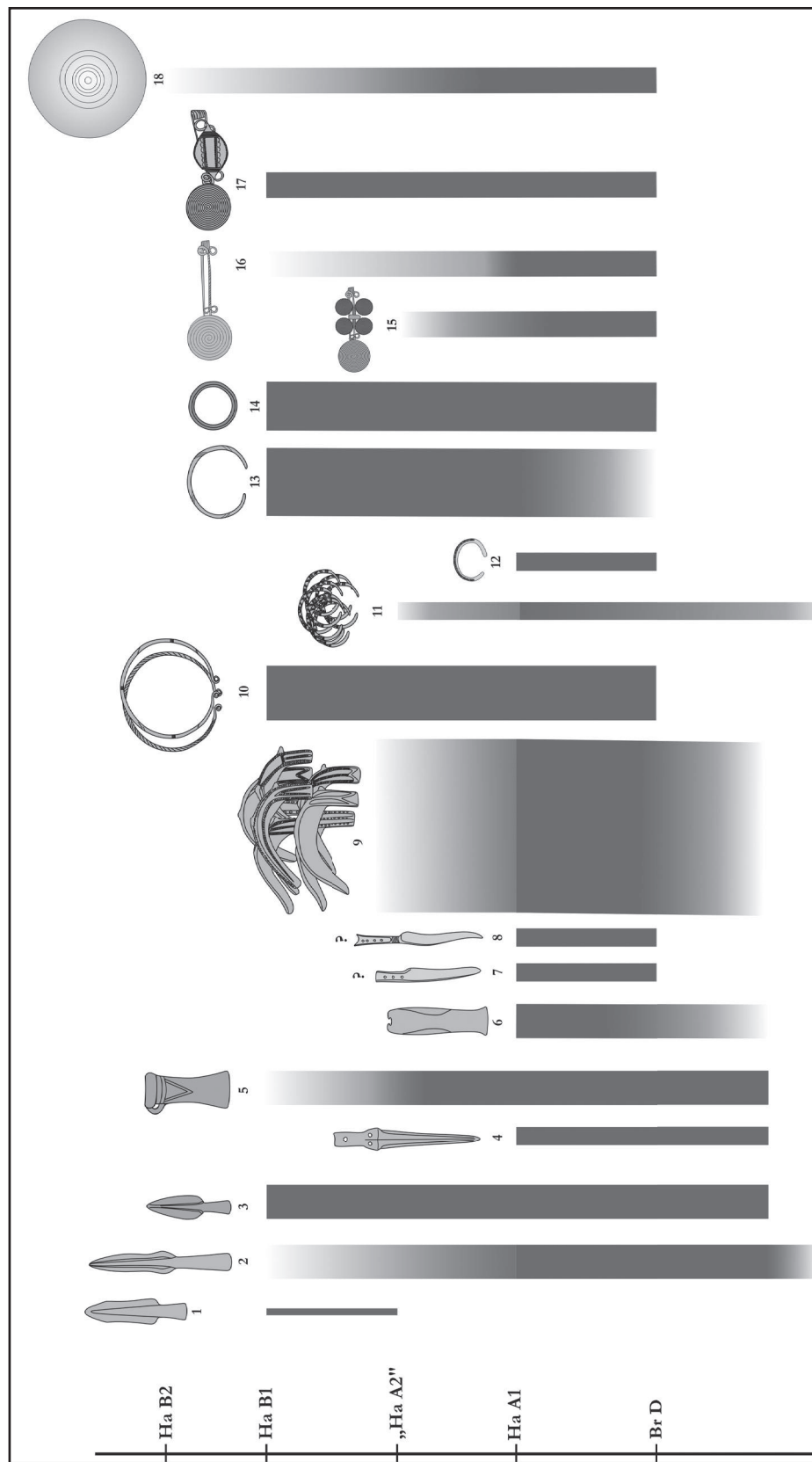

Fig. 27. Chronological position of the hoard from Oltárc Márki Hill
27. kép. Az Oltárci Márki-hegyi depó időrendi helyzete

Ilon Gábor

Egy kora vaskori préselő minta Gósfá határából

In memoriam Horváth László (1945 – 2015)

A Zala megyei Gósfá északi határában, a Szombat-hely–Zalaszentiván vasútvonal keleti oldalán, a Sár-víztől keletre, a Fásdi-hegyre és annak részben beépített kavicsos lejtőire terjed ki egy kb. 1200 m hosszú és 200–250 m széles, több korszakos lelőhely (*1. ábra*). Ez a szántón tett felszíni leletgyűjtés alapján őskori, újkőkori, római-, népvándorlás- és Árpád-, valamint késő középkor/kora újkori településeket (és temetkezéseket?) jelent. A lelőhelyet 2014. március 3-án és 19-én a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ II. számú Nyugat-magyarországi Régiójának munkatársai Eke István régész vezetésével járták be és fedezték fel. Az országos régészeti közhiteles nyilvántartásban 86647 azonosítószámon található. A terepbejárás a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút Zrt. mára befejezett vasútkorszerűsítési munkálatait előzte meg, azaz Előzetes Régészeti Dokumentáció készítését jelentette. Eközben az alábbi tárgyat találták.

A tárgy leírása

Préselő minta. Nagyjából négyszögletes, eredeti szélekkel rendelkező, égetett agyaglap. Egyik oldalán két, a másikon kettő + kettő (?) lencseszerű bemélyítés van, amelyeket apró lyukak vesznek körbe. A rozetta-motívumok közül némelyik kopottabb és kevésbé kivehető. Vörösbarna, mérete: 52 x 52 x 23 mm, súlya 71 gramm. A keletkező kör alakú lemezöntvény átmérője 10 mm (*2. ábra 1a–c*).

A tárgy párhuzamai

A préselő mintánkkal szinte azonosakat a horvátországi Adria tengermellékéről, összesen három lelőhelyről ismerem,¹ amelyek az alábbiak: Radovin–Bertinova gradina kora vaskori példánya,² Starigrad tengerparti, nem keltezett³ darabja és Nin–Gradina suburbiumából, az erődítésen kívül, két hellenisztikus korú sír közelében egy gödörből.⁴ A tárgyakat publikálóik öntőformaként közölték és a „proto-liburniai” fázisra, azaz a vaskorra keltezték.⁵ Nem ismertek azonban analógiákat a Liburn régióval szomszédos területekről.⁶ A gósfai példánnyal legapróbb részleteiben is azonos a Nin–Gradina suburbiumából származó 67 x 53 x 22 mm-es darab (*2. ábra 2*).⁷

Távolabbról, Bratislava–Devín / Pozsony–Dévénnyel egy olyan 47 x 26 x 21 mm-es öntőformát közöltek, amelynek négy oldala is megőrizte a hajdani öntvény alakját. Három oldalán négy tárgy negatívja látható, amelyek közül három ugyanannak a tárgynak az öntésére szolgált.⁸ Ez csak általánosságban hasonlít a gósfai öntvényekhez, részleteiben eltérő. A pozsonyi kiöntött karikákon további öt darab kisméretű karika helyezkedik el. Az ilyen, a lovas felszereléssel összefüggésbe hozható miniatürizált tárgyakat Etela Studeniková Erdély és a Nagyalföld néhány temetőjéből idézett, és a szkíták Vekerzug-csoportjához kapcsolva a 7. század első felére, a korai vaskorra keltezte.⁹ Et-rúriában a 8–7.,¹⁰ míg Ciprusról a 9. századból ismert a

¹ Čelhar – Vujević 2013, Fig. 1.

² Čelhar – Vujević 2013, 119., 127., Fig. 2–3.

³ Čelhar – Vujević 2013, 120., 128., Fig. 4.

⁴ Čelhar – Vujević 2013, 121., 129., Fig. 5.

⁵ Čelhar – Vujević 2013, 122.

⁶ Čelhar – Vujević 2013, 119.

⁷ Čelhar – Vujević 2013, 121, 129, Fig. 5.

⁸ Studeniková 1989, 12–13., Obr. 1.1–2, 4, Obr. 2.1–2, 4.

⁹ Studeniková 1989, 14–16.

¹⁰ Abb. 141/40, Abb. 156

motívum. A Caput Adriaetól északra pedig a 7. század első felében jutottak el talán a görög kolonizáció hatásként.¹¹ A pozsonyi öntőforma egyik oldalán¹² azonban egy olyan motívum részlete is megtalálható, ami az Urnamezős és a Hallstatt-kultúra Napbárka-ábrázolására vezethető vissza. Ennek legjobb párhuzamai pedig a fent már említett Radovin–Bertinova gradina-i kora vaskori és Starigrad tengerparti öntőforma példányai.¹³

A gósfai és a Nin-i formában préselt domború és díszes lemeztárgy jó, bronzból készített csüngő párhuzamait ismerjük Hallstatt temetőjének 296/297. sírjából, illetve a 94. sír pektoráljének csüngőiről.¹⁴ Ezek azonban rendelkeznek akasztófülrel, míg a gósfai és Nin-i formában keletkező lemezen ilyen nem volt. Utóbbiakból azonban több (3 = fűrészfog, 5 = kereszt, 9 = háromszög) összeforrasztható. Ilyenekből állnak a Stična-i 48. tumulus 27. sírja (2. ábra 3) és a Libna-i Špiler 1. tumulus 5. sír arany fejdíszei, amelyeket a 8. századra kelteztek. Alkotóelemei pe-

dig Örményországtól Hallstattig elterjedtek, azaz az etruszk, az illyr és a szkíta törzsek elitjéhez tartozó hölgyek körében voltak népszerűek.¹⁵ Így nem meglepő, hogy a 6. század közepére datálható ártándi szkíta sír aranygyöngyei is hasonló rozetta-díszes elemekből épültek fel, de ugyanez a motívum a diadém aranyfóliáján is megtalálható.¹⁶

Végezetül megjegyzem, hogy a bepecsételt/benyomott rozetta-motívum a Hallstatt-kori kerámián is széles körben elterjedt és népszerű¹⁷ és keleti eredetű.¹⁸

Összefoglalás

A rozetta-motívumos lemezke préselésére szolgáló formát, a bizonytalanabb korú horvátországi préselő minta és öntőformák mellett, és a pozsonyi öntőforma, valamint a remekül keltezett szlovéniai sírok aranyékszerei segítségével a Hallstatt-korra teszem. Más kísérő leletek (pl. kerámia) hiányában azonban a 8–6. századokon belül pontosabban nem datálhatom.

Irodalom

Čelhar – Vujević 2013

Čelhar, Martina – Vujević, Dario: Prilog poznavanju metalurške djelatnosti liburna. A contribution to understanding metallurgic activities of the liburnians. *Archaeologia Adriatica* VII (2013) 113–132.

Dobiat 1980

Dobiat, Claus: *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier Beieheft 1*. Graz, 1980.

Guštin – Preložnik 2005

Guštin, Mitja – Andrej Preložnik: Die hallstattzeitlichen Frauen mit Goldschmuck von Dolensko (Slowenien). *Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* 18 (2005) 113–130.

Kemenczei 1999

Kemenczei Tibor: Goldschmiedekunst der Skythenzeit. In: Kovács T. – Raczky P. (Hrsg.) *Prähistorische Goldschätze aus dem Un-*

rischen Nationalmuseum. Ausstellungskatalog. Budapest, 1999. 92–99.

Kromer 1959

Kromer, Karl: *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Firenze, 1959.

Stegmaier 2010

Stegmaier, Gerd: Keramik zwischen Ost und West: ein Beitrag zur Erforschung von Fernkontakten während der frühen Eisenzeit. *Achäologisches Korrespondenzblatt* 40 (2010). 67–75.

Studeniková 1989

Studeniková, Etela: Kadlub z doby halštattskej z Bratislavy–Devína. Hallstattzeitliche Gußform aus Bratislava–Devín. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 83, *Historia* 29 (1989). 11–40.

Trachsel 2004

Trachsel, Martin: *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. Teil. 1. UPA 104*, Bonn, 2004.

¹¹ Studeniková 1989, 30–31, Obr. 6.

¹² Studeniková 1989, 38–39, Obr. 1.1. és Obr. 2.1. bal oldalon.

¹³ Čelhar – Vujević 2013, Fig. 2–4.

¹⁴ Kromer 1959, Taf. 48. 6a–c, Taf. 251.

¹⁵ Guštin – Preložnik 2005, 114–117, 120, 126–127, Abb. 2, Abb. 3/2–4, Abb. 4.8, Abb. 6.

¹⁶ Kemenczei 1999, 92–93, Abb. 56. Kat. 66/2–3.

¹⁷ Dobiat 1980, Taf. 41.1, 42.4–6, 73.3, 107.1; Stegmaier 2010, Abb. 5. 4.

¹⁸ Stegmaier 2010, Abb. 2. 3.

An early Iron Age mold from Gósfá, Fásdi-hegy (western Hungary)

In memoriam László Horváth (1945 – 2015)

There is a multi-period site in the outskirts of Gósfá (Zala County) (*Fig 1*). It was discovered during systematic field survey in the spring of 2014, while an interesting artifact was collected.

This special artifact is a mold. There are two lense-like recesses surrounded by small holes on both sides of the fired clay slab. The resulting molding sheet is a circular rosette motif, with a diameter of about 10 mm (*Fig 2, 1a-c*).

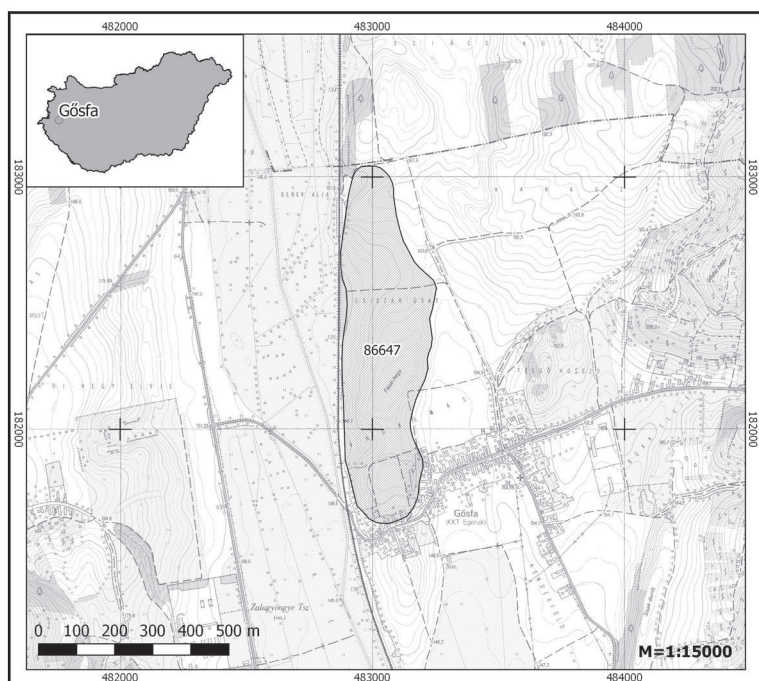
Similar molds are known from the Croatian coast of the Adriatic sea. The one from Gósfá has a parallel from the suburbium of Nin-Gradina, which looks the same in every detail (*Fig 2, 2*). Its publishers dated it to the “proto-liburnian” phase of the Iron Age.

Two gold diadems from Slovenia, in grave 27 of tumulus 48 in Stična (*Fig 2, 3*) and from grave 5 of tumulus 1 in Špiler, Libna are built up from

the variations of the convex and rosette decorated sheets cast in molds similar to the ones from Gósfá and Nin, soldered together into cross and triangular shapes. These were dated to the 8th century BC. Similar ornaments were popular among the ladies of the Etruscan, Illyrian and Scythian elites between Armenia and Hallstatt (Guštin – Preložnik 2005, 114–117, 120, 126–127, Abb. 2, Abb. 3/2–4, Abb. 4.8, Abb. 6). Not surprisingly the motif appears on the diadem and golden beads from the Scythian grave in Ártánd dated to the middle of the 5th century BC (Kemenczei 1999, 92–93, Abb. 56. Kat. 66/2–3).

I dated the Gósfá mold to the Hallstatt Period, but without accompanying artifacts (e.g. ceramics) it cannot be dated more precisely within the 8th–6th centuries BC interval.

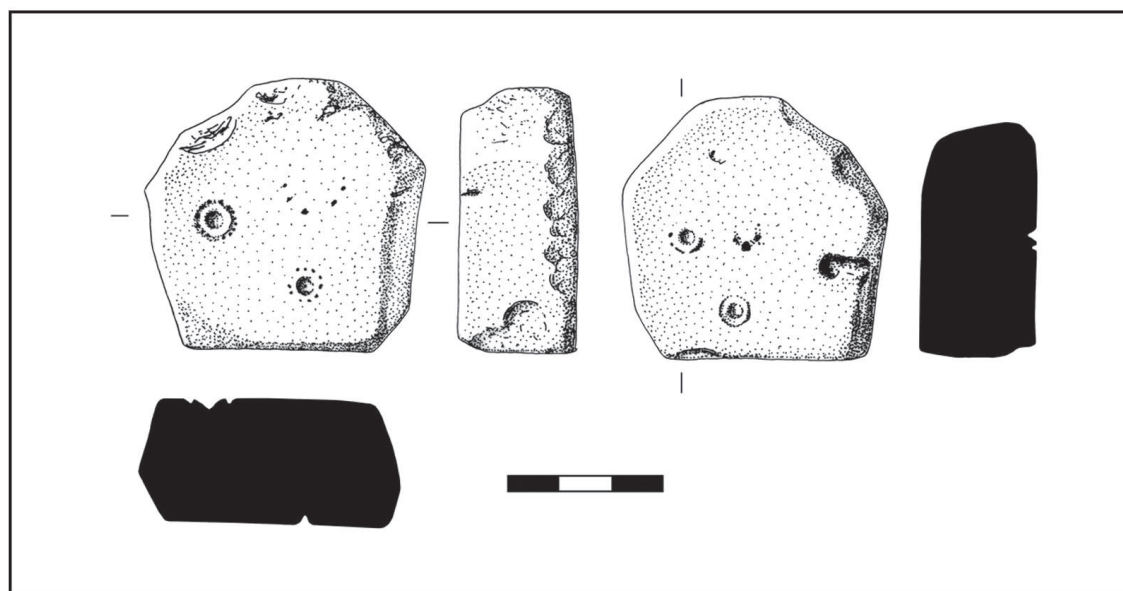
Translated by Zoltán Fullár

1. kép 1: Gósfő település és a lelőhely fekvése (Készítette: Eke István)
 Fig. 1. Gósfő and the vicinity of the site (Drawing by István Eke)

1. kép 2–3: A lelőhely részletei a vasútvonallal (Fotó: Vágusz Anina)
 Fig. 1. 2–3. The details of the site in relation to the railway
 (Photo by Anina Vágusz)

2. ábra 1a: Gósfá-Fásdi-hegy (Rajz: Mátyus Magdolna)
Fig. 2, 1a: Gósfá-Fásdi-hegy (Drawing by Magdolna Mátyus)

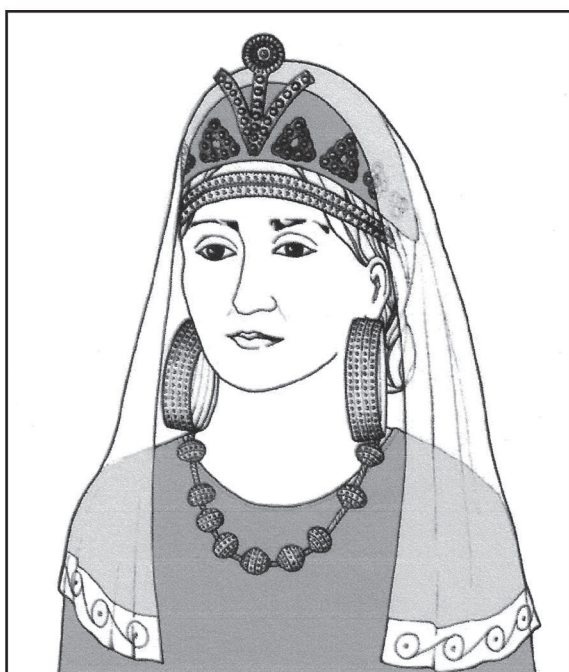
2. ábra 1b: Gósfá-Fásdi-hegy (Fotó: Takács Tibor)
Fig. 2, 1b: Gósfá-Fásdi-hegy (Photo by Tibor Takács)

2. ábra 1c: Gósfá-Fásdi-hegy (Fotó: Takács Tibor)
Fig. 2, 1c: Gósfá-Fásdi-hegy (Photo by Tibor Takács)

2. ábra 2: Nin-Gradina (Čelhar – Vujević 2013, Fig. 5 nyomán)
 Fig. 2. 2: Nin-Gradina (on the basis of Čelhar – Vujević 2013, Fig. 5)

2. ábra 3: Stična 48. tumulus 27. sír arany fejdísze (Guštin – Preložnik 2005, Abb. 2 nyomán)
 Fig. 2. 3: Golden diadem fom grave 27, tumulus 48, Stična, (after Guštin – Preložnik 2005, Abb. 2)

Müller Róbert

Cece vagy guzsaly, *radius* vagy *colus*? Textilgyártás és a Balaton vízállása a 4. században

A Zalai Múzeum 18. kötetében jelent meg tanulmányom a pannóniai guzsalyokról és orsókról.¹ A dolgozat megírásakor még csak egy munkáját ismertem Pásztókai-Szeőke Juditnak (a továbbiakban PSzJ).² Ebben a 'textilszerszámok' kapcsán csak megemlíti az ún. *pinbeatereket*, amelyeknek két fajtáját ismeri, a mindkét végén hegyesedőt a függőleges nehezekecszővőszékeken, a csak az egyik végén hegyesedőt a függőleges, kéthengeres szövőszékeken használták.³ Ez utóbbi párként említi a korábban általam is állatvakarónak meghatározott, fogazott élű, rövid nyelvű vaseszközt,⁴ amelyet szövőfésűként a vetülékfonal leverésére, a szövet tömörítésére használtak. Latin elnevezése: *pecten*. 2010-ben közölt rövid közleményében megemlíti, hogy 27 példányról van tudomása,⁵ és mellékelt egy kitűnő 12. századi ábrázolást. A következő években még több tanulmányban foglalkozott a szálleverő fésűkkel, amelyeket 17 lelőhelyről 35 példány képvisel.⁶ A törökországi jelenkori analógiák egyértelművé teszik, hogy a funkció meghatározása helyes. Ezt magam is elismertem.⁷

A későbbi dolgozataiban egy másik vaseszköz rendeltetésével is foglalkozott. Ezek 20-30 cm hosszú, egyik végük felé hegyesedő kör vagy lekerekített négyszög keresztmetszetű vaspálcák, amelyeket korábban vasnyársnak, „vasnyárs szerű házieszköznek”

tartottak.⁸ Dombay János ugyan már 1957-ben felvette, hogy talán „kézirokka” vagyis kézi guzsaly lehetett,⁹ de Sági Károly volt, aki először kimondta, hogy ezek a vaspálcák kézi guzsalyok lehetnek.¹⁰ Igaz, okfejtése nem volt egyértelmű, hiszen a balatonberényi sírban olyan vaspálca került elő, amelyiknek mindkét vége hegyesedett, és ezt olyan orsószárnak határozta meg, amelyhez nem volt szükség orsógombra, mert a vastárgy súlya biztosította a szükséges forgatónyomatékot.¹¹ Ilyen orsó azonban nem létezhet! Zavart keltő, hogy illusztrációként egy 1490-es ábrázolást mutatott be, amely szerinte „Fonás gomb nélküli orsóval.”¹² Amit a képen látunk, három lépésben mutatja be a kézi guzsallyal történő fonást. Ez pontosan megfelel Szolnoky Lajos leírásának: a kézi guzsaly 25-35 cm hosszú pálca, „...alsó részét a bal kéz hátsó két ujjával szorítja a fonó nő a markába. A pálca tetejére tűzi a rostot, és szabad három ujjával szálát húz, és megadja a rostoknak az alapsodrást.”¹³ Magam az ókori ábrázolások alapján egyértelműnek tartottam, hogy ezek a hegyesedő vaspálcák valóban kézi guzsalyok voltak, amelyeket a mindennapi használatra főleg fából készítettek, majd a 4. században vasból is. Összesen 31 pannóniai lelőhelyről gyűjtöttem adatot.¹⁴ Nemcsak fából és vasból készültek kézi guzsalyok, hanem borostyánból, gagátból, üvegből, csontból, elefántcsont-

¹ MÜLLER 2009. Újabb adatokkal kiegészítve, német nyelven MÜLLER 2011a

² PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2007

³ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2007, 186–187.

⁴ MÜLLER 1982, 532; MÜLLER 1994, 183.

⁵ 1978-ban 21 példányt ismertem, és ebből 16 db Fenékpusztán került elő (MÜLLER 1982, 532.). A szomszédos területeken is előfordul, de lényegesen ritkábban. A Balkánon előkerült darabokat gyapjúfésűként (Wollkamm) HENNING 1987, 103 Abb. 48. foglalta össze. GAITSCH 1980, 262-263., Kat.Nr. 177-180 négy példányt ismertet Aquileiaból, és már felvette, hogy rendeltetése szövőfésű (Webkamm) lehetett, a szlovénjai és bosznia-hercegovinai előfordulásra (KREMPUS 2000, 213. és Abb. 3., 1.)

⁶ Pl. PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 15–16.

⁷ MÜLLER 2014a, 1, 4. jegyzet.

⁸ A különböző elképzelések összefoglalása MÜLLER 2009, 43.

⁹ DOMBAY 1957, 289.

¹⁰ SÁGI 1973, 293.; 1981, 103.

¹¹ SÁGI 1973, 293.

¹² SÁGI 1973, 65. kép.

¹³ SZOLNOKY 1951, 5.; SZOLNOKY 1991, 57.

¹⁴ MÜLLER 2011a, 194., Fundliste 1.

ból és vékony bronzlemezből is. Ezek rendeltetésével és sírba kerülésük kérdéseivel is foglalkozott PSzJ.¹⁵ Joggal állapította meg, hogy a fonás a párkák (*Parcae*) révén az emberi sorsok feletti hatalom szimbóluma volt az ókorban. Ezen túl az eszményi házastárs, az asszonyi termékenység és szülőképeség, a női szemérem, a hűség és a szorgalom metaforájaként értelmezték.¹⁶ Ezek a díszes guzsalyok általában gazdag mellékletű női sírokból kerülnek elő. Tekintve, hogy a fonás egy fárasztó és nehéz munka, valószínű, hogy ezek az előkelő nők nem szorultak rá arra, hogy fonjanak. Így felvetődik a kérdés, hogy ezek a guzsalyok tényleges munkaeszközök voltak, vagy csak a fonást jelképező díszes tárgyak? Formájuk alapján természetesen alkalmasak lehetnek fonásra, de szerintem nem a mindennapi élet során használt guzsalyok voltak.¹⁷ PSzJ szerint igazi guzsaly voltukat igazolja, hogy a rómaiak is észrevették, hogy a borostyán, a gagát és az üveg megdörzsölve elektrosztatikussá válik, így ezekről az eszközökről a fonás előtt el lehetett távolítani a gyapjú csomóból a kisebb növényi szennyeződések.¹⁸ Facsády Annamária is igazi guzsalyt vélte a törékeny üvegből készült darabokat.¹⁹ Az elektrosztatikusságnak nem csak gyakorlati haszna lehetett. Az ókorban mágikus erőt tulajdonítottak ezeknek az anyagoknak,²⁰ ezért készülhettek belőlük a jelképes tárgyként sírba tett guzsalyok, amelyek nem voltak igazi munkaeszközök.²¹ Legutóbb Kordula Gostenčnik is így vélekedett.²² A guzsaly kiemelt és jelképes voltát jelzi az is, hogy Pannóniából 15 kora császárkori sírkövet ismerünk, amelyen felszabadított feleséget vagy szabadszületésű bennszülött nőt ábrázolnak kezében guzsallyal és orsóval.²³ Persze az nem zárható ki, hogy a nemes anyagokból készült, jelképes guzsalyokkal egyidejűleg szerves anyagból, mindenekelőtt fából készült guzsalyok is kerülhettek munkaeszközként női sírokba, de ennek nem maradt nyoma.

Az ugyanekkora vaspálcákat tehát PSzJ nem guzsalyt, hanem egy másik szövőeszköznek, latinul *radius*-nak, angolul *pin-beater*-nek, magyarul cecének nevezett tárgynak tartja, amellyel a kéthengeres, függőleges szövőszeiken a láncfonalakat emelték ki vagy igazították el, mielőtt a szállverő fésűvel a vetülékfonalat leverték volna. Mire alapozza a szerző a véleményét? Ovidiusnál Minerva és Arachne szövőversenyénél a *radius* és a *pecten* azonos eszközkészletben szerepelnek.²⁴ Blümner félreértette a tárgy használati módját, de az világos volt számára, hogy egy fából készült, hegyesedő, tű alakú tárgyat értettek alatta a rómaiak, amint ugyanígy nevezték azt a túszerű eszközt is, amivel a húrokat pengették.²⁵ Ez arra utal, hogy csakis egy rövidebb tárgy lehetett a *radius*. A szerző több alkalommal is közölt két bizonyító erejűnek vélt római sírkövet. *Severa Seleuciana* sírkövén egy stilizált függőleges, kéthengeres szövőszeik látszik, mellette függőlegesen egy ugyanakkora, lefelé hegyesedő tárgy, aminek így nem ismerjük a valós méretét.²⁶ Genetiva sírkövén egy nő a bal kezében egy felcsévélő orsót, a jobbában egy 20-30 cm hosszú, egyik végén hegyes tárgyat tart.²⁷ Ez utóbbi mérete alapján megfelelhetne a Pannóniából ismert hegyesedő vastárgynak, de mint már említettük a síremlékeken a nők mindig orsót és guzsalyt fognak a kezükben. A *radius*-nak a *pecten*-a párja, de Genetiva baljában nem szállverő fésű, hanem orsó van. Felvethető, hogy a síremlékeken a nők a guzsalyt a valóságban megfelelően a baljukkal fogják, a végére tűzve pedig mindig ott van a gyapjúgombolyag vagy a szösz, a *radius*-t viszont használat közben a nők nyilván a jobb kezükben fogták. Ha viszont ez a tárgy *pin-beater* (*radius*), amint azt Penelope Walton Rogers több munkájában vélte,²⁸ akkor a kőfaragó eltorzította az eszközt, hogy láthatóvá váljon, mert léptékhelyes ábrázolás esetén, a valóságban alig 10-12 cm-es tárgynak legfeljebb a hegye látszódnatott

¹⁵ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b

¹⁶ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b, 17–19.

¹⁷ MÜLLER 2009, 42.; MÜLLER 2011a, 190.

¹⁸ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b; 7. GOTTSCHALK 1993, 488. is valódi eszköznek tartotta őket.

¹⁹ R. FACSDY 2008, 170. Munkájában bemutatja az Aquincumból eddig ismert üveg guzsalyokat. A tíz példány közül csak a sírból előkerült darab ép, hosszúsága 29,3 cm.

²⁰ PIRLING 1976, 106.

²¹ HABEREY 1949, 87.; PIRLING 1976, 106–107.

²² GOSTENČNIK 2011, 214.: „...die jedoch...keinesfalls als übliche Alltagsgeräte angesehen werden können.”

²³ FACSDY 2008, 109.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b, 13.

²⁴ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 20.; OVIDIUS *Metamorphoses*, VI.53.

²⁵ BLÜMNER 1912, 134–135.

²⁶ Pl. PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2011, Fig. 9.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 7. kép; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013a Abb. 3.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013b, 6. kép.

²⁷ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2011, Fig. 10.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 8. kép; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013a Abb. 4.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013b, 7. kép.

²⁸ P. Walton Rogers idézett munkáit nem tudtam beszerezni, de órá hivatkoznak pl. a google-on a kaleeb.galtham.org/pdf/pinbeaters.pdf oldalon is.

volna Genetiva kezében. A szerző megnevezi, hogy a tárgy neve angolul *pin-beater*, de egyetlen ilyen tárgyat sem közöl.²⁹ Az interneten számos római- és népvándorlás kori, csontból készült *pin-beater* található, még hozzá annak mindkét változata: a csak az egyik végén hegyesedő (1. kép a),³⁰ amit a kéthengeres, és a mindkét végén hegyes (1. kép b-c), amit a nehezekes szövőszéken használtak.³¹ A mellettük lévő mérce alapján valamennyi 10-12 cm körüli. Baroness Kaleeb közleményében nincs a csak az egyik végükön hegyes, angolszász, csont *pin-beater*ek mellett lépték (2. kép), de a mellettük látható orsógombok alapján ezek sem lehettek nagyobbak.³² Gostenčnik csak megemlíti, hogy a római korban fából és csontból egyaránt készülhettek ún. *pin-beater*ek.³³ T. Bíró Mária a Nemzeti Múzeum római kori csonttárgyai között a mindkét végén hegyesedő 7-12 cm hosszú tárgyakat *pin-beater*nek határozta meg.³⁴ A *pin-beater* másik típusa is ismert lehetett tartományunkban, csak ezek könnyen összetéveszthetők az ugyancsak egyik végükön hegyes, egyszerű hajtúkkal, amelyeknek két változatát említi, egy 8-9 és egy 12-13 cm-eset.³⁵

A *radius* és a *pecten* összetartozását igazolja PSzJ szerint, hogy 4. századi sírokban együtt fordulnak elő. Az arányok azonban nagyon eltérőek. Gyűjtése szerint a 50 szállleverő fésűből mindössze öt került elő sírból (10%),³⁶ míg a 163 hegyes vaspálcából 31 temetőben 111 (68%).³⁷ Az öt szállleverős sírból négy alkalommal volt hegyes vaspálca is a mellékletek között, két alkalommal még orsógomb is. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Zalaegerszeg-Kaszaháza-i 2. sírba ugyancsak hegyes vaspálcát és orsógombot tettek mellékletként.³⁸ A szállleverő fésű és a hegyes vaspálca együttes előfordulása női temetkezésekben nem nevezhető gyakorinak.

A régészeti anyagból tehát főleg csont *radius*okat

ismerünk, és ezek lényegesen kisebbek, mint a hegyesedő vaspálcák. A 20-30 cm-es, vaskos darabokkal csak nehezkésen lehetett volna a sűrű láncfonalakat kiemelni vagy eligazítani. Fémről is készülhetett láncfonal igazító tű, legalábbis ennek határoztak meg egy 5-7. századi, angolszász, bronzból készített, részben csavart szárú, hegyes eszközt, amely ugyancsak 10 cm-es (3. kép).³⁹ PSzJ hivatkozik arra, hogy a Közép-Keleten ismertek korábbi irodalmi utalások, amelyekben a *pin-beater* „takácsok vas szege” vagy „takácsok árja” elnevezéssel szerepel.⁴⁰ Ez az elnevezés is azt mutatja, hogy ez csak egy rövidebb tárgy lehetett.

A kézi guzsaly a 20. századra visszaszorult Európa peremére.⁴¹ Részben az övguzsaly szorította ki. Erről írta Szolnok Lajos: „Még racionálisabb eszköze a rost elhelyezésének az övguzsaly. Körülbelül méteres hosszú pálca ez, amit alsó végével az övbe (szoknya korcába) dugnak. Így a kéz teljesen felszabadul a fonásra.”⁴² Ezt figyelembe véve külön kell foglalkoznunk a keszthely-dobogói 111. sírral. Ebben ugyanis a szállleverő fésű és az esztergályozott csont orsógomb mellett, két hegyesedő vastárgy is volt.⁴³ A két vaspálca azonban nem egyforma, az egyiknek a tompa vége üreges, amibe egy fanyelet lehetett erősíteni. Köpűszerű kiképzés több hegyesedő vaspálcán is megfigyelhető volt, például. Keszthely-Halászlét 1. sír és Keszthely-Dobogó 5. sír,⁴⁴ vagy Zengővárkony II. 12. és 14. sír.⁴⁵ Ezek alapján felvettem, hogy ezek övguzsaly végei lehettek.⁴⁶ PSzJ utalt egy ostiai szarkofágra, amely egy cipész mester számára készült. A műhelyt bemutató relief jobb szélén a segéd látható, aki hosszabb szálú növényi rostból a cipők összevarrására szolgáló fonalat fon, és a guzsaly az övébe van tűzve.⁴⁷ Ez azonban téves interpretáció. Az ábrázoláson nincs guzsaly, és feltehetően egy kötélgyártót örökítettek

²⁹ PETTY 2014, 74., Fig. 32. munka közben mutatja be a pin-beater használatát, ami egy legfeljebb 10 cm-es eszköz.

³⁰ internet: Viking refs: crafts and manufacturing.

³¹ Elképzelhető, hogy a nehezekes szövőszéken is használtak csak az egyik végükön hegyesedő eszközöket. Az ankarai Régészeti Múzeum őriz egy sírkövet Nahilánból, amelynek alsó felén egy nehezekes szövőszék látható. A szövőszék bal oldalán fent két darab egyik végén hegyes tárgy (pin beater), középen kétoldalas fésű, alul két vetélő látható, egy további nyeles fésű pedig a szövőszék fölé került (PETTY 2014, 30–31. és Fig. 9.).

³² kaleeb.galtham.org/pdf/pinbeaters.pdf HOOK – MACGREGOR 1997, 29. alapján.

³³ GOSTENČNIK 2011, 218.

³⁴ T. BÍRÓ 1994, 102–103. és LXI. t. 53–534.

³⁵ T. BÍRÓ 1994, 31. és XII–XIV. t. 99–137.

³⁶ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 15–16.

³⁷ MÜLLER 2011a, 190. és Fundortliste 1.

³⁸ MÜLLER 2014b

³⁹ Internet: Flickriver, daegrad tools's...

⁴⁰ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 20.

⁴¹ SZOLNOKY 1991, 356.

⁴² SZOLNOKY 1991, 356–357.

⁴³ SÁGI 1981, 103. és 76., Abb. 57.; A sír fontosságát jelzi, hogy PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013b, 262., 10. kép is közli a leleteket.

⁴⁴ SÁGI 1960, 190. és 208.

⁴⁵ DOMBAY 1957, 289.

⁴⁶ MÜLLER 2009, 44.; MÜLLER 2011a, 188.

⁴⁷ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b 12.

meg (5. kép).⁴⁸ A Capitoliumi Múzeum Omphale mozaikján valóban övguzsaly látható, hisz Heracles úgy fon, hogy övébe tűzve viseli a guzsalyt (6. kép).⁴⁹ A dobogói 111. sírba tehát egy kézi- és egy övguzsalyt tettek, feltehetően azért, mert a két eszközzel két különböző anyagot fontak.

A *pectennel* ellentétben a *radius recens* formáit nem mutatta be PSzJ, csak újabb dolgozataiban közölte, hogy magyar elnevezése 'cece'.⁵⁰ Megpróbáltam utánajárni, hogy mi a cece és hogyan néz ki. Sajnos nem jártam sikerrel. Nem ismeri ezt a kifejezést Bátky Zsigmond összefoglalása a Magyarság Néprajza I. kötetében,⁵¹ nem találtam a Magyar Néprajzi Lexikon kötetében és Szolnok Lajos legutóbbi összegzésében sem.⁵² A Czuczor-Fogarasi szótár is csak a Fejér és Abaúj megyei községeket ismeri.⁵³ A szöveg technikájával foglalkozó kézikönyvek sem említik a cecét.⁵⁴ Szuhay Péter úr, a Magyar Néprajzi Múzeum mesterségek gyűjteményének vezetője levelemre 2015. 06. 08-án adott válaszában azt írta, hogy a cecét nem ismeri, és gyűjteményükben tudomása szerint nincs ilyen tárgy. PSzJ-hez is fordultam, de e-mailjeimre nem kaptam választ (Időközben kiderült, hogy a cím megváltozott). Kedves ismerősöm Bordácsné Kishonti Erika, szövő, a népművészet mestere és tanítványai is dolgoznak függőleges, kéthengeres szövőszéken. A láncfonalak kiemelésére vagy eligazítására ők is használják a *radiust*, aminek nincs külön neve. Ő az 1980-as években Budapesten a Burda szakboltban vásárolta az általa használt 15 cm hosszú eszközt, amelynek egyik vége befűzhető, így más szövőszékeken és más problémák megoldására is használni tudja. Van egy másik 'túje' is, ami kerékpár küllőből házilag készült, 12 cm hosszú, és a hegyes vége kissé begömbített (4. kép).

Összegzésként megállapítható, hogy a 20-30 cm

hosszú, egyik végükön hegyesedő vastárgyak nem a függőleges, kéthengeres szövőszék láncfonalainak kiemelésére vagy eligazítására szolgáló eszközök (*radius*, *pin-beater*, *cece*), hanem a fonás során használt guzsalyok, latinul *colus*, méghozzá a tömör darabok kézi-, az üreges vagy köpús darabok pedig övguzsalyok voltak.

Abból a tényből, hogy Aurelius Victor feljegyzése szerint *Galerius* császár 292-ben Valeria provinciában erdőket írtatott és a Balaton vizét leeresztette a Dunába,⁵⁵ majd betelepítette a karpokat, továbbá a *pecten* és a *radius* keltezhető példányai 4. századiak és elsősorban a Dél-Dunántúlról ismertek,⁵⁶ messzemenő következtetésekre jutott PSzJ. Való igaz, hogy a szállverő fésűk és a hegyes végű vas guzsalyok elsősorban falusias jellegű települések, illetve egyes belső erődök temetőiből és mezőgazdasági eszközöket is tartalmazó leletekből ismertek, a „városi településekre, illetve temetőikre egyáltalán nem jellemzőek.”⁵⁷ Ebből arra következtetett, hogy mindez egy nagyszabású, több évtizeden át tartó, célirányos kormányzati terv része, egy sikeres mezőgazdasági nagyberuházás volt, amellyel „...a kedvezőtlen, illetve kevésbé kedvező dél-pannoniai természeti állapotokba beavatkozva a helyi mezőgazdasági produktivitást szándékoztak növelni.”⁵⁸ Eredményei közé tartoznak az előzmények nélkül, egységes tervek alapján megépülő belső erődök. Ezek a bennük lévő hatalmas horreumok alapján a helyi mezőgazdasági többletet begyűjtő-raktározó-újraelosztó központok voltak.⁵⁹ Illetve a fölösleget, ami meghaladta a provincia szükségletét, vízi úton a birodalom más tartományába szállították. Utóbb Serlegi Gáborral összefogva a Balaton lecsapolásának módját és régészeti bizonyítékait is bemutatta.⁶⁰ Elképzeléseiket más is elfogadta.⁶¹ A következőkben áttekintjük a koncepció egyes elemeit és realitásukat.

⁴⁸ A görög nyelvű felirat szerint a síremléket L. Atilius Artemas állíttatta barátjának Titus Flavius Trophimasnak. A jobb oldali jelenet a két barát együtt mulat. A bal oldali jelenet bal oldalán az elhunyt cipész látható munka közben, jobb oldalán egy férfi – a barát – a tőle jobbra rögzített kender csomóból vastagabb szálát húz, és azt feltekereseli egy szárra. A barátot kötélyzártóként határozták meg (ZIMMER 1982, 132–133., Kat. 47.; ZIMMER 1985, 209.; ÖZER 2009, 28.).

⁴⁹ Átrajzolva közli T. BÍRÓ 1994, 49.

⁵⁰ Pl. PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b, 8.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 68–69.

⁵¹ BÁTKY

⁵² SZOLNOKY 1991

⁵³ CZUCZOR – FOGARASI 1862, 1111.

⁵⁴ LANDGRAF – SZITTNER 1982; LANDGRAF – SZITTNER 1984; LANDGRAF – PENKALA – SZITTNER 2001, 2004

⁵⁵ „*pauoque post vulnere pestilenti con sumptus est, cum agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis atque emissio in Danubiam lacu Pelsonis apud Pannonios fecisset. Cuius gratia provinciam uxoris nomine Valeriam appellavit.*” Sextus Aurelius Victor: de Caesaribus 40, 9–10.

⁵⁶ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 21, 11. kép; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 3. kép.

⁵⁷ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b, 20.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 69. Megemlíthető, hogy legutóbb épp egy Savariában előkerült kézi guzsalyt tettek közzé (BALÁZS 2015, 281., Kat. 25.4.).

⁵⁸ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 71.

⁵⁹ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 20–21; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013a, 212–213.; PÁSZTÓKAI 2013b, 261.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 70–71.

⁶⁰ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2014.

⁶¹ VAJDA 2014

A két vasból készült eszköz példányai – függetlenül attól, hogy a hegyesedő vaspálca nem a szövés, hanem a fonás eszköze volt – a 4. században készültek. (A szálleverő fésűkről feltételezi, hogy a legkorábbi darabok talán már a 2-3. század folyamán elkészültek,⁶² de bizonyosan korai példánnyal nem rendelkezünk.) A szálleverő fésűk fogainak sűrűsége különböző,⁶³ az általam megvizsgált daraboké 3,8 és 5,5 mm között változott.⁶⁴ Abban igaza van PSzJ-nak, hogy ezekkel a 20-30 cm hosszú, rövid fogú fésűkkel nem lehetett csomózott szőnyeget vagy összetett mintázatú szövetet készíteni, de ő maga is kiemeli, hogy nemcsak alacsony szálsűrűségű vásznak szövésére voltak alkalmasak,⁶⁵ tehát nem csak zsákvásznat szőhettek velük. Talán azért annyira ritka az előfordulásuk városi környezetben, mert a díszítetlen, egyszerűbb vásznakat a vidéki telepeken a nők maguk készítették. Egyébként a források szerint a kézi guzsaly szerves anyagból, fából vagy nádszálból készült,⁶⁶ így a mi földrajzi viszonyaink között ennek nem maradt nyoma. A szálleverő fésűk is főleg vasfogakkal ellátott faeszközök lehettek, esetleg csontból készültek.⁶⁷ Egyáltalán nem biztos, hogy a szövőfésűk és a guzsalyok száma hirtelen megnőtt a 4. században. Elképzelhető, hogy a késő császárkorban elkezdték vasból is készíteni ezeket az eszközöket, és a Dél-Dunántúlon elterjedt, hogy ezeket mellékletként sírba tegyék. Egyébként Pannónián kívüli területről is ismerünk ilyen kör keresztmetszetű, hegyes vaspálcákat, de ezeket hegyes vésőnek vagy lyukasztónak határozták meg.⁶⁸ A pannóniai vasművesség magas szintű volt, és éppen a késő császárkorban számos eszköz vasból gyártott változata terjedt el. Példaként említhetjük az ekehúzó láncokat, amelyek a taligás nehéz eke használatának a bizonyítékai. Ezeket vasból csak Pannóniából és közvetlen környékéről ismerjük.⁶⁹ Ez nem azt jelenti, hogy a birodalom más

részein nem ismerték a taligás nehéz ekét, hanem arról van szó, hogy ott borszíjjal vagy szerves anyagból készített guzsallyal rögzítették a taligához a gerendelyt, és ennek ugyanúgy nem maradt nyoma, mint a fából készült guzsalyoknak és orsópálcáknak.

Máig vitatott, hogy milyen magas volt a Balaton vízszintje a római korban, és ezt mennyire befolyásolta *Galerius* tevékenysége. A korábbi irodalom általában nem tett különbséget a kor- és késő császárkor vízállása között. Virág Árpád pl. úgy vélte, hogy a római korban „hosszabb időszakokon át a tó vize a mainál akár egy méterrel alacsonyabb szintű lehetett”,⁷⁰ illetve a római korban a vízszint 103,8 és 104,8 mAf között ingadozott.⁷¹ Sokáig képezte vita tárgyát, hogy a Siófokon a kaposvári vasút építése során talált falmaradványok, amelyeket Kuzsinszky Bálint a *Galerius*-féle vízrendezési munkálatok során épített zsilip maradványainak határozott meg,⁷² milyen korúak. A különböző interpretációkat részletesen ismertette Virág Árpád.⁷³ Konklúziója, a rómaiak nem építettek zsilipet. *Aurelius Victor* tudósítását is többféleképp magyarázták.⁷⁴ Abban ma már egyetért a kutatás, hogy a kora császárkorban a csapadékszegény és meleg klíma hatására alacsony volt a vízállás,⁷⁵ és a 3. század folyamán a hűvös, csapadékos klíma következtében megemelkedett a tó vízszintje. Kérdés, hogy *Galerius* azért fogott a vízrendezési munkákba, mert a megemelkedett vízszint veszélyeztette a tóparti településeket és szántóföldeket, vagy a fenti koncepciónak megfelelően az agrártermelést kívánta fellendíteni, és ehhez új szántóföldeket akart nyerni a Balaton vízszintjének jelentős csökkentésével? Általában úgy vélték, hogy a császár megelégedett a Sió torkolat megnyitásával, tisztán tartásával, Siójut és Siómaros vonalában a feltorlaszolódott, uszadékból képződött

⁶² PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2010, 251.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 68.

⁶³ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 68., centiméterenként általában 1-2 rövid fog.

⁶⁴ MÜLLER 1982, 532.; MÜLLER 1994, 183.

⁶⁵ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 20.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 68.

⁶⁶ BLÜMNER 1912, 109–110.

⁶⁷ Pl. T. BÍRÓ 1994, Plate LXIII, 541.

⁶⁸ A PSzJ által említett és a korábban általam felsorolt példákon (MÜLLER 2009, 44.) kívül megemlíthetjük Duelt, a karintiai Paternion melletti késő antik magaslati telepet, ahol a 29 csont és kerámia orsógomb mellett hat 23-25 cm hosszú, hegyes vaspálcát is találtak, és lyukasztónak (*Durchschlag*) határozták meg (STEINKLAUBER 2013, Taf. 97. (D 11), 104. (D 94), 120. (D 225), 125. (D 261), 132. (D 318) és 135. (D 349). GOTTSCHALK 1996, 486. Spanyolországból is ismer ilyen vaspálcákat, és a *Pireneusok* lábának francia oldalán is előkerültek kézi guzsalyok, méghozzá szálleverő fésűkkel együtt, egy nagy vaseszköz leletből (MARICHAL 2000, Fig. 6., 15–18., és 147., a kézi guzsaly hegyes vésőként, Fig. 15., 94–95., Fig. 16., 96., 100. és 161–162., a szálleverő fésű kaparóként meghatározva).

⁶⁹ MÜLLER 2012, 177. függelék és 8. kép.

⁷⁰ VIRÁG 1998, 362. A 379. oldalon viszont azt írta, a vízállás a mainál valamivel alacsonyabb, 104,5 mAf körül lehetett.

⁷¹ VIRÁG 2005, 43.

⁷² KUZSINSZKY 1920, 1–2.

⁷³ VIRÁG 1998, 364–377.; VIRÁG 2005, 44–53.

⁷⁴ Összefoglalóan VIRÁG 2005, 28–36.

⁷⁵ pl. GRZYNEUS 2004, 93–94. szerint Kr. e. 170. és Kr. u. 90. között volt ez a periódus, DEMÉNY et al. 2010, 84. szerint a Kr.e. utolsó és a Kr. u. első két évszázadra volt jellemző ez a klíma, SÜMEGI et al. 2007, 252. szerint a 2-3. században kell számolni 102-103 m tengerszint feletti vízszintmagassággal.

'gát' elbontásával,⁷⁶ vagyis a vízszint további emelkedésének megakadályozásával. Sümegi Pál és munkatársai a M7-es autópálya somogyi szakaszán végzett környezetregészeti kutatásaik alapján a 2-3. századi 102-103 mBf vízszint az 5-6. században 104-105 m-re emelkedett, amire három magyarázat adható: 1. a rómaiak szabályozták a Balatont, de a népvándorlaskorban elhanyagolták a vízvezető rendszert, ezért a vízszint megemelkedett; 2. a rómaiak nem szabályozták a tavat, a meleg, száraz éghajlati ciklus hatására lesüllyedt a vízszint; 3. a római szabályozás ellenére a meleg, száraz klíma következtében alacsony, majd a vízvezető rendszer elhanyagolása és a csapadék növekedése miatt a vízszint megemelkedett.⁷⁷ Serlegi Gábor a domborzati modell alapján készített vízborítotttsági térképpel bizonyította, hogy a Sió völgy 105 mBf magasságnál a Balaton természetes, nyíltvízű öblévé vált, tehát a 292-es beavatkozás helye az öbl végpontjánál Szabadhídvég, Mezőkomárom vonalában lehetett.⁷⁸ PSzJ-vel közösen írott művében még tovább ment, megállapította, hogy a Balaton, a Kis-Koppány és a Jaba patak külön vízgyűjtőt alkotott, nem volt köze a Kapos-Koppány-Sárvíz-Duna vízrendszerhez. Galerius 292-ben Mezőkomáromnál a Csikgát patak völgye felé egy másfél km-es átvágással összekötötte a két vízrendszert, és ezzel megteremtette a Balaton összeköttetését a Dunával.⁷⁹ Ezen keresztül pedig jelentősen lesüllyesztette a Balaton 3. században 105 m Bf magasságú vízszintjét. A jelentős vízszintesökkenés csak emberi beavatkozás következménye lehetett, mert a svájci tavak vízszintingadozása összhangban van az északi féltekét érintő klimatológiai trendekkel. A Bodeni tó vízszintje a hűvös, csapadékos éghajlat hatására a 4. század második felében magasabb volt mint ma, a Balatoné viszont lesüllyedt,⁸⁰ amit két régészeti lelőhely adatai igazolnak.⁸¹

Az első a keszthely-fenekpusztai késő római erőd, amit a 4. században emeltek. Serlegi Gábor közölte a MRT erődterképét, amelyen jól látszik, hogy az erőd ÉK-i része helyén ma víz van,⁸² és ebből arra következtet, hogy a rómaiak nem építkeztek a vízre, tehát a

4. században a mainál lényegesen alacsonyabb vízállásnak kellett lennie.⁸³ Lipp Vilmos 1883-ban ásatott először Fenékpusztán. Összefoglalásából⁸⁴ kiderül, hogy 1859-ben, amikor rendkívül alacsony volt a vízállás, majd az 1863-as Sió-zsilip megnyitását követő vízszintsüllyesztés után, az erőd előtt a parti iszapban beomlott római téglasírokat vélt felfedezni. A lapos parton húzott árkaiban nem találta a római temető folytatását, illetve csak szegényes mellékletű sírokra bukkant, ezért a magas parton folytatta a feltárást. A mai partfal az erőd DK-i részénél még a római kori partfalnak felel meg, mert 2002-ben feltártuk a K3 torony D-i felét, és megállapíthattuk, hogy a felszín süllyedése miatt a falhoz kívülről csatlakozó torony alapozása mélyebb, mint a K-i erődfalé.⁸⁵ 1888-ban a Balatonszentgyörgy-Keszthely szárnyvasút építésekor itt, az erődfal előtt, az alacsony, lapos területen késő római sírokat bolygattak meg, ezek egy részét 2002-ben meg is találtuk. Talán itt is nyitott kutatóárkot Lipp. Az erőd ÉK-i részén, a mai partfal előtt az iszapban nem láthatott összedőlt sírokat, mert akkor azok az erőd területén lettek volna. 1983-ban az AMPHORA Könnyűbúvár Sport Klub együttműködve az Agrártudományi Egyetemen nádrizóma kutatást folytatott a sekély vízben. Ennek során az É-i erődfal vonalában is kiszivattyúzták az iszapot. Lehetőséget kaptam, hogy magam is merüljek, és megállapíthattam, hogy az É-i erődfal vonalában semmilyen kőfalmaradvány nincs. Márpedig ha a rómaiak a mainál lényegesen alacsonyabb vízszintnél építkeztek volna ide, akkor annak nyoma maradt volna, hisz a későbbi évszázadok magasabb vízállása idején nem lehetett volna a követ kibányászni. Még egy félreérthető adatot sikerült ekkor tisztáznunk. Rómer Flóris 1861-ben járt itt, amikor még nagyon alacsony volt a vízszint. Az általa közölt Fenékpusztai térképen a vízben jelzett egy kőkoporsót.⁸⁶ Ez Lipp megfigyeléseit igazolhatná. 1983-ban megtaláltuk a 'kőkoporsót', ez egy lekerekedett sarkú, szögletes homokkőpad a parttól kb. 80 m-re, akkor mintegy 70 cm víz borította. Az erőd ÉK-i részét a Balaton a kora újkorban,

⁷⁶ VIRÁG 1998, 364–379., különösen 378–379.

⁷⁷ SÜMEGI et al. 2007, 252–253.

⁷⁸ SERLEGI 2007, 305–306.

⁷⁹ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 70. és 5. kép; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2014, 59.

⁸⁰ SERLEGI 2007, 303–306.

⁸¹ Elképzeléseit elfogadta Vajda Tamás is (VAJDA 2014, 54–55.).

⁸² SERLEGI 2007, 9. ábra.

⁸³ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 70.

⁸⁴ LIPP 1886, 39–42.

⁸⁵ MÜLLER 2011b, 239–243.

⁸⁶ RÓMER 1862, 39.

az európai kisjégkorhoz kapcsolható magas vízállás idején habolta el. Nem tudjuk, hogy itt hol húzódott az eredeti, római kori partfal. Bendefy László szerint legalább 400-500 m-re becsülhető a part hátrarágódásának mértéke,⁸⁷ míg Virág Árpád „csak 2-300 m-rel számolt.”⁸⁸ A partfal elhabolására máshonnan is van bizonyítékunk. Balatonföldvár a nevét a késővaskori földvárról kapta. A múlt századfordulón Kuzsinszky felmérte a maradványait. Akkor már csak a DK-i szélét lehetett dokumentálni, előtte a meredek partfal és a lapos parti terület húzódott (7. kép). Mára ennek nagy részét is beépítették.⁸⁹ Tudjuk, hogy a LT-kor második felében alacsony vízállással számolhatunk, de az bizonyos, hogy a kelták erődítménye eredetileg nem a partfalhoz csatlakozó hegyesszögű háromszög alaprajzú volt, hanem minden bizonnyal négyszögletes, csak ennek nagy részét a későbbiekben elhabolta a tó. Az elhabolásra Fenépusztán feltárási bizonyítékkal is szolgálhatunk. A 71-es főúttól K-re, az É-i erőd fal előtt a partfal ma meredeken süllyed. 1971-ben az erőd É-i kapujának a feltárása során, a kaputól K-re, 27 m-re kijelölt kutatóárkunkban a partfal magassága 5 m volt, az erőd kapu előtt pedig 4 m. A középkorban kibányászott Ny-i, kerek kaputorony alapozásának aljából csak a belső oldalon maradt meg egy háromszög alakú rész (alja 111,20 m A. f.), tehát a torony külső részének az alapozása is a mai felszín fölé esik.⁹⁰ Az erőd építésének idején minden bizonnyal a mainál valamivel magasabb lehetett a Balaton vize. Ha Serlegi Gábornak lenne igaza, akkor figyelembe véve az ÉK-i saroktorony helyét borító mintegy 70 cm vizet, az erőd falak hozzávetőleg 1 m-es alapozását,⁹¹ és a kapillaritást, a mainál legalább másfél m-rel, de inkább 2 m-rel alacsonyabb lett volna a vízszint a 4. században. A tó késő császárkori fenékvizszojait nem ismerjük, de a tó a mai kiterjedésénél bizonyára kisebb lehetett, főleg a sekély D-i part mentén (8. kép).⁹² Serlegi Gábor tehát úgy vélte, hogy Galerius vízrendezési tevékenysége mindössze egy másfél km-es csatorna kiásásra korlátozódott, amellyel a „Balaton természetes álla-

potú kiterjedése” esetén vízzel borított Sió-öblözetet összekötötte a Csíkgát patakkaal és ezáltal a Balatont a Dunával. Vízborítottságot mutató térképein jól látszik, hogy ezt az öblözetet a tó csak 105 mBf vízállás esetén borítja, a mai, illetve a 104 mBf vízállás esetén a völgyben nincs víz.⁹³ Ha tehát feltételezi, hogy Galerius tevékenysége nyomán a Balaton vízszintjét a mainál is alacsonyabbra csökkentették, és ennek ellenére a Sió hajózható volt, akkor ezt csak úgy lehetett volna megvalósítani, ha Siófok és Mezökomárom között is kiásnak egy több méter mély csatornát!

A másik régészeti bizonyíték a szerző feltárása a Balatonlelle-Kenderföld lelöhelyen. Marton Tiborral közös ásatásukon többek között egy késővaskori település objektumait tárták fel, amely háborítatlanul élt tovább a 3. század közepéig. A település helyét még a Kr. e. első évszázadra jellemző alacsony vízszinthez igazodva jelölték ki. A 2. és 3. század fordulójától kezdődő klímaváltozást és vízszintemelkedést a 2-3. századi kutak feltárása igazolja. Az Ordacsehi-Bugaszeg, a Balatonszemes-Szemesi-berek és a Balatonlelle-Kenderföld lelöhelyeken a 2-3. századi kutakat sikerült az aljukig feltárni, tehát használatuk idején a mainál magasabb volt a Balaton vízszintje.⁹⁴ Az emelkedő víz miatt a 3. század közepén elhagyták a Balatonlelle-Kenderföld-i települést a lakói, majd hozzávetőleg egy évszázaddal később, a késő császárkorban visszatelepődtek. A településobjektumok megsüllyedt betöltésének tetején, és több helyen, nagyobb foltokban is dokumentálható volt ez a réteg. A korát a több mint 200 darab II. Constantius, I. Valentinianus és Valens érem a 4. század második felére keltezte. Ebből arra következtetett a szerző, hogy egy kb. száz éves hiátus után újra lakottá vált ez a terület, tehát ebben az időben újra olyan alacsony lehetett a víz szintje, mint a kora császárkorban.⁹⁵ Ha figyelmesen tanulmányozzuk az eredeti ásatási beszámolót, egészen már eredményre jutunk. Eszerint a lelöhely alsó részén a talajerozió „megkímélte a telep mélyebben fekvő történeti rétegződéseit, így a szántott talajszint alatt néhol

⁸⁷ BENDEFY – V. NAGY 1969

⁸⁸ VIRÁG 1998, 362.

⁸⁹ NOVÁKI 2006, 135., Abb. 10.

⁹⁰ MÜLLER 1979, 138–139.

⁹¹ Az É-i erőd falat 111,22, illetve 111,27 m A. f. magasságban a mai felszín alatt 1,5-2,2 m, a legalsó járászinttől 90-110 cm mélységben találtak meg (MÜLLER 1979, 124–125.). A K-i erőd fal alját a K3 toronynál pedig a mai felszín alatt másfél méterrel, 107,67 m B. f. mélységben érték el (MÜLLER 2011b, 240.).

⁹² Köszönetet mondok Havasi Bálintnak, aki kérésre elkészítette ezt a térképet. A Balaton ma megengedett legmagasabb vízállása +110 cm a siófoki vízmércén, ami 104,52 m Bf. magasságnak felel meg. Ezért a térkép 103 és 102,5 m Bf magasságban mutatja a tó kiterjedését. 102,5 m-es vízszintnél a tó kiterjedése a D-i paron helyenként több mint 700 m-rel kisebb a mainál.

⁹³ SERLEGI 2007, 12–13. ábra; PÁSZTOKAI-SZEÖKE – SRLEGI 2013, 6. kép.

⁹⁴ SERLEGI 2007, 302.

⁹⁵ SERLEGI 2007, 303.

20-30 cm vastag, Kr. u. 4. századi réteget észleltünk [...] a telep egyes, Kr. u. 3. század közepe táján betemetett objektumaiban, a megsüllyedt betöltések tetején markánsan megfogható volt ez a Kr. u. 4. századra keltezhető réteg.⁹⁶ A lelőhely magasabb részein oszlopszerkezetes épületek nyomaira bukkantak, de járószint nélkül. „Bár stratigráfiai jellegű bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre, az építmények késő római eredetűre nézve – minthogy ezek az erózió által lepusztított felületrészekon kerültek elő –, azonban [...] a lelőhely sajátos rétegtani viszonyai erre engednek következtetni. A felület nagy részén markánsan jelentkező, valamint a megsüllyedt objektumok fölé húzódó Kr. u. 4. századi rétegből ugyanis nagy mennyiségű római kori téglatöredék került elő, amely szinte kizárólag tetőfedő téglákból állt. Minthogy azonban a lelőhelyen sem kő-, sem téglalapozású építmény nyomaira nem akadtunk, ezért feltételezhető, hogy ezek fakonstrukciós építmények lefedésére szolgáltak, amelyben a fent említett oszlopszerkezetes épületeket sejtethetjük.”⁹⁷ A helyzet egyértelmű, a késő római leleteket tartalmazó réteg az erózió által került a lelőhely alsó részére, tehát másodlagos helyzetű. A benne talált *tegula* és *imbrex* töredékek a magasabb szinten előkerült oszlopszerkezetű építményeket fedték eredetileg. Tehát a 4. században visszatelepedettek nem a kora császárkori település helyén, hanem magasabb szinten építették fel házaikat. Ez viszont azt jelenti, hogy a 4. században magasabb balatoni vízszinttel kell számolnunk, mint a kora császárkorban.

A koncepció szerint a Galerius által végrehajtott nagyszabású beruházáshoz az általa 295 táján betelepített karpok biztosították a munkaerőt. Ammianus Marcellinus közli, hogy Sopianae környékére telepítettek karpokat.⁹⁸ Aurelius Victor arról tudósít, hogy már korábban, Aurelianus uralkodása idején,⁹⁹ feltehetően 273-ban is telepítettek karpokat a birodalomba, valószínűleg az al-dunai tartományokba.¹⁰⁰ Többen felvetették, hogy a karpok Valeriába történt betelepítése összefüggésbe hozható Galerius vízrendezési tevékenységével, az újonnan nyert szántóföldek megművelésével,¹⁰¹ de még Tóth Endre is arra az eredményre

jutott: „...a karp betelepítés a Balaton K-i végétől délre megvalósult, akár közreműködtek a csatorna építésében, akár nem, akár nyertek termőföldet, akár nem.”¹⁰² Legutóbb Kovács Péter tekintette át a karp betelepítésre vonatkozó forrásokat. Megállapítása szerint, tekintve, hogy Galerius 293-294-ben Egyiptomban tartózkodott, 295-299-ben pedig a perzsák ellen viselt háborút, és Illyricumban csak 297 nyarán járt, amikor csapatokat gyűjtött a perzsa háborúhoz, a 295-296-os karp betelepítés Diocletianus felügyelete alatt történhetett.¹⁰³ Diocletianus 299-300 előtt nem bízhatta Galeriusra a dunai tartományokat. A karpok betelepítése ezt követően is több lépcsőben történhetett, mert 301 és 304 között Galerius minden évben felvette a *Carpicus maximus* jelzöt. Tehát a karp kérdés végleges rendezése elhúzódott. Sőt a hatodik *carpicus* jelzöt csak 308-309-ben vagy 310-ben vette fel Galerius. Kovács Péter úgy véli, hogy a karpok betelepítése zömmel 303 után történt.¹⁰⁴ Ez viszont azt jelenti, ha a karpok többsége több mint egy évtizeddel a balatoni vízrendezési munkák megkezdése után érkezett ide, nem valószínű, hogy a csatornaépítési munkák elvégzésére telepítették be őket Valeriába.

A nagyszabású 'beruházás' sikerét mutatja, hogy beindítása után mintegy 30-40 évvel 'előzmények nélkül' megépítik a Balatontól D-re a három belső erődöt: Alsóhetényben, Ságváron és Fenékpusztán. Mindhárom erődítményben nagyméretű horreum került elő. Ezek alapterülete alapján még arra is kísérletet tettek, hogy meghatározzák, mekkora terület terményével lehetett megtölteni a horreumokat. Attól függően, hogy azok egy- vagy háromszintesek voltak, 3831-11494 hektárnyi területtel számoltak.¹⁰⁵ Ez a becslés nem veszi tekintetbe, hogy kedvezőtlen időjárás esetén előfordulhatott, hogy a termés csak az elvetett mag másfélszerese volt, kedvező körülmények esetén pedig meghaladhatta a háromszorosát. Ezért ha azzal számolunk, hogy a horreumokat minden évben feltöltötték, akkor ehhez csaknem 4000-tól mintegy 23000 hektárig terjedő szántóföld termése kellett. Ekkora határérték mellett nincs értelme a becslésnek. És ez vonatkozik az általuk kiszámított többi adatra

⁹⁶ MARTON – SERLEGI 2004, 16. Hasonló megfogalmazás SERLEGI – MARTON 2004, 176.

⁹⁷ MARTON – SERLEGI 2004, 16–18.

⁹⁸ Ammianus Marcellinus: Res Gestae XXVIII.1.5.

⁹⁹ Aurelius Victor: de Caesaribus 39.43.

¹⁰⁰ KOVÁCS 2011, 32.

¹⁰¹ PI, MÓCSY 1974, 101–102. Legutóbb BORHY 2014, 124; BORHY 2015, 194.

¹⁰² TÓTH 2009, 102.

¹⁰³ KOVÁCS 2011, 33.

¹⁰⁴ KOVÁCS 2011, 34.

¹⁰⁵ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 71. VISY 2013, 37. szerint a fenékpusztai erőd 4500 m²-es horreuma kb. 5000 ha termését volt képes befogadni.

is. Okfejtésükből az derül ki, hogy a belső erődöket a horreumok védelmére építették. Horreumot tartalmazó belső erődök azonban nemcsak Valerában, hanem Raetia II, Germania II és Belgica tartományokban is épültek.¹⁰⁶ Arról nem tesznek említést, hogy a három D-i belső erőd közül kettő (Ságvár és Alsóhetény) két építési periódussal rendelkezik, míg Fenékpusztán és Környén csak a második mutatható ki, Tácon pedig csak az első. Ez azt jelenti, hogy az erődök nem egy időben épültek. Az építési időről számos elképzelés látott napvilágot,¹⁰⁷ legutóbb Visy Zsolt a tartományt ért jelentősebb barbár betörésekhez kötötte ezt: az első periódusra a 322-es vagy a 332-es betörést követően, a második periódusra a 356-os vagy a 365-ös betörés után kerülhetett sor.¹⁰⁸

Azt eddig is tudtuk, hogy a pannóniai belső erődöket nem mindig a hadászati legmegfelelőbb helyre, de kivétel nélkül víz mellé telepítették. Tóth Endre feltételezését, hogy szinte el akarták dugni őket az ellenség elől, kevésbé tartjuk valószínűnek. Szerinte a víz mellé telepítést a feltárások eredményei alapján a bennük végzett tevékenységek indokolták, mert az állatvágáshoz, a húsfeldolgozáshoz, a kovácsoláshoz és a kenyérsütéshez egyaránt nagy mennyiségű vízre volt szükség.¹⁰⁹ Ezt Visy Zsolt kiegészítette azzal, hogy az erődökben nemcsak gabonát tároltak, hanem nagyállattartást is folytattak. Az itatáshoz pedig nélkülözhetetlen volt a sok friss víz.¹¹⁰ PSzJ és Serlegi Gábor koncepciója tovább megy. Tudjuk, hogy a szárazföldön történő szállítás mennyire megrághatta a római korban egy szállítmány árát, ezért feltételezik, hogy a vízi úton történő szállítás megteremtésének lehetősége miatt kerültek víz mellé az erődök.¹¹¹ Fenékpusztán esetében nem lehet kétséges, hogy kihasználták a Balaton kínálta lehetőséget. De ez feltehetően csak a tavon történő szállításra korlátozódott, mert a Sión csak akkor folyt le a tó vize, ha a vízszint elérte a kritikus magasságot. Ha nem építettek a Sióra zsilipet a rómaiak, márpedig ezt Serlegi Gábor sem fogadja el,¹¹² akkor nem volt hajózható a csatorna, legfeljebb csak nagy esőzéseket követően, ha hirtelen megemel-

kedett a tó vize, de ez teljesen kiszámíthatatlan volt. Ságvárról csak a hajózásra alkalmatlan Jaba patakon és a Kis-Koppányon át lehetett volna megközelíteni a magas vízállás esetén víz borította síófoki öblözetet, és ezen át a Balatont. De azt is elképzelhetetlennek tartom, hogy Heténypusztáról a keskeny Hársasberki patakon és a Kaposon, vagy éppen Környéről az Átal-éren át hajóval árut lehetett szállítani a Dunára. Felmerült, hogy a Sárvízet hajózták a rómaiak, és kikötőket is feltételeznek, de ezt egyelőre ásatások nem igazolták,¹¹³ és Tác az egyetlen hely, ahol a belső erődöknek csak az első periódusa épült meg. A hajón történő teherszállításhoz egyik vízfolyás sem rendelkezik elegendő vízzel és megfelelő mederrel. A rómaiak által emelt duzzasztó műveknek semmilyen nyomáról nincs tudomásunk. Márpedig feltételezték, hogy a beruházás eredményeként annyi gabona termett, hogy a belső erődök horreumaiban összegyűjtött terményből a felesleget az olcsó vízi úton leszállították a Dunára, onnan a Balkánra, sőt még Konstantinápoly élelmezésében is szerepet játszhatott a pannóniai gabona.¹¹⁴ A 4. századi pannóniai éremforgalomban feltűnően magas a balkáni, illetve keleti verdekben készült érmek részaránya, ami közvetlen gazdasági kapcsolatokat jelenthet. A szerzők csak utalnak erre a lehetőségre, hisz ha gabonát adtak el a Balkánon, azért bizonyosan nem aprópénzzel fizettek a vevők. Meg is jegyezik, hogy „... a kisértékű aprópénzek talán inkább a szállításban részt vállaló hajósok ‚költőpénzének’ hazahozott maradékai lehetnek.”¹¹⁵ Úgy vélem még az sem. A gabonaexport lehetősége elsősorban egy 383-as adaton alapszik. Ambrosius milánói püspök írta ekkor, hogy a mediterrán területeket szárazság sújtotta, ezért kevés gabona termett, Pannóniában viszont jó termés volt, és a felesleget eladták.¹¹⁶ Ambrosius bizonyára nem a Balkán viszonyait írta le, É-Itáliába pedig biztosan nem vízi úton jutott el a pannóniai gabona, és nincs okunk feltételezni, hogy ez hosszabb időn át, minden évben előfordult. A szárazföldi szállítás esetén egy kocsis gabona ára 480 km megtétele után megduplázódott.¹¹⁷ Pécs és Milánó között a távolság légvonalban

¹⁰⁶ BORHY 1996. Az Ausonius Mosellájából vett idézet alapján ő is csak arra gondolt, hogy a belső erődöknek a gabonátárolás az egyik fontos funkciója volt.

¹⁰⁷ MÜLLER 2011c

¹⁰⁸ VISY s. a.

¹⁰⁹ TÓTH 2009, 72., 75.

¹¹⁰ VISY 2013, 37.; VISY s. a.

¹¹¹ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a, 20–21.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013a, 213.; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 71.

¹¹² SERLEGI 2007, 14. ábra.

¹¹³ FITZ 2003, 29. Táchoz, NÁDORFI 2013, 133. és 14. kép a szabadbattyáni telephez tartozó kikötőt feltételez.

¹¹⁴ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2014, 58.

¹¹⁵ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 73.

¹¹⁶ Ambrosius: Epistolae 18.23.

¹¹⁷ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013, 71.

704 km, az útvonaltervező szerint 896-904 km. A 4. században feltehetően legalább 1000 km-es utat kellett megtenni a két helység között, ez pedig azt jelenti, hogy a valeriai gabona ára megháromszorozódott mire Milánóba ért! Van még egy bizonytalan forrásunk, az *Expositio totius mundi et gentium*, amit egy mezopotámiai vagy szír származású szerző állított össze a 4. század közepén. Ez gazdag tartományként említi Pannoniát, amely többek között gabonát is exportál.¹¹⁸ Mócsy is feltételezte, hogy vízi úton szállították el a pannoniái gabonát, de úgy vélte, ezt a Duna, a Dráva és a Száva menti nagybirtokokon termelték meg.¹¹⁹ De még az sem biztos, hogy a belső erődök horreumaiban kizárólag helyben termelt, pannóniai gabonát tároltak. „Füzes Miklós megvizsgálva a gyér számban található gyommagvak faji összetételét, import gabonára következtetett. Megítélése szerint az olyan gyomfajok mint a konkoly, légyfógó (*Myragrum perfoliatum*), sömörje (*Neslea paniculata*) eredendően mediterrán elterjedésűek, így nagyon valószínű, hogy a Fenékpusztán talált gabonafélék is arról a vidékről származnak.”¹²⁰ Tehát számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy esetenként import gabonát tároltak a belső erődök horreumaiban.

Összefoglalóan tehát a következőket mondhatjuk a Pásztókai-Szeőke Judit és Serlegi Gábor által felállított elképzelés, egy 292-ben indított, központilag eltervezett, több évtizeden át tartó, a Dél-Dunántúlon megvalósított, grandiózus agrár nagyberuházásról, hogy nem állja ki a kritika próbáját.

► A szálléverő fésűt (*pecten*) és a tévesen a *radiusszal* (cece?) azonosított, 20-30 cm hosszú, egyik végén hegyesedő kézi guzsalyt (*colus*) a késő császárkori Pannoniában elkezdtek vasból is gyártani. Utóbbiak száma azért is magas, mert főleg a Dél-Dunántúlon szívesen tették mellékletként nők sírjaiba. Mivel korábban szerves anyagból készítették ezeket a fonó és szövő eszközöket, nem tudhatjuk, hogy a korábbi századokban használt eszközökhöz képest a számuk jelentősen megnőtt-e. A szálléverő fésűket nem használhatták csomózott szőnyeg, vagy színes mintákat tartalmazó textíliák szövésére, de ebből még nem következik, hogy ezeket csak a zsákvászon készítése során használták.

► A kora császárkori kedvező klíma a 2-3. század fordulójától hűvösebbé és csapadékosabbá vált, ezért

a Balaton vízszintje fokozatosan megemelkedett. A partközeli települések és szántóföldek védelmére Galerius császár 292-ben vízrendezési munkálatokba kezdett. Ennek eredményességét nem ismerjük, hisz a vízszint jelentős csökkentését bizonyító régészeti lelőhelyek értékelése téves. A keszthely-fenékpusztai 4. századi erőd építése idején a Balaton partvonala beljebb húzódott, az erőd ÉK-i részét a tó vize a 16-17. században mosta el. A Balatonlelle-Kenderföld lelőhelyet az emelkedő vízszint miatt a 3. század közepén elhagyták lakói, egy évszázad múltán viszont magasabb szinten létesültek az új épületek. Ez alapján feltételezhető, hogy Galerius megalégedett a vízszint további emelkedésének megakadályozásával. Ez viszont azt is jelenti, hogy a Balaton déli partján nem jutottak nagy kiterjedésű, új szántóföldekhez.

► Aurelianus császár uralkodásától kezdődően több lépcsőben telepítettek karpokat a birodalomba, így 295-296-ban is. Írott forrás igazolja, hogy karpokat valóban telepítettek a Dél-Dunántúltra, Valeria tartományba. Galerius feltehetően főleg 303 után, tehát több mint egy évtizeddel a vízrendezési munkálatok megkezdését követően telepíthetett be ide karpokat, így ez nem hozható közvetlen kapcsolatba az esetleges csatornaépítéssel.

► A 4. században legalább két lépcsőben belső erődöket építettek. Alsóhetényen és Ságváron két periódusú az erőd. Tácon csak az első, Fenékpusztán és Környén csak a második periódus ismert. Ezek az erődök mai szóhasználattal logisztikai központok, a *limes* utánpótlás és ellátó bázisai voltak. Emellett a mozgó hadsereg, a *comitatenses* befogadására is alkalmasak voltak. Alsóhetényen, Ságváron és Fenékpusztán hatalmas horreumok álltak az erődben, de nem a horreumok miatt épültek az erődök. Ezek a hármastagolású védelmi rendszer részét képezhették, és a tartományt tisztító barbár betöréseket követően emelték őket.

► Valamennyi erőd víz közelében létesült. Ennek magyarázata az erődökben végzett munka és az itt tartott nagyállatok vízszükséglete, és nem a vízi úton történő szállítás olcsósága volt, hiszen a ságvári, az alsóheténypusztai, a táci és a környei erődökhöz hajón történő áruszállításra alkalmatlan, jelentéktelen patakok csatlakoztak, a vízrendezési munkálatok jellegéből adódóan pedig még Fenékpusztáról sem lehetett folyamatosan hajón elérni a Dunát.

¹¹⁸ *Expositio totius mundi* 57. Azért tartom a forrást bizonytalanának, mert az al-dunai provinciák, amelyek jelentős gabonatermő területek voltak, e szerző szerint csak önállótók gabonából. A Pannoniával együtt tárgyalt Noricumból pedig csak a ruhák exportját tartotta említésre méltónak.

¹¹⁹ MOCSY 1974, 155–156.

¹²⁰ GYULAI 2005, 269. Ld. még SÁGI 1989, 293.

► Ambrosius milánói püspök leveléből tudjuk, hogy 383-ban gabonát szállítottak Pannóniából az aszály sújtotta Itáliába. Arra csak bizonytalan adat van, hogy Pannóniából rendszeresen szállítottak a birodalom más részeibe gabonát. Sőt archaeobotanikai adatok alapján feltételezhető, hogy időnként import gabonát is tároltak a belső erődök horreumaiban.

Persze ez nem jelenti azt, hogy Pannóniában ne lettek volna lényeges változások a római kor évszázada-

dai alatt. A *glandifera Pannonia* magas kultúrájú tartományra vált, amely gabonából is önellátó lehetett, sőt esetenként még exportált is. A nagy császári gazdaságok, a 4. század folyamán átépülő vagy újonnan létesülő nagy magán villagazdaságok, és a több száz síros temetők alapján a megerősödő vidéki települések azt mutatják, hogy a pusztító barbár betörések ellenére Pannónia a 4. század végéig egy virágzó, gazdag tartomány maradt.¹²¹

Irodalom

BALÁZS 2015

Balázs Péter: A szentély kútjának leletei. In: *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus.* (Szerk. Sostarics Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea) Sistrum – Serie A. No.1. Szombathely, 2013 (2015) 279–288.

BÁTKY

Bátky Zsigmond: A gyapjú feldolgozása; Növényi szálak anyagok feldolgozása. In: *A Magyarság Néprajza I.* (Főszerk. Czákó Elemér) Budapest é. n. 342–372.

BENDEFY – V. NAGY 1969

Bendefy László – V. Nagy Imre: *A Balaton évszázados partvonal változásai.* Budapest, 1969.

T. BÍRÓ 1994

T. Bíró, Mária: The Bone Objects of the Roman Collection. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica 2.* Budapest, 1994.

BORHY 1996

Borhy, László: „Non castra sed horrea...” Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen. *Bayerische Vorgeschichtsblätter 61* (1996) 207–224.

BORHY 2014

Borhy, László: *Die Römer in Ungarn.* Darmstadt, 2014.

BORHY 2015

Borhy László: A rómaiak Magyarországon. In: Szabó Miklós – Borhy László: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak.* Budapest, 2015. 83–229.

BLÜMNER 1912

Blümner, Hugo: *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern.* Leipzig–Berlin, 1912.

CZUCZOR – FOGARASI 1862

Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára I.* Budapest, 1862.

DEMÉNY et al. 2010

Demény Attila – Schöll-Barna Gabriella – Siklósy Zoltán – Bondár Mária – Sümegi Pál – Serlegi Gábor – Fábíán Szilvia – Főríz István: Az elmúlt ötezer év éghajlat-változási eseményei a Kárpát-medencében és társadalmi hatásai. *Klíma 21 Füzetek 59* (2010) 82–94.

DOMBAY 1957

Dombay János: Későrómai temetők Baranyában. Spätrömische Friedhöfe im Komitat Baranya. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1* (1957) 181–330.

R. FACSÁDY 2008

R. Facsády Annamária: Glass Distaff From Aquincum: Symbol or Tool. *Andos. Studies of the Ancient World 8* (2008) 165–173.

FITZ 2003

Fitz Jenő: *Gorsium – Herculia.* Székesfehérvár, 2003.

GAITSCH 1980

Gaitsch, Wolfgang: Eiserne römische Werkzeuge. *British Archaeological Reports International Series 78,* Oxford, 1980.

¹²¹ VISY 2013, 36–37.

- GOSTENČNIK 2011
Gostenčnik, Kordula: Aus dem Augen – aus dem Sinn? Hölzerne Textilgeräte und ihre Nachweisbarkeit. In: *Lignum. Holz in der Antike. Akten des öffentlichen interdisziplinären Symposiums im Rahmen des Überfakultären Doktoratsprogramms „Antike Kulturen des Mittelmeerraums“*. (Red. Scherren, Peter) Graz, 2011. 207–240.
- GRYNEUS 2004
Gryneus András: A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései. In: „Es tu scolaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. *Monumenta Historica Budapestensia* 13. Budapest, 2004. 87–102.
- GYULAI 2005
Gyulai Ferenc: Archaeobotanikai kutatások a Balaton környékén. Archaeological researches around Lake Balaton. *Zalai Múzeum* 14 (2005). Zalaegerszeg, 263–297.
- HABEREY 1949
Haberey, Waldemar: Ein spätrömisches Frauengrab aus Dornweiler, Kr. Euskirchen. *Bonner Jahrbücher* 149 (1949) 82–93.
- HENNING 1987
Henning, Joachim: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 42, Berlin, 1987.
- HOOK – MACGREGOR 1997
Hook, Maria – MacGregor, Alfred: *Medieval England – From Alfred The Great To Richard III*. Oxford, 1997.
- KOVÁCS 2011
Kovács Péter: A karpok betelepítése Pannoniába. *Studia Epigraphica Pannonica* 3 (2011) 31–38.
- KREMPUŠ 2000
Krempuš, Robert: Krvavica bei Vransko in Slowenien, Höhsiedlung des 3. bis 6. Jahrhunderts. In: Iron, Blacksmiths and Tools. Ancient Europea Crafts. (Eds. Feugère, M.-Guštim, M.) *Monographies instrumentum* 12. Montagnac, 2000.
- LANDGRAF – SZITTNER 1982
Landgraf Katalin – Szittner Andrea: *Kézi szövés*. Budapest, 1982.
- LANDGRAF – SZITTNER 1984
Landgraf Katalin – Szittner Andrea: *Szövés*. Budapest, 1984.
- LANDGRAF – PENKALA – SZITTNER 2001, 2004
Landgraf Katalin – Penkala Éva – Szittner Andrea: *Nagy szövéskönyv 1-2*. Budapest, 2001, 2004.
- LIPP 1886
Lipp Vilmos: A fenéki sírmező. *Archeológiai Közlemények* 14 (1886) 137–159.
- MARICHAL 2000
Marichal, Rémy: Outillage antique de Ruscin (Château-Roussillon, Pyrénées-Orientales, F). In: Iron, Blacksmiths and Tools. Ancient Europea Crafts. (Eds. Feugère, M.-Guštim, M.) *Monographies instrumentum* 12. Montagnac, 2000. 139–168.
- MARTON – SERLEGI 2004
Marton Tibor – Serlegi Gábor: Balatonlelle-Kenderföld (M7/S20 lh.) In: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 15–18.
- MÓCSY 1974
Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Apollo könyvtár 4. Budapest, 1974.
- MÜLLER 1979
Müller Róbert: A Keszthely-fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés). Die archäologische Erschliessung des Nord-Tores der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta im Jahre 1971 (Ausgrabungsbericht) *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14 (1979) 123–156.
- MÜLLER 1982
Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft. *Zalai Gyűjtemény* 19/I-II. Zalaegerszeg, 1982.
- MÜLLER 1994
Müller Róbert: A balatonaligai vaseszközök. Eisengeräte aus Balatonaliga. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20 (1993–1994) [1994] 177–193.

- MÜLLER 2009
Müller Róbert: Guzsalyok és orsógombok Pannóniában. *Zalai Múzeum* 18 (2009). Zalaegerszeg, 39–54.
- MÜLLER 2011a
Müller, Róbert: Spinnrocken aus Metall und Spinnwirtel im spätkaiserzeitlichen Pannonien. *Acta Archaeologica Hungarica* 62 (2011) 175–195.
- MÜLLER 2011b
Müller Róbert: Szokatlan építési megoldások a keszthely-fenekpusztai késő római erődnél. Unfamiliar construction solutions at the fortress Keszthely-Fenekpuszta. *Arrabona* 49/1 (2011) 239–250.
- MÜLLER 2011c
Müller Róbert: Mikor épült a keszthely-fenekpusztai késő római erőd? Wann wurde die spätrömische Festung von Keszthely-Fenekpuszta erbaut? *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica* 12 (2011) 145–153.
- MÜLLER 2012
Müller Róbert: Késő római vaseszköz lelet Vindornyaokról. Ein spätrömischer Eisengerätfund aus Vindornyaok. *Zalai Múzeum* 20 (2012). Zalaegerszeg, 167–188.
- MÜLLER 2014a
Müller Róbert: A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján. Agricultural techniques in the Middle Ages in light of iron tools. *Ethnographia*. 125 (2014) 1–19.
- MÜLLER 2014b
Müller Róbert: Temetőrészlet Zalaegerszeg-Kaszaházáról. Újabb késő római sír vasguzsallyal és orsóval. The cemetery section at Zalaegerszeg-Kaszaháza. A new Late Roman grave with distaff and spindle. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* (Szerk. Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila) Budapest, 2014. 65–72.
- NÁDORFI 2013
Nádorfi Gabriella: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárásáról. Preliminary Report on the Excavation of the Late Roman Building at Szabadbattyán. In: *A SEUSO-kincs és Pannonia. The SEVSO Treasure and Pannonia* (Szerk. Visy Zsolt) Pécs, 2013. 112–138.
- NOVÁKI 2006
Nováki Gyula: Kataster der prähistorischen Erdburgen Ungarns – Versuch einer umfassenden Datenerfassung zum Schutz des kulturellen, archäologischen und naturräumlichen Erbes. In: *Wirtschaft, Macht und Strategie. Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte.* (Hrsg.: Krenn-Leeb, Alexandra) Wien, 2006. 125–139.
- OWEN-CROCKER 2004
Owen-Crocker, Gale R.: *Dress in Anglo-Saxon England.* Manchester 2004.
- ÖZER 2009
Özer, Erdin: *Berufsdarstellungen auf römischen Sarkophagen.* Diplomarbeit, Universität Wien, 2009 (google.hu#q=özer+berufsdarstellungen)
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2007
Pásztókai-Szeőke Judit: Római textilművesség régészeti hagyatéka Pannóniában. Die archäologische Nachlassenschaft des römischen Textilgewebes in Pannonien. *FIRKÁK* I. Győr, 2007. 185–190.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2010
Pásztókai-Szeőke Judit: Lóvakaró vagy szövőszerszám? Római kori fogazott vasszerszámok Pannonia területéről. *Alba Regia* 39 (2010) 251–255.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2011
Pásztókai-Szeőke, Judit: Curry-Comb or Toothed Werft Beater? The Serrated Iron Tools from the Roman Pannonia. *Archaeological Textiles Newsletter* 52 (2011) 3–13.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012a
Pásztókai-Szeőke Judit: Vasból készült szövőeszközök és textilművesség a 4. századi Dunántúlon. Iron Weaving Tools and Textile Production in Transdanubia during the fourth century AD. *Hadak útján XX. Népvándorlások Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* (Szerk. Petkes Zsolt) Budapest, 2012. 15–26.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012b
Pásztókai-Szeőke Judit: „Amíg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?” Gondolatok ókori nők-

- kel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scabiantiai borostyán guzsalyok kapcsán. *Soproni Szemle* 66 (2012) 5–19.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013a
Pásztókai-Szeőke, Judit: Technologischer Wandel in der Textilproduktion Pannoniens unter römischem Einfluss. In: *Die Macht der Toga. Dresscode im römischen Weltreich*. (Hrsg. Tellenbach, Michael – Schulz, Regine – Wiczorek, Alfred) Mannheim, 2013. 209–214.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2013b
Pásztókai-Szeőke, Judit: Following a Clew: From Tools to Textile Production in Roman Pannonia. In: *NESA XI. The North European Symposium for Archaeological Textiles XI. 10-13 May 2011 in Esslingen am Neckar* (Ed. Bank-Burgess, Johanna – Nübold, Carla) Rahden, 2013. 257–262.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013
Pásztókai-Szeőke Judit – Serlegi Gábor: De mit tettek értünk a rómaiak? Textilművesség, klíma és a Balaton a Kr. u. 4. századi Dunántúlon. *Ókor* 2013/3 68–79.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2014
Pásztókai-Szeőke Judit – Serlegi Gábor: De mit tettek értünk a rómaiak? Radikális környezetátalakítás a Dél-Dunántúlon. *BBC History* 2014/11 57–61.
- V. PÉTERFI 1993
V. Péterfi Zsuzsa: A Bátaszék-Kövesd pusztai késő római temető. Der spätrömische Friedhof von Bátaszék-Kövesd pusztá. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 18 (1993) 47–168.
- PETTY 2014
Petty, Christina: *Warp Weighted Loom: Then and Now. Anglo-Saxon and Viking Archaeological Evidence and Modern Practitioners*. Kézirat. University of Manchester, 2014. (www.escholar.manchester.ac.uk.)
- PIRLING 1976
Pirling, Renate: Klothos Kunkel. In: *Festschrift für Waldemar Haberey* (Hrsg. Haevernich, T. E. – von Salden, A.) Mainz, 1976. 101–109.
- RÓMER 1862
Rómer Flóris: Pannónia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról. *Archaeológiai Közlemények* 3 (1862) 36–53.
- SÁGI 1960
Sági, Károly: Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. *Acta Archaeologica Hungarica* 12 (1960) 187–256.
- SÁGI 1973
Sági Károly: Római téglasír Balatonberényben és ókeresztény kapcsolatai. Ein Ziegelgrab in Balatonberény und seine altchristliche Zusammenhänge. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 289–297.
- SÁGI 1981
Sági, Károly: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. *Fontes Archaeologici Hungariae* Budapest, 1981.
- SÁGI 1989
Sági, Károly: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez. Über die Geschichte der Festung in Fenékpusztá. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989) (1990) 261–317.
- SERLEGI 2007
Serlegi Gábor: A balatonkeresztúri „vízmércé”. Környezetrégészeti információk a Balaton déli partjának római kori történetéhez. Die „Wasserwaage” von Balatonkeresztúr. Archäoökologische Informationen zur Geschichte am Südufer des Plattensees in der Römerzeit. *FiRKák* I. Győr, 2007. 297–317.
- SERLEGI – MARTON 2004
Serlegi Gábor – Marton Tibor: Balatonlelle-Kenderföld. *Régészeti Kutatások* 2002. Budapest. 2004. 175–176.
- STEINKLAUBER 2013
Steinklauber, Ulla: *Fundmaterial spätantiker Höhensiedlungen in Steiermark und Kärnten. Frauenberg im Vergleich mit Hoischhügel und Duel. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark*. Bd. 61, Graz, 2013.
- SÜMEGI at al. 2007
Sümegei Pál – Bodor Elvira – Juhász Imola – Hunyadfalvi Zoltán – Hebrich Katalin – Molnár Sándor – Tímár Gábor: A Balaton déli partján feltárt régészeti lelőhelyek környezettörténeti feldolgozása. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. (Szerk. Belényesi Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória) Kaposvár, 2007. 241–253.
- SZOLNOKY 1951
Szolnok Lajos: *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye*. Budapest, 1951.
- SZOLNOKY 1991
Szolnok Lajos: A kender, a len és a gyapjú népi feldolgozása. In: *Magyar Néprajz* III.

- Kézművesség (Főszerk. Domonkos Ottó) Budapest, 1991. 341–368.
- TÓTH 2009
Tóth Endre: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 2009.
- VAJDA 2014
Vajda Tamás: Adatok és észrevételek a Balaton 3–15. század közötti vízállásához. *Belvedere Meridionale* 26/3 (2014 ősz) 49–62.
- VIRÁG 1998
Virág Árpád: *A Balaton múltja és jelene*. [Eger, 1998]
- VIRÁG 2005
Virág Árpád: *A Sió és a Balaton közös története (1055-2005)*. Ein geschichtlicher Überblick über die wechselseitige Beziehung zwischen dem Balaton und dem Fluss Sió (1055-2005). Budapest, 2005.
- VISY 2013
Visy Zsolt: A késő római vidéki települések szerepe és jelentősége Valériában. The role and significance of the late Roman rural settlements in Valeria. In: *A SEUSO-kincs és Pannonia. The SEUSO treasure and Pannonia*. (Ed. Visy Zsolt) Pécs, 2013. 35–48.
- VISY s.a.
Visy, Zsolt: *Some considerations on the late Roman inner defence of Pannonia*. Előadás a XXIII. limes-kongresszuson, Ingolstadtban 2015-ben. Megjelenik a kongresszus aktájában.
- WALTON ROGERS 2007
Walton Rogers, Penelope: Cloth and Clothing in Early Anglo-Saxon England AD 450–700. *CBA Research Report* 145, York, 2007.
- ZIMMER 1982
Zimmer, Gerhard: Römische Berufsdarstellungen. *Archäologische Forschungen* 12, Berlin, 1982.
- ZIMMER 1985
Zimmer, Gerhard: *Römische Handwerker. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II.12.3. Berlin, 1985.

Pin-beater or distaff, radius or colus?

Textile production and the water level of Lake Balaton in the 4th century

Number of essays of Judit Pásztókai-Szőke was interested in weaving tools made of iron in 4th century. The appearance and spreading of these tools can be attributed to Galerius, as a part of a vast agricultural investment fulfilled over several decades. The study tries to prove that this plan did not exist.

In 292, Galerius had water management done at Lake Balaton, but based on archaeological data, the water level did not significantly reduce. The aim was to stop the water level rise caused by the climate change to protect lakeside towns and fields in the turn of the 2-3 century.

Written data proves that the Romans deployed carps to Southern-Transdanubia, to Valeria province, as well. The analysis of the sources show, it could have taken place in more steps and the majority of them were deployed into the province after 303, so the cause of the deployment was not the water drainage works.

The identification of toothed weft beater, lat. *pectin*, is right, but the pointed iron rod considered to be a *radius* is not a pin beater for fixing the warp, it was a distaff, lat. *colus*. This tools could have not been used

for knotting carpets or patterned materials, they were suitable for making burlap to store and transport grain.

The use of the inner fortresses – which were built during at least 2 different periods – was not only the storage of the increased grain production from the drained fields of Southern-Transdanubia, thus we know about similar buildings in other provinces. Ambrosius's data (the Bishop of Milan) about the transportation of grains from Pannonia to the drought-stricken Italy cannot be generalized. On the basis of archeobotanical examinations, they could also store import grain in the big horreums. The limited water draining did not allow to enable a permanent water link between Lake Balaton and the Danube, as the narrow and shallow waterways next to Ságvár, Alsóheténypuszta and the Fortress of Környe were neither suitable for shipping and especially transporting goods. They only suppose about the Canal Sárvíz next to Tác that it could be suitable for boats, however there are no archaeological evidences about it. The theory, based on the textile manufacture's tools made of iron, does not pass the critics' test.

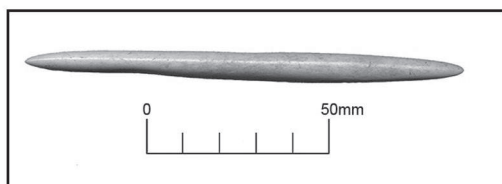
Translated by Veronika Nagy

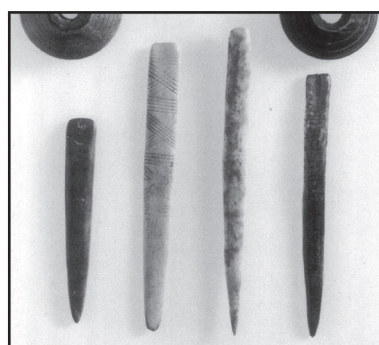
1. kép a; Fig. 1a

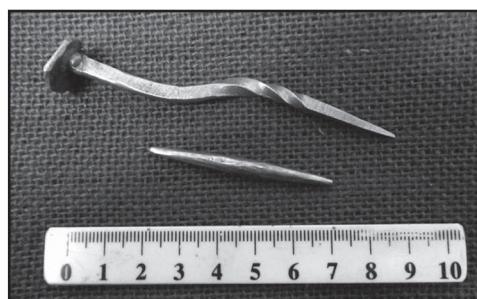
1. kép b; Fig. 1b

1. kép c; Fig. 1c

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

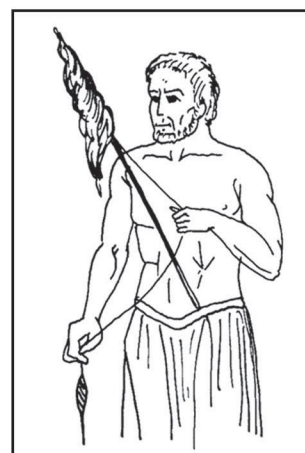

4. kép; Fig. 4.

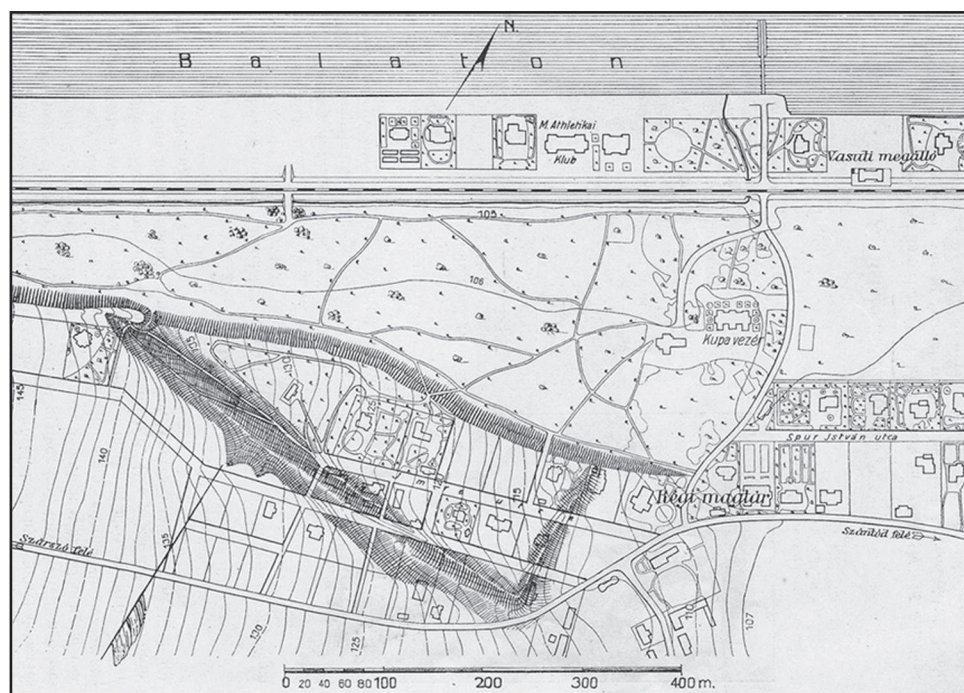
1. kép a: Láncfonal igazító csonteszközök (pin-beater): csak az egyik végén hegyes (internet: Viking refs: crafts and manufacturing)
 Fig. 1a: Bone pin-beaters spiked on one end (Internet: Viking refs: crafts and manufacturing)
1. kép b: Láncfonal igazító csonteszközök (pin-beater): Mindkét végén hegyes (internet: anglo-saxon pin beaters).
 Fig. 1b: Bone pin-beaters spiked on both ends (Internet: Anglo-Saxon pin-beaters)
1. kép c: Láncfonal igazító csonteszközök (pin-beater): Mindkét végén hegyes (internet: anglo-saxon pin beaters).
 Fig. 1c: Bone pin-beaters spiked on both ends (Internet: Anglo-Saxon pin-beaters)
2. kép: Egyik végükön hegyesedő láncfonal igazító csonteszközök (HOOK – MACGREGOR 1997, 29. alapján).
 Fig. 2: Bone pin-beaters spiked on one end (HOOK – MACGREGOR 1997, 29.)
3. kép: Bronzból készült láncfonal igazító eszköz (internet: anglo-saxon pin beaters).
 Fig. 3: Bronze pin-beaters (Internet: Anglo-Saxon pin-beaters)
4. kép: Bordácsné Kishonti Erika láncfonal igazító eszközei.
 Fig. 4: Pin-beaters of Erika Bordácsné Kishonti

5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

5. kép: Részlet Titus Flavius Trophimas szarkofágjáról (ZIMMER 1982 nyomán)

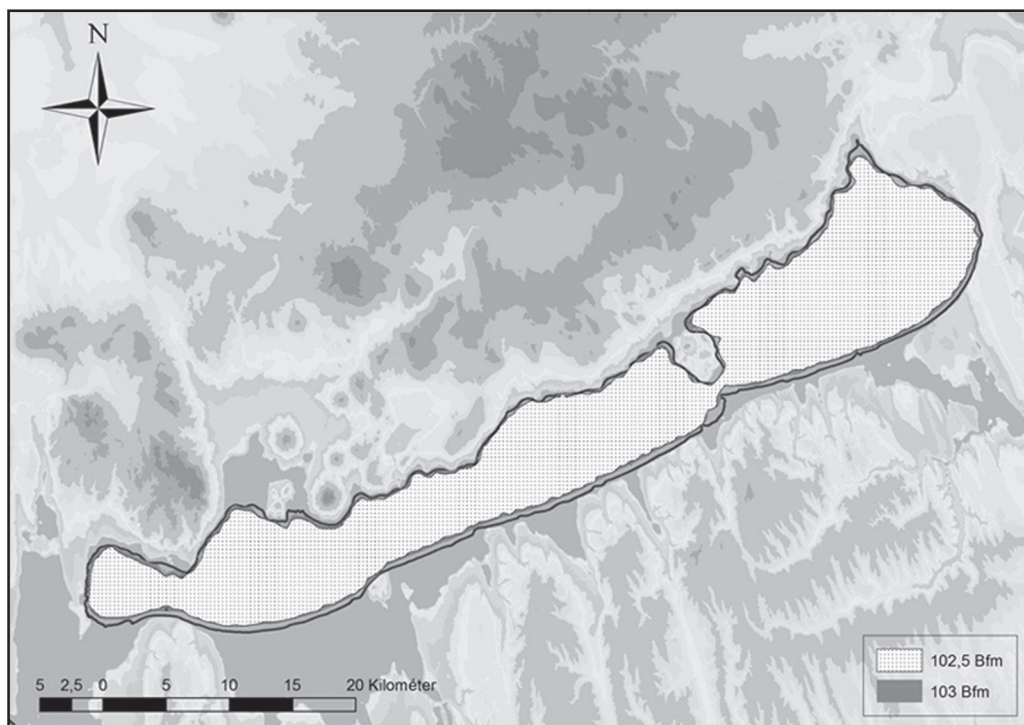
Fig. 5: Detail from the sarcophagus of Titus Flavius Trophimas (ZIMMER 1982)

6. kép: Heracles övguzsallyal (T. BÍRÓ 1994 nyomán)

Fig. 6: Heracles with belt distaff

7. kép: A balatonföldvári kelta sánc maradványai a 20. század elején (KUZSINSZKY 1920 nyomán).

Fig. 7: Celtic age rampart remains in Balatonföldvár at the beginning of the 20th century (KUZSINSZKY 1920)

8. kép; Fig. 8.

8. kép: A mai Balaton kiterjedése 103 és 102,5 m Bf vízállás esetén (szerkesztette Havasi Bálint).

Fig. 8: The surface of today's Balaton at 103 m and 102,5 m water level (compared to the Baltic Sea – edited by Bálint Havasi)

Vándor László

Újabb adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához¹ (A kanizsai Boldogságos Szűzről címzett ferencendi kolostor régészeti emlékei)

A magyarországi gazdasági fejlődés a Délnyugat-Dunántúlon nem tette lehetővé a szabad királyi városok létrejöttét, de a 14–16. században számos mezőváros (*oppidum*) jött létre, melyek főleg a környék mezőgazdasága által termelt áruk cseréjének színterei voltak. A jelentősebb mezővárosok országos vásárain nemcsak a magyar kereskedőkről, hanem a környező országokból érkezőkről is van tudomásunk, jelenlétük a régészeti anyagban is hagyott nyomokat. A jobb adottságú településeken – közülük is leginkább az uradalmak székhelyein – alakultak ki a városiasodás jellemzői.²

A viszonylag nagyszámú mezővárosról, azok sajátosságairól az írásos adatok alapján sajnos keveset tudunk, arról pedig a közelmúltig szinte semmit, hogy milyen volt településszerkezetük, miben különbözött a nagyobb falvaktól. Az elmúlt két évtizedben végzett régészeti kutatások nyomán lassan kezd kialakulni ez a kép, s különösen sok új ismerettel rendelkezünk a térség legfontosabb kereskedelmi iránya melletti településekről.

Az Anjou-házi uralkodók alatt az itáliai kapcsolatok felerősödtek, így nem véletlen, hogy a megye délkeleti részén már a 11. század óta létező, Budáról az Adriához vezető fő kereskedelmi és hadiút mellett fekvő Keszthely és Kanizsa fejlődése volt a leglátványosabb. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a 14. század végi fellendülés idején I. Károly és I. Lajos által kedvelt főúri családok birtokai voltak ezek a települések. Keszthely a Lackfiak, míg (Nagy)Kanizsa a nevét a településről kölcsönző Kanizsaiak birtoka volt.

Keszthelyen az 1380-as években, Kanizsán 1418-ban alapítanak kolostort a ferences szerzetesek számára.

A ferences kolostorok megjelenése a településeken egyértelműen jelzi azokon a gazdasági fejlődést, a kereskedelem megélénkülését, hiszen a koldulórendi szerzetesek közösségeinek a fenntartásában ezek teremteték meg az alapvető feltételeket. Ha az alapításban és a kolostorok megépítésében a földesuraknak volt is elsődleges szerepük, a fennmaradást már jelentős mértékben a környezet adományai biztosították. A feltételek leginkább a városokban, mezővárosokban voltak meg a szerzetesek adománygyűjtéséhez, ahol a helyi iparosság, az országos és hetivásárok sokadalmi adták meg a lehetőséget.

Mindezekből adódóan a koldulórendi kolostorok alapítására döntően a jelentősebb mezővárosokban került sor. Ilyen volt (Mura-)Szenyeny, Keszthely, (Nagy-)Kanizsa, Egervár, (Zala-)Szentgrót ferences kolostora. Egy nagyon kései alapítás, a (Zala-)tárnoki, a mezővárossá válás fontos lépéseként fogható fel, mely azonban a török háborúk miatt nem valósulhatott meg. Csupán egy kivételt ismerünk Falkosiból,³ amely ugyan nem városban, de egy nagyon jelentős észak-dél irányú főútvonal mellett feküdt. Ez a kolostor azonban a többiekhez képest nagyon kicsi volt.⁴

A szakirodalomból ismert, hogy a koldulórendi kolostorok többségének helye a városok szélén, elsősorban a bevezető főbb útvonalak mellett volt. Ennek a megfigyelésnek a zalai kolostorok is megfelelnek. A legépebben megmaradt keszthelyi kolostor, a hatalmas téglatemplomát megőrző egervári és a romként

¹ A tanulmány a „Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton”, *Castellum Pannonicum Pelsonense* Vol. 4. 2014. című kötetben angol nyelven megjelent írás részben átdolgozott, bővített változata.

² Kubinyi 1989

³ Ma Hahót községhez tartozó Alsófakospuszta.

⁴ Vándor 1986; Vándor 1996, 208–216.

megmaradt (Zala-)szentgróti a középkori mezővárosok déli végében található.⁵ (Zala-)Tárnok gótikus formáját még sejtető kolostortemploma és a teljesen elpusztult szemenei a mezővárosok keleti szélén álltak.⁶ Ezekről teljesen eltér elhelyezkedésében is a falközi kolostor, amely nem a településen, hanem a fölé magasodó dombhát szélén épült.⁷

Mindezekből kitűnik, hogy a megye ferences-rendi kolostorai döntően jól lokalizálhatóak, az álló épületek régészeti és művészettörténeti kutatása is többségében megtörtént. A közelmúltban fejeződött be a keszthelyi épület kutatása, melynek feldolgozása után nemcsak a város, hanem a térség története szempontjából is számos új adatot várunk.⁸ A (Mura-)szemenei kolostort ugyan elpusztította egy kavicsbánya, de 16. századi alaprajzát ismerjük, és helye is pontosan meghatározható.⁹

Csupán egyetlen épület meghatározása okozott a közelmúltig komoly problémát, Délnyugat-Magyarország egyik legjelentősebb városának, Nagykanizsának az egykori ferences kolostorának a lokalizációja. A kolostor helyének ismerete nélkül, a korábbi kísérletek a középkori mezőváros kiterjedése, elhelyezkedése és településszerkezetének megismerése tekintetében is téves eredményekre vezettek.

Nagykanizsa (a középkorban Kanizsa) kolostorának problematikája

Kanizsa település első említését 1245-ből ismerjük. Ekkor a Bikács nemzetséggel rokon Prinz comes birtoka. Szent Margit tiszteletére emelt templomának első említése 1262-ből van.¹⁰ A 13. század végének, 14. század elejének beháborúiban emelt vára 1319-ben került a király birtokába, aki a vár elfoglalásában nagy érdemeket szerzett Osl nembeli Lőrincnek adományozta. Lőrinc és utódai ettől kezdve Kanizsainak nevezték magukat. A Kanizsaiak a 14. század második felétől egészen a család fiúágon való kihalásáig (1532) Magyarország egyik legjelentősebb családja

volt. A névadó birtok, Kanizsa, egészen 1492-ig a számos országos és egyházi méltóságot felmutató család fő ágának birtokközpontja lett.¹¹

A 14. század végén Kanizsai Miklós, Magyarország tárnokmestere sokat tett a település fejlődéséért, az általa építtetett új várban többször megfordult Zsigmond király is. Új templomot is építtetett Szűz Mária tiszteletére, melyhez búcsúengedélyt szerzett XI. Gergely pápától. Az új templom mellé fia, Kanizsai János, Sopron megye főispánja alapított 1418-ban kolostort a ferencesek mariánus ága számára. Az építkezés 1423-ban fejeződött be, és a kolostor a Boldogságos Szűz titulust kapta.¹² A kolostort az alapító család kiemelten támogatta. 1436-ban a magyarországi ferencesek közgyűlését ebben a kolostorban tartották. 1484-ben Kanizsai Miklós hét évre szóló búcsúengedélyeket szerzett a kolostornak, ezeket azonban egy év múlva visszaélések miatt visszavonták. A kolostor utolsó említése 1533-ból ismert. Megszűnése valószínűleg 1532-ben Szulejmán szultán Bécs felé indított hadjáratával függ össze. A török sereg áthaladt Kanizsa városán, s valószínűleg ekkor szenvedett a kolostor olyan súlyos sérüléseket, melyek után nem építették újjá, avagy a szerzetesek nem települtek vissza falai közé.¹³ A ferencesek temploma azonban továbbra is használatban maradt, legalábbis erre utalnak a város jeles helytörténetésének, Halis Istvánnak az adatai, aki szerint még 1587-ben is használták.¹⁴

Az 1540-es évektől váltak a török támadások egyre gyakoribbá ezen a területen. A Kanizsa folyócska (ma Principális) szigetén fekvő vár előtt a keleti parton lévő területet megerődítik, és a város lakossága erre a területre költözik. A kanizsai vár 1566–1600 között főkapitányság székhelye.¹⁵ A török ekkor elfoglalja, és 90 évig az oszmán birodalom legnyugatibb pasalikjának központja. A törökök csak a várban laknak, a város területe pusztasággá válik.¹⁶ A vár 1690-ben kerül újra magyar kézbe, a betelepült új lakosság először a várba települ, majd a régi város helyén felépülő új várost veszi birtokába.¹⁷ A feleslegessé vált vár elbontása

⁵ Vándor 1986, 51–54.

⁶ Vándor 1986, 50., 54.

⁷ Vándor 1986, 51.

⁸ Az ásatások a cikk szerzőjének vezetése alatt folytak 2011/2012-ben. Az eredmények egyelőre még publikálatlanok.

⁹ Vándor 1986, 50., 67. 6. kép.

¹⁰ Vándor 1994, 227.

¹¹ Vándor 1994, 235–244.

¹² Vándor 1994, 259–260.

¹³ Vándor 1994, 226–260.; Karácsonyi 1922–1924, 118–119.

¹⁴ Halis 1899, 10–14. (Halis ezen adatai és forrásainak eredete még ellenőrzésre szorul.)

¹⁵ Vándor 1994, 299–353.

¹⁶ Vándor 1994, 353–395.

¹⁷ Vándor 1994, 366.

után, 1702-ben új ferences kolostor épül a visszatért szerzetesek számára az egyre gyarapodó Nagykanizsán.¹⁸

A középkori település elpusztult épületeinek azonosítása sokáig csak a találgatások szintjén maradt. 1986-ban, amikor a zalai ferences kolostorokkal foglalkoztam, helyével kapcsolatban még csak történeti irodalomban felmerült véleményeket tudtam összegegni. Az egyik szerző szerint az új kolostor épült a helyére, mások szerint a várban volt. Ezért mindössze annyit tudtam jelezni, hogy helyét csak régészeti feltárás tisztázhatja.¹⁹

Néhány évvel később jelent meg Méri Istvánnak a kanizsai vár feltárását végző régésznek a könyve.²⁰ Ebből és a 15–16. századi összeírásokból, valamint egy a 16. század végi várat és a várost ábrázoló alaprajzból kiindulva, először próbálta megrajzolni a középkori-koraújkorai város elhelyezkedését. Kiindulásának alapja volt, hogy a 16. században a vártól keletre eső területen kialakított, palánkfalakkal körülvett város alaprajzán ábrázolt L alakú épületet, amely a „magyar templom” és „hadiszertár” jelzettel viselte, a ferences kolostorral azonosította.²¹ Az a terület, ahol ez az épület állt, a mai Erzsébet tér térségére lokalizálható. Továbbá az írott forrásokban 1531 és 1598 között folyamatosan emlegetett külső (Exterior) és belső (Interior) Kanizsa településrészek alapján joggal vélte, hogy a városnak csak egy része található az erődített területen.²² Ez alapján, valamint egy Kanizsa várának átépítésére, illetve más helyre helyezésére készített tervrajzból kiindulva a várost a feltételezett kolostortól délre kereste. A tervrajzon ábrázolt templomot Kanizsa középkori plébánia templomával azonosítva, a középkori települést a mai pályaudvar körüli területekre határozta.²³

Az 1994. évben megjelent Nagykanizsa monográfiája I. kötetében újra kellett a témával foglalkozni, elfogadtam Méri Istvánnak a ferences kolostor lokalizálásával kapcsolatos véleményét, de a középkori település elhelyezkedéséről teljesen más véleményre jutottam.²⁴ Elemezve a korábbi évek leletmentéseinek és megfi-

gyeléseinek anyagát, kiderült, hogy középkori leletek egyetlen térségből, az erődített várostól (a mai Erzsébet tér környéke) északra az egykori mocsár partján húzódó Magyar utca és az abból kiinduló mellékutcák térségéből ismeretesek. A Magyar utca 55., 75., 77. szám alatti területen előkerülő nagyobb mennyiségű embercsont középkori temető helyét mutatta. Ebben a térségben a 17. századi ostromábrázolások egyházi épületet jeleznek.²⁵

Mindezek alapján a középkori település elhelyezkedéséhez nem férhetett kétség. Ugyanakkor Méri könyvében hosszasan foglalkozik a város északi részére lokalizálható, összeírásokban először 1493-ban megjelenő, és utoljára 1530-ban szereplő Szombathely nevű településsel. Ennek elhelyezkedése kapcsán az 1969-ben az Egyesült Izzó (ma General Electric) gyártelep építésekor elpusztított templomot Szombathely településhez kapcsolta. Méri István Szombathelyt önálló településnek vélte.²⁶ A későbbiekben az itt megjelenő Szombathely utca, majd pedig ennek a területnek az egybeesése Külső Kanizsa egy részével – melyet a források elemzésével részletesen kifejtettem – arra a véleményre juttattott, hogy csak Kanizsa keleti része kapott egy időre új státuszt a földesúr akarataiból, elkülönítve azt a mezővárostól.²⁷

1994-ben tehát a középkori Kanizsát a Magyar utca és az Egyesült Izzó közötti területre lokalizáltam. Elfogadtam Méri feltételezését a ferences kolostor helyéről, úgy gondoltam, hogy mivel a gyártelepen talált nagyméretű templom a város területére esett, ez valószínűleg a mezőváros plébániatemploma lehetett. Ebből a feltevésből kiindulva a Magyar utca területén lokalizált másik templomot a forrásokban említett középkori kápolnával véltem azonosnak.²⁸

Gyakorlatilag a Nagykanizsa monográfiája első kötetének megjelenésével egyidőben egy földmunka során újra előkerültek az 1969-ben jórészt elpusztított templom maradványai, melyek területén végzett feltárás nyomán a középkori (Nagy) Kanizsa topográfiáját át kell értékelni, és pontosítani lehet.²⁹

¹⁸ Halis 1899; Kréninger 2006, 302–303.

¹⁹ Vándor 1986, 52.

²⁰ Méri 1988, 47–57.

²¹ Ibid.

²² MOL.Dic. Zala megye. Kivonata a zalaegerszegi Göcseji Múzeum adattárában.

²³ Méri 1988, 36.; Ennek az elképzelésnek a korrekciója Vándor 1994, 265–266, 268.

²⁴ Vándor 1994, 265–267.

²⁵ Méri 1988, 82.; Thury György Múzeum, Nagykanizsa. Adattár 316/1962.; Méri 1988, 53–54.; Vándor 1994, 266.

²⁶ Méri 1988, 14.

²⁷ Vándor 1994, 266.

²⁸ Vándor 1994, 266–267.

²⁹ Vándor 1999: Az 1999-ben megjelent „Kanizsa enciklopédia”-ban az általam a ferences kolostorról írt szócikkben már közöltem megtalálását és elhelyezkedését.

A ferences kolostor feltárása

1993 júliusában az Izzó (Tungsram Rt.) gyártelepének délkeleti sarkánál telefonkábel fektetésekor falakat vágtak át (1. kép a,b). 1993. július 14-én dr. Horváth László a nagykanizsai Thúry György Múzeum igazgatója végzett helyszíni szemlét. 80 cm mélységben két párhuzamos, egymástól 7 méterre fekvő 80 cm vastag, észak-déli irányú falat, valamint ettől keletre 2,65 méterre egy széles íves falat talált, melynek alja 1,15 méter mélyen még nem jelentkezett.

A jelzett területen ezek után három ütemben, 1994 és 1996 között végeztünk feltárásokat. Az első ásatás 1994. június 21. és július 8. között folyt, az üzemterületen kívüli részen. Az erősen bolygatott területen 210 négyzetméter feltárására volt lehetőség. A területen 6 szelvényt jelöltünk ki és tártunk fel. Az 1-es számú szelvényt a jelenségek tisztázása végett bővítettük, melyek 1/a és '6B. jelölést kaptak (2. kép).

Egy nagyméretű észak-déli tájolású vegyes – téglakő – falazatú épület részben kiszedett alapjai kerültek elő (3. kép). Az épületrész északi végét nem sikerült feltárni, mivel az a gyár délkeleti sarkánál létesített gázfogadó állomás területére esett. A feltárt épületrész hossza 20 méter volt, külső szélessége 8,3 méter, a belső szélesség 6,7 méter volt, a falak vastagsága 70-80 cm. Az épület délkeleti sarkát utólag hozzáépített, téglából rakott támpillérrel erősítették meg.

Az épülettől 2,2 méterre keletre egy szintén kő-tégla vegyes falazatú, különálló pince került elő, melynek egy részlete került feltárásra (4. kép). Előkerült továbbá 2 gödör is. Az 5. szelvényben a délnyugati falsarok belső oldala mellett találtuk az 1. számú gödört, amelynek oldala égett volt. A 2. számú gödör a 2. szelvényben került feltárásra, benne kályhaszem- és csempetöredékekkel. A gödört egy újkori árok részben megbolygatta (2. kép).

Az 1995. október 2. és 20. között végzett ásatás során lehetőséget kaptunk, hogy a gázfogadó állomás területén dolgozzunk. A fogadóállomás délkeleti sarkában nyitott 1995/1. szelvényben rátaláltunk az elmúlt évben megtalált nagyméretű épület északnyugati sarkára. A vegyes, kő-tégla építésű, kb. 1 méter vastag fal jórészt ki volt szedve, alapozásárákat törmelékkel töltötték vissza. Közvetlenül a fal nyugati széle mellett egy gödör került elő, mely az alját vastagon

borító átégett patics alapján kemencének bizonyult. Az objektumban későközépkori kerámiatöredékek és állatsontok voltak. A fogadóállomás kerítése mellett nyitott 1995/2. szelvényben megtaláltuk az épület déli falának folytatását. A falazatot itt az alapozás aljáig kitermelték. Az épület északkeleti sarkának tisztázására megnyitottuk a fogadóállomás kerítésének külső, keleti oldala mellett az 1995/3. szelvényt. Sekély mélységben itt is megtaláltuk az épület keleti irányba folytatódó déli falának alapozásárákat (2. kép).

Az 1995/4. és 5. szelvényekben a keleti irányba futó falat 17,5 méter hosszúságban tudtuk követni. Az 5. szelvényben azonban a fal folytatása eltűnt (2. kép). Az itt korábban folytatott nagymértékű tereprendezések és közműárkok az épületnek ezt a részét teljesen elpusztították. A gázfogadó állomás területén nyitott 1995/6. és 7. számú szelvények negatívnak bizonyultak.

Mivel ekkor már bizonyossá vált az épületek funkciója, az egykori templom területének és kiterjedésének tisztázására megnyitottuk az 1995/8. szelvényt a gázfogadó állomásra vezető út északi oldalán (2. kép). A szelvény déli végénél, alig 30 cm mélységben találtuk meg az alapozás agyagba döngölt kötőrmelékkel borított alját. Ez a kb. 0,9 méter széles falrészlet szintén kelet-nyugat irányú, és a 4. szelvényben feltárt faltól 10,5 méterre helyezkedik el. A bolygatott részen egy gótikus boltozati bordatöredék került elő.

Ezen az ásatáson sikerült tisztázni, hogy egy kolostorépületet találtunk, melynek a magasabb dombocskán épült keleti tájolású templomrészét a gyártelep építésekor szinte teljesen megsemmisítették, a területet majdnem az alapozások aljáig eldözerolták. Viszont a kolostorrész, amely a templom déli oldalán kissé alacsonyabb részre épült, jobban megmaradt, itt az alaprajz még rekonstruálható. Tisztáztuk az észak-dél irányú épületrész teljes hosszát, amely 21,8 méter volt.

Ebben az ásatási szezonban a pince feltárását is folytattuk szelvényünkkel (1995/9: 2. kép), azonban az északkeleti sarkot, melyet céloztunk, nem sikerült elérnünk.

A harmadik ásatásra 1996. szeptember 15. és október 17. között került sor. Az 1996. évi ásatás során két szelvényt nyitottunk. Az 1996/10. szelvényt a 95/8. folytatásában, attól keletre tűztük ki (2. kép). A szel-

vényben a kolostortemplom északi falának irányát próbáltuk meghatározni. 45 centiméter mélységben, a rátermelt föld alatt megtaláltuk az altalajt. Gyakorlatilag ebben a mélységben került elő a templomfal alapozás legalját jelentő habarcssimítás, és a kiszedett fal árkanak legalján megmaradt törmelék. A fal iránya keleti irányban sajnos már nem látszott. A terület olyan mélységben volt legyalulva, hogy itt már leletanyag nem került elő.

A 96/11. szelvényben a 94/1. szelvényben már korábban előkerült kolostorkerengőt délről lezáró épületszárny alatti pince feltárását folytattuk (2. kép). A nagyméretű, 10 méter szélességű épületszárny pincéjének feltárása rendkívül nagy feladat volt (4. kép). A korábbi években folytatott módszerrel, kézzel kezdtük a feltárást, azzal a szándékkal, hogy egy teljes metszettel megismerjük a pince mélységét, rétegviszonyait, lehetőséget teremtsünk a felső törmelékes betöltés gépi eltávolítására.

A tört kőből falazott pince szinte teljesen a beomlott boltozat és a felette állt épület rádőlő tégláival volt kitöltve. A pince legfelső járószintje a mai felszíntől számítva három méter mélységben jelentkezett. Délről észak felé haladva 4 méter hosszban tártuk fel a pincét a járószintig (4. kép). Magába a járószintbe nem ástunk bele, mert úgy terveztük, hogy a törmelék eltávolítása után készítünk metszeteket. Ahol a gyalulás során a járószintbe mégis beleástunk, ott 15. századi leletanyagot találtunk. Miután bizonyossá vált, hogy a pince kézi feltárása rendkívül időigényes, ugyanakkor a betöltés nem rétegezett, a törmeléken kívül leletanyagot nem tartalmaz, a betöltést géppel távolítottuk el. Alig egynapos munka után kiderült, hogy a pincefal mindkét oldalán jelentkező újkori átvágás egy gázvezeték helye, ezért a feltárás azonnali beszüntetését, és a terület visszatemetését rendelték el. Az önkormányzat illetékesei egyetértettek azzal, hogy a feltárás a várostörténet szempontjából fontos, feltétlenül folytatandó, de erre csak a gázvezeték áthelyezése után kerülhet sor. Így az ásás a folytatás reményében hirtelen fejeződött be, folytatásra mindeddig nem került sor.

A kolostor leletanyagáról

Az előkerült leletanyag az objektum hajdani életére vonatkozóan csak töredékes információt tud nyújtani.

Ennek egyik oka, hogy a feltárás területét a gyár építéskor gépekkel elsimították, főleg annak eredetileg magasabb északi felét, ahol a templom állt, elhordták. Így az épület hozzávetőleges kiterjedésén túl csak azt sikerült megállapítani, hogy az építőanyaga vegyes (tégla és kő) volt. A templom későgótikus boltozata kőből faragott főloszlopokra támaszkodó gyámokból indult ki.³⁰ Az 1/3-val a falnak támaszkodó köralakú főloszlop 54 cm-es átmérőjű, a falhoz illeszkedő rész 86 cm-es, melyen az oszlopból indulóan mindkét oldalon egy-egy 4 cm-es, a fallal párhuzamos sáv után 10 cm-es horony, majd a falra merőleges sáv indul, mely után a faragás letört (5. kép).

A templom boltozati elemeiből csak néhány kisméretű, élszedett gótikus faragványtöredék, és egy erősen sérült, kétszer vályúzott profilú boltozati bordadarab maradt (6. kép).

A kolostor cserépfedésére az előkerült téglaszínű tetőcserép töredékek a bizonyítékok.

A templom padozatát egyszerű, díszítetlen, 19x19 cm-es padlótéglák borították, melyekből több, kisebb töredék mellett egy, az egyik oldalán ép darab is előkerült.

A középkori temetkezések a kutatott területen teljesen megsemmisültek, csupán néhány, a törmelékben talált töredékes embercsont utalt létezésükre. A másik ok a relatíve kevés leletanyagra, hogy az épület megmaradt részeit sem tudtuk teljesen feltárni, s főleg a leletanyag tekintetében gazdagnak mutatózó pincerészt csak érintőlegesen sikerült megkutatni. De a feltárás során előkerült leletanyag így is bepillantást enged az egykori egyházi épület lakóinak életébe.

A használati kerámia legszebb darabjai a mázatlan, bepecsételt díszű talpas ivópoharak voltak, melyeknek több töredéke is előkerült. A bepecsételt díszítések többféle mintázattal, némelyiken piros festéssel, valamint a pohártalpak is több változatban voltak képviselve (7. kép, 1–14). Ezek a Nyugat-Dunántúlon elterjedt típusok voltak. A kanizsai vár anyaga mellett ismerjük ezeket a poharakat a kőszegi vár anyagából is.³¹

Viszonylag nagyobb számban találtunk mázatlan, festett töredékeket. Ezek az edénytöredékek minden esetben kívül festettek voltak, döntően sárgás-vöröses színűek (8. kép, 1–4, 6–9). Köztük néhánynak díszített pereme volt (8. kép, 11–12). A vörös festésű edények, korsók általánosan elterjedtek voltak, a Dunától keletre, a Dunántúlon, és a ma Horvátországhoz tartozó

³⁰ A sérült kőfaragványt Kerecsényi Edit gyűjtötte be az 1969-es leletmentésekor. Lásd Vándor 1994, 266–267.; 407. lbj.

³¹ Méri 1988, XXII. tábla.; Holl 1992, 132. kép.

Szlavóniában is megtaláljuk őket.³² Ebből az anyagból ismerjük az egyetlen rekonstruálható edénykét is (8. kép 8).

A kisszámú mázas edénytöredékek közül kiemelkedik egy zöldessárgás mázú pohártöredék, melyen a mázatlan poharakhoz hasonló bepecsételt díszítés található (8. kép 10). Előkerült egy díszített fajansztöredék is (8. kép 5). Az, hogy a Délnyugat-Dunántúlon kevés hasonlót ismerünk, inkább kutatási hiányosságnak tűnik. Párhuzamai nagyobb számban megtalálhatók a kőszegi vár anyagában.³³

A legnagyobb számú lelet természetesen módon a mindennapi használati kerámia volt. Az előkerült anyag döntő része az átfogatott, felső törmelékeny rétegből származik, ennél lényegesen kevesebb, de érintetlen rétegből származó anyag a pincerész feltárásakor került elő. Az anyag nagyon töredékes, összeállítható darabokat nem tartalmazott. Elsősorban főző-, tárolóedények, valamint tálak töredékei fordulnak elő nagyobb számban. A peremprofilok nagy változatosságot mutatnak az egyszerűtől a többszörösen tagoltakig (9. kép, 1–14). A mázatlan töredékek döntő többségben vannak. A mázas kerámia aránya kicsi, legfeljebb 8–10 %-a az anyagnak. A sárgásanyagú edények, éppúgy, mint a szürke anyagúak, többségükben jól iszapolt agyagból készültek.

A keltezés szempontjából a legtöbb információt a kályhacsempe és kályhaszem töredékek adják. A 3. szelvényben talált későgotikus áttört, benyomkodásokkal díszített (10. kép 1), és a 4. szelvényben talált bordázott díszű mérműves töredékek (10. kép 2) párhuzamai a kanizsai vár leletanyagából is ismertek. Méri István a 15–16. századra, Parádi Nándor, aki ezeket helyi termékeknek tartja, a 15. század vége és a 16. század elejére keltezte.³⁴ Előkerültek zöldmázos kályhacsempek kisebb töredékei is (10. kép, 3–4).

A nyugat-magyarországi térség egyik jól ismert kályhacsempeje a mázatlan, szürke színű oroszlános csempe, amelyet a 15. század közepétől a 16. század közepéig terjedő időszakra datálnak. Ezt a típust eddig Nagykanizsáról nem ismertük, a kolostor leletanyagában is csak egyetlen töredék képviseli, melyen

az oroszlán mellső lába látható (10. kép 6.). Egyelőre egyedi típusok ezen a területen azok a mázatlan kályhaszem peremek, melyek között profilált, csavart és benyomkodásos, hullámos díszítésű is előkerült (10. kép 5, 7–9).

Az egyszerű tál alakú, döntően szürke színű, kisebb számban téglavörös, kályhaszemek mellett előkerült egy kiegészíthető, dongás hátú sarokcsempe is, oldalán csavart díszítéssel, hátsó falán hármass keresztt alakú áttöréssel (11. kép). Ez a típus a nagykanizsai ásatásokból jól ismert, megtaláljuk a kanizsai vár anyagában,³⁵ valamint a város délnyugati határában fekvő botszentgyörgyi várkastély leletei között is.³⁶ A típus nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is ismert,³⁷ de az áttört hátlapú változata ritka.

Fémlelet viszonylag kis számban került elő. A legtöbb fémanyagot a vasszegek jelentették. Egy nagyobb méretű harapófogó mellett egy bronz gyűszű, valamint egy ugyancsak bronz veret érdemel említést (12. kép 1, 8, 10). Viszonylag kisszámú üveglelet többsége kerek ablakszemek töredéke (12. kép 6–7), néhány oldaltöredék és egy tagolt öntött fedógomb (12. kép 2–3, 5, 12), egy csavart nyakú üveg töredéke, valamint egy kis üvegyöngy, talán olvasóról (12. kép 4, 11).

A kolostor területén 15. századnál korábbi lelet nem került elő, ami egyértelműsíti, hogy addig használaton kívüli területre építették. Az előkerült anyag döntően a 15. századra és a 16. század első felére jellemző, tehát egyidős az épület használati idejével.

A kevert rétegben ugyanakkor találtunk kisebb számban későbbi időkre, elsősorban a 17. századra utaló darabokat is. Ilyen egy pipatöredék, valamint azok a durva, kézikorongon formált edénytöredékek, amelyek a törökökkel érkező balkáni közösségek leletanyagából ismertek.³⁸ A kerámia jelenléte alapján a kolostor romjai között hosszabb-rövidebb ideig tárgyaltak a „rác”-nak, „bosnyáknak” nevezett elemek. Említésre méltó, s talán meglepő egy tömör, 10 cm átmérőjű vas ágyúgolyó előkerülése a kolostor területről. Mivel azonban a kolostor területe a kanizsai vár többszöri ostromára felvonuló hadseregek táborozási térségében van, erre könnyen találunk magyarázatot.

³² Pl. Mladen-Radic-Zvonko Bojic: Grad Ruzica, Osijek 2004, 187–189. Döntően a 15–16. századra keltezve.

³³ Holl 1992, 138–140. kép

³⁴ Méri 1988, XXI. tábla, Parádi 1961, 185–186.

³⁵ Méri 1988, XXIII. tábla

³⁶ Vándor 1995, VII. ábra.

³⁷ Handbuch 2010, 74.

³⁸ Újabbban a hasonló balkáni kerámiáról vonatkozó irodalommal: Tamás, Pusztai: The Pottery of the Turkish Palisade at Báticaszék. In: *Archaeology of the Ottoman period in Hungary*. Budapest, 2003. 303–306.

A kolostor alaprajzi rekonstrukciója

A feltárás eredményei alapján megkíséreltük a kolostor alaprajzi rekonstrukcióját (13. kép). Tettük ezt annak tudtával, hogy a kolostortemplom alapfalaiából szinte semmi sem maradt, a kolostor keleti felét pedig nem tudtuk feltárni. Így nyilván sok bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. Az ásatási adatok mellett ugyanakkor a zalai ferences kolostorok területén a tanulmány szerzője által végzett feltárások, valamint a rend építészetének feldolgozásai segítettek.

Természetesen tudjuk, hogy az ásatás folytatása, a keleti szárny feltárása a rekonstrukciót módosíthatja, s talán segít abban is, amire ezen kísérlet során nem vállalkoztunk. Ez pedig a kolostortemplom tornyának elhelyezése.

A magyarországi ferences templomok tornya a szentély mellett épült, általában a szentély északi oldalán. Bizonyos, hogy a torony alapozása a többi épületrésznél mélyebb volt, így megtalálásának a későbbiekben nagy esélye van. Helyét azért nem kutathattuk, mert ezen a területen húzódnak az ásatás abbahagyását kikényszerítő gázvezetékek. Hogy miért nem mertük a rekonstrukción elhelyezni, annak egy másik oka is van. A térség kutatott ferences kolostorai mind a templomtól északra helyezkedtek el, ott ahol a torony is van.³⁹ De akadnak kivételek: a falkosi, ahol a kolostor az északi, míg a torony a déli oldalon van. A kanizsai ez alól kivétel, s így lehetséges az is, hogy ebben az esetben a torony a szentély déli oldalán van. Egyetlen olyan ferences kolostor van a térségben, ahol a kolostor a kanizsaival megegyezően a déli oldalon van. Ez a muraszemenyei, egy sajnos teljesen elpusztított kolostor, amelynek azonban 1569-ből ismerjük az alaprajzát, de ezen a tornyot nem tüntetik fel.⁴⁰

Összefoglalóan a kanizsai kolostor egy gótikus templomból, és az ahhoz délről csatlakozó kolostorból állt, ahol a négyzetes kerengőt épületek vették körül. A nyugati és a déli (alápincézett) szárny között délre nyíló kapuja volt. A nyugati szárny mintegy 25 méter hosszú és 9 méter széles volt (külső méretek). A déli alápincézett szárny ugyancsak 9 méter széles volt. A megmaradt részletek és a párhuzamok alapján a kolostor északi oldalán egy kb. 45 méter hosszú és 14 méter szélességűre becsült templom állhatott.

³⁹ Lásd 9. lbj.

⁴⁰ Vándor 1986

⁴¹ A már a tihanyi kolostor alapítólevelében 1055-ben említett út via Regis néven 1257-ben szerepel a Kanizsára vonatkozó oklevélben. Ez vezetett Magyarország központi területeiről az Adria, Itália irányába. Vándor 1994, 227.

⁴² Holub 1933. (Kanizsa); Vándor 1994, 258.; Ezzel mind Méri István feltevése a Szombathely templomáról, mind a szerző véleménye az épületnek a Szent Margit plébániatemplommal való azonosításáról megdőlt.

⁴³ Szalai Béla: Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800. I. kötet. *A mai Magyarország*. Budapest, 2001. 94.; 168. tábla

⁴⁴ Szalai i.m. 35–36. a katalógusban a változatokkal együtt 115 ábrázolást közöl.

A középkori Kanizsa mezőváros topográfiájának újragondolása

A ferences kolostor előkerülésével Nagykanizsa város 13–16. századi topográfiájának újraértékelésére, pontosítására is nyílt lehetőség (14. kép). Mint a feltárás bizonyította, a ferences kolostor a város északkeleti szélén, a Buda felől jövő királyi út⁴¹ mellett helyezkedett el, az ekörül kialakított vásártéren voltak az oklevelekben említett szombati vásárok, mely után a 16. században ez a terület a Szombathely elnevezést kapta.⁴²

Itt kell kitérni arra az újabb eredményre, mely az 1600–1601-es eseményeket ábrázoló metszetek tanulmányozása során derült ki. Az egyik, az 1601-es ostromról készült rajzon megtaláltam a kolostor ábrázolását (15. kép a,b).⁴³ Az ábrázoláson egy értelmezhetetlen feliratot is találunk a kolostor mellett – talán Begrebreg? –, de az sem kizárt, hogy ez nem a kolostorhoz, hanem a felette rajzolt patakhoz tartozik.

A metszet a legtöbb, igen nagyszámú ábrázoláshoz hasonlóan⁴⁴ korábbi rajzok, az események résztvevőinek elbeszélése alapján, valószínűsíthetően nem a helyszínen készült, de megtalálható rajta, ha nem is a pontos helyén, valamennyi, a város topográfiája szempontjából fontos épület.

A vár a hiteles alaprajzokról ismert ötszögű formáját mutatja, nyugat-kelet irányú tájolása és a várat két részre osztó Kanizsa folyó ábrázolása is jó, de a vár belsejében az épületek felcserélődnek, a keleti oldaliak a várkastéllyal együtt a vár nyugati részébe lettek rajzolva. A keleti parton van helyesen a város, bár erősen délre csúsztatva, és hibásan a mocsár szigetén ábrázolva. Jó helyen van viszont a plébániatemplom tornyából kialakított őrtorony. A nyugati parton már nagyobb a zűrzavar. Jó helyen csak a többször ábrázolt, az egykori tóli kápolna tornyából kialakított őrtorony (Wachturm) van. Igazából annak tekinthetjük a délnyugaton ábrázolt Szent Miklós templomot is, ugyanis egy téves ábrázolás másolása okán a várostól délnyugatra található Szentmiklós (Somogyszentmiklós, Miklósf) szinte minden rajzon ide került. De nem mehetünk el amellett sem – melyre eddig senki sem gondolt –, hogy ez a kanizsai Szent Miklós kápolna

megjelenése a rajzokon, természetesen helyesen ez is a keleti oldalon lenne.

A metszet délnyugati sarkában találjuk a legérdekesebb részletet, egy kolostor ábrázolását. A fiatornyos gótikus templomépület mellett kerengős kolostor, az udvaron és körülötte temető jelölésével. Mivel Kanizsán csak egyetlen kolostor volt a ferenceseké, ezt csak ezzel azonosíthatjuk. Az épület a rajzon a bal felső sarokban, a valós helyével pontosan az átelleszen helyezkedik el, a tőli templom tornyához úgy viszonyítva, hogy ha áthelyeznénk a helyére, a plébániatemplomból alakított és a tőlivel azonosan ábrázolt óratorony mellé, akkor pontosan a helyére kerülne. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a rajzolóknak tudomása volt a kolostor létezéséről és elhelyezkedéséről, amelyet a vár belső elrendezésének megfordításával együtt, a keleti parti objektumok nagyobbik részével, 180 fokkal elfordítottan ábrázolta.⁴⁵

Mindezek alapján vélhetően a metszeten a kanizsai ferences kolostor – nyilván erősen sematizált – ábrázolását láthatjuk.

A ferences kolostortól kb. 800 méterre északnyugatra található a Magyar utcai lelőhely, ahol bizonyosan egy középkori templom állt az itt előkerült nagyszámú temetkezésből következtetve. Ez a hely – az új adatok tükrében – gyakorlatilag a hajdani település közepe. A kolostor irányából érkező ún. királyi út itt találkozott az északról (Körmend–Egerszeg, Vasvár) jövő másik főútvonallal.

Ellentétben korábbi vélekedéssel most már nagy bizonyossággal állítható, hogy ezen a helyen állt a Szent Margit tiszteletére emelt plébániatemplom. Az 1600. évben Kanizsa elfoglalásáról Georg Keller által készített metszeten szereplő, négyszögletesnek ábrázolt torony, valamint több 17. századi metszeten és ostromtérképen látható óratornyának nevezett épület ennek a helyét jelzi meglehetősen pontosan.⁴⁶

Ettől a helytől mintegy 800 méterre délre van a mai Erzsébet tér, ahol a királyi útba a vár felé vezető út torkollik, s amely területen a 16. századi erődített város épült, ahol 2006-ban előkerültek annak maradványai.⁴⁷

A plébániatemplom lokalizálása után Nagykanizsa középkorának csak egyetlen egyházi épülete, az 1402-ben először említett Szent Miklós kápolna helyének kérdése maradt nyitva.⁴⁸ Ebben a kápolnában temették el 1567-ben a vár híres kapitányát Thúry Györgyöt.⁴⁹

A forrásokban kerek alaprajzúként leírt kápolna, melyet a törökök is megkíméltek, csak olyan helyen maradhatott meg, ahol a vár védelmét nem zavarta, s az ostromlóknak sem nyújthatott támaszpontot. Nem járunk messze a valóságtól, ha helyét a Kanizsa patak völgyében észak felől jövő út mellett, a település északi szélén keressük, ott, ahol a 18. században az Inkey bárók – talán nem véletlenül – kerek alaprajzú sírkápolnát építettek.

Összefoglalva, a középkori város a 16. század első feléig mintegy 1600 méter hosszúságban az egykori főútvonal mellett terült el.⁵⁰ Korai magja a Magyar utca térségében az 1257-ben először említett plébániatemplom körül volt, a Kanizsa folyócska mocsaras völgyének közelében. A mocsaras völgyben a templommal szemben az 1262. évi oklevélben említett sziget⁵¹ azzal a területtel azonosítható, ahol a ma már használaton kívüli vágóhíd található. A mezőváros házai a 15. században déli irányba még nem lépték túl a ma Ördögárokknak nevezett patakot, amely a mai Erzsébet tér körüli (a vár keleti előterét jelentő) területet délről határolta. Ezt igazolja az, hogy a 16. századi erődített város területén 2006-ban folyt feltárás ennél az időnél korábbi leletanyagot nem eredményezett.⁵²

A lakosság a vár előtti területre a török veszély időszakában költözött. Rövidesen ezt a területet palánkfalakkal övezték, és az ide húzódott lakosság mellett a katonák egy része is itt lakott. Ezt a palánkon belüli területet a források Belső- (Interior), az ezen kívül maradt régi város területét Külső- (Exterior) Kanizsaként említik.⁵³ A török támadások miatt a palánkon kívüli rész egyre inkább elnéptelenedett, épületei fokozatosan elpusztultak.

A város 1600. évi török kézre kerülése után a város erődítményeit és házait lerombolták. A 90 éves török uralom alatt csak a várban laktak, a város területe –

⁴⁵ Az ebben az irányban mintegy 13 km-re lévő várra alakított murakeresztúri bencés rendház nem lehet, hiszen még a kettő között fekvő bajcsai vár sem kerül soha ábrázolásra. A várostromokról készült metszeten szereplő, a kanizsai vár körüli topográfiailag azonosítható objektumok – ha eltekintünk a Mura folyó megjelenítésétől néhány metszeten a bal felső sarokban – 4,5 kilométeren belül helyezkednek el.

⁴⁶ Vándor 1994, 20. kép.; Méri 1988, XXXI. tábla. Ugyanezen a képen a kolostor helyén, a rajz bal felső sarkában a sátrak között egy épületnek kinéző ábrázolás látható, ami vagy ház alakú sátor, de némi fantáziával a kolostortemplom is lehet.

⁴⁷ Száraz 2011, 17–21.

⁴⁸ 1402-ben IX. Bonifác pápa 7 évi, illetve 100 napi bűcsút engedélyez a kápolnának. Vándor 1994, 259.

⁴⁹ Vándor 1994, 303.

⁵⁰ Holub 1917; A középkori település kiterjedésére újabb adatokat szolgáltatott a 2008-ban végzett kábelátfektetés során folytatott megfigyelés. Száraz 2011, 22.

⁵¹ Vándor 1994, 227.

⁵² Lásd 47. lbj.

⁵³ Vándor 1994, 291.

bár romjait még az 1664-es ostrom ábrázolásai is fel-
tűntetik – az enyészeté lett.

A vár 1702-ben elrendelt lebontása után a lakosság
ismét a régi helyre települt, ahol a korábbi település
helyén új várost épített és a még fellelhető nyomok is

elenyésztek.⁵⁴ A ferencrendi kolostor feltárásával a
város középkori topográfiáját minden előzőnél pon-
tosabban sikerült újrarajzolni, s a remélhető jövőbeli
kutatások számára szilárd alapokra helyezni.

Irodalom

Halis 1899

Halis István: *A ferenc rend kanizsai zárdája*.
Nagykanizsa, 1899.

Handbuch 2010

*Handbuch zur Terminologie der mittelalterli-
chen und neuzeitlichen Keramik in Österreich*.
Wien, 2010.

Holl 1992

Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. *Fontes
Arcaeologici Hungariae*. Budapest, 1992.

Holub 1917

Holub József: Zala megye vámhelyei és úthá-
lózata a középkorban. *Századok*, 1917. 45–60.

Holub 1933

Holub József: *Zala megye története a közép-
korban III. A községek története*. Pécs, 1933.
Kézirat. Göcseji Múzeum. Zalaegerszeg. Adat-
tár 83.

Karácsonyi 1922–1924

Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének törté-
nete Magyarországon 1711-ig*. I–II. Budapest,
1922–1924.

Kréninger 2006

Kréninger Mária: *Nagykanizsa egyházai
1690–1848. Nagykanizsa (Városi monográfia)
I*. Nagykanizsa, 2006.

Kubinyi 1989

Kubinyi András: Mezővárosok egy városmen-
tes tájon. A középkori Délnyugat-Magyaror-
szág. *A Tapolcai Városi Múzeum közleményei*
I. 1989. Tapolca, 1989. 319–335.

Méri 1988

Méri István: *A kanizsai várásatás. Vázlat a ka-
nizsai vár és város történetének kutatásához*.
Kiadásra előkészítette Kovalovszky Júlia. Bu-
dapest, 1988.

Parádi 1961

Parádi Nándor: A nagykanizsai vár középko-
ri kályhacsempéi. *Folia Archeologica* 1961.
183–186.

Szárász 2011

Szárász Csilla: *Vár és város. Kanizsa török kori
története az utóbbi évek régészeti kutatásainak
tükrében*. Nagykanizsa, 2011.

Vándor 1986

Vándor László: A ferencesek középkori épí-
tészeti emlékei Zala megyében. (Die mittelal-
terlichen Baudenkmäler der Franziskaner im
Komitat Zala) In.: *Zalai Gyűjtemény* 25. 1986.
49–76.

Vándor 1994

Vándor László: Kanizsa története a honfoga-
lástól a török alóli felszabadulásig. (Geschich-
te der Stadt Nagykanizsa von der Landnahme
bis zur Befreiung der Stadt von den Türken)
Nagykanizsa (Városi monográfia) I. Nagyka-
nizsa 1994.

Vándor 1995

Vándor László: *Botszentgyörgy vára* (Az ún.
Romlott vár kutatásának eredményeiből).
Nagykanizsa, 1995.

Vándor 1996

László, Vándor: Archäologische Forschungen
in den mittelalterlichen weltlichen und kirch-
lichen Zentren des Hahót-Buzád-Geschlechts.
Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahó-
ter Becken SW-Ungarn. *Antaeus* 23. Budapest,
1996.

Vándor 1999

Vándor László: *Kanizsai enciklopédia*. H.n.
1999. Ferences kolostor: 91.: Középkori egyhá-
zak: 187–188.

⁵⁴ Kaposi Zoltán: Kanizsa topográfiai helyzete 1690–1753. között. In: *Nagykanizsa monográfiája II*. Nagykanizsa 2006. 62–64.

A témával foglalkozó további szakirodalom

Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest 1929.

Cerwinka, Günther: *Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600*. (Publikationen des Steiermärkischen Landesbibliothek. Graz é. n.)

ifj. Dümmerling Ödön: *A Ferenc-rend középkori csúcsíves stílű építészetének emlékei Magyarországon*. Budapest, 1944.

Ilon Gábor – Sabján Tibor: 15. századi cserépkályhák Külsővatról. *Ház és Ember* V. 1989. 57–110.

Kozák Károly: XV. századi oroszlános kályhacsempek a Dunántúlon. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* I, 1963. 143–150.

Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században. *Turul*, 1941.

Vándor László: A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései. *Castrum Bene* 2. Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992.

Recent data on the topography of the medieval country town of Nagykanizsa (The archaeological remains of the Franciscan Monastery of Kanizsa dedicated to the Blessed Virgin Mary)

In south-western Hungary, no larger towns had developed in the Middle Ages. Economic demands, however, led to the emergence of a great number of country towns (*oppida*) which were mainly market places and centres of small-scale industry to supply local needs. Kanizsa and Keszthely were located along the main trade route across the region that led from the centre of Hungary to the Adriatic region, and they became significant towns. Attempts at understanding the history of settlement in these towns have been made in the past, but only the archaeological excavations of the last two decades have enhanced our knowledge of these towns' settlement structure. The investigation of the structure of the town of Kanizsa has been impeded by the fact that a completely new

town (Nagykanizsa) was built in the place of the one devastated by the Turkish wars. The discovery of the local Franciscan monastery has led to a considerable revision of the picture provided by formerly known sources. Although modern constructions have largely damaged the remains of the medieval buildings, the ground plans of these buildings have been elucidated. The finds assemblage recovered clearly confirm the historic existence of the monastery (1423–1533). The assemblage includes types of pottery and stove tiles produced in Western Hungarian workshops as well as local wares. The excavation of the monastery has helped provide a more accurate view of Kanizsa's late medieval settlement structure.

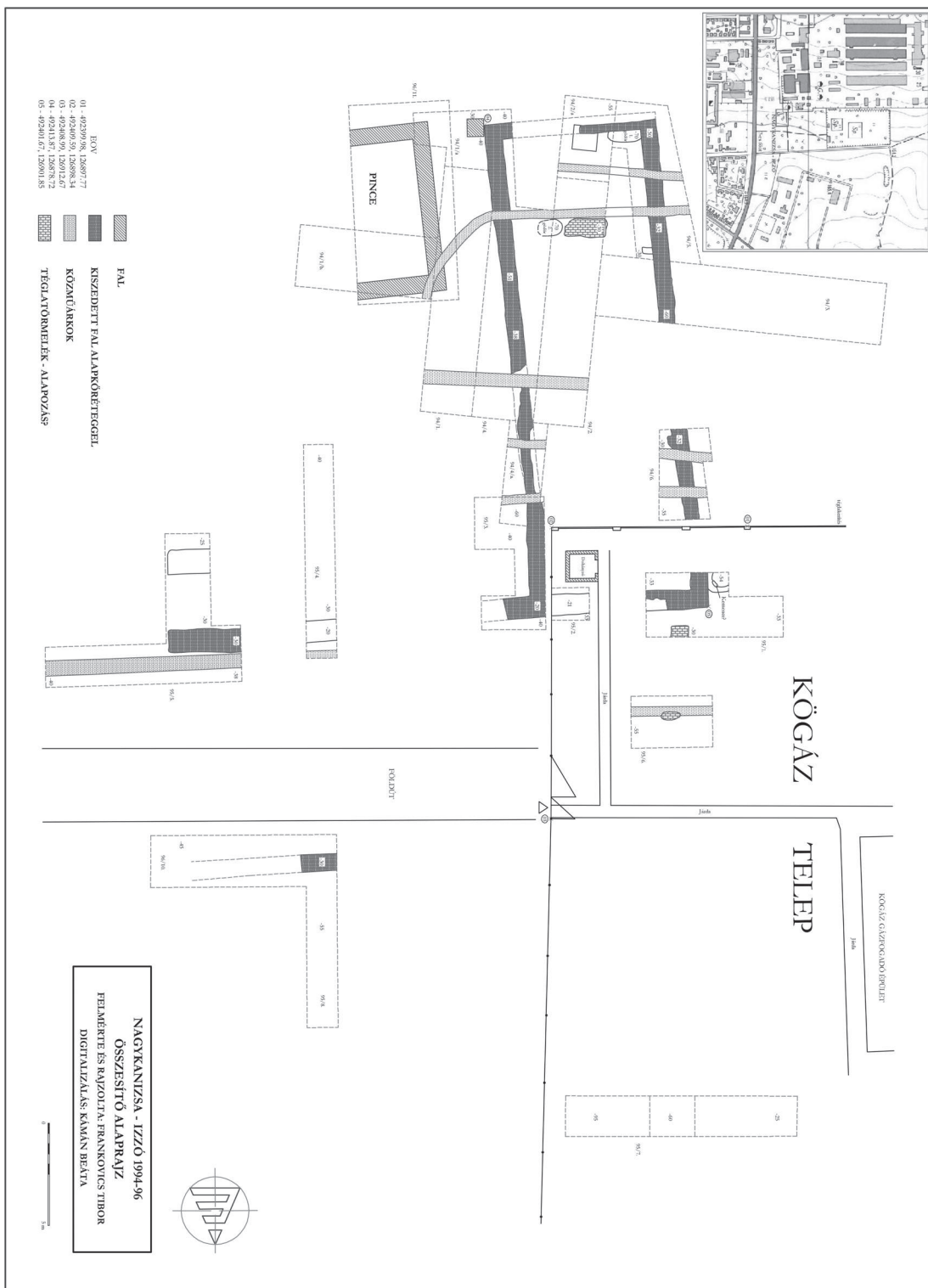
1. kép a; Fig. 1a

1. kép b; Fig. 1b

1. kép a, b: A ferences templom feltárása 1995-ben háttérben a gyárteleppel
Fig. 1a, b: The excavation of the Franciscan abbey in 1995 with the site of the gasfactory in the background

2. kép: Az 1994-1996 között folytatott feltárás összesítő alaprajza
 Fig. 2: Ground plan of the excavation results from the years 1994-1996

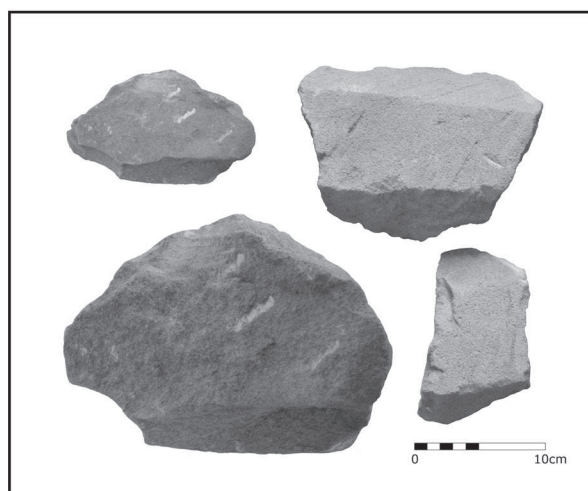
3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

3. kép: A nyugati szárny keleti fala a dél-keleti sarokkal

Fig. 3: Eastern wall of the western part of the abbey with the southeast corner

4. kép: A déli épület pincéje az 1996-os feltáráson délkeletről

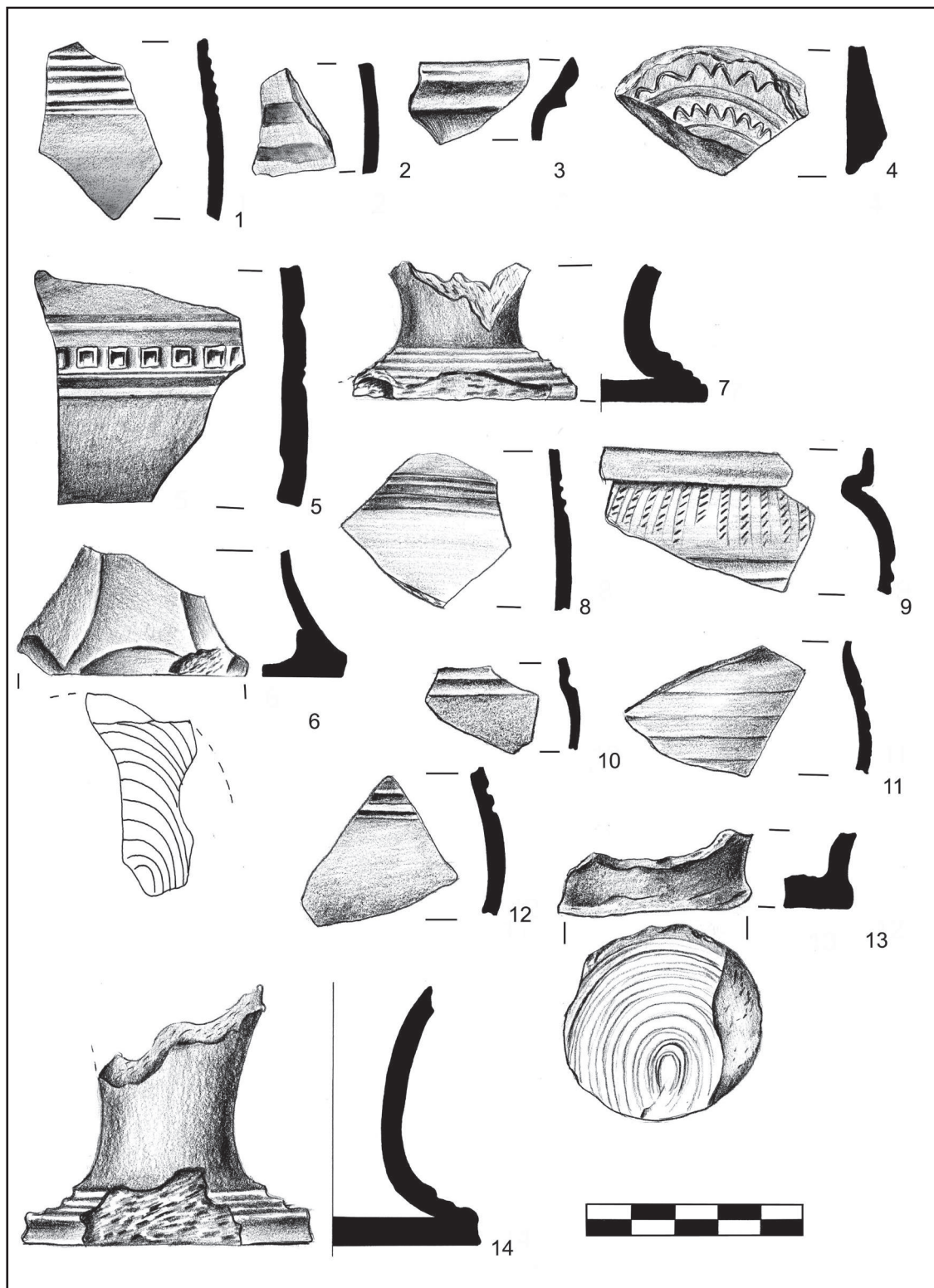
Fig. 4: The cellar of the building on the south during the excavations 1996, view from south-east

5. kép: A templom köralakú féloszlopa

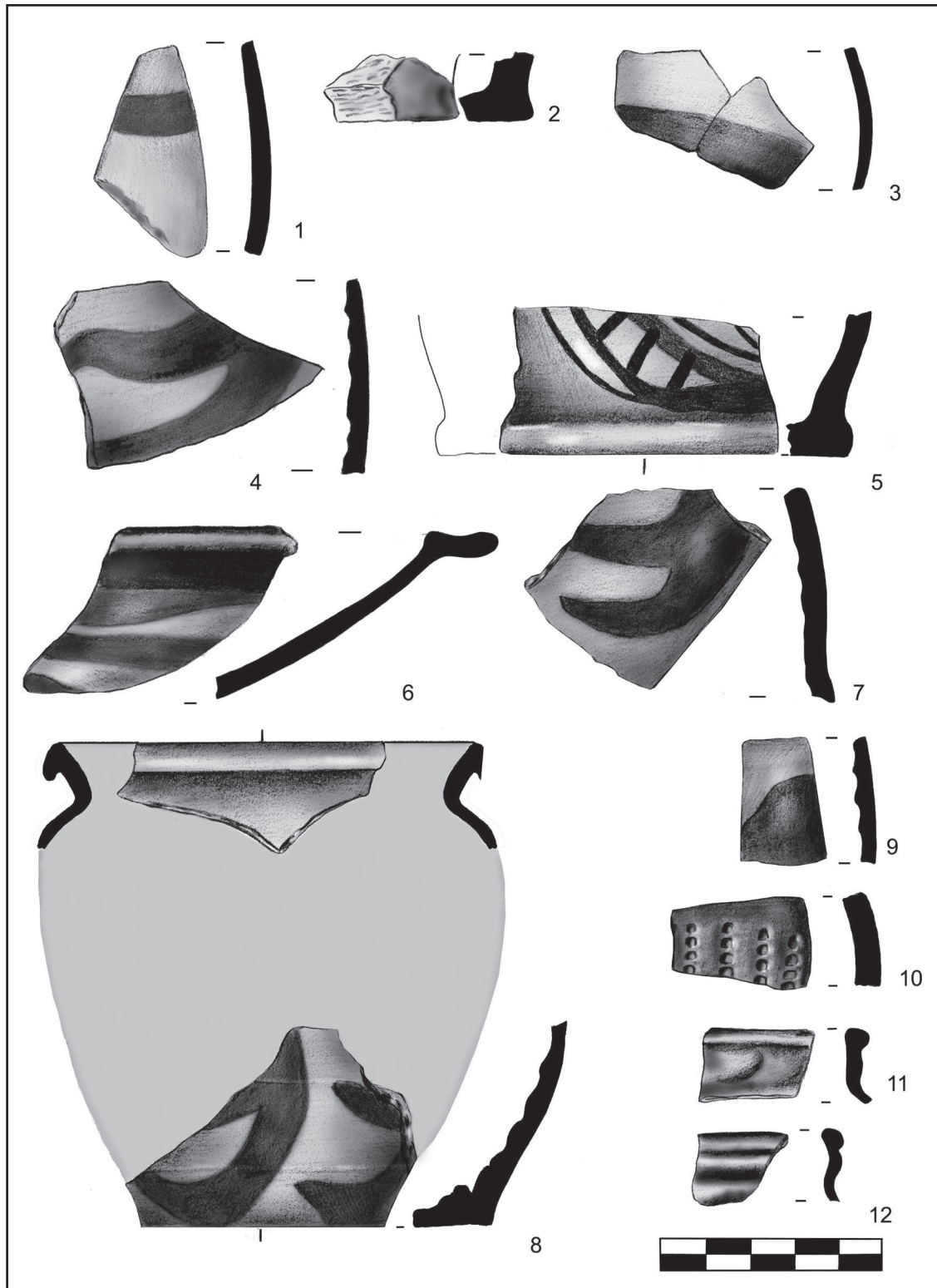
Fig. 5: The round pilaster of the church

6. kép: Gótikus faragványtöredékek a templomból

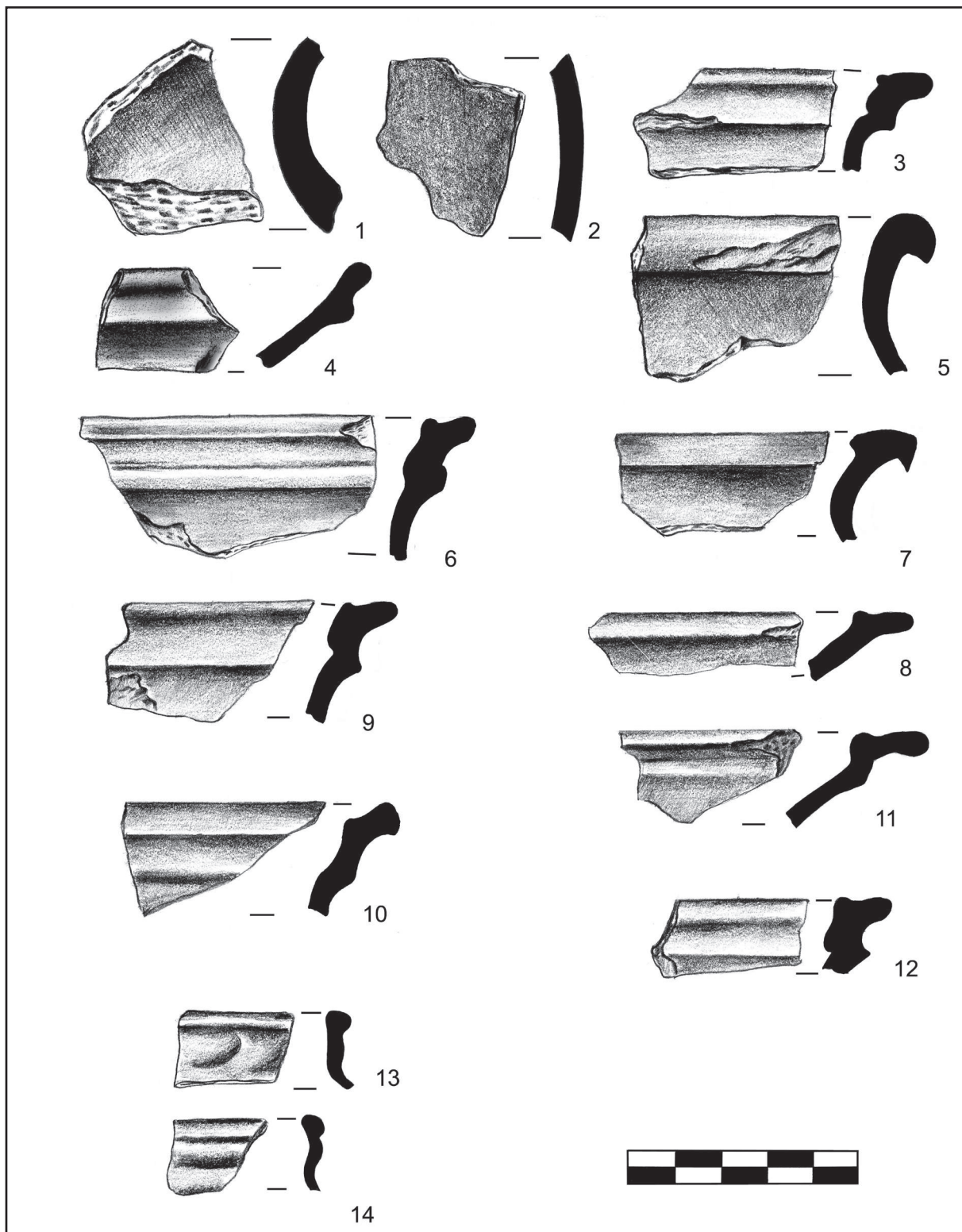
Fig. 6: Gothic carvings from the church

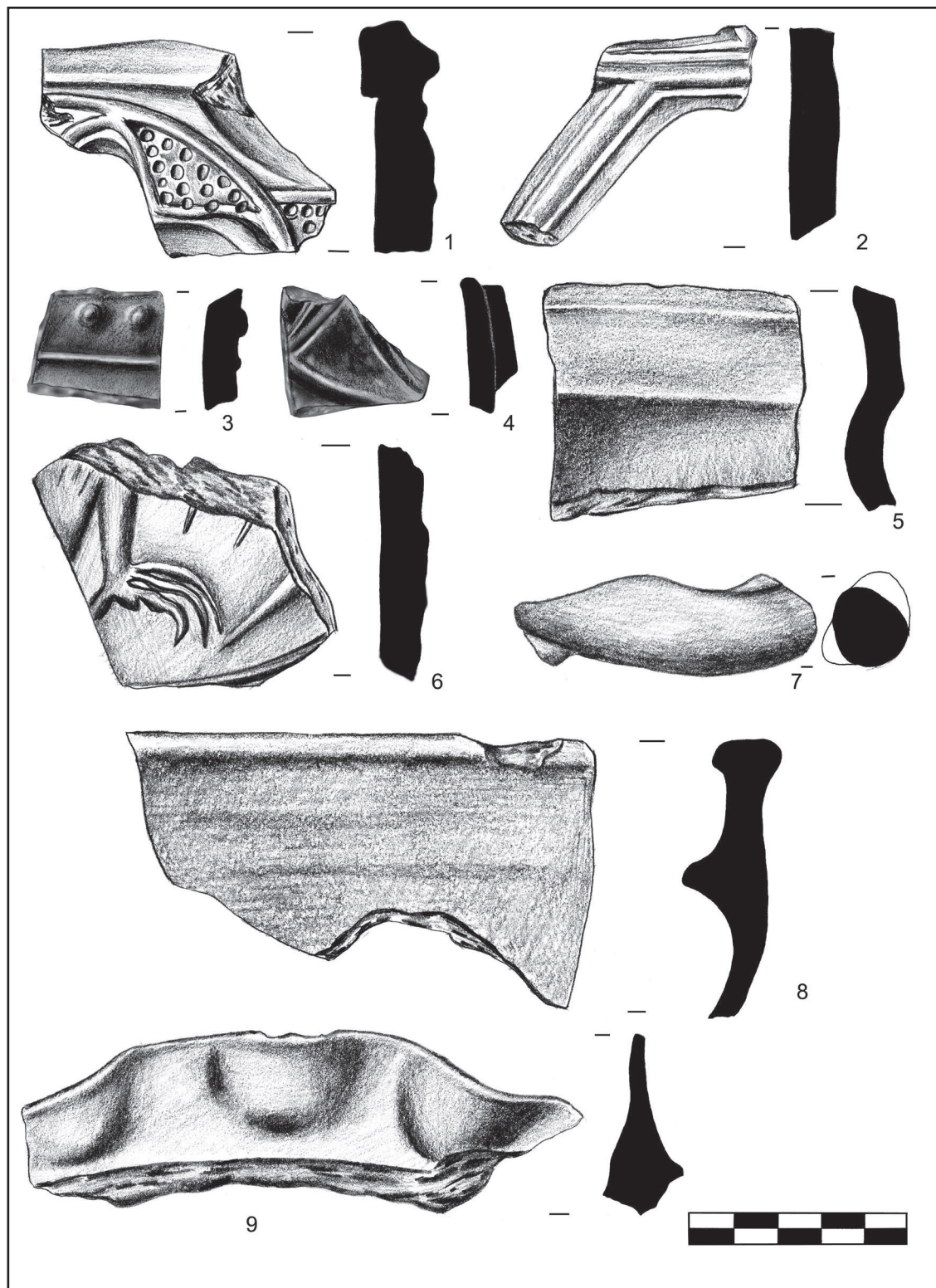
7. kép: 1–14: Használati kerámia: bepecsételt díszű talpas ivópoharak
 Fig. 7: 1–14: Pottery for use: goblets with embossed ornaments

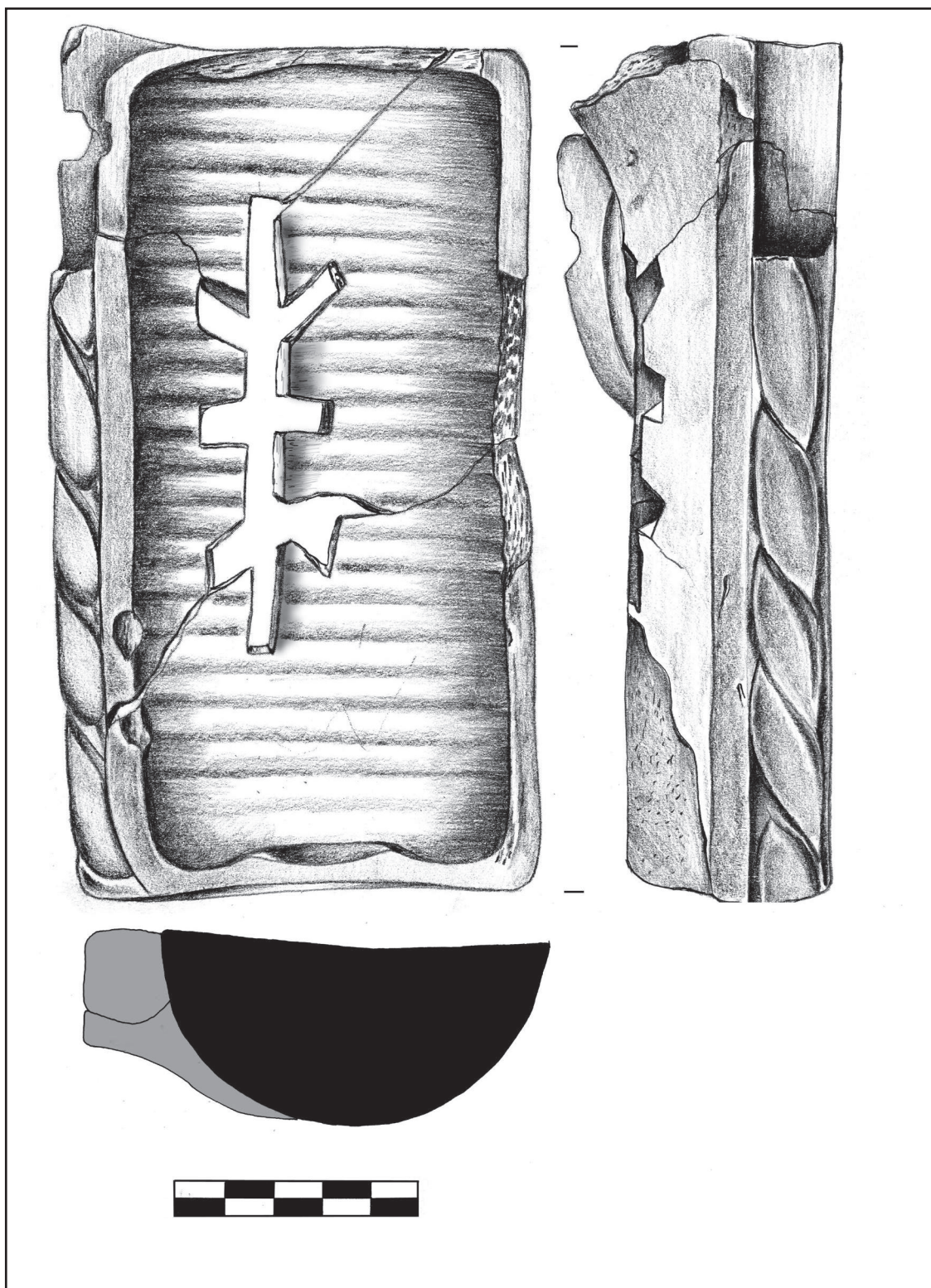
8. kép: 1–12: Használati kerámia: mázatlan festett töredékek
Fig. 8: 1–12: Pottery for use: unglazed painted fragments

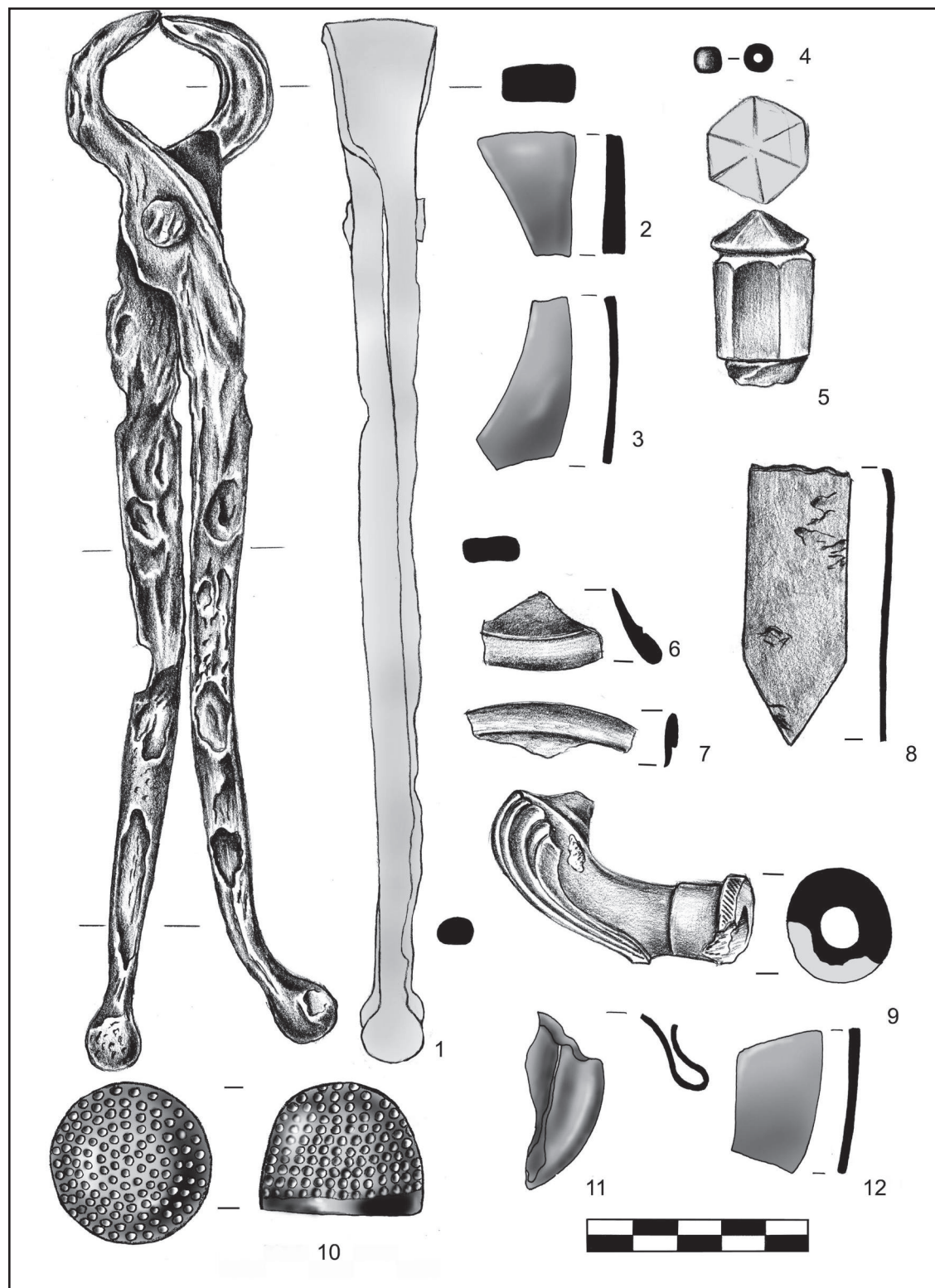
9. kép: 1–14: Használati kerámia: főző-, tárolóedények, tálak peremprofiljai
 Fig. 9: 1–14: Pottery for use: rims of cookware, containers, and bowls (cross sections)

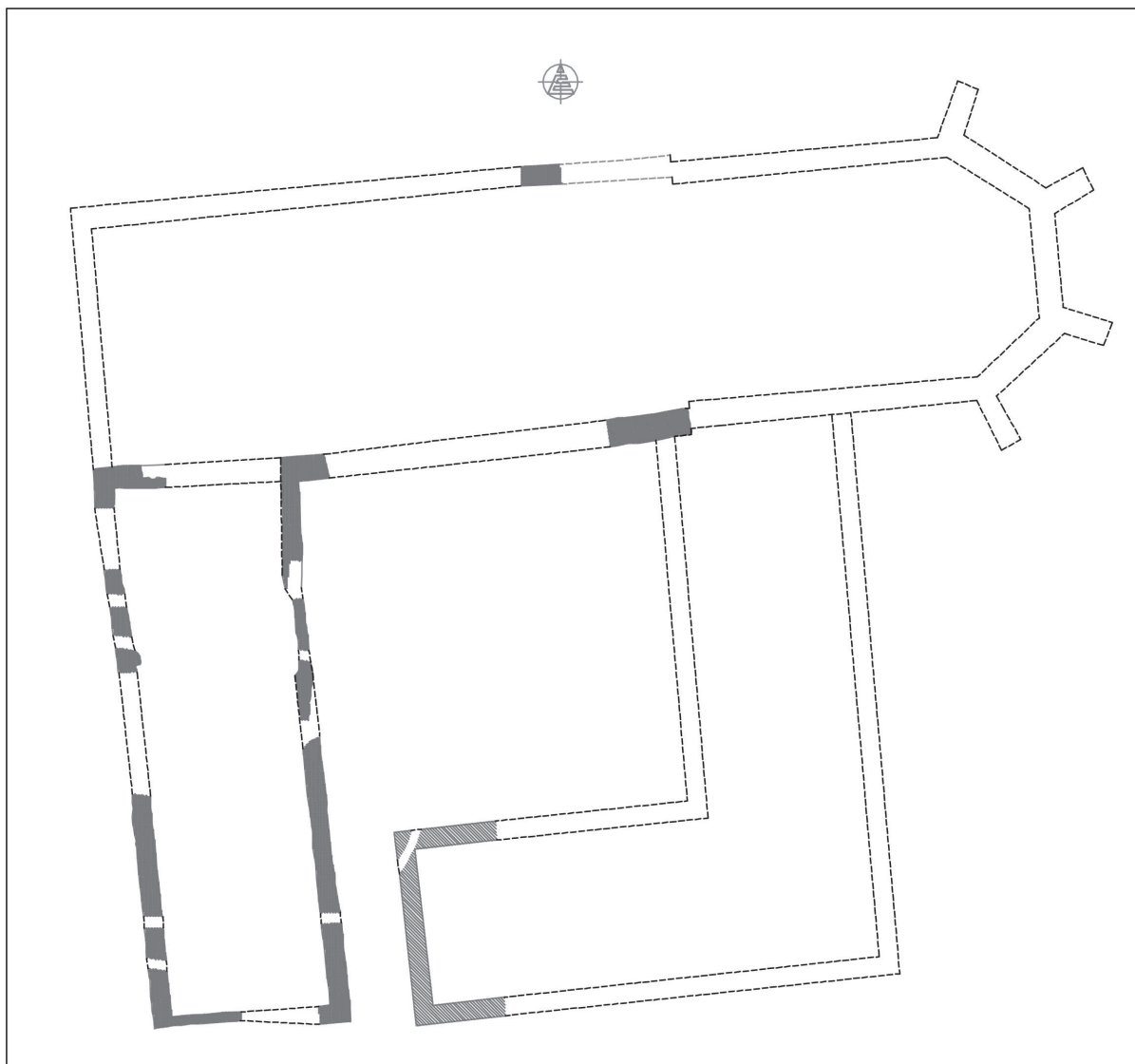
10. kép: 1–9: Kályhacsempék és kályhaszemek
Fig. 10: 1–9: Stove tiles and special stove "eyes"

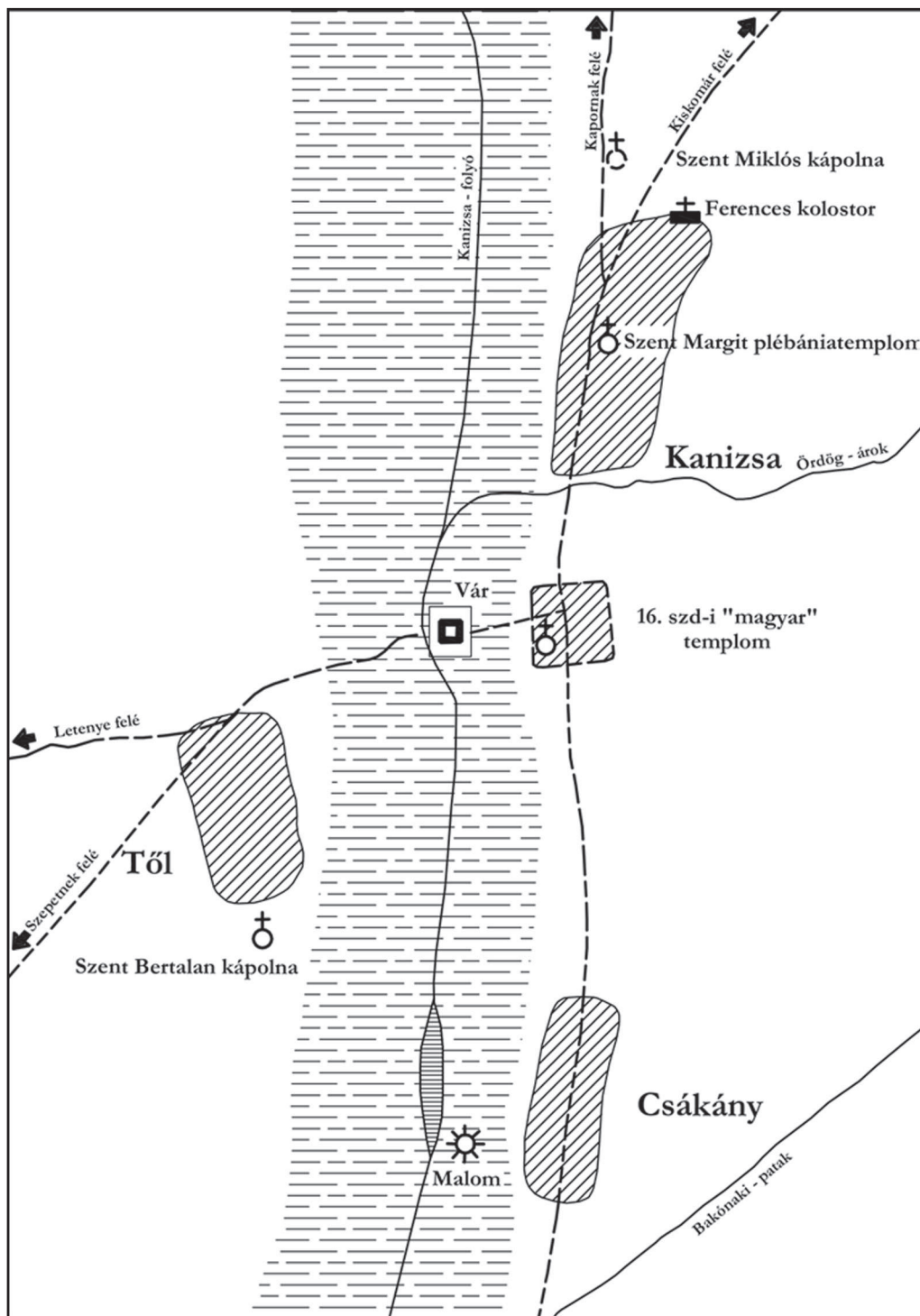
11. kép: Dongás hátú sarokcsempé, oldalán csavart díszítéssel, hátsó falán hármaskereszt alakú áttöréssel
Fig. 11: Sloping corner stove with twisted decoration on the side, back wall with triple cross-shaped plate tracery

12. kép: 1: harapófó; 2–3, 12: üvegoldaltörédé; 4: kis üvegyöngy; 5: csavart nyakú üveg tördéke; 6–7: kerek ablakszem tördéke; 8, 11: bronz veret; 9: tagolt öntött fedógomb; 10: bronz gyűszű
 Fig. 12: 1. Pliers; 2-3, 12: glass side fragments; 4: small bead; 5: fragment of twisted-neck glass; 6-7: fragment of a round window eye; 8, 11: bronze curbing; 9: molded top cover; 10: bronze thimble

13. kép: A ferences kolostor alaprajzi rekonstrukciója
Fig. 13: Reconstruction of the Franciscan abbey

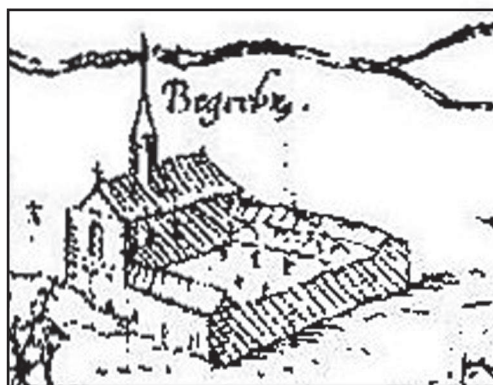

14. kép: Kanizsa középkori topográfiája

Fig. 14: Reconstruction of the infrastructure in the vicinity of Kanizsa during the late Middle Age

15. kép a: Az 1601-es ostromról készült rajz
 Fig. 15a: Siege of 1601 (drawing)

15. kép b: A kolostor ábrázolása
 Fig. 15b: Illustration of the monastery

Tugya Beáta

Nagykanizsa–Miklósfa–Romlottvár (Botszentgyörgy vára)

16. századi állatsont leletei

A vár rövid története, régészeti feltárások a vár területén

Botszentgyörgy vára, közismert néven Romlottvár, ma erődítményrom Nagykanizsa határának délkeleti szélén, a Szentgyörgyvári szőlőhegy keleti oldalán, a Szentgyörgyvári-folyás nevű kis patak völgye fölött. A négyzet alakú területet mély árok választja el a domb többi részétől, ahol az egykori várnak ma is jelentős rommaradványai vannak.

Szentgyörgy falut a 13. században említik először, ma már nem létező település. A 15. század végén Csapi Apollónia hozományaként került bajnai Both János birtokába. A Mátyás király alatt felemelkedő új főnemességhez tartozó Both testvérek 1480 őszén kaptak erődített kastély építésére engedélyt a királytól, bár akkor még nem döntötték el, somogyi vagy zalai birtokaikon építsenek *castellumot*. Az építkezés 1481-ben már folyt, amit egy fennmaradt oklevélből tudunk: Both János és András fát vitettek az épülő kastélyukhoz. Az elkészült várkastély részletes leírása 1538-ból ismert. A török terjeszkedés hatására erődítették, rövidesen Kanizsa előterét védő végvár lett. 1566-ban a törökök megostromolták, de Both Gáspár vezetésével megvédték. 1567-től a kanizsai főkapitánysághoz tartozott. 1569-ből ismert Giulio Turco hadmérnök által készített alaprajza. 1575-ben ismét megostromolták, majd rövidesen, az 1570-es évek végén a Haditanács döntése értelmében lerombolták.¹

A vár régészeti feltárását 1969-ben Müller Róbert kezdte, a kutatást 1976-ban Horváth László és Vándor László folytatta a nyugati szárny feltárásával, majd 1987–89-ben újra Vándor László folytatott sziszte-

matikus kutatást.² 2010-ben Vándor László és Száraz Csilla végzett régészeti feltárást a vár területén, a kutatás akkor a korábbi ásatások alkalmával megismert várkastély kapusorosának vizsgálatára és néhány addig tisztázatlan kérdésre irányult. Célok között szerepelt a várak hídfoineinek lokalizálása a várak mindkét partján, a várudvar kutatóárokvaló átvágása az esetleges korábbi régészeti korok lakórétegeinek feltárására, továbbá kíváncsiak voltak arra, hogy az egykori kápolna helyén vannak-e sírok. A feltárást kézi erővel folytatták, majd a nyitott felületeket gépi erővel temették be az ásatás végeztével. Az ásatás során négy, nagyjából kelet-nyugati irányú kutatóárkot (szelvényt) nyitottak a régészeti lelőhelyen, összesen 138 m²-t kutattak át.³ A feltárást a vár területén szinte teljesnek mondhatjuk.

Régészeti állatsontok a vár területéről

Négy ásatási időszak állatsont anyaga állt az archeozoológiai vizsgálatok rendelkezésére: az 1969-es év során előkerült állatsontokat Bökönyi Sándor határozta meg: 40 db csontot rögzítettek 1973-ban a Thúry György Múzeum Természettudományi Leltárkönyvébe. Csak a csontok leírása került bejegyzésre, a méretek sajnos nem, a csontok holléte ismeretlen.

Az 1989-es év feltárásai során 26 db, 1990-ből 14, míg 2010-ből 581 db csont került elő, e három év csontleleteit a szerző 2015-ben leltározta és mérte is.⁴ A régészeti leltárkönyvbe került 6 csont, illetve agancs adata, van köztük megmunkált, tárgyá alakított csont vagy agancs, illetve egy olyan is, amely nem tekint-

¹ VÁNDOR 1995, 3–4, 11–12.

² VÁNDOR 1995, 13–14.

³ VÁNDOR 2010, 1–3.

⁴ A Bökönyi Sándor által határozott leletanyag leltári száma 73.4.1–73.4.34; a szerző által leltározottaké 2015.1.1–2015.1.45.

hető tárgynak. Utóbbit az állatsontokról készített statisztikába tettem (Ltsz. TGYM.2005.I.49.82) (1. tábla 4).

A tanulmányban szereplő csontméretek a régészeti állattanban egyezményesen elfogadott nemzetközi szabványnak felelnek meg.⁵ Az életkor meghatározások forrása a háziállatoknál SCHMID (1972). A csontok anatómiai megoszlása (2. táblázat) és a méretadatok (3. táblázat) a dolgozat végén lévő táblázatokban tanulmányozhatók.

A vár területéről összesen 662 db konyhahulladék jellegű csontot ismerünk, 16. századiak. Ez viszonylag kis mennyiségnek számít, nem szabad azonban arról megfeledkeznünk, hogy mindössze néhány évtized alatt halmozódhattak fel: 1481-ben már épült a várkastély, az 1570-es évek végén pedig lerombolták.

A lelőhely fajlistája az 1. táblázaton látható. A háziállatokból származó csontok adják a meghatározható leletek 92,4%-át (612 db) és a legkisebb egyedszám 72%-át (31 egyed). Nemcsak háziállatok húsát fogyasztották, hanem legalább négyféle vadra vadásztak, továbbá kétféle halból készült étel is a főúri asztalra került.

Háziállatok Szarvasmarha

A meghatározható csontok 58,8%-át, 384 db-ot szarvasmarha leletek jelentik. A legkisebb egyedszám azonban nem kiemelkedő (6 példány), sőt a házisertésekhez képest igen szerény. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy egy-egy szarvasmarha levágásával sokkal több hús nyerhető, illetve a nagyméretű marhacsontok a sütés-főzési tevékenység során intenzívebb darabolást igényelnek, ez is okozhatja a marhacsontok kimagasló fölényét.

Az alacsony egyedszám oka az is lehet, hogy a szarvasmarha a legértékesebb háziállat, ugyanis életében erejével, egy-egy tehén pedig tejével is hasznot hoz az embernek. Értékét növeli, hogy a hosszú vemhességi időszak és a szoptatás miatt csak kétévenkénti elletés lehetséges szemben a sertéssel, amely rövid vemhességi ideje miatt évente akár kétszer is képes utódot a világra hozni. Ráadásul a sertésnél az egyszerre születő utódok száma is magas, almonként 6-12 malac is születhet.

A marha levágása után bőre, húsa, szarva, csontjai is mind felhasználhatók. Az állatok fele húshasznú volt, fiatal korban, sőt egyiket 2-3 hónaposan vágták le. Három példány kifejlett kort is elért.

Egy állat neme⁶ és marmagassága⁷ megállapítható: a 106 cm-es marmagasságú, alacsony példány tehén volt.

A leletek 10%-án lehetett darabolásnyomokat megfigyelni, a 40 db csont, 5 kivétellel húspan gazdag testrégióból származik: csigolyák, bordák, comb-, karcsonok, lábszár húsosabb részei. A legtöbb darabolt csont borda volt (22 db), többségük nagyjából arasznyi méretű, egyik vagy mindkét végük vágott volt, sütés előtt darabolták őket a szükséges méretűre, hasonlóan ahhoz, ahogy ma is tesszük. Egy viszonylag nagyméretű szarvcsapot a homlokcsont kis részével együtt vágta le a koponyáról (1. kép 1). A csigolyákat többnyire a gerincoszlop mentén hasították ketté (1. kép 2). A hosszúcsontok egy részén is hasításnyomok, illetve a *diaphysisen* és *epiphysiseken* bárd- és vágásnyomok láthatók.

Házisertés

Jóllehet több mint 200 db-bal kevesebb sertéscsont került elő (174 db, 26,6%), mint szarvasmarha (384 db), az egyedek száma a sertéseknél mégis meglehetősen magas. A 14 példány életkori és nemi összetétele vegyes. Szemfoguk alakja és mérete alapján legalább 8 hím, 2 pedig nőstény volt. Az állatok többségét 1-2, legfeljebb 2,5 éves korában vágta le. Kevesebb egyedet jelent a 2,5-3,5 éves (1. kép 3) és a kifejlett példányok csoportja. Előbbi 4, utóbbi 3 állatot takar.

Állkapcsokon és sípcsontokon láthatók darabolásnyomok. Az állkapcsokat függőleges irányban, a rágófogak után csapták ketté, a sípcsontokon az alsó, *distalis epiphysishez* közel ejtettek bárd- és vágásnyomokat.

Juh, kecske, juh/kecske

A vár területéről az eddigi két fajhoz képest jóval kevesebb, mindössze 40 db házi kiskérődző csont került elő, mindkét faj, a juh és a kecske is megtalálható volt. Csontjaik nagyon hasonlítanak, csak néhány leletük bizonyos jegyei alapján különböztethetők meg. A 40 db csont közül 1 biztosan juhból, 2 kecskéből

⁵ DRIESCH 1976

⁶ NOBIS 1954, 154–194.

⁷ MATOLCSI 1970, 89–137.

származott, a maradék 37 db csont pedig a két faj valamelyikéhez tartozott. A régészeti lelőhelyek többségén az figyelhető meg, hogy gyakoribb a juh, ritkább a kecske.

Vegyes hasznosításúak a fajok, amire a heterogén életkori megoszlás is utal. Legkevesebb 5 példány csontjai találhatóak meg a leletanyagban, közülük 2 még fiatal, 3 kifejlett egyed volt. A fiatal példányoknál egyértelműen a húshasznosítás dominál, a juhok gyapját, valamint mindkét faj tejét is felhasználhatták.

Az egyik fiatal állatot 1,5-2 éves kora között vágták le, ez ősz-tavaszi közé tehető, talán a téli takarmányhiány, illetve az embereket is érintő, a nyári időszakhoz képest szűkösebb élelemhiány miatt kerülhetett sor erre.

Ló

Mindössze két lócsont, egy borda és egy I. ujjperc töredék került elő a vár csontanyagából, kifejlett egyedre utalnak. Az Árpád-korban még többször előfordulnak darabolt lócsontok a leletanyagban, de az újkorhoz közeledve gyakorisága egyre csökken. Darabolás nyomok a vár lócsontjain sem fedezhetők fel.

Marmagasság számítására ezekből a csontokból nem volt lehetőség, azonban ebben az időszakban a lovak marmagassága széles skálán mozog, 120–156 cm közé tehető, két fő típus különböztethető meg, egy keleti és egy nyugati.⁸

Szamár

A Bökönyi Sándor által határozott leletanyagban 6 szamár-csont található, azonban a leltárkönyvben mindegyik mellé kérdőjelet tettek, a csontok összetartoznak, egy, valószínűleg kifejlett példány csontjai ezek: a jobb hátsó lábból származnak – sípcsont, szárkapocscsont, csiga- és sarokcsont, lábközépcsont és I. ujjperc. A szamarak húsát csak nagy ínség esetén fogyaszthatták, teherhordó állatként nagy megbecsültségnek örvendhetett.

A szamár ritka faj volt a 16. századi Magyarországon, a Zala megyei várak csontanyagából eddig hiányzott. Nem kerültek elő szamár-csontok sem Kanizsa és Bajcsa,⁹ sem pedig a távolabbi Rezi¹⁰ és Zalaszent-Tátika¹¹ várak állatcsont anyagából sem. Vörös István 2003-ban 44 db 16–17. századi lelőhely állatcsontanyagát felhasználva írta meg tanulmányát, köztük a kanizsai és a bajcsai vár eredményét is felhasználta. Várak, falvak, városi települések, kolostorok egyaránt megtalálhatók közöttük. A szamár-csontok mennyisége a 44 lelőhely együttesen közel 50.000-es csontanyagában mindössze 4 db.¹² Ezek közül két szamár-csontot Bökönyi Sándor határozott meg Visegrád-Salamon torony 15–17. századi leletgyűjtésében,¹³ egy-egy csont pedig Vác városából és Békés erődjéből származik.¹⁴

Tyúk

A leletanyagban mindössze egy tyúkcsontról található, egy kifejlett tojó lábtöközecsontja (*tarsometatarsus*). Ez az a csont, ami alapján a tyúk két neme, a kakas és a tojó könnyen megkülönböztethető, mivel a kakasok ezen hordják a sarkantyújukat. A csont nagysága (GL: 60,25; SB: 6 mm) egy kisméretű tojóra utal. A csont teljes hossza jelentősen elmarad a barcsi, bajcsai és ugodi baromfiktól, ahol a *tarsometatarsus*ok hossza 65–70 mm közé tehető,¹⁵ bár a csont zömökebb, *diaphysise* hosszúságához képest nagyobb, szélesebb.

A leletanyagban lévő állatcsontok közül mindössze 12 db-on lehetett kutyák okozta rágásnyomokat felfedezni, többségük disznócsont. A tyúk az a faj, amelynek kisméretű és az emlősökhöz képest vékony falú csontjait a kutyák, de akár még a macskák is nyom nélkül elpusztíthatták. Így a tyúkok valódi szerepe, fontossága meg sem becsülhető.

Lúd

Feltűnő, hogy több lúdcsont került elő, mint tyúk. Az 5 db csont, legalább 2 egyedből, egy fiatalból és egy kifejlettből származik.

⁸ VÖRÖS 2003, 359.

⁹ BARTOSIEWICZ 2002, 89–100.

¹⁰ LICHTENSTEIN – TUGYA 2008a, 3.

¹¹ LICHTENSTEIN – TUGYA 2008b, 4.

¹² VÖRÖS 2003, 352–353, Table 1.

¹³ BÖKÖNYI 1974, 429.

¹⁴ VÖRÖS 2003, 359.

¹⁵ GÁL-BARTOSIEWICZ, 2016, 197, Fig. 3.

Madár

Néhány nem meghatározható madárcsont került elő, összesen 5 db. Egyik csont biztosan nem háziszárnyasból származik. Akár több egyed maradványai is lehetnek ezek, egyik fiatal példány volt.

Kutya

A csontok között mindössze 4 db kutya csont található. Kettő kisméretű kutya csont származik, az állat marmagassága 36–38 cm közé tehető, néhány cm-rel kisebb, mint egy puli (37–44 cm) vagy egy pumi (35–44 cm).¹⁶

Macska

Az egyetlen macskacsont, egy karcsont töredéke volt, csontja jelzi, macska is élt a vár falai között. A macska általában ritkábban fordul elő régészeti állatcsont együttesben, mint a kutya. A 16–17. században minden lelőhelytípus esetén (falu, város, vár, kolostor) ismert, fontos szerepe lehetett a gyakori rágcsálók irtásában.

Vadászott, halászott fajok Őz

Viszonylag ritka, hogy a vadászott fajok közül az őz a leggyakoribb, a Vörös István által vizsgált 44 db 16–17. századi lelőhely csontanyaga alapján a gímszarvas gyakoribb, mint az őz.¹⁷ A csontok mennyisége (10 db, 1,5%) alig több, mint a gímszarvasé (8 db) vagy a vaddisznóé (7 db), azonban az őz legkisebb egyedszáma a kis mennyiségű leletanyaghoz képest kiemelkedő. A három egyed közül egy fiatal (*l. kép 6*), kettő kifejlett volt. A hosszúcsont maradványok a húspan gazdag (kar- és orsócsont) és a száraz régióból (kéz- és lábközépcsontok) származnak.

Előkerült egy közel teljes őz agancs a koponya kis részével (*l. kép 4*), az agancstővel, az agancs alsó részével, azaz a koszorúval, továbbá a szárral, ágakkal együtt. Az állat vadászata igazolható. A bal oldali agancs rendellenes fejlődésű, hiányzik róla a szemág. Külső és hátsó oldalán darabolás nyomok láthatók.

¹⁶ KOUDELKA 1885, 127–153.

¹⁷ VÖRÖS 2003, 353, Table 1.

¹⁸ VÖRÖS 2003, 353, Table 1.

¹⁹ PÁLL 1982, 11.

²⁰ KOVÁCS – HELTAY 1985, 19.

Gímszarvas

A gímszarvas leletek között agancstörödékeken kívül húspan gazdag csontok darabjai kerültek elő, így bordák, comb- és orsócsontok. A bordákat, hasonlóan a marhabordákhoz, 10–12 cm-es nagyságúra darabolták. A csontok két kifejlett egyedre utalnak.

Az agancs kiváló alapanyag, amit két lőportartó (lásd lejjebb) mellett egy darabolt, fűrészelt agancsdarab is igazol. A 10,6 cm-es nagyságú lelet egyik fele egyenesen fűrészelt, a másik többszörösen darabolt, lépcsőzetesen bevagdosott (Ltsz. 80.81.11) (*l. kép 5*).

Vaddisznó

A 7 vaddisznócsont egy fiatal és egy kifejlett egyedből származik. Két fog, egy-egy összeillő 1. és 2. nyakcsigolya, valamint egy sípcsont, egy sarok- és egy kézközépcsont került elő. A vaddisznó várak és városok területéről gyakrabban előkerül, mint falvakból és kolostorokból.¹⁸ A harmadik leggyakrabban vadászott faj. Eredetileg mocsárlakó állat, ma az erdőkben található meg leginkább. Nagyon szeret dagonyázni, fürdeni.¹⁹ A legtöbb vaddisznó az összefüggő erdőterületek vidékén él, a zalai erdők különösen gazdagok vadakban, így vaddisznó elejtésére is volt lehetőségük a vár lakóinak.

Mezei nyúl

A 4 db nyúlcsont (0,6%), legalább egy kifejlett példányra utal. A 16–17. században az egyes falvaknak rendszerint karácsony táján kellett néhány nyulat a földesúrnak beszolgáltatniuk. A leggyakrabban használt fogóeszköz a hurok volt. A nyulat királyok és főurak is vadászták, főleg a középkorban kedvelt selymáztatásokon. A nyúl bőre nem képviselt nagy értéket a sok más kedvelt prém (róka, nyest, hiúz stb.) mellett.²⁰

Viza, hal

Ritka lelet gazdagítja a kis mennyiségű 16. századi leletanyagot, egy vizacsont. A viza (*Huso huso* L.) a tokfélék családjának nagyméretű faja, a Fekete-, Azovi-, Kaszpi- és Adriai-tengerben, valamint az azokba

ömlő nagyobb folyókban él. A Dunán a folyamszabályozási munkálatok előtt egészen Passauig felúszott, azóta elterjedésének határa lejjebb szorult. A Vaskapu erőmű 1970-es megépülése óta Magyarországon vizát csak egyszer fogtak, Pakson, 1987-ben. A viza tengeri hal, csak ívára vonul a folyókba. A faj állományának egy része már ősszel elhagyja a tengert és a folyókban tel, más része csak tavasszal kezdi a vándorlást. Az ívóhelyeken március-május között rakja le ikráit, számuk a több százezertől a 7 millióig terjedhet. Ívás után a viza azonnal visszaindul a tengerbe, a kikelő ivadék is a tenger felé úszik, előbb a deltavidék felsős vizében él, majd néhány év után a tengerbe vándorol. A fiatal állatok rendkívül gyorsan nőnek, később fejlődésük lelassul. Az ivarérettséget csak 12-18 éves korukban érik el, de akár 100 éves kort is megérhet egy-egy viza. Maximális testhossza 9 méter, testtömege 1500 kg lehet.²¹

A viza halászatára évente két időszakban kerülhetett sor, ősszel és tavasszal.

Ez a halfaj nemcsak a Dunán és annak mellékfolyóin úszott fel, hanem a Dnyeszteren, Dnyeperen, Volgán, Donon és Kámán is megtalálható volt. Őseink tehát a honfoglalás előtt is ismerhették ezt a nagytestű halfajt.²²

A viza történelmi forrásokban, oklevelekben is megjelenik. Például a Képes Krónika írja, hogy 1051-ben a Dunántúlról visszavonuló III. Henrik német-római császár élelmiszert kért I. András királytól, aki 50 óriás vizát juttatott a németeknek.²³

A hazai vizekre jellemző nagy halbőség ellenére általános, hogy csak kevés halcsont kerül elő régészeti lelőhelyekről, a viza pedig még ritkább. Ennek oka a feltárás módszereiben is keresendő, hiszen a sokszor kisméretű halcsontok az objektumok betöltésének gondos átszítálása nélkül alig vehetők észre, még inkább igaz ez a pikkelyekre, amelyek pedig jó eséllyel megmaradnak több száz év után is. A halcsontok közül a ponty, csuka maradványok, illetve a nagyobb harcsacsontok viszonylag könnyen azonosíthatók. A viza sokkal ritkább, mivel a tokfélék, amelyekhez a viza is tartozik, a félcsontos halak (*Ganoidei*) alosztályába tartoznak. Koponyájuk porcos, és egész belső vázukra a porcos elemek túlsúlya a jellemző,²⁴ azaz ezek a részek többnyire nem maradnak fenn, elbom-

lanak. Az úszósugarak elcsontosodnak, megmaradási esélyük jobb.

A romlottvári csontanyagban egy viza mellúszósugara, bognártüskéje került elő majdnem teljesen épen (1. kép 7). A csont hosszúsága 142 mm. Szélessége kb. 37 mm. A hal kb. 176 cm hosszúságú lehetett,²⁵ azaz ember nagyságú volt. Ez az egyed fajának viszonylag kisméretű, valószínűleg még fiatal példánya volt.

A lelet különlegességét méretén túl az is emeli, hogy a Dunántúlnak ebből a délnyugati régiójából vizacsont a romlottvárit leszámítva még nem került elő. Eddig 15 középkori és törökkori lelőhelyet ismerünk, ahol tokfélék maradványait azonosították, közülük 11 közvetlenül a Duna mellett található (pl. Győr-Ece, Esztergom, Visegrád, Óbuda, Buda-Vár, Vác), egy a Duna elérhető közelségében, a Duna-kanyarhoz közel (Pilisszentkereszt), egy pedig a Duna jobb partján, Pakstól nem túl messze (Sárszentlőrinc-Birkajárás). Nagyobb távolságra csak két település található, az egyik Zirc, a másik Szendrő. A csontok többféle lelőhely típusból származnak, város, kolostor és vár egyaránt megtalálható közöttük.²⁶

További egy halcsontot nem lehetett meghatározni, a fejrégióból származik.

Megmunkált leletek a vár területéről

A vár területéről 7 megmunkált csonttárgyat ismerünk.²⁷ Három közülük vázcsontból készült, négy pedig agancsból. Az öz- és szarvasagancsok a csontfaragók kedvelt nyersanyagai voltak.

Az 1976-os ásatás során került elő egy csontlemez (Ltsz.: 80.86.5.) (2. kép 1). Téglalap alakú, a tárgyleíró karton szerint feltehetően gombok kivágására utaló két hiánnyal. H.: 5,8 cm, Sz.: 3,5 cm. A csontlap felszínét mindkét oldalon simára dolgozták. A csontfal legkisebb vastagsága a széleihez közel 2,75 mm, a legnagyobb vastagsága 3,9 mm.

A vár 1989-es ásatása során, az öregtorony alapozásának árkából származik egy csontból faragott eszköznyél (Ltsz.: TGYM.2005.1.72.1.) (2. kép 2), szarvasmarha vagy ló hosszúcsontjából készítették. Felső lapja domborúra képzett, simára csiszolt, alsó sarkai lekerekítettek, felső vége elvékonyított, kettős hornyolattal díszített. Valószínűleg 4 egyenlőtlen távközön-

²¹ PINTÉR 2002, 26.

²² ZOLNAY 1977, 99.

²³ Uo.

²⁴ PINTÉR 2002, 24.

²⁵ BARTOSIEWICZ – TAKÁCS 1997, 12–15.

²⁶ BARTOSIEWICZ – BONSALL 2008, 36, Fig. 1.

²⁷ A csonteszközökről röviden írt VÁNDOR 1995, 20–21.

ként rögzítették a nyéllaphoz. H.: 11,2 cm, Sz.: 1,7 cm.

Szép lelet a várkútból előkerült csontfésű, melyet egyetlen csontlapból²⁸ készítettek. Fogai sajnos alig maradtak meg (Ltsz.: TGYM.2005.1.57.1.) (2. kép 3). A fésű egyik vége teljes nagyságában látható, magassága/szélessége 6 cm, felülete teljesen sima, két vége lekerekített, a teljes hossza 5 cm. A fésű fogai kitortek, az azonban jól látszik, hogy egyik oldalán ritkább, másik oldalán sűrűbb a kialakításuk. Méretében, kialakításában ugyanilyen jellegű fésű került elő Bajcsa várából is. Fogai épebben maradtak, még jobban látszik, hogy egyik oldalán sűrűbb a fogak elhelyezkedése.²⁹ A fésűk sűrűbb fogazatú oldala kiálóan alkalmas a tetvek eltávolítására.

1976-ban került napvilágra egy gímszarvas agancs ágvég, amelyet valószínűleg nyélként használtak (Ltsz.: 80.86.4.) (2. kép 4). Vastagabb végén a gyöngyözést lefaragták róla, az ág végét az állat még életében dörzsölte fényesre. Szélesebb végébe 4 cm mély, szélénél 6 mm átmérőjű lyukat fúrtak.

Agancs ágvégéből faragták ki a nagyjából csonka kúp alakú tárgyat. Belsejét kivájták, de az agancs szivacsos állománya még látható (Ltsz.: TGYM.2005.1.21.40.) (2. kép 5). M.: 3,2 cm, legnagyobb átmérője: 1,6 cm, legkisebb átmérője 0,9 cm.

Szép és nagyméretű tárgy egy gímszarvas agancs szárból és ágból készített félkész lőportartó (Ltsz.: TGYM.2005.1.66.2) (2. kép 6). A belső szivacsos állományt az agancs belsejéből eltávolították, külsejéről a gyöngyözést lefaragták, de csak az egyik oldaláról. Díszítés, minta nem került a felületére. H.: 19,4 cm, a szár és az ág közötti távolság 9 cm.

A leletanyag legszebb lelete egy gazdagon díszített agancs lőportartó, hossza 13 cm [(TGYM.2005.1.66.1), (2. kép 7), a tárgy mind a négy oldaláról készült fotó]. A lőportartó összetört, de sikerült restaurálni, kiegészíteni. Agancsszárból és egy ágból lett kialakítva, külsejéről az eredeti gyöngyözést eltávolították, belsejét kivájták. A szárrész felső, vékonyabb részénél kettő, az ág végénél egy eredeti szög is benne maradt. Elülső felülete és a két oldala díszítettebb, a hátulsó oldalán csak a felfüggesztést szolgáló két egymás melletti furat (átmérőjük: 5,8-6 mm) és három egymást metsző 28-29 mm átmérőjű szabályos kör látható.

A lőportartó szélesebb oldalsó részén a kiegészítések mellett szabálytalan, eszköz nélkül, kézzel bevészt körök láthatók. Három, illetve valószínűleg négy (az utolsó a kiegészítés miatt alig látszik) az elülső oldalon lévő mintával érintkezik, ezért csak félkörök, belsejükbe több pontot is mélyítettek. A teljes köröket négy részre osztották, minden körcikkelyt egy-egy ponttal díszítettek.

Az agancs másik oldalsó, keskenyebb részén egyszerűbb díszítés látható: egymás alatt sorjázó pontok és két függőleges vonal által határolt ferde, átlagosan 1 cm hosszúságú vonalak díszítik. Felső, felfüggesztéshez közeli végén sűrűn rovátkolt. Elülső legdíszesebb oldalán a nagy kiegészítés mellett is jól látszik, milyen gazdagon megmunkált. Ferde irányú vonalakkal karcolták, valamint a V-alakú elágazásnál 8 kör díszíti, mindegyikbe a dobókockával megegyező módon 5-5 pontot is belerögzítettek.

Összefoglalás

Kis mennyiségű, de igen gazdag és színes 16. századi leletanyag került elő Nagykanizsa–Miklósfa-Romlottvár területéről. Az egyszerű, mindennaposnak számító ételhulladékok mellett különleges csont is a leletanyag része, egy vizacsont. Fontosságát jelzi, hogy a Délnyugat-Dunántúl területéről eddig nem kerültek elő nagyméretű tokfélék maradványai.

Megmunkált tárgyak is bepillantást engednek a várkastély életébe, markolatok, használati tárgy (fésű), egy félkész és egy gazdagon díszített agancs lőportartó emeli a leletanyag színvonalát.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Hohl Zoltánnak (Thúry György Múzeum) a csontok fotózásában és a képtáblák szerkesztésében nyújtott segítségéért.

Köszönöm dr. Bartosiewicz László (Osteoarchaeological Research Laboratory, Stockholm University) és dr. Gál Erika (MTA Régészeti Intézet) szakmai segítségét is.

²⁸ A római és népvándorlaskorban a fésűket agancsból készítették, három lapból állították össze, középsőn képezték ki a fogakat. A három lapot összeragasztották és szegeccsel is megerősítették. A külső lapokat általában díszítették, legtöbbször pontkörös motívumokkal.

²⁹ VANDOR 2002, 78, 133.

Irodalom

- BARTOSIEWICZ – TAKÁCS 1997**
Bartosiewicz, László – Takács, István: Osteomorphological studies on the great sturgeon (Huso huso Brandt). *Archaeofauna* 6 (1997). 9–16.
- BARTOSIEWICZ 2002**
Bartosiewicz László: A török kori Bajcsavár állatai. Kovács Gyöngyi szerk.: *Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Zalaegerszeg, 2002. 89–100.
- BARTOSIEWICZ – BONSAI 2008**
Bartosiewicz, László – Bonsai, Clive: Complementary taphonomies: Medieval sturgeons from Hungary. *Archéologie du Poisson. 30 Ans d'Archéo-Ichtyologie au CNRS. Hommage aux travaux de Jean Desse et Nathalie Desse-Berset XXVIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. 2008. 35–45.
- BÖKÖNYI 1974**
Bökönyi, Sándor: *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Akadémiai Kiadó, 1974.
- DRIESCH 1976**
Driesch, Angela von den: *A guide to the Measurement of Animal Bones from Archeological Sites: as developed by the Institut für Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich*. Peabody Museum Bulletins, 1. Cambridge, Mass, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, 1976.
- GÁL – BARTOSIEWICZ 2016**
Gál, Erika – Bartosiewicz, László: Animal remains from the Ottoman-Turkish palisaded fort at Barcs, Southwest Hungary. In: Gyöngyi Kovács – Csilla Zatykó (eds) “*per sylvam et per lacus nimios*” *The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*. 2016, 181–252.
- KOUDELKA 1885**
Koudelka, Franz: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugertieren; *Verhandlung des Naturforschenden Vereines Brünn* 24. 127–153.
- KOVÁCS – HELTAY 1985**
Kovács György – Heltay István: *A mezei nyúl. Ökológia, gazdálkodás, vadászat*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1985.
- LICHTENSTEIN – TUGYA 2008a**
Lichtenstein László – Tugya Beáta: *Rezi vár állatcsont anyagának archeozoológiai értékelése*. p. 24.
- LICHTENSTEIN – TUGYA 2008b**
Lichtenstein László – Tugya Beáta: *Zalaszántó-Tátika vár állatcsont anyagának archeozoológiai értékelése*. p. 31.
- MATOLCSI 1970**
Matolcsi, János: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial; *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie* 87/2. 89–137.
- NOBIS 1954**
Nobis, Günter: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinder Nord- und Mitteldeutschlands; *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie* 63. 155–194.
- PÁLL 1982**
Páll Endre: *A vaddisznó és vadászata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1982.
- PINTÉR 2002**
Pintér Károly: *Magyarország halai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- SCHMID 1972**
Schmid, Elisabeth: *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists. – Knochenatlas für Prähistoriker, Archäologen und Quartärgeologen*. Elsevier Publishing Company. Amsterdam–London–New York

VÁNDOR 1995

Vándor László: Botszentgyörgy vára (Az ún. Romlott-vár kutatásainak eredményeiből). *Nagykanizsai Honismereti Füzetek* 9. 1995. 48.

VÁNDOR 2010

Vándor László: *Az ásatás rövid leírása – Régészeti feltárás Nagykanizsa-Miklósfa-Romlottvár lelőhelyen (KÖH 20266)* 2010. június 21 – július 30.

VÖRÖS 2003

Vörös, István: Sixteenth- and Seventeenth-cen-

tury Animal Bone Finds in Hungary. Gerelyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi eds.: *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*. Papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24–26 May 2000. Budapest, 2003. 351–364.

ZOLNAY 1977

Zolnay László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Budapest, 1977.

Nagykanizsa–Miklósfa-Romlottvár (Castle of Botszentgyörgy) Animal bones finding in 16th century

The construction works of the Castle of Botszentgyörgy began in second half of the 15th century, however it was destroyed only a few decades later in 1570. Between 1969 and 2010, there were archaeological fieldworks in the castle ruin, so the castle's archaeological excavation is complete. This study examines the 16th century animals' bones, which were found in the area of the castle. It also describes the worked bones and antlers. The 662 animal bone pieces of a relatively small amount of kitchen waste were identified partly by Sándor Bökönyi in 1980, and mainly by the author in 2015. The bones from domestic animals give 92.4% (612 pieces) of the determinant findings and 72% of the smallest number of individuals (31 individuals). Not only the meat of domestic animals was eaten, but they hunted at least four types of wild animals (deer, red deer, wild boar, hare) and two different fish were also

on the menu of the aristocracy. There is a rare piece among the 16th century findings: first pectoral spine of a great sturgeon. The great sturgeon is a sea fish, it only swims to spawn into the rivers. Great sturgeon remains are rarer compared with other fish species' remains, because sturgeons belong to Ganoids. Their skulls and whole skeleton are cartilaginous thus these parts are not usually maintained, they are destroyed. The swimming rays become bony, they have a better chance of survival. The uniqueness of the finding, apart from its size, is that great a sturgeon bone had never been found in the south-western region of Transdanubia except Romlottvár. Worked objects also offer an insight into the life of the castle: e.g. hilts, household object (e.g. a comb). A semi-finished, decorated gunpowder flask made of antler also raises the importance of the findings.

Translated by Veronika Nagy

Faj neve	Csontok száma (NISP)	%	Legkisebb egyedszám (MNI)
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	384	58,8	6
Házisertés (<i>Sus domesticus</i> Erxl.)	174	26,7	14
Juh (<i>Ovis aries</i> L.), kecske (<i>Capra hircus</i> L.), juh/kecske (Caprinae G.)	40	6,1	5
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	2	0,3	1
Szamár (<i>Equus asinus</i> L.)	6	0,9	1
Tyúk (<i>Gallus domesticus</i> L.)	1	0,15	1
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	4	0,6	2
Macska (<i>Felis catus</i> L.)	1	0,15	1
Háziállatok	612	93,7	31
Őz (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	10	1,5	3
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	8	1,2	1
Vaddisznó (<i>Sus scrofa</i> L.)	7	1,1	2
Mezei nyúl (<i>Lepus europaeus</i> Pall.)	4	0,6	1
Viza (<i>Huso huso</i> L.)	1	0,15	1
Hal (Pisces sp.)	1	0,15	1
Vadászott, halászott fajok	30	4,7	9
Lúd (Anseridae sp.)	5	0,8	2
Madár (Aves sp.)	5	0,8	1
Házi vagy vadászott faj	10	1,6	3
Nem meghatározható csontok	9	-	-
Mindösszesen	662	100	43

1. táblázat: A lelőhely fajlistája
Table 1: List of species of location

	Szarvasmarha	Juh, kecske, juh/kecske	Házisertés	Ló	Szamár	Tyúk	Lúd	Kutya	Macska	Őz	Gímszarvas	Vaddisznó	Mezei nyúl	Madár
Agancs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Agancs+koponya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Szarvasap	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szarvasap+koponya	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Koponya	8	1	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Allcsont	9	1	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Allkapocs	20	1	29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fog	6	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
1. nyakcsigolya	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
2. nyakcsigolya	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nyakcsigolya	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hátcsigolya	10	-	11	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Ágyékcsigolya	10	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Keresztsont	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Farokcsigolya	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borda	90	8	26	1	-	-	-	1	-	-	4	-	-	-
Szegycsont	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kulcscsont	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Lapocka	27	6	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Medence	10	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Karcsont	13	-	19	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
Orsócsont	16	4	5	-	-	-	1	1	-	3	2	-	1	-
Orsó+könyökcsont	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Könyökcsont	6	1	9	-	-	-	1	1	-	1	-	-	1	-
Kéztöcsont	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kéztöközépcsont	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Kézközépcsont	20	1	3	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-
Combcsont	29	4	7	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sípcsont	18	6	11	-	1	-	1	-	-	-	-	1	2	1
Szártkapocsont	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Csigacsont	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarokcsont	4	1	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Lábtöcsont	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lábtöközépcsont	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Lábközépcsont	26	3	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Kéz/lábközépcsont	10	-	5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
I. ujjperc	10	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II. ujjperc	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III. ujjperc	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hossztűcsont	17	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Laposcsont	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	384	40	174	2	6	1	5	4	1	10	8	7	4	5

2. táblázat: A csontok anatómiai és rendszertani megoszlása; Table 2: Anatomical and taxonomic distribution of the bones

szarvasmarha	Szarvasap hossza	Bázis- körméret	Nagyátmérő	Kisátmérő					
	>158	148	M3 hossza	M3 szélessége					
szarvasap	50,8		51,4	39,8					
állcsont			25,4	22,7					
állcsont			34,1	13,2					
állkapocs		76,7	LG	BG	LA				
lapocka		GLP	50,1	43,26					
lapocka			62,5						
lapocka	40								
lapocka			53,7	44,3					
medence					60,5				
	GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	
karcson				32,8	37,16	68	63	65,5	
orsó+könyökcsont		82,7							
orsócsont		76,6							
combsont				37,8					
combsont					98				
sipcsont				19,6					
sipcsont					63,1		47,15		
sipcsont				24,7				38,1	
sipcsont				28,4					
sipcsont				29,7	21,8				
sarokcsont	112,5								
kézközépcsont				24,4	60,46			31,5	
kézközépcsont				22,3	60,2			32	
kézközépcsont				23,6	60,6			32,1	
kézközépcsont		50,97	27,35						
kézközépcsont		47,3	30,27						
kézközépcsont		55,3	33,48						
kézközépcsont		47,4	26,63						
kézközépcsont		54,2	32,87						
lábközépcsont				19,3	20,5				
lábközépcsont				19,85	20,68				
lábközépcsont						55,6		30,6	
lábközépcsont						54,8		31,1	
lábközépcsont						54,68		30,4	
lábközépcsont		41,68	40,75	21,1	20,7				
lábközépcsont		47,6	42,95	27,1	25,8				
lábközépcsont		40,1	38,9						
lábközépcsont		40,3	38,8						
juh/kecske	SDO	DPA							
könyökcsont	23,4	28,9							
	GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd		
orsó+könyökcsont				18,8					
sipcsont					14		29,9	23,3	
kecske	GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd		
kézközépcsont		27,65	19,8		17,7	12,4			

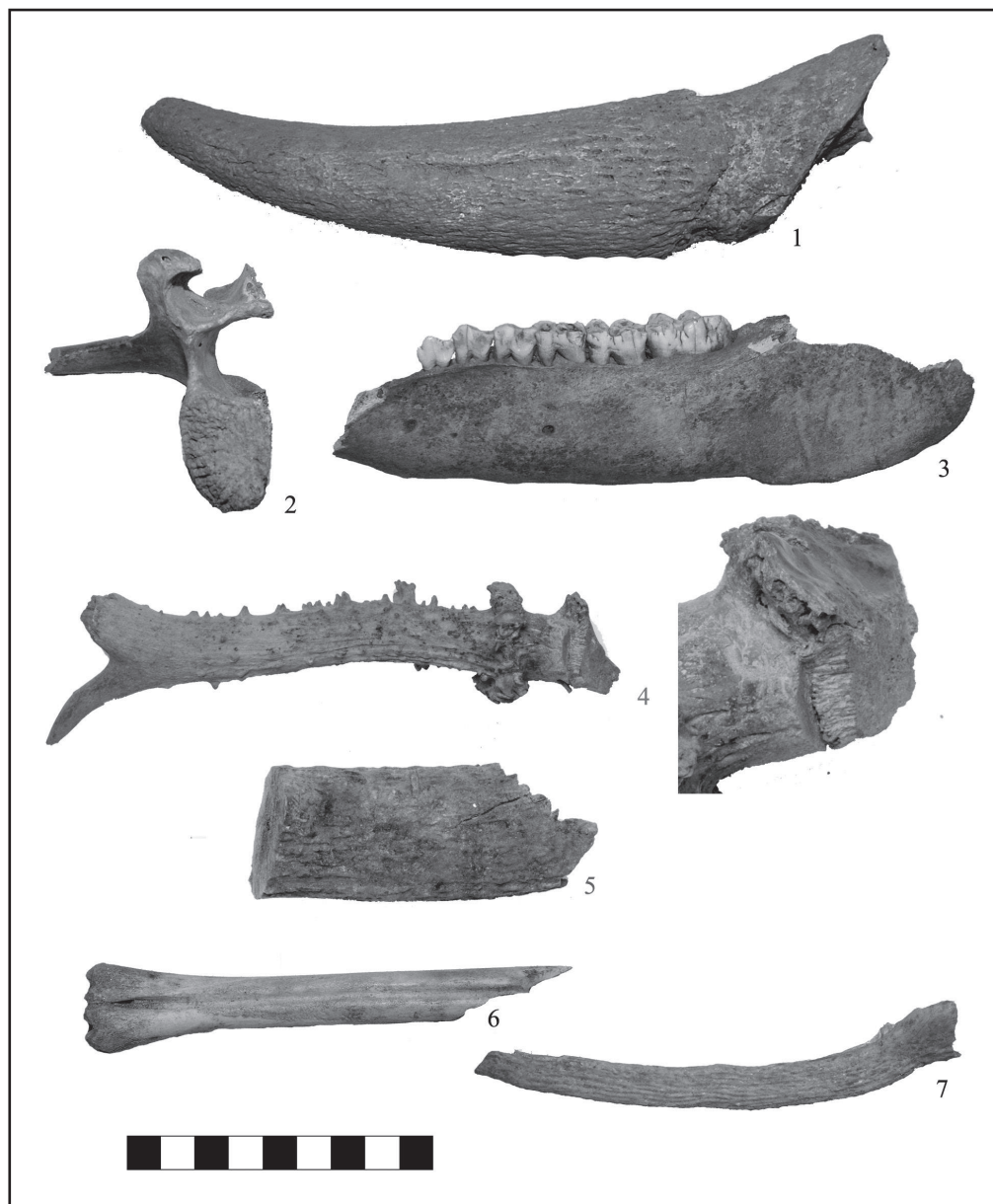
3. táblázat: Csontméretek (mm-ben)
Table 3: Bone sizes (mm)

haziserés		P2-M3 hossza	P4-4 hossza	P2-P4 hossza	M1-3 hossza	M3 hossza	M3 szélessége	C hossza	Fennesi sík hossza				
		GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	LO	SDO	DPA	
állcsont						62,3							
állcsont						62,6							
állcsont			41,6			31,7		18					
állcsont						34,85							
állcsont						34,2							
állkapocs						32,5		16,3					
állkapocs						31,9		16,5					
állkapocs						37							
állkapocs						35,86							
állkapocs						34,55							
állkapocs						34,3							
állkapocs						36			99	30,55			
állkapocs						34							
állkapocs			90,2			59,2		27,4		14,4			
állkapocs						34							
állkapocs						35,9							
		BFCr	BFCd	H									
1. nyakcsigolya		53,2	51		41,7								
		SLC	GLP	BG	LA								
lapocka		20,46	31,6		22,6								
lapocka		23,36	38,5		28,2								
lapocka		23,8			26,9								
lapocka		27											
scapula		22,1											
medence						32,5							
		GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	LO	SDO	DPA	
karcsont					14,6	22,45							
karcsont					15,6	22,6							
karcsont					15,8								
karcsont					19	25,3		41,36		41,27			
karcsont					15,7	22,7		35,6		36,7			
karcsont					19,1	22,7		43,1		35,75			
karcsont					16,4	24,8		40,77		41,7	35		
karcsont		193	49,6		64,4	24,28							
karcsont					64,37								
combcsont					16,1	17,2							
combcsont					14,2	16,9							
orsócsont			24,97		18,9	15,1		9,36					
orsócsont			25,1		18,8								
orsócsont			28,3		20,7	10,5							
kovácsont											26,2	34,9	
kovácsont											24,3	32,6	
kovácsont												33	
kovácsont												34,55	
kovácsont												40,6	
sípcsont					15,3								
sípcsont						12,5							
sípcsont						14,7		29,7		25,36			
sípcsont						14,3		27,85		25,08			
sarokcsont		78,35											
l. ujjperc		GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	LO	SDO	DPA	
			59,36		41								

3. táblázat: Csontméretek (mm-ben)
Table 3: Bone sizes (mm)

	P2-M3 hossza	P1-4 hossza	P2-P4 hossza	M1-3 hossza	M3 hossza	M3 szélessége	C hossza	Fenési síkok hossza		DPA
								BT	LO	
kutyaféle	GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	LO	DPA
könyökcsont	136,55									
orsócsont	118,05	12,87	8,1	9,25	5,6	16,88	9,9		21,35	14,08
gímsszarvas		Bp	Dp							
orsócsont		60,5	32,9							
őz		Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd	BT	LO	DPA
karcsont										
orsócsont						30,76		26,16		
orsócsont						27,3	19,43			
könyökcsont						26,35	19,45			
kéz-középcsont					12,8	9,6			39,5	22,98
kéz-középcsont		22,8	16,96							
láb-középcsont					13,6	13				
vaddisznó	BFcr	H								
1. nyakcsigolya	67,7	>60								
2. nyakcsigolya	61,2									
mezei nyúl			10,17	7						
orsócsont										
lúd	GL	Bp	Dp	SB	SD	Bd	Dd			
kéz-középcsont			19							
könyökcsont	120,1									
orsócsont	127,76	12,4	11,78	6,2		10,9				
viza	GL	142 sz.	37							
úszósugár (bogtártüske)										

3. táblázat: Csontméretek (mm-ben)
Table 3: Bone sizes (mm)

1. kép: Állatsontok a vár területéről (Fotó: Tugya Beáta és Hohl Zoltán)
 Fig. 1: Animal bones from the castle area (Photo: Beáta Tugya and Zoltán Hohl)

- 1: Koponyáról levágott szarvasmarha szarvesap
- 1: Cattle horn cut from the skull
- 2: Kettéhasított szarvasmarha ágyékcsgolya
- 2: Cattle's lumbar vertebra in two
- 3: Házisertés bal oldali állkapcsa fogakkal
- 3: Pig's left jaw with teeth
- 4: Őz agancsa és nagyított képe
- 4: Deer antler and enlarged photo
- 5: Darabolt gímszarvas agancs
- 5: Chopped red deer antler
- 6: Fiatal őz lábközépcsontja
- 6: Young deer metatarsal bone
- 7: Viza mellúszósugara
- 7: First pectoral spine of a great sturgeon

2. kép: Megmunkált csontok és agancsok a vár területéről (Fotó: Hohl Zoltán)
 Fig. 2: Worked bones and antlers from the castle area (Photo: Zoltán Hohl)

- 1: Csontlemez
- 1: Bone plate
- 2: Faragott csont eszköznyél
- 2: Graven bone haft
- 3: Csontfésű töredéke
- 3: Fragment of a bone comb
- 4: Nyélként használt agancs ágvég
- 4: Antler's end used as haft
- 5: Agancs ágvégből faragott csonka kúp alakú tárgy
- 5: Carved, frustum shaped object made of antler's end
- 6: Félkész, díszítetlen agancs löportartó
- 6: Unfinished, undecorated antler gunpowder flask
- 7: Díszített agancs löportartó – négy oldala
- 7: Decorated antler gunpowder flask – four sides

Sz. Simon Éva

Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei*

I. Murád időszakától (1362–1389) kezdődően az Oszmán Birodalom tartományainak egy részében a földterületek hasznosítása az ún. tímár-rendszer alapján történt, melynek jellemzője az állami földek javadalomba adása volt. A 16–17. század folyamán a hódoltságban szolgálatot teljesítő oszmán katonaság és állami alkalmazottak is ilyen szolgálati birtokokban kapta fizetését. A javadalomként kiosztott birtokok hasznélvezőit itt is, éppúgy ahogy birodalom szerre mindenütt, birtokadományozási naplóban (tímár rúznámcsékban)¹ tartották nyilván. A 16. század utolsó negyedéből fennmaradt hódoltságra vonatkozó kötetekben többször találkozhatunk egy zavarba ejtő bejegyzéssel. Több tucat, bátorságával magasabb jövedelmet kiérdemlő szpáhi és várvédő katona a bejegyzések szerint a „Kanizsa nevű határvár *elfoglalása* során vitézkedett”.² Tették ezt mintegy negyed századdal azelőtt, hogy a magyar védelmi rendszer egyik kulcsa, Kanizsa vára oszmán kézre jutott volna.³ Az „elfoglalás” során nyújtott teljesítményükért a szpáhik 1500–2000 akce javadalomemelésben (*terakki*⁴), a várvédő zsoldosok kezdő tímár-birtokban részesültek. Ez az indoklás több tímár-adományozási napló szövegében is megtalálható. Az első az 1572.

május 16-tól 1575. november 8-ig tartó időszakot felölelő kötet, amelyet Budán, a vilájet székhelyén tartottak és vezettek; illetve egy másik, Isztambulban őrzött központi példány, amelynek időköre részben fedi a fenti időszakot, 1575. április 12-től 1576. február 6-ig tart.⁵ Adataik ugyan eltérő időpontú keltezéssel, de részben megegyeznek. A legelső, Kanizsa várának „elfoglalása” során végrehajtott vitézi tettel indokolt jövedelememelésről szóló bejegyzés 1574. július 26-án kelt, azaz több mint 26 évvel Kanizsa oszmán megszállása előtt.⁶ A bejegyzéseket majdnem két éven át, 1576. februárjáig követhetjük nyomon. Ekkor a kötet-sorozat megszakad, s csak 1584 januárjából maradtak fenn újabb példányok.⁷ A mintegy nyolc évvel később kezdődő időszak rúznámcséinak egyelőre csak szűrő-próbaszerű vizsgálata során azonban már nem talákoztam a fenti indoklással.

Vajon mi lehetett az az esemény, amelyet az 1568 óta érvényben lévő drinápolyi békeszerződés ellenére a hódoltsági oszmán hadvezetés Kanizsa várának elfoglalásaként jelentett a Portára?⁸ Vajon fennmaradt-e a magyar történetírásban is a híre, és ha igen, miként ismerjük azt? Ahhoz, hogy Kanizsa „elfoglalásának” időpontját minél szűkebb időhatárok között kereshes-

* A tanulmány az OTKA K 108919 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ A forrástípus értékéről magyar nyelven legújabbban Dávid Géza írt részletesen. Dávid Géza: *A tímár rúznámcsészek jelentősége az oszmán birtoklástörténet és archontológia szempontjából. Keletkutatás*, 2014. tavasz, 45–57.

² „*Kanije nam (harbi) kale fethinde yoldaşlık edip...*”

³ Georg Paradeiser 1600. 10. 22-én adta fel Kanizsa várát.

⁴ Az arab eredetű *terakki* kifejezés növekedést, fejlődést jelent. A tímár-rendszerben az államnak (katonai vagy polgári területen) tett szolgálatok fejében lehetett jövedelememelésre szert tenni. A *terakki* kifejezés ez esetben a javadalombirtokosok kezén lévő ellátmányterületek (*dirlik*) új területekkel történő megnövelésének, vagy új jövedelmekkel történő kiegészítésének jogát, s annak mértékét fejezi ki. Az oszmán katonaság ilyen típusú motiválásáról részletesen lásd Emine Erdoğan Özünli: *Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: „Terakki” Tevcihi*. In: *The Journal of International Social Research*. Vol. 3/11 Spring 2010. 238–244.

⁵ Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Wien, Türkische Handschriften, Mxt. 571.; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Defterhâne-i Âmiri Defterleri, Timar Ruznâme Defterleri (A.DFE.RZ.d.) 42.

⁶ ÖNB Mxt. 571. fol. 237r.

⁷ BOA Kamil Kepeci, Divan-i Hümayun Tahvil Kalemi Defteri (KK.d.) 325.

⁸ Az 1568-ban nyolc évre megkötött drinápolyi béke tiltotta a másik fél területére eső falvak, városok, várak elfoglalását. Ennek ellenére 1575-ben a somogyi Fonyód vagy a felvidéki Kékkő és Divény is oszmán kézre esett. A boszniai törökök szintén a várak ostromát szigorúan tiltó „szent békeséget” figyelmen kívül hagyva foglaltak el 1576 és 1578 között számos, az Unától északra fekvő királyi végvárat (Zrin, Gvozdansko, Bužim, Cazin, Ostrožac stb.). Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. Pápa, 2000. 53.

sük, meg kell vizsgálni azt a mechanizmust, ahogyan az oszmán javadalmozási rendszer működött, azaz hogy milyen lépésekben és mennyi idő alatt volt egy vitézi tett javadalombirtokra váltható.

*

A rendelkezésünkre álló két tímár-adományozási naplóban olvasható bejegyzések egyöntetűen egy 1574. május 13–22. között kiadott (muszlim datálás szerint 982. muharrem hó utolsó harmadában kelt) szultáni nemes parancsra (*hük-m-i şerif*) hivatkoznak, amely elrendelte a harcban magukat kitüntető katonák jövedelememelését. Ennek a parancsnak a másolata szerencsére fennmaradt a szultáni tanács, a díván elé terjesztett ügyeket tartalmazó 25. számú protocollumban, egy oszmán nevéen önmagát *Mühimme defter*inek nevező kötetben, még hozzá a jutalmazásra felterjesztettek névsorával együtt. Mivel a *mühimme defter*ik csak ritkán tartalmaznak személynév-listákat, ezért ennek a bejegyzésnek a forrásértéke rendkívülinek nevezhető.⁹ Az 1574. május 16-ai dátum alatt ugyanis nem egy, hanem egyszerre két ilyen szultáni parancs másolatát is megtaláljuk.¹⁰ Mindkettő a Kanizsa nevű határvár elfoglalása és kirablása során vitézkedő, javadalomemelésre felterjesztett szpáhik névsorát és az ügyben hozott uralkodói döntést tartalmazza. A két lista nem azonos egymással, nem is tartalmaz semmi átfedést. Az első Szokollu Musztafa budai beglerbég (1566–1578) „A budai beglerbég szolgálóinak jegyzéke” című pecsétes defterének, a másik „A szigetvári szandzsákbég, Ali bég jegyzéke” címen Isztambulba küldött felterjesztésnek a másolata.¹¹ Mindkét lista alján megtalálható a szultán döntése a jövedelememelések mértékéről. Ez a Kanizsa megrohanásában részt vevő

ziámet-birtokosoknak évi 2000, a tímár-birtokosoknak 1500 akcse emelést rendelt; a lovas várvédőknek, a fāriszoknak a korábbi napi zsoldjuk kétharmadának ezerszeresében (*sūlsan üzere*) határozta meg kezdő birtokuk jövedelmét; a Portáról Budára telepített lovasoknak, a gurebáknak évi 3000 akcse, a szpáhik fiainak pedig 4000 akcse kezdő tímár adását rendelte el. A két parancs összesen 320 személy nevét foglalja magában. A jegyzék kiállításának dátumából immár meghatározható Kanizsa „elfoglalásának” *terminus ante quemje*. A szóban forgó eseménynek mindenképpen 1574. május 16. előtt kellett történnie.

Az esemény *terminus post quemj*ét keresve az első fontos adatként kínálkozik Szokollu Mehmed nagyvezír (1565–1579) parancsa, amelyről Bánffy Miklósnak, Zala vármegye főispánjának (1569–1579) egy 1571. márciusi levelében esik szó. Bánffy az ismeretlen forrásból származó információkat Batthyány Boldizsárral, a dunántúli végek helyzetét kiválóan ismerő, korábbi kerületi főkapitánnyal (1568) osztotta meg. „...az Memheth Bassa¹² peniglen sok ajándokot ígért az végbeli törököknek, főképpen az szigeti, pécsi és koppányi bégeknek, hogy ha valami családsággal az vagy valami móddal megvehetnék Kanizsát. Más felé az gyulai, szolnoki, hatvani bégeknek nagy ajándékokat ígért, hogy ők érte legyenek miképpen Egret megvehessék és ugyan nagy erősen parancsolja nekik, hogy mindenképpen érte legyenek...”¹³ A levélrészletből egyértelmű, hogy Kanizsa azonnali elfoglalásának terve, a béke ellenére, 1571-ben már biztosan felmerült. A szigetvári szandzsák katonasága mindent meg is tett a nagyvezér kívánságának teljesítése érdekében. Az első jelentős fegyvertényük 1571. április 2-án a vár vitéz kapitányának, Thury Györgynek a lesre családja és meggyilkolása volt. Tettük a tímár-rendszer mű-

⁹ Már a korábbi kutatások is felhívták a figyelmet a BOA Divan Kalemî, Mühimme Defteri (A.DVN.MHM.d.) 25. jelzet alatt nyilvántartott kötet iratfajtájának helytelen meghatározására. Annak ellenére, hogy a kötet borítója maga is a *Mühimme defteri* önelnevezést tartalmazza, Nejat Göyünc már 1967-ben felhívta a figyelmet, hogy az tartalmilag inkább a kinevezéseket és kisebb jelentőségű ügyeket tartalmazó *ruiszdefter*ik sorozatába illeszkedik. (Nejat Göyünc: XVI. Yüzyılda Ruıs ve Önemî. In: *Tarih Dergisi* 17/22 (1967 [1968]) 30.; Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenképpen előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Budapest, 2005. IX–XXXIV. pp. elsősorban XIX. p.) Az 1574. évi példához hasonló jutalmazásra javasoltak listáira találunk példát két további kötetben. Egy, a Topkapı Sarayı-Müzesi Kütüphanesi (TSMK) İstanbul, Koşuşlar 888, (415b 1552. szept. 2.) jelzetű, az 1552. év fontos ügyeit tartalmazó mühimme defterben, míg egy másik, a tatár kán 1600-ban kelt tömeges előterjesztéseit tartalmazó, a BOA, KK.d. 255. jelzet alatt szereplő, a javadalombirtokok változását rögzítő kancellária által kibocsátott tahvil defteriben található. Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 109:2 (1996) 72.

¹⁰ BOA Á.DVN.MHM.d. 25. 142–145. pp.

¹¹ Szokollu Musztafa pasa pecsétes felterjesztésének (*arz*) eredeti példánya is megtalálható a BOA İbnülemin Tasnifî Belgeleri, Askeriye (İE.AS) 1.46. jelzet alatt, 983. Zilhicce 29. (1576.03.30.) dátummal. Magán a töredékesen fennmaradt felterjesztésen azonban a keletkezés időpontját megadó dátum nem olvasható. A szandzsákbégek és beglerbégek központba küldött jegyzékeinek különböző formáiról és terminusairól részletesen Zekâi Mete: *Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri*. In: *Osmanlı Araştırmaları* XIX. İstanbul, 1999. 181–221. Az irat valódi dátumának a megállapítását nem segíti a másodikként fennmaradt, Ali bég nevéhez fűződő lista sem, mert 1574 előtt Szigetvár élén két Ali nevezetű bég követte egymást: 1571–1573 között Pirsiz Ali, majd 1573–1577 között Szári Ali bég. Dávid Géza: *Szigetvár 16. századi bégei*. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1993. 191.

¹² Szokollu Mehmed nagyvezír (1565–1579).

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Batthyány család levéltára, Missiles, (P 1314) No. 1989. Bánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz. 1571. március 19. Alsólendva.

ködési elvei alapján jutalmat érdemelt, amit hamarosan érvényesítettek is. Az indok ez esetben a Thury György elleni harcban való vitézkedés volt.¹⁴ Az esemény, bár nyilvánvalóan nem egyezik meg Kanizsa „elfoglalásának” esetével, iránymutatóul szolgálhat az ügymenet vizsgálatában. A Thuryval kapcsolatos első rúznámcsse bejegyzés 1572. június 25-ei dátumú, azaz Kanizsa kapitányának halála után bő egy évvel született.¹⁵ Az eltelt idő alatt a tartományi vezetőknek – ami a magyar területeken általában a szandzsákbégek vagy a beglerbégek jelentette – össze kellett írniuk a katonai vállalkozásban kiemelkedő teljesítményt nyújtó katonák nevét és eddigi javadalmuk összegét.¹⁶ Az így elkészült és lepecsételt felterjesztés (*ar-z*) tartalmazhatott egyetlen nevet, vagy úgy, mint esetünkben, állhatott személynévlistából.¹⁷ Ahogyan Kanizsa esetében is láthattuk, ezt a pecsétes deftert juttatták el a tartományból a fővárosba, hogy a szultáni tanács döntést hozhasson a jutalmazások mértékéről. Az ennek alapján kiadott uralkodói döntés a *hük-m-i şerif*, amely jogalapot teremt az adományozásra, ezért a tímár-adományozási naplókban is hivatkoznak rá a növekmények (*terakki*) bejegyzése során. A Thury György ellen vitézkedő katonák egy 1571. június 15–24. között kiadott szultáni parancsra hivatkozva kapták emelésüket. A hős kapitány halála és az uralkodói döntés között tehát csupán két és fél hónap, pontosan 83 nap telt el.¹⁸ A birtokadományozások forgatókönyve szerint az uralkodói döntést ezután visszajuttatták a felterjesztőnek.¹⁹ Az uralkodói parancslevél azonban csak a jogosultságot igazolta. A növekmény érvényesítésének további feltétele volt, hogy a beglerbég utalványban (*tezkere*) tudassa a szultáni tanáccsal, hogy talált üres szolgálati birtokot a várományos számára, s azt az illetőnek oda is adományozta. Ez volt az adományozási procedúra legbizonytalanabb része.

A megfelelő szabad birtok felkutatása hosszú ideig, akár évekig is eltarthatott. Időközben egy határvidéki harcokban aktív várományos akár újabb és újabb emelésekre szerezhetett jogot vitézkedésével. Ha végre sikerült elérnie célját, a beglerbég *tezkeréje* alapján a Portán névre szóló, és személyleírását is tartalmazó adományozási diplomát (*berat-i hümayun*)²⁰ állítottak ki a vitézségével javadalomemelésre jogosult katonának. Ha ezért a szultáni oklevélért a várományos 6 hónapon belül folyamodott, akkor nevét és megnövekedett jövedelmét bevezették a *rúznámcsse*-ba.²¹ A felvázolt ügymenet elhúzódó birtokkeresési szakasza miatt lehetséges tehát az, hogy egy vitézkedésre alkalmas adó eseményre mint indokra több éven, néha akár egy évtizeden keresztül is hivatkoznak a tímár-adományozási naplókban.

Amennyiben a Thury György legyőzését követő birtokkiutalások időrendjéből indulunk ki, és feltételezzük, hogy a Buda és Isztambul közötti utat a kanizsai határvár „elfoglalásában” vitézkedőket tartalmazó felterjesztés is hasonló időtartam alatt járta be, akkor 1574. februárjának utolsó napjai körül kell az eseményt keresnünk. Ebből az időszakból több, Kanizsát ért török támadásról szóló híradás is fennmaradt a magyar *missilis* anyagban. 1574. február 28-án a következőképp számolt be Csáktornyaról Kaptyánffy István az országgyűlésre tartó Zrínyi Györgynek, Légrád kapitányának a török készülleteiről: „...*Hirt egyebet nem tudok Nagyságodnak írni, hanem az terek az-uta fogva miuta az Kanizsát megégették mind készen vannak, és még többen gyülekeznek, hajókat sokat szekerekre Babolcsán felrakatják, deszkákat sokat farragatnak, temérdek szélesek, hat és nyolc sing hosszúakat, mind szekerekre szerzik ott Babolcsán. Nem tudom, mit akarnak. Hanem ha immár az Úr Isten alá húzta Nagyságodat, kérem az Istenért is, siessen ide*

¹⁴ „*Turi Görg muharebesinde yoldaşlık edip.*” Az eseménnyel részletesen foglalkozik Nedim Zahirović: A határvidékben rejlő lehetőség. Thury György halála és Berzencei Mehmed aga felemelkedése. In: *Aetas* 26. (2011) 2. szám 116–119.

¹⁵ ÖNB Mxt. 571 fol. 17r. A megadományozottak, Dervis és Musztafa, az időközben Nógrádra helyezett korábbi pécsi bég, Mehmed fiai voltak. Mindketten 2000 akcse emelésben részesültek a Thury György elleni harcban való részvételért. Ezt követően az indoklás négy éven át folyamatosan megjelenik, és még 1576-ban is gyakran felbukkan a tímár-adományozási naplókban. BOA A.DFE.RZ.d. 42.pasim

¹⁶ Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp., 1982. 31–32. A balkáni területeken ez általában az alajbégek feladata volt. Erhan Afyoncu: *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)* Ankara, 2014. 51.

¹⁷ Ezeket a vitézkedéseket tartalmazó felterjesztéseket *yoldaşlık defterine*k, vitézségi jegyzéknek is nevezték. Mete 1999. 194–195.; Fodor 1996. 72.

¹⁸ Ez idő alatt a felterjesztés Budáról Isztambulba érkezett, ahol azonnal ellenőrizték a hitelességét, a rajta álló pecsét valóságát. A lefolytatott vizsgálat eredményét a felterjesztés hátsó oldalán jelölték is. Afyoncu 2014. 52. Csak az ilyen egyértelműen hiteles felterjesztések kerültek a díván elé.

¹⁹ Erre utal az alábbi fennmaradt példa, mely szerint az uralkodói döntést a felterjesztő kapta vissza: az 1566-ban Szigetvárnál vitézkedő Hamzaoğlu Ahmed nevére kiadott parancsot az udvar az öt felterjesztő Şemşi Ahmed pasa, ruméliai beglerbégnek küldte vissza. BOA Yabancı Arşivler (YB.) 04.1. (eredetijét a szófiai levéltár őrzi). Esetleg létezhetett más módszer is, mert Fodor Pál és Klaus Röhrborn véleménye szerint a katonáknak be kellett szerezniük saját, névre szóló *hük-m-i şerifje*iket is. Mivel nem hagyhatták el a sereget, megbízottaikat kellett Isztambulba küldeniük érte. Fodor 1996. 73.

²⁰ A Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében fennmaradt egyetlen birtokadományozási *berat* 1648-ban kelt. MNL OL Jankovich család levéltára, Jankovich IV. Miklós által gyűjtött iratok (P 1286) Fasc. 8 No. 11. A forrástípus leírása részletes példával Orhan Sakin: *Osmanlı Arşiv Belgeleri Okuma Kılavuzu*. İstanbul, 2014. 241–243.

²¹ Fodor 1996. 73.

haza nagyságod! Ím, én is csak most jöttem Légrádról, az uraimmal mind ott alatt voltam, őriztünk az partokat, mert az víz szertelen igen kicsiny, az terek pedig untalan az partokat jargalják, nézik az vizet, ha nagy. Az uraimat ott alatt hagyttam őrizni, az udvarbíró is ott alatt volt, de megírtam neki, hogy feljöjjön, csak az népet jó móddal hagyja őrizni ott alatt.”²² Március 2-án a Vas megyei Vépen tartózkodó Zrínyi György a következő kísérőlevellel küldte tovább Kapitánffy tudósítását a Dunántúl másik nagybirtokosának, Batthyány Boldizsárnak Pozsonyba: „...Továbbá ami hírt énnekem onnét alul írnak, ím, ezen órában adták meg levelet, kit in peciem oda küldöttem kegyelmednek, megérte kegyelmed belőle mint vagyon ide alá a dolog. Ezen órában én is Isten segítségéből alá indulok. De azon kérem kegyelmedet, hogyha kegyelmednek tetszik, szólna kegyelmed Őfelségének, kegyelmed ez én szómmal, miért hogy a török ilyen nyilvánvaló rablásokat művel, adna Őfelsége nekünk is szabadságot reája, hogy ahol árthatnánk nekik, hadd árthanánk mi is. Bizodalمام van Istenben, hogy e mostani kanizsai égetést meg torolhatnánk hamar idén.”²³ Zrínyi tehát nem folytatta útját Vépről Pozsonyba a március 1-én megnyílt országgyűlésre, hanem hazasietett Csáktornyára, és Batthyány Boldizsárt bízta meg a végek ügyének képviselésével a diétán.²⁴ Néhány nappal később az uralkodót is tájékoztatta távolmaradásának okáról, a Muraközt fenyegető veszélyről. Így írt március 8-án kelt levelében: „A törökök a kanizsai csata [kiemelés tőlem – S. É.] óta állandóan gyülekeznek. A falvak rablására készülnek s kastélyokat szándékoznak megszállni. Kénytelen vagyok örködni s figyelni, mert könnyen baj támadhat.”²⁵ A felsorakoztatott források alapján egyértelmű, hogy Kanizsa „elfoglalása” nem lehetett más, mint a magyar forrásokban kanizsai égetésként vagy kanizsai csataként megjelenő esemény. A támadás pontos dátumát azonban nem a levelek, ha-

nem a követjelentések és Stephan Gerlach naplója őrizte meg számunkra. A David Ungnad konstantinápolyi orátort kísérő Gerlach 1574 áprilisában a következőképpen számolt be az eseményekről: „21-én a követ urak a pasához lovagoltak Kanizsa miatt, melyet 74-es év húshagyó keddjén a törökök fölégettek.”²⁶ Ez az ünnep 82 nappal előzte meg a szultáni parancs kiadását. Ugyanerre a napra – azaz február 23-ról 24-re virradó éjjelre – teszi a Kanizsa ellen intézett török támadást a kortárs történetíró, Istvánffy Miklós is, bár az évszám pontos megadása nélkül.²⁷ A várban és városban uralkodó viszonyokról a következőképpen számol be: „Történet szerint akkoron utolsó napja vala annak az időnek, melynek elmúlása után az keresztények osztán az húsételtől megszűnnek, s arraképest nem csak Alapy²⁸ [kanizsai főkapitány], de még az katonák s kisebb renden lévő tisztviselők jóllakásban lévén, s éjjel sokáig itálnak esvén, az vigyázásokban restebbül járnak el.”²⁹ A szomszédos török végvár, Szigetvár akkori szandzsákbégje, Szári Ali (1573–1577) feltehetőleg már posztjára kerülésétől kezdve csak egy ilyen kínálkozó alkalomra várt. Istvánffy elmondása szerint folyamatosan figyeltette a várat. „Sziget végvárban egy Ali bég vala, kit az törökök Sárnak hívnak vala, vitéz és nyughatatlan elméjű ember, mely vezetéknévvel a miénktől is hívattaték.”³⁰ Midőn az nemigen régen Szolnokból Szigetbe ment volna, egy közrenden való katona, Gáspár nevű (vagy hajlandóságából elméjének, melytől bántatik vala, vagy Alapytól valami bosszúsággal, melyet az beszökésre okul vett vala) hozzá beszökék, s arra ígéré neki magát, hogy Kanizsa városa az ő szolgálatja által megvétehetőnek, hogyha az tó módra elterjedett sik jégen az gyalogok, általmenvén az árkon, erősen nekimennének. Melyet kicsiny munkával ítél vala, hogy meglehetne, onnét afelől, ahonnét az városból a várba járnak vala, s aholott az rárohanóknak semmi palánk ellenük nem vala, mivel

²² MNL OL P 1314 No. 24007.

²³ MNL OL P 1314 No. 53608.

²⁴ Kérését azonban Batthyány Boldizsár nem tudta hathatósan képviselni az országgyűlésen. Az uralkodó már propositiójában kifejtette, hogy vannak urak és nemesek, akik azzal a céllal, hogy a török területére üssenek, állandó rabló csapatokat tartanak. Minthogy ezzel a törököket felingerlik és a fennálló békét megszegik, a békebontókra büntetést kell szabni. Az uralkodónak ezt a kívánságát a rendek elfogadták, a portyázó csapatok megbüntetésében az 1557. évi törvényeket érvényben tartották. *Magyar Országgyűlési Emlékek*. VI. kötet Budapest, 1879. 6., 9., 31., 43.

²⁵ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból IV. A török hódoltság korából*. [Budapest, 1927.?] 393.

²⁶ Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai. Szerk.: Szalai Anna. Budapest, 1986. 151.

²⁷ Istvánffy krónikájában nem jelöli meg pontosan az évet, csupán a napot határozza meg. Az esetet az 1573. évi események után mondja el, ezért több korábbi szakirodalomban is 1573-ra datálták az eseményt. Takáts Sándor kutatásai alapján Vándor László pontosította a dátumot 1574. február 20-ról 21-re virradó éjszakára. Vándor László: *Nagykanizsa. Városi monográfia, Első kötet*. Nagykanizsa, 1994. 313. Az 1574. év húshagyó keddje valójában február 23-án volt.

²⁸ Nagykemleki Alapy Gáspár, a Thury Györgyöt követő tallóczy Bánffy Bálint halála után Kanizsa főkapitánya (1573–1574).

²⁹ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában. I/3. 25. könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2009. 11.

³⁰ A magyar krónikákban a „Sziget Vári nyughatatlan Alibég”-ként szerepel. Petthő Gergely: *Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből...* Kassán, 1753. 124.

a mieink azt tudván, hogy afelől az mély vizek miatt bátorságosok lehetnének, csak vékony sövénnyel kerítették volna be a helyet, mely igen kevés munkával egy kicsiny ideig elhanyagolható. Ali azért a törököktől, kik ott rabságban szolgáltanak, s az helyeket jól tudóknak tartatnak vala, szorgalmasan az dolgot megkérdezvén, s az hadakozáshoz nem értő s gondviseletlen kapitánynak megtudott és próbált tunyasága miatt az jószerecsével való járásban nem kételkedvén, hogy szerencsét késértsen, azt végezte. S nem sokáig késvén az dologgal, kevesekkel tanácskozáván felőle, az őalattal lévő végbeliek közül, s azok közül is, kik Soklyóst [Siklós], Pécsen, Kapost és egyéb helyeken valának, népet gyűjtte, s azokkal Segesdét méne, s onnét setét estve, hallgatózó sereggel megindulván éjjel, holdvilágon Kanizsához ére. És midőn az vártól nem messze néminemű berkes helyen megszállott volna, Gáspár pribéket egynehány törökkel elöl elbocsátá, hogy megjárva a jégen való gyalogösvényeket, melyeken az városra kell vala rohanni, hozzája visszamenne.”³¹ Mielőtt az eseményeket ilyen szemléletesen leíró Istvánffy tudósítását folytatnánk, vessük össze a történetíró eddigi állításait más forrásokkal. A leírt események főszereplője Istvánffy szerint is ugyanaz a Szári Ali szigetvári szandzsákbég volt, aki a jutalmazásra javasoltak listáját a szultán elé terjesztette. A történetíró jól értesült, Ali valóban Szolnokról került Kanizsa szomszédságába. Életútja majdnem folyamatosan nyomon követhető. 1555-ben szolnoki fogolyötöd-szedőként (*emin-i pencik-i üserâ*) kezdte pályáját, majd 1558–1560 között a budai vár azab ágajaként már több mint 500 gyalogosnak parancsolt. 1560-ban már szécsényi szandzsákbég. Onnét még 1570 előtt a füleki szandzsákba irányították, 1571-ben már Szegeden szolgált, ahonnan még ugyanabban az évben tovább került Szolnokra, majd 1573 márciusában Szigetvárra. Ezt követően némi bizonytalanság mutatkozik pályafutásában. 1574 és 1577 között legalább egy alkalommal elhagyta szigetvári szolgálati helyét egy jelenleg

meg nem határozható szandzsák élére. 1577 júniusában újra *berátot* kapott Szigetvárra, ahonnan csak 1579 végén távozott a klisszai szandzsák élére, majd rövid időn belül Hercegovinába. Ezt követően részt vett az iráni hadjáratban, ahol Pecsevi szerint Csildir beglerbégjeként 1580-ban hunyt el.³² Kortársai már Szigetvárra kerülésekor felettebb igyekvő, tapasztalt veteránnak tartották, aki a többi parancsnokoknál kiválóbb.³³ Szigetváron Szokollu Mehmed pasa nagyvezír unokaöccsét, a Thury György vesztét okozó támadást vezető Pirszíz Ali béget váltotta fel. Pirszíz Ali 1573. május 20-án már utódja előbbi szolgálati helyén, Szolnok bégjeként kapta meg a Thury elleni harcban való vitézkedéséért járó javadalomemelését.³⁴

A történet másik főszereplője Gáspár pribék. Bár az ő személyét még homály fedi, annyi bizonyos, hogy a pribéki feladatkört nem egyedül töltötte be Ali bég szolgálatában.³⁵ Egyik társa, a „keresztény szüléktől való segesdi bég”, Stubiczai Naszúh, Istvánffy elbeszélésének szintén szereplőjévé vált.³⁶ Neve azért maradt fenn, mert ez alkalommal nem „kenyéradó gazdáját”, hanem a magyar oldalt és elsősorban saját magát próbálta szolgálni. Egy aranyos sisakért cserébe híreket ajánlott Alapynak a törökök terveiről, aki azonban Istvánffy története szerint fukarsága miatt nem állt rá az üzletre. Ha a Naszúhra vonatkozó forrásokon végigtekintünk, motívumai rögtön érthetővé válnak. Valójában nem volt bég, csupán egy segesdi náhijében 6000 akcsés tímár-javadalmat húzó, keresztény származású szpáhi, akit nem sokkal a kanizsai támadás előtt javasolt javadalomemelésre Ali bég azzal, hogy „a háború földjén (*dar-ül-harb*) bégfi [azaz nemes] volt, majd saját elhatározásából az iszlámra tért, s a magyarországi hadjáratokban képes kalauzi feladatra, minden szempontból szolgáltra alkalmas és szükségünk van rá.” A szultán méltányolta a kérést és 5000 akcse emelést parancsolt.³⁷ Naszúh „megvásárlása” azonban – úgy tűnik – nem sikerült tökéletesen, talán épp azért, mert megajánlott új jövedelmét

³¹ Istvánffy 10.

³² Fodor 1996b, 142., 137–138.; Dávid 1999a, 73.; Dávid 1993, 180. 31. jegyzet; Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014. 148.; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Wien, Staatenabteilungen, Türkei (Turcica) I. Karton 30. Konv. 2. [1574. IV–V.] fol. 224r. (MNL OL Mikrofilmtár W 3443. tekercs); Turcica I. Karton 32. Konv. 3. [1576. I–IV.] fol. 180r. (MNL OL Mikrofilmtár W 3445); Dávid 1993, 165. Turcica I. Karton 39. Konv. 3. [1579. VII.] fol. 185v. (MNL OL Mikrofilmtár W 3452. tekercs); Turcica I. Karton 43. Konv. 1. [1580. XI–XII. und s.d.] fol. 198–199. (MNL OL Mikrofilmtár W 3456); Török történetírók III. 83.

³³ 1574 januárjában már 20 000 akcse emelésre tett szert Szigetváron, mondván, hogy „fölettebb igyekszik, hasznavehető embereket és lovakat tart, (s maga is) hasznavehető, tapasztalt veterán, aki a többi parancsnokoknál kiválóbb” Dávid 1993, 163.

³⁴ Turcica I. Karton 34. Konv. 2. [1576. XI–XII.] fol. 155. (MNL OL Mikrofilmtár W 3447. tekercs.) ÖNB MxT 571. fol. 108r.

³⁵ További neveket őrzött meg számunkra Takáts Sándor. Török pribék volt Lovincsi Gergely, aki 1577-ben azt írta az uralkodónak, hogy „megismervén az én hitemet és Istenemet, jöttem ki Szigetből az én hitem mellé először Kanizsára...” vagy Fahrer Gáspár kanizsai német vitéz, aki minden ok nélkül szökött a törökhöz. Arván maradt gyermekei és felesége Komáromba menekültek. Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* I. Budapest, 1915. 320–321.

³⁶ Istvánffy 10–11.

³⁷ BOA A.DVN.MHM.d. 25. No. 339. 33. Idézi: Dávid 1993, 164. 6000 akcsés birtoka megtalálható az 1570. évi tímár-defterben. BOA Tapu Tahrir Defteri (TT.d.) 503. 33. p. Emelése összegének viszont nincs nyoma az 1576-os ruznámcsében!

nem tudta rövid időn belül birtokra váltani. A fennmaradt tímár-adományozási naplókban nem szerepel a neve a magasabb jövedelmet elérők között. Az előremenetel bizonytalanságának felismerése ezért éppúgy kétkulacsosságának okává válhatott, mint keresztény gyökerei.

Istvánffy nemcsak a személyekről fest nagyon pontos képet krónikájában, hanem az időjárási és terepviszonyokról is. Állítása szerint Kanizsa lerohanásának éjjelén a közismerten a Kanizsa patak mocsarában fekvő erőd és a tőle keletre elterülő mezőváros körül jól járható vastag jég volt. Egy Kanizsa váráról és városáról az 1580-as évek elején készült alaprajz és a vár 20. századi ásátásainak jegyzőkönyve lehetőséget biztosít a terep pontos megismerésére és a török behatolás helyének megállapítására. Belőlük tudjuk, hogy a 16. század utolsó negyedében mind a várat, mind a tőle 600 méter távolságban fekvő mezővárost árok övezte. A mocsár közepén álló vár árka szélesebb és mélyebb volt, míg a szabálytalan négyszög alakú város, amely csak részben feküdt a mocsárban, mert keleti irányban egy kis dombra kúszott fel, keskenyebb árokkal volt kerítve. Ennek az ároknak a magasabban fekvő helyeire már csak magas vízállás esetén húzódtott fel a mocsár vize, egyébként szárazárok volt. A két árokrendszert, a várét és a városét nyugat-keleti irányban a mocsáron áthaladó négy egymással párhuzamos árok kapcsolta össze. A város és a vár közötti mocsarat az egyik összekötő árok vonalában egy cölöpös hídút szelte át. A mezővárost a bemutatott mocsáron és árokrendszeren kívül palánkfal is védte, melyet a mocsár és a vár felé eső nyugati falszakasz kivételével, körben kisméretű rondellákkal erősítettek meg.³⁸ A nyugati falon nem volt semmi erősítés, úgy tűnik, enyhe és csapadékos időben kellő védelemül szolgált a négy csatorna és a mocsár vize a bent élőknek. (I. kép) Az 1574. év februárjáról azonban egyéb források is megerősítik, hogy amellet, hogy „gonosz, fagyos idő” volt,³⁹ még a folyók vize is „szertelen igen kicsiny” volt.⁴⁰ Elérkezett tehát Gáspár pribék tervének ideje. „Az tó módra elterjedett sík jégen az gyalogok” könnyen átmehettek, és ahol „az rárohanóknak semmi palánk ellenük nem vala”, azaz a város 280 méter hosszú nyugati, leggyengébb falának feltehetőleg híd előtti kelet-nyugati szakaszán néhány török élén Gáspár pribékkal behatolt a városba. Ott – és most

szóljon tovább újra Istvánffy – „egy kockás németnek fejét veszi, s a levágott ember fejét elvívén arra a helyre, aholott Ali megállott vala, visszamégyen. És hogy az álomtól s bortól elnyomatott kanizsaiak felette igen nagy hallgatásban volnának, nyolcszáz minden seregből kiválogattakat vitézek-felét, Taskyn és Kurt lovas hadnagyokkal bebocsát, s azok az éjtszakának jótéteményével élvén, s a pribék előttük menvén, és senki eszében nem vevén, berohannak, Ali ugyanazon helyen várakozva megállapodék. Mikoron az piacra értenek volna, kiáltani kezdenek, és akiket előtalálnak, mind megölek, azután foltonként-csoportonként, vagy tizedaljanként, aki mint akará, az ragadományra és öldöklésre eloszlanak széllal...Némelyek pedig osztán a házak kóborlásának s lovaknak istállókból kivívésének fordulván, felprédálván azokat, sok mindkét nembeli embereket, gyerekeket s asszonyállatokat fogának, és a közel lévő berekben veszteglő Alihoz egynehány rabokkal követeket küldének, jelentvén, az várast hatalmokban lenni. Melyet meghallván az ellenség, mely vele vala, az nyereség kedvéért, senkinek parancsolatjával sem gondolván az városszerte prédának esett társok közé elegyedének.”⁴¹

Istvánffy elmondása alapján a Kanizsa „elfoglalását” eredményező akció három szakaszban zajlott le:

1. a felderítés szakaszában Gáspár pribék és a gyalogosok hatoltak be Kanizsára;
2. a támadás szakaszában a berekben várakozó haderő fele, mintegy 800 fő „Taskyn”(?) és Kurd lovas agák vezetésével rárohant az alvó városra és „elfoglalta” azt;
3. a kirablás szakaszában az Ali béggel várakozó maradék haderő is prédálni állt.

*

Istvánffy szerint a támadásban összesen mintegy 1600-an vettek részt. Közülük 320 főt név szerint is biztosan ismerünk, mert a rablásban és prédálásban nyújtott vitézi teljesítményével jövedelememelésre, illetve kezdő tímár-birtokra vált méltóvá, s személy szerint szerepel a felterjesztésekben, illetve az 1574. május 13–22. között kiadott szultáni parancsban. A róluk készült táblázat a jutalmazottak birtok- és csapatnemenkénti megoszlását mutatja a felterjesztések

³⁸ Méri István: *A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához*. Budapest, 1988. 48., 55.

³⁹ Batthyány Boldizsár nagynénje, Svetkovics Katalin levele Kerecsény Judíthoz. MNL OL P 1314 No. 4105. (1574.02.17.)

⁴⁰ MNL OL P 1314 No. 24007.

⁴¹ Istvánffy 11–12.

alapján. (1. táblázat)⁴²

A listából látható, hogy a szóban forgó katonai vállalkozás eredményeként jövedelememelésre, illetve kezdő szolgálati birtokra ültetésre javasolt személyek kivétel nélkül valamelyik lovas alakulat tagjai voltak. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a támadás első szakaszában főszerepet játszó gyalogos haderő is elnyerte jutalmát valamilyen formában. A javadalombirtokos a már korábban is szpáhiként szolgálók köréhez tartozás és az oda való bekerülés azonban mindenképp az adott személy lovas szolgálatra való képességét feltételezte.⁴³

A jövedelememelésre javasoltak legnagyobb csoportját, 64%-át a szpáhik alkották. Az összesen 205 fős csoportjukban a szigetvári szandzsák szpáhijai képviseltették magukat legnagyobb számban. A szandzsák összesen 75 ziámet- és tímár-birtokosából⁴⁴ 42 szerepel a felterjesztésekben. Egy kivételével mind egyiküket Musztafa budai pasa javasolta jövedelememelésre, éppúgy, ahogy a szomszédos pécsi és koppányi szandzsák szpáhijait is. Feltűnő, hogy Szári Ali bég saját záimjai közül senkit sem, de tímárosai közül is csupán egyetlen személyt javasolt, ami talán a felterjesztések szabályrendszerére is vet már némi fényt. A közeli pécsi szandzsákhoz tartozó szpáhik 120 fős állományából⁴⁵ már jóval kevesebben, csak 20 fő volt előlépésre érdemes, a koppányi 50 szpáhi⁴⁶ közül mindössze 8 a két felterjesztés szerint. Ezzel szemben viszonylag nagy számban képviseltették magukat a vállalkozásban a Balkánról érkezők. A szendrői szandzsák 14 szpáhiját a budai beglerbég, míg további 8 katonáját a szigetvári bég terjesztette fel. Kisebb számban a távolabbi, Tisza menti és Észak-magyarországi szandzsákokban birtokló katonák is részt vettek a vállalkozásban. Szegedről 12 fő,

Szolnokról 8 fő, Fülekről 8 fő volt emelésre érdemes. Az ő megjelenésük nem pusztán a véletlenül mulhatott. Szembetűnő, hogy elsősorban olyan helyekről érkeztek, ahol korábban Szári Ali bég szolgálatot teljesített. Sőt, közöttük találjuk Ali bég Szolnokon birtokló fiát is, aki családi kapcsolata révén kaphatott hírt a vállalkozásról, vagy a pesti gyalogos azabok Szegeden ziámet-birtokló agáját Alit, aki esetében nem zárható ki, hogy a budai beglerbég parancsára egész azab egységével együtt vett részt a kanizsai portyában, s hívta magával a szegedi szpáhikat is.⁴⁷ Ez utóbbi feltételezések azonban csak a szpáhi katonaság kapcsolatrendszerének alapos vizsgálatát követően lesznek bizonyíthatók. De találunk a javadalmozottak között távolabbról érkezetteket is. Egy-két izvorniki, kösztendili, de még móreai szandzsákhoz tartozó résztvevőt is.

A felterjesztettek másik nagy csoportját a zsoldos várkatonaságból tímáros-állományba kerülők alkották. A különböző csapatnemekhez tartozók (fáriszok, gönüllük, gurebák) összaránya mintegy 25% volt. Az összesen 83 katonát kitevő csoportnak majdnem fele (37 fő) a szigetvári szandzsák váraiban szolgálatot teljesítők közül került ki. Rajtuk kívül budai és szolnoki segédhadak vettek részt a vállalkozásban. A csapatnemek közül úgy látszik, hogy a várak lovas elit-alakulatához tartozó fáriszok voltak jelen legtöbben, ez esetben is szigetvári túlsúllyal. Szigetvár várának 140 fős állományából⁴⁸ 21 fő kapott emelést, kereken 15%. A megjutalmazottak 4 fő kivételével az 1. agaság kötelékébe tartoznak. Ebből a számadatból, illetve abból, hogy a fáriszok első agája, Dervis maga is a listán szerepel, feltételezhető, hogy a szigetvári fáriszok 1. agasága, a maga 70 emberével részt vett a

⁴² A Szokollu Musztafa pasa Isztambulba küldött eredeti felterjesztése mellett található egy összesítő jegyzék. Ezen, annak ellenére, hogy Ali szigetvári bég felterjesztése nem maradt fenn eredetiben, mind a pasa, mind a bég által javasolt személyek összesített létszámadatai szerepelnek, bizonyítva, hogy a két jegyzék nem véletlenül került egymás mellé. Az összesítő némileg más csoportosításban adja meg a jövedelememelésre felterjesztettek létszámát. A budai pasa eszerint összesen 251 személyt, míg Ali bég 68 főt javasolt megjutalmazásra. A ziámet és tímár-birtokosok létszámaiban nem találunk eltérést a névsoros jegyzékekhez képest. A „*nefer*”-ként (jelentése: fő, személy) megadott fáriszok esetében azonban már igen. Musztafa pasánál kettővel kevesebb (52), míg Ali bégnél hárommal több (18) található belőlük az összesítőn. A budai pasa esetében külön kezeli a jegyzék a portai lovasok közül kezdő tímárra pályázó gurebákat, akik egyel többen (10) vannak az összesítőn, és a szintén első birtokra váró, önkéntesen hadra kelő záimfikát, akik esetében kettővel (10) szerepel több. Ali bég összesítője ezt a két csoportot nem nevezi meg, viszont megad 17 darab *garib yiğit*-nek nevezett személyt, akiket szintén az önkéntesek közé sorol a szakirodalom. Ebben az esetben ők a szandzsákbég névsoros jegyzékén szereplő kezdő tímárosokkal azonosíthatók, de eggyel kevesebben vannak, mint a névsoros jegyzékben. Az összesítő lista nem említi viszont a névsoros jegyzékben szereplő gönüllüket és martalóckokat, akiknek szintén az önkéntesek között volna a helyük. Végezetül más színnel, elkülönítve újra összeszámolja az agákat (7, illetve 1 fővel), akiket már mint javadalombirtokosokat egyszer számba vett. Nem zárható ki, hogy ezt az önkéntesek különböző csoportjainak összegzése során elkövetett pontatlanságok korrigálására teszi. Ezzel a korrekcióval a végösszegek végül szinte teljesen megegyeznek. A jegyzék megemlíti, sajnos felterjesztő nélkül, a más parancsal kapott *bedeli* tímárokat és egy miralaj növekményemelését, valamint a pécsi bég egy felterjesztését is.

⁴³ A gyalogos alakulatok kollektív szolgálati birtokra ültetése az 1570-es évektől volt általános.

⁴⁴ BOA TT.d. 503.

⁴⁵ BOA TT.d. 480.

⁴⁶ BOA TT.d. 505.

⁴⁷ BOA A.DFE.RZ.d. 42. p. 615.

⁴⁸ A várvédők létszámadatainak forrása Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. kötet, Budapest, 2007. passim.

Kanizsa elleni támadásban.⁴⁹ Jól megfigyelhető, ahogy a vállalkozásban résztvevő fáriszok területi hovatartozása kirajzolja a portya felvonulási útvonalát. A környező várak közül elsősorban a csapatösszevonások szokásos színteréül szolgáló Babócsa és a közelében fekvő Barcs fáriszai közül javasoltak többeket jövedelememelésre (7+6 fő lépett újonnan szpáhi sorba), míg a portyák általános útvonalán fekvő s a jelen felvonulás során is érintett Segesdről⁵⁰ további öten. Ez a létszám azonban a várak több mint másfél-másfélszáz fős állományának csak csekély töredéke volt. Hogy a teljes katonaság mekkora hányada vett részt a portyán, biztosan nem lehet tudni. Lakról 1, Sellyéről 1, Kaposvárról 3 főt jutalmaztak. A berzencei fáriszokat, valamint a szomszédos koppányi és pécsi szandzsák várkatonáit talán azért, mert a felvonulás útvonalából kiestek, nem mozgósították (vagy csak nem nyújtottak kimagasló teljesítményt?). Inkább érdekességnek számít, hogy egy-két fővel Buda, Kizilhiszár, Fehérvár, Hatvan, Szolnok, Csongrád, Fülek vára is képviseltette magát. Ők minden bizonnyal a Szokollu Musztafa által küldött csapattal érkezhettek, amit az is bizonyítani látszik, hogy a beglerbég javasolta jövedelememelésüket.

A kanizsai támadás alkalmából nemcsak a várkatonaság, hanem az önkéntes haderő (martialócok, záimfikak, *garib yiğitek*) számára is kiosztásra kerültek kezdő tímárok, a javadalmazottak közel 9%-a újonnan került be a szpáhi rendjébe. Ellentétben a két nagyobb csoporttal, az ő tímáros-állományba kerülésüket elsősorban a helyi hadvezetés támogatta, nagyobb részüket Ali szigetvári bég javasolta. Ebbe az állományba azonban mind a feltörekvők, mind a szpáhi fiai, mind a mázul állományba került szpáhi beletartoztak.⁵¹

A mellékletben látható összegző táblázat az ismert személyek szandzsákhoz tartozását mutatja (2. táblázat). Az itt felsorakoztatott adatokból jól látszik, hogy a vállalkozás szervezése Szigetváron folyt a környező szandzsákok támogatásával. Ebben a kérdésben azonban némi kétségünk támadhat Istvánffy elbeszéléseinek helytállóságát illetően, miszerint Ali „nem sokáig késvén az dologgal, kevesekkel tanácskozáván felőle, az őalatta lévő végbeliek közül, s azok közül is, kik

Soklyóst [Siklós], Pécsen, Kapost és egyéb helyeken valának, népet gyűjte.” Ez a szűkszavú és némileg bizonytalan felsorolás épp a pécsi szandzsák hadinépét emeli ki részletesebben a vállalkozás tanácsadói között. Ennek alapján eddig bemutatott forrásainkban talán alulreprezentáltak tűnik a pécsiek, de különösen a siklósiak aránya. Ha a tímár-adományozási naplók adatait összehasonlítjuk a jutalmazásra javasoltak két listájával, illetve a felterjesztések összesítőjével, azonnal kiderül, hogy eredetileg nem csak ez a két fennmaradt jegyzék születhetett. Találunk olyan neveket is, amelyek a rúznámcsékban szerepelnek, a felterjesztettek listájában viszont nem.⁵² Közöttük épp a pécsiek vannak legtöbben. A vállalkozásban például biztosan részt vett a rúznámcsék szerint a két felterjesztésben nem szereplő Musztafa pécsi alajbég több pécsi katonával, de ott volt Kanizsán Musztafa simontornyai alajbég is, akit önállóan terjesztett fel Ali szigetvári bég javadalomemelésre épp a kanizsai csatában való részvételéért.⁵³ Annak ellenére, hogy eddig nem került elő, joggal feltételezhetjük tehát, hogy a Kanizsa körül fekvő többi szandzsák előljárói is megtették javaslataikat, ha nem is hosszú lista formájában. A kérdésben az időszak szultáni tanácsi határozatainak tüzetes átvizsgálása hozhat még új eredményeket. Mindezekből következően a javadalmazottak számát mindenképp 320-nál többre kell becsülni, minimum 350 főre.

Az összlétszámot vizsgálva feltétlenül számolnunk kell a hadművelet során tímáros állományban nem lévő és később sem kerülő, ezért a jegyzékekből hiányzó gyalogos haderővel. Jelenlétükre a fent már említett Ali pesti azab agának, és a barcsi azabok agájának, Iljásznak a jutalmazása utal.⁵⁴ Ha mindketten elhozták az irányításuk alatt álló katonai egységeket, az legalább 50 fővel növelte a létszámot. Ők vehettek részt a támadás első szakaszában.

A támadás második szakaszában az alvó városra rohanó és azt „elfoglaló” seregrész a javadalomemlések indoklásából kiindulva nem lehetett más, mint az önmagát kitüntető 320 ismert személy, továbbá azok, akiket az egyéb, eddig fel nem dolgozott vagy fenn nem maradt felterjesztésekben javasoltak. Az ő

⁴⁹ Mxt. 626 p. 187–188. A forrást Hegyi Klárának köszönöm, aki felhívta rá a figyelmemet és rendelkezésemre bocsátotta másolatát.

⁵⁰ Vö.: „S nem sokáig késvén az dologgal, kevesekkel tanácskozáván felőle, az őalatta lévő végbeliek közül, s azok közül is, kik Soklyóst [Siklós], Pécsen, Kapost és egyéb helyeken valának, népet gyűjte, s azokkal Segesdét méne...”

⁵¹ Amennyiben nem bizonyították vitéségüket, az előírások szerint a mázullá lett szpáhiaknak 7, a szpáhi fiaiaknak 19 év után elvesztették birtokszerzésre vonatkozó jogukat. Fodor 1996, 67.

⁵² A rúznámcsék áttekintése alapján még legkevesebb 22 fő felterjesztése történt meg a kanizsai vár elfoglalásának indokával. ÖNB Mxt 571 passim, BOA DFE RZ d. 42. passim.

⁵³ Az indoklás arra utal, hogy ő nem vett részt a foglalásban, csak a kirablásban segédkezett.

⁵⁴ BOA A.DVN.MHM.d. 25. 127. p.

esetükben számolni kell a szpáhik kíséretével és esetleges vérteseivel is. De nem feledkezhetünk meg arról a névtelenül maradt tömegről és kíséretéről sem, akik Kanizsa „elfoglalása” során nem kaptak elismerést. Soraik között biztos, hogy több lovastized katonasága is jelen volt és a tímáros állományba visszakerülni vágyók csapatai is. Mindent összevetve, és azt is figyelembe véve, hogy Istvánffy adatai eddig szinte megkérdőjelezhetetlenül hitelesnek bizonyultak, nem tűnik irreálisnak a történetíró által sugallt 1600 fő körüli összlétszám elfogadása. Ezt erősítik meg az ugyanebben az időben zajló Kulpa menti oszmán portyázások fennmaradt forrásai is, melyek szintén 2-3000 fős török seregek beütéseiről szólnak.⁵⁵

*

A továbbiakban egy rövid kitérő erejéig érdemes beletekinteni a kanizsai vállalkozásban jövedelememelésre szert tett katonaság sorsába, s megvizsgálni, hogy melyik csoportjuk tudta leghatékonyabban érvényesíteni jogait. A szpáhik vezető rétegének, a záimoknak 37 fős csoportjából mindeddig 14 személyről (39%) tudjuk biztosan, hogy meg is szerezte *berátját*, azaz szandzsákbégje talált számára birtokot vagy átmeneti megoldást, mert 1574 júliusa és 1576 februárja között bekerült neve a rúznámcsékba. Közülük elsőként épp a szolnoki Arszláné, aki Szári Ali bég fia volt.⁵⁶ Bár a javadalomhoz jutottak aránya első látásra talán gyengének tűnhet, még akkor is, ha számításba vesszük a forrásul szolgáló rúznámcsé defterek 1576 februárja utáni hiányából adódó hibaszázalékot. A javadalmazottak életútjának vizsgálata azonban hamar magyarázattal szolgál. A 14 fő között nem találunk egyetlen olyan személyt sem, akinek a Kanizsa „elfoglalásáért” szerzett *terakkija* az első lenne a beváltatlan emelések sorában. Csupán két katona tudta a második *terakki* megszerzése után birtokra váltani vitézkedését. Egy személy a harmadik, hárman a negyedik, négyen az ötödik és további hárman a nyolcadik emelést követően találtak csak maguknak birtokot, illetve legalábbis formális megoldást növekményeik érvényesítésére. Többen közülük (21%) – talán megunva a sok éve tartó várakozást – addigi birtokukat fogadták el magasabb

jövedelemmel, hogy legalább látszólag emelésükhöz jussanak, ami azonban reáljövedelem-növekedést nem eredményezett.⁵⁷ Legrégebb óta a mohácsi szandzsákból a pécsibe átkerülő, 1574-ben 24 500 akce jövedelemmel rendelkező Bálí aga várt. 1568-tól kezdve folyamatosan vitézkedett a koppányi, a füleki, a szolnoki, a pécsi és a szigetvári végeken, míg végül nyolcszori emelés után 1575 májusában változatlanul fogadta el korábbi birtokát magasabb, 45 500 akcsés jövedelemmel. Vesztesége – 21 000 akce – óriási volt.⁵⁸ A rendszer tehát nem kényeztette el még a felső katonarétegét sem.

A 168 tímáros szpáhi esetében még ennél is rosszabb arányokkal találkozunk. A vizsgálható időszakon belül közülük – eddigi kutatásaim alapján – mindössze 35 főnek (21%) sikerült érvényesíteni vitézkedése eredményét, bár az mindenképpen figyelemre érdemes, hogy 9 személynek rögtön elsőre. Ezek a jövedelmek egy kivételével mind 10 000 akce alattiak voltak, és az emelés után is 10 000 akce alatt maradtak. Mások viszont bőven végigharcolták a magyar végvidéket, hogy végre „meggazdagodjanak”. A *mázúl*ból, azaz várakozási állományból újra aktív állományba lépő 11 209 akce jövedelemmel rendelkező szendrői Derjá bin Ahmed például már a szigetvári hadjáratban is részt vett, majd az azt követő Veszprém, Palota és Tata környéki portyák szinte mindegyikében vitézül harcolt. Az első uralkodói utasítást még 1567 áprilisában kapta, amelyet további 7 követett minden kézzelfogható eredmény nélkül. Az 1574. évi kanizsai portya után újra kitüntette magát a veszprémiek elleni támadásban is, amiért papíron ismét emelést kapott. Majdnem nyolc évi várakozás után, 1575 januárjában végül a szendrői szandzsákból Ahmed kethüda lemondásának köszönhetően találta meg azt a 24 098 akce értékű zámet-birtokot, amelyen végre beválthatta addigi 9 vitézi szolgálatának jutalmát.⁵⁹ Ugyancsak 9 *terakkit* gyűjtött össze a szintén *mázúl* állományból visszalépő, eredetileg 8000 akcsényi jövedelemmel rendelkező fehervári Abdi bin Musztafa. Ő azonban még Derjánál is aktívabban kereste a hadi vállalkozásokat, 1572-től, mindössze 3 év alatt szert a 9 emelésre. A Szerémségtől Egerig szinte mindenütt megfordult a budai vilájetben.

⁵⁵ A portyák során gyakran Kanizsához hasonlóan a horvátországi Sjeničak városát támadták. Védekezésül felmerült a környék lakosságának a Kulpától északra fekvő területekre költöztetése. MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdi (E 185) Misseles, Nyáry Bernát Nádasdy Ferenchez 1573.02.27.; Tarnóczy Jakab Lőrinczfalvay Kristófhhoz 1574.03.07.; Tarnóczy Jakab Nádasdi Ferenchez 1574.03.13.

⁵⁶ ÖNB Mxt.571 fol. 237r.; Sudár, 2014, 148.

⁵⁷ ÖNB Mxt.571 fol. 334v., 367v.; BOA A.DFE.RZ.d. 42. p. 41., 98., 256., 615.

⁵⁸ ÖNB Mxt.571 fol. 334v.

⁵⁹ ÖNB Mxt.571 fol. 283r.

Végül az esztergomi szandzsákban egy elhunyt társa helyén foglalta el 21 500 akcsés ziámet-birtokát.⁶⁰ Az arányokat tekintve látszólag leghatékonyabban a koppányi bég juttatta magasabb jövedelemhez szpáhiit. A kanizsai támadásban való részvétel következtében a teljes állomány 12%-a, míg a felterjesztettek 75%-a jutott alig 2 éven belül „jövedelememeléshez”. Az eredmény azonban ez esetben is csalóka. Nem volt mindenki olyan szerencsés, mint a 6000 akcsés tímárral rendelkező Mehmed bin Szinán, aki 2 év alatt Köröstől Szolnokig és Veszprémig végigportyázva a határvidéket több mint duplájára növelte javadalmát, és ötödik próbálkozásra *terakkiit* egy 14 000 akcse jövedelmű birtokra váltotta. Valójában a koppányiak több mint fele ez esetben is csak magasabb értéken birtokolta tovább korábbi javadalmát.⁶¹ Annak ellenére, hogy az új javadalombirtokok kiosztását általában a portai alakulatok katonáinak birtokhoz juttatásával kezdték, s nekik volt a legnagyobb esélyük *terakkijukat* tímár-birtokra váltani, ez esetben a 83 kezdő tímárra váró várvédő katona közül mindeddig mégis csak tíznek a nevét (12%) találtam meg a rúznámcsékban. Hat fāriszt és négy gurebāét. A szigetvári szandzsák különböző váraiban szolgáló fāriszok általában a környéken, a szigetvári, fehérvári és a veszprémi szandzsák területén kaptak kezdő birtokokat.⁶² De találunk más példát is. Sokkal távolabbra került Szefer Abdullah szabadkai szeroda, aki a füleki szandzsákban szerezte meg első tímár-birtokát.⁶³ A budai gurebák közül egy a szigetvári, egy a szendrői, kettő pedig szintén a füleki szandzsákban lett javadalmas.⁶⁴ Ez a csoport, bár látszatra a legkisebb arányban tudta jogait érvényesíteni, valójában mégis a leghatékonyabbnak nevezhető, ugyanis a 12 javadalomhoz jutott várvédő 100%-ban érte el célját: a zsoldos katonák közül bekerült a javadalombirtokosok rendjébe. Birtokaik kiosztása a szabályoknak megfelelően, nagyon hamar megtörtént, 1574 augusztusa és 1575 márciusa között már ott található nevük a rúznámcsékban.

Ez a pár fenti példa már jól mutatja az alapvető tendenciákat. A javadalombirtokosok, annak ellenére, hogy az egész vilájet területén mozoghattak, inkább a környező régiók hadi vállalkozásaiban vettek részt. Ennek oka nem feltétlenül a bejárható távolságban,

hanem az információk áramlásának sebességében keresendő. Egy-egy hadi vállalkozás híre sokszor csak a személyes kapcsolatok útján jutott el a távolabbi helyekre. Pedig a jókor kapott hír nagy érték lehetett, hiszen rövid idő alatt előrejutni, sok emelésre szert tenni – ahogy a bemutatott példák is igazolják – csak a nagyon aktívan hadakozó szpáhiiknak sikerült. Az ő esetükben inkább a terakkik beváltása okozta a nehézséget. A felvillantott példák azt bizonyítják, hogy kis értékű, átlagosan 10 000 akcsén aluli birtokot sokkal könnyebb volt találni. Az ilyen birtokok gazdái a javadalombirtokosok piramisának alján helyezkedtek el. Ahhoz az alacsony jövedelmű szpáhi-tömeghez tartoztak, akik között a különböző hadi vállalkozások során elszenvedett veszteség, de a szolgálat elhagyásának az aránya is legnagyobb mértékben volt tapasztalható. Kiesésük vagy kilépésük a birtokrendszeren belül üresedést eredményezett, ami elindított egy birtokváltási dominót. Ennek a jelenségnek és kísérőjelenségeinek a részletes bemutatása azonban e pár adat alapján biztonsággal lehetetlen. A szpáhiik karrier-lehetőségeinek vizsgálata a további kutatások feladata.

*

Végezetül már csak egyetlen kérdés megválaszolása maradt hátra. Vajon hogyan lett az 1574. évi Kanizsa városa ellen vezetett portyából az oszmán forrásokban a „*Kanizsa nevű határvár elfoglalása*”? Miért állt érdekében Ali szigetvári bégnek és Szokollu Musztafa budai pasának azt az illúziót kelteni, hogy Kanizsa várát vették be, miközben a vár mellett fekvő várost támadták meg? Istvánffy a következőképp értékelte a történeteket: „*Ali a vér nélkül való győzelemmel az ép és sok prédával meggazdagult hadat hazavivé, és győzelemmutató fejedelem módjára Szigetben beviteték. Egyéb marhák nyeresége kivül, mely nagy sok bőséges volt, ezernél több emberfejek és hétszáznegyvennyolc lovak vitetének el; nyilvánvaló, melyeknek jobb részét magánál megtartván, az többit kótyavetyére hányá, s a vitézek közt elosztá...azután sok felserdült inasokat, és az legszebb rableányokat az zászlókkal és Pozsgay Tamással Szelimhez és Mehmed fővezérhez Konstan-*

⁶⁰ BOA A.DFE.RZ.d. 42. p. 451.

⁶¹ Mxt.571 fol. 370v.; 371r.; RU42 p. 696.; 803; 807. A helyi és a központi rúznámcsék bejegyzéseinek időpontja között mintegy fél éves csúszás tapasztalható.

⁶² Dzsafafer Iszkender segesi fārisz a veszprémi szandzsákban (ÖNB Mxt 571. fol. 253v); Ajász babócsai fārisz aga, valamint Haszan Abdullah és Mehmed Hüsejín szigetvári szpáhiik a szigetvári szandzsákban (ÖNB Mxt 571. fol 141v; 242r.;290v.)

⁶³ BOA A.DFE.RZ.d. 42. p. 690.

⁶⁴ Mxt.571 fol. 304, fol. 281r-v.

cinápolyban ajándékban küldé.’⁶⁵ A történetíró leírása a vállalkozás eredményéről csupán egy jól sikerült portya képét vetíti elénk, de nem ad magyarázatot a várfoglalás túlzónak látszó definíciójának valódi okára. Ha az általa elmondottak segítségével vesszük sorra az eredményeket, első helyen a harc nélküli győzelmet kell kiemelni, ami alkalom adtán a béke megtartásának egyik bizonyítéka lehetett a Habsburg fél előtt,⁶⁶ majd a hatalmas zsákmányt, és a rengeteg foglyot, amelyből a résztvevő katonaságon kívül ajándék és fogolytöredék formájában a szultáni udvar is részesült. A vállalkozás további, és nem kevésbé fontos eredménye lett a portyában résztvevők 20%-ának magasabb jövedelemhez jutása vagy legalább a jogosultság megszerzése, amivel előremozdították katonai karrierjüket. Mindez azonban nem elég érv ahhoz, hogy a szigetvári Ali bégnek és Szokollu Musztafa pasának érdekében álljon azt az illúziót kelteni, hogy Kanizsa várát vették be, miközben meg sem kísérelték megtámadni a szóban forgó erődítményt.

Kanizsa városa Szigetvár elfoglalása után ki volt téve mind az ellenséges török, mind a környék védelmére odarendelt német zsoldos csapatok és fizetetlen magyar katonaság prédálásának, gyűjtogatásának.⁶⁷ Zala megye dikális összeírásai szerint a városból erre az időre a polgári népesség elmenekült.⁶⁸ 1574-ben tehát, amikor a szigetvári szandzsákbég és a budai pasa csapatai megtámadták Kanizsa városát, már nem egy mezőváros polgári lakosságát, hanem a várhoz tartozó huszárvár magyar és német katonaságát támadták meg. A városban a király zsoldos mezei hadait és azok családtagjait találták. A német katonaság jelenlétére Istvánffy is utalást tesz annak a jelenetnek a megemlékezéskor, amikor a német katona levágott fejét Ali elé vitték.⁶⁹ A veszteséglistán pedig 42 német gyalogon kívül további 26 magyar hajdút és 35 huszárt is talá-

lunk.⁷⁰ A támadás hátterében tehát elsődlegesen oszmán katonai és stratégiai megfontolások, és a katonai igazgatás szempontjai állhattak.

A Dél-Dunántúl területén az addig elsődlegesen az oszmán katonai igazgatás feladatait ellátó mohácsi szandzsák Szigetvár elfoglalása után két önálló egységre oszlott, a pécsi és a szigetvári szandzsákra. A terület kettéosztása nem a keletről nyugati irányba való terjeszkedés logikája szerint észak-déli irányban történt meg, hanem a Balaton délnyugati csücskétől haránt délkeleti irányban a Drávaig, az Ormánságon át. Így a nyugat felé szélesedő tölcser alakú szigetvári szandzsák feladata lett a Magyar Királyság határvidékének, a kanizsai régióknak a hódoltatása és területéhez csatolása. Ennek az új képződménynek a torkában állt Kanizsa vára saját őrsgével, valamint a környék védelmét szolgáló királyi mezei hadakkal, akik lakhelye a palánkkal körülvett város volt.⁷¹ A vár elfoglalása nagy haderő összehívása nélkül éppúgy nem volt lehetséges az oszmánok számára, mint ahogy 1566 előtt hosszú időn át nem bírtak Szigetvárral sem. Stratégiájuk azonban ez esetben is ugyanaz volt: a vár bekerítése és a környék védelmében betöltött védelmi szerepének gyengítése. Ez magában foglalta a terület információ áramlásának és utánpótlási vonalainak szemmel tartását, amelyre a szandzsákbég számára Kanizsa hátterében javadalomként kiutalt, még hódolatlan magyar falvakat próbálták felhasználni.⁷² A területen működő mezei hadak lakhelyének felprédálása, megsemmisítésük kísérlete, erejük és hatékonyságuk korlátozása pedig a környék oszmán hódoltatását tette hatékonyabbá. Ezt a célt szolgálta a város megtámadása, ami egyben a végvár (*harbi kale*) védelmi funkcióját gyengítette, sőt, a szükségessé vált újjáépítési munkálatok miatt szinte azt lehetetlenné tette.⁷³ A vár ilyetén kiiktatásának

⁶⁵ Istvánffy 12., A korabeli követjelentés szerint 23 foglyot 1574. május 1-jén vittek be a dívánba. Türkei I. Karton 30., Konv. I. 1574 I-III. 199-212. p.

⁶⁶ Mivel a várak vívását a drinápolyi béke elyben megtiltotta, így várát foglalni sem lehetett következmények nélkül. A szigeti bég elmozdításának felröppentett tervére ugyan utalnak a portai követek jelentései, de ezek a hírek inkább csak a Habsburg-magyar fél megnyugtatóására szolgáltak azzal, hogy az igazságos és a szent békességet megtartó uralkodó képét mutatták. Az esetnek a résztvevők további sorsát érintő negatív következménye eddigi ismereteim alapján nem lett.

⁶⁷ Kanizsa belső városát már 1566 folyamán elnéptelenítették a német zsoldosok, majd 1567 júniusában török támadás érte. Müller Veronika: *Thury György kanizsai kapitánysága*. Zalaegerszeg, é.n. 25–26. pp.

⁶⁸ MNL OL E 158 53., 54. kötet

⁶⁹ Istvánffy, 11. p.

⁷⁰ Takáts: *Rajzok a török világból* IV. 391. p.

⁷¹ A várak népének és a mezei hadaknak eltérő szerepéről, jogi és szervezeti sajátosságairól lásd: Szatlóczi Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén*. Szeged, 2016. elsősorban 71–74. pp.

⁷² Már 1570-től szandzsákbégi birtokká vált a Kanizsa közelében fekvő két vízi átkelőhely: Mórchely és Újudvar; valamint több szomszédos település: Egyeduta, Petri, Rigyác, Eszteregnye, Almaszeg, Oltárc, Istvánd. Sz. Simon Éva: Névlegesen birtokolt szandzsákbégi házak a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. (Gondolatok a ber vedzsh-i tahnin szisztéma működésének értelmezéséhez). In: *Századok* 141. (2007) 1351–1406.

⁷³ Takáts: *Rajzok a török világból* IV. 393-394. pp.; valamint a vármegyék feladataira: MNL OL P 1314 No. 31946, MNL OL E 185 Parnas János Nádasdy Ferenchez 1574. 03. 16. .

hatása szinte „elfoglalásával” is felért, ahogyan azt az 1574–75. évi Zala megyére zúduló oszmán portyáradat is bizonyítja.⁷⁴ Az „elfoglalás” hangsúlyozása azonban nem csupán katonai, hanem adminisztratív szempontból is fontos lehetett. Az új kanizsai náhije (a szandzsákon belüli kisebb közigazgatási egység) kialakításának volt egyik adminisztratív lépése. Az elfoglaltnak mondott kanizsai határvár már méltán lehetett az új királysági körzet, azaz náhije névadó

települése. Így, amíg a város kirablása a lakosság megfélemlítését, a hódoltatás előkészítést, az oszmán haderő erejének fitogtatását szolgálta, addig a foglalás hangsúlyozása akár a békeszerződés következő, 1575. évi megerősítése alkalmával is jó hivatkozási alappá válhatott, és a szigetvári szandzsák kialakulóban lévő új körzete, a kanizsai náhije központja, Kanizsa feletti rendelkezés látszólagos legalizálásának képzetét keltette.

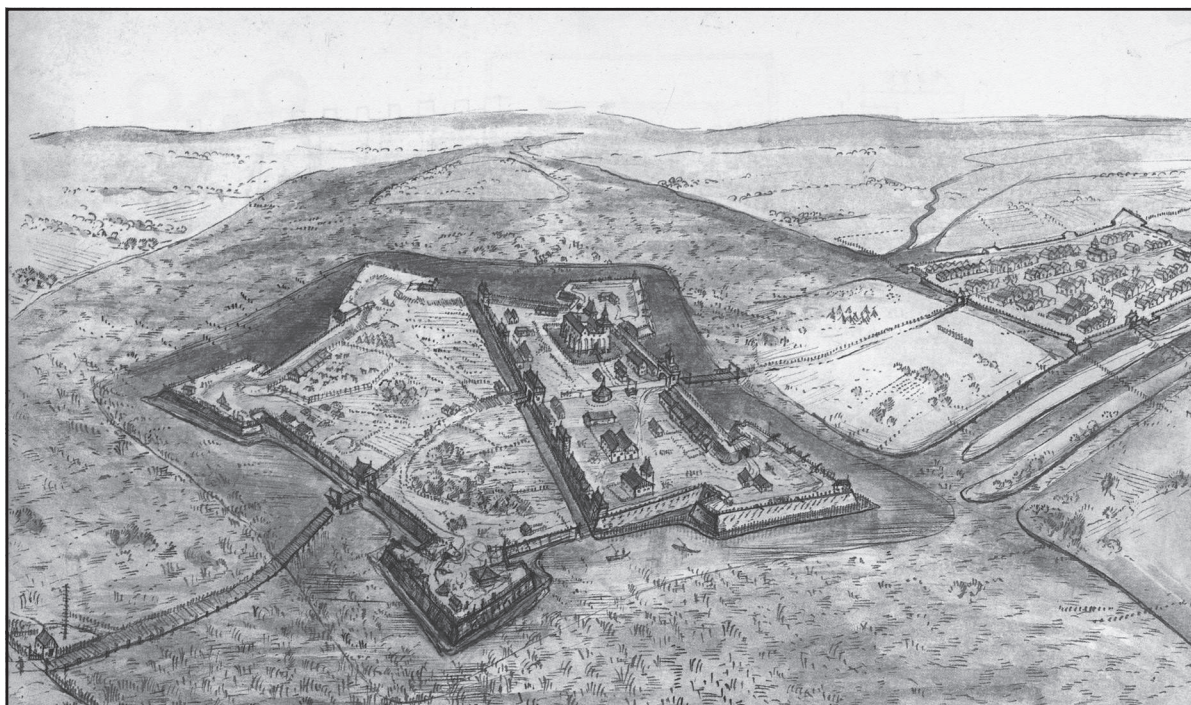
Reservation or Illusions? Against Kanizsa in 1574 Ottoman attack and its consequences

In May 1574 the Sultan raised the benefice of his 320 soldiers who, according to contemporary sources, excelled in the occupation of the fortress of Kanizsa, the key to Southern Transdanubia. However, we know that the Ottomans occupied Kanizsa only in 1600. Moreover, the Treaty of Adrianople had been in effect since 1568. Based on the comparative study of Ottoman and Hungarian primary sources, this article looks at the background of this controversial case. What could be the event that the Ottoman military

leadership reported to the Porte as the occupation of the fortress? Who were the beneficiaries whom we know by name? Whose interests did the fake statement about the occupation of the fortress serve? By answering these questions, we can have a glimpse into the functioning of the Ottoman benefice system, the carrier opportunities of the sipahis, the mechanism of the organization of raids and the enlargement of the Ottoman administrative system.

Translated by Éva Simon Sz.

⁷⁴ 1574-ben a törökök megtámadták a Kanizsa melletti Sormást, majd 1575-ben Szentbalázst, valamint végigrabolták Letenye környékét. Míg 1570-ben a kiskapornaki kisebbik járásban még csak 44 „deserta” települést írtak össze, melyek közül a dikális összeírás szerint egy sem volt ekkor még hódolt státusú, 1574-ben már a járás 40 helysége alávetettnek nevezte magát és további 83 „desertának”, ami a portyák intenzitását mutatja. MNL OL E 158 54. kötet, 1574.

1. kép: König Frigyes: Várak és erődítmények a Kárpát medencében. Helikon Kiadó, 2001. 339/d (a szerző rajza)

Fig 1: König, Frigyes: Várak és erődítmények a Kárpát medencében. Helikon Kiadó, 2001. 339/d
(the author's drawing)

	Musztafa pasa emberei	Ali bég emberei	Összesen	%
ziámet- birtokos	34	3	37	11,56
tímár-birtokos	138	30	168	52,5
fárisz	54	15	69	21,56
gönüllü	1	2	3	0,94
gureba	9	0	9	2,81
martalóc	0	2	2	0,62
kezdő tímár	8	18	26	8,13
azonosítatlan	6	0	6	1,88
Összesen	250	70	320	100

1. táblázat: 1574. május 16-án Kanizsa elfoglalásáért jövedelememelésben részesített katonák birtok- és csapatnemenkénti megoszlása

Chart 1: The distribution of the soldiers promoted with pay rise for taking Kanizsa on 16 May, 1574 according to their real estate properties and divisions

VILÁJET	SZANDZSÁK	záim	tímáros	VÁR		ÖSSZESEN
Buda	Szigetvár	9	33	Szigetvár	22	79
				Segesd	6	
				Babócsa	5	
				Bares	3	
				Berzence	1	
	Pécs	6	13	Pécs	0	24
				Kaposvár	4	
				Sellye	1	
	Szendrő	3	18	Szendrő	0	21
	Buda	2	11	Buda	3	17
				Kizilhiszár	1	
	Fehérvár	0	12	Fehérvár	2	14
	Szeged	3	9	Szeged	0	12
	Szolnok	4	4	Szolnok	3	12
				Csongrád	1	
	Fülek	1	7	Fülek	1	9
	Koppány	0	8	Koppány	0	9
				Lak	1	
	Szerém	2	5	Szerém	0	7
	Esztergom	0	6	Esztergom	0	6
	Pozsega	3	3	Pozsega	0	6
	Hatvan	0	4	Hatvan	1	5
	Simontornya	0	4	Simontornya	0	4
Mohács /Szekcső	1	2	Mohács/Szekcső	0	3	
Szekszárd	0	2	Szekszárd	0	2	
Izvornik	0	2	Izvornik	0	2	
Rumélia	Morea	1	1	Morea	0	2
	Kösztendil	0	1	Kösztendil	0	1
	Belgrád	0	1	Belgrád	0	1
Temesvár	Palkonya	0	1	Palkonya	0	1
	Megjelölés nélküli	2	16		13	31
	Olvashatatlan	0	5		47	52
ÖSSZESEN		37	168		115	320

2. táblázat: A kanizsai támadásban érdemeket szerzett katonaság területi megoszlása
Chart 2: The territorial distribution of the soldiers earning merits in the attack on Kanizsa

Mészáros Ádám

Kiskanizsára költözött családok 1690 és 1760 között Újabb adatok Kiskanizsa településtörténetéhez

Kanizsa vára 1600-ban a törökök kezére került. A várvédő katonaság végleg eltávozott, követve a város korábban elmenekült polgári lakosságát. A védők a város megmaradt részeit lerombolták, a házakat felgyújtották, a várat pedig a törökök kezére adták.¹ Kanizsa városát ezzel száz esztendőre leradírozták a térképről. A törökök felismervén, hogy az erődítményen kívüli várost lehetetlen védeni, nem is építették azt újjá.² A vár belsejét ellenben a saját ízlésük szerint alakították át. 1661-ben egy forgalmas, több emeletes és többnyire fából épült házakból álló városról ír az ide látogató török utazó. Tudósítása többek közt egy dzsámit, több minaretet, két török fürdőt, egy felsőbb iskolát (*medresze*), két kolostort és 50-nél is több boltot említ a kanizsai várban.

Már ekkor létezett a vár nyugati szomszédságában, az egykori Töl falucska helyén felépült Topráklik nevű külváros, melyben nagyszámú felszabadított rája³ élt. „... a bosnyák, szerb és lusztin nyelvet tudják, de magyarul is oly jó' és szépen tudnak, hogy talán még egy magyar sem tud annyira” – írja az itt lakókról *Evlija Cselebi*, az említett török utazó.⁴ Kanizsát, mint a magát legtovább tartó dunántúli török erősséget, 1690. április 13-án foglalták vissza a Batthyány II. Ádám vezette csapatok.⁵ A törökök elhagyták a várat, amelynek házaiba a győztes sereg katonái költöztek be. Neveik alapján a legtöbbször német volt, de akadtak köztük horvátok, szerbek és magyarok, sőt találunk a lakók közt itt maradt, megkeresztelkedett moszlimokat is. Számos török, illetve moszlimmá lett délszláv maradt a Topráklik nevű külvárosban is. Ez a város-

rész már a kezdetektől fogva a vártól és a várostól külön fejlődött, az itt lakó, paraszti életmódot folytató lakosság szokásaiban és nyelvjárásában is eltért környezetétől; Kanizsa városától és a környező falvaktól egyaránt. Jelen írás az egykori Topráklik, vagyis a mai Kiskanizsa népének meglehetősen szerteágazó gyökereit igyekszik – legalább részben – feltárni, és a hódoltság utáni évtizedek migrációs és demográfiai tendenciáit kiskanizsai családok történetén keresztül megvilágítani.

A kanizsai vár 1702-ben történt felrobbantása után az egykori vártól keletre alakult ki a nagykanizsai városközpont. Kicsit távolabb, a vár nyugati szomszédságában a falusias jellegű Kiskanizsa terült el. A helyi hagyomány szerint az 1690-es hatalomváltás után 200 török, illetve az iszlám vallásra áttért délszláv (rác) maradt itt; ők voltak Kiskanizsa első lakói. Az 1690 után keresztény hitre tért törökökből, rácokból és a hamarosan itt otthonra lelt magyar, horvát és német családokból ötvöződött az a sajátos néprajzi csoport, mely a város lakosságától nemcsak nyelvileg,⁶ de viseletében és életmódjában is elkülönült. A kiskanizsai *sáskák* endogám közösségben éltek, ragaszkodva az általuk *hernyók*-nak titulált városiaktól való különállásukhoz. A „sáska” eredetileg gúnynév volt a „hernyó”-val egyetemben. Míg napjainkra az utóbbi kiveszett a köztudatból, a „sáska” elnevezés máig fennmaradt, sőt a kiskanizsaiak büszkék is rá, hiszen különállásukat jelképezi. Eredetét csak találgatni lehet. Talán azért kapták, mert a földből, a növényekből éltek, vagy mert úgy lepték el a piacokat, ahogyan a sáskák lepik el a

¹ Méri 1988, 51.

² Méri 1988, 57.

³ Evliya Çelebi (1985, 607.) szerint az oszmán birodalom adózó népessége, vallásra való tekintet nélkül. Más értelmezés szerint a birodalom nem mohamedán alattvalóinak gyűjtőneve.

⁴ Evliya Çelebi 1985, 570., Vándor 1994, 355–356. A 'lusztin' a 'latin' elírása lehet.

⁵ Vándor 1994, 384.

⁶ Markó 1981

földeket. A közeli piacokon túl Pest-Buda, Fehérvár, Sopron és Pécs piacaira is rendszeresen jártak árujukkal a kiskanizsai szekerek. Szinte csak szántóföldi, majd házikerti zöldségtermesztéssel és piacozással foglalkoztak, iparos alig akadtt köztük. Kiskanizsa egy sajátos településtörténeti képződmény. Barbarits Lajos⁷ szavaival „városba oltott falu”, melynek lakói foglalkozásukra nézve falusiak, piacorientált szemléletük viszont merőben városias.

A kiskanizsai családfők nevei már a Kanizsa város lakosairól 1703-ban készített adóalap-összeírásban is megtalálhatók.⁸ Noha itt együtt szerepelnek a „városiakkal”, a Paul Wibmer által összeállított névsorban több kiskanizsai család neve egyértelműen azonosítható. Az 1703-as összeírásban olvasható *Imre, Tornyos, Dani, Körmendi, Kéry, Milley, Ötvös, Polay, Vajda, Rác, Jurác, Faits (Feitsch), Margarits, Vertics, Zadravec (Zadrabit), Anek (Anneth), Bunczom (Wunsom), Adler*, valamint *Gudlin (Gutlin)* nevet viselő családfőkről – a korabeli katolikus anyakönyv bejegyzései és más, később keletkezett összeírások segítségével – kijelenthetjük, hogy kiskanizsaiak voltak. Már ekkor kitűnik egyes kiskanizsai családnevek magyar, délszláv, illetve német jellege.

Az 1711-ben, 1715-ben és 1720-ban felvett újabb adóalap-összeírások jól szemléltetik, hogy Kanizsa lakossága a magyar, a horvát és a német nyelvterületről egyaránt gyarapodott. A falvakból beáramló népesség mellett a lerombolt vár felosztott német helyőrségéből is sokan telepedtek le Kanizsán. Noha a migráció főként a városba irányult, időnként Kiskanizsa is a beköltözők célpontjává vált.

Csákányból Kiskanizsára költözött családok

A Somogy megyei Csákány a török után részben Horvátországból, részben a környékbeli falvakból népesült újra.⁹ 1699-ben nyolc család lakott itt.¹⁰ Közülük három – Tököli Márké, Tiszai Mátyásé és Malik Mihályé – az elkövetkező évek során Kiskanizsára költözött.

Tiszai Mátyás nevével először Csákányban találkozunk, ahol 1699-ben két igás lovat, egy fejős tehe-

net és egy borjút számláltak össze nála. Az 1715-ben készült összeírás ugyanőt már Kanizsán találta meg. Az immár Kiskanizsán lakó Tiszai Mátyás 1713-ban Szepteneken esküvői tanúként működött közre. A család ebben az időben származott át Szeptenekre és a muraközi Goricsánra (Muracsány) is. Az 1728-as adóalap-összeírásban Tiszai Mátyás ½ telkes és Tiszai Mihály ¼ telkes jobbágyok Kiskanizsa lakói közt szerepelnek.¹¹

Tököli Márkot 1699-ben szintén a Somogy megyei Csákány lakói közt találjuk. Két igás lovat, két tehenet és két borjút vettek számba nála. 1701-ben is itt írták össze, ám a későbbi összeírásokban már nem szerepel.¹² 1715-től tartják nyilván Kiskanizsa polgárai közt.¹³ Márk 1716 augusztusában született gyermekét Kiskanizsán keresztelték meg. 1728-ban már csak Márk özvegyét találjuk meg Kiskanizsán, aki fél házhellyel, két igavonó állattal és két tehénnel rendelkezett.¹⁴

Malek vagy *Malik* Mihály 1699-ben Csákányban lakott, ahol családjának két igás lova és három fejős tehene volt. A család innen Szeptenekre költözött, ahol Malik Mihály és Kudász Borbála 1711. december 28-án kereszt szülők voltak. Egy 1715-ben készült adóalap-összeírás Mihály özvegyét említi a szepteneki jobbágyok közt. Az özvegy és fiai fél jobbágytelken gazdálkodtak.¹⁵ 1719-ben már az özvegy sem él: fiuk, András a családfő ekkor. Malik András és Mátyás Szepteneken, Dániel és Miklós pedig Kiskanizsán alapított családot. Malik Mihály Anna nevű leánya is Kanizsára házasodott, ám később visszatért Szeptenekre. A család szepteneki és kanizsai kötődését szemlélteti Malik György szabó esete is, aki szepteneki lakos volt, de 1736. december 6-án Kiskanizsán hunyt el.

Az 1710-es években tehát több csákányi család is Kiskanizsára költözött. Ennek hátterében akár egy szervezett telepítést is feltételezhetünk, bár erre vonatkozóan közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Muraközi betelepülők

Azok a tendenciák, melyek a Kanizsára irányuló migrációt jellemezték a 18. század első felében, kis

⁷ Barbarits 1929

⁸ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 029. - No. 4.

⁹ Ld. Kotoriba, Gorican és Oporovec névanyagát – MOL N. 78. (1715) és OSZK Kézirattár FM / 1. 3814 /Pesty

¹⁰ SML IV. 1. h. 3. d. (1699) Pagus Csákány

¹¹ SML IV. 1. h. 3. d. 93-94. p. Pagus Csákány (1699) és MOL E. 156. Urbaria et Conscriptioes 29: 5. (1728)

¹² SML IV. 1. h. 3. d. 93-94. p. Pagus Csákány (1699) és Ö. 4. Conscriptio Domestica (1701)

¹³ ZML IV. 9. a. Conscriptioes Universales és MOL N. 78. és N. 79. 1715. és 1720. (3148. t.)

¹⁴ MOL E. 156. Urbaria et Conscriptioes 29: 5.

¹⁵ SML IV. 1. h. 3. d. 93-94. p. Pagus Csákány (1699) és MOL N. 78. (1715)

mértékben Kiskanizsán is megfigyelhetők. A megye sűrűbben lakott részeiből ide is költöztek földműves családok. Többen települtek Kiskanizsára a horvátok lakta Muraköz falvaiból is.

Az apró falvak hálózatából álló, a Mura és a Dráva folyók által övezett „sziget”¹⁶ túlnépesedési problémákkal küzdött. A muraközi falvakban felnövekvő zsellér ifjak számára vonzónak tűnhetett a közeli városba és az ahhoz szervesen kapcsolódó Kiskanizsára való költözés lehetősége. A beköltözők többsége dolgos és becsületes ember volt, soraikba azonban tolvajok, rablók, törvényen kívüli életvitelt folytató elemek is vegyültek. Egy Kanizsán lefolytatott per iratai alapján tudtuk rekonstruálni egy olyan férfi történetét, aki az 1710-es évek elején Muraközből költözött Kiskanizsára.

A Légrád környékéről származó Majorics András neve először az 1715-ös adóösszeírásban tűnik fel Kiskanizsán. Életútját egy tragikus bűneset, pontosabban az arról készült jegyzőkönyv nyomán ismerhetjük meg. A napszámos munkából élő Majorics 1716 tavaszán, egy nézeteltérés során annyira felbőszült, hogy egy erős bottal többször megütötte szomszédját, Szilajka Bálintot, aki a helyszínen életét veszítette. Ezután elmenekült, majd az őt kereső és a homokkomáromi hegyen rátaláló kiskanizsaiakra szintén rátámadt. Elfogták, kihallgatták az esetről. A vallatás során kiderült, hogy Majorics András (kb. 1688–1716) a Muraközben nevelkedett, családja zsellérsorban élt. Az 1710-es évek elején költözött Kiskanizsára. Nem volt jó viszonya szomszédaival, akikkel több ízben összetűzésbe is került. Miután Majoricsot korábban más bűnökért Légrádon már bezárták egyszer, és a tanács tagjai az emberölés elkövetésében is bűnösnek találták, súlyos ítéletet hoztak. A testület egyhangúlag pallos általi halálra ítélte. Majoricsot a kivégzés végrehajtását követően a város főterén álló akasztófa alá temették el.¹⁷

Beköltöző családok a stájer határszélről

Kiskanizsára német nyelvterületről adataink szerint nem történt szervezett, csoportos betelepítés. A helyi

lakosok közt mégis már az 1690-es évektől találunk német nevet viselő családokat. Feltehető, hogy előbb a várat felszabadító németajkú katonák, majd a közeli stájer és nyugat-magyarországi német községek lakói közül települtek néhányan Kiskanizsára. Utóbbi csoportba tartozhattak azok a német nevet viselő családok, akik az 1710-es évek végén és az 1720-as évek elején bukkannak fel először Kiskanizsán.

A Schnepf család ősei és néhány más, német családnevű jobbágy a Szapáryak birtokba lépését követően jelentek meg Kiskanizsán. A Szapáry család, amely a „Muraszombat örökös ura” címet is viselte, 1717-ben vásárolta meg a kanizsai birtokot.¹⁸ A Szapáryak élénk kapcsolatokat ápolhattak az Erdődy családdal, akiknek a Muraszombattal szomszédos rakicsáni, valamint az északabbra fekvő dobrai uradalomban is volt birtokrészük. A Schnepf család nevének első felbukkanása éppen az Erdődy család vasdobrai és rakicsáni javainak 1670–1690 körül készült összeírásából adatolt. Ekkor a dobrai uradalomhoz tartozó Mühlgraben (Malomgödör) lakosai közt említi Gregor Snepf ¼ telkes jobbágy nevét.¹⁹ Az 1700-as évek elején Velikén bukkann fel Johannes Schnepf és hitvese, Regina, akiknek 1701-ben egy Johannes, 1703-ban pedig egy Georg nevű gyermekük született.²⁰ Dobra és Rábaszentmárton térségében más „kiskanizsai” nevek, így a *Wolf (Bolf)*, a *Plandl (Plander)* és a *Resetár* is előfordulnak. Szervezett betelepítésről tehát ebben az esetben sem tudunk, ám a földbirtokos Szapáry család közreműködése a németajkú jobbágyok Kiskanizsára költözésében nem zárható ki.

Michael Schnepf és felesége, Barbara nevével először 1720. december 5-én találkozunk a kanizsai keresztlési anyakönyvben. A család tehát 1720-ban már Kiskanizsán lakott. Peter Schnepf és Barbara Kollmann Kanizsán házasodhattak össze 1721 körül.²¹ Első gyermekük, aki a keresztségben a Barbara nevet kapta, 1722. április 14-én született Kiskanizsán. 1728-ban Michael Schnöpff a család feje, aki ¼ telkes, egyökrös gazda volt. 1743-ban már Peter Schnepf ½ telkes jobbágy nevét olvashatjuk a kiskanizsai lakosok összeírásában.²² A családnak 1755-ben majdnem 10 forint volt az adója. 4 ökrük, 2 tehénük, 4 kecskéjük,

¹⁶ A korabeli szóhasználat szerint „Insula Muraköz”, azaz muraközi sziget.

¹⁷ TGYM 72. 2. 1. Tjkv. I. 71-75. old. (1716.05.11.) – Kaposi (2006b, 42.) a tanácsi jegyzőkönyvnek Iványi Béla által elkészített fordítása nyomán említi az esetet, de Szilajka *Bálint* helyett tévesen Szilajka *Pált* ír.

¹⁸ Kaposi 2006, 17., Kaposi 2006a, 154. Részletesebben: Claude – Cseh – Pozsonyi 2007

¹⁹ MOL E. 156. U et C 101: 69. Erdődi Sándor dobrai és rakicsáni jószágokbeli birtokrészei (é.n.) p.3. Milgrob

²⁰ Róm. kat. ker. akv. Rábaszentmárton (ma St. Martin a. d. Raab, Ausztria) 1701.10.27. és 1703.12.08.

²¹ Az 1719 és 1721 közti házasságkötések adatai hiányoznak a nagykanizsai plébánia esketési anyakönyvéből. Barbara leánykori nevét, mely eredetileg Kohlmann vagy Kollmann lehetett, csak egyetlen irat tartalmazza. – VÉL A. 14. 3. Conscriptio Animarum Kiskanizsa (1757) – Közli: Ördög 1991–1998, II / 797.

²² MOL E. 156. Urbaria et Conscriptioes 29: 5, 29: 7.

összesen 27 mérő gabona elvetésére elegendő szántóföldjük és 24 akó boruk is volt.²³ Hat gyermeket – 3 fiút és 3 leányt – neveltek fel.

Schnepf (Sneff) Péter három fia közül András (1728–1787) és György (1734–1782), a két idősebb fiú 1757-ben közös lakodalmat tartottak.²⁴ András Adler Mária személyében német, György pedig Tököli Mária személyében egy magyar leányt vett el. A legkisebb fivér, Mihály (1737–1800) 1764-ben egy horvát lányt – Károlovics Máriát – jegyzett el és vett feleségül. A Sneff testvérek példája is mutatja, hogy a magyar, a német és a horvát családok közt nem voltak határvonalak, és a többféle eredetű kiskanizsai népesség miként olvadt egy közösséggé. A házasságkötések további vizsgálatából ezzel szemben az is kiolvasható, hogy Kiskanizsa a belső, nemzetiségek közti exogámia mellett kifelé erősen endogám közösségnek tekinthető. A három Sneff fiú közül György utódai vélhetően az említett házasság nyomán kapták a „Magyar” melléknevet.²⁵

Betelepülés a szepetneki Batthyány birtokról

A Kanizsa melletti Szepetnek a 17. század végére elnéptelenedett, de a török hódoltság után rövid idő alatt újra népesült. A török elvonulása után egykori végvári vitézek lakták, akik 1696-ban a beszállásolás alól is mentességet kaptak. 1699-ben már 16 adózó portáját írták össze. 1717-től ugyanazok a földesurai, mint a szomszédos Kanizsának: előbb a Szapáry, majd 1744-től a Batthyány család.

Az új uraság urbárium a 1740-es évek közepén jelentősen megnövelte a jobbágyterheket, ráadásul Batthyány nádor még a hatalmával is visszaélt. Mindez oda vezetett, hogy 1756-ban Szepetnek ellentétbe került földesurával. A vonatkozó úriszéki jegyzőkönyv szerint a jobbágyság el akart költözni Szepetnekről, amibe Batthyány bele is egyezett, noha ragaszkodott ahhoz, hogy a jobbágyok teljesítsék minden kötelezettségüket.

Szepetnek egyik legrégebbi lakója a Kudász család volt. 1697. június 17-én Kudász János lánya, Katalin a kanizsai Margalics Balázssal kötött házasságot, 1699-ben pedig a 16 szepetneki családfő közt írták össze az

1/8 telken gazdálkodó Kudász János családját.²⁶

A Kudász család tagjai is azután hagyták el Szepetneket, miután a község a földesúrral összetűzésbe került. Számos család költözött el ekkor a községből, hogy máshol keressen otthont magának. Kudász Józseffel 1759-ben már Bajcsán találkozunk, Kudász Tamás (†1775) és Mihály (kb. 1716–1769) családja pedig Kiskanizsán tűnik fel. A Kudász család nem ment tehát messze; Tamásnak és Mihálynak Batthyány nádor másik birtoka, Kiskanizsa lett az új otthona.²⁷

A kiskanizsai Kudász Ferencet az adóívek 1776-ban teljes jobbágyként tartják számon. Harmadosztályú házacskájához három köböl szántóföld, két kaszáló rét, valamint három kapa szőlő tartozott. Ezekon kívül két vonós marhával, egy tehénnel és egy sertéssel rendelkezett.²⁸

Kanizsa középkori eredetű magyar lakossága a vár török kézre jutásával tűnt el végleg. A török ellen felállított végvárrendszer erődítményeiben azonban ott szolgáltak a környék egykori jobbágysai, akik közül sokan nem hagyták el a vidéket, csupán életmódot váltottak. A nagyobb erődítményekben német, lengyel, cseh, olasz zsoldosokat, és mellettük a délszláv nyelvterületről északra húzódott harcosokat, a Dunántúlon tartósan megtelepedett horvát és szerb végvári katonákat is találunk. Kanizsa nyugati külvárosában a hódoltság alatt is élt egy vegyes eredetű népesség, akiknek utódai a későbbi Kiskanizsa alapító lakói lettek. A török időkben Topráklik névvel illetett külváros lakossága a várbéli törökök elvonulása után is itt maradt. Többségük azelőtt is keresztény volt, de az 1690-es kapituláció után a muszlimok is megkeresztelkedtek. A szlávok és magyarok mellé hamarosan német családok is költöztek.

Kiskanizsa a környék magyar és horvát falvaiból, valamint a vár német helyőrségéből is gyarapodott. A különböző népelemekből összekovácsolódott közösség számára a zártság és a belső exogámia volt az, ami egy sajátos, a várostól és a környék falvaitól is különböző, egységes néprajzi csoporttá tette.

Az egyedi beköltözők példája mutatja, hogy Kanizsa – s benne Kiskanizsa is – vonzó célpont volt az új otthon keresők számára. A beköltözésben eseten-

²³ ZML IV. 9. a. Conscr. Univ. 9-10. d.

²⁴ Az esketési anyakönyvben Sneff András (1728.10.15.) és Sneff György (1734.12.14.) nevét tévedésből felcserélték.

²⁵ R. k. ker. akv. Nagykanizsa 1772. Magyar melléknevű Sneff család ma is él Kiskanizsán. – vö. Fülöp 1979, 8.

²⁶ ZML IV. 9. a. Conscriptioes Universales 1. d.

²⁷ A tömeges elvándorlás után Batthyány Lajos nádor német jobbágyokat telepített szepetneki birtokára.

²⁸ ZML IV. 9. b. 307. d.

ként a földesurak is fontos szerepet játszottak, akik a jobbágyok lakhelyváltását lehetővé tették, illetve elősegítették, sőt némely esetben aktívan kezdeményezték azt.

Bár a török kor háborúi és az 1690. évi ostrom a környék lakosságát menekülésre és bujdosásra kényszerítették, Kiskanizsa mindvégig lakott hely maradt. A 18. század a folyamatos fejlődés és gyarapodás jegyében telt. A növekedést az elkövetkező évtizedek újabb háborúi és pusztító járványai sem tudták megtörni. A Rákóczi-szabadságharcot követő pestisjárvány után alig nyolcvan, 1748-ban viszont már százötvenhét kiskanizsai családról tudunk. 1757-re a kiskanizsai háztartások száma 207-re emelkedett.

Az egyházi anyakönyvek, valamint az egyházi és a világi hatalom által készítettetett különféle összeírások kutatása által nyílt lehetőség több kiskanizsai család

korábbi lakhelyének meghatározására és Kiskanizsára történt beköltözésük dokumentálására. A levéltári kutatások során feltárt és itt közzétett családtörténeti adatok fontos adalékok lehetnek Kiskanizsa település- és népesedéstörténete számára. Ne feledjük azonban, hogy a jelen tanulmányban szereplő jobbágy családok története csak részben világítja meg az eddig jórészt ismeretlen, vagy csak vázlatosan ismert folyamatokat. Szükségesnek ítéljük a családtörténeti kutatások folytatását, további kiskanizsai családok történetének és migrációjának forrásalapú vizsgálatát ahhoz, hogy részletesebben és árnyaltabban megismerhessük a 18. század első felét jellemző migrációs folyamatokat és Kiskanizsa 18. századi népesedéstörténetét. Így juthatunk közelebb a többféle gyökérből kifejlődött kiskanizsai kultúra és népesség alaposabb megismeréséhez.

Levéltári források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
E. 156. Magyar Kamara Levéltára. Urbaria et Conscriptiones
N. 78. Regnicolaris lt. Archivum Regni. Lad. HH. Conscriptio Regnicolaris 1715.
N. 79. Regnicolaris lt. Archivum Regni. Lad. HH. Conscriptio Regnicolaris 1720.
http://adatbazisokonline.hu/kategoria/genealogia_-csaladtortenet/osszeirasok

SML

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár
IV. 1. h. Conscriptiones. Összeírások

TGYM

Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
Tört. dok. 72. 2-4. 1. Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyvei 1690–1800.

ZML

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg

IV. 9. a. Conscriptiones Universales. Vegyes összeírások, általános adóalap-összeírások 1699–1771.

IV. 9. b. Conscriptiones Dicales. Rovásadó-jegyzékek, községi adóösszeírások 1773–1850.

V. 1501. Nagykanizsa város tanácsának iratai 1735–1848.

Nagykanizsai Szent József Római Katolikus Plébánia anyakönyvei (1690-)

Szepetneki Római Katolikus Plébánia anyakönyvei (1712-)

Diözesenarchiv Eisenstadt (Kismarton, AU, Burgenland)

Rábaszentmárton (St. Martin a. d. Raab) Római Katolikus Plébánia anyakönyvei

Vasdobra (Neuhaus am Klausenbach) Római Katolikus Plébánia anyakönyvei

Irodalom

Barbarits 1929

Barbarits Lajos: *Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája* IV. Budapest, 1929.

Claude – Cseh – Pozsonyi 2007

Claude André Donatello – Cseh Géza – Pozsonyi József: *A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története*. Debrecen, 2007.

Evliya Çelebi 1985

Evliya Çelebi: *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest, 1985.

Fülöp 1979

Fülöp György: *A kiskanizsai ragadványnevek* [sokszorosított kézirat]. Nagykanizsa, 1979.

Kaposi 2006a

Kaposi Zoltán: Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában (1690–1849). In: *Nagykanizsa. Városi monográfia* II. (Szerk: Lendvai Anna és Rózsa Miklós), Nagykanizsa, 2006. 151–197.

Kaposi 2006b

Kaposi Zoltán: Kanizsa önkormányzatának működése a 18. században. *Nagykanizsa. Városi monográfia* II. (Szerk: Lendvai Anna és Rózsa Miklós), Nagykanizsa, 2006. 13–56.

Markó 1981

Markó Imre Lehel: *Kiskanizsai szótár*. Budapest, 1981.

Méri 1988

Méri István: *A kanizsai várásatás*. Budapest, 1988.

Ördög 1991–1998

Ördög Ferenc: *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771*. I–IV. Budapest–Zalaegerszeg, 1991–1998.

Vándor 1994

Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia* I. Nagykanizsa, 1994. 215–424.

Families moved to Kiskanizsa between 1690 and 1760. Recent data to Kiskanizsa's town history

According to local tradition after the liberation of the Castle of Kanizsa in 1690, 200 liberated rayahs (lower class people) did not leave with the Turk, they stayed in a suburb named Topráklik. They founded the settlement, which is today Kiskanizsa, a fascinating town part with specific identity and traditions. The study attempts to reveal the genealogy of some old

families from Kiskanizsa and the circumstances of their moving to the town. In addition, it spotlights from a specific viewpoint, how this settlement was formed, and where are the roots of this place with a unique dual characteristic of villages and towns.

Translated by Veronika Nagy

<i>magyar</i>	<i>szláv</i>	<i>német</i>	<i>bizonytalan</i>
Bay	Davidovics	Friholczer	Kovács
Bíró	Dervarics	Fuchs (Fux)	Latin
Czifra	Godina (Godinek)	Hober (Hobor)	Szilajka
Császár	Jakopanecz	Muczhardt	
Csöndör	Majorics	Plandl (Plander)	
Farkas	Malek (Malik)	Puchmann	
Gaál	Mihalecz	Wolf (Bolf)	
Hegedús	Petriccs		
Kiss	Resetár		
Nagy			
Sásvári			
Tiszay (Tiszai)			
Tököli			
Török			
Varga			

1. táblázat: Kiskanizsai családnevek az 1710-es években
 Chart 1: Family names in Kiskanizsa in the 1710s

Androsecz (Annovics) György	Horváth Éva	Perkó Mihály
Androsecz Mihály	Horváth Ferenc	Péter András
Anek János	Horváth György	Péter András
Anik György	Horváth György	Petricz János
Anik István	Horváth György	Pintér István
Anik István	Horváth István	Pisle Mihály
Baa (Boo) György	Horváth István	Plander András
Baa István	Horváth János	Plander György
Baál (Ball) Tamás	Horváth János	Plander János
Baál (Ball) Péter	Horváth János	Plander János
Bali Ádám	Horváth János	Podler Jakab
Bali Gergely	Horváth János	Polai (Pola) István
Bay (Bai) János	Horváth Mária	Polai István
Benczik (Benczig) György	Horváth Miklós	Polai János
Blós Mihály	Horváth Péter	Polai Mihály
Borbély György	Hoz Simon	Pongrácz György
Barbély Mihály	Imre (Emre) András	Puichmon József
Bódi János	Imre (Emre) Péter	Pusnek András
Czifra Dorottya	Jakopánecz Márton	Resetár (Rezeta) András
Császár István	Jurics János	Rezler Mihály
Cseh János	Káposzta György	Simon Kristóf
Csiszár Mihály	Kárlovics György	Schnepf (Sneff) Péter
Csöndöly Péter	Kfoter János	Szerdahelyi István
Dani Márton	Kiss János	Szilajka György
Dani Mihály	Kiss Mihály	Szokoly Dávid
Davidovics András	Knausz (Krausz) Jakab	Szommer (Szumer) János
Davidovics János	Kovács Gergely	Szoncsics Mihály
Dervalics János	Kovács György	Szvorcsics Jakab
Dolonczy Jakab	Kovács János	Takács Ádám
Faits György	Kraitler József	Tislér György
Fischer József	Kriszt Leopold	Tiszai Mátyás
Foltos András	MalekDániel	Tornyos György
Frumbolt (Trumbolt) György	Malek István	Tóth Anna
Frumbolt (Trumbolt) János	Malek Miklós	Tóthy Borbála
Fülöp András	Markovics József	Tököli János
Gaál István	Mihalecz Márton	Tököli Mihály
Gaál János	Millei Erzsébet	Török István
Gaál Vencel	Millei Ferenc	Török János
Godenek János	Millei György	Vajda János
Godina Ferenc	Millei János	Varga György
Godinek (Godenik) Éva	Molnár György	Varga István
Gudlin György	Molnár János	Varga Márton
Gudlin János	Molnár Márton	Varga Márton
Gudlin Márton	Nagy Borbála	Varga Mihály
Gvozdán (Vazdán) István	Ober Mihály	Varga Mátyás
Hajdú György	Ötvös János	Vimmer Mátyás
Hajdú Péter	Ötvös Mihály	Zsigrai (Zigri) Péter
Hegedűs János	Pancselér Márton	Zsisek György
Horváth Borbála	Pangort János	

2. táblázat: Kiskanizsai családfők (1747/48)
Chart 2: Family heads in Kiskanizsa (1747/48)

Kanász Viktor

Nagykanizsa egyházi élete az 1778-1779-es *canonica visitatio* tükrében¹

A *canonica visitatio*, vagy más néven egyházlátogatás intézményének története az egyház korai századaiban gyökerezik, ám rendszeresen megtartani a trienti zsinat intézkedései nyomán kezdtek csak el.² Magyarországon – bár az egyházszervezet kiépítésével egy időben már vezették³ – az első kifejezetten egyházlátogatási jegyzőkönyvnek nevezhető forrás a 14. századból maradt fenn,⁴ majd a 16-17. századtól kezdve egyre sokasodó számban állnak a kutatók rendelkezésére.⁵ Kanizsa és környéke vonatkozásában is több jelentős forrásértéket képviselő egyházlátogatási jegyzőkönyvet őriznek az archívumok,⁶ amelyek jelentőségét a városi levéltár, valamint a kanizsai ferences kolostor értékes levéltárának pusztulása módfelett megnöveli. Ennek következtében e forráscorpust hamar felfedezte s fel is használta a Kanizsa egyháztörténetével foglalkozó szakirodalom.⁷ Ezek közé tartozik a Bajzáth József veszprémi püspök (1777–1802)

számára 1778-1779-ben készült latin nyelvű egyházlátogatási jegyzőkönyv, amelynek kiaknázása még közel sem mondható teljesnek.⁸ Az ebben található, 1778. augusztus 18-án elvégzett⁹ *canonica visitatio* érdekes pillanatképet nyújt a barokk kori Kanizsának és közvetlen környékének egyházi viszonyairól.¹⁰

Kanizsa 1600. évi ostromától kezdve a 90 éves időszak alatt az iszlám fennhatóság,¹¹ az állandó háborúk, valamint a régióban már korábban is megjelenő reformáció romba döntötte a város és a térség középkori egyházszervezetét.¹² A hódoltság peremén lévő, vilajetszékhellyé megtett város megmaradt katolikus lakosságának *pasztorációját* a veszprémi püspökök nem tudták ellátni,¹³ e feladat a missziós tevékenységet folytató szerzetesrendekre, különösképpen a ferencesekre és a jezsuitákra hárult.¹⁴

Mikor Batthyány II. Ádám 1690. április 13-án visszafoglalta Kanizsa várát,¹⁵ véget vetett a 90 évig

¹ A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltárban megtalálható forrás feldolgozásával és kritikai kiadásával 2015-től Tuhári Attilával dolgozunk, ezért a teljes szövegű forrásközléstől a várhatóan a közeljövőben megjelenő forráskiadás miatt eltekintünk.

² A vizitációk történeti kutatása – például Pfeiffer János, Buzás József és Dóka Klára révén – hosszú múltra tekint vissza. A legújabb iránymutató forráskiadás e témában: *Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742*. A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyveinek feltérképezése is megtörtént: Veszprémi egyházmegye 1997.

³ TÓTH 2007, 49.

⁴ Ez érdekes módon a város földesúri családjának legbefolyásosabb sarja, Kanizsai János érsek 1397. évi esztergomi főegyházmegyei vizitációja. Második, legújabbban 1408-ra datált vizitációjáról: C. TÓTH 2014, 3–23.

⁵ *Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742*, 7.

⁶ A legkorábbiakat Pfeiffer János adta ki: PFEIFFER 1947.

⁷ A városi monográfia 2006-os második kötetének a később idézett tanulmányain kívül jó példa a vizitációk, valamint a velük kapcsolatos iratok felhasználására Rózsa Miklós két írása. RÓZSA 1993, 5–10. és RÓZSA 2000, 25–26., valamint Barbarits Lajos műve. BARBARITS 1929, 233–246.

⁸ VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 217–225*. Ennek az elkészülte összefügg Bajzáth székfoglalásával és az egyházmegye 1777-es felosztásával, amely során többek közt a püspökség területéből kihalított részekből hozták létre az újonnan létrehozott Székesfehérvári és Szombathelyi püspökséget. A vizitáció már régóta ismert, legutoljára Veszprém városának vonatkozásában Nyikus Norbert dolgozta fel: NYIKUS 2006, 110–125., valamint Dóka Klára is ismertette a forrást: DÓKA 1997, 54. A 18. századi veszprémi egyházmegyei *canonica visitatio*król részletesen: DÉNESI 2006, 147–151.

⁹ VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 217*.

¹⁰ A nagykanizsai helytörténeti kutatás számára is ismert és idézett a forrás, ld. KÉRINGER 2006, 197–240.

¹¹ A helybeli török közigazgatásról legújabbban: SZ. SIMON 2014.

¹² Kanizsa középkori egyházszervezetét Vándor László példásan rajzolta meg. VÁNDOR 1994. A török jelenlét hosszú távú hatásairól legújabbban átfogó képet Jakó Zsigmond festett: JAKÓ 2016.

¹³ A korban egy veszprémi püspök sem járt a hódoltság területén. MOLNÁR 1998, 80.

¹⁴ A török korban, valamint a város felszabadulását követő évtizedben a jezsuiták játszották a legfontosabb szerepet Kanizsa egyházi életében. KANÁSZ 2014, 55–63.

¹⁵ Az ostromról részletesen: SZITA 1994, 51–124.

tartó török uralomnak. A város a 18. században gyors fejlődésnek indult, aminek a fő oka a kereskedelem szempontjából kiváló földrajzi fekvésben keresendő.¹⁶ Ennek köszönhetően az 1743-tól a Batthyány család kezében lévő falusias település¹⁷ egyre inkább egy prosperáló mezőváros képét kezdte mutatni.

A terület felszabadítása után nemcsak a polgári közigazgatás, de az új alapokon nyugvó egyházszervezet is újraéledt, azonban több probléma is adódott. Ezek között a legégetőbb a paphiány volt, aminek a következtében – a korabeli Magyar királyság más régióhoz hasonlóan – szerzetesrendek vették át a plébániák irányítását. Ebben – mivel a jezsuiták a 18. század elején kiszorultak a városból,¹⁸ az Ágoston-rendiek¹⁹ és a pálosok²⁰ pedig nem tudtak véglegesen letelepedni – a már ekkor is komoly helyi múlttal rendelkező ferencesek,²¹ és az 1765-ben gimnáziumalapítási céllal megjelenő piaristák játszottak főszerepet.²² Problémát jelentett Kanizsa és környékének egyházmegyei hovatartozása is; bár az államalapítástól kezdve a veszprémi püspökséghez tartozott a környék, a hódoltság ideje alatt a zágrábi püspökség kezdte el vizitálni a térséget. Csak Padányi Biró Márton és Volkra Ottó püspök erőteljes fellépésének köszönhető, hogy Kanizsa 1993-ig mégis Veszprém fennhatósága alatt maradt,²³ és a zalai főesperesség 1750-ben megszervezett kanizsai esperesi kerületének (*Districtus Kanisiensis*) központja lett.²⁴

Kanizsán a gyónóképes (*capax*), azaz felnőtt lakosok száma ekkor 2249, a nem gyónóképes (*incapax*),

azaz gyermek lakosok száma pedig 879 fő volt, így a város összlakosságának létszáma 3128 főre tehető.²⁵ A vizitációval ellentétben a demográfiai kutatás 3588 fős lakossággal számol.²⁶ Az eltérő számokat többek közt valószínűleg a más felekezetű lakosság jelenléte okozhatta, ugyanis bár a vizitáció nem említi, de a katolikusokon kívül éltek a városban izraelita vallásúak,²⁷ valamint ortodox hitűek is.²⁸ Bár intézményesült protestáns vallásgyakorlatról csak a 19. század első felétől kezdve van adatunk,²⁹ az ő igen kismértékű jelenlétük sem zárható teljesen ki.

A város és környéke lelkigondozásában a ferencesek játszottak kulcsszerepet. A már évszázadokon átnyúló múlttal rendelkező barátok a ferencesek *ladislaita* (Szent Lászlóról elnevezett) provinciájához tartoztak. Ők tartották fenn „a jötevők kegyes adományai és az említett szerzetesek szorgalmából állított”, Szent Józsefnek ajánlott, kőből épült templomot, amely ma is áll, s továbbra is Szent József a *patrociniuma*. A templomban ekkor kilenc oltár volt található, de még nem szentelték fel őket. A templom pontos felszereléséről kevés információval rendelkezünk. Tudjuk, hogy a mindennapi liturgiában fontos szerepet játszó – a konventtel közösen használt – felszerelések között fellelhető volt 9 kehely ugyanannyi tálkával, 2 áldoztató kehely (*ciborium*), 1 úrmutató (*monstrantia*), 3 kereszt, 4 ezüst persely (*pixides argenteas*), egy jó orgona (*organum unum bonum*), szószek, zászlók, keresztelő medence (*fons baptismalis*) és elegendő egyházi öltözet állt rendelkezésre. A templomban hat

¹⁶ A városba érve a piac a legnagyobb látványosság, amelyet 1715-ben Simon Clement így látott: „Mint a mi vásáraink, itt is lovak, marhák, ruhanemű, ágynemű, vászon és másfajta árúk voltak kitéve a bódék alatt, amelyek két-három sort alkottak; az árusok között sok zsidót láttam, akik ennek az országnak a legtöbb városában élnek.” Angol és skót utazók 103. 1846-ban a Tudományos gyűjteményben pedig meg is indokolták a nagy piac okát; „A városnak igen alkalmas fekvése Hazánk két nagyobb Vármegyéi között, Horvátország szomszédságában, és a több, itt egymást keresztül vágó utak középpontján, azt nevezetes vásárhellyé teszi.” ANTALFFY 1982, 60. Továbbá Fényes Elek is 1836-ban hasonlóan nyilatkozik; „Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavonia, Bosnyákországok között fekvő, kereskedése nagyfontosságú. Sertés, marha, gabonavásárai felette híresek, s a törökországi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül; ezenkívül majd csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikatumokat és a koloniális portékákat.” FÉNYES 1836, 67.

¹⁷ 1715-ben még a következő állapotokkal találkozunk: „Ez a helység, bár városnak számít errefelé, nem több egy mintegy száz szétszórt zsúpfedeles házból álló falunál. Van itt az obszerváns ferenceseknek egy kis kolostora, az ő templomukba jár az egész város. Kőből vagy téglából való épületet sehol se láttam, kivéve egy kis kápolnát és a császári söraktárat – e hasznos árunak a monopóliuma ugyanis a császáré az uralma alá tartozó összes országban.” Angol és skót utazók 103–104.

¹⁸ KÉRINGER 2006, 300.

¹⁹ FALLENBÜCHL 1943, 186.

²⁰ TÓTH 1990, 223.

²¹ A kanizsai ferencesekről az első jelentős, ám adataiban erősen megkérdőjelezhető munka: HALIS 1899 (a problémákra már felfigyelt a kutatás: KÉRINGER 2006, 303.), továbbá TAKÁCS – PFEIFFER 2001, passim, valamint SIPTÁR 2010, 78–82.

²² A piaristák megtelepedéséről és korai működéséről: PAP 1880; KOTNYEK 2006, 380–390; DEGRÉ 1990, 9–19.; KALCSOK 1896, 3–97; 3–29.

²³ A területi vitáról részletesen: BARBARITS 1929, 237–238; PEHM 1934, 273–295; KÉRINGER 2006, 306–307; MOLNÁR 2012, 51; HERMANN 2015, 36.

²⁴ HERMANN 2015, 131. 1778-ban a vizitáció szerint a következő plébániák tartoznak a kanizsai esperesi kerülethez: Kanizsa, Szentpéterúr, Palin, Homokkomárom, Gelse, Hahót, Szentlászló, Csács, Szentivány, Csatár. VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis, Index

²⁵ „In matre Canisa numeratur animae confessionis capaces 2249, incapaces 879, in toto 3128, omnes religionis Catholicae.” VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 224.

²⁶ 1778-ban a statisztikai adatok szerint Kanizsán 3588 fő élt. RÁBAVÖLGYI 2006, 124.

²⁷ 1770-ben 252 adózó zsidó izraelita vallású ember élt a városban. KÉRINGER 2006, 321., valamint KOSTYÁL 2006, 345.

²⁸ KÉRINGER 2006, 326.; KOSTYÁL 2006, 345.

²⁹ FÓNYAD 1991, 4.; JÁNI 2004, 25. és NÉMETH 2004, 101.

harang hívta imára a híveket. Ezek eltérő méretűek és súlyúak voltak.³⁰

A templom patrónusi jogait a földesúr, Batthyány Ádám bírta,³¹ az adminisztrátora pedig a 36 éves Herczer Ince gvárdián volt, aki németül, magyarul és horvátul is tudott.³² A szükséges liturgikus könyvekről a konvent gondoskodott, az anyakönyveket pedig szorgalmasan vezették.³³

A szerzetesek minden nap celebráltak misét, akik a szent olvasmányért 40 dénárt, az énekért 1 forintot fogadtak el, a szent énekeket pedig minden vásár- és ünnepnap a népért ajánlották fel.³⁴ 10 órakor kezdődött a mise mind télen, mind pedig nyáron. A vizitátor szerint a betegek kenetét is a legközelebbi templomban, tisztelettel vitték ki, és odafigyeltek arra, hogy az örökmécses éjjel-nappal égjen. Kéthetente tartottak szentségimádást és újítták meg az oltáriszentséget, új ostyákat pedig hétnaponta készítettek, és azokat az előírásnak megfelelően száraz helyen tárolták.³⁵

A plébánusi jövedelem szabályozva volt, évi biztos 44 forintos keresetet jelentett. Ezen kívül 30 pozsonyi mérő búza formájában terményellátmányt is kapott, amit a stóladíjak egészítettek ki.³⁶ A templom adminisztrátora ezen kívül egy hold földdel rendelkezett, aminek az egyik része Szabó Márton, a másik rész Plander György³⁷ földjének szomszédságában feküdt.³⁸ A templomban a szentbeszédet három nyelven

mondták, magyarul, németül és horvátul, és azután délután háromkor a hitben tanulatlan fiatalokat oktatták e nyelveken. Ezen kívül litániákat és vesperásokat is tartottak, ahol a hívek is énekeltek.³⁹ A templomhoz plébániai épület nem tartozott,⁴⁰ az adminisztrátor atya a ferences konventben lakott. A plébánia területén hitehagyó nem volt, viszont akik az akkori adminisztrátor atya, azaz Herczer Ince hatására „az igaz hit felé” fordultak, azoknak a plébániai anyakönyvbe be lett vezetve az életkora és a születési helye megjelölésével a neve.⁴¹

A ferencesek mellett a piaristákról is megemlékezik a vizitáció, ám sajnos csak egy mondatban, nem részletezve a rend kanizsai jelenlétét. Így csupán annyit jegyeztek fel, hogy a piaristák rendjének is volt Kanizsán rendháza, de mindez a plébánia jogait nem sértette.⁴²

A vizitáció a templom mellett nyolc kápolnát is felsorol.⁴³ A legjelentősebb az 1764-ben a település közössége adományából épített, a piaristák által használt⁴⁴ kápolna, mely Nepomuki Szent Jánosnak volt szentelve.⁴⁵ A kápolnában négy oltárt, 3 kelyhet ugyanannyi tálkával („*calicem 3 cum totidem patenis*”), 3 *missaliát*, 3 *kazulát* mindenféle tartozékkal, 3 *albát*, 3 övet, 3 vállkendőt (*amictus*), 3 *purificatoriát* (a kehelyhez való kendőt), 3 *corporaliát* (ostyaabrosz), valamint 3 harangot is találunk.⁴⁶

³⁰ Volt köztük egy 593,6 kg-os (10 mázsa 60 font), egy 346,6 kg-os (6 mázsa 19 font), egy 271 kg-os (4 mázsa 84 font), egy 75 kg-os (egy mázsa 34 font), egy 106,4 kg-os (egy mázsa 90 font), és végül egy 25,2 kg-os (45 font) harang. Ezek közül a legkisebb a lélekharang (*agonisantium*) VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 217–218. A templomról részletesen: HORVÁTH – KOSTYÁL 1992, 3–21.; KÉRINGER 2006, 302–314.; KOSTYÁL 2006, 346–348.; TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 121–122. A korszak Zala megyei egyházi vonatkozású építkezéseiről átfogóan: KOSTYÁL 2004, 134–137.

³¹ VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 220. Batthyány III. Ádám († 1787) 1760-tól birtokolta a várost. KAPOSÍ 2003, 193.

³² VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 220.

³³ Uo. 220.

³⁴ Uo. 220.

³⁵ „*Ita etiam venerabile sacramentum singula altera hebdomada tam pro adoratione publica, quam etiam sacra fidelium communione noviter conficitur, et recentes hostiae intra quoslibet 8. dies praeparantur pro sacrificio missae, debitumque in locum et siccum reponuntur.*” Uo. 217.

³⁶ Keresztelésért 17 krajcár, házasságkötésért 2 forint, temetésért pedig 34 krajcár, etc. „*Titulo stolae ordinariae a baptisate solvuntur xr. 17, ab introductione puerperae xr. 3, neo-nuptiae xr. 7, copulatione matrimoniali flor. 2, a sepultura omnium sine discrimine xr. 34. Nomine liberae dupplum ordinariae ab iis exigitur, qui ultra stolam nihil annue pendunt.*” Uo. 221.

³⁷ A szakirodalomban ugyanerre a forrásra hivatkozva a földbirtokost tévesen Plauderként említik. KÉRINGER 2006, 308. Mindezt az is megerősíti, hogy 1799-ből ismerünk egy Plander József nevű városi tanácsagot (KAPOSÍ 2006, 22. és HALÁSZ 2006, 405.), valamint 1835-ből egy Plander Ferenc nevű ügyvédet és főjegyzőt (HALÁSZ 2006, 408.).

³⁸ „*Ager ad jura parochialia pertinens est unicus, constituens jugerum unum, situs est intra hortos fagopiraceos oppidanorum in vicinitate Georgii Plander ab una, et Martini Szabo ab altera parte, cultivatur autem propriis sumptibus p. administratoris parochiae.*” VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 221–222.

³⁹ VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 221.

⁴⁰ Ezt más forrás is megerősíti. DÉNESI 2006, 125.

⁴¹ „*Samuel Pettiger, Michael Jónás, Samuel Madarász, Florianus Schamuel et Mariana Kovácsévs.*” Uo. 224. A kanizsai ferencesek térítési tevékenységéről: TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 420–421.

⁴² „*Residet praeter reformatorem [sancti] Francisci etiam ordo religiosus Scholarum Piarum, qui jura parochialia non laedit, neque iisdem praejudicat.*” VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 218.

⁴³ 1824-ben már csak nyolc – név szerint is ismert – oltárt sorol fel a vizitáció. KÉRINGER 2006, 304.

⁴⁴ „*In hac capella Patres Scholarum Piarum absque praejudicio parochialium jurum divina peragere solent*” VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 218.

⁴⁵ „*Sancto Joanni Nepomuceno dicata*” Uo. 218. Az 1747-es vizitációban már említenek egy Nepomuki Szent János-kápolnát a temetőben, ami valószínűleg a felső templom környékén lehetett. KÉRINGER 2006, 314. Feltehetően azért, mert közben megnagyobbították és kőből újjáépítették. A kápolnáról részletesen: TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 123.; SIPTÁR 2010, 77.

⁴⁶ Az első 174,7 kg-os (3 mázsa 12 font), a második 90,7 kg-os (1 mázsa 62 font), a harmadik pedig 44,2 kg-os (79 font) volt. VÉL *Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis* 218.

A második kápolna a szegények ispotályához tartozott, és Szent Márton tiszteletére állíttatott.⁴⁷ A kápolnában a vizitáció leírása szerint volt egy kehely tálkával, kettő *corporale*, kettő *purificatorium*, egy *missalia*, egy *alba* (miseing), egy *humeralia* és egy öv. Mindezeket a ferencesek használták, akik itt vasárnaponként katekizmust oktattak és többnyire szombatonként misét celebráltak.⁴⁸

A harmadik kápolna Kiskanizsa területén állt, 1761-ben a lakosok alapították. A díszes oltárhoz három terítő is tartozott, valamint egy kehely a hozzá tartozó tálkával, 1 *ciborium*, 1 *monstrantia*, 4 *kazula* ugyanannyi *stólával*, karkendőkkel (*manipulus*), lepellekkel (*velum*) és szentségtartó erszényekkel (*bursa*), albával, vállkendővel és övvel (*cingulum*), valamint egy majdnem 63,8 kilogrammos (114 fontos) harang.⁴⁹ A kápolnában a hívekkel kötött megállapodás értelmében az adminisztrátor kötelessége volt az újholdi vasárnapot követő minden egyes vasárnapon szentmisét celebrálni és szentbeszédet mondani.⁵⁰

A negyedik kápolna a városon kívül, a szőlőhegyen állt, közadakozásból épült, s Szent György lovag és mártír volt a *patrocíniuma*.⁵¹ A jól épült oltárhoz tartozott három terítő és egy oltárterítő (*antependium*), egy kehely a hozzá való tálkával, egy *kazula* és kellékei, egy *alba*, egy *cingulum*, egy *amictus*, egy *purificatorium*, egy *corporale*, valamint egy kicsiny harangocská.⁵²

Az ötödik kápolnát a Szentháromság tiszteletére szintén a szőlőhegyen emelték, s benne egy jó állapotú oltár volt található három terítővel és egy oltárterítővel. Ezen kívül egy kehely a hozzá való tálkával, egy *kazula* minden hozzávaló felszereléssel, egy *alba*, egy öv, egy *amictus*, *purificatorium* és *corporale*, valamint e kápolnához is egy kicsiny harangocská („*campanula una exigua*”) tartozott.⁵³

A hatodik kápolna Szent Donát tiszteletére a szőlőhegyen épült, benne egy jó állapotú, három terítővel és egy oltárterítővel ellátott oltár, valamint egy kehely a hozzá való tálkával, egy *kazula*, egy *stóla*, egy *velum*, *bursa*, *purificatorium*, *corporale*, *amictum*, *alba*, és öv volt található, ezen felül pedig egy harangocská hívta itt is imára a híveket.⁵⁴

A hetedik, ismételten a szőlőhegyen épült kápolna Urunk Színeváltozásának („*in honorem Transfigurationis Domini nostri Jesu Christi*”) volt szentelve. Az előző kápolnához hasonlóan megtalálható volt benne egy jó állapotú oltár három terítővel és egy oltárterítővel, egy kehely a hozzá való tálkával, egy *kazula* a szükséges tartozékaival, valamint ezeken kívül egy *purificatorium*, *corporale*, *alba*, öv, *amictus* és egy kicsiny harang.⁵⁵ Annak ellenére, hogy a szőlőhegyen lévő kápolnák többé-kevésbé fel voltak szerelve, mindennapos istentisztelet mégsem folyt bennük.⁵⁶

A nyolcadik kápolnát pedig a város szélén („*ad finem oppidi*”) a Szent Kereszt tiszteletére építtette (újította fel) és adománnyal illően ellátta palini Inkey Boldizsár.⁵⁷ Ezt ismertette a szakirodalom a következőket írja: „*A kápolnával kapcsolatban az 1778. évi jegyzőkönyv írója elmondja, hogy Inkey Boldizsár a pálos rendnek akarta adni, de a pálosok – megegyezés eredményeként – végül is nem jöttek Kanizsára. (Ezzel kapcsolatban részletesebb forrás nem áll rendelkezésünkre, de Kanizsára jövetelüket valószínűleg a ferencesek akadályozták meg.)*”⁵⁸ Azonban a forrás megszóllaltatott része nem ezt mondja, hanem: „*Penes capellam hanc idem Dominus Inkey Eremitorium figere, ac fundare intendit, quod tamen citra praevium ordinarii positivum consensus facere eidem integrum non erit.*”⁵⁹ Tehát Inkey nem a pálosokat, hanem ferences remetét akart a kápolna gondozására hívni. Mindezt az is alátámasztja, hogy ezekben az években többször

⁴⁷ „*Secunda capella publica ad hospitale pauperum collocata est, dicata honori S[ancti] Martini...*” Uo. 218.

⁴⁸ „*In hac capella diebus dominicis catecheses Germanicae servantur per Patres Franciscanos conventus localis, sacrum vero diebus potissimum Sabbathi celebratur.*” Uo. 218. A szakirodalom azt állítja, hogy a kápolnában a ferencesek vasárnaponként németül miséztek. KÉRINGER 2006, 314.

⁴⁹ VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 218. Az 1816-os vizitációból kiderül, hogy Sarlós Boldogasszony tiszteletére alapították (KÉRINGER 2006, 314.), és a kiskanizsai plébánia *patrocíniuma* a mai napig a Sarlós Boldogasszony. Részletesebben: TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 123–124.

⁵⁰ VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 218–219.

⁵¹ „*dicata est honori S[ancti] Georgii militis et martyris*” Uo. 219.

⁵² Uo. 219.

⁵³ Uo. 219.

⁵⁴ Uo. 219.

⁵⁵ Uo. 219.

⁵⁶ „*In hac capella diebus dominicis catecheses Germanicae servantur per Patres Franciscanos conventus localis, sacrum vero diebus potissimum Sabbathi celebratur.*” Uo. 219.

⁵⁷ Ez az ún. lazsnaki kápolna. KOSTYÁL 2006, 351–352.

⁵⁸ KÉRINGER 2006, 315.

⁵⁹ VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 220.

is találkozunk ezzel az ötlettel.⁶⁰ Tehát a pálosok nem próbálkoztak ismét megtelepedni Kanizsán, a tévedés oka pedig az *eremitorium*, azaz remetek kifejezés téves értelmezésében keresendő.⁶¹ A jegyzőkönyv szerint *privatum oratorium*, azaz magánkápolna nem volt található a városban.⁶²

Bár külön iskolaépülettel nem rendelkezett a plébánia, de iskolamesterrel Fekete György személyében (*scholae-rector*) igen, aki a hitvallást már letevő („*fidei professionem deposuit*”) 26 éves *rhetor absolutus* katolikus volt.⁶³ A vizitátor szerint az erkölcsi dicsőre méltóak, és az iskolamesteri feladatok mellett az ő dolga volt a harangozás és az éneklés is.⁶⁴ Éves 30 forintnyi biztos jövedelmét a településtől kapta, ezt egészítették ki az egyéb juttatások (például a harangozásért járó 6 forint) vagy az olyan különböző stóladíjak, mint például a halotti misén való éneklésért járó 15 krajcár és a kihirdetési cédula megírása után járó 10 krajcár. Mezővel nem rendelkezett, de másfél pozsonyi hold földje volt a Szentgyörgyvári út mellett.⁶⁵

Az anyaegyházhoz több filia tartozott,⁶⁶ részletesebb információt azonban csak Szentmiklósról⁶⁷ és Bagoláról tudunk meg a forrásból.⁶⁸ A Festetich Kristóf által 1763-ban „*e solidis materialibus*” épített szentmiklósi templom *patrociniuma* Nagyboldogasszony (Mária mennybevétel, *Assumptio Beatae Mariae Virginis*) volt. Felszereltségét illetően megtalálható volt benne két kehely tálkával, egy *ciborium*, öt *kazula* ugyanannyi stóllával, *manipulummal* és *velum-*

mal, szentségtartó erszény, *purificatoria* és *corporalia*, valamint két harang.⁶⁹ Misét a kanizsai ferencesek tartottak, a stóladíjak pedig az anyaegyházhoz hasonlóak voltak.⁷⁰ A szentmiklósi iskolaigazgató a 23 éves, katolikus, *rhetor absolutus*, erkölcsös magaviseletű Violányi József volt, aki a tanítás mellett az éneklési és harangozási feladatokat is ellátta. Évente 12 forintot és 50 dénárt, valamint búzából 13,5 pozsonyi mérőt kapott a földesúrtól, a közösségtől pedig ugyanannyi pénzt és gabonát. Stóladíjakban szintén részesült, emellett földekkkel is rendelkezett.⁷¹ Az iskola épülete fából épült, jó állapotban találták, volt benne két szoba (*cubiculum*), két kamra (*camera*), egy konyha (*culina*) és egy istálló (*stabulum*), az esetleges felújításról és helyreállításról a híveknek (*parochianis*) kellett gondoskodnia.⁷² A másik filia, Bagola pedig az anyaegyháztól egy órányi távolságra, Szentmiklós mellett feküdt, és egy darab egy mázsás, azaz 56 kilogrammos harangja volt.⁷³ Miklósfán 829 felnőtt, 667 gyermek, azaz összesen 1496 katolikus élt, valamint 17 ortodox (*schismatici*) és 208 zsidó.⁷⁴ Ezzel ellentétben 1771-ben 889 katolikus és 2 evangélikus lakost, közel tíz évvel később pedig 752 főt írtak össze.⁷⁵ Ehhez képest a forrásunkban szereplő népességlétszám módfelett magasnak tűnik, aminek az oka többek közt az lehet, hogy a közel másfélezres létszámba beleszámolták a többi filia lakosságát is, bár a szám így is túl magasnak tűnik.⁷⁶ Bagolán 82 felnőtt (aki vehet magához szentséget) és 34 gyermek, 94 katolikus, és 22 akatolikus

⁶⁰ Dénesi Tamástól tudjuk, hogy 1774-ben Inkey már megírta a vikáriusnak, hogy a kápolna felépült és mellette remeteséget akar alapítani. Ennek hatására Lincz András szeretett volna itt remetéskedni, tehát Inkey kérte a vikáriust, hogy Lincznek adjon engedélyt a noviciátus elvégzéséhez, utána pedig a remeteség betöltéséhez. Ezt követően Inkey 1780. február 8-án a püspöknek címzett levelében panaszkolt, hogy a négy stációval felállított kálváriához sereglő népek nincs gondozója, ezért szeretne remetét küldetni Kanizsára, ami a remeteségeket felosztató királyi rendeltetés miatt végül nem sikerült neki. DÉNESI 2006, 98., 104., 110.

⁶¹ Ugyanis e szó hasonlóságot mutat a pálos rend latin nevével (*Ordo Fratrum Sancti Pauli Primi Eremitae*), s talán az is megtévesztő lehetett, hogy e szót nagybetűvel írja a forrás. Emellett tudunk arról, hogy Inkey Nagyrecsére szervitákat akart telepíteni, ám a kanizsai ferencesek ezt megakadályozták. DÉNESI 2006, 113.

⁶² VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 220.

⁶³ Uo. 222.

⁶⁴ „...*officio suo tam in institutione juventutis, quam etiam cantu satisfacit, non minus et in pulsu campanarum, qui contra imminentes tempestates ad eum pertinet, cum satisfactione populi munus exequitur. Mores ejusdem laude digni, nec ullo vitio notati.*” Uo. 222.

⁶⁵ Uo. 222.

⁶⁶ Takács Ince és Pfeiffer János szerint 1778-ban a következő filiák tartoztak Kanizsához Szentmiklóson és Bagolán kívül: Sánc, Fakos, Móri-hegy, Palin, Lazsna és Kiskanizsa. TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 277.

⁶⁷ A mai Miklósfő a 20. század közepéig Somogy megyéhez tartozott, majd Zala megyéhez csatolták, jelenleg Nagykanizsa része. CZUPI – KARDOS 2006, 567.; CZUPI – KARDOS 2014, 712.

⁶⁸ Bagola a 20. század közepéig Somogy megyéhez tartozott, majd Zala megyéhez csatolták, jelenleg Nagykanizsa része. KARDOS 2006, 589.; KARDOS 2014, 738.

⁶⁹ Az egyik 92,4 kg-os (egy mázsa 65 font), a másik 83,4 kg-os (egy mázsa 49 font) volt. VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 223. Az 1748-as vizitáció egy nagyjából 50 fontos harangról (TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 124.), 1763-ban Kardos egy 265 és egy 148 kg-os harangról tud. KARDOS 2006, 579.

⁷⁰ VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 223.

⁷¹ Például többek között 7 krajcár járt a temetésért, a temetési harangozásért pedig 10 dénár. A földjeit illetően volt hajdinas és veteményes terület. Uo. 223.

⁷² Uo. 224.

⁷³ Uo. 224.

⁷⁴ Uo. 224.

⁷⁵ CZUPI – KARDOS 2006, 569.

⁷⁶ Amennyiben viszont azt feltételezzük, hogy e két összeírásban csak a felnőtteket tüntették fel, a vizitáció által megadott - főleg a 829 fős felnőtt lakosságra vonatkozó - adatok máris elfogadhatónak bizonyulnak.

élt.⁷⁷ A nép az anyaegyházban és a filiákon is vallásos volt, a templomokat gyakran látogatták, az iskolaigazgató vezetésével a rózsafüzért és a szent énekeket, különösen a Szentháromságot dicsőítő tiszta hanggal mondták.

A 17-18. században a barokk vallásos élet jellegzetes megnyilvánulásai voltak a korban népszerű vallásos társulatok.⁷⁸ Mindezekre Kanizsán is találunk példát, a városban ugyanis két társulat működéséről is szólnak források, a Legméltóságosabb Oltáriszentség, valamint a Kordások társaságáról.⁷⁹ Míg az előző az adminisztrátor atya, addig az utóbbi a helyi ferences konvent irányítása alatt állt.⁸⁰ Ezen kívül a városban működött egy szegénykórház (*hospitale pauperum*) is, amit 1766-ban sárdi Somssich Antal⁸¹ alapított, és palini Inkey Boldizsár 1000 forinttal támogatta a működését, valamint kapott több kisebb összeget is egyéb adakozóktól, ami összesen 307 forintot tett ki.⁸²

Végezetül kitér a vizitáció a bábákra (*obstetrices*) is, akikből összesen hét működött a városban. Mindegyikük katolikus és rendes életű volt, valamint ki voltak oktatva arra, hogy szükség esetén a keresztséget

kiszolgáltathassák. A városban külön sírásó (*vespilo*) nem volt alkalmazásban, hanem a hívek látták el e feladatot a felszentelt és körülkerített temetőben.⁸³

Összegzőképpen elmondható, hogy a hosszú 18. század Kanizsa számára nemcsak a közigazgatási újjászervezést, a népességszám folytonos növekedését, a városi és kereskedelmi jelleg egyre erősödő megnyilvánulásait, hanem a reformáció terjedése és a török hódoltság miatt összeroppant egyházszerkezet reorganizálását is elhozta. Eme vizitáció segítségével e virágzó barokk katolicizmus utolsó éveibe nyerhetünk nem teljes, ám viszonylag átfogó bepillantást, amelyet a jozefinista egyházpolitika gyökeresen átváltoztatott, teljesen új felekezeti-egyházi viszonyokat teremtve ezáltal Kanizsán is.

Írásunkban csupán a szűken vett vizitációból ki-nyerhető, Kanizsára vonatkozó forrásokkal foglalkoztunk.⁸⁴ Mindennek az eddigieknél még alaposabb, széles körű feldolgozása, kontextusba helyezése a jövőbeli kutatás feladata, amely az egész egyházmegyre kiterjedő vizitáció kiadásával remélhetőleg – nem csak Kanizsa tekintetében – új lendületet nyer.

⁷⁷ „*In filiali Bagola capaces confessionis 82, incapaces 34. Ex quibus religionis Catholicae sunt 94, acatholici 22.*” VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 224. A bagolai akatolikusok evangélikus vallásúak voltak, s a surdi, majd az iharosberényi egyházhoz tartoztak. KARDOS 2006, 592.

⁷⁸ Ld. TÜSKÉS – KNAPP 2001, 267–297., valamint KÁDÁR 2014, 1229–1272., a legújabb esettanulmány a témában: SZULY 2016

⁷⁹ A kordásokról tudjuk, hogy 1749-ben Assisi Szent Ferenc tiszteletére oltárt állítottak a ferences templomban. TAKÁCS – PFEIFFER 2001, 122.; KOSTYÁL 2006, 346.

⁸⁰ „*Confraternitates sunt duae: una perpetuae adorationis Sanctissimi Sacramenti sub directione p. administratoris, altera Cordigerorum sub curam conventus localis pp. Franciscanorum.*” VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 225.

⁸¹ Somssich (A forrásban: Antonius Somsics de Sárd) Zala és Somogy vármegyékben jelentős birtokkal rendelkező somogyi alispán, királyi személynök. KAPOSÍ 2006, 26–27.

⁸² „*Datur etiam hospitale pauperum anno 1766^a pia munificentia Illustrissimi D[omini] Antonii Somsics de Sárd erectum, ac subinde eadem liberalitate Spectabilis Domini Balthasari Inkey de Pálin, summa fundationali 1000 florenorum donatum, ac tandem plurium fidelium oblatis in summa 307 florenorum auctum. Administratio tota cum obligatione ratiocinandi dominio terrestri, est penes ipsam oppidianam communitatem.*” VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 224. A város szegényházáról részletesen: KAPOSÍ 2006, 26–28.

⁸³ „*Existunt in hac parochia 7 obstetrices Catholicae omnes, et adjuratae, ad rite, valideque baptisandum pro necessitatis casu sufficienter instructae, prout et locus opportunus, benedictus ac extra septa ecclesiae oppidique positus pro inhumandis mortuis. Nulli autem vespilones, quibus ex officio incumbet defunctos sepelire, sed officium hoc charitatis sibi invicem fideles praestant.*” VÉL Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis 225. A bábák működéséről és feladatairól: DÉNESI 2006, 94–95.

⁸⁴ Bár Kanizsa tekintetében, mint láthattuk, e vizitációt már részleteiben felhasználták, a környező települések történetét illetően számtalan eddig nem ismert információt hordozhat, történetesen pl. Palinról, Hahótról, Surdról, etc. Emellett érdemes lenne e forrás adatait összevetni a korszakban kelt, más egyházmegyében készült vizitációs jegyzőkönyvekkel, például az esztergomi érsekség egyházainak jegyzőkönyveivel, melyek részben ki is vannak adva. TOMISA 1997

Levéltári forrás

- VÉL
 Visitatio canonica archidiaconatus
 Érseki és Főkáptalani Levéltár, I.01.08. (Visitationes
 canonicae), Visitatio canonica archidiaconatus Szaladiensis (14. kötet), 217–225.

Irodalom

- Angol és skót utazók
Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). (Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Gömöri György) Budapest, 1994.
- ANTALFFY 1982
 Antalffy Gyula: *Reformkori magyar városrajzok*. Budapest, 1982.
- BARBARITS 1929
 Barbarits Lajos: A kanizsai egyházak története. In: *Nagykanizsa*. (Szerk.: Barbarits Lajos) Budapest, 1929. 233–262.
- C. TÓTH 2014
 C. Tóth Norbert: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. *Egyháztörténeti Szemle* 2014/1, 3–23.
- CZUPI – KARDOS 2006
 Czupi Gyula – Kardos Ferenc: Miklósfa története (1690–1848). In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 565–585.
- CZUPI – KARDOS 2014
 Czupi Gyula, Kardos Ferenc: Miklósfa története 1850–1945 között. In: *Nagykanizsa városi monográfia* III. (Szerk.: Kaposi Zoltán) Nagykanizsa, 2014. 705–733.
- DEGRÉ 1990
 Degré Alajos: A Nagykanizsai Piarista Gimnázium története 1765-től 1919-ig. In: *Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 225. évfordulójára*. (Szerk.: Ördög Ferenc, Szabonyi Mária) Nagykanizsa, 1990. 9–19.
- DÉNESI 2006
 Dénesi Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. [doktori disszertáció, ELTE BTK] 2006.
- DÓKA 1997
 Dóka Klára: Egyházlátogatások Zala megyében 1848 előtt (18-19. századi vizitációk, különös tekintettel a Veszprémi Érseki Levéltár dokumentumaira). *Zalai Múzeum* 7, 1997. 51–56.
- FALLENBÜCHL 1943
 Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Budapest, 1943.
- FÉNYES 1836
 Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak állapota statisztikai és geographiai tekintetben* I. Pest, 1836.
- FÓNYAD 1991
 Fónyad Pál: *A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története*. Nagykanizsa, 1991.
- HALÁSZ 2006
 Halász Imre: Nagykanizsa önkormányzata a 19. század első felében. In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 397–453.
- HALIS 1899
 Halis István: *A ferencesrend kanizsai zárdája, tanulmány Kanizsa történetéből*. Nagykanizsa, 1899.
- HERMANN 2015
 Hermann István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*, Veszprém, 2015.

- HORVÁTH – KOSTYÁL 1992
Horváth György – Kostyál László: *Nagykanizsai alsóvárosi templom*. Nagykanizsa, 1992.
- JAKÓ 2016
Jakó Zsigmond: A török kor településtörténeti változásai és következményeik. In: *Írás, levéltár, társadalom – Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. (Szerk.: Jakó Klára, Dáné Veronka, Fejér Tamás) 2016. 542–549.
- JÁNI 2004
Jáni János: *A Somogy-zalai Evangélikus Egyházmegye és gyülekezeteinek története*. Kaposvár, 2004.
- KÁDÁR 2014
Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok*, 2014/5. 1229–1272.
- KALCSOK 1896
Kalcso Leó: A nagykanizsai kath. főgymnasium története. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykanizsai kath. főgymnasium értesítője az 1895–96-iki tanévről*. Nagykanizsa, 1896. 3–97.
- KANÁSZ 2014
Kanász Viktor: Jezsuiták a török kori Kanizsán. In: *Társadalom- és életmódtörténeti kalandozások térben és időben a nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*. (Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna) Piliscsaba, 2014. 55–63.
- KAPOSI 2003
Kaposi Zoltán: Földbirtok és társadalom Kanizsán (1690–1811). *Zalai Múzeum* 12. Zalaegerszeg, 2003. 191–208.
- KAPOSI 2006
Kaposi Zoltán: Kanizsa önkormányzatának működése a 18. században. In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 13–56.
- KARDOS 2006
Kardos Ferenc: Bagola, Sánc és Fakos története (1690–1848). In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 587–600.
- KARDOS 2014
Kardos Ferenc: Bagola, Sánc, Kis- és Nagy-fakos története (1848–1945). In: *Nagykanizsa városi monográfia* III. (Szerk.: Kaposi Zoltán) Nagykanizsa, 2014. 735–751.
- KÉRINGER 2006
Kéring Mária: Nagykanizsa egyházai 1690–1848. In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 197–240.
- KOSTYÁL 2004
Kostyál László: A barokk Zalában. In: *Zala megye ezer éve*. (Szerk.: Vándor László) Zalaegerszeg, 2004. 133–141.
- KOSTYÁL 2006
Kostyál László: Nagykanizsa művelődéstörténete (1690–1849). In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 341–369.
- KOTNYEK 2006
Kotnyek István: Nagykanizsai iskolák (1690–1848). In: *Nagykanizsa városi monográfia* II. (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 371–395.
- MOLNÁR 1998
Molnár Antal: A veszprémi egyházmegye a hódoltság idején. In: *Veszprém a török korban*. (Szerk.: Tóth G. Péter) Veszprém, 1998. 70–90.
- MOLNÁR 2012
Molnár Antal: *A Zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Budapest, 2012.
- NÉMETH 2004
Németh József: A reformáció. In: *Zala megye ezer éve*. (Szerk.: Vándor László) Zalaegerszeg, 2004. 97–101.
- NYIKUS 2006
Nyikus Norbert: A veszprémi püspökség állapota Bajzáth József püspökségének kezdetén, 1777. *Egyháztörténeti Szemle* 2006/1, 110–125.
- PAP 1880
Pap János: A nagykanizsai kath. főgymnasium és a k. r. társház vázlatos története. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykanizsai kath. főgymnasium értesítője az 1879–80-iki tanévről*. Nagykanizsa, 1880.
- PEHM 1934
Pehm József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.

- PFEIFFER 1947
Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye leg-
régbbi egyházlátogatásai (1554–1760)*. Veszprém, 1947.
- RÁBAVÖLGYI 2006
Rábvölgyi Attila: Kis- és Nagykanizsa demográfiai változásai (1690–1849). In: *Nagykanizsa városi monográfia II.* (Szerk.: Lendvai Anna, Rózsa Miklós) Nagykanizsa, 2006. 113–149.
- RÓZSA 1993
Rózsa Miklós: *Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690–1700 között*. Nagykanizsa, 1993.
- RÓZSA 2000
Rózsa Miklós: *A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége báró Gracich Jakab földesurasága idején (1704–1717)*, Nagykanizsa, 2000.
- SIPTÁR 2010
Siptár Dániel: Kolostoralapítások és szerzetesi lelkipásztorkodás a Veszprémi Egyházmegye török alól felszabadult részein. *Megyetörténet, egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* (Szerk.: Hermann István, Karlinszky Balázs) Veszprém, 2010. 69–102.
- SZ. SIMON 2014
Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014.
- SZITA 1994
Szita László: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről, 1688–1690. *Somogy megye múltjából* (Levéltári Évkönyv 25.). Kaposvár, 1994. 51–124.
- SZULY 2016
Szuly Rita: Adalékok a győregyházmegyei laikus vallásos társulatok történetéhez. A soproni Congregatio Agoniae Christi (1661–1778). In: *Primus inter pares. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára.* (Szerk.: Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám) Győr, 2016. 495–519.
- TAKÁCS – PFEIFFER 2001
Takács J. Ince – Pfeiffer János: *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17-18. században I-II.* Pápa – Zalaegerszeg, 2001.
- TOMISA 1997
Tomisa Ilona (Válogatta, sajtó alá rendezte és bevezette): *Visitatio Canonica*. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779. Budapest, 1997.
- TÓTH 1990
Tóth István György: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házáinak összeírása (1690), *Zalai Múzeum* 2, 1990. 221–230.
- TÓTH 2007
Tóth Krisztina: Katolikus és protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvek. *Levéltári Szemle*, 2007/3, 49–70.
- TÜSKÉS – KNAPP 2001
Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században: források, formák, közvetítők*. Budapest, 2001.
- VÁNDOR 1994
Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Nagykanizsa városi monográfia I.* (Szerk.: Béli József, Rózsa Miklós, Rózsáné Lendvai Anna) Nagykanizsa, 1994. 217–424.
- Veszprémi Egyházmegye 1997
Veszprémi Egyházmegye. (összeállította: Dóka Klára) Budapest, 1997.
- Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738-1742
Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738-1742. (A bev. tanulmányt írta és a forrásokat közreadja: Gözsy Zoltán, Varga Szabolcs) Pécs, 2009.

The ecclesial life of Nagykanizsa in the light of canonica visitatio written in 1778–1779

It is a well known fact that canonica visitatio preserved in archives are valuable historical sources for researchers. An excellent example for this is a canonica visitatio written in Latin in 1777-79, estimating the conditions of the diocese of Veszprém. The source deals in detail with the towns of the region, among others with Kanizsa (Nagykanizsa) as well. The document analyses the population and the ecclesiastical relationships of the well developing town: the parish, the chapels and the facilities of all of these. It discusses the everyday procuration and

operation of filias of the parishes, such as Szentmiklós (Miklósfa) and Bagola, as well as the operation of the local Franciscans, Piarists and of secular religious companies and schools. The substantial foundations of all of them (like salaries, estates, stole fees, etc.) are also incorporated. This paper aims, with the aid of these rich and until now unpublished sources, to delineate the spiritual, cultural and financial conditions of the parish of this town, in order to increase our knowledge regarding the religious life of Kanizsa in the baroque epoch.

Translated by Viktor Kanász

Berki Márton – Berki Szilárd

Egy „csinált város” téglái – Téglagyártás Zalaegerszegen¹

Bevezetés

Tanulmányunkban helytörténeti és ipartörténeti munkákon, térképeken, levéltári forrásokon és egyéb írásos emlékeken keresztül igyekszünk bemutatni a zalaegerszegi téglagyártás különböző időszakait és a helyi gyártók termékeit, vagyis a településen ezidáig fellelt bélyeges téglákat. A török időkig jelentősebb (Nagy-)Kanizsával szemben a zalai megyeszékhely gyakran „csinált városként” aposztrofált település, amely valóban csak a 20. század folyamán vált a Nyugat-Dunántúl jelentős városává. Fejlődése ugyan részben már a 19–20. század fordulójától megindult, azonban leginkább a II. világháborút követő erőteljes iparosítás következtében gyorsult fel; Zalaegerszeg 18. század közepétől napjainkig tartó népességszám-változásának dinamikája egyértelműen alátámasztja a település „csinált városi” jellegét (ld. az *1. képen*, amely egyúttal a helyi téglagyártás legfontosabb – a tanulmányban bemutatott – mérföldköveit is ábrázolja). Más településekhez hasonlóan természetesen a zalaegerszegi téglagyártás története is eltérő mértékben dokumentált; míg bizonyos epizódjairól és szereplőiről számos forrás áll rendelkezésre, addig másokról (főként a korábbi időszakokból) mindössze rövid említések maradtak ránk.

A legkorábbi idők és a Zalaegerszegen is fellelhető uradalmi téglák

Annak ellenére, hogy Göcsej jellemzően agyagos talaja alkalmas volt a téglakészítésre, a térséggel fog-

lalkozó néprajzi és helytörténeti munkák² tanúsága szerint a középkor évszázadain átívelve egészen az 18. század közepéig a sövény- és faépítkezés dominált a térség paraszti építőkultúrájában. A 18. század második felének írásos dokumentumaiban azonban az alapvetően továbbra is földfalú épületek építőanyagai között a tömött föld mellett fokozatosan egy másik építőanyag is elkezdett megjelenni: a nyers- vagy égetetlen téгла. A Göcsejben is „mórtégla” vagy „muglitégla” néven ismert építőanyag készítése során az agyaghoz pelyvát és töreket kevertek, majd ebből a masszából jó minőségű mórtéglát tömtek, amelyet a napon szárítottak ki. Sokáig marginális szerepét ugyanakkor jól jelzi, hogy még a jóval későbbi, 19. századi vagyonszézírások és leltárak tanúsága szerint sem teljes lakóépületek, hanem inkább egyes épületrészek vagy helyiségek kiegészítő építőanyagaként használták a mórtéglát. (1843-ban például a Zalaegerszeggel szomszédos Alsónemesapátiban említenek egy mórfalú épületet, melynek szegényes hagyatéki leltárában „egy mórból álló szoba, konyha, sövényistálló, szekérszín, hidas ól, a falban egy almárium és fogas” szerepel³.) Szintén házi égetésű téglára utalhat a „mezőtégla” kifejezés, melynek példaként számos vagyonszézírás „mezőtéglából épített” házat említ. Göcsej paraszti építészetében az égetett téгла csak később, mindössze a 19. század derekától vált gyakori(bb) építőanyaggá. Ebben az időszakban a Monarchia osztrák területeiről – elsősorban a stájer vidékekről – vándorközművesek és -ácsok, valamint olasz téglavető vándormunkások érkeztek a nyugat-dunántúli falvakba, s minden bizonnyal ők építették a térség első falusi téglaházait az 1870-es évektől.⁴

¹ Jelen tanulmány egy korábbi változata a Monarchia Bélyeges Téгла Gyűjtők Egyesületének „JELES TÉGLÁK, JELES EMLÉKEINK 11.” című kiadványában jelent meg (pp. 9–25.). A tanulmány elkészültét előremozdító információikért, tanácsaikért vagy egyéb módon nyújtott segítségükért köszönettel tartozunk Gecse Péternek, Herczig Bélának, Kissné Béres Katalinnak, Szendrői Gábornak, Varga Péternek és Wittmann Ferencnek.

² P. BÍRÓ 1988; 2003

³ BÍRÓ 2003, 29.

⁴ BÍRÓ 2003

Az égetett téglának a helyi népi építő kultúrában való viszonylag késői megjelenése ellenére jóval korábban, már a 17–18. században is működtek itt egyházi tégláégetők és nagyobb uradalmi téglavető, ezek azonban szinte kivétel nélkül a mezővárosi és uradalmi építkezéseket látták el téglával. Zalaegerszeg közvetlen környékén a Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképén két téglavető (Z.S. = Ziegelschlag) azonosítható (2. kép): egy az ún. Gálafej-majorban (a várostól délre), egy pedig az 1969-ben Zalaegerszeghez csatolt Ebergénytől délre. Figyelemreméltó azonban, hogy sem az ekkor nagy valószínűség szerint már működő – illetve a következő felmérés térképén már ábrázolt – botfai (Erdődy) uradalmi tégláégetőt, sem a jelenleg szintén a város részét képező Bozsok településen működő (egyházi?) téglavetőt nem jelöli a térkép.

Az Ebergény közelében jelzett téglavetőről nem állnak rendelkezésre információk (sem téglák), az egykor a Gálafej-majorban működőről viszont írásos és tárgyi emlékek (jelölt téglák) egyaránt fennmaradtak. Ez utóbbi téglavető a környék földbirtokosához, a Skublics családhoz köthető: a város déli térségében ma is többféle változatban fellelhető (domború és mélyített, valamint nagyobb és kisebb betűkkel ellátott) SI jelzésű téglák egyaránt őrizhetik Skublics Imre (1771–1830) jogász, ügyvéd, egykori Zala vármegyei főjegyző, vagy Skublics István (1826–1899) főszolgabíró, 1848-as őrnagy monogramját. Az ezeknél karakteresebb, domború ligatúrák SK G jelölésű darabok pedig vélhetően Skublics Gábor (1815–1873), Skublics István legidősebb testvérének nevét rejtik. A Skublics-féle „téglaszinyt” a Gálafeji-horgos és a postaút szegletében jelezték a korabeli funduális könyvek és térképek, s bizonyíthatóan egészen az 1900-as évek elejéig foglalkoztak itt tégláégetéssel. (Szakál helytörténeti kötete említést tesz egy idős hölgyről, aki a szerző gyermekkorában számolt be neki arról, hogy a 20. század elején itt dolgozott.⁵) Látható tehát, hogy még a 20. század első felében, a későbbi Skublics-le származottak tevékenységének is részét képezte a tégláégetés: a Zalaegerszeggel szomszédos – egykor ugyancsak Skublics-birtok – Babosdöbréte község 1933–34-ben épült templomához az akkori birtokos Skublics Cecília nemcsak a telket ajándékozta és a tető faanyagát biztosította, hanem egyúttal a család tégláégetőjében gyártott téglafuvarozását is ő végeztette. A

néhai földbirtokos asszony a templom mögött található kriptában nyugszik az angliai Bradfordban született férjével, Walter Barthelmes mérnökkel, az 1891-ben alapított első magyar fegyvergyár, a budapesti Fegyver- és Gépgyár Rt. (FÉG) jogelődjének létrehozójával. A Gálafej-majorban működő egykori tégláégető helyszíne jelenleg lezárt terület (3. kép), agyaggödrtét ezt megelőzően pisztoly-lőtérként használták.

Ugyancsak Zalaegerszeg mai területén, az 1981-ben a város részévé vált Botfán működött az Erdődy család uradalmi téglavetője, amelyben domború EU (valószínűsíthetően Erdődy Uradalom), illetve E-V megjelöléssel⁶ készültek téglák. Botfa az Erdődyek előtt, 1548-ig a Csatári Apátság birtoka volt, a család 1750 tájékán építette ma is álló kastélyát, akkor még csak földszintes formában. (Az építkezéshez a Szent Péter tiszteletére Csatárban emelt bencés kolostor romjainak anyagát is felhasználták.) Körülötte angolparkot alakítottak ki, amit a helyiek ma is „anglisnak” hívnak. Az épületegyüttes további érdekes történelmi vonatkozása, hogy 1867–1872 között az Erdődy családtól egy bizonyos Fackh Gedő Ottó, Zala vármegye akkori főpénztárnoka bérelte a birtokot, aki Pöltenberg Ernő Aradon kivégzett tábornok unokaöccse és egyben veje is volt. A bérbeadásoktól eltekintve az Erdődyek az 1750-es évekből építésétől kezdve egészen 1880-ig birtokolták a kastélyt, a család ekkor meg kívánt válni a botfai birtoktól. (Az EU és E-V jelzésű téglák tehát mindenképpen ezt megelőzően készültek.) A nagykanizsai Hirschel Áron jelentkezett vevőnek, de mivel zsidó volt, nem akarták eladni neki. (Sőt, egyes helytörténeti források tanúsága szerint a család tagjai egyenesen kijelentették, hogy bárkinek eladják, csak zsidónak nem.⁷) Mivel azonban nem akadtak további potenciális vásárlók, végül mégis megkötötték az üzletet, amelyhez Hirschel hitelt vett fel. Ugyanebben az időszakban épült a Zalaegerszeg–Rédics vasútvonal, az új tulajdonos pedig tagja volt a vasútépítő társaságnak. Az itteni bokáncsi erdőből kitermelt tölgy kitűnő talpfa-alapanyagának bizonyult az épülő vasúthoz, így a helyiek körében máig az a szóbeszéd járja, hogy Hirschelnek tulajdonképpen az uradalom egy kis területéből sikerült kifizetnie az adásvételhez felvett hitelt. Az új birtokos ezt követően korszerű gazdálkodást folytatott és jelentős fejlesztéseket hajtott végre az uradalom területén, továbbá az

⁵ SZAKÁL 2002, 81.

⁶ A latinhoz hasonlóan a régi magyar nyelvben sem tettek különbséget az „U” és a „V” betűk között (miként pl. az „I” és a „J” betűk között sem). Ez a latin írásbeliségből kialakuló (rég) magyar írásmód egészen 1832-ig használatban volt; a hasonló habitusú, anyagú, betűméretű téglákon a „V” betű a véleményünk szerint a régi módon íródott.

⁷ ZALAI NAGY 2008

eredetileg barokk stílusú kastély mindkét végét megtoldotta, valamint romantikus bástyát építtetett hozzá. Hirschel Áron örökébe fia, Salamon lépett, aki Hűvös József-re magyarosította nevét, azonban zsidó származása miatt 1944-ben a zalaegerszegi gettóba vitték, a kastély berendezését pedig a háború utolsó éveiben széthordták. 1945 után iskola működött benne, a hozzá kapcsolódó 979 katasztrális hold földterületet pedig 155 igénylő között felosztották, akik ezután mint egyénileg gazdálkodó kisparasztok művelték a földet. Ezzel a korábbi Erdődy uradalom története véget ért; az egykor itt működő tégláégető helyén jelenleg autóbusz-forduló található (4. kép), ezt megelőzően futballpálya volt.

A Skublics, illetve az Erdődy családok (uradalmi) téglavetői mellett vélhetően egyházi tégláégető működött a város egykori keleti határában található Bozsokon, ahonnan domború BOZSOK feliratú téglák kerültek elő. (Rendkívül erőteljes kontúrú jelölésüket tekintve valószínűsíthető, hogy a 18. század második felében, 19. század első felében vetették őket.) Az egyházi eredetet bizonyíthatja, hogy a bencés birtok Csács és Bozsok községek 1335-től egészen az államosításig a Zalavári Apátságához tartoztak. A török hódoltság idején mindkét falu elpusztult, a feljegyzések szerint 1723-ig állandó lakóik sem voltak. Az újonnan (részben németajkú lakossággal) benépesült falvakat 1888-ban Csácsbozsok néven vonták össze, a szomszédos Zalaegerszeg egyre nagyobb befolyása ellenére azonban az apátság szerepe ezt követően is olyannyira kiemelt maradt, hogy a település iskolája – katolikus elemi népiskolaként – az államosításig szintén hozzájuk tartozott, csakúgy, mint a jelenlegi Csácsi arborétum elődjének tekinthető apátsági csemetekert. (Csácsbozsok ezt követően, 1963-ban vált hivatalosan is Zalaegerszeg részévé.)

Végezetül, ugyancsak uradalmi tégláégetőkhöz köthető néhány Zalaegerszegen is fellelhető, azonban biztosan nem a településen gyártott bélyeges téglák. A ritkán a városban is előkerülő mélyített GES jelölésű téglák vélhetően Gróf Erdődy (IV.) Sándor (1865–1940) nevét viselik. Mivel életrajza szerint az 1880-as évek végéig közép- és felsőfokú tanulmányait folytatta és külföldi utazásokat tett, így valószínűsíthető, hogy a monogramját viselő téglák 1890 után készültek, vagyis akkor, amikor az előzőekben említett botfai

kastély már nem állt a kiterjedt rokonsággal rendelkező Erdődy család birtokában. (Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Gróf Erdődy [IV.] Sándor apja – a Jánosházán mintagazdaságot létrehozó Gróf Erdődy Ferenc – nevének kezdőbetűivel ellátott hasonló stílusú, GEF jelzésű téglák is ismertek.) Az Erdődy-téglák mellett domború koronás S jelölésű, vélhetően Báró loósi és egervári Solymosy Lászlóhoz (1832–1904) köthető téglák is megtalálhatók Zalaegerszegen. A Falk László néven született földbirtokos az eredetileg Hessen-ből származó Falk család nevét 1862-ben – két évvel a (nemestakácsi) Horváth Teréziával való házasságkötését követően – változtatta meg Solymosy Lászlóra. 1873-ban vásárolta meg a kívülről reneszánsz, belső árkaudvarán pedig barokk stílusjegyeket viselő, Zalaegerszegtől északra található egervári várkastélyt. 1881-ben nemesi címet kapott, nevét ettől kezdve „loósi és egervári” előnévvel használta, majd a családnak 1895-ben bárói címet adományoztak (amely évszámok egyúttal a koronás téglák datálásához is támpontot nyújtanak).

Eközben Zalaegerszegen: A téglagyártás kezdetei a településen

Az előzőekben tárgyalt Zalaegerszeg-környéki uradalmi és egyházi tégláégetéssel párhuzamosan, már részben a 18. század első, de különösen a második felében a településen belül is látványos változások zajlottak. Számos, a városképet ma is meghatározó épület ebben az időszakban készült el: a középkori egerszegi palánkvár helyén 1730–1732 között épült barokkos hatású (Régi) Vármegyeháza (amely jelenleg a Zala Megyei Bíróság épülete), a Kvártélyház tömbje, illetve a monumentálisnak ható Mária Magdolna-plébániatemplom épülete. A településen (nagyobb számban) gyártott téglákkal kapcsolatos első információk szintén ezekhez a beruházásokhoz – elsősorban a Kvártélyházhoz és a Mária Magdolna-plébániatemplomhoz, azok építéstörténetéhez – köthetők.

A Kvártélyház telkén korábban egy faépület állt, amely leégett, s ezután kapott megbízást Sodán Lajos helyi kőműves, hogy készítse el egy téglaház tervét. Az építkezés 1765-ben vette kezdetét, melynek tégláihoz bizonyíthatóan a szabók céhe által emelt Kálvária kápolna mögötti területről, a mai Május 1. liget

területéről termelték ki az agyagot (ennek eredményeként maga a liget lényegében egy észak-dél irányú hosszanti mélyedés), valamint a tégláégető is ott állt.⁸ Téglabélyeg innen – tudomásunk szerint – nem maradt fenn. Az így elkészült épületet 1773-tól fokozatosan vették birtokba, a ma látható szárnyak közül azonban ekkor még csak a keleti állt, amely az 1890-es évekig bővült a déli és az északi (ma a Zala Megyei Levéltárnak otthont adó) szárnyal, végül pedig a főútról nézve hátsó, nyugati szárnyal. A Kvártélyház nevet még Mária Terézia rendelete alapján kapta az épület, eredetileg ugyanis az itt állomásozó katonaság tisztjeinek szálláshelyéül szánták. E minőségében azonban mindössze néhány évig működött, ezt követően többnyire a megyei és városi közigazgatás hivatalainak adott otthont.

A Kvártélyház mellett a zalaegerszegi városképet mindmáig meghatározó másik fontos épület a település központjában álló barokk Mária Magdolna-plébániatemplom, melynek építése hosszú évtizedeken keresztül, 1747–1803 között húzódott. Építtetői a város akkori földesurai, kezdetben Padányi Bíró Márton, majd Koller Ignác veszprémi püspökök, 1803-as felszentelése azonban már Harrasi Herzan Ferenc szombathelyi püspök nevéhez fűződik, ugyanis időközben (1777-ben) Mária Terézia Zalaegerszeget is az újonnan alapított Szombathelyi Egyházmegyéhez csatolta. (Az előzőekben említett Csács és Bozsok községek azonban ekkor és ezt követően is a Zalavári Apátság birtokai maradtak.) A Kvártélyházhoz hasonlóan a templom építéséhez is külön tégláégetőt létesítettek, amelynek pontos helye nem ismert, azonban elképzelhető, hogy a közeli Kaszaházán állt (ld. később). Levéltári dokumentumok ugyanakkor beszámolnak arról, hogy 1760-ban egy bizonyos Németh János a Zala-réten azokat a fákat akarta a templom részére a téglakemencéhez kivágni, „melyek kérgét a varga mesterek lefejtették” (feltehetőleg tölgykéregről lehetett szó, amit a cserzéshez használtak). A csaláson rajtakapták, elfogták, szekereit és marháját pedig a források szerint Kisfaludba (a mai Zalaszentivánra) hajtották, majd három évig ott tartották.⁹

E fontos épületeken kívül a 18–19. század fordulóján a város polgári házai közül mindössze egyetlen volt kőház, amelyben patika működött. A szűk utcákból álló település szorosan egymás mellé épült házai-

nak döntő többsége tehát továbbra is tűzveszélyes, jellemzően zsúpfedeles, füstöskonyhás vályogház volt. Annak ellenére, hogy egy 1790-ben dúló tűzvész után megalkották a város első tűzvédelmi rendszabályát, egy 1805-ös tüzesetet követően pedig megszületett az első építési statútum, Zalaegerszeg 19. századi történetében számos további tűzvész pusztított. Ezek közül a legnagyobbak közvetlenül egymás után, mindössze néhány nap különbséggel, 1826. július 18-án és július 29-én törtek ki, melyek során szinte az egész város porig égett, a későbbiekben azonban paradox módon a helyi téglagyártás fellendüléséhez is jelentős mértékben hozzájárultak. Már-már misztikus felhangot ad a kettős tragédiának, hogy mindkét tüzesetet előre „bejelentették”.¹⁰ A feljegyzések tanúsága szerint 1826. július 8-án reggel valaki azt írta fel az egerszegi vendégfogadó kapujára, hogy tíz nappal később nagy tűz lesz a városban. A városbíró nem vette félvállról az üzenetet; nappal strázsák ellenőrizték az átutazók okmányait, éjszaka pedig tűzvigyázók járták a várost. A fenyegetés napjának reggelén, amikor legtöbben már azt gondolták, hogy semmi sem történik, aratni mentek az emberek. Délelőtt 10–11 óra között azonban egy szekérszínben felcsaptak a lángok, amelyek a szeles, száraz időben könnyen továbbterjedtek. 120 lakóház, 62 pajta, valamint 98 istálló vált a lángok martalékává. A lakóknak ezt követően szinte még felocsúdni sem volt idejük, amikor újabb – ezúttal német nyelvű – fenyegető levelet találtak a fogadó kapuján, mely szerint július 28-án ismét tűz lesz a városban. Aznap esett az eső, ám másnap délelőtt negyed 11-kor a város északnyugati részén, a püspöki major közelében ismét felcsaptak a „dühösködő lángok”. Ezúttal 147 ház, 80 pajta és 126 istálló égett le – lényegében azok az épületek, amelyek nem pusztultak el az első tűzvészben. A város tanácsa szándékos gyűjtogatásnak minősítette az eseteket, és megindult a találgatás azok okáról: volt, aki haszonszerzést látott a háttérben, illetve volt, aki egyenesen az akkor uralkodó Ferenc királyt gyanúsította a magyarok „nyomorgatásával”. A pusztító tűzvész(ek)ben nemcsak lakóházak és gazdasági épületek károsodtak, hanem a Mária Magdolna-plébániatemplom is, amelynek boltozata, valamint tetőszerkezete és toronysisakjai is komoly sérüléseket szenvedtek, harangjai pedig megolvadtak.

A város első átfogó rendezési terve még ebben az

⁸ MOLNÁR 2009

⁹ SZAKÁCS 2012, 51.

¹⁰ TÓDOR – PERESZTEGINÉ SZABÓ 2015, 11.

évben (1826-ban) elkészült Póka Antal megyei földmérő mérnök tervei alapján, melynek figyelembevételével immár téglá- és kőházakból építették újra a maival megegyező szerkezetű belvárost. A városi téglagyártás szempontjából azonban még a rendezési tervnél is fontosabb momentum, hogy a tűzvész után a zalaegerszegi károsultak téglaegetési engedélyt kértek Bőle András (1763–1843) szombathelyi püspöktől (5. kép). Bőle engedélyezte, hogy a városiak házaik felépítéséhez a település déli részén, az Alsóerdőn téglaegetőt állítsanak fel, saját költségükön. Az égetéshez szükséges faanyagot a környék nagy kiterjedésű erdősegeiből szerezhették be. Az évszázadok óta egyseges, zárt Alsóerdő tömbjének ez volt az első jelentős megbontása.¹¹ A helyszín-választás nem véletlen, ugyanis ezen a területen kiváló minőségű agyag áll rendelkezésre, amit az is bizonyít, hogy a városban dolgozó fazekasok rendszerint magas összegeket fizettek az Alsóerdőről elhordott földért.¹² Annak ellenére, hogy ez a téglaegető minden bizonnyal átmeneti jelleggel, mindössze néhány évig üzemelt (hiszen alapításának célja kimondottan a tűzvész[ek] által okozott károk helyreállítása volt), az Alsóerdő ezt követően is a város téglagyártásának kiemelt helyszíne maradt.

Ugyancsak lényeges, hogy a zalaegerszegiek ekkor nemcsak a téglaegetési engedélyt kapták meg a püspöktől, hanem a szegődményesek felfogadását is szabadon intézhette a városi közbirtokosság; az éjjeliőrök, mezőpásztorok, csordások, árokások, órácsok stb. mellett ilyenek voltak a téglások is. A levéltári források ettől kezdve számos, a téglagyártáshoz kapcsolódó tisztséget említenek,¹³ rendkívül sokféle formában; beszámolnak városi téglásmesterről, téglaszíni gondviselőről (vagy gondnokról), téglakezelőről, téglafelügyelőről (illetve az utóbbival egy ideig párhuzamosan létező téglaelenőről). A téglafelügyelői tisztség mindenkor viselője vélhetően a téglaegetéssel kapcsolatos ügyeket kezelte, valamint a téglásmester tevékenységét ellenőrizte. Önálló, kizárólag erre a célra rendszeresített tisztviselői vagy szolgai státusza azonban nem volt a városnak, így arra lehet következtetni, hogy a téglafelügyelői teendőket a közbirtokosság mellékesen valamelyik fizetett vagy tiszteletbeli tanácsosára ruházta, akik ezen (plusz) munkájukat

fizetség nélkül végezték.¹⁴

Itt szükséges utalnunk arra, hogy az 1826-os püspöki engedélyt követően alapított alsóerdei (közbirtokossági) téglaegető mellett Kaszaházán is folyt téglaegetés,¹⁵ 1839-ben és 1840-ben bizonyíthatóan, vélhetően azonban már ezt megelőzően, illetve ezt követően is. (Sőt, egy olyan magyarázat is elképzelhető, mely szerint a kaszaházi téglaegető még a püspöki engedéllyel alapított közbirtokosságánál is régebbi, s – a földrajzi közelségből adódóan – ez lehetett a Mária Magdolna-plébániatemplom építéséhez a 18. század közepén létrehozott égető.) Említése e két évből, a Zala vármegye ménese számára ekkoriban tervezett új ménesistállóval foglalkozó közgyűlési jegyzőkönyvekből maradt ránk.¹⁶ Ezek tanúsága szerint a Lótenyésztési Választmány 1838-ban tett javaslatára megnövelték a lóállomány létszámát, amelynek következtében azonban szűkösen bizonyult az addigi hely, így új téli istállókat kellett építeni. A Helytartó Tanács jóváhagyta a terveket és a költségvetést, továbbá 1839 tavaszán egyúttal arról is határoztak, hogy a vármegye ménlő-istállójához szükséges téglákat a korábban kijelölt Zalalövő helyett – a túlságosan nagy szállítási költségek miatt – helyben, Zalaegerszegen kell megvetni.¹⁷

A határozatnak eleget téve Zalabéri Horváth Vilmos (1802–1866) feljányolta, hogy a kaszaházi téglavetőjét valamennyi szükséges felszereléssel együtt rendelkezésre bocsátja, 1.000 téglánként 1 ezüstforintért. (Zalabéri Horváth az 1830-as évek elején az Egerszegi járás alszolgabírója volt, később – az 1840-es évek végén és az 1860-as évek elején – pedig a zalai másodalispáni tisztséget is betöltötte.)¹⁸ A téglaegetőn túl a téglását is átadta, ugyancsak az általa kialakított bér kifizetése mellett. A munkálatok megkezdésének előremozdítása érdekében Simon Mihály főszolgabíró arról is határozott, hogy a téglaegetéshez szükséges fát Széchenyi István baki erdejéből kell biztosítani, a favágás és a téglavetés felügyelőjének pedig Csillagh Lajos első alispánt bízták meg. Mivel a kaszaházi téglavető színnél rendelkezésre álló eszközök nem bizonyultak elegendőnek, ezért Bertalan Pál szolgabíró arra utasították, hogy a zalalövői égetőnél használt alkalmatosságokat (ládákat, talicskákat) Kaszaházá-

¹¹ SZAKÁCS 2012, 75.

¹² SZAKÁCS 2012, 103.

¹³ Ld. CSOMOR 2007, 25–26.

¹⁴ FOKI 2000

¹⁵ SZAKÁCS 2012, 89.

¹⁶ A kaszaházi téglaegetővel kapcsolatos jegyzeteinek rendelkezésünkre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondunk Kissné Béres Katalinnak.

¹⁷ KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1839. április 15. / 1337

¹⁸ MOLNÁR 2000

ra szállíttassa. Annak érdekében, hogy az adózókra minél kevesebb teher jusson, a határozat értelmében a téglavetéshez rabokat is alkalmazhattak.¹⁹

1840-ben már folyt a téglavetés, azonban kiderült, hogy az építésre eredetileg kijelölt helyen – ismeretlen okból kifolyólag – mégsem építhető fel az istálló. Zalabéri Horváth Vilmos ekkor úgy döntött, hogy a továbbiakban nem biztosítja a kaszaházi téglaegetőjét erre a célra, ezért ismét a szombathelyi püspökhöz folyamodtak. A püspök ekkor még mindig Böle András volt, aki az Egerszegi Uradalom alsóerdei birtokán – 1826 után 1840-ben újra – megengedte a téglavetést, azonban ehhez téglaszint kellett építeni és kutat ásni, továbbá egy „*értelmes téglás*” felvétele is szükséges volt.²⁰ A püspöki engedély és a vármegye határozata értelmében az Alsóerdőn megépítették a szint és a kutat, valamint felvettek egy olcsóbb téglást, akinek egyúttal az is a feladata volt, hogy a még Kaszaházán elkészült téglákat behordja a curiális ház udvarára.²¹

A korabeli dokumentumok ezt követően, az 1840-es évek elejétől kezdve már nemcsak tisztségeket, hanem konkrét személyeket is említenek az Alsóerdőn folyó téglavetésessel kapcsolatban. (Ez a téglaegető tehát már nem azonos az 1826-os tűzvészek által okozott károk helyreállításának céljából – ugyancsak Böle András közbenjárására – létrehozott égetővel.) Ismert például, hogy 1841–1844 között Varga György volt a téglakezelő (ugyanaz a forrás tisztségét téglaszíni gondviselőként is említi), 1845-től pedig Mantuano József. 1852-től a városi téglásmesteri megbízást Heschl Antal ollári tégláslegény nyerte el, akinek addigi jó magaviseletét és mesterségbeli jártasságát az ollári számtartó bizonyítványa igazolta. Fizetését az égetett téglá, illetve cserép mennyisége és fajtája alapján állapították meg. Két évvel később, 1854. január 1-jétől Jobszt György kaszaházi illetőségű téglásmestert fogadta fel a város. Jobszt alkalmazásának feltételeit már külön szerződésben rögzítették, fizetése pedig az elődjéhez hasonlóan szintén az égetett téglá és cserép fajtájától és mennyiségétől függött. Ezen kívül kukorica, krumpli- és káposztaföldet, valamint rétet is kapott használatra. Szerződése szerint „[e]zen *becses fizetésért ellenben köteles leend jó és alkalmas*

téglákat készíteni, annak rende szerint kiégetni, a lakházra és téglafára jó gondot viselni, különösen a lakházat tisztán tartani, elegendő emberekről gondoskodni, hogy a városi lakosok számára téglák elegendő számban készíttethessenek. A neki gondviselése alá átadandó eszközök és szerszámokról számolni és azokra jó gondot viselni, és mind az általa készített téglák jószágáról, mind pedig az eszközök és szerszámokról a felelősséget magára felvállolván, a várost mindenek eránt kármentesíteni tartozik”.²²

A kötelezettségek ilyen pontos leírását feltételezhetően a korábbi téglásmesterek hanyagsága tette szükségessé, továbbá erre utalhat az is, hogy a téglások viszonylag gyakran váltották egymást. Sajnálatos módon Jobszt Györgynek sem volt túl sokáig lehetősége a „*becses fizetés*” fejében feladatának teljesítésére, halála miatt ugyanis bő egy hónap múlva új téglást kellett keresni. A környéken valószínűleg nem találtak alkalmas személyt, ezért az 1854. február 25-i választmányi ülésen úgy döntöttek, hogy Kőszeg és Szombathely városok tanácsától kérnek segítséget. Ennek eredményeként 1854 márciusában már Brunner Ignác radafalvi tégláslegénnyel folytattak tárgyalásokat, s vélhetően ő is lett Jobszt György utódja. Látható tehát, hogy a téglavetésből származó bevétel biztosítása érdekében továbbra is igyekeztek hozzáértő téglásmestert szerződtetni. 1858 áprilisában Preisz Györgyre bízták ezt a feladatot, aki az égetett téglá és cserép mennyiségétől függő fizetésén túl – elődeihez hasonlóan – további juttatásokat kapott (tűzifát, a réten termő füvet stb.), sőt, ezeken kívül még egy lakás is a rendelkezésére állt az ún. téglaszíni házban.²³

A zalaegerszegi (közbirtokossági) téglagyártás a következő évben – 1859-ben – Járum Ferenc (1806–1863) tevékenysége révén kapott új erőre, azonban ugyanerre az évre vonatkozóan egyúttal bizonytalanság is mutatkozik az alsóerdei helyszínt említő forrásokban. Az eredetileg lakatosmesterként dolgozó, majd sokáig városbíróként Zalaegerszeg élén álló (valamint a helyi elemi iskolába járó szegény gyermekek tanszerrel való ellátása érdekében nagy értékben alapítványt létrehozó) Járum 1859. március 4-i előterjesztése szerint az Alsóerdőn sok elkorhadat,

¹⁹ KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1839. június 10. / 1914

²⁰ KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1840. február 15. (kisgyűlés) / 404

²¹ A ménlő-istállóhoz szükséges 136.000 db téglá ugyan már 1840-ben elkészült Kaszaházán, azonban csak 1843-ban találtak megfelelő helyet az építkezésre. Mivel 1844-ben még mindig nem kezdődött el a munka, így annak érdekében, hogy a téglákat az időjárás viszontagságai ne tegyék tönkre, a lakosok ne hordják el, és hogy a Házi pénztár számára némi bevételt szerezzenek, „*többitigérés*” útján kívánta eladni őket a közgyűlés (ld. KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1844. március 27. / 902). Végezetül, a történet előzményeihez kapcsolódva érdemes megjegyezni, hogy a már 1838-ban tervezett zalaegerszegi ménesiszálló még 10 év múltán, 1848-ban sem épült meg.

²² Idézi FOKI 2000, 89.

²³ FOKI 2000

száraz fa volt, amelyek szerinte csak tégláégetésre voltak alkalmasak, ezért egy (újabb?) tégláégető felállítását javasolta.²⁴ (Itt szükséges megjegyeznünk, hogy a tűzész által okozott károk helyreállítására 1826-ban létrehozott alsóerdei téglavető ekkor ugyan már nem működött,²⁵ azonban – mint láthattuk – 1840-ben újabbat alapítottak, szintén püspöki engedéllyel; ez utóbbi létrehozásától kezdve, az 1840-es és '50-es évekből folyamatosan vannak adataink az alsóerdei téglagyártáshoz kapcsolódó tisztségekről, illetve az ezeket betöltő konkrét személyekről.)²⁶ Levéltári források szerint Járum Ferenc tégláégető-létesítési javaslatát a város azzal a kitételrel fogadta el, hogy anyagiilag ugyan nem tudnak hozzájárulni, viszont az építés megszervezéséért cserébe Járum a majdani haszonból jutalmat fog kapni.²⁷ (Az új tégláégető első téglaszíni felügyelője szintén maga Járum Ferenc lett.) Az alapítás mellett egyúttal arról is határoztak, hogy a tégláégetéshez felhasználandó korhadtt, száraz fákat Smalkovits Mihálynak és Horváth Károlynak kell kijelölnie, bélyegeznie és megbecsülnie, akikhez 1860. január 19-én Molnár György is csatlakozott; a tégláégető részére végül 22 egészen elkorhadtt fát jelöltek ki, amelyet összesen 53 szekérnyire becsültek.²⁸

Az egyéb célokra nem alkalmas faanyag felhasználásának szükségessége mellett azonban az 1850-es években már az is kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy az egyre nagyobb mértékű alsóerdei tégláégetés következtében hamarosan fahiánnyal kell majd számolni. A tégláégető évi szükséglete ekkoriban 1.400 m³ faanyag volt, az Alsóerdőből pedig – szabályos kitermelés mellett – 1.000 m³-nél többre nem lehetett számítani.²⁹ Ennek megfelelően Járum Ferenc már a fent említett előterjesztése után jelezte, hogy ez az 53 szekérnyi famennyiség még a szükséglet felére sem elegendő, mivel a városban jelentősen megnőtt az igény a téglára és a cserépre. A tégláégetőnek ettől kezdve máshonnan, illetve pénzért kellett faanyagot vételeznie. Járum 1863-ban bekövetkezett halálát követően téglaszíni (és egyúttal erdő-) felügyelői tisztségét Horváth József vette át, aki azonban nem sokkal hivatalba lépését követően, 1863 áprilisában

már arról panaszkodott, hogy nem tudja megkezdeni a tégláégetést, mert nincs pénze favásárlásra. Ruzsics Károly ügyvéd, képviselő ekkor 200 forint kölcsönt ajánlott fel, a következő évben, 1864-ben pedig Reich József tárnoki fakereskedőtől vételezett a város 54 öl tölgyfa padlót, a feljegyzések szerint 40 forint 50 krajcárért.³⁰ Horváth József után, 1866–1867-ben Baján József lett a közbirtokosság alsóerdei téglafelügyelője, a korabeli dokumentumok tanúsága szerint azonban a probléma ekkorra sem oldódott meg, ugyanis ő sem tudta helyből fedezni a téglakemencéhez szükséges tűzifa-mennyiséget. Bajánnak botfai és (zala)besenyői fakereskedőtől kellett vásárolnia, valamint ezt követően is általános volt, hogy az égetéshez szükséges faanyag nem kizárólag az Alsóerdőről, hanem a város és tágabb környezetének egyéb erdeiből származott.³¹

1870-ben a téglaszíni felügyelő Lábodics József volt, valamint ugyanebből az évből ismert, hogy a tégláégetőhöz szükséges (immár nagyobb részét vásárolt) fa ára növekedett, ezért a kiégetett téglá és cserép árán is emelni kényszerültek. A megnövekedett faárakra adott (leleményes) válaszként számos zalaegerszegi lakos kezdte el az Alsóerdő fainak gallyait levagdosni, majd azokat „hulladékfa” néven a tégláégetőnek eladni, ezért határozatilag kellett kimondani, hogy a város erdejéből hulladékfa és gúzfenyő (boróka) elhordása tilos.³² Végezetül, a 19. század utolsó ismert alsóerdei téglaszíni felügyelői Hegedűs János és Baksay Ádám voltak, akik 1872–1874, illetve 1877–1879 között töltötték be a tisztséget.³³ (A zalaegerszegi városi közbirtokosság téglagyártáshoz kapcsolódó valamennyi ismert tisztségviselőjét a 6. kép foglalja össze.)

A város alsóerdei tégláégetőjét is működtető közbirtokosságról összefoglalóan kijelenthetjük, hogy az 1870-es évekre lényegében egy átfogó, igen hatékony gazdasági egységként működött, amely az akkori polgári(asodó) világ lehetőségeit maximálisan kihasználta, bevételeiből pedig kimondottan városi feladatokat is finanszírozott. Az egyébként erdőkre alapozott közbirtokosság legnagyobb érdekeltsége a tégláégető volt, amelynek kiemelt szerepét egyebek mellett az is jól mutatja, hogy a közbirtokosság összes kiadása közül

²⁴ SZAKÁCS 2012

²⁵ SZAKÁCS 2012, 102.

²⁶ Ld. FOKI 2000 kötetében, illetve a 6. képen.

²⁷ SZAKÁCS 2012, 102.

²⁸ SZAKÁCS 2012, 102.

²⁹ SZAKÁCS 2012, 130.

³⁰ SZAKÁCS 2012, 98.

³¹ SZAKÁCS 2012, 130.

³² SZAKÁCS 2012, 113–114.

³³ SZAKÁCS 2012, 118.

az egyik legnagyobb tétel az égetéshez szükséges fa felvásárlása, beszállítása és felvágása volt (1875-ben a kiadások 30%-a).³⁴

Ami az innen fennmaradt téglabélyegeket illeti, a városban ma is aránylag nagy számban, illetve többféle (ligatúras, egybe és külön írt, néhány példányon pedig tükrös) változatban fellelhető mélyített EK, valamint EKB jelölésű téglák vélhetően az Eggerszegi Közbirtokosság rövidítését takarják.

Téglagyártás és téglagyárak a 19. század végétől

Az eddigiekben ismertetett időszakot követően, az 1880-as évektől jelentős népességszám-növekedés vette kezdetét Zalaegerszegen (ld. az *1. képen*), amelynek következtében még a korábbiaknál is nagyobb kereslet mutatkozott a helyben készült építőanyagra. Ennek eredményeként a Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887) térképén a korábbi felmérésen feltüntetett kettővel szemben már négy tégláégető (*Z.O.* = Ziegelofen) található Zalaegerszeg közvetlen környékén (*7. kép*). A már a második felmérésen is szereplő Gálatfej-majori és – az előző fejezetben ugyancsak bemutatott – botfai (uradalmi) tégláégető melletti másik két helyszín az Alsóerdő, valamint az 1887-ben a városhoz csatolt Ola.

E négy helyszín közül az előállított téglá mennyiségét tekintve a két fontosabb kétségtelenül az alsóerdei és az olai, továbbá a térképfelvételt követően – az 1900-as évek elején – egy további helyen, a város vasútállomása közelében is épült egy téglagyár (a térképen X-szel jelölt Grünbaum Ferenc téglagyára). A korábbi uradalmi és egyházi tégláégetőkkel szemben ezek már jelentősebb méretű, valóban gyárszerű üzemek voltak, amelyek a város téglaszükségletének döntő többségét fedezték. (Működési idejüket a *8. kép* szemlélteti, ahol sötétebb árnyalattal szerepelnek azok az évek, amelyekből konkrét levéltári vagy cégbírósi adatok, korabeli újságcikkek, hirdetések stb. említik az adott gyárat).

Az alsóerdei téglagyár

Már az előző fejezetből (vagyis a 19. századi fejlemények leírásából) is érzékelhető, hogy az alsóerdei helyszín kiemelt szerepet játszott a város téglagyár-

tásának történetében. Ennek kétségkívül az egyik legfontosabb mérföldköve az 1889-es év, amikor az addig csak viszonylag csekély kapacitású tégláégetőkkel rendelkező városban Kovács Károly polgármester téglagyárat létesített. A kaposvári születésű, jogi végzettségű Kovács Károly (1839–1904) az 1860-as években került Zalaegerszegre, ahol ügyvédi irodát nyitott. Fiatal korától kezdve élénk közéleti érdeklődés és kiváló szervezőkészség jellemezte, 1885-ben az általa vezetett képviselőcsoport munkájának eredményeként vált Zalaegerszeg rendezett tanácsú (rt.) várossá, amelynek ő lett az első polgármestere. Tíz évig állt a város élén, amely idő alatt óriási építkezésekbe kezdett; polgármestersége idején épült fel többek között az új városháza, a pénzügyi palota, az Arany Bányai Szálló, továbbá az Állami Főgimnázium, óvoda, laktanya, valamint a téglagyár. Kovács azonban mindeközben nem számolt a város teherbíró-képességével, így hatalmas adósságokat halmozott fel, hosszú évtizedek múlva is érezhető következményekkel. Emiatt polgármesterségének utolsó éveiben elvesztette a népszerűségét, majd meggyengült látására hivatkozva 1895-ben lemondott hivataláról, s a közélettől visszavonulva haláláig ügyvédként dolgozott.³⁵ Az utolsó időszak kudarcai ellenére városépítő és -fejlesztő tevékenysége az utókor számára mégis kiemelkedő városvezetővé teszi. Az előző fejezet második felében bemutatott Járum Ferenc, illetve a téglagyárat alapító Kovács Károly, e két – a helyi téglagyártás szempontjából is – múlhatatlan érdemeket szerző személyiség emléktáblája és emlékköve (*9. kép*) ma a róluk elnevezett Járum Ferenc utcában és a Kovács Károly téren található.

Az alsóerdei körkemencés téglagyár építéséről a(z immár rendezett tanácsú) város 1889. január 28-i közgyűlésén határoztak. Az alapítás és a termelés megkezdésének körülményeiről a „Zalamegye” (sic!) című, Zalaegerszegen megjelenő hetilap 1890. július 27-i száma számolt be. Az ebben közölt polgármesteri jelentés szerint „[a] közjóvedelem emelése, az olcsóbb téglá előállítás, az építkezés előmozdítása s közvetve városunkban sajnosan tapasztalt gyarló lakviszonyaink megjavítása végett, a képviselő testület 10.500 frt költség előirányzattal egy téglá égető körkemence építését elrendelte s ezen építés mult évi [azaz 1889.] május 1-ére nemcsak befejezve lett, hanem ugyanazon hó 15-én a téglá égetés meg is kezdetett. A téglaszin

³⁴ SZAKÁCS 2012, 117.

³⁵ MEGYERI 2001, 97.

forgalmi kimutatása szerint a beépítési tőke nemcsak a kamatokat hozta meg, hanem azon felül a csatornázási alaphól kölcsön vett beépítési összes költségeket, ide számítva még az 1999 forintba került téglaszárogató szint s egyéb, a téglavetéshez szükséges szerek és gépek beszerzési költségeit, körülbelül 15.000 forint összegnek egy jó részét is visszatérítette.”

A már az első évben profitábilis működés mellett a Kovács Károly által alapított új téglagyár más szempontból is innovatívnak bizonyult. Az előző fejezetben bemutatott közbirtokossági tégláégetőnél modernebb üzem egyre növekvő termelési volumenéhez igazodva a korábbi – már egyébként is fa-hiányos – időszaknál lényegesen több faanyagra lett volna szükség. Mivel ennek biztosítása már előtte sem volt könnyű (ugyanis a 19. század derekára az Alsóerdő nagy részét letermelték, s azt csak jóval később erdősítették újra), így elsőként a téglárának emelésére tettek javaslatot, később viszont az a döntés született, hogy a fűtésre a dráguló fa helyett inkább kőszénat használnak.³⁶

Az új gyárat a Jekelfalussy József által szerkesztett 1892-es ipari jegyzék – a város három téglagyártójának egyikeként – „Zala-Egerszeg város téglagyára” néven említi,³⁷ amelyet később, a századfordulót követően már vállalkozói formában kívánt üzemeltetni a város. A „Magyar Paizs” (sic!) című zalaegerszegi hetilap 1901. szeptember 19-i számában megjelent hirdetés tanúsága szerint a város tanácsa „a város tulajdonát képező tégláégető körkemencének 6 egymásután következő évre, azaz 1902. évi január hó 1-től egész 1907. évi december hó 31-ig terjedő időre leendő bérbeadása tárgyában a városháza kis tanácskozó helyiségében 4000 (négyezer) korona évi bér kikiáltási ár mellett 1901. évi október hó 10-én délelőtt 10 órakor nyilvános árverést hirdet”. A felhívás sikeresnek bizonyult, ugyanis ezt követően hosszú évekig megoldódott a gyár bérbeadása: a hirdetésben jelzett 1902–1907 közötti időszakban egy bizonyos Mittli Sándor, 1908–1914 között pedig Bichler Dénes volt a bérlője.

Az I. világháború lezárultát követően, 1918-ban Téglá és Cserépgyári Szövetség (valamint Cementgyári Szövetség) alakult Zalaegerszegen, a háború nyomában járó recesszió azonban a megyeszékhely

téglagyárait is érzékenyen érintette. Egy 1919-es, a megye területén található bányák, ipartelepek és gyárak bejelentéséről szóló rendelet értelmében a zalaegerszegi gyárakról is kimutatás készült, mely szerint az alsóerdei városi téglagyár működése ekkor szünetelt.³⁸ Ennek ellenére a város továbbra is a tulajdonában álló téglagyár bérbeadásában volt érdekelt, amely tekintetben ezúttal is – sőt, a korábbiakhoz képest még inkább – sikeresnek bizonyult. Fennállásának legfontosabb, illetve leghosszabb időre szóló bérlője az „Erzsébet téglagyár, Dr. Elek Nándor és Löwenstein Jakab és Ignác” néven bejegyzett cég,³⁹ amely az 1920-as évek elejétől kezdve bő két évtizeden át bérelte a gyárat.

A Zala Megyei Cégbíróságok cégjegyzékeinek tanúsága szerint a céget 1922. május 12-én alapították, azonban már egy évvel korábbról, 1921-ből tudjuk, hogy a tulajdonosai közül „Elek Nándor téglagyáros iroda építéséhez engedélyt kér[t]”.⁴⁰ A cégalapítást követően konszolidálták a korábban szünetelő gyár helyzetét, a gyors ütemű bővülést pedig az jelzi, hogy 1923-ban „Elek Nándor és Löwenstein Jakab és Ignác téglagyár-tulajdonosok gép- és préház építéséhez engedélyt kér[t]ek”.⁴¹ Az egyébként a zalaegerszegi izraelita hitközség alelnöki pozícióját is betöltő Löwenstein Ignác 1931-ben bekövetkezett halála (10. kép) után továbbra is a cég vezette az alsóerdei téglagyárat, sőt, egy ugyanebből az évből származó ipari címtár szerint Zalaegerszeg város Erzsébet téglagyára nemcsak téglala előállításával, hanem egyúttal cserépgyártással is foglalkozott.⁴² Elképzelhető, hogy Löwenstein Ignác halála miatt, mindenesetre ettől kezdve már Jakab neve sem kerül elő a dokumentumokban (egy 1941-es cégbírósági jegyzőkönyv például „Grünbaum Ferenc és [egyedül megemlítve] Dr. Elek Nándor téglagyárosok” ipari ügyét tárgyalta).

Az Erzsébet téglagyár megnevezéssel utoljára 1943-ban találkozunk, a Zala Megyei Cégbíróságok cégjegyzékei szerint pedig 1943. augusztus 26-án maga a cég is végleg megszűnt. 1944-től már pusztán „Városi téglagyár” néven működött, ld. például egy ipardíj befizetéséről szóló levéltári dokumentumban.⁴³ Az egykor Elek Nándor, valamint Löwenstein Jakab és Ignác által intenzíven fejlesztett gyár ekkorra a me-

³⁶ SZAKÁCS 2012, 138.

³⁷ JEKELFALUSSY 1892, 1750.

³⁸ Ld. Zala Megyei Levéltár [a továbbiakban: ZML], V. 1607c., Iktatószám [a továbbiakban: Ikt.]: 9262

³⁹ Cégjegyzék száma: Z.T. III. 191.

⁴⁰ ZML, V. 1607c., Ikt.: 7951

⁴¹ ZML, V. 1607c., Ikt.: 4971

⁴² MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI, IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI CIMTÁRA 1931, 642.

⁴³ ZML, V. 1607c., Ikt.: 7960

gyeszkéhely legnagyobb üzemei közé tartozott, 1945-ben 50–60 főnek biztosított munkát.⁴⁴ Ebben az évben már Németh János volt a bérelője, aki tovább korszerűsítette, bővítette, 1946-ban például Németh Gáborral közösen „a városi téglagyárban iszapolóház építéséhez engedélyt kér[tek]”.⁴⁵ Az egyébként keramikus Németh János fia, a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, Kossuth-díjas szobrász, keramikus (szintén) Németh János gyermekkori visszaemlékezései szerint a család házának egyik szobájában volt a megrendelő iroda, s mivel „[a]z építőanyagra nagy szükség volt a háború után”, „[r]endeteg ember állt néha az ajtó előtt téglá és cserép megrendelésre várva”. A világháború utáni időszak nehézségeit jól mutatja, hogy a gyár működtetéséhez „alig lehetett szemet szerezni”; az egykori bérelő fia szerint „[a] tatabányai bányászoknak mézet, tehenet, lisztet kellett szállítani, amiért ők szemet adtak”.⁴⁶ Az 1940-es évek végéhez közeledve már egyértelműen látszott, hogy az ország más ipari létesítményeihez hasonlóan az alsóerdei téglagyár sem kerülheti el a sorsát: míg az 1949-es év első feléből még a bérbeadásáról maradtak fenn iratok,⁴⁷ addig december végére már államosították a gyárat.⁴⁸ A következő évben, 1950 augusztusában az újonnan felálló Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Ipari és Kereskedelmi Osztálya egy 50 létesítményt felsoroló kimutatást készített a megye területén működő ipari üzemekről, amelyek között az alsóerdei helyszínt „Városi Téglagyár Zalaegerszeg” néven szerepelt.⁴⁹

Nagy valószínűség szerint az alsóerdei (Városi, illetve hosszú ideig Erzsébet) téglagyárban készültek egyrészt a domború EZ megjelölésű (római számokkal is ellátott), másrészt az ezeknél vélhetően későbbi mélyített ZE jelölésű (a betűk között elhelyezett római vagy arab számokkal megkülönböztetett) téglák. Lényeges kiemelni, hogy a szocialista időszakban is folytatódott itt a termelés; a jogutód Zala Megyei Állami Építőipari Vállalat (ZÁÉV) által az országban elsőként, 1963-ban bevezetett téglablokkos építési mód blokkjaihoz szükséges – természetesen immár jelöletlen – téglát szintén az Alsóerdőn található üzemben állították elő.⁵⁰ Zalaegerszeg azonban ebben az időszakban már kétségtelenül „csinált város” volt.

A rendkívül hosszú múltra visszatekintő alsóerdei téglagyár épületének helyén jelenleg a Tunggram Sportközpont található, agyaggödreinek helye pedig elhanyagolt, gondozatlan terület. Annak ellenére, hogy már egy 1933-as – Földművelésügyi Minisztérium által kiadott – rendelet előírta, hogy amennyiben a téglagyári gödrök megszűnnének, azokat azonnal be kell erdősíteni,⁵¹ azonban ezt a későbbiekben nem hajtották végre, ma is így láthatók (11.kép).

Az Olában működő téglagyárak

Az Alsóerdő mellett a város téglagyártásának másik kiemelt helyszíne a Kovács Károly által 1887-ben (elsőként) Zalaegerszeghez csatolt Ola, ahol két téglagyár is működött. Ezek közül a régebbi – a Harmadik Katonai Felmérés térképén is feltüntetett – üzem a városközponttól kijebb, az Andrásidai úton létesült, majd ezt követően, a 19–20. század fordulóján kissé „beljebb” (vagyis a központhoz közelebb), az Olai út mellett is épült egy téglagyár (ld. 12.kép).

Az egykori Andrásidai (mai nevén Hock János úti (külső) téglagyár a működésének első – rendkívül hiányosan dokumentált – időszakában Braunstein József (1847–1909) érdekltségébe tartozott. A korábban már említett „Zalamegye” című hetilap 1885. május 17-i száma szerint Kovács Károly polgármester újonnan felálló városvezetésében Braunstein Józsefet közfelkiáltással beltanácsosnak és árvaszéki előadónak választották. Ugyancsak a „Zalamegye” négy évvel későbbi, 1889. január 6-i száma a tanácsosi és árvaügyi előadói tisztségei mellett Braunsteint a város megbízott községi bírójaként is említi, azt követően, hogy Kovács Károly polgármester sürgős teendői miatt már nem tudta ellátni ezt a feladatkört. (Téglagyári érdekltségéről tehát ekkor még nem esik szó.) Az előzőekben szintén említett Jekelfalussy-féle ipari jegyzék azonban három évvel később, 1892-ben már Zalaegerszeg három téglagyártójának egyikeként tesz említést Braunstein Józsefről.⁵² (Itt szükséges megjegyeznünk, hogy az alsóerdei [városi] téglagyár és Braunstein mellett a jegyzékben szereplő harmadik gyártó egy bizonyos Czifrák János, akire vonatkozó-

⁴⁴ KÁLI – MIKÓ 1995, 28.

⁴⁵ ZML, V. 1607c., Ikt.: 1855

⁴⁶ NÉMETH 2002, 26.

⁴⁷ ZML, V. 1607c., Ikt.: 576

⁴⁸ BENCZE 1980

⁴⁹ KÁLI 1999, 170.

⁵⁰ Ld. a ZÁÉV online elérhető cégtörténetében.

⁵¹ SZAKÁCS 2012, 192.

⁵² JEKELFALUSSY 1892, 1750.

an a kutatómunkánk során semmiféle további utalást nem találtunk.)

A Braunstein-féle téglagyár következő említése rendhagyó kontextusban maradt ránk. A Nagykanizsán megjelenő „Zalai Közlöny” című hetilap 1894. május 12-i számának rövid hírei között – „Csodaszülött” címmel – az alábbi érdekesség olvasható (13.kép): „A zalaegerszegi Braunstein-czég téglavető-gyárának egy munkásnője csodagyermeket szült, amelynek emberi testen békához hasonló feje volt. A szörnyszülött születése után néhány perczzel meghalt. Érdekes megemlíteni, hogy a tudós asszony, aki a születésnél segédkezett, a csodaszülött látása feletti ijedtség következtében beteg.”

Valószínűleg Braunstein József fent említett számos városi tisztségének köszönhető, hogy a gyárat nem egyedül vezette: a zalaegerszegi kiadású „Magyar Paizs” hetilap 1900–1903 közötti számaiban a város téglagyárainak sorában a „Braunstein testvérek téglagyára az Andráshidai úton” megnevezés szerepel, testvérének (testvéreinek?) nevét azonban ez a forrás sem közli. A gyárat az 1903. március 12-i szám említi utoljára, a következő – március 19-i – lapszám-tól kezdve már nem szerepel a felsorolásban. Városi tisztségeit azonban ezt követően is bizonyíthatóan betöltötte Braunstein, akinek hat évvel később (1909-ben) bekövetkezett haláláról a „Zalamegye” hetilap az évi június 27-i száma az alábbi nekrológban számolt be: „[a] megboldogult közszeretben álló, népszerű, törhetetlen magyar érzésű férfiú volt. Pályáját a vármegye szolgálatában kezdte, majd Zalaegerszeg város tanácsosa lett s egy évvel ezelőtt vonult nyugalomba. Családot nem alapított s vele kihalt a Braunstein család. Rokonainak, barátainak és tisztelőinek részvéte kísérte örök nyugvó helyére, a zalaegerszegi temetőbe.”

A városban fellelhető erőteljes karakterekkel ellátott, domború J+B megjelölésű téglák vélhetően Braunstein József téglagyárának termékei, amelyek tulajdonlásának rövid (kb. 15 éves) ideje miatt viszonylag korlátozott számban kerülnek elő. (Elképzelhető továbbá, hogy a szintén kis számban fellelhető dombo-

rú, tükrös JB feliratú padlóburkoló téglák is Braunstein nevének kezdőbetűit rejtik.)

A Braunstein-féle gyárat 1906-ban – tehát még Braunstein József halála előtt – az egeraracsai születésű Brüll Mór (1865–1945) vette át.⁵³ Elképzelhető, hogy eleinte ő is bérbe adta az üzemet, a „Magyar Paizs” 1907-es és 1908-as lapszámaiban ugyanis egy bizonyos Fischl József neve szerepel a Brüll Téglagyárnál. (Az is lehetséges azonban, hogy mindössze az ügyvezető nevét közölte a forrás.) Az I. világháború, valamint az azt követő gazdasági recesszió a Brüll-féle gyárat sem kímélte. A korábban már említett 1919-es, a megye területén található bányákról, ipartelepekről és gyárakról készített kimutatás szerint ekkor 2 alkalmazottja volt, működése viszont – a város többi téglagyárához hasonlóan – szünetelt.⁵⁴ Feltételezhető, hogy az 1920-as évek első felének válságára adott válaszként, mindenesetre a vállalat 1925-ben cégformát váltott. A Zala Megyei Cégbírószágok cégjegyzékei szerint a „Brüll Mór Gőztéglagyára” nevű egyéni cég⁵⁵ ekkor KKT-vé, vagyis közkereseti társasággá alakult,⁵⁶ melynek során Brüll Mór társult Sarkadi Bélával.

A cégátalakítás sikerrel járt, ezt követően – az 1930-as években – ugyanis folyamatos fejlődés jellemezte a gyárat; a korabeli beszámolók szerint Brüll „fokozatosan fejlesztette, ellátta a legmodernebb gépekkel”, melynek eredményeként „[a] vállalat nagy népszerűségnek örvend[ett]”.⁵⁷ A cég növekedéséről cégbírószági adatok is tanúskodnak, melyek szerint 1931-ben „Brüll és Sarkadi gőztéglagyár cégtulajdonosok építési engedélyt kér[t]ek”,⁵⁸ 1937-ben pedig „Brüll Mór és Sarkadi Béla az olai téglagyár területén munkáslakóház és iroda építéséhez engedélyt kér[t]ek”.⁵⁹ Ebben az időszakban a Brüll-gyár – az alsóerdei téglagyár melletti egyetlen további gyártóként – már nemcsak téglát előállításával, hanem cserépgyártással is foglalkozott⁶⁰ (ld. 14. kép).

1941-ben a Brüll Téglagyárat a náluk tárolt téglamennyiség bejelentésére kötelezték,⁶¹ a következő évben pedig a „Zalai Közlöny” egyik rövid híradása említi a „Brüll–Sarkadi-féle” téglagyárat, pontosab-

⁵³ BODRY – MADARÁSZ – ZSADÁNYI 1935, 144.

⁵⁴ ZML, V. 1607c., lkt.: 9262

⁵⁵ Cégjegyzék száma: Z.E. II. 522.

⁵⁶ Cégjegyzék száma: Z.T. III. 227.

⁵⁷ BODRY – MADARÁSZ – ZSADÁNYI 1935, 144.

⁵⁸ ZML, V. 1607c., lkt.: 8030

⁵⁹ ZML, V. 1607c., lkt.: 141

⁶⁰ MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI, IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI CIMENTÁRA 1931, 642.

⁶¹ ZML, V. 1607c., lkt.: 2885

ban annak igazgatóját, Pesty József nyugalmazott kereskedelmi iskolai tanárt. Az 1942. november 2-i számban megjelent beszámoló szerint Pestyt „nemzetgyalázás bűncselekményének gyanuja miatt előzetes letartóztatásba helyezték és a királyi ügyészségnek adták át”, miután „több személy előtt olyan nyilatkozatot tett, amely valósága esetén kimeríti a nemzetgyalázás tényálladékát”. (A cikk szerzője szerint ugyanakkor a város lakossága „érdeklődéssel várja a szomorú ügy fejleményeit és kívánná, ha az egyébként családja révén is becsülésben álló férfit tisztázni tudná magát”). A gyár ezt követően, még 1944-ben is bizonyíthatóan Brüll Mór tulajdonában állt, amelyről több levéltári dokumentum is tanúskodik, például „Brüll Mór téglagyáros jelentése a téglagyár melletti földút veszélyes állapotáról”,⁶² „Brüll Mór téglagyárában gőzkazán meghibásodása”,⁶³ majd „Brüll Mór téglagyára ellen kihágási eljárás megindítása”.⁶⁴ A háború utolsó évének sajnálatos fejleményeként azonban 1945-ben, 80 éves korában (!) – más zalaegerszegi téglagyárosokkal együtt – Brüll Mór is a holokauszt áldozatául esett (15. kép).

A tégl- és cserépgyárnak ezt követően Brüll Szidónia (Sarkadi Edéné) – vélhetően Brüll Mór lánya – lett a tulajdonosa, akitől Kamarás István bérelte. (Azt, hogy a gyár üzemeltetése nem tartozott az örökös Brüll Szidónia fő prioritásai közé, jól példázza, hogy a „Magyar Paizs” számos korabeli kulturális híre számol be olyan zalaegerszegi zenei eseményről, amelyen „zongorán kísér Brüll Szidónia”). A gyár ekkortól „Kamarás István Téglagyára” néven (is) ismert, a Zala Megyei Cégbíróóságok cégjegyzékeinek tanúsága szerint a vállalat alapításának időpontja 1945. február 18.⁶⁵ Az 1930-as években Brüll Mór és Sarkadi Béla által folyamatosan fejlesztett gyár továbbra is Zalaegerszeg legjelentősebb üzemei közé tartozott, 1945-ben ugyanis – az alsóerdei városi téglagyárhoz hasonlóan – mintegy 50–60 főnek tudott munkát biztosítani.⁶⁶ A II. világháború utáni története emellett abból a szempontból is rokon az alsóerdeivel, hogy 1949. december végén szintén állami tulajdonba került.⁶⁷ A

Magyar Dolgozók Pártja megyei titkárának 1949. december 29-én kelt, az államosítás előkészítéséről, végrehajtásáról, valamint az azt követően tapasztalt (köz) hangulatról szóló – meglehetősen propagandisztikus hangvételű – beszámolója szerint „a Kamarás téglagyár dolgozói kijelentették, hogy ünnepnap számukra az államosítás és sajátjuknak tekintik az üzemet és úgyis fognak dolgozni, hogy méltóknak bizonyuljanak”.⁶⁸

Az egykori olai (külső), Braunstein József, Brüll Mór, majd Brüll Szidónia tulajdonában álló, s végül Kamarás István által bérelt téglagyár emlékét Zalaegerszeg térképén ma már csak az erre vezető – Hock János úttal párhuzamosan futó – Gyár utca neve őrzi. A téglagyár helyén jelenleg a város legnagyobb sítterakója található (16. kép), ahol a néhai Brüll Mór monogramját rejtő domború BM megjelölésű darabok még ma is megtalálhatók.

A másik (belső) olai gyár nagy valószínűség szerint 19. század végi alapítású, a Harmadik Katonai Felmérés térképén és az 1892-es Jekelfalussy-féle ipari jegyzékben ugyanis még nem szerepelt, 1900-ban viszont már bizonyíthatóan létezett. A „Magyar Paizs” lapban ekkortól eleinte „Bilisits Józsefné téglagyára” néven, 1905-től „Billisics J. utóda téglagyára [az] olai út végén” megnevezéssel, 1908-tól „Billisics J. Utóda Kovács Ferenc téglagyára” néven, 1912-től pedig téglagyár helyett már „gőztéglagyárként” szerepelt a zalaegerszegi gyárak sorában. A(z eredeti) névadó Billisics József (1841–1896) a nagykanizsai Téglagyári utca 20. szám alatti egykori gyár tulajdonosa volt 1890-től egészen haláláig. Ottani téglagyára ezt követően veje, Fatér Mihály építőmester birtokába került,⁶⁹ az addig egyéni cég pedig 1897–1907 között „Billisics József jogutódai” néven immár KKT-ként,⁷⁰ 1907–1932 között pedig „Billisics József utódai” néven működött.⁷¹ Ami azonban a zalaegerszegi téglagyártás szempontjából ennél lényegesebb, hogy a család – vélhetően Billisics József 1896-ban bekövetkezett halálát követően – a zalai megyeszékhelyen is terjeszkedni kezdett, előbb Billisics Józsefné, később pedig (a

⁶² ZML, V. 1607c., Ikt.: 1923

⁶³ ZML, V. 1607c., Ikt.: 6614

⁶⁴ ZML, V. 1607c., Ikt.: 8026

⁶⁵ Cégjegyzék száma: Z.E. II. 742.

⁶⁶ KÁLI-MIKO 1995, 28.

⁶⁷ BENCZE 1980

⁶⁸ Idézi KÁLI 1999, 114.

⁶⁹ TARNÓCZKY 2017, 1980.

⁷⁰ Cégjegyzék száma: N.T. II. 164.

⁷¹ Cégjegyzék száma: N.T. II. 294.

pontos megnevezés szerint) „Billisics J. Utóda Kovács Ferenc” téglagyáros révén.

A zalaegerszegi üzem működése a „Magyar Paizsban” hetente közölt városi gyárlista alapján 1900-tól kezdve – egy évnyi hiátust (1904) leszámítva – egészen 1914-ig nyomon követhető. Emellett a gyárat említő levéltári dokumentumok is fennmaradtak az 1910-es évekből, például 1911-ből „Kovács Ferenc téglagyáros kérvénye építési engedélyért a gyár területén építendő magánlakáshoz és irodához”,⁷² ugyanebből az évből „Kovács Ferenc téglagyáros kihágási ügye”⁷³ vagy 1912-ből „Kovács Ferenc téglagyáros panasza Horváth György téglagyári munkás ellen”.⁷⁴ Az I. világháború időszaka a város többi téglagyárához hasonlóan Kovács vállalatát is érzékenyen érintette, amit az is jól mutat, hogy konkrét lépéseket tett portfóliójának bővítése érdekében: levéltári források szerint 1917-ben „Kovács Ferenc zalaegerszegi téglagyáros szénkereskedői ipar gyakorlására iparengedélyt kér[t]”,⁷⁵ valamint „malom építéséhez engedélyt kér[t]”.⁷⁶ Félelme nem volt alaptalan, ugyanis a háborút követően a megye bányáiról, ipartelepeiről és gyáraitól készített – az előzőekben már többször említett – 1919-es kimutatás szerint gyárának ekkor volt ugyan 3 alkalmazottja, működése azonban a többi zalaegerszegi téglagyárhoz hasonlóan szintén szünetelt.⁷⁷

A válságidőszakot feltételezhetően konszolidáció és bővülés követte, amelyre bizonyítékul szolgálhat egyrészt „Kovács Ferenc zalaegerszegi téglagyáros és [immár] gőzmalom tulajdonos kérelme iparvágány létesítésére” még 1919-ből,⁷⁸ majd az, hogy 1924-ben a „Kovács-féle téglagyár (Billisics utóda) kémény építéséhez engedélyt kér[t]”.⁷⁹ A megindult fejlődést Kovács Ferenc halála szakította félbe, az 1931-es ipari jegyzék ugyanis a gyárat már „özv. Kovács Ferencné, Óla u.” (sic!) néven említi.⁸⁰

A belső olai téglagyárból lényegesen több téglabélyeg maradt fenn, mint az előzőekben bemutatott külső gyárból. A korábban idézett nagykanizsai forrásból⁸¹ tudjuk, hogy a domború ligatúras BJ jelzésű téglák bizonyíthatóan Billisics gyárának termékei, amelyek

vagy Nagykanizsáról kerültek a városba, vagy pedig 1905 előtt – immár „Billisics Józsefné téglagyárában” – készültek Zalaegerszegen. (Téglaképeink között e típus egyik, kézzel belekarcolt csillaggal megjelölt példánya látható.) Amint arra az előzőekben már utaltunk, nem dönthető el egyértelműen, hogy a szintén domború, tükrös JB feliratú padlóburkoló téglák itt, vagy pedig Braunstein József (külső) téglagyárában készültek. (Stílusukban véleményünk szerint közelebb állnak a [kissé régebbi] Braunstein-téglákhoz, mint a Billisics-téglákhoz.) A legcizelláltabb kidolgozású zalaegerszegi téglabélyegeket a gyár működésének ezt követő szakaszából, Kovács Ferenc időszakából maradtak ránk: a téglakon mélyítésben domború KF monogram látható (= Kovács Ferenc), közte függőleges irányban egymásba fonódó BJU betűkkel (= Billisics József Utóda), valamint a mélyített téglalapon kívül helyet kapó különböző domború jelölésekkel (virágokkal, háromszögekkel [nyilakkal?], kereszttekkel, illetve függőleges vonásokkal). A falazótéglák mellett boltív-téglák is készültek téglalapban elhelyezett K BJU F megjelöléssel, a belső (szűkebb) felükön számokkal (téglaképünk esetében 100-assal) megkülönböztetve.

A téglagyárat negyedszázadon át birtokló Kovács Ferenc halálát követően az 1931-es ipari jegyzékben (átmenetileg) özv. Kovács Ferencné neve alatt feltüntetett üzem még ugyanebben az évben újabb tulajdonosváltáson ment keresztül. 1931-ben a salomvári születésű ifj. Eitner Sándor (1902–1958) birtokába került, aki a korabeli beszámolók szerint a gyárat „géperőre rendezte be”, melynek „[g]yártmányai jó minőségüknél fogva ismertek az egész megye területén”.⁸² A Zala Megyei Cégbíróóságok cégjegyzékei alapján a tulajdonos a téglagyár üzemeltetésére 1935. február 11-én vállalatot is alapított, „Salomvári Uradalom Gőztéglagyára Zalaegerszeg / Eitner Sándor” néven.⁸³ A gyár igazgatója ezt követően, 1936–1938 között biztosan egy bizonyos Schamschula György mérnök volt. (Erről magánlevelezése tanúskodik, amelynek ide vonatkozó részleteit ld. a 17. képen.⁸⁴) Az ekkoriban

⁷² ZML, V. 1607c., Ikt.: 2930

⁷³ ZML, V. 1607c., Ikt.: 4343

⁷⁴ ZML, V. 1607c., Ikt.: 9070

⁷⁵ ZML, V. 1607c., Ikt.: 5179

⁷⁶ ZML, V. 1607c., Ikt.: 6112

⁷⁷ ZML, V. 1607c., Ikt.: 9262

⁷⁸ ZML, V. 1607c., Ikt.: 1285

⁷⁹ ZML, V. 1607c., Ikt.: 3071

⁸⁰ MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI, IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI CIMENTÁRA 1931, 643.

⁸¹ TARNÓCZKY 2017, 1980.

⁸² BODRY – MADARÁSZ – ZSADÁNYI 1935, 154.

⁸³ Cégbíróóság száma: Z.E. II. 605.

⁸⁴ A források rendelkezésünkre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondunk Wittmann Ferencnek.

Zalaegerszeg mellett Budapesten, a Budafoki úton és Csillaghegyen is lakásokat fenntartó Schamschula igazgatói tisztségének ideje alatt a gyártulajdonos apjával – id. Eitner Sándorral – együtt egy 180.000 pengős valuta-bűnügybe is belekeveredett. A szövényes, egészen Zürichig vezető szálakkal rendelkező bűncselekmény kivizsgálása során Eitner aggkori elmeengedésre hivatkozva, orvosi bizonyítékokat is bemutatva kérte a vele szemben folytatott eljárás megszüntetését. (Az ügy végkimeneteléről nem maradtak fenn források, további részleteit azonban ld. a www.huszadikszazad.hu online történelmi folyóirat által közölt sajtóhírben.)

Az 1930-as évek végén a téglagyár igazgatója mellett nem volt mentes a kétes ügyletektől annak tulajdonosa, ifj. Eitner Sándor sem, akit az 1933–1940 között létező Egyesült Magyar Nemzetiszocialista Párt (a Nyilaskeresztes Párt egyik elődjének) színeiben 1939-ben országgyűlési képviselővé választottak. Még ebben az évben egyrészt több ízben is sajtórendészeti kihágás gyanújával illették,⁸⁵ másrészt szintén 1939-ben egyúttal kimondottan a téglagyárral kapcsolatos mulasztással – cégtulajdonosi minőségében – is meggyanúsították.⁸⁶ Ami az utóbbi ügyet illeti, a képviselőház mentelmi bizottságának jelentése szerint Eitner a törvényben előírt 15 nap helyett közel egy év késéssel, 1939. augusztus 25-én mutatott be egy 1938. október 26-án tartott kartellalakulat ülésén hozott jegyzőkönyvi határozatokat. A mulasztás miatt a bizottság Eitner mentelmi jogának felfüggesztését kérte a képviselőháztól, sajnálatos módon azonban ennek az ügynek a kimeneteléről sincsenek információink. (Ifj. Eitner Sándor mellett egyébként a szintén országgyűlési képviselő testvérét, a politikai-ideológiai nézeteit tekintve jóval radikálisabb Eitner Ákost is számos vétséggel gyanúsították.)

A Zala Megyei Cégbíróságok fent említett cégbejegyzésének tanúsága szerint a vállalat neve 1939-ben megváltozott: az eredetileg „*Salomvári Uradalom Gőztéglagyára Zalaegerszeg / Eitner Sándor*” elnevezésű cég ekkortól „*Eitner Gőztéglagyár Zalaegerszeg*” néven működött tovább, mindössze egy évvel ezután, 1940-ben azonban elhunyt id. Eitner Sándor. Halála

után a tekintélyes családi örökség három fia között oszlott meg: ifj. Eitner Sándor (mint a legidősebb fiú) kapta a családi birtok központjául szolgáló salomvári Kurta-majort a kastéllyal, a középső fiának, Eitner Lászlónak jutott a zalaegerszegi téglagyár (valamint egy megyeszékhelyi bank), a legfiatalabbnak, Eitner Ákosnak pedig a szintén salomvári Erdeifalu.⁸⁷ E vagyonmegosztástól függetlenül azonban számos későbbi dokumentum arra enged következtetni, hogy az ekkortól a gyárat hivatalosan birtokló – egyébként apolitikus, szabadidejében lótenyésztéssel és lóversenyzéssel foglalkozó – Eitner László mellett a régóta aktívan politizáló testvérei továbbra is kiemelt szerepet játszottak a zalaegerszegi üzem vezetésében.

A családon belüli „tulajdonosváltást” követő évben, 1941-ben az alsóerdei (városi) téglagyár és a Brüll Téglagyár mellett az Eitner Gőztéglagyárat is a náluk tárolt téglamennyiség bejelentésére kötelezték.⁸⁸ Eitner László tulajdonlása alatt – a háborús időszak ellenére – fejlődésnek indult a gyár, amelyről több levéltári dokumentum is tanúskodik, például az „*Eitner Gőztéglagyár villamosítása*”⁸⁹ és egy építési engedély kérelme 1944-ben,⁹⁰ sőt, egy évvel korábban, 1943-ban még óvóhelyet is létesítettek a gyár területén.⁹¹ A fejlesztések eredményeként 1945-re az Eitner Gőztéglagyár vált Zalaegerszeg legnagyobb üzemévé, amely 70–80 munkást tudott foglalkoztatni,⁹² vagyis jóval többet, mint az ekkoriban Németh János által bérelt alsóerdei téglagyár és a Brüll Szidónia tulajdonában álló – ám ekkor már Kamarás István által bérelt – gyár. Bizonyítható továbbá, hogy a tégl-előállítás mellett cserépgyártással is foglalkoztak (*ld. 18. kép*), sőt, a gyár egyúttal tűzifa-telepként is működött.

A téglagyár kiemelt jelentősége ellenére a II. világháború végkifejletét látva az Eitner-testvérek – birtokaikat, ingatlanjaikat és minden egyéb üzleti érdekeltségüket hátrahagyva – a menekülés mellett döntöttek. A két prominens nyilas párti politikus közül ifj. Eitner Sándor végül 1958-ban Cleveland-ben, Eitner Ákos pedig 1991-ben Kolumbiában halt meg,⁹³ míg a „papíron” gyártulajdonos Eitner László további sorsa ismeretlen. (Vélhetően a politikától való tartózkodásának tudható be, hogy fivéreihez képest róla lényegesen

⁸⁵ Ld. KÉPVISELŐHÁZIROMÁNYOK 1939, III. kötet, 204. szám, 221.; illetve 221. szám, 298.

⁸⁶ Ld. KÉPVISELŐHÁZIROMÁNYOK 1939, VI. kötet, 451. szám, 182.

⁸⁷ BICSÁK 2001, 95.

⁸⁸ ZML, V. 1607c., Ikt.: 2885

⁸⁹ ZML, V. 1607c., Ikt.: 8196

⁹⁰ ZML, V. 1607c., Ikt.: 1071

⁹¹ ZML, V. 1607c., Ikt.: 16434

⁹² KÁLI – MIKÓ 1995, 28.

⁹³ A legfiatalabb testvér szökésének kalandos történetét ld. BICSÁK 2001, 95–97.

kevesebb életrajzi információ áll rendelkezésre.)

Az 1945 utáni események ismeretében minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy a nagy múltú – ekkor már fél évszázada működő – gyár sorsát utolsó tulajdonosainak stigmája végleg megpecsételte. Az elmenekült tulajdonos(ok) „hiányában” a hatóságok a téglagyár akkori (és egyben utolsó) üzemzetőjét, Paál Istvánt hallgatták ki,⁹⁴ a következő évben, 1946-ban pedig a zalaegerszegi Nemzeti Bizottság a gyárat a helyi baloldali pártok (a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt) képviselőiből alakult szövetkezet tulajdonába adta.⁹⁵ Az egy évvel korábban még a megyeszékhely legnagyobbjának számító üzem az azonban a szövetkezet nem kívánta tovább használni: ennek eredményeként Eitner László téglagyárát 1949-ben hivatalosan is elhagyatottá nyilvánították,⁹⁶ magát a céget pedig – a Dobi-kormány 298/33-as számú parlamenti jegyzőkönyvének tanúsága szerint – 1949. július 15-én beolvastották a Zala Megyei Téglagyárak Nemzeti Vállalatba.

Ami a belső olai téglagyár 1931 utáni (azaz Eitner-érájában készült téglabélyegeket illeti, nagy valószínűség szerint ifj. Eitner Sándor nevének kezdőbetűit rejtik a Zalaegerszezen és környékén számos helyen fellelhető, domború és mélyített változatban is ismert, továbbá mélyített téglalapban helyet kapó domború – helyenként tükrös – ES monogrammal ellátott téglák. A család téglagyári érdekltsége és a nyilas mozgalomban betöltött kiemelt szerepük miatt azonban még figyelemreméltóbbak azok a kisalakú, mélyített nyilaskereszttel ellátott téglák, amelyek eddig viszonylag csekély számban – ám szinte kivétel nélkül kiváló, ép állapotban – kerültek elő (téglaképeinken egy „sima” példány látható, továbbá egy macskalábnnyommal, illetve egy kézzel karcolt évszámmal [19?9]). Valamennyi ismert darab lelőhelye Barlahida. Ugyancsak kisalakú az a domború KÜZDJŰNK A SZEB JÖVŐÉR 19-33 (sic!) felirattal ellátott téglatípus, amelyből ezidáig mindössze néhány darab került elő (lelőhelyük Pusztaszentlászló). A téglán jelölt évszám azért is különösen érdekes, mert a nyilas mozgalommal foglalkozó források⁹⁷ szerint a nyilaskeresztes párt első zalai (akkor még főként falusi) pártszerveze-

tei 1933 decemberében alakultak meg. Ez egyben azt is valószínűsíti, hogy az évszám mindössze a kezdetekre való emlékezés jegyében került a téglákra, hiszen magát a gyárat csak később, 1935-ben alapították. Az egyértelmű kapcsolat kimutatásakor emellett az is gondot jelenthet, hogy a téglagyárnak helyet adó – valamint ifj. Eitner Sándor választókerületének központjául szolgáló – Zalaegerszegtől eltérő irányban található az Eitner család birtoka (Salomvár), illetve a kétféle nyilas vonatkozású téglalélelőhelye (Barlahida és Pusztaszentlászló). Amennyiben pedig a téglák a tulajdonosváltás (azaz 1940) után készültek, úgy további bizonytalanságra adhat okot, hogy id. Eitner Sándor mellett csak két fia (ifj. Eitner Sándor és Eitner Ákos) vállalt közéleti és politikai szerepet,⁹⁸ a zalaegerszegi téglagyárat örökségül kapó László teljesen apolitikus volt. Mindemellett természetesen lehetséges, hogy a politikai tőkét kovácsolni igyekvő fivérek mindössze legyártatták vele az ideológiai tartalmat hordozó téglákat. Továbbá, a nyilaskeresztes párt akkori nagymértékű támogatottságának fényében egy olyan magyarázat is elképzelhető, amely szerint a kérdéses darabok nem közvetlenül kapcsolódnak az Eitner családhoz, hanem mindössze egy tehetősebb pártszimpatizáns megrendelésére készültek, korlátozott mennyiségben. (Természetesen ebben az esetben is lehetséges, hogy az Eitner-féle zalaegerszegi téglagyárban gyártották ezeket.)

A vasútállomásnál működő téglagyár

Az előzőekben ismertetett Alsóerdő és Ola mellett Zalaegerszeg téglagyártásának harmadik kiemelt helyszíne az egykor a vasútállomás közelében álló – a Grünbaum család tulajdonát képező – téglagyár, amelynek működése azonban a másik három gyárhoz képest rendkívül hiányosan dokumentált.

Az alapító Grünbaum Ferenc (1852–1929) a téglagyártást megelőzően kereskedelemmel foglalkozott: a Zala Megyei Cégbíróságok cégjegyzékeinek tanúsága szerint a liszt- és vegyeskereskedelemmel, pálinkafőzéssel, szeszszital-gyártással, illetve nagykereskedelemmel foglalkozó vállalkozását 1882. július 21-én alapította.⁹⁹ Maga a téglagyár ennél jóval később-

⁹⁴ ZML, V. 1607c., Ikt.: 5707

⁹⁵ ZML, V. 1607c., Ikt.: 4613

⁹⁶ ZML, V. 1607c., Ikt.: 4153

⁹⁷ Pl. PAKSY 2007

⁹⁸ PAKSY 2007

⁹⁹ Cégjegyzék száma: Z.E. I. 137.

bi, alapítása egy birtokcseréhez köthető.¹⁰⁰ Zalaegerszeg 1902–1919 közötti plébánosa, Legáth Kálmán a plébánia Avasi-dűlőben lévő birtokát 1908-ban adta át Grünbaum Ferencnek, aki – tevékenységi körét bővítendő – itt építette fel téglagyárát. E terület fejében Grünbaum gazdálkodásra átengedte a Géva-hegy tövében fekvő földjét, azonban csak ideiglenes jelleggel. (Tizenegy évvel később a város következő – 1919–1944 közötti – plébánosa, Mindszenty [Pehm] József egy, a szombathelyi püspöknek írt levelében igyekezett tisztázni a birtokcserét.) Az 1908-as gyáralapítási dátumot emellett az is alátámasztja, hogy a „Magyar Paizs” lapban közölt városi gyárlistán szintén 1908-tól kezdve jelenik meg a „Grünbaum Ferencz avasi téglagyár és mészegető az állomással szemben”. Az Avasi-dűlő a vasútvonalat követő Avas-árok mentén terült el (jelenleg mindössze az Avasárok utca neve emlékeztet rá), az új téglagyár pedig a Baki (ma Zrínyi) út mellett, Zalaegerszeg fő vasútállomásával szemben, a Gróf Tisza István (mai nevén Bajcsy-Zsilinszky) tér közelében állt.

A tanulmányban már többször hivatkozott 1919-es, a megye területén található bányákról, ipartelepekről és gyárakról készített kimutatás szerint a Grünbaum-féle téglagyárnak a háborút követően mindössze 1 alkalmazottja volt, működése pedig ugyancsak szünetelt.¹⁰¹ Az üzemet alapító Grünbaum Ferenc 1929-ben elhunyt (19. kép), téglagyára azonban tovább működött, amelyet nagy valószínűség szerint – szintén Grünbaum Ferenc nevű – fia vett át (ld. 20. kép). (1930-tól ugyanis özv. Grünbaum Ferencné különböző ügyekben folyamodott a hatóságokhoz, egy 1941-es cégbírósági jegyzőkönyv azonban – ahogy azt korábban, az alsóerdei téglagyár kapcsán láthattuk – „Grünbaum Ferenc és Dr. Elek Nándor téglagyárosok” ipari ügyét tárgyalta.)

Grünbaum Ferenc téglagyárának ezt követő – az 1940-es évek közepéről származó – említései elsősorban a zsidóságot ért tragikus eseményekkel állnak összefüggésben. A tanulmány első felében említett Kvártélyházban folyt az az 1944. május 3-án összehívott titkos tárgyalás, amelyen a megyei főszolgabírói kar megkapta a kormány utasításait a Zala megyei zsidóság összegyűjtéséről és gettóba kényszerítéséről.¹⁰² A zalai zsidó visszaemlékezők a gyűjtőtáborok helyszíneként egyrészt „a Baki úton lévő Grünbaum-féle téglagyárát”, másrészt „a város Andrásida felőli végén álló téglagyárát” említették. A túlélők beszámolóí szerint az ezekben összezsúfolt embereket a nyitott téglaszínekben helyezték el, sokan pedig – a tetők alól kiszorulva – a bányagödrökbe kényszerültek.¹⁰³ A megyeszékhely zsidóságának összegyűjtését követően a megye többi gettójának lakóit 1944. június 15-e és 24-e között szállították Zalaegerszegre. Az így összesen mintegy 3.450 fős tömeget július 5-én indították el Auschwitzba, ahova július 7-én futottak be a zsúfolásig megtelt szerelvények.¹⁰⁴ (A városi és megyei zsidóság ezen tragédiája különösen fájdalmas annak fényében, hogy közvetett módon a zalaegerszegi zsinagóga építése is a téglagyár alapító Grünbaum Ferenchez kötődik, a helyi zsidó hitközség ugyanis 1898-ban az ő tulajdonában álló területet választotta ki az újonnan építendő zsinagóga számára. Az eklektikus stílusú épület végül 1904-re készült el Stern József budapesti építész terve alapján, a II. világháborút követően azonban funkcióját veszítette, jelenleg hangverseny- és kiállítóteremként működik.)

Lényeges kiemelni, hogy a Grünbaum-gyárban bizonyíthatóan már a gyűjtőtábor kialakítása előtt megszűnt a termelés. Baráth Ferenc akkori zalaegerszegi polgármester egyik 1945-ös jelentése szerint az akkorra „[a] baki úton már évek óta üzem kívül álló” téglagyárát még „az orosz katonaság is csak raktárnak használta”,¹⁰⁵ sőt, 1944-ben már a „Grünbaum téglagyár irodaépületének lebontása” ügyében hoztak határozatot.¹⁰⁶ (A másik gyűjtőpontként kijelölt Brüll-féle gyár ezzel szemben a deportálásokat követően tovább üzemelt.) Grünbaum gyárát – pontosabban annak épületeit – utolsóként egy 1949-es, új üzemek elhelyezésére alkalmas épületek bejelentése tárgyában hozott rendelet említi (a Rákóczi Ferenc utca és a Jákum Ferenc utca sarkán álló Schütz-házzal egyetemben).¹⁰⁷

Legrövidebb működési ideje ellenére a négy bemutatott zalaegerszegi téglagyár közül innen, Grünbaum Ferenc gyárából maradtak ránk a legváltozatosabb téglabélyeg-típusok. Az alapító monogramját rejtő – mindegyik esetben mélyítésben domború – GF megje-

¹⁰⁰ MEGYERI 2013, 78.

¹⁰¹ ZML, V. 1607c., Ikt.: 9262

¹⁰² TÓDOR – PERESZTEGINÉ SZABÓ 2015, 16.

¹⁰³ BRAHAM 2010

¹⁰⁴ SCHWARZMAYER ET AL. . 2008

¹⁰⁵ Idézi KÁLI – MIKÓ 1995, 28.

¹⁰⁶ ZML, V. 1607c., Ikt.: 13556

¹⁰⁷ ZML, V. 1607c., Ikt.: 835

lölésű téglák kialakításukat tekintve három csoportba oszthatók:

► Körökben helyet kapó betűkkel, közöttük pajzsokban 1-től 5-ig tartó számozással (amelyekkel kapcsolatban érdekes, hogy az 1-essel jelöltek esetében kisebb a pajzs, mint a többinél)

► Széles téglalapokban elhelyezett betűkkel, közöttük 1-től 3-ig tartó kisebb számokkal

► Két négyzet alakú „ablakban” helyet kapó látványosabb (talpas) betűkkel (amely típusból téglaképeinken egy ép, valamint egy hibás vetőformával készített példány látható)

Végezetül, a tanulmányban bemutatott valamennyi zalaegerszegi téglagyárral kapcsolatban kijelenthető, hogy sajnálatos módon a Zala Megyei Levéltárban, a Fortepan oldalon, valamint a 2017 áprilisában több mint 7.000 tagot számláló – lakossági fotókat is gyűjtő és rendszerező – „Régi Zalaegerszeg” nevű online csoportban sem található róluk fénykép. Más települések esetében ugyan a képeslapok visszatérő témái a téglagyárak,¹⁰⁸ a zalai megyeszékhely esetében azonban a városról fennmaradt nagyszámú régi képeslap egyikén sem szerepel ilyen ábrázolás. A zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjteményében mindössze egyetlen téglagyárat ábrázoló fotó található (21. kép), amelyet az 1920-tól haláláig Zalaegerszezen dolgozó Serényi Árpád (1897–1941) fényképész készített. A múzeum történészei szerint a felvétel feltételezhetően zalaegerszegi téglagyárat ábrázol, az azonban a kép háttérének ismeretében sem egyértelmű, hogy pontosan melyiket. (Amennyiben valóban a megyeszékhelyen készült a fénykép, úgy véleményünk szerint a két olai gyár valamelyikét ábrázolhatja, ugyanis az alsóerdei helyszín és a vasútállomás környéke egyaránt dombokkal határolt, jóval tagoltabb térszínű.)

A városban fellelhető egyéb bélyeges téglák

A zalaegerszegi egykori uradalmi tégláégetők és téglagyárak történetének ismertetését követően szükséges még említést tennünk a városban előkerülő, azonban a tanulmányban bemutatott gyártási helyszínek egyikéhez sem (egyértelműen) köthető bélyeges téglákról. Ezek közé tartoznak az általunk ezidáig fellelt domború D, DM, DW, ISV (?), S, illetve ZO betűkkel jelölt nagyméretű, valamint a mélyítésben

domború FB jelzésekkel ellátott és a mélyített hatágú (Dávid?) csillaggal vagy virággal jelölt kisméretű téglák. Ezek közül az FB jelzésűekről feltételezhető, hogy a Zalaegerszeggel szomszédos Teskándon (egészen 2005-ig) működő téglagyár termékei, amelynek az 1931-es ipari jegyzék szerint akkoriban egy bizonyos Dr. Fürst Béla volt a tulajdonosa.¹⁰⁹ A csillaggal vagy virággal jelölt kisméretű téglák esetében pedig amennyiben megjelölésük valóban Dávid-csillag, tulajdonosaik és bérlőik ismeretében mind az alsóerdei, mind az olai, mind pedig a vasútállomásnál működő egykori gyár elképzelhető gyártási helyként.

Ezek mellett ugyan bizonyíthatóan nem zalaegerszegi gyártmányok, viszont szintén megtalálhatók a településen a kőszegi Czeke gyár mélyített C betűvel jelölt téglái, valamint a Hilmayer téglagyáros családhoz köthető, mélyített HM megjelölésű téglák. Az 1876-ban Körmenten született Hilmayer Zsigmond 1904-ben Zalalövön telepedett le, ahol üzlete mellett gőztéglagyárat létesített. Jelentős méretű üzeme az 1930-as években 40–45 munkást foglalkozott, továbbá hosszú időn keresztül rendes tagja volt a vármegyei törvényhatósági bizottságnak és a község képviselőtestületének.¹¹⁰ Az 1907-ben immár Zalalövön született fia, Hilmayer Miklós az iskoláit Nagykanizsán végezte, az érettségét követően azonban apja üzletében szerzett kereskedelmi és ipari gyakorlatot, majd 1931-ben annak valamennyi érdekeltjét átvette.¹¹¹ A HM jelölésű téglák nagy valószínűség szerint az ő nevének kezdőbetűit rejtik.

Epilógus

Az első uradalmi tégláégetőktől a 20. század első felének gyáriai ívelő bélyeges téglagyártás időszakára az 1949. december végi államosítással a zalai megyeszékhelyen is lezárult. Ezt követően Zalaegerszeg lett a megyei tanács által 1951. január 1-jén létrehozott, 15 téglagyárat tömörítő „Zala Megyei Téglagyári Egyesülés” székhelye (amelynek egyik jogutódja később a Zalakerámia lett). A tanulmányban bemutatott helyszínek közül a II. világháború után az alsóerdei és az olai külső – immár a szocialista ipar szolgálatába állított – téglagyárakban is folytatódott termelés, az ekkortól gyártott (jelöletlen) téglák azonban már egy sokak által „csinált városnak” tekintett település építőkövei voltak...

¹⁰⁸ Ld. a MONARCHIA BTE internetes fórumának számos bejegyzését.

¹⁰⁹ BRAHAM 2010

¹¹⁰ BÉKÁSSY 1930, 222–223.

¹¹¹ BODRY – MADARÁSZ – ZSADÁNYI 1935, 162.

Irodalom

- BÉKÁSSY 1930**
Békássy Jenő: *Zala vármegye feltámadása Trianon után (Zalai fejek)*. Hungaria, Budapest, 1930.
- BENCZE 1980**
Bencze Géza: *Zala megye iparának története a felszabadulás után (1945–1975)*. METESZ–Zala Megyei Tanács VB, Zalaegerszeg, 1980.
- BICSÁK 2001**
Bicsák Istvánné Szegedi Irén: *Salomvár*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001.
- BÍRÓ 1988**
Bíró Friderika: *Göcsej*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- BÍRÓ 2003**
Bíró Friderika: *A szegkek világa. Göcsej néprajza a 18–20. században*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2003.
- BODRY – MADARÁSZ – ZSADÁNYI 1935**
Bodry László – Madarász Gyula – Zsadányi Oszkár (szerk.): *Zalavármegye ismertetője*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron, 1935.
- BRAHAM 2010**
Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (II. kötet). Park Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- CSOMOR 2007**
Csomor Erzsébet: *Zalaegerszeg város régi levéltárának repertórium (1371–1944)*. Zalaegerszeg MJV Önkormányzata, Zalaegerszeg, 2007.
- FOKI 2000**
Foki Ibolya: *Zalaegerszeg 1850–1860. A város igazgatási szervezete és tisztviselői az abszolutizmus idején (Zalaegerszegi Füzetek 6.)*. Zalaegerszeg Kulturális Örökségéért Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2000.
- GÉFIN 1929**
Géfin Gyula (szerk.): *A Szombathelyi Egyházmegye története (1777–1928)* (I. kötet). Martineum Könyvnyomda Részvénytársaság, Szombathely, 1929.
- JEKELFALUSSY 1892**
Jekelfalussy József (szerk.): *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Országos Magy. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1892.
- KÁLI 1999**
Káli Csaba: *Dokumentumok Zala megye történetéből 1947–1956 (Zalai Gyűjtemény 48.)*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999.
- KÁLI – MIKÓ 1995**
Káli Csaba – Mikó Zsuzsa: *Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–1947 (Zalai Gyűjtemény 37.)*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995.
- KÉPVISELŐHÁZI IROMÁNYOK 1939**
Képviselőházi irományok. III. kötet, 204. szám és 221. szám; VI. kötet, 451. szám, 1939.
- MAGYARORSZÁG KERESKEDELMİ, IPARI ÉS MEZŐGAZDASÁGI CİMTÁRA 1931**
Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági cimtára (Harmadik, hivatalos adatok alapján összeállított kiadás). Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Részvénytársaság, Budapest, 1931.
- MEGYERI 2001**
Megyeri Anna (szerk.): *Utcák, terek, emberek. Zalaegerszeg régi képeken*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001.
- MEGYERI 2013**
Megyeri Anna: „...maradandó örök emlék...” Mindszenty (Pehm) József építkezései Zalaegerszegen. *Zalai Múzeum* (21. kötet). Zalaegerszeg, 2013. 77–99.
- MOLNÁR 2000**
Molnár András (szerk.): *Zala megye archonto-*

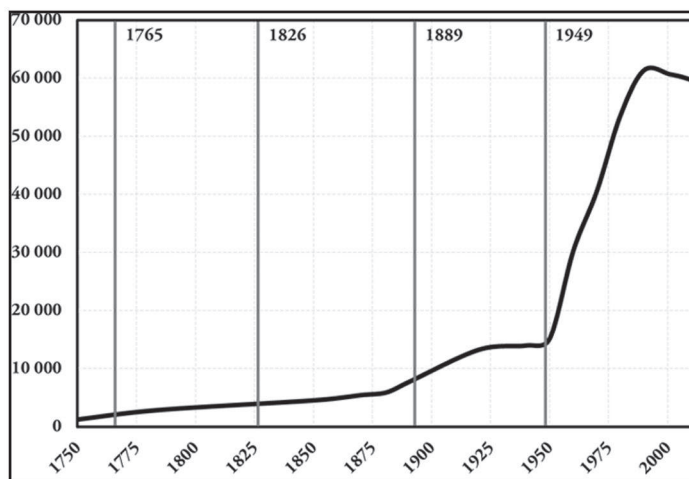
- lógiaja 1138–2000 (*Zalai Gyűjtemény* 50.). Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000.
- MOLNÁR 2009
Molnár András (szerk.): *Kvartélyház. A zalaegerszegi új vármegyeháza története 1765–2008.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2009.
- NÉMETH 2002
Németh János: *Gyökerek. Gondolatok családról, mesterségről, művészetről.* Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2002.
- PAKSY 2007
Paksy Zoltán: *A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1939 között.* PhD értekezés, PTE Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2007.
- PALLAS NAGY LEXIKONA 1897
Pallas Nagy Lexikona (XVI. kötet). Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1897.
- PESTHY 1931
Pesthy Pál: *Zalaegerszeg multja és jelene.* Kakas Ágoston Könyvnyomdája, Zalaegerszeg, 1931.
- SCHWARZMAYER ET AL. 2008
Schwarzmayr, Eva – Brettl, Herbert – Koloszar, Tamás – Balázs, Edit – Szarka, Lajos (szerk.): *„Ideje van a kövek összegyűjtésének”. Zsidó emlékek a Nyugat-Pannon Eurégióban* (Burgenland, Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye). Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság, Szombathely, 2008.
- SZAKÁCS 2012
Szakács László: *A zalaegerszegi erdők és az erdőgazdálkodás története a kezdetektől 2010-ig* (*Erdészettörténeti Közlemények* LXXXVII.). Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2012.
- SZAKÁL 2002
Szakál István: *Besenyő ezer éve.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2002.
- TARNÓCZKY 2017
Tarnóczky Attila: *Hol, mi? Kanizsai házak és lakói.* A szerző kiadása, Nagykanizsa, 2017.
- TÓDOR – PERESZTEGINÉ SZABÓ 2015
Tódor Tamás – Pereszteginé Szabó Júlia (szerk.): *Zalaegerszeg titkai. Városkalauz a múlt tükrében.* Zalaegerszeg MJV Önkormányzata, Zalaegerszeg, 2015.
- ZALA MEGYEI CÉGBÍRÓSÁGOK CÉGJEGYZÉKEI 1876–1948
Zala Megyei Cégbíróságok cégjegyzékei (1876–1948). Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, é.n.
- ZALAI NAGY 2008
Zalai Nagy Lajos: *Legenda és valóság. Történelmi morzsák a botfai uradalom évszázadából (1548–1945).* Válicka Citerabarátok Egylete, Zalaegerszeg, 2008.

Bricks of an ‘artificial town’ – Brick production in Zalaegerszeg

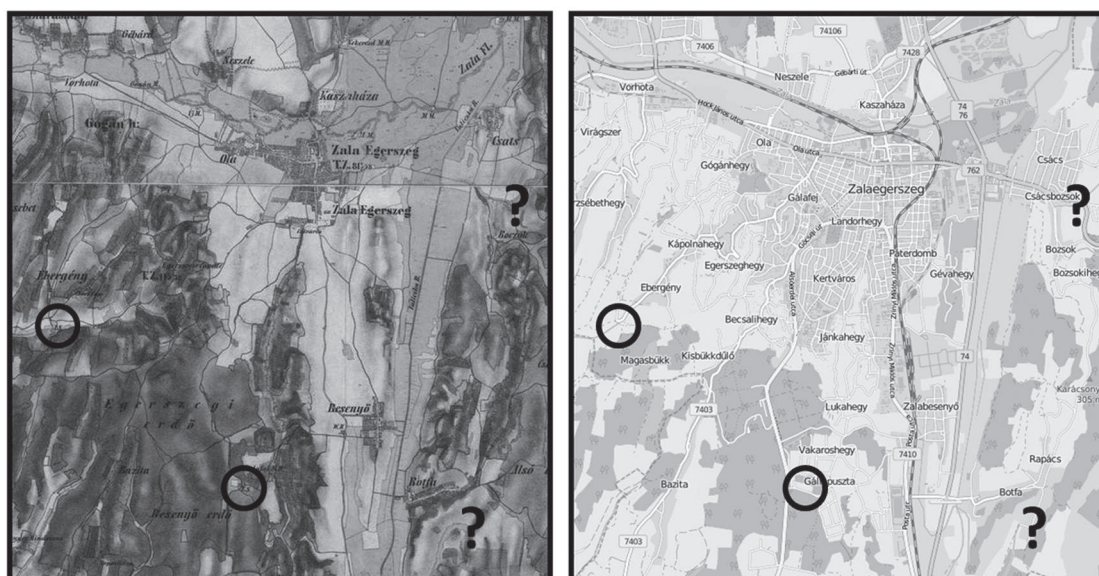
Based on various accounts of local history and industrial history, as well as on maps and archival sources, this paper provides a comprehensive overview of the history of brick production in Zalaegerszeg, with a particular emphasis placed on stamped bricks produced and found in the county seat to date. Although ecclesiastical and demesial brickyards already existed here throughout the 17th and 18th centuries, brick buildings only started to appear in the area’s vernacular architecture from the mid-18th century onwards (however, they remained rather marginal till the mid-19th century). The map sheets of the Second Military Survey (1806–1869) showed only two brickyards in the close vicinity of the town (in Gálafej-major and in Ebergény), whereas the Erdődy family’s demesial brickyard of Botfa and the (presumably) ecclesiastical brickyard of Bozsok were not shown on the map (even though stamped bricks have been made in both of them). The year 1826 marked a major turning point in local brick production; after two consecutive disastrous fires, the town was granted the right by the Bishop of Szombathely to produce its own bricks in Alsóerdő. Subsequently, the Egerszeg Commonage Brickyard turned out to be the prime site of brick production for nearly half a century. In response to the growing demand for construction material, however, local brick production was considerably expanded

from the late-19th century. As a result, the map sheets of the Third Military Survey (1869–1887) showed four brickworks; besides the ones in Gálafej-major and Botfa, the other two production sites, Alsóerdő and Ola had significantly larger capacity and therefore, were of far greater importance. The Commonage Brickyard in Alsóerdő was modernised by Károly Kovács in 1889, then managed by a company called Erzsébet Brickworks from the early-1920s till 1943, before being nationalised in 1949. In Ola, two brickworks were located; the older one was first owned by József Braunstein from the 1890s, then by Mór Brüll (and Béla Sarkadi) from 1906, and was eventually managed by István Kamarás after 1945 (and was also nationalised in 1949), while the other (newer) one was first owned by Ferenc Kovács (the legal successor of József Billisics) from the early-20th century, followed by the Eitner family from the 1930s till the end of WWII, after which production was stopped in this facility. In addition to the Alsóerdő and the Ola production sites, another brickworks was founded by Ferenc Grünbaum near the town’s main train station in the early-20th century, nonetheless, it also ceased to operate by the end of WWII. Albeit brick production continued in Zalaegerszeg after that, during the state socialist period as well, those unmarked bricks turned out to be the building blocks of an ‘artificial town’.

Translated by Márton Berki

1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

1. kép: Zalaegerszeg népességszámának változása (fő, 1750–2015)

Az adatok forrása: KSH NÉDA (Népszámlálási Digitális Adattár), KSH Helynévtárak, PALLAS NAGY LEXIKONA 1897

Fig. 1: The population of Zalaegerszeg from 1750 to 2015. Sources: KSH NÉDA (Népszámlálási Digitális Adattár – Digital Register of Census Data), KSH registers, PALLAS NAGY LEXIKONA 1897 (Pallas Great Encyclopaedia, 1897)

2. kép: Téglavetők Zalaegerszeg környékén a Második Katonai Felmérés térképén (balra), valamint ezek helye a város jelenlegi környezetében (jobbra); Az alaptérképek forrása: <http://mapire.eu/hu>, illetve OpenStreetMap (2016)

Fig. 2: Brickyards near Zalaegerszeg according to the Second Military Survey (left) and their place in the contemporary town (right)
Source of the base maps: <http://mapire.eu/hu>, and OpenStreetMap (2016)

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

3. kép: Az egykor a Gálafej-majorban működő Skublics-féle tégláégető helyszíne
 Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 3: The place of the former "Skublics" brickyard in Gálafej-major
 Source: photo taken by the authors (2016)

4. kép: A botfai egykori uradalmi tégláégető helyszíne
 Forrás: a szerzők felvétele (2016)

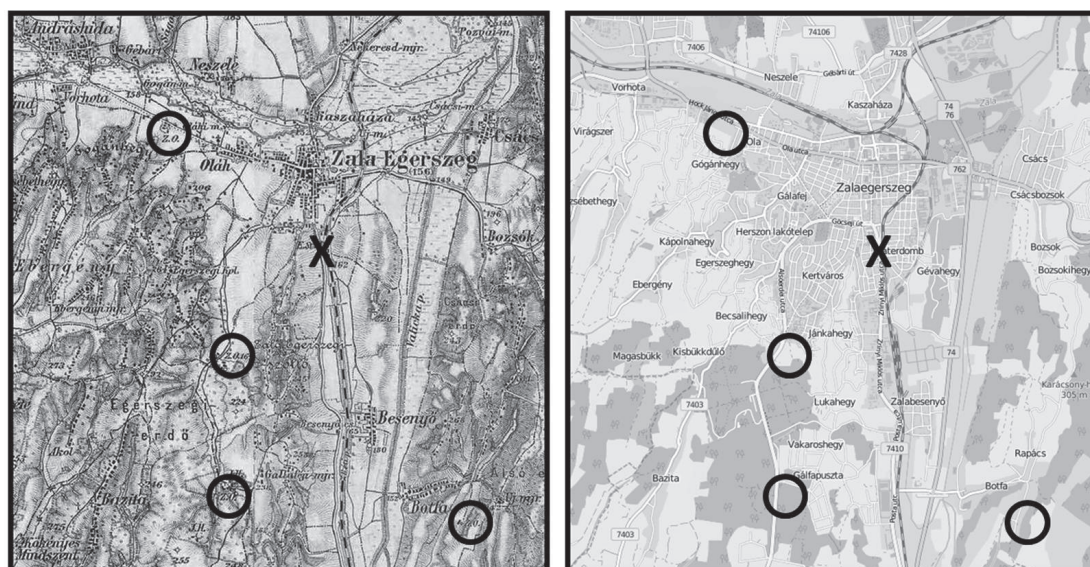
Fig. 4: The place of the former demesial brickyard in Botfa
 Source: photo taken by the authors (2016)

5. kép: Böle András (1763–1843) szombathelyi püspök portréja és aláírása
 Forrás: GÉFIN 1929

Fig. 5: The portrait and signature of András Böle (1763–1843), bishop of Szombathely
 Source: GÉFIN 1929

Ismert év(ek)	Név	Tisztségének megjelölése
1841–1844	Varga György	téglakezelő / téglaszíni gondviselő
1845–	Mantuano József	téglakezelő
1852–	Heschl Antal	városi téglásmester
1854	Jobszt György	városi téglásmester
1854–	Brunner Ignác	városi téglásmester
1858	Preis György	városi téglásmester
1859–1863	Jákum Ferenc	téglaszíni felügyelő
1863–	Horváth József	téglaszíni felügyelő
1866–1867	Baján József	téglaszíni felügyelő
1870	Lábodics József	téglaszíni felügyelő
1872–1874	Hegedűs János	téglaszíni felügyelő
1877–1879	Baksay Ádám	téglaszíni felügyelő

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

6. kép: Az alsóerdei (közirtokossági) téglagyártáshoz kapcsolódó személyek, a levéltári forrásokban feltüntetett tisztségük, valamint e tisztségek betöltésének éve(i). Forrás: FOKI (2000) és SZAKÁCS (2012) levéltári gyűjtése alapján saját szerk.

Fig. 6: Persons involved in the brick production in Alsóerdő, their position indicated in the archives and the year(s) when their office was held. Source: compiled by the authors, based on the archival collecting of FOKI (2000) and SZAKÁCS (2012)

7. kép: Tégláégetők Zalaegerszeg környékén a Harmadik Katonai Felmérés térképén (balra), valamint ezek a város jelenlegi környezetében (jobbra)

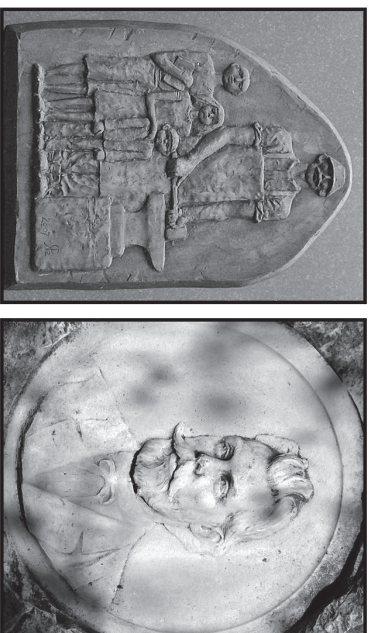
Az alaptérképek forrása: <http://mapire.eu/hu>, illetve OpenStreetMap (2016)

Fig. 7: Brickyards near Zalaegerszeg according to the Third Military Survey (left) and their place in the contemporary town (right)

Source of the base maps: <http://mapire.eu/hu>, and OpenStreetMap (2016)

HELYSZÍN	TEGLAGYÁR NEVE	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1950
Aloerdő	Városi (Közhirtelossági) Teglágyár (Bérbe adva: Erzsébet Teglágyár [EN, I, 11])													
Ola	Braunstein József Teglágyára Brüll Mór (és Sarkadi Béla) Gözréglágyára (Bérbe adva: Kamarás István Teglágyára)													
	Billisics József Utóda Kovács Ferenc Teglágyára Eimer Gözréglágyár													
	Vasúttalomás Grünbaum Ferenc Teglágyára													

8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

8. kép: A zalaegerszegi téglagyárak működésének kronológiája a 19. század végétől az államszocialista időszakig

Forrás: a kutatómunka során összegyűjtött adatok alapján saját szerkesztés

Fig. 8: The chronology of the brickyards in Zalaegerszeg from the end of the 19th century to the period of state socialism Source: compiled by the authors, based on the data collected during the research

9. kép: Jákum Ferenc emléktáblája (balra), valamint Kovács Károly emlékköve (jobbra)

Forrás: www.kozterkep.hu

Fig. 9: The memorial tablet of Ferenc Jákum (left), and the memorial stone of Károly Kovács (left)

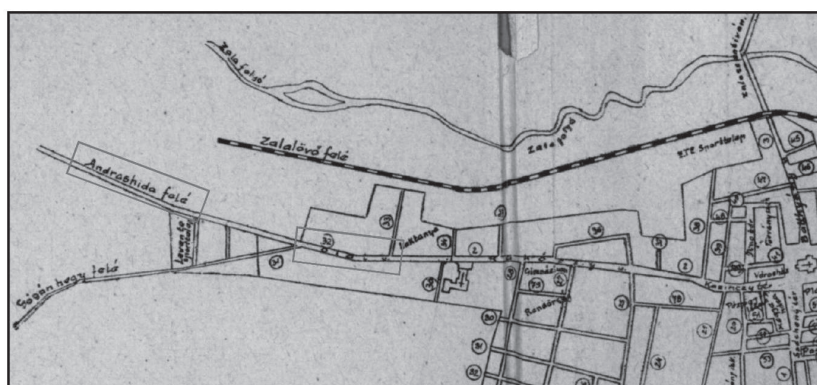
Source: www.kozterkep.hu

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

12. kép; Fig. 12.

— Balog Árpád szintársnlata néhány heti ut tartózkodás után május 4-én Keszthelyre távozott. Az előadásokat Sümegen szép számban látogatta a közönség.

— Csodaszülött. A zalaegerszegi Braunstein-czég téglavető-gyárának egy munkásnéje csodagyermeket szült, a melynek emberi testen békához hasonló feje volt. A szörnyszülött születése után néhány percczel meghalt. Érdekes megemlíteni, hogy a tudós asszony, a ki a születésnél megérezte, a csodaszülött látása feletti ijedség következtében beteg.

— A helybéli posta és távirtda hivatalnál f. hó 11-től kezdve déli 12 órától d. u. 2 óráig és este 6 órától 9-ig, ajánlott levelek a távirtdaosztálynál (az emellett) feladhatók.

13. kép; Fig. 13.

BRÜLL MÓR **GÖZTÉGLAGYÁRA** **ZALAEGERSZEG**

Cégtulajdonosok: BRÜLL és SARKADI

Szállít fuvar- és vagon-tételekben kis- és nagyméretű falitégát iszapolt (ujlaki mintájú) hornyolt hódfarkú és laposcserепet. Kedvező fizetési feltételek. Olcsó árak.

TELEFONSZÁM 180.

14. kép; Fig. 14.

10. kép: Löwenstein Ignác síremléke a zalaegerszegi Izraelita temetőben; Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 10: The grave of Ignác Löwenstein in the Jewish cemetery in Zalaegerszeg; Source: photo taken by the authors (2016)

11. kép: Az Alsóerdőn működő egykori téglagyár agyaggödreinek helye; Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 11: The place of the clay pits of the former brickyard in Alsóerdő; Source: photo taken by the authors (2016)

12. kép: Az Andrásidai út és az Olai út a Wölfer István városi mérnök által készített térkép részletén (Zalaegerszeg északnyugati része, az ábra jobb oldalán a városközponttal); Forrás: PESTHY 1931 kötetének melléklete

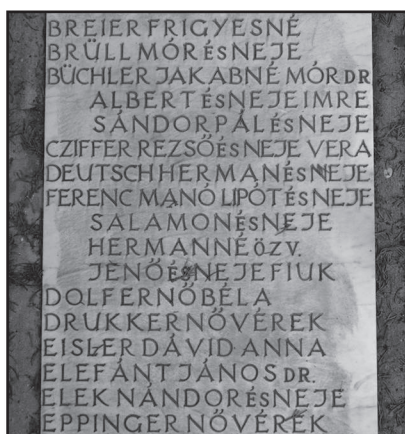
Fig. 12: Andrásidai street and Olai street on the map of István Wölfer, urban engineer (the north-western part of the town with the town centre on the right side of the picture); Source: PESTHY 1931, appendix

13. kép: A Zalai Közlönyben megjelent rövid híradás Braunstein József téglagyáráról; Forrás: ZALAI KÖZLÖNY (1894. május 12., 3.)

Fig. 13: A news item about the brickyard of József Braunstein published in Zalai Közlöny; Forrás: ZALAI KÖZLÖNY (12 May, 1894, 3.)

14. kép: Brüll Mór Göztéglagyárának hirdetése; Forrás: PESTHY 1931

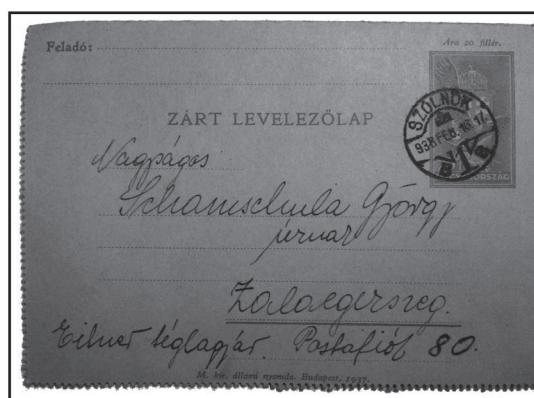
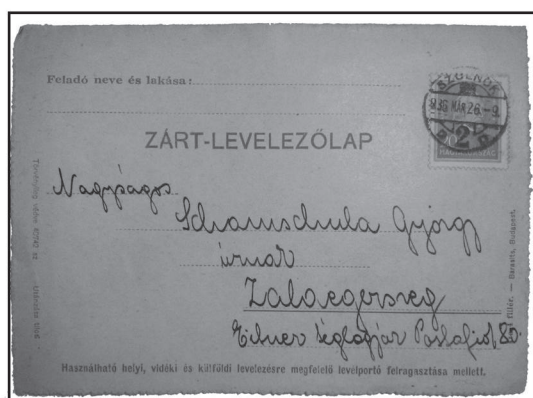
Fig. 14: An advert of the steam brickyard of Mór Brüll, Source: PESTHY 1931

15. kép; Fig. 15.

16. kép; Fig. 16.

17. kép; Fig. 17.

15. kép: A holokauszt áldozatainak emléktáblája a zalaegerszegi Izraelita temetőben, köztük Brüll Mór olai, valamint Elek Nándor alsóerdei téglagyárosok nevével

Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 15: The memorial tablet of the victims of Holocaust in the Jewish cemetery in Zalaegerszeg, with the names of Mór Brüll and Nándor Elek, brickworks owners in Ola and Alsóerdő, respectively

Source: photo taken by the authors (2016)

16. kép: Az egykori olai külső téglagyár helyszíne, amely ma a város legnagyobb sít-lerakója

Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 16: The place of the former brickyard in Ola, which is now the biggest construction waste depot in the town

Source: photo taken by the authors (2016)

17. kép: A zalaegerszegi Eitner téglagyár feltüntetése Schamschula György magánlevelezésének címzéseiben 1936-ból és 1938-ból

A képek forrása: Wittmann Ferenc tulajdona

Fig. 17: The appearance of the name of Eitner Brickyard (Zalaegerszeg) in the address line in the private correspondence of György Schamschula in 1936 and 1938.

Source: Property of Ferenc Wittmann

18. kép; Fig. 18.

19. kép; Fig. 19.

20. kép; Fig. 20.

21. kép; Fig. 21.

18. kép: Az Eitner család jelzésével ellátott tetőcserép; Forrás: a szerzők felvétele (2016)

Fig. 18: A rooftile with the sign of the Eitner family; Source: photo taken by the authors (2016)

19. kép: Grünbaum Ferenc síremléke a zalaegerszegi Izraelita temetőben; Forrás: a szerzők felvétele (2016)

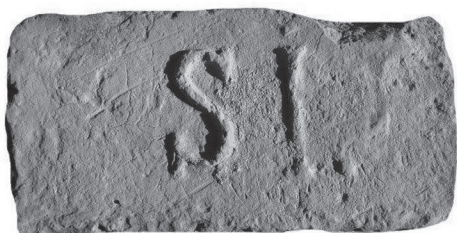
Fig. 19: The grave of Ferenc Grünbaum in the Jewish cemetery in Zalaegerszeg; Source: photo taken by the authors (2016)

20. kép: Grünbaum Ferenc téglagyárának hirdetése; Forrás: PESTHY 1931

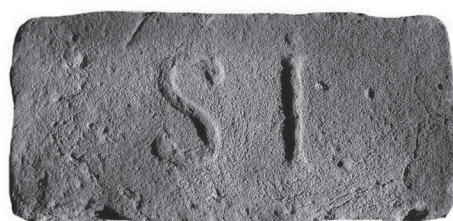
Fig. 20: An advert of the brickyard of Ferenc Grünbaum; Source: PESTHY 1931

21. kép: Feltételezhetően az egyik zalaegerszegi téglagyárról készített fotó; Forrás: a zalaegerszegi Göcseji Múzeum archívuma

Fig. 21: A photo taken supposedly of one of the brickyards in Zalaegerszeg; Source: Property of the Archives of Göcseji Múzeum

22. kép; Fig. 22.

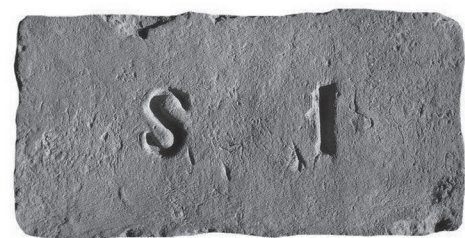
23. kép; Fig. 23.

24. kép; Fig. 24.

25. kép; Fig. 25.

26. kép; Fig. 26.

27. kép; Fig. 27.

28. kép; Fig. 28.

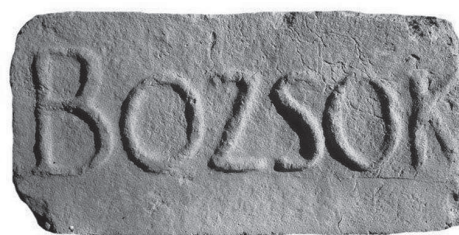

29. kép; Fig. 29.

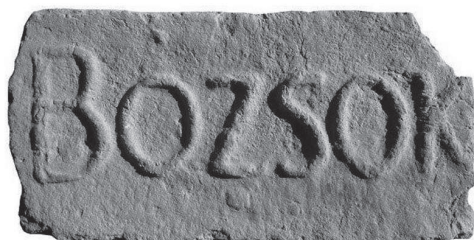
22. kép: 'D' SI felirat = Skublics Imre (István), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 22: Inscription SI = Skublics Imre (István); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
23. kép: 'D' SI felirat = Skublics Imre (István), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 23: Inscription SI = Skublics Imre (István); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
24. kép: 'D' SI felirat = Skublics Imre (István), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 24: Inscription SI = Skublics Imre (István); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
25. kép: 'D' SI felirat = Skublics Imre (István), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 25: Inscription SI = Skublics Imre (István); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
26. kép: 'M' SI felirat = Skublics Imre (István), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 26: Inscription SI = Skublics Imre (István); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
27. kép: 'D' SKG felirat = talán Skublics Gábor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 27: Inscription SKG = probably Skublics Gábor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
28. kép: 'D' EU felirat = Erdődy Uradalom, LH Zalaegerszeg, Botfa, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 28: Inscription EU = Erdődy Uradalom (Erdődy Demesne); Zalaegerszeg, Botfa, leg. & coll. Sz. Berki
29. kép: 'D' EU felirat = Erdődy Uradalom, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Herczig B.
 Fig. 29: Inscription EU = Erdődy Uradalom (Erdődy Demesne); Zalaegerszeg, Botfa, leg. & coll. B. Herczig

30. kép; Fig. 30.

31. kép; Fig. 31.

32. kép; Fig. 32.

33. kép; Fig. 33.

34. kép; Fig. 34.

35. kép; Fig. 35.

36. kép; Fig. 36.

37. kép; Fig. 37.

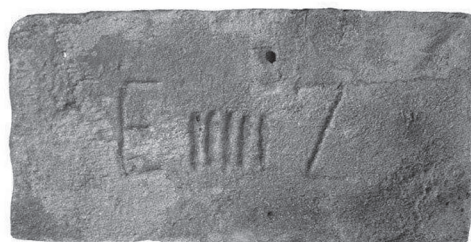
30. kép: 'D' E·V felirat = Erdődy Uradalom, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Herczig B.
 Fig. 30: Inscription E·V = Erdődy Uradalom (Erdődy Demesne); Zalaegerszeg, Botfa, leg. & coll. B. Herczig
31. kép: 'D' BOZSOK felirat, = helységnevé, LH Csácsbozsok, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 31: Inscription BOZSOK = place-name; Csácsbozsok, leg. & coll. Sz. Berki
32. kép: 'D' BOZSOK felirat, LH Csácsbozsok, = helységnevé, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 32: Inscription BOZSOK = place-name; Csácsbozsok, leg. & coll. Sz. Berki
33. kép: 'M' GES felirat = Gróf Erdődy Sándor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 33: Inscription GES = Gróf Erdődy Sándor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
34. kép: 'D' S és korona = Báró Solymosy László, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 34: Inscription S and a crown = Báró Solymosy László; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
35. kép: 'M' EK ligatúra = Egerszegi Közbirtokosság, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 35: EK ligature = Egerszegi Közbirtokosság (Commonage of Egerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
36. kép: 'M' EKB felirat = Egerszegi Közbirtokosság, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 36: Inscription EKB = Egerszegi Közbirtokosság; (Commonage of Egerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
37. kép: 'M' EKB felirat = Egerszegi Közbirtokosság, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 37: Inscription EKB = Egerszegi Közbirtokosság; (Commonage of Egerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

38. kép; Fig. 38.

39. kép; Fig. 39.

40. kép; Fig. 40.

41. kép; Fig. 41.

42. kép; Fig. 42.

43. kép; Fig. 43.

44. kép; Fig. 44.

45. kép; Fig. 45.

38. kép: 'M' tükrös EKB felirat = Egerszegi KözBirtokosság, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 38: Mirrored inscription EKB = Egerszegi KözBirtokosság; (Commonage of Egerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

39. kép: 'D' EZ felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 39: Inscription EZ = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

40. kép: 'D' EIIIIIZ felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 40: Inscription EIIIIIZ = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

41. kép: 'D' IV EZ felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 41: Inscription IV EZ = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

42. kép: 'D' E V Z felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 42: Inscription E V Z = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

43. kép: 'M' Z I E felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 43: Inscription Z I E = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

44. kép: 'M' Z Z E felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 44: Inscription Z Z E = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

45. kép: 'M' Z III E felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 45: Inscription Z III E = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

46. kép; Fig. 46.

47. kép; Fig. 47.

48. kép; Fig. 48.

49. kép; Fig. 49.

50. kép; Fig. 50.

51. kép; Fig. 51.

52. kép; Fig. 52.

53. kép; Fig. 53.

46. kép: 'M' ZVIE felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 46: Inscription ZVIE = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
47. kép: 'M' ZVII E felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 47: Inscription ZVII E = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
48. kép: 'M' ZXE felirat = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 48: Inscription ZXE = Erzsébet Téglagyár Zalaegerszeg (Erzsébet Brickworks, Zalaegerszeg); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
49. kép: 'D' J+B = talán Braunstein József, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Herczig B.
 Fig. 49: J+B = probably Braunstein József; Zalaegerszeg, leg. & coll. B. Herczig
50. kép: 'D' JB felirat = talán Braunstein József, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 50: Inscriptin JB = probably Braunstein József; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
51. kép: 'D' BM felirat = Brüll Mór, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 51: Inscription BM = Brüll Mór; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
52. kép: 'D' JB ligatúra belekarcolt csillaggal = Billisits József, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 52: JB ligature with an incised star = Billisits József; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
53. kép: 'MD' K B J U F virágokkal = Kovács Ferenc, Billisits József Utóda, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 53: K B J U F with flowers = Kovács Ferenc, successor of József Billisits; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

54. kép; Fig. 54.

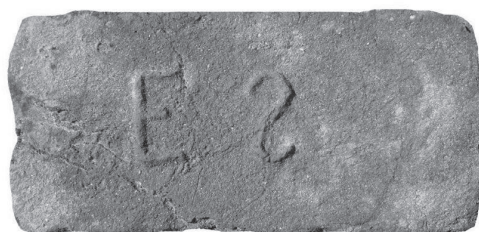
55. kép; Fig. 55.

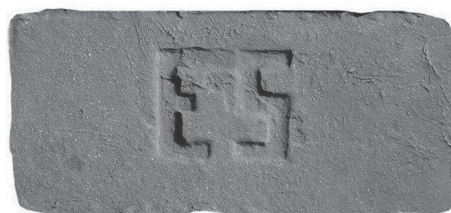
56. kép; Fig. 56.

57. kép; Fig. 57.

58. kép; Fig. 58.

59. kép; Fig. 59.

60. kép; Fig. 60.

61. kép; Fig. 61.

54. kép: 'MD' K B J U F nyilakkal = Kovács Ferenc, Billisits József Utóda, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 54: K B J U F with arrows = Kovács Ferenc, successor of József Billisits; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 55. kép: 'MD' K B J U F keresztekkel = Kovács Ferenc, Billisits József Utóda, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 55: K B J U F with crosses = Kovács Ferenc, successor of József Billisits; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 56. kép: 'MD' K B J U F vonalakkal = Kovács Ferenc, Billisits József Utóda, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 56: K B J U F with lines = Kovács Ferenc, successor of József Billisits; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 57. kép: 'MD' K B J U F 100 = Kovács Ferenc, Billisits József Utóda, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 57: K B J U F 100 = Kovács Ferenc, successor of József Billisits; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 58. kép: 'D' ES felirat = Eitner Sándor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 58: Inscription ES = Eitner Sándor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 59. kép: 'D' tükrös ES felirat = Eitner Sándor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 59: Mirrored inscription ES = Eitner Sándor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 60. kép: 'M' ES felirat = Eitner Sándor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 60: Inscription ES = Eitner Sándor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 61. kép: 'MD' ES felirat = Eitner Sándor, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 61: Inscription ES = Eitner Sándor; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

62. kép; Fig. 62.

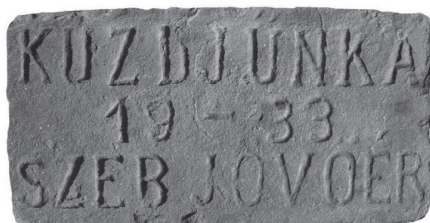
63. kép; Fig. 63.

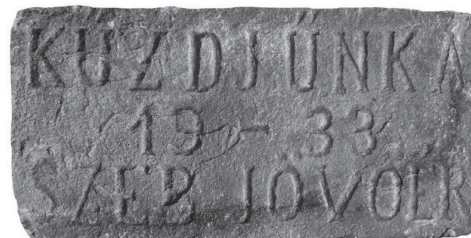
64. kép; Fig. 64.

65. kép; Fig. 65.

66. kép; Fig. 66.

67. kép; Fig. 67.

68. kép; Fig. 68.

69. kép; Fig. 69.

62. kép: 'M' nyilaskereszt szimbólum, LH Barlahida, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 62: Arrow-cross symbol; Barlahida, leg. & coll. Sz. Berki

63. kép: 'M' nyilaskereszt szimbólum macskalábnyommal, LH Barlahida, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 63: Arrow-cross symbol with a cat footprint; Barlahida, leg. & coll. Sz. Berki

64. kép: 'M' nyilaskereszt szimbólum belekarcolt évszámmal (19?9), LH Barlahida, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 64: Arrow-cross symbol with an incised date (19?9); Barlahida, leg. & coll. Sz. Berki

65. kép: 'D' jelmondat, LH Pusztaszentlászló, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 65: Slogan, Pusztaszentlászló, leg. & coll. Sz. Berki

66. kép: 'D' jelmondat, LH Pusztaszentlászló, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 66: Slogan, Pusztaszentlászló, leg. & coll. Sz. Berki

67. kép: 'D' jelmondat, LH Pusztaszentlászló, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 67: Slogan, Pusztaszentlászló, leg. & coll. Sz. Berki

68. kép: 'MD' pajzsos G1F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 68: Shielded G1F inscription = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

69. kép: 'MD' pajzsos G2F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig. 69: Shielded G2F inscription = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

70. kép; Fig. 70.

71. kép; Fig. 71.

72. kép; Fig. 72.

73. kép; Fig. 73.

74. kép; Fig. 74.

75. kép; Fig. 75.

76. kép; Fig. 76.

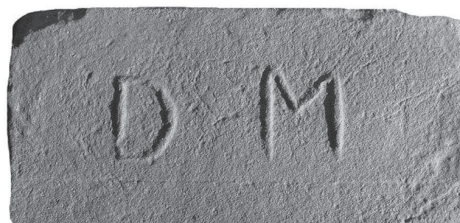

77. kép; Fig. 77.

70. kép: 'MD' pajzsos G3F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 70: Shielded G3F inscription = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 71. kép: 'MD' pajzsos G4F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 71: Shielded G4F inscription = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 72. kép: 'MD' pajzsos G5F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 72: Shielded G5F inscription = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 73. kép: 'MD' G1F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 73: Inscription G1F = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 74. kép: 'MD' G2F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 74: Inscription G2F = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 75. kép: 'MD' G3F felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 75: Inscription G3F = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 76. kép: 'MD' GF felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 76: Inscription GF = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
 77. kép: 'MD' GF felirat = Grünbaum Ferenc, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 77: Inscription GF = Grünbaum Ferenc; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

78. kép; Fig. 78.

79. kép; Fig. 79.

80. kép; Fig. 80.

81. kép; Fig. 81.

82. kép; Fig. 82.

83. kép; Fig. 83.

84. kép; Fig. 84.

85. kép; Fig. 85.

78. kép: 'D' D betű = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz
 Fig. 78: D letter = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
79. kép: 'D' DM felirat = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 79: Inscription DM = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
80. kép: 'D' DW felirat = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 80: Inscription DW = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
81. kép: 'D' ISV felirat = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 81: Inscription ISV = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
82. kép: 'D' S betű = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Herczig B.
 Fig. 82: S letter = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. B. Herczig
83. kép: 'D' ZO felirat = ismeretlen, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 83: Inscription ZO = unknown; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
84. kép: 'MD' FB felirat = talán Fürst Béla (Teskánd), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 84: Inscription FB = probably Fürst Béla (Teskánd); Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki
85. kép: 'M' hatágú csillag vagy virág, LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.
 Fig. 85: Six-pointed star or flower; Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

86. kép; Fig. 86.

87. kép; Fig. 87.

86. kép: 'M' C betű = Czeke (Kőszeg), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Berki Sz.

Fig 86: C letter = Czeke (Kőszeg), Zalaegerszeg, leg. & coll. Sz. Berki

87. kép: 'M' HM felirat = Hilmayer Miklós (Zalalövő), LH Zalaegerszeg, leg. & coll. Herczig B.

Fig. 87: Inscription HM = Hilmayer Miklós (Zalalövő); Zalaegerszeg, leg. & coll. B. Herczig

Bekő Tamás

Patkó-rejtély

Egy titokzatos dunántúli rablóvezér élete és Zala megyei rablásai

„Zala-, Somogy- és Veszprém megyék hegyes és sűrű erdővel borított tájaiknál fogva már századok óta voltak tartózkodási helyei veszedelmes, közcsend-háborító rablóknak, kik közül többen majdnem európai hírre vergődtek, mint pl. Sobri Józsi és újabb időben Patkó és mások. A gyilkolások s rablások hajmezítő híreit minduntalan más-más helyről kellett hallaniok a békés lakosoknak, összeszorult a kebel ezek hallatára, mert az emberiségből kivetkezett s a vadállatnál mélyebbre alacsonyult lelketlen gazemberek nem kímélték az elaggott atyát, nem a virágzó ifjút s a csecsemő vérét nem iszonyodtak az anyáéval együtt kiontani. Fájdalom, napjainkban újra elharapódzott ezen veszedelmes baj, megszorodtak az emberi ésszel felruházott hiénák s borzadállyal töltötték el a lakosokat.” – írták egykoron a rablás, gyűjtogatás és gyilkosságban való bűnrészesség vádjával 1863. március 4-én felakasztott Patkó-bandita, Leopold, álnéven Kutyási György és társai „halálítéletének” bevezetőjében.¹

A dunántúli rablóvilág utolsó nagy virágkora a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti „zsandáros időkre” esett. Nehéz, sötét esztendőik jártak akkoriban az ország felett. A zömében szökött katonákból és duhaj pásztorokból verbuvált csavargó bandák dicstelen működése nemcsak a közbátorságot, de az osztrák mintára kiépült csendőrség tekintélyét is alaposan megtépázták. 1862-re már ismét olyan gyakorivá váltak a fegyveres rablások és kegyetlenkedések ország-szerte, hogy a budai Helytartótanács több vármegyében is kénytelen volt a statáriális bíróság felállításáról rendelkezni, és egyúttal elhatározta: végleg felszámol-

ja a törvényen kívüliek társadalmát.

Ezekben az időkben, a provizórium első éveiben ért kétes pályafutása zenitjére Patkó, egy börtönviselt somogyi pásztoemberből avanszált betyárvezér. Patkó, akiről az 1860-as években egész legendakör keringett, összes társai fölött messze kimagaslott. Bátorság, a legnagyobb veszélyben hidegvér és számító ész jellemezték ezt a tagadhatatlanul zseniális embert – olvasható Hegyessy János nyugalmazott főszolgabíró 1914-ben napvilágot látott visszaemlékezésében.²

A betyárok életét még napjainkban is valami rendkívüli és megmagyarázhatatlan titokzatosság lengi körül. Különösen igaz ez Patkóra, a „Dunántúl Rózsa Sándorára.” De ki is volt valójában Patkó, a rettegett haramia? Csakugyan két testvér sarcolta végig a délnyugati vármegyéket, ahogy ezt Gönczi Ferenc etnográfus teljes meggyőződéssel állítja a somogyi rablóvilágról jegyzett kötetében? Vagy ő is a pásztoemesékből szőtt betyárromantika áldozata lett és végig tévutakon járt?

Az alábbi tanulmány alapos és szerteágazó genealógiai kutatások segítségével rajzolja meg a régi mondák ikonikussá vált rablóvezérének hiteles portréját, és az anyakönyveken túl az egykorú sajtó, valamint a zalai, somogyi és baranyai archívumok forrásdokumentumai felhasználásával jár minden idők egyik legrejtelmesebb bűnözőjének nyomában.

Patkó, az arctalan rabló

A 19. századi országos hírű rablóvezérek külső vonásai zömében ismertek. Sobri Józsit sudár ter-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL ZML) Zala Vármegye Főispáni Helytartójának iratai (a továbbiakban: Főisp. ir.) 966/1863. A nagyközönség számára készült „Halálítélet, melyet a nagy-kanizsai rögtönítélő bíróság a vakmerő rablógyilkos Leopold György álnéven Kutyási, Szuper Jakab és ezeknek kezére játszó Bali János béres és Józsa Rozi szolgáló fölött 1863-dik évi március 3-án kimondott és 4-én végre is hajtatott” című nyomtatványt Wajdits József nagykanizsai könyvkereskedésében árusították.

² Hegyessy János (a továbbiakban: Hegyessy): Rablóvilág Somogy megyében. In: *Somogy vármegye almanachja*. Kaposvár, 1914. 9. évf. 244–245. p.

metű, „fájin pofabőrű”, kifelé álló kis fekete bajuszú legénynek írták le a körözőlevelek, míg alvezéréről, a Veszprémben felakasztott Milfajt Ferkóról készült Bucher-féle rajz a mai napig az egyik legismertebb autentikus betyárábrázolás. A későbbi korok útonálloiról már fotográfiákat is őrzünk. Rózsa Sándornak fiatalabb és idősebb korú arcképei is fennmaradtak, cégéres kortársait pedig Letzer Lázár szegedi fotós művész portrészorozatban örökítette meg az utókor számára.³

Merőben más a helyzet Patkóval. A korabeli lapok és ponyvák részére gyártott hatásvadász illusztrációkon kívül csak néhány megtévesztő romantikus ábrázolás idézi fel a rettegett betyárvezér alakját. Közülük is Szemlér Mihály jól ismert „Szegénylegény” című színezett krétarajzát emelhetjük ki, akinek a köztudomással ellentétben biztosra vehető, hogy nem a somogyi betyárkirály ült modellt. A képekhez hasonlóan az egykorú sajtóorgánumok is inkább regényhősként kezelik a haramiát, és meglehetősen idealizált formában tudósítanak a Patkó-jelenségről. „*Patkó maga alacson termetű, nem sokat mutató, de bátor sőt vakmerő.*” – írták róla a Pécsi Lapok egyik számában. „*Börtönből elszökésekor balkezét kitörte, s azzal legfőllebb puskáját emelheti, csizmáját már más húzza föl, mert maga nem képes rá. Azt reméli, hogy még nagyobb híre lesz, mint Rózsa Sándornak, csak egyszer a fák ismét kihajtsanak. Tanyáit a szabadban mindig úgy választja, hogy az üldözőit könnyen észrevegye, s a legnagyobb ügyességgel menekszik előlük, óra helyett egy kis pisztolt visel nyakán, s ha kérdezik mi az? Azt mondja: orvosság az akasztófa ellen.*”⁴ Egy másik lap, a pozsonyi német nyelvű Pressburger Zeitung szerint Patkó 40 év körüli, középtermetű, széles vállú férfi. Szemöldöke tömött, kis bajuszt visel, szőrzete fekete és vágott, ajka alatt kis fekete szakáll. Szemei szikrázóak. Ruházata bunda magyaros nadrággal és betyárkalappal, amin egy nagy toll díszel. Nyakában csomóra kötött selyemsál és egy aranylánccon függő revolver. Egyébként talpig fegyverben, mellén páncél gyanánt itatóspapír.⁵ Szintén érdekes adalékkal szolgál a bécsi Donau-Zeitung közleményéből átvett cikkében a Vasárnapi Újság 1862. szeptember 29-i száma. Az újsághír szerint Patkó református vallású, és még nem volt rá példa, hogy hitsorsosait megtámadta

volna. Különösen a katolikus plébánosokat fosztja ki előszeretettel. Mint minden híres elődjében, benne is van valami lovagszerű és feltűnően bőkezű a népbeli barátaival szemben, akik közt nem akadt árulója, s talán nem is fog egykönnyen akadni.⁶

Ha ezeket a bizonytalan kútfőből származó sajtójelentéseket nem vehetjük túl komolyan, akkor vajon milyen ábrázattal és jellemvonásokkal rendelkezett Patkó a valóságban? Erre a kérdésre másfél évszázad távlatából is nehéz megnyugtató választ adni. A dunántúli levéltárakban őrzött források közül mindössze egyetlen dokumentum, a pördeföldi rablógyilkosság szemtanúinak vallomásaiból összeállított körözvény őrzi a betyárvezér hű személyleírását. Feltéve persze, ha Pördeföldén tényleg Patkó, és nem valaki más hagyta ott a névjegyet.

Patkó vagy Patkók?

Mielőtt rátérnénk hősről rövid, ám regényes életének feltárására, választ kell keresnünk a címben feltett egyszerű és mégis komoly fejtörést okozó kérdésre. A 19. századbeli hírneves dunántúli szegénylegények pályafutásáról csak korlátozott számban őrzünk eredeti írott forrásokat. Ugyanekkor a fennmaradt dokumentumok forrásértékét erősen árnyalja az a furcsa körülmény, hogy a betyárok nevével számtalan esetben visszaélt a kor bűnözőtársadalma. „*Somogyban még a gyalogbéres is, ha csak egy ludat is akar lopni, Patkónak nevezi magát, hogy jobban rémíthessen. Innen van, hogy egyszerre 10-20 helységben is látják Patkót, pedig az igazi, tudja Isten, hol jár az alatt.*” – olvashatjuk ennek kapcsán egy kaposvári tudósító gondolatait.⁷ Az elvarratlan szálakat még tovább kuszálják az országos és vidéki sajtóban napvilágot látott hírlapi kacsák és egyéb „Patkóságok”, melyekben a Patkó elnevezést a vezéren kívül a banda tagjaival is összekapcsolták, sőt akkoriban egyfajta szinonimája volt a rabló, csavargó kifejezéseknek.

Egy másik pásztorhagyomány szerint az elkövetett bűncselekmények nemcsak a főkolompos és a nevében fosztogató pajtásai (illetve azzal visszaélő ál-Patkók) lelkén száradtak, hanem egy somogyi testvérpár – Tóth, alias Patkó Jancsi és Patkó Pista – nacionálját öregbítették. A betyárfivékről szóló legenda annak

³ Fári Irén: Szegedi betyárfényképek. Adatok a betyárkérdéshez Ráday Gedeon királybiztos idejéből. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica* 2. Szeged, 1999. 439-460. p.

⁴ *Pécsi Lapok*, 1861. december 29. (104. sz.) 415. p.

⁵ *Pressburger Zeitung* 1862. április 28. (97. sz.) 3. p.

⁶ *Vasárnapi Újság* (a továbbiakban: VÚ), 1862. szeptember 21. (38. sz.) 455. p.

⁷ VÚ, 1862. január 19. (3. sz.) 35. p.

ellenére épült be a köztudatba, hogy a korabeli jelentésekben és hirdetésekben mindig csak egy Patkó szerepelt, akit rendszerint Patkó nevű hírhedt rablónak, ritka esetben Patkó Jánosnak tituláltak. Amikor 1863 telén „Kutyási” betyár horogra akadt a Zala megyei Oltárcon, a kihallgatása során felvett jegyzőkönyv Patkó rablótársaként, míg az előszóban idézett nyomtatvány az elhírhedt Patkó egyik legveszedelmesebb cimborájának titulálta.⁸ Hasonló érhető tetten Hajnal János esetében. Hajnal akkor tett szert országos hírnévre, amikor 1863. május 23-án negyedmagával kifosztotta Pusztaszentlászlón Oszterhuber József földbirtokost és sógorát, Deák Ferencet. A rablás során a haramia büszkén vágta oda a haza bölcsének: „Hajnal János én vagyok, Patkónak voltam pajtása!”⁹ Tehát nem Patkó Jancsinak és Pistának, vagy a kettő ötvözetéből született Bandinak, csak simán Patkónak. Azt már sokan és sokféleképpen megírták, hogy a Bandi folklorizált névalak, ilyen álnévvel egyetlen kujtorgó sem élt és rabolt azokban az időkben, de mások sem. Mi a helyzet azonban Jánossal és Istvánnal? Úgy tűnik, nemcsak a régi pástortmondák, de néhány levéltári forrás is arra utal, hogy valóban két Patkó működött a dunántúli vármegyékben. Igaz, nem abban a minőségben, ahogy azt jeles néprajztudósunk gondolta a betyárok sorsát feltáró gyűjtőmunkája során.

A tévedés

Hazánkban elsőként Gönczi Ferenc, *A Somogyi Betyárvilág* című, 1944-ben napvilágot látott kötetében dolgozta fel részletesen Patkó, illetve a Patkó testvérek élettörténetét, rabló pályafutását.¹⁰ Mivel a tudós meg volt győződve arról, hogy két Patkóval áll szemben, mindent elkövetett annak érdekében, hogy Patkó, illetve Tóth fivéreket produkáljon az utókor számára. Az igazi vezetéknevük ugyanis nem Patkó, hanem Tóth volt. Ebben Gönczi sem tévedett. Elméletét nemcsak szóbeli hagyományokkal, hanem levéltári forrásokkal és helyszíni bejárással igyekezett alátámasztani. Mint írja: „A két testvér Vásárosbécen (akkor Béc) Somogy megyében született. Az ottani református keresztlőkönyv tanúsága szerint János 1825. év január hó 13-án, István pedig 1827. évi január hó 27-én. Apjuk felső Tóth Péter a falu kanásza anyjuk Pál Erzsébet volt.”¹¹ Az adatokat Tóth Sándor, akkori béci református lel-

késznek köszönte, aki csak hosszabb utánjárást követően bizonyosodott meg arról, hogy a hasonló nevek közül melyik az a Tóth János és István, mely a keresett személyeket illeti. Hosszabb utánjárás ide vagy oda, a prédikátor adatai zsákutcába vezetnek. Talán ha mélyebben beleássa magát a történetbe, és figyelmesebben, alaposabban áttanulmányozza az egykorú anyakönyveket, észreveszi a turpisságot. Ő azonban nem ezt tette. Rálelt egy korban és időben alkalmasnak tűnő testvérpárra, Gönczi Ferenc pedig teljes lelki nyugalommal faragott belőlük népi hősokeket. Mindközben Tóth Péterék forogtak a sírjukban...

Ezek után nézzük meg, milyen adatokat őriznek a vásárosbéci református anyakönyvek felső Tóth Péterről és feleségéről, Pál Erzsébetről, valamint gyermekeikről, különösen Jánosról és Istvánról, vagyis a szerző állítása szerint Patkó Jancsi és Patkó Pista rablóvezérekéről.

Felső Tóth Péter, aki valójában alsó volt (így különböztették meg a béci Tóth családokat egymástól), öreg Tóth János és Tóth Kata fiaként 1800. augusztus 4-én született Béc községben. Még be sem töltötte a huszonegyedik életévét, mikor 1821. február 6-án oltár elé vezette a nála két esztendővel idősebb Pál Erzsébetet, Pál József és Tóth Erzsébet leányát. Az ifjú férj foglalkozásáról nincsenek adataink, a matrikulák csupán adózóként tesznek róla említést. Első gyermekük, János, még ugyanabban az esztendőben megszületett, ám alig élt néhány hónapot, amikor gyenge kis testét magával ragadta a halál. A sorban második és harmadik fiúgyermekeik – az 1825. január 13-án született János és az 1827. január 27-én napvilágot látott István – voltak Gönczi szerint Patkó Jancsi és Pista betyárok. Három esztendő múltán, 1830. január 12-én azonban váratlan esemény árnyékolta be Tóthék boldog családi életét. Harminckét éves korában tragikus hirtelenséggel elhunyt a fiúk szülőanyja, Pál Erzsébet. Ez esetben téves tehát az a közszájon forgó legenda, hogy Patkó álruhában jelent volna meg anyja temetésén, ahogy a népdal tartja „hatvan-hetven pandúr szeme láttára.” Úgy tűnik, hogy a kiskorú árvákkal magára maradt családfő nem sokáig gyászolta hitvesét, mert néhány héttel később új asszonyt választott magának. Második feleségét – egy helybéli megesezt leányt – Patkó Sárának hívták. A soron következő családi gyászeset, és egyben a tudós tévhitének megdönthetetlen bizo-

⁸ MNL ZML Főisp. ir. 814, 966/1863.

⁹ MNL ZML Zala Vármegye Törvényszékének iratai B.233/1863.

¹⁰ Gönczi Ferenc (a továbbiakban: Gönczi): *Somogyi betyárvilág*. Kaposvár, 1944.

¹¹ Gönczi 271–272. p.

nyítéka 1832. február 23-án sújtotta a Tóth családot. Ehhez a dátumhoz köthető ugyanis az idősebbik fiú, János halálának a napja. Azé a gyermeké, akit Gönczi Ferenc figyelmetlenségének köszönhetően hosszú évtizedek óta Patkó Jancsinak képzelt a magyar néprajztudomány. Nem léteztek tehát a bécsi Patkó testvérek, legalábbis ebben a minőségben és ezektől a szülőktől származva biztosan nem.

Göncziék megmentésére szolgáljon, hogy a fiút – amennyiben ezzel az eshetőséggel is számoltak a kutatásaik során – csak alapos genealógiai elemzést követően lehet egyértelműen azonosítani a gyermekként elhunyt Tóth János személyével. Az akkori tiszteletes ugyanis nem az igazi édesanya, hanem Tóth Péter és Patkó Sára fiaként jegyezte be a holtak anyakönyvébe. A Tóth házaspár rövid és tragikus történetének záró akkordjaként, szűk két hónapon belül a 32 esztendő apa is követte első feleségét és idősebb fiúgyermekét a sírba. A fiatalon elhunyt családfő két árvát hagyott maga után. A második házasságából született Erzsébetet, aki később férjhez ment és 70 esztendő korában – 1901. március 14-én – fejezte be földi pályafutását szülőfalujában, valamint a Pál Erzsébettől származó és három éves korára mindkét édes szülőjét elvesztő Istvánt. Az ő további sorsáról azonban mélyen hallgatnak a vásárosbécsi anyakönyvek.

A családi legendárium

1955-ben *Egy dunántúli faragó pásztor* címmel – gazdagon illusztrált – életrajzi ihletésű tanulmány látott napvilágot Manga János jeles folklorista és néprajzkutató tollából. A kézműves pályáivet ábrázoló dolgozat főszereplője Tóth Mihály, a somogyi pásztorközösség egyik jellegzetes alakja, kinek művészi tevékenységében akkor még tudatosan éltek a régi pásztor- és betyárélet hagyományai.¹² Tóth Mihály két dolog miatt vált ismertté szűkebb hazájában. Egyrészt kitűnő faragó volt, amiért 1958-ban kiérdemelte a rangos Népművészet mestere címet, másrészt a kanászbojtárból lett számadó juhász azt vallotta magáról, hogy Patkó Jancsi hírneves dunántúli betyárvezér egyenes ági leszármazottja. Gyökerei, archaikus stílusa és vonásai miatt senki sem vonta kétségbe szavait. Cégéres felmenőjéhez fűződő vérségi kapcsolatát tényként kezelte a néprajzkutatás, és bizonyos időköz-

önként megszelleztette a helyi, néha az országos sajtó is. Az ő története azonban – bármily érdekes – nem volt több pusztá mesénél.

Tóth első ízben 18 esztendő korában – 1929 táján – értesült arról, hogy nagyapja Tóth János (akiről még édesapjának sem lehettek személyes emlékei) betyár volt, méghozzá nem is akárki, hanem egyenesen Patkó, a híres rablóvezér. Erről később ő maga vallott színt 1958 őszén a Somogyi Néplap hasábjain: „Édesapám - Isten nyugosztalja szegényt - talán csak két évvel halála előtt árulta el, hogy »fiam hát megmondom neked, ki volt az öregapád. A te öregapád betyár volt. A Patkó Jancsi!« Addig nem beszélt róla, nem akarta, hogy gyerekei hányódjanak emiatt. Mert ő se igen szokta emlegetni származását. Talán szégyellte, hogy bélyeges ember.”¹³ Korábban Manga szintén ugyanebben a formában „mentegette” főhősét: „Tóth Mihály szülei a nagyapáról, Tóth Jánosról még szűkebb családi körben sem beszéltek. Amit tudtak róla, azt titokban tartották, nehogy akár őket, akár gyermekeiket, nagyapjuk miatt valaha is bántódás, mellőzés, vagy talán megvetés érje. Éppen ezért Tóth Mihály nagyon keveset tud nagyapjának azokról a tetteiről, amelyeket betyárkodása alatt követett el.”¹⁴ Tény, hogy a családi legendát a fiatalember elhitte, és mélyen elraktározta magában. Bizonyára jókora büszkeséggel töltötte el, hogy a pásztorok meséinek legendás szereplője, az urakkal, papokkal és zsidókkal kibabáló Patkó, az ő nagyapja volt.

Évekkel később a titok azonban kikíváncozott a fiatalember „tarisznyájából”, és egy alkalommal részletesen elbeszélte mindent – a vele időközben munkakapcsolatba kerülő – Gönczi Ferenc múzeumigazgatónak. Ehhez tudni kell, hogy a Somogy Megyei Múzeum gyűjteményfejlesztése ebben az időszakban – különösen a pásztorművészet területén – szinte teljes egészében megrendelészerűen zajlott. Az intézmény munkát adott a pásztoroknak, akiknek egy idő után megélhetési forrásává vált a faragás. A kapcsolat mindkét részről gyümölcsözőnek bizonyult. Gönczi a faragó pásztorokkal való érintkezés során kezdett foglalkozni mélyrehatóbban a somogyi szegénylegények viselt dolgaival, a kaposvári múzeum gyűjteménye pedig Tóth Mihály és társai (többek közt Kálmán István és ifj. Kapoli Antal) jóvoltából értékes faragványokkal gazdagodott.¹⁵ *A Somogyi betyárvilág* Patkó Jancsinak

¹² Manga János (a továbbiakban: Manga): *Egy dunántúli faragó pásztor*. Bp. 1955. 10. p.

¹³ Király Ernő: Betyárnyomon. In: *Somogyi Néplap*, 1958. szeptember 28. (229. sz.) 7. p.

¹⁴ Manga 10. p.

¹⁵ Kapitány Orsolya: Tárgyak között. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2010. 19. kötet, 105. p.

szentelt fejezetében láthatjuk, hogy szerzője némi kritikával ugyan, de felhasználta munkájához a Tóth Mihálytól hallott Patkó-legendát. Ilyen előzmények után nem csoda, hogy néhány évvel később Manga János már kerek perc kijelentette tanulmányában: „*Tóth Mihály nagyapja Tóth János volt, a Patkó Bandi néven ismert országos hírű betyár.*”¹⁶

A faragó pásztor vér szerinti nagyapjának valódi életsorsát a zalai és somogyi anyakönyvek segítségével kísérhetjük nyomon. Tóth János 1834. november 6-án született Zala megyében, a Kanizsai járáshoz tartozó Homokkomáromban. Apja, idősebb Tóth János, feltehetően uradalmi pásztor volt (az anyakönyv csupán mint adózót említi), anyját Horváth Annának hívták. Gyermek- és ifjúkorát szülőfalujában, utóbb a szomszédos Lángvízen (ma Hosszúvölgy) és Bajcsán töltötte. A fiatalember kezdetben apja mellett bojtároskodhatott, majd ő is saját mesterségre tett szert, kanász lett és 26 esztendőskorában megnősült, családot alapított.

A faragó Tóth Mihály nagyapjának házasságáról, illetve nagyanyjának személyéről is eléggé homályos legendával szolgált. Szerinte nagyanyja Horváth Terézia, Horváth György (másutt Ferenc)¹⁷ Somogyszentmiklós, szaplányos-majori számadó gulyás lánya volt, akit Tóth János először házasságon kívül ejtett teherbe. Mivel Patkó ez idő tájt került törvénykézre, és a gulyás kenyéradója, Zichy gróf közbenjárására halálbüntetés helyett 12 évi külhoni katonasággal sújtották, gyermeke nevelésével nem törődhetett. A „rablóvezér” 1872 tájkán mutatkozott ismét szeretője lakóhelyén, ekkor vette feleségül törvényesen is fia anyját, majd házasságukból további két fiuk született, József és Mihály. „*Patkó ezután sem sokat tartózkodott otthon. Hogy hol és merre járt, mit csinált, senkinek sem mondta el. Mikor időközönként hazament, csak azt kérdezte feleségétől: van-e pénze? Tóth Mihály szerint a család akkor tejben, vajban fürdött.*” – olvasható Manga János tanulmányában.¹⁸

A valóságban Tóth János 1860. november 18-án kísérelte oltár elé Horváth Ádám (tehát nem György vagy Ferenc) gulyás és Petrekovits Éva negyedik gyermekét, Horváth Erzsébetet (és nem Teréziát) a szepetneki

templomban. Tóthék ekkor már Bajcsán éltek, és disznópásztorkodással foglalkoztak. Az anyakönyvben foglaltak szerint az ara 18 esztendőskor, szentmiklósi származású hajadon.¹⁹ Házasságkötésük után Tóthék Bajcsáról Sormásra kerültek, ahol 1862. január 6-án világra jött, ám a születés pillanatában meg is halt első gyermekük, János. A matrikula szerint „*Johannes Tóth subulcus*”, azaz Tóth János kondás és feleségének következő állomása a Liszó melletti Ságpuszta, az 1870-es évek első felétől pedig Pogányszentpéter. Itt született később 1876. szeptember 12-én a faragó édesapja, idősebb Tóth Mihály, a Patkó-legendát kiöltője is.²⁰

Úgy tűnik, az ifjabb Tóth Mihály apja anyai ági rokonaival is meglehetősen hadilábon állt. Elbeszélése szerint nagyanyja öt fivére közül egyik sem nősült meg, mert nagyon szégyellték, hogy leánytestvérük betyárhoz ment feleségül. Valójában Horváth Erzsébetnek két bátyja volt és két húga. Fiatalabb testvérbátyjával – Ádámmal – egy napon kötöttek házasságot Szepetneken, idősebb fivére, György pedig szintén nős emberként hunyt el 1915. szeptember 14-én Nagykanizsán.

A faragó pásztor nagyapja halálának körülményeiről is téves adatokat szolgáltatott. 1957-ben, az akkor Felsősegesden juhászokodó Tóth Mihály a következőket mesélte Takáts Gyula néprajzkutatónak: „*Egyszer az apám apja Tóth János, azaz Patkó Bandi négy társával lement a Dráván túlra disznót szerezni. Báró Raszninyaitól loptak 600 disznót. Hároméves ártányokat. Egész a Dráváig elhozták. Itt lőtték meg és sebesen hozták Pogányszentpéterre, ahol eltemették, mint aki pokolvarban halt meg. Apám apjának, tehát Patkó Bandinak a sírja a pogányszentpéteri ó temetőben van. A kaputól jobbra, az első sír egy fenyőfával.*”²¹ Tóth ugyanerről számolt be évtizedekkel korábban Gönczinek, utóbb Manga Jánosnak is. Patkó lőtt sebével éjjel vánszorgott haza, felesége reggelre halva találta az ágyon. A halál oka Manga tanulmányában is lépfene, vagyis a korabeli nyelvezet szerint pokolvar.²² Az igazság fényre derítése érdekében ismét az anyakönyvek szolgáltak segítségül. Az iharosi római katolikus plébánia halotti anyakönyvének bejegyzé-

¹⁶ Manga 10. p.

¹⁷ Gönczi 277. p.

¹⁸ Manga 11. p.

¹⁹ Horváth Erzsébet 1839. augusztus 6-án született a Somogyszentmiklóshoz tartozó Móríchelyen, tehát a szepetneki egyházközség lelképásztora pontatlanul jegyezte be a menyasszony életkorát. Ugyanezt a hibát elkövette a vőlegény esetében is.

²⁰ Manga szerint Tóth Mihály apja 1932-ben halt meg Nagyvisnyapusztán. Ez az adat azonban pontatlan, mert idősebb Tóth Mihály napszám, Paradicsom Katalin férje Inke, nagyvisnyapusztai lakos 1931. november 4-én hunyt el a nagykanizsai kórházban.

²¹ Takáts Gyula: *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, 1986. 60. p.

²² Manga 11. p.

se szerint Tóth János csordás, „*Horváth Erzse férje*”, 1878. január 15-én tüdőlob következtében halt meg Pogányszentpéteren. Szó sincs tehát lőtt sebről és pokolvarról sem. Egyszerű tüdőgyulladás végzett a jó Tóth Jánossal, aki vélhetően napokig feküdt otthon ágyban, párnák közt, felesége ápolása mellett, míg a magas lázzal járó és akkoriban még életveszélyes betegség át nem kísérte a túlvilágra. Az pedig, hogy az özvegy az éj leple alatt, nagy titokban temettette el férjét a pogányszentpéteri temetőben, majd a községbíró előtt eltussolta a halál valódi tényezőit, szintén a képzelet szüleménye volt. A perdöntő bizonyíték azonban nem a haláleset körülményeiben, hanem annak időpontjában rejlik.

A valóság

Az előző fejezetekben megcáfolt téveszmék és mítoszok után felmerül a költői kérdés: ha nem léteztek a béci Patkó-fivérek, és minden kétséget kizáróan kiderült, hogy Tóth Mihály faragó pásztor öregapja sem Patkó Bandiként járt-kelt a világban, vajon kiféle s mi-féle „Fatia Negra” bújt meg a titokzatos Patkó álarca mögött? A következőkben ennek a rejtélynek igyekezünk utánajárni.

1889. augusztus 10-én a Budapesti Hírlap rövid, ám annál izgalmasabb írással rukkolt elő Patkóról. A rablóvezér korábbi életírói előtt rejtve maradt (vagy figyelmen kívül hagyott) tudósítás merőben más, mondhatni teljesen új mederbe tereli a haramia kilétével kapcsolatos eddigi ismereteket. A kérdéses újsághírből kiderül, hogy: „*A szigetvári járásbíróóság hivatalosan felszólítja az ismeretlen tartózkodású Tóth Jánost, rablónéven Patkó Istvánt, hogy anyjáról, Patkó Rebeka volt béci lakosról reámaradt örökségre vonatkozó hagyatéki tárgyaláson egy év alatt jelenjék meg, mert különben gondnokot rendelnek számára.*” A továbbiakban azt is megtudhatjuk, hogy Patkó, vagyis Tóth János a hatvanas évek elején az illavai fegyházból szökött meg, mely alkalommal a bal karját törte. Garázdálkodását Baranya megyének Dráva melléki részeiben kezdte, s bár a sérült kezével a fegyverét

megmarkolni balesete óta nem tudta, kitűnő lövő maradt stb.²³ Vajon honnét a kútfő, és milyen indítékkal kapcsolta össze szerzője a cikkben szereplő Tóth János személyét Patkó rablóvezérével? A Somogy Megyei Levéltárban őrzött Szigetvári Királyi Járásbíróóság aktái közt kutatva kiderül, hogy a cikk tartalmának hitelessége megkérdőjelezhetetlen.²⁴ Legalábbis Patkó Rebeka és az „*ismeretlen helyre távozott*” fia, Tóth János egykor valóban létező, hús-vér emberek voltak. Betyártörténelmi barangolásunk következő lépéseként vegyük most górcső alá a sajtóhírben szerepeltetett Tóth familiát, és ismerkedjünk meg Patkó Jancsi valódi arcélével.

Hősünk Tóth István és Patkó Rebeka²⁵ református vallású házaspár ötödik gyermekeként, 1826. március 31-én látta meg a napvilágot a már említett zselici településen, Vásárosbécen. A kis János kezdetben – apja 1830-ban bekövetkezett halála után – özvegy édesanyja és idősebb testvérei körében töltötte felárvaságra ítélt gyermekéveit. Évek múlásával a nővéreiből pásztorfeleségek lettek, és szülőfalujukban alapítottak családot, míg testvérbátyjai a régi szigetvári járás egyik legfiatalabb településére, Endrőcre²⁶ szegődtek gulyásnak, kondásnak.²⁷ Itt éltek és pásztorokdaktak tehát a Tóth fivérek, és élete utolsó napjait itt töltötte édesanyjuk, Tóth Istvánné Patkó Rebeka is. A kákicsi református eklézsia halotti anyakönyvének bejegyzése szerint az idős asszony 1863. március 23-án bekövetkezett halála előtt néhány héttel költözött fiához az endrőcpusztai pásztorházba.

Ha további vizsgálat alá vetjük az említett települést, arra is találunk bizonyítékot, hogy Patkó életében és pályafutásában is fontos állomáshelyként szolgált Endrőc és környéke. Egy korabeli kémjelentés szerint, az: „*elhíresedett rabló Bandita Patkó igen kevés társával állandó tartózkodását az endrőci erdőben tartja, itt szokta rablási terveit készíteni s csak innen indul ki azok végrehajtására. Rablási terveit egyes, legfőljebb két, igen ritkán több esetekre vonatkozva készülnek és minden ily formán bevégzett, vagy megghiúsult rablás után mindenkoron az Endrőci erdőbe vonul vissza.*” A szigetvári főszolgabírónak jelentő spion Patkó atyafi-

²³ Budapesti Hírlap, 1889. augusztus 10. (218. sz.) 9. p.

²⁴ MNL Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: SML) Szigetvári Magyar Királyi Járásbíróóság iratai. Telekkönyvi ügyek iratai. 885/1892. tkv. sz. Ezúton mondok köszönetet a kutatómunkához nyújtott segítségért Polgár Tamásnak, az MNL SML igazgatójának. A végzést lásd a Függelékben.

²⁵ Patkó Rebeka és alsó Tóth Péter második hitvese, Patkó Sára édestestvérek voltak.

²⁶ A falu még a török hódoltság idején néptelenedett el teljesen, majd a 19. század elejére magyar és német ajkú családok munkája nyomán alakult ismét önálló helysége. Ugyanitt az uradalom cselédsége a községgel párhuzamosan felépített majorság épületeiben, Endrőcpusztán nyertek elhelyezést.

²⁷ Egyikük Tóth Mihály gulyás, utóbb házas zsellér 1871. augusztus 16-án hunyt el Hobol községben.

ságával kapcsolatban is érdekes adalékkal szolgál: „Te[kin]t[e]tes fő Bíró előtt tudva van, hogy Patkó Endrőci gulyás testvére és társaságában ezen gulyás fia - és ezen fiú Anyja mossa ezek ruháit, melyekért Patkó társaival együtt bizonyos időben meg szokott jelenni, jó volna tehát ezen mosó-asszonyinak asszonybarátságát felkeresni és azt pénzbeli áldozattal megszerezni stb.”²⁸ Az iratból egyértelműen kiderül, hogy Patkó és az endrőci gulyás testvérek, ráadásul a gulyás fia, vagyis Patkó unokaöccse szintén tagja volt a betyárbandának. Gönczi előtt már Kiss Géza néprajzkutató is gyűjtött olyan ormánsági szóhagyományokat, hogy a kémjelentésben szereplő fiú is felcsapott betyárnak. Mint írja, egy alkalommal testvére fia is jelentkezett nála. Patkó azonban nem akarta felfogadni, és arra figyelmeztette, ne kívánja ezt a kutyának való életet. Nagybátyja azonban nem tudta lebeszélni a kalandra éhes fiatalembert, így hát maga mellé vette.²⁹ A kötetben arról is szó esik, hogy Patkó legkedvesebb legénye (ez esetben rokona), akit egymás közt csak Csorba Pistának hívtak, az endrőci gulyásszámadó fia volt. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a két személy egy és ugyanaz a betyár. Tóth „Csorba vagy Patkó” István az 1860-as évek elején 22-24 év körüli fiatalember volt. Dezertőr, aki a kaposvári cs. és kir. 44. gyalogezred katonai fegyelmét és szűk uniformisát cserélte le önkényesen a szabad életre és a számára kényelmesebb bő gatyára és duhaj szűrre.

Az ifjabbik Patkó végül 1862. szeptember 22-én súlyosan megsebesülve került törvénykézre, és még ugyanazon a napon sebeiben elhunyt Bábony (ma Bábony-megyér) községben. Halálának körülményeiről a Somogy Megyei Levéltárban őrzött főispáni iratok szolgálnak megbízható és hiteles forrásként. „...múlt évi szeptember hó 21-én az Igali járásbeli pandúr őrmesternek tudomására jutott: miként Patkó János elhírhedt rablófőnök több társaival együtt a nyimi sűrűben tanyázik. Az őrmester egy káplár s három közpandúrral aznap estve felé az említett sűrűbe a rablók elfogása végett elindultak s ott a rablókat meglepték s velők összeveütözköztek, amely alkalommal a rablók

közül az örül kint állott Balassa István a pandúrok által, a rablók által pedig a pandúr káplán azonnal agyonlövetett. A további heves csata után sikerült még a pandúroknak Patkó v Csorba István rablót is halálosan meglőni, ekkor a sértetlenül maradt két rabló az erdőben tovább menekült, azonban az erdő sűrűsége miatt az üldözést tovább nem folytathatták, sem a sötétség bekövetkezése miatt a meglőtt Patkó v Csorba Istvánt azonnal föl nem találhatták. Ez okból tehát a pandúrok másnap reggel a csendőrökkel együtt s több polgárok társaságában a meglőtt rabló felkeresésére a helyszínre kimentek, s azt az erdő szélén halálos sebében egy kazal mellé húzódva föl is találták, ki még aznap meg is halt.” – olvasható egy 1863. július 9-én kelt jelentésben Csorba Pista végzetéről.³⁰

Mindezek után bátran kijelenthetjük, hogy a provizórium kori Nyugat-Dunántúl leghíresebb rablóvezérei – az eddigi ismeretekkel és mondákkal ellentétben – nem egy szülőktől származtak, bár amint látjuk, közeli atyafiságban álltak egymással. A legújabb kutatási eredmények azt igazolják, hogy a béci Tóth István és Patkó Rebeka házasságából született Tóth János volt Patkó Jancsi, idősebbik gyermekük – az endrőci gulyásszámadó – fia pedig Patkó Pista.³¹

Miért Patkó, ha Tóth?

Érdeemes néhány szót ejteni Tóthék felvett rablónevének eredetéről. Manga János megmosolyogtató történetét azonnal elvethetjük. Szerinte – és adatközlője, a faragó Tóth meséje szerint – azért ragadt rájuk a Patkó név, mert egy szennai asszonyt, aki szidta és átkozta a betyárokat, gombostűkkel megpatkoltak. Ennél sokkal diplomatikusabb Gönczi, aki inkább lerázza magáról a felelősséget, és nem bocsátkozik találgatásokba. Ő a következőket írja: „...a Patkó nevet akkor vették fel, mikor betyároknak álltak. Rendes vezetéknevű Patkók voltak akkor is, ma is Vásárosbécen, akikkel azonban ők semmi rokonságban nem álltak. Hogy miért ezek nevét s nem egészen más álnevet vettek fel, annak okát nem ismerjük.”³² Érthetetlen, hogy

²⁸ Gönczi 282. p., Sajnálatos módon Gönczi Ferenc nem jelzette könyvében ezt a szemmel láthatóan is eredeti és hiteles forrásként számon tartható kémjelentést. Ugyanitt érdemes megemlíteni, hogy Hegyessy János is hasonlókról tesz említést néhány évtizeddel korábban napvilágot látott cikkében. A szerző arról ír, hogy a tulajdonát képező Patkó relikviák (kedvenc dupla puskája, réz pecsétgyűrűje és cifra inggombjai) a kákicsi gulyásnénál találtattak, kinél ruháit mosatni szokta. Ne tévesszen meg bennünket Kákics. Ebben az időben Endrőc, Kákics egyik fiúfiája volt, így biztosra vehető, hogy mindkét forrás ugyanarra a személyre utal.

²⁹ Kiss Géza (a továbbiakban: Kiss): *Ormánság*, Bp. 1937. 76. p.

³⁰ MNL SML Somogy vármegye főispánjának iratai 1944/1863., Berta Gyula (a továbbiakban: Berta): *Betyárok, hóhérok, börtönök Somogyban*. Kaposvár, 2002. 232. p.

³¹ Az ifjabbik Patkót először Berta Gyula azonosította könyvében Csorba Pista személyével, ám a Patkókról jegyzett teóriája csak részben fedí a valóságot, mert ugyanitt Tóth, vagy Patkó Jánost Bergám Jánossal keveri. Azt, hogy Patkó és Bergám két különböző személy volt, nemcsak a szóhagyományok tanúsítják, hanem számos levéltári forrás, elsősorban Bergám bogdási halála után keletkezett szolgabírói jelentés is alátámasztja. Az iratot lásd a Zárszóban.

³² Gönczi 272. p.

több mint fél évszázados néprajzi jártassággal a háta mögött miért vetette el annak lehetőségét, hogy a betyárok vér szerint is kötődhetnek a Patkó névhez. Ez különösen annak tudatában furcsa, hogy a béci református gyülekezet zömét Tóth és Patkó nevezetű családok alkották. Mivel Gönczi kizárólag a téveszméjének hitt, figyelmen kívül hagyta azt a régi hagyományt, hogy egy településen az azonos nevű famíliák – elsősorban a megkülönböztetés okán – ragadvány-, illetve csúfnévvel illették egymást. Ezért éltek Vásárosbécen alsó, középső és felső Tóth családok, valamint esetünkben, Tóth István házassága révén, patkó Tóthok is. Az anyjuk után örökölt ragadványnevet nem csupán a betyárnak állt Tóth János használta, hanem a civil, jámbor életet élő testvéreik is viselték. Ezt igazolja a rablóvezér fiatalabb nővérének, „*Tóth Ilona patkó ev. ref. özvegy zsellérnő*”, néhai Burcsa István nejének 1890. augusztus 12-én kelt haláleseti bejegyzése is. Nem igaz tehát, hogy Tóth János és unokaöccse a Patkó nevet akkor vették fel, amikor betyárnak álltak. Előbbi születése pillanatától fogva használta, Tóth „Csorba” Istvánra pedig apja hagyományozta, aki hírhejt nagybátyja iránti rajongása miatt is büszkén hordta rövidre szabott élete alkonyáig.

Patkó Jancsi rejtélyes halála

Akárcsak valódi személyazonosságát és élete sodrát, halálának körülményeit is számtalan titok és ketősség veszi körül. 1862 őszén Patkó, a hírhejt rabló váratlanul és titokzatos körülmények közt eltűnt, és soha többé nem került elő. „*Valahol ismeretlenül elvegyült-e a mindennapi élet munkásai közé, vagy véget vetett életének, senki sem tudja. Az bizonyos, hogy törvénykézre nem jutott.*” – sommáza egykor Kiss Géza etnográfus, az *Ormányság* című néprajzi kötetében.³³ A jeles tudósnak e tekintetben igaza volt. Patkó, azaz Tóth János, sok szegénylegénnyel ellentétben elkerülte az akasztófát.

A rablóvezér rejtélyes eltűnésével már a korabeli regionális sajtó is foglalkozott: „*Patkónak se hire, se hamva...*” – számolt be tömören, szinte hiányolva őt a Zala-Somogyi Közlöny 1863. január 20-i száma.³⁴ Egy hónappal később ugyanez a lap: „*Patkóról e napig mit sem tudunk, de azért a zsványságnak nincs vége.*”³⁵

Végül áprilisban már találgatásokba is bocsátkozik az újság, és kissé ironikus hangvétellel a következőket írja: „*Mind inkább valószínű, hogy Patkó csakugyan elpatkolt, kapott sebei következtében. Havak óta semmi hír róla.*”³⁶

Első ízben, a rablóvezér eltűnését követően több mint negyedszázaddal, a már említett Budapesti Hírlap 1889. augusztus 10-i száma közölt részleteket Patkó, azaz Tóth János halálának körülményeiről. A cikk szerint Patkó formális csatát vívott az őt és bandáját üldöző csendőrökkel, amikor egy csendőr golyója a torkát fúrta keresztül. Társai még megmentették őt, de a rákövetkező éjjelen nem nézhető tovább a rablóvezér szenvedéseit, agyonlőtték és eltemették.

1914-ben hasonló körítésben – de már bővített változatban – Hegyessy János volt szigetvári főszolgabíró visszaemlékezéseiben látott napvilágot ugyanez a történet. Szerinte Patkó Jancsi és bandája Nagykanizsa vidékén, Galambokpusztánál ütközött meg az őket üldöző vadászatonákkal, ahol Patkót súlyos sebesülés érte. A párharc végén a banda egy darabig magával vonszolta a haldokló betyárt, ám a Keszthelyhez közeli Fenékpusztánál Patkó maga utasította Bergám Jancsi alvezérét, hogy pisztolyával szabadítsa meg szenvedéseitől. A legenda szerint holtteste is Fenékpusztán nyugszik. Noha a betyárhistoria magva sok igazságot rejt, Hegyessy elbeszélése több sebből is vérzik. Különösen az a megállapítás nem fedi a valóságot, hogy Patkó és bandája Galamboknál csapott össze a törvény embereivel. Ha ez így esett volna, annak nyomának kellene lennie a zalai főispáni mutatókönyvekben és iratokban. Ilyen tartalmú dokumentumokat – az esetről tudósító csendőri és szolgabírói jelentéseket – azonban nem találunk a megyei archívumban. Van helyette azonban valami más, valami még eredetibb.

Patkó feltételezett halála után néhány hónappal az a szóbeszéd kapott szárnyra Zala és Somogy vármegyékben, hogy a tűzharcban megsebesült rablófőnök gyógyítását Sipos Imre pacσαι magánorvos³⁷ végezte. „*Azon hír miszerint az elhírhejt rabló Patkó a múlt ősszel Kupói csárdánál a csendőrökkel össze ütközvén megsebesült, s pajtásai által az unghi szőlőkbe vitétt, másnap pedig Pacsán lakó Sipos nevezetű orvos ugyanoda hozzá vitétt volna (ez természetesen nem tudván, hogy Patkó) oly annyira elterjedt Somogyban,*

³³ Kiss 76. p.

³⁴ *Zala-Somogyi Közlöny* (a továbbiakban: ZSK), 1863. január 20. (3. sz.) 17. p.

³⁵ ZSK 1863. február 10. (5. sz.) 26. p.

³⁶ ZSK 1863. április 20. (12. sz.) 56. p.

³⁷ Sipos Imre honvéd főorvosként részt vett az 1848/49-es szabadságharcban, később Kapornaki járási orvos, majd 1867–1890-ig törvényhatósági szolgálatban állt. Nyolcvan esztendőskorában, 1896. október 26-án halt meg Pacsán.

s oly valónak állittatik – miszerint szükségesnek tartom – méltóságodat felkérni, hogy nevezett orvos urat az illető szolgabíró által ezen körülmény felett kikérdeztetni, s annak nyilatkozatát vélem közölni szíveskedjék.” – kérte az ügy kapcsán zalai kollégája közbenjárását 1863. június 2-án kelt sürgönyében Mérey Károly, Somogy megye főispánja.³⁸ A szövegben szereplő Kupói csárda helyét sajnos nem sikerült beazonosítani, ellenben unghi szőlő, vagyis Ungi-hegy a Nyugat-Dunántúlon kizárólag Zala megyében, a diós-káli határban található, egészen közel Pacsához. 1862 októberében pedig éppen ezen a vidéken, a Dióskállal szomszédos Orosztony községben és környékén garázdálkodott egy kegyetlenkedő rablóbanda...

A különös pletyka tisztázása végül Göde Lajos kaposvári járási alszolgabíróra várt. Göde annak rendje és módja szerint be is rendelte magához Sipost, ám az orvos kategorikusan elutasította a vádat, és makacsul tagadta, hogy neki bármilyen köze lenne Patkóhoz. Sajnos a kihallgatási jegyzőkönyv tartalmát nem ismerjük, mert a somogyi főispán részére postázott dokumentumokat a kaposvári megyeházán később ki-selejtezték. Mérey válaszeleveléből viszont arra következtethetünk, hogy a pacsai orvos alaposan felháborodott az őt ért vádatok miatt: „Nem hallgathatom el Sipos úrnak nyilatkozatában tett helytelen és éppen nem indokolt kifakadását, mert midőn a hatóságnak érdekében van bárminő alaptalan hírről magának biztos tudomást szerezni, az ki ez iránt megkérdetetik, annál kevésbé érezheti magát sértve, minél tisztábbnak érzi magát s minél inkább kötelessége a hatóságnak segédkezet nyújtani. Sipos urat minden fonák okoskodása mellett [sen]ki sem gyanúsította Patkóvalitkos szövetkezéssel, de a hír az volt, hogy egy sebesülthez orvosi szolgálattételre hivatott volna, mely meghívásnak eleget tenni minden orvosnak nemes és szent kötelessége és hinni akarom, hogy Sipos úr is ezen kötelesség érzetében már több akasztófa virágot tudva vagy tudván kívül gyógyított.”³⁹ Az, hogy Sipos valóban járt-e Patkónál, vagy csupán önvédelemből tagadta le a vele való érintkezést, nem tudni. Mindenestre az pontosan kiderül ebből a levélváltásból, hogy ez idő tájt még a legfelsőbb körökben sem voltak biz-

tosak a rablóvezér halálában, és rejtélyes eltűnésének körülményeit sem ismerték.

Egy másik hírforrás szerint Patkó a tarnócai (Somogytarnóca, ma Barcs városrésze) tisztartó kirablása közben sebesült meg olyan súlyosan, hogy utána már képtelen volt járni, ezért szekéren hordoztatta magát.⁴⁰ A történet a hivatalos iratokkal alá nem támasztható városi legenda kategóriába tartozik, több figyelmet kár is rá fordítani. Nem úgy az előzőekben már idézett Csorba-féle jelentésre: „...az Igali járásbeli pandúr őrmesternek tudomására jutott: miként Patkó János elhírhedt rablófőnök több társaival együtt a nyimi sűrűben tanyázik...” Vajon ez csupán véletlen elírás, vagy ebből arra (is) következtethetünk, hogy Csorba mellett Patkó Jancsit is Nyimnél érte utol a betyárok végzete? Erre a kérdésre talán a későbbi kutatásokból nyerhetünk majd választ.

Az árulás

Patkó Jancsi halálának igaz története a múlt homályába vész, és egyelőre felderítetlen marad előttünk. Egy részletében azonban biztosak lehetünk. A dunántúli betyárkirály vesztét végül besúgás idézte elő. Ahogy a halálával kapcsolatos monda is tartja: az érte felkínált vérdíjért elárulták.⁴¹ Mivel Patkó kiterjedt orvgazdahálózatának és a pásztorság hallgatólagos szimpátiájának köszönhetően mindig egy lépéssel a „kakastollas bandérium” előtt járt, kézre kerítéséhez sokkal célravezetőbb megoldásra volt szüksége a hatóságnak. A betyárt lépre kellett csalniuk, a kelepce sikere pedig Patkó széles körű megfigyelésében, és a vele bizalmas viszonyban álló emberek megvesztegetésében rejlett. Ennek kapcsán 1862. július 1-én Lobmayer István, Baranya vármegye aljegyzője a következő levelet juttatta el a Szentlőrinci járás főszolgabírájának: „Tekintetes Balaskó Imre főszolgabíró úrnak Szentkirályon. Biztos kútfőből tudomásomra esett, hogy Borsos Ferenc marócsai gulyásnak – ki jelenleg Pécssett fogva van – felesége Patkóval, a régóta üldözött veszélyes rablóval, szerelmi viszonyban él. Érintett nő jelenleg itt van és még ma haza fog menni. Miután igen valószínű az, hogy Patkó kedvesét lakában

³⁸ MNL ZML Főisp. ir. 3210/1863. A Patkót gyógyító doktor története már Gönczi előtt sem volt ismeretlen, ám ő tévedésből nem pacsai, hanem facsai orvosnak írja könyvében, ráadásul az esetet Csorba Pista bábonyi agonizálásához köti. A tudós a somogyi levéltárban végzett bűvárokodása során találkozott először Sipos nevével, aki az 1863-as főispáni mutatókönyvben nemcsak az S, hanem a P betűnél is szerepel. Úgy tűnik Gönczi a kötet cirkalmas P betűjét vélte F-nek, ebből adódhatott az elírás. Sajnos ezt a betyárvezér későbbi életírói, többek közt Békés István és Vécsey Aurél is továbbörökítették.

³⁹ MNL ZML Főisp. ir. 4072/1863.

⁴⁰ Dunántúli Társadalmi Közlöny, 1862. december 14. (50. sz.) 409–410. p.

⁴¹ Magyar Néprajzi Lexikon IV. köt. Szerk. Ortutay Gyula, Bp. 1981. 220–221. p.

felkeresi, felhívom tekintetes főszolgabíró urat, Borsos Ferenc nevének lakását Marócsán kinyomoztatni, azt egy egészen biztos és titoktartó egyén által titokban szem alatt tartatni. Az e célra kirendelendő egyénnek, különösen azon személyeket, kikkel érintett nő közlekedik, kik azt házában meglátogatják, szem előtt kell tartania.⁴² Érdeemes egy pillanatra elidőzni a jelentésben szereplő asszony illetőségi helyén. Marócsa közvetlenül Endrőccel határos. Újabb szál, amely Patkó endrőci érdekltségét látszik igazolni. Bizonyára nem a véletlen műve, hogy a zord betyárszív éppen a bűvőhelyével szomszédos községben talált rá a szerelemre.

A több megyére kiterjedő megfigyelő hálózat azonban nemcsak Patkó szeretőjét és széles kapcsolatrendszerét igyekezett szemmel tartani, hanem megpróbált a lehető legközelebb férkőzni a betyárhoz. Az Osztrák Állami Levéltárban őrzött Patkó-dossziéból kiderül, hogy a vezért hónapokon keresztül leste egy fizetett kém, aki feltehetően betyártársa, orvgazdája, vagy éppen e fentebb említett szívbéli ismerőse volt a haramiának. Személyére vonatkozóan azonban biztonsági okokra hivatkozva semmilyen információt nem szolgáltatott ki, csak annyit, hogy Somogy vármegye fogadta fel, míg az összekötő szerepét König Ferenc kaposvári esküdtre bízták. A spion a teljes vérdíj és minden költségtérítés fejében vállalta, hogy a célszemélyt megfigyeli, jelentéseket készít róla, és egy alkalmas időpontban a törvény kezére adja. Patkó feladásának további részleteire sajnos nem derül fény. A karsú akta elsősorban a bécsi titkosrendőrség parancsnoka, Czyhlarz rendőrigazgató, a budai Helytartótanács, valamint a somogyi hatóság egymásnak írt jelentéseiből áll, és főként a jutalom kifizetése körüli huzavonáról szól.⁴³

Így vagy úgy, Patkó Jancsi betyárlegénynek végül nyoma veszett. Miután 1862. december 6-án a Nyugat-Dunántúl másik legkeresettebb betyárvezetőjét, Illés Imrét, rablónevén Vak Illést is kivégezték a Rezi-hegyen, a vagyonbiztonság újfent megszilárdult egy rövid időre. A hónap végére pedig minden Zala, Veszprém, Somogy és Baranya megyei településen kihirdették: „*Patkó János és Illés Imre elhíresült fegyveres gonosztevőknek személy és vagyonbiztonságot*

veszélyeztető rabló-bandáik a megyei tisztviselők erejére és a közbátorság közegeinek buzgalma által megszülesztettek.”⁴⁴

A Patkó-banda 1861-es zalai rablásai

A rablóvezér és társainak zalai szereplése Somogy és Baranya vármegyékkel ellentétben lényegesen kevesebb alkalomra korlátozódik. A következőkben tekintsük át időrendben, hogy mikor és hol hagytak nyomot Zalában, és milyen intézkedéseket foganatosítottak az elfogásukra.

1861. július 3-án este kilenc óra tájban „*számos fegyveres, bemázolt és kendőkkel bekötözött arcú rabló, kik közül némelyek német nyelven is beszéltek*” megtámadták és kirabolták Zala megye egyik leggazdagabb földesurát, az élemedett korú Csuzy Pál kamarás urat Becsehelyen. Csuzy veje, Halassy Béla nádudvari földbirtokos bemondása szerint apósától elvittek negyvenhárom darab 1000 osztrák értékű forintos bankjegyet (melyeken a Csuzy, Horty,⁴⁵ Rosenberger, Kranitz nevek szerepeltek), tizennyolc darab 100 osztrák értékű forintos bankjegyet, kétezer darab aranyat, tudva nem lévő mennyiségű különféle ezüstpénzt, két nagy arany ismétlő zsebórát (régí divatú igen súlyos láncokkal) és két pár vívőpisztolyt.⁴⁶ Az eset óriási felháborodást keltett megyeszerte. Skublics László bizottmányi tag, aki az öreg Csuzynak hosszabb ideig ügyvédje volt, és házi körülményeit jól ismerte, kijelentette, hogy a nyomozásban önként és a legnagyobb készséggel kíván részt venni.⁴⁷ A budai Helytartótanács 10 000 ft jutalmat ígért a rablók és az ellopott tárgyak nyomravezetőjének, egyúttal a körözést az egész ország területére kiterjesztette. Ennek ellenére a vizsgálat nem vezetett eredményre, így a rablók kilétére sem derült fény. Úgy tűnik, Patkót ekkor még nem ismerték Zalában, mert neve az ügy kapcsán keletkezett iratokban egyszer sem szerepel. Könyvében Gönczi Ferenc mégis neki tulajdonítja a rablást, pedig állítását csupán adatközlői, a somogyi pásztorok emlékezetében őrzött szóhadományokkal tudta alátámasztani.⁴⁸ Arra, hogy Patkó valóban részt vett Csuzy kifosztásában, csak az eset után két évvel,

⁴² MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: BML) Baranya vármegye királyi biztosának elnöki iratai 113/1862. Ezúton mondok köszönetet Bósz Attila levéltárosnak, aki a baranyai archívum Patkóval kapcsolatos iratait a rendelkezésemre bocsátotta.

⁴³ ÖStA HHStA Ministerium des Außen Informationsbüro BM-Akten (Osztrák Állami Levéltár Házi, Udvari és Állami Levéltár Külügyminisztérium Hírszerző Iroda) 2718/1862. Hálás köszönettel tartozom Dr. Kiss Gábor és Dr. Lenkefi Ferenc főlevéltárosoknak a német nyelvű iratok fordítása és értelmezése terén nyújtott segítségükért.

⁴⁴ MNL ZML Zalaegerszegi Járás Főszolgabírájának iratai (a továbbiakban: ZJF ir.), Szalmay József alszolgabíró iratai 894/1862.

⁴⁵ Varasdi sütőmester és fákerekeskedő volt.

⁴⁶ MNL ZML Kgy. jkv. és ir. 2246/1861.

⁴⁷ MNL ZML Zala vármegye első alispánjának iratai (a továbbiakban: Alisp. ir.) 1053, 1054/1861.

⁴⁸ Gönczi 61. p.

egy fizetett besúgó vallomása derített fényt.⁴⁹

Az 1861-es esztendő folyamán további fegyveres rablásokat hajtottak végre Nován, Salomváron és Besenyőben, a Zalabér és Baltavár közötti úton pedig a postakocsi esett áldozatul a betyároknak. A jelentések szerint Besenyőben egy 8-10 főből álló felfegyverzett rablócsapat az „*estélyi órákban Patkó nevű fő cinkosuk vezénylete alatt, a békés lakosságot megtámadta és halálfenyegetések alatt, tőlük pénzt erőszakolt ki.*”⁵⁰ Október 29-én Igmándy Benedek, a Szigetvári járás főszolgabírája zaklatott hangvételi levélben kereste fel Zala megye első alispánját, melyben a közbátorságot veszélyeztető rendkívüli körülmények miatt kérte megyénk közreműködését. Az utolsó csepp a pohárban a németladi Czinderyné asszonyosság és a falu plébánosának október 26-án történt kifosztása volt, a nevezetes bűncselekmények pedig Patkó és társai lelkén száradtak.⁵¹ Ennek kapcsán Igmándy a következőkről számolt be Koppány Ferenc alispánnak: „*A vakmerő rablásairól több megyékben elhirdetett Patkó féle banda már annyira vetemedett, hogy fényes nappal helységrül helysére többnyire az uraságoztól kizsarolt kocsikon fegyveres cimboráival magát a legnagyobb sebességgel vontatva, a majorságokba beront és ott fegyvereket, lőszeret, pénzeket és egyéb mindennemű értékes tárgyakat elrabol, [...] a legjobb minőségű fegyverekkel cimboráit felfegyverezve bandáját már mintegy 30 egyénre szaporította és az egész megyét, sőt nagyobb helységeket is folytonos rettegésben tartja és szakadatlan vakmerő megtámadásaival fenyegeti a legközelebb és naponta elkövetett nagyobbszerű rablásai számtalanok.*”

Az áldatlan állapotok orvoslására tett főszolgabírói javaslat szerint valamennyi érintett megye – Somogyon kívül Baranya, Verőce és Zala – pandúrjai csapatokat alkotva mindaddig cirkáljanak a csavargók által közkedvelt helyszíneken, amíg el nem fogják, vagy meg nem semmisítik őket. Ugyanekkor a járőrözéseik során a lakossággal karöltve, és a nagy farkas hajtóvadászatokhoz hasonló módon úgy járják át a nagyobb kiterjedésű erdősegeket, „*hogy a rablók folytonos nyugtalanságba tartva nyugalomra vagy kényelmes étkezésre, kivált rablásokra semmi idejük se marad-*

jon.” Igmándy Benedek arra is kitért, hogy a nép rokonszenvének köszönhetően a csavargók mindig időben – esetenként már a harmadik faluból – értesülnek a pandúrok érkezéséről, így nem csoda, hogy a hatóság munkája mind ez idáig eredménytelen maradt.⁵²

December végén a zalaapátihoz tartozó Bárán-dipusztán lakó uradalmi vadászt és feleségét támadták meg fegyveres útonállók. Miután kegyetlen kínzások árán az értékeiket kierőszakolták tőlük, a férfit hidegvérrel agyonlőtték.⁵³

A Patkó-banda 1862-es zalai rablásai

1862. március 1-én este 7 óra tájban Schein József alsóháthóti zsidó boltost szabadította meg értékeitől hat fegyveres egyén. A helyszíni vizsgálat során megállapításra került, hogy a rablást ugyanazok a Patkótól elszakadt bandatagok követték el, akik a zalaapáti vadászt is meggyilkolták. Ennek kapcsán a főispán gróf Pálffy Móric helytartónak küldött beszámolójában szóvá tette, hogy szerinte Patkóék a somogyi „talponálló” bíróság elől menekültek Zalába, hol a törvénynek efféle drákói szigorától nem kell tartaniuk. Novák Ferenc kérte a helytartót, hogy a kegyetlen rablások megfékezése érdekében Zala megyét is mielőbb ruházza fel rögtönbíráskodási joggal.⁵⁴

A pördeföldei rablógyilkosság

Patkó Jancsi legnagyobb visszhangot kiváltó zalai szereplése egy göcseji kis faluhoz, Pördeföldéhez köthető. Az izgalmas rablóhistoriáról első ízben Gönczi Ferenc közölt részleteket,⁵⁵ később az ő nyomdokain járva Békés István, utóbb Molnár László elemezte és dolgozta fel újra az eseményeket.⁵⁶

A pördeföldei rablógyilkosság mindenféle gonosz szándéktól mentes békés mulatozással kezdődött. 1862. május 5-én este három cifraszúrbe öltözött fegyveres csavargó, „*kik közül egyet társai Patkónak neveztek*”, a juhásznál jól bevacsorázva, a falu korcsmájából hozatott bor mellett virradatig mulatozott és táncolt a ház népével. Reggel, mikor a számadó segítő társai kiterelték a nyáját a legelőre, a birkás gazdát

⁴⁹ MNL ZML Főisp. ir. 1063/1864.

⁵⁰ MNL ZML Tisztiszéki irományok (a továbbiakban: T. ir.) 349/1862.

⁵¹ MNL ZML Kapornaki Járás Főszolgabírájának iratai. A főszolgabíróhoz érkezett alispáni levelek (a továbbiakban: KJF ir. fsz. al.), 310/1861.

⁵² MNL ZML Alisp. ir. 2303/1861., KJF ir. fsz. al. 303/1861.

⁵³ MNL ZML T. ir. 349/1862.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Gönczi 61–66. p.

⁵⁶ A tanulmányok pontos jelzetét lásd a bibliográfiában.

és egyik bojtárát maguk előtt hajtva Bründl Béla ispán otthonába kértek bebocsátást, és ott folytatták tovább a poharazgatást. Hamarosan a falu bírása, majd jágere is csatlakozott a társasághoz, persze kényszerből. Röviddel ezután három csendőr toppant be az ispánhoz, kik napok óta Patkóék nyomában jártak. A betyárok azonban kellő időben értesülvén a jövetelükről, könnyedén lefegyverezték, majd asztalhoz ültetve, borral kínálták őket is. Dél körül az egész csapat libasorban visszaballagott a juhászhoz, ahol újra áldomást ittak a barátságra. Egy óra múlva Patkó és cimborái búcsúzkodni kezdtek. A csendőrök megkapták a fegyvereiket, és sűrű hátlapogatás közt útnak indultak Dömeföld felé, míg a betyárok nekivágtak a községnek, és betelepdedtek a faluvégi kocsmába. Kisvártatva a megszegyenült zsandárok ismét visszatértek a faluba, és célra tartott puskával lőállást vettek az ivó körül. Amikor Patkóék kiléptek a csárdaajtón, a kakastollas trió ösztüzet nyitott a csavargókra, akik nemcsak viszonozták a lövéseket, hanem dühös csatakiáltással rohamra indultak. A mindössze néhány percig tartó véres kézitusát követően két zsandár is holtan maradt az utcán, míg a járőrvezetőnek sikerült élve kimenekülnie a kutyaszorítóból. Végezetül Egyed Mihály novai szolgabíró 1862. május 9-én írt jelentése szolgáljon a betyártörténet befejezéséül: *„Ezen eset után a rabló zsványság mit sem késedelmeskedett, kettő által ment az Ispán úrhoz, annak kocsisával befogattak, egy pedig végigment a faluban, a nőknek megparancsolta, hogy a holtakat házakhoz vigyék be, mert azok a császár emberei. A kocsi megérkezvén a falu végén megállott és a kocsi bmondása szerint a szuronyos csendőri fegyvereket magok mellé két felől a kocsiba tették, hogy ott minél jobban látassék, a csendőr kabátokat magokra vették, arra felül duhaj szűrőket öltöttek, s a kocsisal hajtattak, mint csak a ló mehetett, így utaztak Lasztonyán, és Kerettyén hosszát, és Tolmácson felül a falutól egy puskalövés távolságra megállították a nagy vágás mellett, a kocsinak 1 forint borralót adtak, magok a vágásba bevonultak, minden elvett fegyvereket és ruhákat magokkal vittek.”⁵⁷*

Az összefoglalóból láthatjuk, hogy a pördeföldei események három helyszínen, a birkás házban, az ispánlakban és a falu főutcáján játszódtak. A továbbiakban egy helyszínt alaposabban körüljárva – a juhászné vallomása alapján – fókuszáljunk a számadó otthonában zajló történésekre.

Patkó és társai a juhász házban

A pördeföldei Esterházy-uradalom számadó juhászát Konor Istvánnak hívták. Nős, családos ember volt, kinek munkáját öt juhászbojtár segítette. 1862. május 5-én este a birkás asszonyával, Fráelin Jozefával és gyermekeivel – a 18 éves Lujzival, a 13 esztendőes Treszkával, továbbá egy 3 esztendőes és egy ennél fiatalabb lurkóval – együtt már valamennyien aludni tértek, amikor fél tíz tájban Varga Vendel bojtár halank megkocogtatta a szalmafedeles lakóház ablakát. A zöreire Konor gazda felkapta a fejét, mire Varga arról tájékoztatta, hogy kinn az akolban három csavargó szállásolta be magát, és őt hívatják. A juhász rögvest magára kapkodta a ruháit és az istállóba sietett, ahol a betyárok nyugodt, de határozott hangon ételt és italt kértek tőle.

A juhász kisvártatva visszatért, majd egy üveget és egy csutorát vett magához, Kövér István ihászbojtárra pedig ráparancsolt, hogy rögvest nyúzzon meg egy fiatal bárányt. Amikor a friss hús a konyhába került, a juhászné, idősebb leánya és a bojtárnék asszisztálása mellett a vacsora elkészítéséhez fogott. Valamelyik betyár még meg is hagyta nekik: jól készítsék el, mert rettentő éhesek. Mindeközben László József bojtárt egy nagy (8-10 iccés) szájas korsóval elszalasztották a korcsmába borért. Amikor az étel elkészült, a csavargók Konor gazdát és két bojtárát az asztalhoz ültették, míg a harmadiknak, Varga Vendelnek a zárt szobaajtón kívül, a pitvarban kellett strázsálnia. A szaftos birkapörkölt jóízű elköltése után Kövér István furulyázni kezdett. Erre a három csavargóból kettő mindjárt táncra keredett, és duhaj jókedvükben megtáncoltatták a számadó leányait, valamint László bojtár feleségét is. Amikor a boruk elfogyott, kávé parancsoltak. Kávézás közben Lászlót ismét elküldték egy korsó borért az ivóba. Mire azt is megitták, rájuk virradt. Reggeli 5-6 óra tájban a bojtárok kiterelték a nyáját a legelőre, a betyárok közül pedig ketten – maguk előtt hajtva a számadót és egyik bojtárát – felmentek az uradalmi ispánhoz, míg a harmadik társuk a birkás lankán maradt. Később ez a betyár vette észre a faluban cirkáló csendőröket, és ő figyelmeztette társait is a közelgő veszélyre. Így tudták végül meglepni, lefegyverezni és arra kényszeríteni a törvény embereit, hogy akaratuk ellenére együtt mulassanak a törvényen kívüliekkel.

⁵⁷ Bekő Tamás (a továbbiakban: Bekő): Patkó nyomában. Százötvenöt esztendeje rabolt és gyilkolt Zala vármegyében Somogyország híres betyárfejedelme. In: *Prémium* (Zala megyei kiadás). 4. évf. 2. sz. (2017) 27–30. p.

Néhány gondolat az összecsapásról

A csaplárosné elmondásából tudjuk, hogy a zsványok délután egy óra tájban tértek be a korcsmájába, és az ivószoba asztalához ülve egy icce bort rendelték maguknak. Alighogy elfogyasztottak belőle egy-egy pohárral, az ajtóban őrt álló harsányan elkiáltotta magát: „Jönnek a csendőrök, gyertek ki!” A csata lefolyását az előzőekben ismertettük, erre már ismét nem térünk ki. Felmerül viszont a kérdés, vajon mi vezetett a végzetes pördeföldei tűzpárbajhoz? Elkerülhető lett volna a kettős gyilkosság, vagy a törvény emberei szándékosan rohantak a vesztükbe? A válasz egyértelműen a támadók provokációjában rejlik. Sértett önérzetükön és alkoholos befolyásoltságukon kívül a kötelességtudat is a fegyveres csavargók üldözésére és elfogására ösztökélte őket. Jóllehet féltek a felelősségre vonástól is. Ha kitudódik a közös italozás és a mulasztások sorozata (márpedig kitudódott volna), nem ússzák meg hadbíróság, de minimum fegyelmi tárgyalás nélkül. Ugyanakkor a csendőrök arról is meg voltak győződve, hogy a lakosság rögtön melléjük áll, ha fenyegetően lépnek fel a betyárokkal szemben. Ennek tudatában mindent egy lapra feltéve bátran és tudatosan kockáztatták testi épségüket, ám a szerencse ezúttal elpartolt tőlük.

A betyárokról

A szemtanúk Patkóról és társairól pontos és részletgazdag személyleírással szolgáltak. Kövér István ihászbojtár – aki egész éjjel együtt mulatott a betyárokkal, így volt alkalma őket alaposan megfigyelni – Patkót 45 év körüli, középmagas, görhes (?) testalkatú, vöröses hajú, hasonló nagy bajuszú, „egész képét befödő” tömött szakállú férfinak látta. Ugyanakkor Bründl ispán szerint is a rablóvezér alacsony termetű és hosszú vörös bajszú ember volt. Ruházatát és annak kiegészítőit tekintve Kövér a következőkre emlékezett: „*derekán egy széles öv, kurta igen széles piszkos pamut gatya, fekete mellény fekete kötött gombokra, duhaj szűr, fekete kerek új divatú kalap, új szegfarkú csizma, zsebjében egy kis óra aranyforma láncra, fapipája kerek fődélre, kostök dohányzacskója.*”

A Helytartótanács később nyomtatott és kihirdetett körözüvénye szerint a második betyár az elsőnél valamivel magasabb, barna képű, nagy bajuszú, sűrű

szakállú férfi volt hasonló ruházattal és fegyverzettel, míg a harmadikat magas, igen himlőhelyes, borotvált arcú, 24-25 éves fiatalembernek látták a szemtanúk. Ez utóbbi betyár volt mindhárom közül a legkegyetlenebb, és egyben a legvígabb is. Fegyverét soha le nem tette, a mulatság közben pedig folyton énekelt. Legkedvesebb dala így kezdődött: „*Én vagyok a petri gulyás...*”⁵⁸

Az általános személyleírásokon kívül további látnivalókra is fény derült a betyárok külső jegyeit illetőleg. Kövér bojtár látta, amint Patkó felhúzta az ingét, és elmutogatta a testén látható forradásokat. E szerint a vezér bal felén, az oldalbordákon felül két nagy vágáshely, a bal keze fején pedig egy régi lövés által szerzett kiforradás éktelenkedett. Ugyanerről számolt be Varga Ferenc községbíró is, amikor azt állította, hogy egyikük bal tenyere golyóval volt keresztüllöve (ezt a kocsmárosné is megerősítette) bal felől a vállá alatt, a mellén pedig több kardvágás helye látszott. Ezen kívül a bíró látni vélt még Patkó jobb vállán két golyó ütötte frissebb heget, az egyik lábán pedig szintén egy lövésnyomot. Nem elhanyagolható érdekesség a betyárok egymás közti szóváltása sem. A fültanúk elmondása szerint a vezér erdélyi utazásairól mesélt, majd szóba hozta átélte szenvedéseit és azt is, hogy rablásaik során ez idáig nem bántottak mást, csak papokat és zsidókat. Különösen izgalmas adalék, amikor egyikük a lipótvári börtönből való szökését elevenítette fel társainak.

A csendőrökről

Mivel a rablóhistóriák főszereplői mindig a betyárok, ritkán esik szó az üldözésükre kirendelt pandúrok és zsandárok személyéről. Egy ilyen tragikus eset során azonban, mikor a szolgálat két fiatalember életét követeli, illő megemlékezni a kötelességteljesítés közben hősi halált halt csendőrökről is. Sajnálatos módon a krónika azonban kevés értékelhető információt őriz velük kapcsolatban. A rendelkezésre álló forrásokból csak annyi derül ki, hogy a letenyei csendőrösről Pördeföldére kivezényelt háromfős cirkáló csapatot Lobkovics János járőrparancsnok vezette, míg a két közcsendőrt Langhammer Kelemennek és Arthoffer Mátyásnak hívták. Mindhárman a császári királyi 8. csendőrezred kötelékéhez tartoztak. Langhammert 27 esztendő morvaországi származásának, míg a 24 éves Arthoffert Vas megyei illetőségének titulálja a

⁵⁸ Ez a rabló minden bizonnyal a ragyás képű Szép Ferkó volt, akit 1863-as bogdásai kézre kerülése után Siklóson akasztottak fel.

holtak anyakönyve.

Érdekes adalékkal szolgál a szerencsétlenül járt csendőrök halottkémi vizsgálata. A hullák boncolására a gyilkosság másnapján került sor, amit Vöczköndy László járási esküdt asszisztálása mellett, Kancsal Ferenc orvos végzett a holttesteken. Jelentésükben az alábbiakról számoltak be a szolgabírónak:

„*Holtesti vizsgálat mely f. 1862. évi május 7-én pördeföldi helységben három fegyveres csavargó által agyonlőtt Langhammer Kelemen cs. k. csendőr holtteste felett véteget fel.*

1. Külső vizsgálat

a) A koponya homlokkereszt középtáján 3 hüvelyknyi hosszúságú éles eszközzel vágott sebet leltünk, amely egészen a koponyacsontig behatolt.

b) A bal szem fölött a halánték csont felé egy 3 hüvelyknyi hosszúságú éles eszközzel okozott vágott sebet láttunk.

c) Az orr balszárnyánál 1 hüvelyk hosszúságú vágott, roncsolt sebet leltünk.

d) A bal fül mellett szinte egy roncsolt sebet vérzéssel találtunk.

e) A balrészen az ábráznak a fültől kezdve egészen a bal száj szegletéig mintegy 3 hüvelyk hosszúságú vágott sebet leltünk.

f) Az alsó álcson bal részén szinte egy roncsolt sebet találtunk.

g) A baloldali utolsó borda táján egy lövött seb találtatott, mely a has üregbe behatolt.

Kívüleg más sérelmet nem találtunk.

2. Belvizsgálat

a) A fejbőnye levétegetvén a fejbőnye és a koponyacsontok között nagy mennyiségű vérkiömlés volt látható, most a koponyacsontok körösztiül fűrészeltetvén az agy hártái alatt nagy mennyiségű vér alá terjedés találtatott.

b) Az agy hártái félremozdíthatván az agy állományai közt szinte vérkiömlés találtatott, amit még az agy fenekén is tapasztalni lehetett.

c) Megnyitattván a mellüreg a tüdő véredényében vértorlódást leltünk, a szív pitvarában szinte sűrű fekete vért találtunk, más figyelmet érdemlőt a mel üregbe nem találtunk.

d) a hasüregnek megnyitása alkalmával a már feljebb érintett baloldali utolsó borda alatti lött seb egyenesen a lépbe hatolt be, amely egészen szétron-

csolva lenni találtatott, hol a gyomor és a belek is sértve valának, a belvizsgálat alkalmával mást nem fedeztünk fel.

Holtesti vizsgálat mely folyó 1862. évi május 7-én pördeföldi helységben három fegyveres csavargó által agyonlőtt Arthoffer Mátyás cs. k. csendőr holtteste felett véteget fel.

1. Az egész test megvizsgálatott külsőleg a koponya tetején egy lövött sebet leltünk, egy golyóval lött seb a koponyán keresztül, amely a koponya állományába 4 hüvelyknyire behatolt.

b) a jobb fül alatt szinte egy lövött seb 3 hüvelyknyire az agy üregébe hatolva.

c) a jobb oldali 9 és 10-ik bordák között egy kerekded roncsolt sebet láttunk, mely szinte a mellüregbe behatolt, külsőleg mást nem találtunk.

2. Belsőleg

a) Levétegetvén a koponya bőre azonnal látható volt a koponya tetején az agyvelőbe behatolt golyólövés.

b) Keresztiül fűrészeltetvén a koponya csontjai a felső rész levétegett és a koponyacsontok a fent említett külsőleg is látható golyónyílásnak irányában az agyvelőn keresztül hatolt és a jobb halántékon a csonton keresztül a golyó a koponya üregéből kihatolt.

c) Megnyitattván a mellüreg a már fent említett 9 és 10 bordát körösztiül zúzva és az egész lövés a jobb tüdő karéjába behatolt, sőt még a kóc mellyel a fegyver töltve volt, a seb üregében találtatott.

Más figyelmet érdemlőt sem a bel, sem a kül vizsgálatnál nem tapasztaltunk.”

A boncolási jegyzőkönyvekből világosan kiderül, hogy a csendőrök közül Langhammer vívott közelharcot azzal a betyárral, aki végül a kezéből kicsavart szuronyos fegyverével bestiális módon halálra verte. A szerencsésebb Arthoffer Mátyás volt. Őt három golyó érte, kettő a fején, egy pedig a mellén. Szinte biztos, hogy azonnal meghalt.

Az elhunytakat május 8-án helyezték örök nyugalomra Pördeföldén. Vörös márványból készült sírmlékük ma is látható a község sírkertjében. Rajta ez áll: „*Langhammer Kelemen és Arthoffer Mátyás cs. k. 8-ik ezrednek csendőrei meghaltak 1862-ik évben Május 6-án.*

A tiszti vizsgálat tanulságai

A két csendőr halálával végződő rablógyilkosság ügyében a főispán, a területileg illetékes fő- és alszolgabírók bevonásával „*azon pördeföldi lakosok ellen, kik a vérengzést nem csak közönyösséggel, de a felkért segítség megtagadása által részvéttelenséggel is szemlélték*”, azonnali és szoros vizsgálatot rendelt el. Május 7-én mindketten a tetthelyre utaztak, hogy az előző napi eseményekről a helyszínen tájékozódjanak. A faluban Egyed Mihály dörgedelmes hangon torkolta le a szemlére összecsisztított embereket, amiért elmulasztották a betyárok üldözését. A lakosság felháborodottan védekezett. Nem elég, hogy az ominózus napon kevesen tartózkodtak otthon, fegyver híján senki sem mert volna a mindenre elszánt csavargók nyomába eredni. A vizsgálóbíró azonban hajthatatlan maradt, így a vármegye pandúrjaival a következő éjszaka – mintegy meglepetésszerűen – házkutatást végeztetett valamennyi pördeföldei lakosnál. Nem hiába. Az ellenőrzés során nyolc darab emberi élet kioltására alkalmas és jól megtöltött lőfegyver – egy dupla- és hat egycsővű puska, továbbá egy katonapisztoly – került terítékre. Egyed szerint ennyi fegyver a csendőrök hathatós segítsége mellett éppen elegendő lett volna a rablók üldözéséhez és elfogásához. A község lakóit gyávasággal és kollektív bűnpártolással vádolta. Ledovits Ferenc esküdtt a pördeföldeiek védelmére kelve azonban felhozta, amennyiben a falu népét a községbíró idejében értesíti Patkóék jelenlétéről, megelőzhető lett volna a vérengzés. Példaként arra az 1848. szeptemberi esetre hivatkozott, amikor 7 fegyveres rabló tört be a községbe, és a bíró felhívására mindenki egy emberként fogott össze, hogy a banditákat kézre kerítse. Ez alkalommal egy rablót agyonlőttek, és annak ellenére, hogy az összecsapás során az öregbíró is halálos sebet kapott, közülük hármat még akasztófára juttattak. A pördeföldeiek tehát a falu előljáróira mutogattak, és őket hibáztatták a tragikus eseményekért.

Mindezeket mérlegelve Egyed Mihály három főbűnöst nevezett meg. Az elsőrendű vádlott Konor István számadó juhász volt, aki a fegyveres rablókat a saját házában megvendégelte. A második gyanúsítottat, Horváth Vendel öregbíróért marasztalták el, mert Patkóékkal együtt mulatott, feljelentésüket és azonnali üldözésüket pedig elmulasztotta. A harmadik eljárás

alá vont illetőt pedig Bocskor Péter kisbíró és korcsmáros személyében nevezte meg, aki a csavargókat borral tartotta, és jelenlétüket a csendőrök előtt eltitkolta. Végül mindhárom vádlottal példát statuáltak, és elrettentésül a vármegye tömlöcébe kerültek.⁵⁹

A rigyáci és szepetneki rablások

A pördeföldei kettős gyilkosság másnapján – május 7-én este – Patkóék Somogy felé menekülve, Rigyác és Szepetnek községeket is megsarcolták. Először Haiden Mihály rigyáci kasznár otthonába toppantak be, ahol egy helyiségbe terelvén a cselédséget, pénzt követeltek a gazdatisztól. Haiden engedelmességre az erőszaknak, minden zokszó nélkül ürítette ki az uradalom pénztárát, ám ezt a rablók kevesellvén, a saját erszényét is átnyújtotta a haramiáknak. Patkóék végül 300 osztrák értékű forinttal, továbbá három puskával és némi vacsorának való elemőzsiával: kenyérral, szalonnával és borral felpakolva távoztak az Inkey uraság kocsiján Szepetnek irányába. Amikor a lakosság tudomást szerzett a zsványok jelenlétéről, többen fejszékkel, villákkal felfegyverkezve siettek a helyszínre, ám az épület előtt talpig fegyverben strázsáló martalócot megpillantva inukba szállt a bátorságuk, és nem mertek közbeavatkozni. A pördeföldei rablógyilkosok rigyáci jelenlétének ékes bizonyítéka, hogy az őrt álló betyár csendőrköponyeget viselt, a kezében pedig csendőrfegyvert tartott.

Mindeközben néhány kilométerrel délebbre, Bokányi György plébános és Támizer György templomszolga békésen poharazgattak a szepetneki parókián. Vacsora tájt a vendég udvariasan elköszönt, a tisztelendő atya pedig jó házigazdaként elkísérte őt a kertajtóig. Már épp búcsút intettek egymásnak, mikor egy sebesen nyargaló lovaskocsi tűnt fel a plébánialakhoz vezető úton. Amint a két férfi ráismert az Inkey uraság fényes fogatára, a legnagyobb sietséggel tárták szélesre a nagy udvarkapukat. Vesztükre! A vadul lefékező szekérről fegyveres banditák ugráltak le, és mindkettőjüket visszaparancsolták az épületbe. Bent a házban egyikük mindjárt a lelkipásztor vadászpuskáját követelte, amit ő azonnal átadott a haramiának. Ugyanekkor Patkó nyájas hangon faggatni kezdte. Rákérdezett a cselédek és a filiák számára, de még arra is kíváncsi volt, hogy a pap mióta szolgál a faluban. A rövid

⁵⁹ MNL ZML ZJF ir. Egyed Mihály alszolgabíró iratai 72/1862.

párbeszéd után a vezér pipára gyújtott, és bodorodó füstöt eregetve rátért jövetelének valódi okára. Neki bizony pénzre volna szüksége. Nem kevésre. Mivel a plébános csak kisebb összeget tartott otthon, és annak rejték helyét is vonakodott elárulni, Patkó a társára parancsolt, hogy kötözze meg, és erőszakkal térítse jobb belátásra. Erre aztán Bokányi reszkető hangon kijelentette, bármit tesznek is vele, nem adhat többet, csak annyit, amennyit az almáriumban találnak. Végül a kis üveges sublóból előhalászott 172 forintnyi bankóval megelégedve mindannyian felhajtottak egy-egy pohár bort, majd kezét rázva a plébánossal elnézést kértek a kellemetlenségekért, és újra kocsiira pattanva továbbhajtottak. Miután a rablók elhagyták a parókiát, előbb a szepetneki major, utóbb Fityeház felé menekültek. Útközben felvettek egy Fityeházára tartó embert, akitől megkérdezték, milyen véleménnyel vannak Patkóról a környéken. Az utas – mit sem sejtve a kérdezők valódi kilétéről – kedvezőtlen hangulatról számolt be a duhajoknak. Hamarosan a községbe érve a parasztembert leszállították a szekérről, és alaposan megdorgálták a rossz hírek miatt. Innét Bajcsán keresztül a murakeresztúri vágásnak hajtottak, ahol – a kasznár kocsisának vallomása szerint – már várta őket egy szekér négy pej lóval, melyre átpakolták az elrabolt holmit, a kocsi pedig egy szimpla fegyverrel ellátva azzal az ígérettel bocsátották haza, hogy 48 órán belül a dupla puskát is visszajuttatják a kaszárának.⁶⁰

A nyomozás során a szemtanúk Patkót alacsony, szőke hajú és szőke szakállú férfinak írták le, aki zsisros gatyát, új divatú szűrt és fekete kalapot viselt, a kezében pedig egy olyan bajonettes fegyvert villogtatott, amelyről azt állította, hogy annak tulajdonosa előző nap még életben volt. A másik duhajt magas termetű, barna képű, barna bajszú és szakállú embernek látták, rajta széles gatyá, fekete kalap és új divatú szűr, fegyvere dupla puska. Harmadik társuk – az ő – nyúlánk, „szőke szemű” és hajú fiatalember volt, hasonló ruhában és fegyverrel, mint az előző két rabló.⁶¹

A pördeföldei esethez hasonlóan Rigyácon és Szepetneken is sokakat megdöbbentett Patkó váratlan felbukkanása. Utóbbi településen a jó öreg Bokányi plébános be is jegyezte a házasság anyakönyvébe: „Ez nap Patkó esti 10 órakor kirabolt.” Egy esztendő múlva a megye építészeti emlékei után kutató Ró-

mer Flóris archeológus kötött közelebbi ismeretséget a rigyácsi kasznár kocsisával. Élményeit így örökítette meg útinaplójában: „Sokáig ballagtunk a sötét erdőben minden szó nélkül; a fák szétágazó gyökerein csak lépést lehetett haladni. A sötétben a némaság kissé kínos lett, – azt véltem, hogy az erdő szélét soha nem érjük. Tudakozódtam, meg van-e már fele útja? – kocsisom tagadta, és elkezdte mesélni, mint kellett múlt évben Rigyácról Patkót embereivel erre vinni; mint tévedt el az erdőben, úgy, hogy virradatig nem tudta a földet elérni; hogyan sopánkodott felesége, gyermekei után...”⁶²

Közel 80 évvel később, a Zalamegyei Újság 1940. augusztus 3-i száma, Egyed Ferenc akkori rigyácsi plébános olvasói levele nyomán elevenítette fel újra az eseményeket: „Néhaj jó Vuk bácsi, öreg hívem, még 85 esztendő korában is kitűnő emlékezőtehetséggel rendelkezett. Patkó betyárról a következőket mondotta: Patkó Pista egyik társával Pördeföldön agyonlőtt két zsandárt s ezért menekültek Szlavónia felé. Egy szép tavaszi nap délutánján aztán megjelentek Rigyácon s bementek Heyden Mihály tisztartóhoz, aki pár nap előtt valami 4 ezer forintot kapott. A rigyáciak összefutottak s meg akarták a két betyárt támadni, de Heyden leintette őket. Különben Heydennél mindössze 300 forintot találtak, mert a többit épp aznap vitte be a takarékbába. Rigyácról aztán az Inkey uraság elegáns kocsiján mentek a betyárok Szepetnekre a plébániára. Mikor a szepetneki káplán – Miholics Ferenc – a rigyácsi uraság kocsiját meglátta, nagy örömmel kaput nyitott, de nagy meglepetésére nem az uraság, hanem Patkó Pista és társa lépett ki a kocsiból. Betessékelte Patkó a plébánost, a káplánt és az éppen ott időző templomatyát is. De nem sok pénzt kaptak tőlük. Innen a betyárok a rigyácsi urasági kocsin Murakeresztúron át Kakonyára mentek s onnan Szlavóniába. A kocsi Kakonyáról visszaküldték, gazdagon megajándékozva. Azután a kocsi Rigyácon haláláig Patkó kocsisának nevezték.”⁶³

A rablók elfogására tett újabb hatósági intézkedések

1862 májusában a somogyi alispán ismét Zala megye segítségét kérte a megingatott közbátorság hely-

⁶⁰ Bekő 27-30. p.

⁶¹ MNL ZML Főisp. ir. 1206/1862.

⁶² Römer Flórisnak archeológiai levele Zalamegyéből 119-120. p. In: *Adatok Zalamegye történetéhez*. IV. köt. Szerk. Bátorfi Lajos, Nagykanizsa, 1877.

⁶³ *Zalamegyei Újság*, 1940. augusztus 3. (176. sz.) 4. p. Roppant érdekes, hogy az idős rigyácsi adatközlő ennyi esztendő távlatából is tisztán emlékezett a történetekre, és a szöveggyűjteményekkel ellentétben szinte hajszálpontosan úgy mesélte el az eseményeket, ahogy azok valójában megtörténtek. A cikk megjelenése óta ismét eltelt közel 80 esztendő. Vajon a ma élő idős rigyáciak is őrzik még ezt az apáról fiúra szálló régi betyárhistóriát?

reállítása ügyében. Mint írja: „...a fő bajt abban találjuk, hogy a gonosztevők sok helyen rejtegettetnek, titkoltatnak, vagy legalább tartózkodási helyeik a hatóságoknak jó idején fel nem fedeztetnek, mindaddig, míg e részben a polgárok azon tudatra nem ébrednek, hogy kötelesség a gonosztevőt felfedezni, a hatóságok sikertelen kísérletekben fogják a közbiztonság őreit kifárasztani. Biztos eredményre csak úgy juthatunk, ha egyszer a gonosztevők rejtekhelyeit kipuhatoltuk, a népben pedig felébresztettük a kötelesség azon érzetét, mely a gonosztevők feljelentésében áll. [...] Tudomásunk szerint tehát azon helyek, melyeken Patkó és elhírhedt társai rendszeresen tartózkodni, vagy megfordulni szoktak, a következők: Iharosberény, Pátró és Liszó, mely utóbbiban egy bizonyos Bozi nevezetű erdősnél fegyveres csavargók gyakran megfordulnak, Pogányszentpéter, hol a téglásnál, Máté és Domján nevű polgároknál, Hajnal Jancsi kedvesével találkozni szokott, továbbá Dencs, hol bizonyos Görhes nevű kanász létezik, kinél hír szerint a becsehelyi rablott tárgyak lettek felosztva, mégis Belezna, Surd és Tilos vidéke, úgy szinte Bajcsától Komárvárosig terjedő vasútvonalon lévő vasúti őrállások. Különösen Kanizsa és Bajcsa közti 43. és 44. számú őrállások, ezekre nézve kell, hogy azok gondos figyelem és felügyelet alatt tartassanak, mert üldözés esetében ezen vonal szolgál átmeneti pontul egyik megyéből a másikba. Végre Berénytől Kanizsáig terjedő hegységeket és erdőket szükséges létszen folytonos cirkálásuk által megvigyázni, mert átkelés alkalmával a rablók ezen a helyeken szoktak tartózkodni.” Levelében az alispán kihangsúlyozta, hogy nemcsak a rablók menedékét biztosító helyek és személyek, illetve átkelési pontok és vonalak kerülnek szoros és folytonos ellenőrzés alá, hanem arról is gondoskodni fognak, hogy a betyárok feljelentői és kézre kerítői jutalomban, a rejtegetőik és működésüknek „rosszlelkű tétlen nézői” pedig elmarasztalásban részesüljenek.⁶⁴

Ezt követően Németh János zalai alispán a július 14-i közgyűlés alkalmával megtartott félévi beszámolójában tért ki a közbiztonságot veszélyeztető tarthatatlan állapotokra: „... már az '861-i év folyama alatt sokszor hallottuk, hogy a fegyveres csavargók, majd világos nappal, majd este, majd éjjeli időben, hol egyik, hol másik jobb módú birtokosnál 2, 3, 4, 6-7-8-an megjelentek, enni kértek és, hogy a megfélemlített

házigazda jó módjával megmeneküljön néha önként egy pár forinttal megajándékoztattak, néha pedig az illetők kérésére néhány forinttal kielégítettek. A szabadság idejében ezek a cselekmények nem tekintettek rablásoknak, az üldözés nem történt oly szigorral, mint hasonló esetekben történni kellett volna, így a fegyveres gonosztevők vérszemet kaptak, azok száma napról napra megsaporodott, és ma már oda jutottunk, hogy boldogoknak érezzük magunkat, ha városi helyen is kirabolgatás nélkül az éjet átalhattuk, mert ma már nem kérnek, hanem rabolnak és ha ellenállásra találnak az életet sem kímélik.”⁶⁵

1862 őszére a Somogy és a Somoggyal határos vármegyékben garázdálkodó csavargók elleni intézkedések sorra kudarcot vallottak. Mivel Patkó és társai a rablókalandjaikat egyre merészebben üzték, a betyárok ellen mozgósított csendőri és katonai erők bevetésén kívül újabb intézkedéseket léptettek érvénybe:

„1.) Egy hirdetésnek közzététele, mely által a lakosok a rablók elősegítésétől szigorú, és pedig ha kívánatnék katonai bünfenyítő eljárás terhe mellett visszatartassanak.

2.) Minden községben több arra alkalmas és megbízható egyén fegyverrel láttassék el.

3.) Hogy a rablók üldözésére kirendelt összes katonai közegek t.i: a csendőrség és sorkatonaság előlegelesen Somogy és Zala megyében egy a helyi viszonyokkal ismerős csendőr törzstisztre biztassák.”

Néhány héttel később pedig a rablások és orvgazdaság megszüntetése érdekében szerkesztett helytartói rendelet került kifüggesztésre, amelynek öt pontja az alábbiakról tájékoztatta a lakosságot:

„1-ször. Aki egy közönséges rablót, vagy igen veszélyes tolvajt elfog, vagy annak elfogatását, s kézre kerítését följelentése, vagy hozzá járulása lényegesen könnyíti, vagy elősegíti, 100, azaz egyszáz forint jutalomra tarthat igényt.

2-ször. Ki egy különösen veszélyes rablót, avagy több társakkal véghez vitt rablási merény elkövetőjét elfog, vagy sikerrel följelent, 300, azaz háromszáz forint jutalmat kap.

3-ször. Ki egy rablóbanda főnökét elfogja, vagy sikerrel följelent, 500, azaz ötszáz forinttal jutalmaztatik.

4-szer. Ki egy egész rablóbandát, vagy annak legalább 10 tagját kézre keríti, vagy sikeresen följelent,

⁶⁴ MNL ZML Zala Megye Közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Kgy. jkv.) 1862. június 2./ 2231., Degré Alajos (a továbbiakban: Degré): *Olvasókönyv Zala megye történetéhez.* 1961, 81. p.

⁶⁵ MNL ZML Kgy. jkv. 1862. július 14./2232., Degré 80. p.

1000, azaz ezer forint jutalomra tarthat igényt; végre:

5-ször a hirhedt rablófőnök Patkó elfogóinak, vagy sikeres följelentőinek kivételesen 2000 azaz kétezer forintnyi pénzjutalom biztosítatik."

A hirdetményből az is kiderül, hogy a rablókat rejtető és feljelentésüket elmulasztó – úgy a betyárok tanyájára és rejtkehelyeikre ételt-italt vivő, és akár a legkisebb hozzájárulással is közvetve, vagy közvetlenül a gonosz tetteiket előmozdító – személyek azonnali letartóztatásra és a legszigorúbb büntetésre számíthattak. Ezen kívül minden olyan személy, aki a hatósági rendeleteknek nem engedelmeskedett, és a szükséges segítségnyújtást megtagadta, 500 osztrák forint erejéig terjedő pénzbírságra, egy község pedig, ha kollektíve követte el a mulasztást, 5000 forintig terjedő büntetésre számíthatott.

Zalai rablások Patkó nélkül?

Az 1862. májusi eseménysort követően Patkó és társai ismét visszatértek Somogyországba, legalábbis a nevük, mint lehetséges elkövetőké már nem merül fel többé a zalai archívum bűnügyi aktáiban. Ettől függetlenül fegyveres rablókkal továbbra is számolniuk kellett a megye vagyonosabb polgárainak. Május 12-én a kehidai Széchenyi birtok számtartóját, Oltay Sándort fosztotta ki és sebesítette meg otthonában Vak Illés 15 fős rablóbandája.⁶⁶ Júniusban Pusztamagyaródon, októberben pedig Orosztonyban és Kisradán követtek el hasonló bűncselekményeket.

A pusztamagyaródi rablás

Másfél hónappal a pördeföldei eset után ismét Göcsej vidékéről érkeztek rablási hírek a főispánhoz. Az illetékes főszolgabíró 1862. június 22-én délután szerzett tudomást arról, hogy két nappal korábban Pusztamagyaródon ismeretlen csavargók jártak Farkas Farkas zsidó korcsmárosnál. Másnap a Letenyén székelő Bölcs bíró a helyszínre sietett, és a sértett, valamint a tanúk vallomása alapján a következőképp rekonstruálta a bűncselekményt.

Június 20-án este 10 óra tájban a falu végén lakó Tóth István kitartó és intenzív kutyaugatásra lett figyelmes. Alighogy ennek okán kilépett az utcára, öt ismeretlen fegyveres ember fogta körül, és arról faggatták, van-e jó bor a korcsmában. A megszeppent

Tóth igennel felelt. „*Noha van, úgy jöjjön kend velünk és igyék*” – felelték a betyárok, majd a férfit maguk előtt hajtva megzörgették a kocsmáját. Kisvártatva a csapos az ajtóhoz lépett, és a jövevények kiléte felől érdeklődött. Erre a haramiák pandúroknak adván ki magukat arra kérték, haladéktalanul engedje be őket. Mikor az ajtó kitárult, a csavargók rögtön benyomultak az épületbe, ahol a kocsmáros – mivel értékeit szép szóval nem adta – összekötözték és megverték. Az erőszak eredményesnek bizonyult. A csapostól végül sikeresen eltulajdonítottak – többek közt – 130 ft készpénzt, 6 db ezüst tallért, 3 db női aranygyűrűt, 2 db aranyfüggőt, 5 db ezüst kanalat, 1 vég 25 ft értékű gyolcsot, továbbá 25 db ló ostort, 200 db szivart, 1 skatulya gyutacsot, valamint kisebb mennyiségben sajtot és cukrot. Távozáskor a sértettet megfenyegették, hogy az esetről hallgasson, mint a sír, majd ahogy érkeztek, nesztelenül eltűntek az éjszakában. Farkas azonban nem hallgatott, sőt személyleírást is tudott adni az őt bántalmazó és kifosztó bandavezérekről. Eszerint az első középtermetű, gesztenyeszín, kerekre vágott hajú, „szőke hosszúkás képű”, bajusz és szakáll nélküli fiatalember, kinek a keze különösen fehér volt, s bal kézfeje fehér gyolccsal 3 ujjnyira bekötve, jobb kezén pedig két köves pecsétgyűrűt hordott. Ruhája fekete pörge kalap, guba szűr kifordítva tiszta piros béléssel, ing, gatyá csizma, fegyvere dupla puska. A jelentés szerint „*ez gyanítólag nem volt pásztorember.*”

A másik rabló inkább pásztorszerű, középtermetű, „szőke képű”, szintén bajusz és szakáll nélküli, nyírt barna hajú férfi, ingben, gatyában és mellényben, a fején pörge kalap, a lábán csizma. Fegyverzete egy puskaból és egy baltából állt. Ez utóbbival verték a korcsmáros is. Jelentésében Bölcs Gyula megemlíti, hogy a bűncselekményt annak dacára hajtották végre, hogy a járási csendbiztos és emberei néhány csendőr társágában a faluban éjszakáztak. Ezt később a kérdőre vont csendbiztos határozottan tagadta, és azt állította, hogy a kérdéses éjszakán ők nem is Pusztamagyaródon, hanem Bucsután, a csendőrök pedig Szompácson háltak, így a rablásról sem értesülhettek időben.⁶⁷

Rablás Orosztonyban és Kisradán

1862. október 21-én este 7 óra tájban ismét „hajmeresztő kinzásokkal párosult s hihetetlen vakmerő-

⁶⁶ MNL ZML T. ir. 2565/1862. Oltay pénztárcája a Rezi-hegyen agyonlőtt Illés Imre zsebéből került elő.

⁶⁷ MNL ZML Főisp. ir. 1887/1862.

séggel keresztülvitt” rablást követtek el Orosztony községben. Ezúttal öregebb Diós Mihály módosabb parasztgazdát látogatták meg a betyárok, akit először 240 forintjának átadására kényszerítették, majd ezt kevesellvén a kézujjai összehasogatása és körmei levágása után újabb 1600 forintot, 10 db aranyat, egy új dolmányt és egy borotvát csikartak ki tőle. Ezzel még mindig meg nem elégedvén, Dióst további „19 nevezetes ütésekkel illették”, feleségét pedig, akit hasonló eszközökkel próbáltak rávenni arra, hogy adja elő értékeit, kis híján halálra verték. Később a kárvallott gazda előadta, hogy a rablók körülbelül tizenketten lehettek. Egyikük középtermetű, mintegy 38 éves, vörös szakállú, fején pörge kalap, rajta „buda” és mente. A másik kínzója szintén középtermetű, 30 éves, kipödört bajuszú, hosszú tarisznyával és hasonló ruhában mint az előző. A szerencsétlen férfi a többi banditáról nem tudott személyleírást adni, mert vallomása szerint a „nagy ijedtség miatt, azokat annyira meg se nézhettem.”

Egy héttel később, október 28-29-én éjszaka 11 és éjfél között három fegyveres csavargó tört be Schwartz József kistradai izraelitához. Először a bejárati ajtót fessegették fel, majd amikor a zajra a házigazda beengedte őket, benyomultak a lakásba, és a zsidó kezét azonnal összekötözték. Ez idő alatt Schwartzné és lánya egy másik helyiségben tartózkodott, melynek ajtaja ugyan zárva volt, de félelmükben mégis kinyitották a szobába betörni szándékozó haramiák előtt. Ekkor az egyikük, kinél kard és puska is volt, karddal vágott egy szíjkorbácsot, és a nőket fertelmes káromkodások közt összekötötte. Innét elvittek 280 forintot részint bankjegyekben, részint húszasokban, 50 db szivart, két pipát szárral együtt, egy dohányzacskót, dohányt, mosdószappanokat, egy szál gyertyát és egy sávolyos asztalkendőt. Távozáskor kezet nyújtottak a kárvallottnak, és bocsánatot kértek a háborgatásért. Továbbá azt is előadták, hogy a háznál több pénzt reméltek, és ha ezt előbb tudják, nem tesznek egy lépést sem Kistrada irányába. Távozáskor megparancsolták a házbelieknek, hogy lármát ne merjenek csapni, mert ellenkező esetben visszajönnek, és agyonlövik valamennyijüket.

Az elkövetők közül az egyiket alacsony termetű,

barna barkós férfinak látta Schwartz, aki fekete füstös⁶⁸ gatyát és zsinóros nyári dolmányt viselt. A másikon duhaj szűr, gatyá és pörge kalap volt, míg a harmadik ruházata köpenyszűrűből, gatyából, dolmányból és pörge kalapból állt.⁶⁹

Patkó betyárlegény zalai működésének margójára

A Patkó-banda egyik leghírhedtebb tagját Kara, vagy Zdelár Mihálynak hívták, aki a vezér eltűnését követően (de az sem kizárt, hogy már jóval előtte) kivált a bandából, és Hajnal Jánossal együtt külön csoportot szervezett. A drávatamási származású Kara született bűnöző volt. Még be sem töltötte a huszonegyedik életévét, amikor 1855-ben bűnperbe fogták, és lólopásért 5 évi súlyos börtönbüntetésre ítélték Kaposváron. A bűncselekményeket azonban nem egyedül követte el, az utóbb rettegetté vált Fülöp vagy Bergám Jánost és Kara testvérbátyját, Zdelár Ferencet is ott találjuk az elítéltek közt.⁷⁰ A később főállású bűnözővé cseperedett, és évekig eredménytelenül üldözött haramiát végül 1864. március 27-én terítették ki a csendőrök a kadarkúti erdőben. Tetemét innét a megyeházára szállították, ahol felesége és a siralomházban ülő betyártársai is azonosították a holttestet.

Ami Kara Miska külsejét illeti, valamennyi leírás alacsony termetű, jókora vörös bajszú és szakállú embernek festi le, a halottkémi vizsgálatból pedig az derül ki, hogy jobb kezének mutatóujja merev volt, és ugyancsak a jobb keze fején egy hosszabb és egy rövidebb, régen benőtt vágás éktelenkedett. Felettébb érdekes, hogy ez a személyleírás mennyire egybevág a zalai rablások során magát Patkónak kiadó férfi külső jegyeivel. Talán nem is a betyárkutatás tekervényes útvesztőit járnánk, ha nem adódna még egy csavar a történetben. A pördeföldei rablás szemtanúinak vallomásaiból tudjuk, hogy a Patkó-banditák egyike lipótvári fegyenc volt. A hírhedt börtön anyakönyveit áttanulmányozva kiderül, hogy Lipótváron nem Zdelár Mihály, hanem fivére, Ferenc raboskodott, akit ráadásul 1848-ban éppen a jobb kéz hüvelykujjának merevsége miatt találtak alkalmatlannak a honvédelmi szolgálatra.⁷¹

⁶⁸ szennyes

⁶⁹ MNL ZML Főisp. ir. 3622/1862.

⁷⁰ Berta 201. p.

⁷¹ Ezúton mondok köszönetet Turán Edinának, a Nyitrai Állami Levéltár levéltárosának, a lipótvári fegyház törzskönyveiben végzett kutatómunkájáért. MNL SML Somogy Vármegye Újoncozási Bizottságának iratai. Honvédelmi lajstromok (1848-1848), Drávatamási.

Zárszó

„Ki a betyár? Hős, az bizony csak hát éppen olyan hős, aki rosszkor született és akinek nem volt szerencséje...” – vallotta hajdanán a jó öreg Barka József mozsgói bakter Pekár Gyula jeles publicistának Patkóról.⁷²

A 19. századi Dunántúl legendás betyárvilága három nemzetközi hírre vergődött szegénylegényt adott a magyar néprajztudománynak. Sobri, az 1830-as esztendő „zsivány-adonisza”, és a majd fél évszázaddal később garázdálkodó Savanyó Jóska mellett az abszolutizmus kori Rinaldó Rinaldini,⁷³ azaz Tóth, rablónevén Patkó János is előkelő helyen trónol a hazai betyár panteonban. Duhaj és féktelen életmódjuk, kegyetlen kínzásokkal párosult rablásaik és olykor ártatlan emberéleteket követelő virtuskodásaik sem voltak elegendők ahhoz, hogy a törvényen kívüli szegénylegényeinkre ne gonosztevéként, hanem afféle nemzeti Robin Hoodként tekintsen az utókor. Ilyen volt Patkó, Somogyország betyárfejedelme is. A valóságban vakmerő rablógyilkos, a legendákban népszerű hős, aki a gazdagot megleckéztette, a szegényt megjutalmazta. Regényes alakja, és a róla kialakított hamis kép azonban nem csak a nép ajkán színezett rablómesékben és a régi ponyvák megsárgult lapjain érhető tetten. A Patkó-legenda körbejár, és helyenként beszívárgott a vármegyék cirkalmas irományai közé is. Ékes bizonyítéka ennek a rettegett Bergám János 1863-as bogdásai halála kapcsán keletkezett szolgabírói jelentés, amelynek írója a következőket vetette papírra az egymás örökébe lépő rablóvezérek toposzáról: „Patkó eltűnte után méltó utódjaként Bergám vette át, mint már azelőtti cinkostársa a vezérséget. Patkót vakmerősége úgyszólván népszerűvé tette. Bergám hallatlan vakmerőségei azonban bámulatra gerjesztettek, egymást követő merész rablásai s ez alatt gyakran alkalmazott faggató kínzásai őt félelmetessé s rettegetté tevén. Patkó a monda szerint népszerű, Bergám pedig a népe réme volt.”⁷⁴

Függelék

Halotti Bizonyítvány

Alól írott hivatalosan bizonyítom, mi szerént, a bá-

bonyi hely[ét] hitv[allá]sú egyház halottak anyakönyvében, egy különös lapon jegyzetben olvashatók:

Jegyzet

1862. szept[ember] 22-én Balassa Józsi rablótársa, öszvelövöldözve reggeli órákban, név szerént Patkó, igazabban Tót István (származási hele nem volt kitudható) a pandúrok által elevenen elfogatván, szinte Bábonyba beszállítatott, 's egy pár óra múlva meghalt. Minden egyházi szertartás nélkül szeptember 24-én elásatott a bábonyi temetőbe, ellátva koporsóval. Feljegyzette emlékül amennyiben valaha kérdés támadna felőle szeptember 24. 1862. Kaszás Benő reform[átus] lelkész m[aga.] k[ezével].

Az igali járás főszolgabírája fölszólítására hivatalosan kiadja Bábonyban, február 1-én 1863. Kaszás Benő mk. reform. lelkész

Forrás: MNL SML Somogy vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok 3504/1862.

Végzés

Endrőcön 1862. évi március havában végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt Patkó Rebeka özv. Tóth Istvánné utáni örökösöknek nyilvánítatnak gyermekei és unokái.

1.) az 1873. évi szeptember 21-én lemenő örökösök és végrendelet hátrahagyás nélkül elhalt Tóth István

2.) az 1871. évi augusztus 16-án lemenő örökös és végrendelet nélkül elhalt Tóth Mihály

3.) ismeretlen helyre távozott Tóth János

4.) Bécen 1889. évi december 9-én végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt Tóth Katalin férj. Aracs Jánosné kinek örökösei

a.) leánya Aracs Erzsébet özv. András Ferenczné

b.) az 1876. évi október 12-én elhalt leánya Aracs Katalin férj. Fejes Jánosné helyébe lépő Fejes János

5.) Tóth Ilona özv. Burcsa Istvánné

Bécen 1867-ik évben végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt Aracs János után örökösöknek elismertetnek fenn 4. és 6. alatt nevezettek leánya és unokája Aracs Erzsébet özv. András Ferencné, Fejes János.

⁷² Pekár Gyula: Az a híres Patkó. In: *Budapesti Hírlap*, 1916. október 4. (276. sz.) 1-3. p.

⁷³ Patkót a *Pressburger Zeitung* 1862. április 28-i számában nevezték „ungarische Rinaldo Rinaldininek.”

⁷⁴ MNL BML Baranya vármegye első alispánjának iratai 1110/1865.

Forrás: MNL Somogy Megyei Levéltára Szigetvári Magyar Királyi Járásbíróság iratai. Telekkönyvi ügyek iratai 885/1892.

Patkó bibliográfia⁷⁵

A bibliográfia célja, hogy közreadja a tanulmány elkészítéséhez összegyűjtött, felhasznált és fel nem használt írásművek jegyzékét. A lista a könnyebb átláthatóság érdekében, valamint a tételek – időben és keletkezésüket tekintve is – jól elkülöníthető köréből adódóan két részre tagolódik.

I. Könyvek, könyvrészletek, tanulmányok, folyóirat- és újságcikkek

Az első részben a Patkó tevékenkedése után született, róla szóló irodalom szerepel. A csekély és hiányosan fennmaradt források, a már életében párhuzamosan létező és elválaszthatatlanul összekeveredett valós és fiktív életrajzi elemek is indokolták a műfajok széles körének áttekintését: a betyárvilágot először vizsgáló néprajztudományi, a különböző mélységű történeti munkáktól kezdve a hírlapokban megjelenő cikkekig. A történettudományi szakirodalom összegyűjtésében teljességre törekedtünk. Elmondható, hogy szinte egyik munka sem kérdőjelezi meg Gönczi Ferenc kutatásait, az ő eredményeire épít. A néprajztudományi és ismeretterjesztő írások közül a dunántúliakra fókuszálva, főként azok kerültek a bibliográfiába, amelyek konkrét adatokat – helyszíneket, neveket – tartalmaznak, függetlenül valóságtartalmuktól. Kivételt jelent néhány dunántúli betyármondát tartalmazó gyűjtemény, zalai kuriózumként Patkóék képi ábrázolása az 1864. évi *Zala-Somogyi népnaptárban* (szerk. Pánczél Feri), vagy Szabó Ferenc: *A dél-alföldi betyárvilág* című kötete, mely korabeli sajtóhírekre hivatkozik. A korszakra, és a későbbi évtizedekre is jellemző ponyvairodalom nem kapott helyet a bibliográfiában, ezek tanulmányozhatók Békés István idézett művében. A terjedelmet tekintve nemcsak azokat a műveket vetjük fel, amelyeknek jól elkülöníthető része, fejezete foglalkozik Patkóval, hanem a kutatás szempontjából

fontosnak ítélt, szinte csak mondatnyi információt tartalmazó dokumentumokat is. A gyűjtéshez a kézbe vett dokumentumok irodalomjegyzékein, könyvtárak katalógusain kívül nagy segítséget nyújtottak a világhálón elérhető teljes szövegű adatbázisok (Hungaricana, Arcanum Digitális Tudománytár). A tételek szerző, illetve szerző hiányában cím, hírlapok esetében a lap címe szerinti betűrendben követik egymást. A nem önálló tanulmányok, fejezetek esetében a tétel a dokumentum egészére hivatkozik, megjelölve a Patkóról szóló oldalszámot, oldaltartományt.

II. Korabeli újsághírek

A második rész egyfajta kronológiaként 1861-től 1863-ig a kortárs sajtó híreit gyűjti csokorba időrendben. A megyei hírlapok indulása éppen ezekre az évekre tehető, így a *Zala-Somogyi Közlöny* már első számában beszámolt Patkóról. A Dunántúlon még Győrben és Pécsen jelent meg újság ebben az időben. A hírek között nagy az átfedés, hiszen az országos és vidéki sajtó képviselői egyaránt átvették egymás értesüléseit, a „helyi tudósítók” pedig leveleztek más megyék szerkesztőségeivel. A fejezet végén néhány későbbi, de Patkó életéhez konkrétan köthető hír kapott még helyet.

A tételek első adata a szerző neve, hiányában a hírlap címe, ezt követi a cikk címe. A bibliográfiai leírás után rövid tartalmi ismertetés olvasható, ha a cím nem elég informatív.

Az országos lapok közül az interneten, digitalizált formában elérhetőeket volt mód áttekinteni, kiegészítve a szakirodalomban talált hivatkozásokkal, valamint *A magyar néprajztudomány bibliográfiája, 1850–1870* (Sándor István szerk.) című kötet vonatkozó tételeivel. Ez utóbbi bibliográfia német nyelvű, illetve nem dunántúli újságban megjelent cikkei is megtalálhatók a felsorolásban.

A bibliográfia nem teljes, de a hírek nagy átfedése miatt mondhatni hiánytalan képet ad Patkó, társai és az ál-Patkók tényeket és mondaelemeket elegyítő korabeli sajtószereléséről.

⁷⁵ A bibliográfia elkészítéséért hálás köszönettel tartozom Szabóné Simon Beátának, az MNL ZML könyvtárosának.

I. Könyvek, könyvrészletek, tanulmányok, folyóirat- és újságcikkek

- ARANYOS Margit: Betyártörténetek gyűjtője. Hogyan lett Tóth Istvánból Patkó? In: *Somogyi Néplap*. 27. évf. 164. sz. (1971. júl. 15.) 5. p.
- BALOGH Balázs: Bödei betyárhagyományok. In: HÁLA József és HORVÁTH Gyula szerk. *Néprajzi dolgozatok Bődéről. Liber memorialis Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára*. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1990. 132–139. p.
- BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája, 1929. 187. p. (Magyar városok monográfiája; 4.)
- BÉKÉS István: *Magyar ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Budapest, Minerva, 1966. 160–202. p.
- BEKŐ Tamás: Patkó nyomában. Százötvenöt esztendeje rabolt és gyilkolt Zala vármegyében Somogyország híres betyárfejedelme. In: *Prémium* (Zala megyei kiadás), 4. évf. 2. sz. (2017) 27–30. p.
- BERTA Gyula: *Betyárok, hóhérok, börtönök Somogyban*. Kaposvár, Somogy M. Büntetésvégrehajtási Int., Somogy M. Honismereti Egyes, 2002. 224–226., 232. p.
- BODNÁR László: Híres betyárok. In: BODNÁR László: *Barangolás a Kárpát-medencében*. Eger, Bodnár Geográfus Bt., 2008. 385–397. p.
- BORÓK Zsuzsa: A Patkó-nóta. A híres somogyi betyárok a költészet és a népköltészet határán. In: AMBRUS Vilmos [et al.] szerk. *Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvanéves Voigt Vilmos professzort*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2001. 55–68. p. (Artes populares. 18.)
- BOSNYÁK Sándor: Baranyai betyármondák. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20-21. (1975-76). Pécs, 1977. 197–201. p.
- BUDAPESTI HÍRLAP. Az a híres Patkó. In: *Buda-pesti Hírlap*. 36. évf. 279. sz. (1916. okt. 7.) 9. p. – Válasz Pekár Gyula írására, ld. ott.
- D. B.: Betyártörténetek. In: *Somogyi Néplap*. 25. évf. 230. sz. (1969. okt. 4.) 5. p.
- DARNAY Kálmán: Dunántúli betyár történetek. In: *Vasi Szemle*. 7. évf. 7-8.sz. (1940) 440–443. p.
- DARNAY-DORNYAY Béla [et al.]: *A gyöngyösi csárda*. 9. átd. kiad. Keszthely, Keszthelyi Járási ÁFÉSZ, 1973. 58–69. p.
- DÖMÖTÖR Ákos: Nagy István meséi. In: BÁNDI Gábor [et al.] szerk.: *Savaria - A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 11-12. (1977-1978). Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983. 308. p. – Patkó Bandi Uraiújfaluban.
- F. J.: Patkó Pista halála. Levél a szerkesztőkhöz. In: *Pesti Napló*. 85. évf. 228. sz. (1934. okt. 10.) 15. p. – Válasz Pásztor Árpád: Patkó Pista, Savanyó Jóska c. cikkére, ld. ott.
- FÁBOS Erika: Betyármotívumok betyárkézből. In: *Somogyi Hírlap*. 13. évf. 248. sz. (2002. okt. 24.) 6. p.
- FÁBOS Erika: Betyárvilág a berekben. In: *Somogyi Hírlap*. 12. évf. 235. sz. (2001. okt. 8.) 6. p.
- FÓNAI Imre: Patkó Bandi ciprusfája [Nyim]. In: *Somogyi Hírlap*. 14. évf. 40. sz. (2003. febr. 17.) 6. p.
- FÓNAI Imre: Patkó Bandi fája [Nyim]. In: *Somogyi Hírlap*. 15. évf. 45. sz. (2004. febr. 23.) 6. p.
- GÁLDONYI Béla: Patkó Bandi viselt dolgai. In: *Somogyi Néplap*. 24. évf. 203. sz. (1967. aug. 27.) 8. p.
- GÖNCZI Ferenc: *Somogyi betyárvilág*. Kaposvár, Új-Somogy Ny., 1944. 55–74., 277–300. p.

- HALASY Miklós: Bábonyban, Rudnay Gyula tájain. In: *Tabi Kilátó, 1986-1987*. Tab, Tabi Polgármesteri Hivatal, 1986. 41–46. p.
- HÁRSHÁZI István: Patkó Bandi Niklán. In: Hársházi István: *Niklai hagyományok*. 2. átd. kiad. Nikla, Önkormányzat, 1996. 147–148. p.
- HEGYESSY János: Rablóvilág Somogy megyében. In: *Somogyvármegye almanachja, 1914*. (9. évf.). Kaposvár, Részvénynyomda, 1913. 243–249. p.
- HERBOLY Ferenc: A régi betyárvilágból (1). Mit mondanak a szájhagyományok és a fakult írások. In: *Zalamegyei Újság*. 23. évf. 164. sz. (1940. júl. 20.) 3. p.
- HERBOLY Ferenc: A régi betyárvilágból (2). Mit mondanak a szájhagyományok és a fakult írások. In: *Zalamegyei Újság*. 23. évf. 176. sz. (1940. aug. 3.) 4. p.
- KAMPIS Péter: Betyárok nyomán, Zselicben. In: *Dunántúli Napló*. 32. évf. 207. sz. (1975. júl. 30.) 6. p.
- KANYAR József [et al.]: Fejezetek Pogányszentpéter történetéből. Adatok egy falutörténeti kiállítás ismertetéséhez. Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, 1967. 90–91., 94. p. (*Somogyi múzeum füzetei*; 12.)
- KARDOS Ferenc: A Kis-Balaton a nép emlékezetében. A láp világának népköltészetéből. In: Kovács Zsuzsa és Marx Mária szerk. *Zalai Múzeum* 18. Közlemények Zala megye múzeumaiból. Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 2009. 159–169. p.
- KEVY Albert: Patkó Bandi nyomában, avagy egy leűnt világ margójára. In: *Somogyi Kalendárium, 2002*. Kaposvár, Somogy M. Vállalkozói Központ, 2002. 135–140. p.
- KIRÁLY Ernő: Betyárnyomon. In: *Somogyi Néplap*. 15. évf. 229. sz. (1958. szept. 28.) 7. p.
- KIRÁLY Lajos: „Híres betyár vagyok...”. *A betyár alakja a somogyi népköltészetben*. Kaposvár, Somogy M. Honismerti Egyesület, 2002. 53–60. p.
- KIRÁLY Lajos: Somogyi betyármondák. In: *Somogyi honismeret*, 31. évf. 1. sz. (2001) 70–86. p.
- KISS Gábor: Betyárok, vs. Pandúrok. In: *Északipart. A Balaton-felvidék kulturális, közéleti magazinja*. 3. sz. (2015) 88–92. p.
- KISS Géza: *Ormányság*. Budapest, Sylvester, 1937. 75–79. p.
- KRIZA Ildikó: Patkó Bandi; Patkó István és János (ill. Sándor). In: Ortutay Gyula szerk. *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. köt. Bp.: Akadémiai K, 1981. 220–221. p.
- KRUTEK József: Kopjafa a temető mellett. A bábonyi betyárvilág. In: *A Somogyi Hírlap kalendáriuma, 2000*. Kaposvár, AS-M, 1999. 205–206. p.
- KRUTEK József: Mesélnek a betyársírok [Bábony-megyer]. In: *Somogyi Hírlap*. 12. évf. 72. sz. (2001. márc. 27.) 6. p.
- KÜLLŐS Imola: *Betyárok könyve*. Budapest, Mezőgazd. K, 1988. 21., 35–36. p.
- LENGYEL András: Aranypénz a kazalban. In: *Somogyi Néplap*. 36. évf. 145. sz. (1980. jún. 22.) 5. p.
- LESKÓ László: Bú nélkül éli világát. In: *Somogyi Néplap*. 41. évf. 187. sz. (1985. aug. 10.) 7. p.
- LÉVAI József György: Patkó Pista legendája. In: LÉVAI József György. *A betyár koponyája*. Kaposvár, Kaposvári Városszépítő Egyesület, 2002. 45–47. p.
- MAJTÉNYI József: Történet a somogyi betyárvilágból (Patkó Pista és Somodor). In: *Somogyi honismeret*. 38. évf. 2. sz. (2008) 20–21. p.
- MANGA János: Egy dunántúli faragó pásztor [Tóth Mihály]. Budapest. Művelt Nép, 1954. (*Magyar népművészet*; 16.) 32. p.
- MERVA Mária, G. és HORVÁTH Lajos szerk.: *Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig*. Gödöllő, Önkormányzat, 2007. 272. p. – A környéken gyűjtött szájhagyomány.
- MÉSZÁROS Ádám és RÓZSÁS Márton: „Rablókkali találkozás”. Juhász Mihály németi plébános feljegyzései Gelencsér Józsiáról a nevezetes somogyi rablóról.

- In: MÉSZÁROS Ádám szerk.: *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmánykötete*. Barcs, Dráva Múzeum, 2003. 66–83. p. Megjelent még: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 18. Kaposvár, SMMI, 2008. 251–260. p.
- MOLNÁR László: Betyárok Zalában. Patkó Jancsi Pördeföldén, 1862. In: Turbuly Éva szerk.: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 1990. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1990. (*Zalai Gyűjtemény*, 31.). 263–279. p.
- MONORI Ferenc: Legendás betyár volt Patkó Bandi. Tóth Jánosnak hívták. In: *Dunántúli Napló*. 40. évf. 16. sz. (1983. január 17.) 6. p.
- NATIONAL GEOGRAPHIC. Betyárok a Bakonyban. Hősök, bűnözők, legendák. In: *National Geographic Magyarország. Különszám. Nagyon Balaton*. 14. évf. (2016. május) 78–80. p.
- NÉMETH Sándor: Az elfelejtett falu. Bábonymgyer múltja. In: *Somogyi Néplap*. 19. évf. 107. sz. (1962. május 10.) 3. p.
- PÁLFY Dániel: A betyárvilág emlékei Somogy megye földrajzi neveiben. In: *Somogyi honismereti híradó*. 7. évf. 1. sz. (1976) 140–159. p.
- PÁNCZÉL Feri szerk.: *Zala-Somogyi népnaptár 1864. szökö évre*. 2. évf. (1864) Nagykanizsa, Wajdits József. 1863. – A naptárban négy metszet jelent meg: I. Patkó szökök Illaváról, II. Néhány Duhaj meghallván, hogy Patkó megérkezett, felkeresésére indulnak, III. Patkó, Bergám, Hajnal, Székely, Csehi és társaik, poharaznak egy Dráva-melléki erdőben, míg a vezér utasítást ad egy vakmerő rablásra, IV. Elérte az igazság keze
- PAPP Gyula: Patkó „betyárlegény” életének margójára. In: *Somogyi honismereti híradó*. 1. évf. 2. sz. (1970) 12–13. p.
- PÁSZTOR Árpád: Patkó Pista, Savanyó Jóska. In: *Pesti Napló*. 85. évf. 215. sz. (1934. szept. 23.) 16. p. – Válasz a cikkre: F. J.: Patkó Pista halála. Levél a szerkesztőkhöz, ld. ott.
- Patkó nóták, történetek. In: *Tabi Kilátó, 1986–1987*. Tab, Polgármesteri Hivatal, 1986. 47–52. p.
- PEKÁR Gyula: Az a híres Patkó. In: *Budapesti Hírlap*. 36. évf. 276. sz. (1916. okt. 4.) 1–3. p.
- RAB Ferenc: Zselic ajándéka. In: *Dunántúli Napló*. 30. évf. 304. sz. (1973. nov. 15.) 6. p.
- RÉTVÁRI János: Csendőrök harca a betyárokkal 1862. szeptember 4-én. In: *Csendőrségi Lapok*. 30. évf. 18. sz. (1940. szept. 15.) 619. p.
- RÓMER Flóris: Archeologiai levél Zalamegyéből. In: *Vasárnapi Újság*. 10. évf. 51. sz. (1863. dec. 20.) 461. p. – Közölte még: Bátorfi Lajos szerk.: *Adatok Zalamegye történetéhez* IV. köt. Nagykanizsa, Waidits Ny., 1877. 119–120. p.
- RUDNAY János: A főbíró meg Patkó: In: *Tabi Kilátó, 1994-1995*. Tab, Polgármesteri Hivatal, 1993. 228–234. p.
- RUDNAY János: A szép juhászné. In: *Tabi Kilátó 1994-1995*. Tab, Polgármesteri Hivatal, 1993. 235–242. p.
- SÁNDOR István szerk.: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1850-1870. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához*. Budapest, Akadémiai K., 1977. 618–619. p.
- SZABÓ Ferenc: A dél-alföldi betyárvilág. Gyula, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 1964. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 53–54.) 117. p. – Hivatkozik a Szegedi Híradó 1862-ben Patkóról szóló híreire: 1862. aug. 9. 64. sz.; 1863. 3., 14., 29., 56., 72., 99. sz.
- SZAPUDI András: Bábonyi betyárok. In: *Somogyi Néplap*. 39. évf. 244. sz. (1983. okt. 15.) 4. p.
- SZAPUDI András: Kujtorgó legények. In: *Somogyi Hírlap*. 1. évf. 163. sz. (1990. nov. 3.) 5. p.
- SZENTESI László: Somogyi betyárok nyomában. In: *Életünk*. 47. évf. 1. sz. (2009) 27–33. p.
- SZENTESI ZÖLDI László: Patkó testvérek In: SZENTESI ZÖLDI László: *Nagy magyar betyárkönyv*. Somorja, Méry Ratio, 2009. 74–76. p.

- Tájékoztató Somogy megye részére a betyárokról. In: DEGRÉ Alajos: *Olvasókönyv Zala megye történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács, 1961. 81–82. p.
- TAKÁTS Gyula: *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1986. 59. p.
- TOLNAI VILÁGLAPJA. Az utolsó betyárok. In: *Tolnai Világlapja*. 26. évf. 44. sz. (1926. okt. 27.) 16–17. p.
- TROSZT Tibor: A mögpatkót mönyecske. Patkó Bandi tudománya. In: *Somogyi Néplap*. 31. évf. 40. sz. (1975. febr. 16.) 4. p.
- VAJDA László: Betyárromantika a XIX. századi festészetben és grafikában. In: BASICS Beatrix szerk.: *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Budapest, MNM. 2005. 103–119. p.
- VARGA Ferenc: Létezett-e a híres zselici betyárvezér? Patkó Bandi nyomában: „Jöjjön, megmutatom a sírját!”. In: *Dunántúli Napló*. 34. évf. 143. sz. (1977. máj. 26.) 6. p.
- VARGA István: Kujtorgók. In: *Somogyi Néplap*. 45. évf. 6. sz. (1989. jan. 7.) 7. p.
- VARGA J.: Öregek hallgatója, Zselic szerelmese. Fel-tárni a szülőföld szépségeit, értékeit. Mi volt Patkó Bandi igazi utóneve? In: *Dunántúli Napló*. 40. évf. 9. sz. (1983. jan. 10.) 6. p.
- VAS János, P.: „Hej, betyárok!”: *betyárok a népi kultúrában*. Budapest, Vitézi Ének Alapítvány, 2012. 118., 186–197. p.
- VASÁRNAPI ÚJSÁG. Deák életéből. In: *Vasárnapi Újság*. 23. évf. 6. sz. (1876. febr. 6.) 87–88. p.
- VÉCSEY Aurél [Horváth Zsolt]: *Betyárvilág Magyarországon. [Betyárok könyve]: Sobri Jóska, Angyal Bandi, Rózsa Sándor, Sisa Pista, Patkó Bandi, Vidróczky Marci, Savanyó Jóska és a többi szegénylegény*. Kecskemét, Vagabund, 2014., cop. 2009. 115–119. p.
- VIKÁR Béla gyűjt.: *Somogy megye népköltése*. Budapest, Kisfaludy-Társ., 1905. 12., 22., 177–179., 429. p. (Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam; 6.)
- ZÁKONYI Ferenc: *A Dabrókai csárda*. 3. átd. kiad. Ajka, Ajka és Vidéke ÁFÉSZ. Budapest, Panoráma, 1982. 67–71. p.

II. Korabeli újsághírek

1861. december

PÉCSI LAPOK. Halljuk, hogy néhány pandúr Patkó bandája nyomában [...]. In: *Pécsi Lapok*. [2.] évf. 104. sz. (1861. dec. 29.) 415. p. – Érdekes adatok Patkóról.

1862. január

PRESSBURGER ZEITUNG. In der Baranya[...]. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 1. sz. (1862. jan. 2.) 3. p. – Patkó bandája.

PÉCSI LAPOK. Patkó Somogyban ismét garázdálkodik. In: *Pécsi Lapok*. [2.] évf. 2. sz. (1862. jan. 5.) 7. p. – Körmendpusztán.

PRESSBURGER ZEITUNG. Ein Räuberhauptmann. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 4. sz. (1862. jan. 7.) 3. p. – Patkó bandája.

GOMBOSTŰ. Baranya megyében[...]. In: *Gombostű*. 1. évf. 3. sz. (1862. jan. 8.) 75. p. – Patkó, a betyár.

ROBOZ [István írja Kaposvárról]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3!] évf. 3. sz. (1862. jan. 9.) 11. p. – Patkóék rettegésben tartják a vidéket.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Vakmerő rablók. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 2. sz. (1862. jan. 12.) 23. p. – Körmendpusztán.

PRESSBURGER ZEITUNG. Der berühmte Räuber Patkó. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 14. sz. (1862. jan. 18.) 2. p.

IDŐK TANÚJA. A híres baranyamegyei Patkó nevű rabló. In: *Idők Tanúja*. 3. évf. 14. sz. (1862. jan. 18.) 56. p. – Kölkedpusztán.

ROBOZ [István írja Kaposvárról]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3.] évf. 6. sz. (1862. jan. 19.) 21-22. p. – Patkó-történetek, Patkó nevében rablók.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Rögönbíróóságok. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 3. sz. (1862. jan. 19.) 35. p. – Somogyban a legkisebb tolvaj is Patkónak nevezi magát, egyszerre több helyen látják Patkót.

HÖLGYFUTÁR. A „Pécsi lapokban” olvassuk[...]. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 11. sz. (1862. jan. 25.) 87. p. – Gálói szőlőknél, zsidó kereskedők kirablása.

1862. február

PÉCSI LAPOK. Miután már ily jó madarakról szólnak[...]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3.] évf. 11. sz. (1862. febr. 6.) 43. p. – Szigetvár melletti lajosházi pusztán két pandúrt lelőttek.

PESTER LLOYD. Ein dem Pester Napló berichtetes [...]. In: *Pester Lloyd*. 9. évf. 36. sz. (1862. febr. 13.) 3. p. – Betyárélet Lajosházapusztán.

PÉCSI LAPOK. S–o.: Somogyból. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3.] évf. 13. sz. (1862. febr. 13.) 50. p. – Patkó szárnysegédei Inkéhez közel és Lajosházán csendőröket lőttek agyon.

ALFÖLD. A Sürgönynek azon Patkóról[...]. In: *Alföld*. 2. évf. 37. sz. (1862. febr. 14.) 3. p. – Patkó viselt dolgai, egy ál-Patkó kalandja Somogyból.

GOMBOSTŰ. Patkó, a hírhedt rabló. In: *Gombostű*. 1. évf. 14. sz. (1862. febr. 15.) 426. p. – Szigetvár körüli rablások.

HÖLGYFUTÁR. Somogyban még mindegyre ijesztgeti a népet az elhírhedt Patkó. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 21. sz. (1862. febr. 18.) 166. p. – Lajosházapuszta, pandúrok halála.

HÖLGYFUTÁR. Somogyból írják, hogy Patkó[...]. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 20. sz. (1862. febr. 20.) 175. p. – Inke mellett zsandárokat lőtt.

PÉCSI LAPOK. Patkó fejére 1000 fr. tétetett[...]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3.] évf. 17. sz. (1862. febr. 27.) 67. p.

1862. március

PESTER LLOYD. Die Pécsi Lapok berichten[...]. In: *Pester Lloyd*. 9. évf. 53. sz. (1862. márc. 5.) 3. p. – Patkó fejére 1000 forintot tűztek.

ROBOZ [István írja Kaposvárról]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [3.] évf. 23. sz. (1862. márc. 20.) 90. p. – Patkó Szennán kirabolt egy izraelitát.

HÖLGYFUTÁR. Somogyból írják, hogy a gonosz hírű Patkó[...]. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 35. sz. (1862. márc. 22.) 279. p. – Szennán, zsidó kocsmárosnál.

IDŐK TANÚJA. Zsivány-krónika; Patkó gazdálkodása. In: *Idők Tanúja*. 3. évf. 69. sz. (1862. márc. 24.) 272. p. – Rábaközi kalandozások.

1862. április

PESTI HÍRNÖK. Patkó a Szigetvár melletti Poblosiban [!Poklosi] ismét rablást követett el. In: *Pesti Hírnök*. 3. évf. 76. sz. (1862. ápr. 2.) 3. p.

PÉCSI LAPOK. Somogy megye[...]. In: *Pécsi Lapok*. 2. [13.] évf. 27. sz. (1862. ápr. 3.) 106. p. – Rablások; Palosiban [!Poklosi] Orbán J. polgár megölése árulásért.

PÉCSI LAPOK. A patkóféle garázdálkodások meggyenk nyugati részébe is átcsaptak. In: *Pécsi Lapok*. 2. [13.] évf. 28. sz. (1862. ápr. 6.) 111. p. – Bakonyai, bicsérdi lelkésznel.

GYŐRI KÖZLÖNY. Múlt héten a megyei pandúrok[...]. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 29. sz. (1862. ápr. 10.) 115. p. – Patkó betyár helyett egy szabólegényt fogtak el.

HÖLGYFUTÁR. Patkó garázdálkodásait napról napra erősebben űzi. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 45. sz. (1862. ápr. 15.) 359. p. – Bakonyai plébánosnál; harc pandúrokkal.

HÖLGYFUTÁR. Tisza vidékét nagy rettegésben tartja most egy koválygó, 6 tagból álló rablóbanda, melyet a Somogyban megriasztott Patkó bandája egy töredékének tartanak. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 46. sz. (1862. ápr. 17.) 367. p.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. A Patkót elfogták. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 16. sz. (1862. ápr. 20.) 191. p. – Patkó betyár helyett egy szabólegényt fogtak el.

GYŐRI KÖZLÖNY. Pápán is elfogták Patkót. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 34. sz. (1862. ápr. 27.) 135. p.

PRESSBURGER ZEITUNG. Der Räuber Patkó. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 97. sz. (1862. ápr. 28.) 3. p. – Patkó életrajza.

1862. június

PESTI NAPLÓ. Kaposvári r. l. írja[...]. In: *Pesti Napló*. 13. évf. 132. sz. (1862. jún. 8.) 2. p. – Patkó nevében garázdálkodó rablókat fogtak el és végezték ki.

HÖLGYFUTÁR. Kaposvárrott azon gonosztevők közül, kik Patkó neve alatt fenyegették a személy- és vagyont, elfogtak hármat [...]. In: *Hölgyfutár*. 13. évf. 69. sz. (1862. jún. 10.) 549. p.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Kivégzések. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 24. sz. (1862. jún. 15.) 287. p. – Patkó neve alatt rablók kivégzése.

GYŐRI KÖZLÖNY. Úgy halljuk, hogy a fehérváriak is[...]. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 48. sz. (1862. jún. 15.) 191. p. – Elfogtak egy ál-Patkót.

ROBOZ [István]: Levelezés Somogyból I. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 49. sz. (1862. jún. 19.) 194–195. p. – Rablás Surdon, Kötcsén.

PÉCSI LAPOK. A közbiztonság tekintetében. In: *Pécsi Lapok*. 2. [13.] évf. 49. sz. (1862. jún. 19.) 194. p. – Az első alispán jelentése a megyei tisztii széknek, az eddigi üldözés eredményei.

St. M.: Zalasomogyi határszéli levelek. In: *Napkelet*. 5. évf. 26. sz. (1862. jún. 29.) 413–414. p. – Patkó-féle banditák Surdon.

1862. július

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Nemcsak Patkónak fejére van 1000 ft. kitűzve[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 1. évf. 1. sz. (1862. júl. 1.) 5. p.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Fáradhatatlan és éber pandúrjainknak[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 1. évf. 1. sz. (1862. júl. 1.) 5. p. – Patkó neve alatt rablók.

ROMANDY: Bakonyalja, július 3-án[...]. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 54. sz. (1862. júl. 6.) 214–215. p. – Patkó és bandája.

1862. augusztus

PESTER LLOYD. Dem „Idők tanúja” schreibt man aus Csetnekvárálja (Veszprém)[...]. In: *Pester Lloyd*. 9. évf. 182. sz. (1862. aug. 8.) 2. p. – Betyárbetörések-nél megfigyelt öltözet és fegyver.

SZEGEDI HÍRADÓ: lásd a bibliográfia I. részében: SZABÓ Ferenc: *A dél-alföldi betyárvilág*

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Rablások. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 35. sz. (1862. aug. 31.) 419. p. – Patkó bandájából elfogtak egy haramiát a kötcei szőlőkben.

1862. szeptember

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Újra kezdődnek a falusi szomorú órák[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 1. évf. 7. sz. (1862. szept. 1.) 49. p. – „Patkóságok”, rablások: Büsü, Bonnya, Kisbár, Mocsolád településeken.

ROBOZ [István]: Levelezés Somogyból IV.: In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 71. sz. (1862. szept. 4.) 281–282. p. – Rablások Büsü, Bonnya, Kisbár településeken.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Rablás. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 36. sz. (1862. szept. 7.) 431. p. – Berzencei lelkesznél.

IDŐK TANÚJA. Patkó. In: *Idők Tanúja*. 3. évf. 209. sz. (1862. szept. 12.) 836. p. – Bácskában azt beszélnek, csendőr volt.

PESTI NAPLÓ. Balatonmellékéről írják... In: *Pesti Napló*. 13. évf. 210. sz. (1862. szept. 13.) 2. p. – Szaporodnak az ál-Patkók.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Patkóról a „Donau-Zeitung” a következő épületes közleményt hozza[...]. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 38. sz. (1862. szept. 21.) 455. p. – Patkó szokásai, különösen a katolikus papokat rabolja.

ROBOZ [István]: Levelezés Somogyból V. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 77. sz. (1862. szept. 25.) 306–307. p. – Őrspusztai csendőrgyilkosság.

PESTI NAPLÓ. Kaposvárról írnak[...]. In: *Pesti Napló*. 13. évf. 224. sz. (1862. szept. 30.) 3. p. – Patkó testvérét lelőtték.

1862. október

ROBOZ [István]: Levelezés Somogyból VI. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 79. sz. (1862. okt. 2.) 313–314. p. – „Patkóságok”: turi rablás, őrsi csendőrgyilkosság, Patkó István meghalt.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Egy a rablók s pandúrok[...]. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 40. sz. (1862. okt. 5.) 479. p. – Sárvári erdő, Patkó István halála.

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Elfogott rablók. In: *Vasárnapi Újság*. 9. évf. 42. sz. (1862. okt. 19.) 503. p. – Magát Patkó Istvánnak nevezett rablót a Nyáripusztán megölték.

PESTI NAPLÓ. M. Óvárról[...]. In: *Pesti Napló*. 13. évf. 245. sz. (1862. okt. 24.) 3. p. – Székesfehérváron nem Patkót fogták el.

1862. november

PESTI NAPLÓ. A „Zala Somogyi Közlöny”-ben[...]. In: *Pesti Napló*. 13. évf. 254. sz. (1862. nov. 5.) 3. p. – Orosztonyi eset.

PRESSBURGER ZEITUNG. Der M. Sajtó wird aus Fünfkirchen[...]. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 268. sz. (1862. nov. 21.) 2. p. – Patkó bandájáról.

1862. december

PRESSBURGER ZEITUNG. Seit dem Vorfall im Veszprém[...]. In: *Pressburger Zeitung*. [99.] évf. 281. sz. (1862. dec. 6.) 3. p. – Patkó ügyei.

PESTI NAPLÓ. Azon főntebb közölt[...]. In: *Pesti Napló*. 13. évf. 283. sz. (1862. dec. 10.) 3. p. – Nem Patkót fogták el, hanem testvérét.

DUNÁNTÚLI TÁRSADALMI KÖZLÖNY. [Mérték-jegy]: Tisztelt Szerkesztő Úr! Keszthely, decz. 12-én. 2. évf. 50. sz. (1862. dec. 14.) 409–410. p. – Tarnócán Faludy tisztartó Patkó állat ellötte, szekéren hordoztatja magát. Utal az Ország c. lapra, miszerint Patkót elfogták.

ROBOZ [István]: Levelezés Somogyból XII. In: *Győri Közlöny*. 6. évf. 104. sz. (1862. dec. 28.) 414. p. – Álhír, hogy Patkót elfogták.

1863. január

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Folyó hó 23-án a Marczaliban tartott rögtönítélő bíróság[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 1. sz. (1863. jan. 1.) 6. p. – Patkó csapattársának, Márton Lászlónak tettei és ítélete.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Ismét 3 statáriális rabot fogtak[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 3. sz. (1863. jan. 20.) 17. p. – „Patkónak se híre, se hamva.”

PESTI NAPLÓ. Azon rablók közül[...]. In: *Pesti Napló*. 14. évf. 18. sz. (1863. jan. 23.) 3. p. – Patkó neve alatt rablók.

PESTI NAPLÓ. Bár a somogyi fő-fő Patkóról[...]. In: *Pesti Napló*. 14. évf. 19. sz. (1863. jan. 24.) 3. p.

HÖLGYFUTÁR. Muraközből írnak, hogy azon rablók közül, kik vidékükön és Stajerhonban Patkó neve alatt raboltak, négyet elfogtak. In: *Hölgyfutár*. 14. évf. 11. sz. (1863. jan. 24.) 88. p.

1863. február

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Patkóról e napig mit sem hallunk[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 5. sz. (1863. febr. 10.) 26. p.

HÖLGYFUTÁR. A „Hon“-t egy zalamegyei ismerőse a következő érdekes rablókalandról értesíti[...]. In: *Hölgyfutár*. 14. évf. 19. sz. (1863. febr. 12.) 151. p. – Ol-tárcon. Patkó legényeiről.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Sebeink. IV. Nem biztos a személy- és vagyonbátorság. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 6. sz. (1863. febr. 20.) 1. p.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. A Kutyási nevű rabló fölött[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 6. sz. (1863. febr. 20.) 29. p. – Ott volt Nyimnél, ahol Patkó halálos sebet kapott.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Patkónak méltó utódja, Bergám[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 6. sz. (1863. febr. 20.) 29. p. – Barcsi kereskedő kirablása.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. A haramiák legutoljában Barcson voltak, egy izraelitának rabolták el ezer frtját. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 6. sz. (1863. febr. 20.) 29. p. – „Patkó nem volt jelen.”

HÖLGYFUTÁR. A „Z. S. K.” szerint Patkó, Nyirtájan [!Nyim táján] az üldöző pandúrokkal vívott csatában halálos sebet kapott, s abba bele is halt. In: *Hölgyfutár*. 14. évf. 26. sz. (1863. febr. 28.) 207. p.

ZALA-SOMOGYI KÖZLÖNY. Mind inkább valószínűvé lesz, hogy Patkó csakugyan – elpatkolt[...]. In: *Zala-Somogyi Közlöny*. 2. évf. 12. sz. (1863. ápr. 20.) 56. p.

HÖLGYFUTÁR. Pécsről távirják az „I. T.”-nak: Hétfőn éjjel a baranyai pandúrok agyonlőtték Patkó utódját, Bervam [!Bergám] rablófőnököt[...]. In: *Hölgyfutár*. 14. évf. 68. sz. (1863. jún. 9.) 543. p.

HÖLGYFUTÁR. Patkót az „A H.” pécsi tudósítása szerint Zalamegyében elfogták s Kanizsán fogva tartják. In: *Hölgyfutár*. 14. évf. 76. sz. (1863. jún. 27.) 607. p.

1863 után

VASÁRNAPI ÚJSÁG. Patkó rablóbandájának utolsó tagját a napokban fogták el Temesváron, nejével és egy czinkostársával együtt. In: *Vasárnapi Újság*. 17. évf. 5. sz. (1870. jan. 30.) 66 p.

BUDAPESTI HÍRLAP. A rablóvezér öröksége. In: *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 218. sz. (1889. aug. 10.) 9. p. – Részletesen ld. a tanulmányban.

ZALAI KÖZLÖNY. Patkó Pistának, az egykori hírneves rabló vezérnek kedvesét a nagykanizsai csendőrség kézrekerítette s most egymásután vall a régi bűnczimborák viselt dolgairól. In: *Zalai Közlöny*. 32. évf. 9. sz. (1893. márc. 4.) 2. p.

PESTI NAPLÓ. A betyár kedvese. In: *Pesti Napló*. 44. évf. 72. sz. (1893. márc. 8.) 2. p.

PESTI NAPLÓ. A Patkó Bandi elfogója. In: *Pesti Napló*. 45. évf. 20. sz. (1894. jan. 20.) 3. p. – Szekszárdon meghalt Szokoly Kornél.

BUDAPESTI HÍRLAP. A Patkó Bandi elfogója. In: *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 21. sz. (1894. jan. 21.) 9. p.

Patkó mystery

A mysterious Pannon bandit's life and robberies in Zala County

The last big heyday of Pannon robber world's was the "gendarmerie-times" between the fall of the war of independence and the conciliation. It was a hard and dark time for the country. The villainy of the gangs formed from escaped soldiers and rumbustious shepherds ruined not only public liberty, but the authority of the gendarmerie set up according to the Austrian model, as well.

By 1862, the brutality and armed robbery had again become such ordinary throughout the country that the Council of Buda was forced to introduce a "martial law"-like adjudication and decided on eradicating the outlaws' society permanently.

In this time, Patkó, who was a prison turned outlaw person – originally a shepherd – in Somogy County, became an outlaw leader.

Patkó who flowed legends in 1860 rose above all others. Courage, cold blood in the greatest danger

and quick mind characterized this brilliant person – wrote János Hegyessy retired chief noble judge in his memories in 1914. The outlaws' extraordinary life is dimmed by an inexplicably mystery even today.

This is particularly true for Patkó, the "Transdanubian Sándor Rózsa". (Sándor Rózsa was the most (in)famous "betyár" in Hungary.) But who was actually Patkó, the dreadful scamp? Did two brothers burglarize the south-western countries as Ferenc Gönczi ethnographer submitted in his book about the robber world in Somogy? Or was he in the wrong and might have fallen a victim of robber romantic? The study is thoroughgoing and it presents the iconic bandit leader's portrait via extensive genealogical researches. Apart from the birth certificate and contemporary press releases, it uses also Zala, Somogy, Baranya archives documents to picture the uncanniest criminal of all times.

Translated by Veronika Nagy

Halálítélet,

melyet a nagy-kanizsai rögtönítelő bíróság a vakmerő rablógyilkos LEOPOLD GYÖRGY, álnéven KUTYÁSI, SZUPER JAKAB és ezeknek kezére játszó BALI JÁNOS béres és JÓZSA ROZI szolgáló fölött 1863-dik évt. 3-án kimondott és 4-én végre is hajtatott.

Zala-, Somogy- és Veszprémmegyek hegyes és sűrű erdőkkel borított tájainál fogva már századok óta voltak tartózkodási helyei veszedelmes, közösen-hírhedt rablóknak, kik közül többen majdnem európai híre vergődtek, mint pl. Sobri Józsi és újabb időben Patkó és mások. A lakosok minden oldalról veszélytelen voltak fenyegetve, nem volt biztos az élet a vagyon. A gyilkosok s rablások hajmeresztő híreit minduntalan más-más helyről kelte hallaniok a békes lakosoknak, öszeszorult a kebel ezek hallatára, mert az emberiségből kivetkezett s a vadállatnál mélyebbre alacsonyult lelketlen gazemberek nem kímélték az elaggott atyát, nem a virágzó ifjút s a eszesenő vérért nem iszonyodtak az anyával együtt kiontani. Fájdalom, napjainkban újra elharapódzott ezen veszedelmes baj, megszaporodtak az emberi-szesz felruházott hűnének a borzadályal töltötték el a lakosokat. A mostaniakhoz hasonló hallatlan vakmerőségre nem igen találunk példát, mert egész helységeket raboltak ki fényes nappal s gyújtottak föl a házaikat. A sok ádáz esekönyv naponként felmerülő hírei nagy-méltóságú m. kir. helytartóságot a katonai rögtönítelő bíróság több helyen való felállítására kényszerítették, mely intézkedés üdös eredményei napról napra nyilvánulván, a baj gyökere kiirtásához lehet reménye a szegény zalkított népek.

A pandurok, eszénők a katonák fárdomak a közbiztonság érdekében s detők keczeztetésére, nem ritkán vesztéssel iparkodnak az emberiséget saját nemből keresztesült vérengző fenevadaktól megszabadítani. Így sikerült nekik semegre az elhírhedt Patkó egyik legveszedelmesebb cimboráját Leopold Györgyöt (álnéven Kutyasi) nem járólban Sámper Jakabot s a velők egyetértő Bali János és Józsa Rozsi befogni, kik fölött a nagy-kanizsai rögtönítelő bíróság következőleg vértett:

Nagyságos főszénevez, János es. kir. őrnagy s nagy-kanizsai állomásparancsnok ur rendelése folytán össezült katonai rögtönítelő bíróságnak szanaszoty engedéllyel következő ítéletet hozott: Leopold György, álnéven Kutyasi, Pali somogyzei szü-

letelti 22 éves, római katolikus, nőden, volt kanász, a rögtönítelő bíróság véghez vitt vizsgálata alatt törvényesleg behizonult tényálladék mellett bevallta, hogy büntetésével a felyt 1862. évi március 7-én Darányban Schreiber Jakb kereskedő, ugyanazon évi június 7-én Kötésén Karlos Mátyas kirabolván, az utóbbi Balí János földművelő meggyilkolattat s a helybeliek közül többen tetemesen megsebesíttek.

Törvényesen behizonult továbbá a felterült vizsgálat folytán, hogy ő f. évi január hó 24-én Peczölben Zeini Zeigmond ottani kékés, Szép Péter és Gál István szándékával elkövetett rablást, entán Lukósi Hering Mihály és Fereseniföldi Vallasz József molnármesterrel véghez vitt rablások, ugy a f. é. január 9-én Mihalós Berrán molnári házának fely pillét mint büntetés bevallá, — a szembesített bizonyítók által törvényesen bevallásult, miszerint felyt évi december 11-én Szabon Boskowitz Mátyas keresztes és Flesch Samu kereskedők, ugyanazon hó 12-én Bolhón Grossmann Ignác keresztesnek bizonyos kínással vagyondól lett kifosztásánál mint bűntárs vett részt.

Leopold György, külöben Kutyasi a hámk s egy bűntárs rákötésén szerint mint évi december hó 12-én Takálánban Graber József közhirtokos és Mandl József eszuperárndi elkövetett gátlatt alkalmával az előbbin tett méltatlanokis- és kifosztásban bűntársas.

Vége ugyanú a múlt évi június 25-én Nagy-Sitkén Nagy Sándor földhirtokosnál, ugy szeptember 19-én Parzer József és Stern Adám Turban elkövetett rablásokban, ugy Tuskés Samu megyei pandorömester meggyilkolásban mint bűntettetés vándoltatt.

Ő tehát rablás és gyújtogatás bűntetté mint a magas m. k. helytartóság által múlt évi december 23-án kiadott híreltemény első ezike szerint közt általi halálal büntetésök.

Sámper Jakab ikervári vasmezei születésű, 27 éves, katolikus, bíróskuti botjár, ki a rendesen behizonult tényálladék folytán bevallá, hogy f. évi jan. 24-én Zeini Zeigmond kékés, Szép Péter és Gál István molnáron Peczölben elkövetett rablásokban Leopold György vagy Kutyasi és több cimborák társaságában részt vevő, bíróskuti olgáttat. — Miald fogva rablást bűntetté mint az előbbi parban említett törvény értelmében közt általi halálal büntetésök.

Bali János, olárczi, zalamegyei születésű, 41 éves, r. kati, feleséges szolgá, és Józsa Rozsi, olárczi születésű, 21 éves, r. k., Sánta Ferenc neje, szolgáló — törvényesen behizonított tény-

álladék mellett tanuvallomások által meggyözöttek, hogy az évi február 3-án három rabló egyénél, kik Olárczon Ivánoscs házába bszédlíttek, egyetértve, öket biztonságban öntették és a csendörök köztedéséről értesítvén, az által két rabló olsonatát elősegítették.

Ők tehát a magas m. kir. helytartóság fentebb felhozott hírelteményének 2. pontja értelmében mint a rablók meahelylyel való elősegítői — közt általi halálal büntetésök.

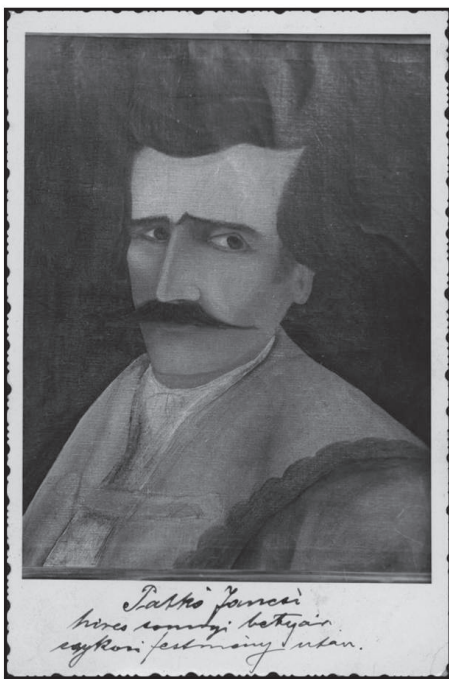
Ezen halálítélet március 3-án delutáni két órákor a kanizsai városzház udvarában kívánosi nagy népfőmege jelenlétében magyar és német nyelven az elítelt rablók elovlastott s fejk fölött a palca eltört. A szögürü özet alatt álló rabok a legnagyobb hidegvérisséggel hallgatták a halálítéletet. Kutyasi arczán a legkisebb változást sem lehetett észrevenni, elősorolt gyázalatos tettei hallatára épen nem pirult, sőt nevetve gunyolódott — kár, hogy oly szép, vörtejes ifjú az emberek szegényére s gyázalataira született. Szuper esendes volt ugyan, de halvány arczán meglátszott a belső szenvedés. Bali János barátságatlan külsejével mozúlalánál állt, sőt Józsa Rozsi, ki valóban esnos nőnek mondható, szintén elhatározottan látszott.

A halálítélet március 4-én hajtatott végre a bírósók fölött.

Rablók és gyilkosok voltak, a halál kevés volt nekik büntetésül, de az érző szív fájdalommal telik el azon szerezésüeknek fölött, kik jobb nevelés mellett talán hasznos tagjai lettek volna a társadalomnak. Szülők! neveljétek gyermekeiteket jól, tanítsátok meg öket az élet bajai s szükségének békes türesére, ne sajátjátok álléréteket a nevelés és tanítás olárára áldoztat hozni; mert az isteni félelemben nevelt, jól tanított gyermekekből ha ember lesz, közt inkább a legkínosabb halál eltárni, mint hitének, becsületének emberiségének levetkezésével a jó emberek kifosztogatója — s gyilkosává alacsonyulni!

Kapható Wajdits József könyvkereskedésben N.-Kanizsán.

1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

1.kép: Az 1863. március 4-én felakasztott Patkó-bandita, Leopold, álnéven Kutyasi György és társainak halálítélete (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)

Fig.1: The death sentence of Patkó the bandit, György Kutyasi aka Leopold and companions from 4 March 1863. (Zala County Archives of the Hungarian National Archives, Zalaegerszeg)

2. kép Patkó Jancsi idealizált portréja (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Fig. 2: Idealized portrait of Jancsi Patkó (Göcseji Museum, Zalaegerszeg)

3. kép Szemlér Mihály 1859-ben készített „Szegénylegény” című krétarajzát később Patkó Pistával azonosították. A képen látható kanászsűrös, kanászkalapos, puskás betyár azonban nem a somogyi rablófejedelmet ábrázolja (Wikimedia)

Fig. 3: The figure on the drawing “Poor man” of Mihály Szemlér (1859, chalk) was later identified as Patkó Pista. However, the man in the drawing wearing a swineherd’s fur greatcoat, and hat and holding a gun cannot be the famous thief of County Somogy. (Wikimedia)

Éves Névszámok az Harmadik katolikus Egyházközségben.

Január 10.	Bécsi Pál Ferencz adókövető és vagy. hivatalnok leánya Katalin	Étel egyben	Étel egyben
— 17.	Bécsi Elek József adókövető és nép. iskolai tanár leánya	Ötvenhárom egyben	Dagadós.
— 26.	Bécsi István János adókövető és Földhivatalnok leánya Katalin	Nyolcvan hat egyben	Öregszőlő és szőlő.
— 17.	Bécsi Pál János adókövető és Földhivatalnok leánya Katalin	Étel egyben	Hidaglélek.
Február 17.	Bécsi Mihály Simon János adókövető és Földhivatalnok fia Ferencz	Negyven két egyben	Szeges fűjás.
— 23.	Bécsi József Péter adókövető és Földhivatalnok fia János	Kilencz egyben	Étel egyben.
— 27.	Kulcsos Mihály János adókövető és Földhivatalnok fia János	Ötven egyben	Sintiók

4. kép; Fig. 4.

Év.	Halál napja	Halál oka	Halál helye	Életkor	Halál oka	Halál helye	Halál oka
1878.	13. Január	Levegővesztés és tüdőgyulladás	János	18.	18.	18.	18.
1878.	15. Január	Levegővesztés és tüdőgyulladás	Mihály	15.	15.	15.	15.
1890.	12. Augusztus	Levegővesztés és tüdőgyulladás	János	48.	48.	48.	48.

5. kép; Fig. 5.

15	1891 Január 17	János János w. ref. urasági család, Dersó Lidia férje.	48	48	48	48	48
16	1890 Augusztus 12	János János w. ref. özvegy szellemi néhai és Lidia férje.	48	48	48	48	48
17	1890 Augusztus 23	János János w. ref. földműves, néhai János Mihály és néhai Ballai Erzsébet fia.	48	48	48	48	48

6. kép; Fig. 6.

4. kép: A vásárosbéli református gyülekezet halotti anyakönyve szerint Tóth Péternek János nevű fia (Gönczi szerint Patkó Jancsi) 1832. február 23-án hunyt el szülőfalujában (Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok, Online Mikrofilm anyakönyvek)

Fig. 4: According to the register of the Protestant Congregation of Vásárosbérc, Péter Tóth's son named János (according to Gönczi identical with Jancsi Patkó) died on 23rd February 1832 in his birthplace. (Databases of the Hungarian National Archives, Microfilm Registers available on online)

5. kép: Tóth Mihály faragópásztor nagyapja, Tóth János csordás 1878. január 15-én tüdőlob következtében halt meg Pogányszentpéteren (Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok, Online Mikrofilm anyakönyvek)

Fig. 5: MihályTóth's father, János Tóth, who was a carving folk artist shepherd, died on 15th January 1878 of pneumonia. (Databases of the Hungarian National Archives, Microfilm Registers available on online)

6. kép: Az anyjuk után örökölt ragadványnevet nem csupán a betyárnak állt Tóth János használta, hanem a civil, jámbor életet élő testvéreik is viselték. Ezt igazolja a rablóvezér fiatalabb nővérenek 1890. augusztus 12-én kelt haláleseti bejegyzése is (Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok, Online Mikrofilm anyakönyvek)

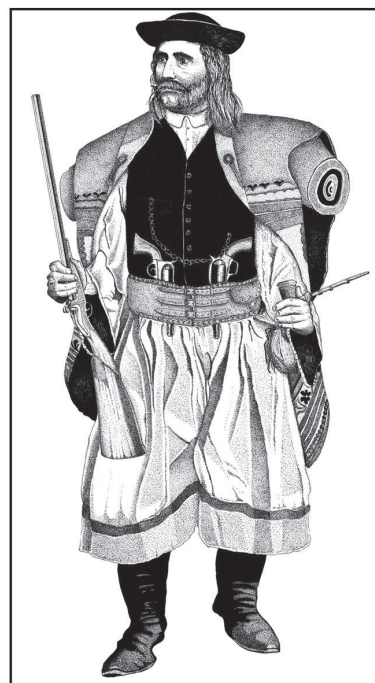
Fig. 6: The nickname, inherited from their mother, was used not only by János Tóth, the 'betyár', but also by his siblings, who were living an ordinary, civilian life. This is proved by the register entry about the death of one of the master thief's sisters on 12th August 1890. (Databases of the Hungarian National Archives, Microfilm Registers available on online)

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

7. kép: A régi pördeföldei korcsma épület 1952-ben. Itt mulatoztak Patkókék, mikor a zsendárok rájuk támadtak (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
 Fig. 7: The old pub in Pördefölde in 1952. The gang of Patko was revelling here, when they were attacked by the gendarmerie. (Göcsej Museum, Zalaegerszeg)

8. kép: Az elesett csendőröket két nappal később helyezték örök nyugalomra Pördeföldén. Vörös márványból készült síremlékük ma is látható a község sírkertjében. Rajta ez áll: „Langhammer Kelemen és Ártthoffer Mátyas cs. k. 8-ik ezrednek csendőrei meghaltak 1862-ik évben Május 6-án”(Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Fig. 8: The failed gendarmes were buried two days later in Pördefölde. Their red marble tomb is still there in the cemetery of the village. The inscription on it is the following: “Kelemen Langhammer and Mátyas Arthoffer, gendarmes of the 8th imperial regiment, died A.D. 1862, on 6 May”. (Göcsej Museum, Zalaegerszeg)

9. kép: A dunántúli levéltárakban őrzött források közül mindössze egyetlen dokumentum, a pördeföldei rablógyilkosság szemtanúinak vallomásaiból összeállított körözvény őrzi a betyárvezér hű személyleírását. A rajzot e személyleírás alapján Nemes Donát készítette 2016-ban (Bekő Tamás tulajdonában, Zalaegerszeg)

Fig. 9: From all the documents in the Transdanubian archives, there is only one, where we can find the accurate description of Patko's appearance. This is a warrant of capture, compiled according to the statements of the witnesses of a murder and robbery in Pördefölde. The drawing was made according to this description by Donát Nemes in 2016. (Owned by Tamás Bekő, Zalaegerszeg)

306-ik szám.
elnöki

Hirdetmény.

Kanczellár ú nagyméltósága, 1862-ik évi jannar hava 11-én 739-ik szám alatt kelt magas leiratával megengedni méltóztatott: miszerint Somogy és körülfekvő vidékei folytonos rémítés- és rettegésben tartó P a t k ó nevű hirhedt rabló fejére egy 1000 frtban megallapított díj tüzessék ki, — és ezen összeg annak szolgálthassék ki, ki a nevezett rablót elfogja, vagy följelentése és hozzájárulása által annak elfogtatását, és kézrekerítését lényegesen könnyítette, s elősegítette.

Mi is Magyarország királyi helytartója ú nagyméltóságának f. évi február 17-kén 3925. szám alatt kelt magas meghagyása folytán ezennel a leglágosabb értelemben közhírré tételük.

Kelt Zala-Eggerszegezen 1862. február 21-kén.

NOVÁK FERENCZ
Zala-megye főispáni helytartója.

10. kép: Hirdetmény, melyben „Patkó nevű hirhedt rabló fejére” 1000 ft vérdíjat tűztek ki (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)
Fig. 10: A poster announcing that there is a 1000 Forint reward for “Patkó, the infamous robber” (Zala County Archives of the Hungarian National Archives, Zalaegerszeg)

3342.
k. i.

Hirdetmény.

Magyarország királyi helytartója ú Nagyméltóságának több rablói magas rendelletei folytán Veszprém vármegye részéről ezennel újablag közzétételük, miszerint a ki egy rablóbandát, vagy annak legalább tíz tagját kézre keríti, vagy sikeresen följeleníti: **1000, azaz egyezer forint**ra tarthat igényt.

PATKÓ elfogói vagy sikeres följelentői részére **2000** azaz kétezer forint, — **ILLÉS** elfogói vagy sikeres följelentői részére **1000** azaz egyezer forint, társai kézrekerítőinek **500** azaz ötszáz forint biztosították.

Ezen írtaknak minden késedelem nélkül a veszprémi megyei házi pénztárnál kitűzeteni fognak, s a följelentő neve minden esetben a legnépnyelvi titokban fog tartatni. A midőn a megye törvényhatósága tudatja, miszerint a lakosok személy- s vagyontulajdonát gondoskodásának első tárgyai közé sorolva életbe léptette mindazon rendszabályokat, melyektől a rablók s azok alattomos elősegítői kézrekerítése alapján remélhető, egyezsomszind joggal megvárja, miszerint ezen a veszélyeztetett kizárólag jobbra fordítására szolgáló igyekezetében, minden becsületess hompolgár által, teljességgel szertem egymóltatam fog.

Kelt Veszprémben, 1862-ik évi november 27-én.

Veszprém megye jegyzőkönyvéből.

Kiadta:
RIKÓTY EDE,
jegyző.

11. kép: 1862 őszén Patkó rablóvezér fejé márt 2000 forintot is megért volna a hatóságnak (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)
Fig. 11: By autumn 1862, the reward was raised to 2000 Forint (Zala County Archives of the Hungarian National Archives, Zalaegerszeg)

Molnár László

Zsidó családok Pákán

Egy olyan közösségről próbálok objektív képet bemutatni, amely létszámát tekintve jelentéktelen az összes lakosság számához viszonyítva, hiszen legnagyobb lélekszámukkor sem érték el a falu lakosságának 6 %-át. Viszont gazdasági szerepük lévén jelentős befolyást gyakoroltak a település gazdasági és társadalmi életére, egy olyan településen, amelynek népe a falu első írásos említésétől fogva a katolikus vallást követte, és megmaradt mindvégig katolikusnak a török korban, és – egyedüli faluként a környéken – a reformáció alatt is.

Csak csekély mértékben változott a szinte 100 %-os katolikus lakosság összetétele a zsidóság, illetve egy-egy más vallású: ágostai evangélikus vagy helvét vallású megjelenésével a 18. században, illetve a 19. század első harmadában. Számarányuk a későbbiekben sem túl jelentős, és asszimilálódásuk is korán megindult. Közülük többen is áttértek a katolikus hitre az évek során. Ilyen átkeresztelkedésre több adatunk is van: 1791. augusztus 28-án egy név nélkül említett zsidót keresztelt meg Bubics plébános. 1841-ben két ágostai vallású áttéréséről adnak számot. 1856-ban egy helvét vallású egyén vált katolikusra. A keresztény hitre történő jelentősebb mérvű áttérések száma a 20. század elejétől figyelhető meg. Ezt a falubeli dokumentumok alapján állítom, tehát nem szélesebb körben végzett kutatás eredményéről van szó.

1908. november 3-án Hirschl Henrik 72 éves földbirtokos nevével találkozunk a pákai római katolikus plébánia halottak anyakönyvében. Ebből arra következtetünk, hogy időközben ő is katolizált, de átkeresztelkedésének időpontját nem ismerjük.

Récsey József pákai fazekas gyereke az 1902/3-as tanévben, Dreiszinger Antal kocsmáros gyereke az 1903/4-es tanévben, Brandl Ignác kereskedő gyereke az 1905/6-os tanévben a pákai római katolikus iskolába járt.¹ Ebből nem derül ki, hogy ők áttértek-e a katolikus hitre, vagy iskolájuk megszűnővén engedélyezték számukra a más felekezeti iskolába járást.

A zsidók falubeli megjelenéséről az első ismert írásos adatunk 1770-ből származik; ez egy zsidó mészárosról tesz említést.²

A zsidóság száma elsősorban a Galiciából – ez országosan igaz, de Zala megyébe és a Nyugat-Dunántúlra jellemzően nem innen, hanem Morvaországból és Ausztriából vándoroltak be a zsidók – történő intenzív bevándorlás hatására (18–19. század fordulója) a 18. század második feléhez képest megháromszorozódott. Ez esetünkben Pákán, számokban kifejezve, a korabeli összeírások alapján így alakult: (A számok csak férfiakat jelentenek.)

1805: 1–17 éves:	2
18–40 éves, nős:	2
Nőtlen és özvegy:	1
1819-ben ugyanaz, mint 1805-ben	
1828: 1–17 éves:	6
18–40 éves, nős:	3
Nőtlen és özvegy:	3
40 év fölött:	3 ³
1832: 7 zsidó lakos ⁴	
1836: 7 zsidó lakos ⁵	
1848: 1-17 éves:	8
18-40 éves, nős:	3
Nőtlen és özvegy:	5
40 év fölött:	4 ⁶

¹ MNL ZML VIII. 217. Pákai Római Katolikus iskola anyakönyvei

² MNL ZML HLc., Páka

³ MNL ZML HLc., Páka, 127. Nem nemes népesség összeírása katonai célra.

⁴ MNL ZML HLc., Páka; Magyar Országos Levéltár S. 81. Vízrajzi Intézet raksz. 28. Zala megye postautjai

⁵ FÉNYES 1851, 516.

⁶ MNL ZML HLc., Páka. Nem nemes népesség összeírása katonai célra.

1879-ben Páka lakosságából 800 római katolikus, 5 ágostai hitvallású és 47 zsidó. Ez utóbbiaknak, mint tudjuk, ekkor már iskolájuk is van, egy tanítóval.⁷

1900. Páka 54 fő	Dömeffölde 2 fő
1910. Páka 40 fő	Dömeffölde 3 fő
1920. Páka 21 fő	Dömeffölde 4 fő
1941. Páka 12 fő	Dömeffölde ⁸

1879-ben 852 lakosból 47 zsidó – a lakosság 5,9%-a. 1900-ban 5,1%, 1910-ben 3,8%, 1920-ban 2% arányuk a lakosság létszámához viszonyítva.

Rabbijuk helyben nem volt. Létszámuk alapján – 10 férfi fölött – azonban hitközségnek már kellett lennie – állítják a zsidó vallás avatott ismerői.

1895. november 22-én a király – Ferencz József – szentesítette az 1895. XLIII. törvénycikket a vallás-szabadságról. (Mindenki szabadon követhet bármely vallást; a politikai jogok gyakorlása nem függ a vallási hovatartozástól.) Az izraelita lakosság polgári jogegyenlőségét már az 1867. évi 17. törvény kimondta, a polgári házasságot, illetve anyakönyvezést pedig az 1894. évi 31. törvény. Ezek nem mondták ki, hogy az anyakönyvbe nem kell beleírni a vallást. Így 1951-ig az állami anyakönyvekben is rögzítik a vallási hovatartozást.

Páka zsidó lakossága a zalaegerszegi hitközséghez – rabbi kerület – tartozott, annak ellenére, hogy Alsó-Lendva közelebb volt, és a környék települései: Csömödér, Kissziget és Ortaháza odatartoztak.

1915. október 15-én a Zalaegerszegi Izraelita Hitközség kéri levélben a pákai körjegyzőt, hogy a körjegyzőség falvaiban lakó izraeliták 1915. évi állami adókimutatását küldje be, hogy az alapján a hitközségi adót megállapíthassák.

1916-ból van egy kimutatásunk a húsvétra igénybe vett macesz mennyiségéről. (*Az alsólendvai izraelita hitközség által kimutatott mennyiség. A táblázat szövege az eredetivel azonos!)

	Járna	Kimutatott	Igénybe vett
	kg	kg*	kg
Csömödér	7	20	20
Dömeffölde	3	-	-
Hernyék	-	-	-
Kissziget	6	8	8
Ortaháza	2	6	6

⁷ MNL ZML HLC. Páka

⁸ MNL ZML HLC. Páka, 171.

⁹ KAPILLER – PAKSY 2014, 245.

¹⁰ MNL ZML Keszthely város régi levéltára 1182 – 1194. 1778. június 18.

Páka	11	-	3
Pördefölde	-	-	-
Zebecke	-	-	-

Egy évvel később az országos közélelmezési hivatal adott ki rendeletet az izraeliták húsvéti liszttel való ellátásáról.

A helyi zsidó közösség vallási életéről nincsenek további adataink.

A pákai zsidókat – a novai járás többi zsidójával együtt – 1944. május 16-án délben vagonírozták be a csömödéri vasútállomáson, miután felszálláskor a 3 pengő 10 fillér viteldíjat megfizettették velük, és ahova saját költségen fogadott fuvarokkal érkeztek. Csömödérből Zalaegerszegre szállították őket, ahol a gettóban kerültek elhelyezésre.⁹

A zsidók szerepe a falu életében: A vendéglátásban...

A korábbi tiltó szokáson (törvény) változtatva Mária Terézia engedélyezte, hogy a településeken lévő kocsmákat zsidók is bérelhessék. Kikötötte viszont, hogy 30 krajcárnál több hitelt nem adhattak, és nagyobb [forgalmú] kocsmákban kötelesek voltak keresztény bormérőt tartani.¹⁰

A 18. századi pákai borkimérő helyek, kocsmák, fogadók helyéről nincsenek adataink. Egy 1831-ben keletkezett útikönyv leírásában is még csak azt említi, hogy „– Két csárda forma – fábul épült. Vendégfogadók is vannak benne.”

Az 1864-ben készült kataszteri térképen két épületet jelölnek zászlóval, azaz fogadóként. Az egyik a mai Kossuth u. 15. számú ház helyén állt. Az akkor 51-es számmal jelölt épület Eszterházy Pál herceg tulajdona volt. Ez lett a későbbi Völgyi kocsmá. A másik a ma is álló, Kossuth u. 66. számú épület, akkori tulajdonosa Hoffman Izrael földművelő. Mikortól volt az ő tulajdonában, nem tudjuk. Tőle Klein Jakab vette meg. Később Hirschl Miksáé lett. Ezt az épületet akkor a 17-es számmal jelölték. (1. kép)

Az első fogadó esetében érthető, hogy a Válicka átkelőjéhez építették. A templom közelébe építeni kocsmát szintén jó üzletnek bizonyulhatott, bizonyára ezért épült ez utóbbi fogadó oda. A Dobri – Páka – Bak törvényhatósági út elkészültével pedig még nagyobb forgalomra számíthatott a fogadós. A két fogadó fo-

lyamatosan működhetett, mert 1914-ben elrendelték, hogy a korcsmai istállók fertőtlenítéséről minden hónap 15-ig jelentést tegyenek.

A ma Kossuth u. 66. szám alatti épületben lévő kocsmát és – az épületben lévő három lakásból – az egyik lakást Tóth József (muzsikás) bérbé vette a Hoffman családtól 1915-ben. Később megvette az egész épületet. Az egyik lakást, a szintén az épületben lévő boltot üzemeltető Neumannék bérelték.

Az 1930-as évekből aztán újabb kocsmáról van tudomásunk. Hirschl Ignác vendéglőjéről, amely a ma üresen álló Kossuth u. 29. számú telken volt, akkor Fő u. 103. szám volt. Ebben a vendéglőben ebédelt a Göcseji hét előkészítésén dolgozó neves néprajzkutató, Gönczi Ferenc, és az öt elkísérő Czobor Mátyás, Zalaegerszeg polgármestere, valamint kíséretük 1935-ben. (2. kép)

A Tóth kocsmá ivóját 1939-ben megszüntették. Ugyancsak megszüntették Neumannék bérletét, ezzel a bolt megszűnt, ennek helyére költözött az ivó, a régi ivóból pedig Takács Sándor szabó műhelye lett. Tóth József halála után felesége (†1946) és unokahúga – Takács Sándorné szül. Tóth Mária – még tovább működtették a kocsmát, míg ki nem telepítették őket a Hortobágyra.

Volt még egy kocsmá közvetlenül a falu határát jelentő marhahajtó „duláki út” mellett, ez azonban már a szécsiszigeti határhoz tartozott 1957-ig. Ez volt a „Csokmai-csárda”, amelyben a balladában megénekelte gyilkosság elkövetője: Brandl Samu volt a kocsmáros. Ez az épület ma Táncsics u. 2. Később az egykori ivó helyiségében a csendőrőrs, a II. világháború után pedig a rendőrőrs volt. Majd végül párthelyiség – az új művelődési ház elkészültéig mozi és klubhelyiség is – volt. (3. kép)

...és a kereskedelemben

Pákának – a többi mezővároshoz hasonlóan – fontos szerep jutott a kereskedelemben. Ez központi helyéből is következett, nem csupán mezővárosi rangjából, mivel Magyarországon a vásártartási jog és a mezővárosi jelleg nem esett automatikusan egybe. (Vásárendeletet elvileg csak a király adhatott, mezővárosi rangot pedig már a földesúr is.)

A sokadalmakat (vásárokat) főleg tavasszal és ős-

szel bonyolították le. Pákán 1464-ben ezt Szent Fülöp és Jakab – május 1. – napján tartották. Majd Szent György napján (április 24., a templom védőszentje Szent György volt 1720-ig) és október 10-én volt vásár, amelyek az országos vásárnaptárban is szerepeltek. Ezeket még az 1980-as években is tartották, majd érdemleges vásárlóerő híján megszűntek.

A nagyjelentőségű – valószínűleg országos – vásár mellett nagy hatással bírt a heti két – vasárnapi és szerdai – piacnap. Bár I. Béla király vásári reformja a vásárnapot vasárnapról szombatra helyezi át, Zala megyében a 15. században öt helyen tartanak vásárt ezen a napon.

A pákai piac a falu központjában, a templom előtt lévő téren volt. Ez a tér átnyúlt az úton, ahogy még ma is látszik.

Az 1840. évi XXIX. tc. lehetővé tette zsidók számára is kereskedés nyitását. Így érthető, hogy a 19. század végétől aztán a vásárok mellett egyre fontosabb szerep jutott a falusi ún. szatócsboltoknak, ahol a kocsikenőcstől a gyufáig mindent megkaphattak a vevők, akiknek nem is kellett mindig azonnal fizetniük, hanem felírták a vásárlást a bolt és a vevő párhuzamosan vezetett kis füzetecskéjébe, melyet fizeteskor egyeztettek. Ezekben a boltokban nemcsak venni, de eladni is lehetett különböző dolgokat, pl. állatbőröket, tojást, stb.

Ilyen boltok Dömefföldén és Pákán is voltak, Dömefföldén Kovács Józsefnek. Ő 1947. április 1-jétől 1947. október 27-ig szüneteltette „szatócs iparát”. Aztán özvegye még 1965-ben is kereskedett benne. Utána megszűnt.

Pákáról az első boltra vonatkozó adat 1911-ből származik. 1916-ban három vegyeskereskedés működött a faluban. Ebből kettő szatócsbolt, míg a harmadik a Páka és vidéke keresztény fogyasztási és értékesítő szövetkezet boltja volt. A két szatócsbolt tulajdonosai a Hirschl család és Dreissinger Antal voltak. Dreissinger Antaltól még annyit tudunk, hogy 1916-ban neve szerepelt a zalaegerszegi királyi törvényszék esküdtjeinek névsorában. (A család gyermekei 1910-ben Bartosra magyarosították nevüket.)

1925-ben 3 vegyeskereskedés, továbbá 1 Hangya szövetkezet volt a faluban. A keresztény szövetkezeti bolt megszűnt.

Az 1930-as években a Hirschl kocsmával egy épü-

letében lévő boltot, Hirschl Ignác veje, Szendefi Aurél vette át. Továbbá átvette apja boltját Bartos Béla, Dreissinger Antal fia is. Az ő boltja, és lakása kb. a mai Sugár út és Kossuth út kereszteződésében, az ÁFÉSZ bolt parkolója előtti területen állt, az ún. Bicsák házban, annak déli felében. Volt még a Neuman bolt a Tóth kocsmá északi végén lévő helyiségekben. Ez 1937-39 közt működött. (4. kép)

A mai Kossuth u. 50. sz. alatti épület helyén állt Hirschl Dezső háza. Ebben is volt egy bolt: Hirschl Gyuláé (néhol Józsefnek írják) és egy tejcsernok is. Itt együtt laktak: Hirschl Dezsőék és Hirsch Gyuláék. Hirschl Gyula halála után özvegye vezette a boltot, majd feleségül ment Stern Lajoshoz, aki benősült a házhoz, és a továbbiakban ő gyakorolta a kereskedő ipart. (5. kép)

A II. világháborút követően Nemes József Stern Lajos üresen maradt boltjában nyitotta meg ruhaüzletét, melyet hamarosan átköltöztetett a szemben lévő Szendefi boltba, majd innen a Tóth József házában lévő, egykor Neumannék által bérelt üzlethelyiségbe. Ő elsősorban ruhával foglalkozott, rőfös volt. 1951 elején elköltözött a faluból. Szendefi Aurél boltját 1947. november 13-án még nem vette át senki, üresen állt. Ebből, és a Hirschl kocsmából lett később a földművelésügyi iparcikkboltja. (2. kép)

Oktatás, iskola

A pákai alapfokú oktatás történetének kutatása során zsidó iskoláról korábbi adataink nincsenek, de tudjuk, hogy 1865-től már volt iskolájuk, hogy előtte hova jártak iskolába, nem tudjuk. „Van egy rom. kath. felekezeti egy oszt. egy tanítóval, és egy zsidó iskola egy tanítóval.” – olvashatjuk 1879-ben a Pesthy-féle összeírásban.¹¹

1883-ból ismerjük a tanító nevét is. Platschnek Ignác, 33 éves, nagyatádi születésű tanító – kinek szülei Platschnek Samu szabó és Günsberger Anna nagyatádi lakosok voltak –, október 30-án vette feleségül Kányavárban az ottani Walkrsdorfer Ignác kereskedő és Jenschoff Netti 21 éves, Cecília nevű lányát. Házassági tanúik: Moses Lipót és Günsberger Tivadar pákai lakosok voltak. Az iskoláról további adataink nincsenek, és megszűnésének idejét sem ismerjük.

Mint korábban utaltunk rá, az 1900-as évek elején

már több zsidó gyerek is a római katolikus iskolába járt. Ennek okát nem tudjuk. Talán kikeresztelkedtek, vagy az oktatási törvény miatt – iskolájuk megszűnésén – engedélyezték számukra a más felekezeti iskolába járást?

Ez az iskola a ma Kossuth u. 62. szám alatt lévő ház helyén álló egykori épületben volt, ami később Lukács Lajosék lakóháza lett. Az épület szerepel az 1864-es kataszteri térképen is, és van róla fényképünk is a 20. század közepéről.

Az anyakönyvekben további, tanítóra vonatkozóan nem találtunk adatot, és a plébánia *Historia Domus*-a sem említi sem az iskolát, sem a tanítót. (6. kép)

Temető

Pákán az 1864-es kataszteri térképen, a római katolikus temetőtől északra, Csertaszegben (*Csertosek*) már külön helyrajzi számokon szerepel az a terület, ami a zsidó temetővel azonosítható. A temető területét három parcellából metszették ki. A déli szélesebb, az ettől északra lévő kettő pedig szűkebb, kb. azonos szélességű. A kettőből kimetszett darab megközelítőleg ugyanakkora, mint a déliből kivett. A temetőnek a lakott területtől 60 könyöknyire, kb. 30 méternyire kellett lennie, és fallal körül kellett venni. Ez utóbbira Pákán úgy emlékeznek néhai Tóth (Bocskor) József ács elbeszéléseiből – aki gyerekeinek és a szomszéd fiúknak mesélt –, hogy a temetőnek kovácsoltvas kerítése volt, ami 16-20 mm négyzetszelvényű vaspálcákból állt. Ezt a kerítést a falubeliek a zsidók 1944. májusi deportálása után – amikor földjeiket rászorultaknak kiosztották, ingatlanjaikat lefoglalták –, elbontották. Az elbeszélő szerint sok pákai parasztnak készítettek ezekből boronafogakat a kovácsok.¹²

A kataszteri térképen ez a terület legelőként szerepel. Ettől jobbról-balról mindhárom parcella szántóföld. Tulajdonosaik északról délre haladva: Tischner Leon, Bek Pál és Belső János.¹³ Temetőként sem ezen, sem a II., illetve III. katonai térképen sem szerepel, sőt még az 1926-ban kiadotton sem, továbbá a kataszteri összeírásokban sem. Jelölik, mint elkülönült parcellát, de csupán ennyi. A második katonai térkép a katolikus temetőt is csupán így jelöli, míg a csömödéri és dömeföldi temetőben ott a kereszt, a katolikus temetőt jelölő kereszt.

¹¹ MNL ZML HLC. Páka

¹² Dávid Árpád, Nagykanizsa (Páka, 1944. március 2.) közlése 2015.

¹³ MNL ZML XV. 4. b. Parcellen protocol

A zsidó temetőket kerítéssel kellett körülvenni, elsősorban kő- vagy téglafallal. A temetőkben külön rend szerint, sorokban temetkeztek. Az első sorban a rabbik, másodikban vallási vezetők, tanítók, aztán a következő sorokban a köznép. Nagyobb temetőkben a nőket és férfiakat külön parcellákba temették. A halottat gyalulatlan deszkakoporsóban tették a sírba. A más vallásra tért zsidókat rendszerint a temető egyik sarkába temették. Külön helye volt a halva született gyerekeknek, és velük egy számba vették az egy hónapos koruk előtt meghaltakat is. Szintén a temető egy elkülönített részébe temették azokat, akik nem zsidóval kötöttek házasságot, illetve az öngyilkosokat.¹⁴

A temetőbe férfiak fedetlen fővel nem léphetek be. Nem illett a temetőben mosolyogni, virágot vinni, és az ott lévő növényzetet gondozni, nehogy ezzel az elhunytak nyugalma zavaráj. Tilos a temetőben lekaszált fűvet onnan kivinni. Távozáskor a sírra egy követ (kavicsot) lehetett tenni, amivel a kegyeletet leróhatták. Ennek eredetét abból eredeztetik, hogy ezekkel a kövekkel megakadályozták, hogy a halott szelleme (ártó szellem) követhesse a távozókat. Másik – racionálisabb –, hogy a zsidók eredeti lakóhelyükön a talajviszonyok miatt csak sekély sírokat tudtak ásni, ezért a sírt kövekkel fedték, hogy vadállatok ne férjenek hozzá.

A temetés szertartása csak délután volt végezhető, az esthajnalcsillag (Balaton-melléken és Göcsejben: „Zsidó csillag”-nak nevezik¹⁵) megjelenése előtt. (A temetés időpontját több esetben fel is jegyezték a halotti anyakönyvekben.) Általában már az elhalálozás másnapján megtörtént a temetés, ez a korai időkre vezethető vissza és az éghajlati viszonyok indokolták.¹⁶

A zsidóknál tilos a halott exhumálása, a sír bolygatása, a tetem áttemetése újabb sírhelyre. („*Tudja, mi soha nem számoljuk fel temetőinket.*” – mondta nekem valaki, aki ismerősei vagy rokonai sírját kereste Pákán, és hozzám irányították, hogy megmutassam a temető helyét.)

Sírkövet csak a halál időpontja után egy évvel volt szabad állítani. Ezek kezdetben egységesen homokkőből készültek, csak a 19. század vége felé kezdtek márványból és gránitból sírköveket készíttetni a vagyoni megkülönböztetés miatt.

Tilos volt felirat nélküli, vagy emberábrázolásos követ készíttetni bálványimádás miatt. A köveken

ezért csak szimbólumokat alkalmaztak. Ezek a pákai temetőben szomorú füzek, amik a zsidó szimbolika szerint sátoros ünnepeket jeleznek. Amennyiben volt ilyen szimbólum, akkor annak két oldalán, ha nem volt, akkor is a kő felső részén két betű található minden követen: PN (Po Nun) P = פ נ, N = נ פ Ezek héber jelentése: „Itt van elrejtve”, „Itt van eltemetve” vagy „Itt nyugszik”. Ez alatt héber nyelven következik az elhunyt neve és az elhalálozás dátuma. Majd a magyar nyelvű felirat, amely mindig tartalmazza az elhunyt nevét, de a többi szöveg eléggé eltér egymástól.¹⁷

A pákai zsidó temetőn kívül, a közelben csak Kányavárában volt temetőjük az ottani zsidóknak, de ezt már évtizedekkel ezelőtt felszámolták.

Feltételezhetően valamennyi Pákán elhunyt izraelita vallását ide temettek, de erre csak abban az esetben van kézzelfogható bizonyíték, ha szerepel az anyakönyvben, vagy síremléke még megtalálható a temetőben. Ez utóbbiakból csak nagyon kevés maradt meg. Ennek több oka is van.

Az első, hogy a háborút követően, más esetekhez hasonlóan, egy suhanc négy tűzérési lövedéket vitt ki a temetőbe, amik alá tüzet rakott, azok felrobbanva több sírkövet megrongáltak.¹⁸

Amíg az 1960-as évekig a község lakossága – viszonylag – tiszteletben tartotta, érintetlenül hagyta nyughelyüket, leszámítva a kerítésbontást és a robbantást, addig a falu szeméttelépének a temető szomszédságában való létrehozása után megjelentek a vandálok, akik a síremlékek egy részét összetörték és valamennyit ledöntöttek, valamint néhány sírhelyet felástak. A faluban, abban az időben terjedt szóbeszéd szerint a kövek egy részét építkezéshez, házalapba elhordták. Ez lett a sorsa egy posztamensen álló nyitott könyv alakú síremléknek is, és amelyről szakemberek állítják, hogy tanító sírját jelölte, bár az anyakönyvekben eddig tanító haláláról nem találtunk adatot. A posztamens még megvan. Dávid Árpád, aki elmondása szerint gyerekként sokat járt társaival a temetőbe, még emlékezett a rajta lévő nevekre. Bal oldali lapján Hirschl Blanka, a jobb oldalin pedig Brandl Samu neve volt olvasható.¹⁹ Róluk nem találtunk anyakönyvi adatot. A temetőbe 1940. január 30-án temettek utoljára. (7. kép)

2008-ban lehetővé vált a szeméttelép rekultivációja. A temetőt körülvevő szemetet egy halomba hordva

¹⁴ A zsidó temetkezési szokások és a gyász. Zsidó Temetők.

¹⁵ JANKÓ 1902, 47.; GÖNCZI 1914, 189.

¹⁶ Pais H. Szilvia: Ahova illetlenség koszorút vinni. Séta a szombathelyi zsidó temetőbe.

¹⁷ Kocsis Antal: A topolyai zsidó temető.

¹⁸ Dávid Árpád közlése, 2015.

¹⁹ Dávid Árpád közlése, 2015.

lefedték. Ekkor felmerült a temető rendbetétele. Ennek viszont akadálya volt, hogy a terület időközben magánkézbe került. Területcserével a község tulajdonába került, majd ezt követően a Páka Értékeiért Egyesület tagjai kiszabadították a megmaradt köveket, és megtisztították a temető területét a gáztól.

A Zala Megyei Közgyűlés, a MAZSIHISZ, a Páka Értékeiért Egyesület és a Zalaegerszegi Zsidó Hitközség összefogásával a temető felújításra került. Beke-
rítették, a megmaradt síremlékeket megtisztították és felállították. Sajnos csak nagyon kevés maradt meg. Az ünnepélyes átadásra 2009. december 8-án került sor. (8.kép)

A megmaradt sírkövek

Mint említettük, csak nagyon kevés síremlék maradt meg a temetőben. Nyolc sír eredeti helye volt megállapítható. Ebből ötöt sikerült helyreállítani a mellettük heverő síremlékekkel, továbbá volt két posztamens, amelyek egyikéről hiányzik a már korábban említett könyv, amely nem került elő. A nyolcadikat egy gödör jelezte – megásott sír –, amibe összetört sírködarabokat dobáltak. Ezek a darabok nem volt felirat. Az állók közül négyen látszik olvashatóan a szöveg, az ötödiken erősen lekopott, olvashatatlan.

A négy, majdnem teljes épségében megmaradt sírkő és felirata:

Fehér márvány obelisztk. Felül egy szomorúfüz, két oldalán az említett két betű. Alatta héber nyelvű felirat, majd ez alatt magyarul: „*Itt nyugszik / Pollák Julianna / Férfj. Récsai Józsefné / élt 73 évet / megh. 1892. július 22^{én} / Áldás poraira!*” (9. kép)

Szürke márvány obelisztk. Felül egy szomorúfüz, alatta a már említett két betű. Alatta a héber nyelvű felirat, majd ez alatt magyarul: „*Itt nyugszik / Hirschl J. Gyula / meghalt 1922. február 9^{én} / munkás élete 47 ik évében / Béke hamvaira!*” Erről a sírről, szintén Tóth József visszaemlékezése alapján, Dávid Árpád elmondta, hogy beton kerete és kovácsoltvas kerítése volt. Ez utóbbit szintén elvitték. A két adatközlő állítása szerint a négy sarkon gyerekkorában még látszottak a tartólábak lefürészelt csonkjai.²⁰ (10. kép)

Vörös márvány/mészke síremlék. Felül kétszer tagolt, kiálló félköríves peremmel záródó téglalap alakú síremlék, néhány centiméterrel szélesebb azonos anyagból készült posztamensen. A félköríves perem

alatt a két héber betű, alatta a héber nyelvű felirat, majd a magyar nyelvű szöveg: „*FELEJTHETETLEN ÉDESAPÁNK / MONDSCHHEIN LIPÓT / ÉLT 80 ÉVET / megh.1911. FEBR. 15. / Béke hamvaira!*” Csúpan érdekességként említjük, hogy Mondschein Lipót síremlékét Vogl Jenő neves pécsi kőfaragó készítette. Neve szerepel a kő posztamensének alján. (11. kép)

Szürke homokkő obelisztk. Felül egy szomorúfüz, két oldalán az említett két betű. Nincs a héber nyelvű felirat, csak ez áll rajta magyarul: „*Itt nyugszik / Hirschl Ignácné / szül / Grünsberger Cecília / 1871-1906 / Nyugodj békében! A kő alján: Szeretetük jeléül állították / ...férje és gyer....*” (A kipontozott rész letört, hiányzik.) (12-13. kép)

További adalékok a zsidók pákai történetéhez

A 19. század második felében felerősödött zsidóellenesség a tiszaezlári vérvádban csúcspontot ért el, tett szert országos, illetve nemzetközi ismertségre. Hasonló indítással – zsidóellenes élel – született ballada Pákán is fennmaradt: egy gyilkosságról, ami – mint azt a bevezetőben is említettem – már megjelent nyomtatásban. Szövegét Gönczi Ferenc gyűjtésében, dallamát – később – Horváth Károly gyűjtésében találtuk meg. A szöveget a mai helyesírásnak megfelelően közöljük.

Ezernyolcszázkilencvenben mi történt?
Kint Csokmában Bedök Vincét megölték;
Brandli Samu hátrafogta a kezét,
Rávás Józsi beütötte a fejét.

Rávás Józsi kékre föstött ládája,
Abban van a véres tagló bezárva;
Hermin lányom adjátok ki, ha lehet,
Három csendőrt kötözi a kezemet.

Szegény Vincét a trágyába elásták,
Onnan pedig a patakba hurcolták;
Követ kött[ött]ek derekára kötéllel,
Süllyesztették a Kerkába kötéllel.

De a Kerka nem volt neki barátja,
Ki is dobta, nemsokára [a] partjára;
Arra menő nép ottan meg találta,

²⁰ Dávid Árpád közlése, 2015.

És azonnal hírt adtak be Pákára.

Azután meg megmondták a lelkésznek,
A harangot húzassa meg szegénynek.
Húzzátok meg azt a négyes harangot,
Most temetünk, egy gyönyörű galambot!

A Naca leveles nyoszolyája,
Bedők Vince nem borul többet rája;
Nem ad neki zöld szalagot kötőnek,
Kinn fekszik a pákai temetőbe.

Bedők Vincét viszik a temetőbe,
Rávás Józsit kísérik a börtönbe.
Hej, lendvai börtönajtó repedj meg,
Rávás Józsi, soha se szabadulj meg!

Brandli Samu haza jött a börtönből,
Ráváséknál a kis Netti, de örül;
Vízzel gyúrja azt a híres pogácsát,
Mivel szegény Brandli Samut kínálták.²¹

A ballada két szereplőjéről vannak adataink. Brandl Salamon 1864 után vett birtokokat Pákán. Később Csömödérben volt kocsmáros. Bedők Vince haláláról az alábbiakat tudjuk a pákai plébánia halottak anyakönyvének bejegyzéséből: „*Bedők Vince 1890. Hó és nap nem tudatik. Bedők Pál fia, 22 éves. Halál oka: víz alá süllyesztve találtatott meg. Pákai temetőben március 30-án [temette] Albert Miklós plébános. Megjegyzés: Orvosrendőrileg megvizsgáltatott és ez gyilkosságot állapított meg.*”²²

Az anyakönyvi adatokon kívül igazán kevés dokumentum maradt fenn a pákai zsidókról. A kevés közül egy adásvételi szerződésben, 1905-ben Hirschl Henrik és Hirschl Ignác adott el földet Dancs Gábornak.

Az I. világháború elvesztése újra felkorbácsolta az indulatokat és az ellenszenvet: őket vádolták a háború elvesztéséért: „*A világháború 1918. okt. végén beveződött sajnos reánk nézve csufosan. Ádáz elleneink amerikai segítséggel legyőztek bennünket. De miért? Mert a zsidó szabadkőművesek, agitátorok le tetették katonáinkkal a fegyvert, fellázították őket és idegen országokban hagyták velük milliárdokat érő nemzeti vagyonunkat. [...] Az országban mindenütt tombolt a*

vad düh! Ezen a vidéken Letenyén kezdődött a rablás, aztán jött Rátka, Vöröcsök Felsőszemenye, ahol a plébánost is megrabolták és borát itták saját hívei. [...] Nov. 5-én Pákára ért a vad horda és a zsidók kirablása után talán még a plébániát és a postát is kirabolták volna, ha másnap reggel Zalaegerszegről katonaság nem jött volna.”²³

Az alábbiakban betűrendbe szedve közöljük a fellelt adatok alapján ismert személyek neveit és adatait: (Az anyakönyvi adatokat a pákai körjegyzőség és a rk. plébánia anyakönyveiből, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára mikrofilmtárában található zalaegerszegi izraelita anyakönyvi kerület anyakönyveiből vettük. Jelzet: MNL ZML XXXIII. 1b.31-32 doboz. A születéseknél szereplő Szécsisziget helységnév nagy valószínűséggel Csokmát, a csokmai csárdát jelenti! Ma Páka, Táncsics u. 2. Pusztacsukma ugyancsak ezzel azonos.)

Balázs Mór – Kohn Gizella

(?)

1874 Nova, 1877.
? - ? ? - ?

Kereskedő,
Páka

Erzsébet

Páka, 1908. június 26.
Budapest, 1987. április 17.

(**Balázs Mór**, korábban **Breiner** Lipót a további anyakönyvi adatok alapján szinte biztosan egy és ugyanaz a személy! 1908-ban magyarosították nevüket. *Lásd még Breiner Lipót!*)

Bartos Béla>Lásd Dreissinger Antal

Bartos Magdolna>Lásd Dreissinger Antal

Blasich Frigyes rk. – Schlesinger Blanka

(Páka, 1918. május 7.)

1893. 12. 25. 1897. 05. 10.
Uradalmi könyvelő, Pördefölde, Kámaháza pusztá
Páka
1919-ben magántisztviselő
? - ? ? - ?

²¹ GÖNCZI 1948, 284., HORVÁTH 1981, 108.

²² Páka meghaltak anyakönyve 1890. 60. szám.

²³ Pákai rk. plébánia Historia Domus, 150-151. Az erre az időszakra vonatkozó lapokat az 1945 utáni időben kivágták, és egy korábbi pénztárkönyvbe rejtették. 2012 januárjában kerültek elő.

(Blasich Alajos – Willien Jenny) (Schlesinger Dávid –
Bürgner Szidónia)

Jenő

Páka, 1919. dec. 13. Római katolikus
? - ?

Az apa, fia születésekor is uradalmi könyvelőként szerepel.

Blau Móricz – Brückner Berta

(?)

Zalalövő, ? Zalalövő, ?
Kereskedő, ? - ?
Páka
? - ?

Hedvig

Páka, 1886. május 31.²⁴
? - ?

Blumenshein Herman – Tausz Lotti

(?)

Magyarszerdahely, Vöröcsök,
? - ? ? - ?
Kocsmáros, Páka

Berta

1892. március 24.
? - ?

Brandl Dávid – Hoffmann Betti (Lotti)
(Zalatárnok, 1886.)

Pusztacsukma, 1857. Zalatárnok, 1861.
Mészáros, fia születésekor
kocsmáros
Brandl József Kereskedő Hoffmann Jakab kereskedő
Waltersdorfer Katalin Wettendorfer Mária
pákai lakosok tárnoki lakosok

A Pusztacsukma település – a többi adatot figyelembe véve – szinte biztosan Csokma-pusztával azonos, ami ekkor Szécsiszigethez tartozott, ma Páka településrésze.

Mór – Goldgruber Janka
(?)

Döme föld,
1887. szeptember 27.
Koma: Hoffman Jakab kereskedő,

Tárnok

? - ?

Az apa ekkor kocsmárosként szerepel.
(1944-ben Zalaegerszegen a Tüttösy u. 4-ben laktak.)²⁵

Samu

Döme föld, 1888. december 20.
Körülmetelő (mohél): Schacherls Mózes
? - ?

Irén – Brandl Izidor

(Zalaegerszeg, 1931.)

borkereskedő
Kissziget, 1895. Zalatárnok, 1881.
? - ? ? - ?

Brandl Ignác – Hirschl Etelka

(Páka, 1897. június 15.)

Páka, 1871. január 3. Páka, 1879. december 1.
† Budapest, ? - ?
1963. április 1.
Vegyeskereskedő, Páka
Brandl József kereskedő,
Páka –Waltersdorf (Hirschl Henrik kereskedő,
Katalin Páka - néhai Müller Johanna,
írják Janka-ként is)
Tanúik: Moses Henrich szobafestő, Páka (56), Pleiner
Mór kereskedelmi utazó, Nagykanizsa (31).

Margit

Páka, 1898. április 13.
Kaposvár, 1971. február 20.

Erzsébet

Páka, 1908. augusztus 17.
? - ?

Névtelen

Páka, 1904. február 8.
Páka, 1904. február 8. Élt 4 órát.
(A zsidó szokás szerint a névadás, fiúknál a körülmetélés csak a nyolcadik napon történhetett meg.)

József

Páka, 1905. július 12.
Budapest, 1984. március 8.

²⁴ MNL ZML XXXIII. 1b. 31-32 doboz.²⁵ KAPILLER – PAKSY 2014, 282.

Elemér

Páka, 1908. szeptember 8.
? - ?

Lajos

Páka, 1911. május 29.
Budapest, 1998. június 29.

[Aláíráskor legtöbbször Brändl-ként írták alá]

Brändl József – Waltersdorfer Katalin
(Páka ?)

Csáktornya, 1808. Kányavár, 1817.
Korcsmáros, Páka ? - ?
? - ?

Ignác

Páka, 1871. január 3.
? - ?

Az apa ekkor kereskedőként szerepel.²⁶

Etelka

(Páka ?)
Páka, 1871. november 28.
? - ?

Moses Jakab

Rohonc,
1871.01.01.
Szobafestő, Páka
(Moses Henrik-
Königstein Emilia)
Szobafestő, Páka

Mór

Páka, 1873. június 15.
? - ?

Mária

Páka, 1877. szeptember 22.
? - ?

Regina

Páka, 1879. október 15.
? - ?

Rozália

Páka, 1882. december 5.
? - ?

Brandl József Ifj – ???????

(?)
? - ? ? - ?

Imre

Páka, 1899. december 14.
1916. október 30.

István (Balázs István)

Páka, 1902. április 14.
Budapest, 1976. január 12.

Operettszínész: 1922-ben végezte el az Országos Színészegyesület iskoláját. 1924-ig vidéken játszott, operett szerepekben. Csehszlovákiában 1924-29., Erdélyben 1929-34 között szerepelt. 1935-ben Budapestre szerződött, és főleg operettekben lépett fel. 1945-1966-ig, nyugdíjba vonulásáig, a Fővárosi Operett Színház tagja volt. Élete utolsó éveiben rádiós színészként, szinkronszínészként, film-epizodistaként dolgozott.²⁷

Brandl Salamon (Telekkönyvi összeírás 1864.)²⁸**Bradl Samu**-né említik 1917-ben.²⁹

(Brändli Samu szerepel egy balladában, amelyben Bedők Vince megölését mesélik el.)³⁰
Továbbá rajta volt a neve a temető egyik sírkövén, a könyvön a visszaemlékezés szerint, de további adataink nincsenek róla.

Breier Ferdinánd – Hirschl Pepi

? - ? ? - ?
Kereskedő, Páka
? - ? ? - ?

Gyula (25) – Mondschein Gizelle (21)
(Páka, 1894. június 26.)

Páka, 1869. k. Karácsonyfa
Kereskedő, Mondschein Lipót házaló –
Páka Mitzki Lujza, Páka
Rabbi: Engelman Izrael
Tanúk: Preisz József, Moses Henrik
biztosítási ügynök, Páka (1902)
Bejelentő Mondschein Lipót halálakor (1911)
Breier Gyula 43 éves pákai születésű csalással
vádolt.³¹

²⁶ MNL ZML XXXIII. 1b. 31-32 doboz.

²⁷ GYIMESI 1994, 19.

²⁸ MNL ZML Telekkönyvi összeírások 1864. Páka

²⁹ MNL ZML Páka körjegyzőség iratai 402/1917.

³⁰ GÖNCZI 1948, 284., HORVÁTH 1981, 108.

³¹ MNL ZML Páka körjegyzőség iratai 545/1915.

- Sándor**
Páka, 1872?
Páka, 1873. 1 éves
- Breyer Nándor – Hirschl Natasa**
(? - ?)
? - ? ? - ?
? - ? ? - ?
- Szidonia – Breuer [Bauer?] Mihály**
(Páka, 1896. január 5.)
Szécsisziget, (1868. okt. 9.)
1876. február 4.
Lakhely: Páka Kereskedő, Kaposvár
? - ? (Bauer Zsigmond –
Grünfeld -? -)
? - ?
- Breiner Adolf – Kohn Teréz**
(? - ?)
Kereskedő, Páka (1897) ? - ?
? - ? ? - ?
- Katalin – Bruckner Hermán**
(Páka, 1897. szeptember 1.)
Simonyi, Nagy Asszonyfa,
1876. szept. 26. 1871. április 16.
? - ? ? - ?
Pincér, Simonyi
? - ?
(Bruckner Károly-
Breiner Mária)
Korcsmáros,
Simonyi
- Breiner Lipót – Kohn Gizella**
(?)
(Simonyi, 1874.) Nova, 1877.
Vegyeskereskedő, ? - ?
Páka (1899)
Páka ? (1910-ben
még említik.)
[Vezetéknevüket Balázásra változtatták 1908-ban]
? - ?
- Dreiszinger Salamon – Tridenthal Rozália**
(?)
? - ? (? , 1825.)
- ? - ? Páka, 1910. április 5.
1878-ban Szécsisziget (Tridenthal Lipót, ismeretlen)
- Antal (27) – Hirschl Johanna [Janka] (18)**
(Páka, 1878. május 21.)
Szécsisziget, 1851. Csömödér, 1860.
Kereskedő, Hirschl Samu kereskedő,
Szécsisziget Páka – Mondenschein
†Páka, 1920. június 14. Fáni
Korcsmáros
(róföskereskedő, 1915)
- Izidor**
Páka, 1884. november 1. (Az apát
Ignácként írták.)
Mohél: Schacherls Mózes
Koma: Moses Salamon.
? - ?
Megjegyzés: Családnév Bartosra változtatva 1910-
ben.
- Miksa**
Páka, 1886. augusztus 12.
Koma: Günsberger Tivadar
kereskedő, Páka
? - ?
Megjegyzés: Családnév Bartosra változtatva 1910-
ben.
- Jenő**
Páka, 1889. július 9.
Mohél: Reichenfeld Máttyás
Koma: Hirschl Miksa kereskedő, Páka
? - ?
Megjegyzés: Családnév Bartosra változtatva 1910-
ben.
- Fáni**
Páka, 1891. május 17.
? - ?
- Béla – Brandl Mária**
(?)
?, 1875. ?, 1889.
Auschwitz, Auschwitz,
1944. július 8. 1944. július 8.
Kereskedő, (Brandl Dávid-
Páka Hoffman Sarolta)

Magdolna – **Szalavits József**
(Bartos Magdolna)
 (Páka, 1956. 02. 01.)

Páka, 1921. május 26.
 Túlélte a deportálást,
 visszatért a faluba,
 1946. október 18-án
 Pákán élt.
 1956-ban férjhez ment,
 Budapestre költöztek

Malvin – **Blau Henrik**
 (Páka, 1902. november 2.)

Kerka Szent Miklós, Petesháza,
 1880. aug. 6. 1875.02.04.
 Fűszerkereskedő,
 Tormafölde
 (Blau Sándor –
 Weisz Johanna)

Fáni – **Blau Miksa**

(Páka, 1913. március 22.)
 ? - ? 1877. március 7.
 ? - ? Korcsmáros, Alsólendva
 (Blau Sándor-Weisz Háni
 [Johanna])

Gizella – **[Kóhn] Kovács Lajos**
 (Páka, 1925. május 10.)

Páka, Zalaegerszeg, ?
 1896. december 28. 1897. április 26.
 Kereskedő,
 Zalaegerszeg
 (Kovács Jakab – Pol-
 lák Katalin)
 [1921-25 közt magya-
 rosítottak]

Fischer Béla – **Breier Regina**
 (?)

(Simonyi, 1876. jún 8.) (Szécsisziget, 1876. febr. 4.)
 önálló korcsmáros és magánzó (1896)
 szatócs, Buca
 (Fischer Dániel-Kohn (Breyer Ferdinánd kereske-
 Julianna) dő, Páka-Hirschl Jozefa)
 Magánzó, Vörcsök→Simonyi

[Breier] **Nándor**

Páka, 1896. június 23. – Páka, 1896. július 26.
 [Apja ismeretlen]

Grünsberger Tivadar (24) – Hirschl Szidonia (18)
 (Páka, 1880. október 5.)

Csurgó, 1857. Páka, 1862.
 Kereskedő, Páka
 Günsberger Benedek Hirschl Sámuel kereskedő,
 kereskedő, Csurgó Páka és Mandschein
 Thaisz Teréz Fáni (másutt Franciska)
 Tanúk: Hoffmann Izrael, Lövenstein Albert

(Grünsberger Tivadar tanú Bauer Mihály és Breyer
 Szidonia esküvőjén, Páka, 1896. január 5.)

Gyula

Páka, 1881. október 17.
 Koma: Hirschl Samu
 Megjegyzés: Elsőszülött
 ? - ?

Fáni

Páka, 1883. június 13.
 ? - ?

Hermina

Páka, 1888. augusztus 1.
 ? - ?

Hermina, Ilona

Páka, 1889. június 16.
 ? - ?

Gizella

Páka, 1894. március 7.
 ? - ?

Imre

Páka, 1895. augusztus 21.
 Mohél: Spitzer Mór
 Koma: Hirschl Ignác kereskedő, Páka
 ? - ?

Hirschl Henrik – **Hahn Emilia**
(?)
?, 1836. ? - ?
† Páka, Páka? – 1901-ben már
1908. november 3. néhaiként említik
[Szerepel a pákai Római
katolikus plébánia halottak
anyakönyvében is.
Kikeresztelkedett?]
Vegyeskereskedő,
földbirtokos, Páka

Szidónia (28)
?, 1873.
Páka 1901. december 4.
Halál oka: hasi hagymáz

Etelka – **Brandl Ignác**
(Páka, 1897. június 15.)
Páka, 1879. december 1. ? - ?
? - ? ? - ?

Gizella
Páka, 1902. május 31.
? - ?

Olga
Páka, 1903. július 30.
? - ?

Hirschl Henrik – Müller Janka [Johanna, Fáni]
(?)
Szalonak, 1836. Légrad, 1848.
† Páka, Páka, 1890. február 24. 42 éves
1908. november 3.³²
Halál oka: tüdőlob
(tüdőgyulladás)

Katalin
Páka, 1871.
Páka, 1927. február 18. (56)
Halál oka: agyvérzés

József, Gyula – **Schlesinger Hedvig**
(?)
Páka, 1875. október 2. Iván, 1882.03.22.

Páka, 1923. február 9. ? - ?
kereskedő (Schlesinger Dávid-
Bürgner Szidónia)
Halál oka: tüdőgyulladás
Eltemetve a pákai zsidó
temetőben, síremléke
még megvan.
1911-ben ő van megbízva a
bélyegárusítással.³³
1914-ben elárverezik.³⁴

Sándor
Páka, 1902. július 1.
Páka, 1902. július 23.

Gizella – **Graf József** fakereskedő
(közös öngyilkosság)
Páka, 1883. Sárbogárd, 1879.
Páka, 1900. október 6. Páka, 1900. október 6.
du. 4 óra du. 4 óra
gyilkosság, öngyilkosság,
főbe lövés főbe lövés
(Graf Ignác gabonake-
reskedő-Engel Janka)

Valószínűleg sokak előtt ismerős a zalabaksai Kósa Anna balladája. A fiatalokat vagyoni okokból eltiltot-
ták egymástól, ezért ők a halált választották. Szinte
ugyanaz lehetett az oka Hirschl Gizella (Páka, 1883.)
és Graf József (Sárbogárd, 1879.) öngyilkosságának,
egyben a többi azonosság is szembetűnő. 1900. októ-
ber 6-án du. 4 órakor Graf József főbe lőtte a lányt,
majd magát is. A hivatalos megállapítás szerint a halál
oka a lánynál: gyilkosság, főbe lövés; a fiúnál: öngyil-
kosság, főbe lövés.³⁵ A falu emlékezete megőrizte az
esetet, mert az 1940-es évek második felében még az
öregek meséltek róla a faluban.³⁶ (14. kép a-b)

Ignác – **Grünnsberger Cecilia**
(?)
Páka. 1876. október 31.* Csurgó, 1871.
Kereskedő, Páka Páka, 1906. március 9.
Auschwitz, 1944. Grünnsberger Dávid
augusztus 15. kereskedő, Csurgó –
Hirschl Henrik – Kaufer Rozália
Müller Johanna Halál oka: Hasi hagymáz
Koma: Dreiszinger Antal

³² Pákai római katolikus plébánia meghaltak anyakönyve.

³³ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 554/1911.

³⁴ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 1519/1914.

³⁵ Pákai körjegyzőség halottak anyakönyve 1900.

³⁶ Dávid Árpád közlése, 2015.

(hastífusz)

Eltemetve a pákai zsidótemetőben, síremléke még megvan.

*A körjegyzőség által kiállított bizonyítvány szerint viszont 1866-ban született.

1915. november 2-án a pákai körjegyzőségen kiállított „községi bizonyítvány” szerint: „*Hirschl Ignác Páka, 1866. 3 kiskorú gyereke van kik között a legidősebb lánya 20 éves. Fia Hirschl Dezső hadbavonult.*”³⁷ Hirschl Ignác hagyatéki eljárása 1947-ben indult meg. Ezt a pákai körjegyzőség dr. Telman Sándor zalaegerszegi közjegyzőnek, valamint a Zala vármegyei Árvaszéknek és a földhivatalnak küldött leveleiből tudjuk.

„*Jelentem, hogy tárgyban nevezett ingatlanát 1944. évben, mint zsidó ingatlant pákai földgénylőknek kiosztották. Ezeket a juttatásokat a felszabadulás után, a földreform során a községi földgénylő Bizottság és a vármegyei Tanács is jóváhagyta, a juttatottak igényjogosultságát elismerte és őket a kapott ingatlan birtokában meghagyta. Hirschl Ignác a deportálásból nem tért vissza, holtta nyilvánították és most megindult a kérdéses ingatlanokra az örökösödési eljárás. Ennek során, mint örökösök jelentkeztek tárgyban nevezett unokái: Szendefi Elemér és Kovács Zsuzsanna Báron Mártonné /Szombathely, Széll Kálmán u. 6./ – Nevezettek az ingatlanokat most visszakövetelik a juttatottaktól. Tudomásom szerint ezen ingatlanok juttatására vonatkozó iratok a Földhivatalnál vannak. – Kívánatos lenne – későbbi bonyodalmak elkerülése céljából – hogy a Földhivatal tájékoztassa az örökösödési ügyben eljáró dr. Telman Sándor zalaegerszegi közjegyzőt az ügy állásáról. A hagyatéki eljárás Kjö. 313/1947. szám alatt van folyamatban.*

Páka, 1947. június 18. Bugovits Vilmos jegyző.”³⁸

Az örökösök azonban fellebbeztek: „*Hirschl Ignác jelentkező örököseit pedig az ingatlan visszajuttatása iránt előterjesztett kérelmükkel elutasította. Az ügy felkerült az országos Tanácshoz, ahonnan újabb eljárás lefolytatás végett az összes iratokat visszaküldték a vármegyei Földhivatalhoz. Ezek az iratok jelenleg is ott vannak, ahol azok megtekinthetők. – Kérem a hagyaték tárgyalásánál a fentiek szíves figyelembe vételét.*

Páka, 1947. jún. 18. Bugovits Vilmos jegyző.”³⁹

Irma

Páka, 1893. augusztus 18.
? - ?

Dezső

–

Brandl Rozália

[Róza, 1947.]

(?)

Páka, 1895. április 16.
Mohél: Spitzer Mór

?, 1889? vagy 1893?

Brandl Albert-
Kluger Vilma

Auschwitz,
1944. július 8.

Auschwitz,
1944. július 8.

Földműves

Halál oka: kivégzés

Halál oka: kivégzés
gázzal

gázzal.

1915-ben hadbavonult. 1943. február 9-én Csömödérben a fűrészüzemben, munkahelyén letartóztatták kommunista szervezkedés miatt.

Klára

Páka, 1922. december 29.
? - ?

Gizella

–

Szendefi Aurél [Lásd ott]

(Páka, 1926. július 19.)

Páka,

Nagykanizsa,

1897. április 7.

1897. február. 13.

Páka, 1933.

Kereskedősegéd, Páka

szeptember 13.

Halál oka:

Szendefi/:Pollák:/ Alfréd-

hastífusz

Goldsetin Matild

Házassági tanúik: Kovács Ernő, Páka és Bartos Béla,
Páka.

Samu

Páka, 1899. november 8. [Az apa kereskedőként szerepel.]
? - ?

Béla

Páka, 1906. január 3.

Páka, 1906. június 15. 5 hónapos.

Halál oka: Heveny bélhurut

[Az apa földbirtokosként szerepel.]

³⁷ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 319/1916.

³⁸ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 787/1947. Vármegyei Földhivatalnak

³⁹ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 787/1947. Dr. Telman Sándor közjegyzőnek

Ignác – Brandl Mária

(Páka, 1901. szeptember 9.)

Páka, 1877. október 31. Szécsisziget,
1877. szeptember 22.Vegyeskereskedő, Páka Néhai Brandl József
kocsmáros, PákaHirschl Henrik – Waltersdor Katalin,
Müller Johanna SzécsiszigetTanúik: Breier Gyula, biztosítási ügynök Páka (33),
Brandl János kocsmáros, Szécsisziget (38)**Gizella**

Páka, 1902. május 31.

? - ?

Olga

Páka, 1903. július 30.

? - ?

Két Hirschl Ignácról van adatunk, akik azonos szülőktől – az anyakönyvek szerint – egy év eltéréssel születtek, és minden adatuk továbbra is dokumentált, így el kell fogadnunk, hogy testvérek voltak, még ha az azonos név adása furcsának is tűnik. Erről a Hirschl Ignácról tudjuk, hogy 1917 augusztusában már letenyei lakos, és ott volt kereskedő.⁴⁰ További sorsáról nincsenek adataink.

Jetta

Páka, 1879. december 6.

? - ?

Fanny Franciska

Páka, 1881. október 23.

Páka, 1940. január 30.

Halál oka: Elmebajosok beizulása

Tudomásunk szerint Ő volt az utolsó, akit a pákai zsidó temetőbe temettek.

Gizella

Páka, 1884. március 25.

? - ?

Zsigmond

Páka, 1886. május 26.

Móher: Schacherls Mózes

Koma: Mósenscher Henrik kereskedő, Szécsisziget.

Franciska – [Kohn] Kovács Ernő

(Páka, 1921. szeptember 28.)

(Fáni) ?, 1892. február 22.

Páka, 1891. Buchenwald, 1945.

december 31. február 22.

Auschwitz, 1944. önálló divatárú ker. Zalaegerszeg
Kóhn Jakab – Pollák Katalin
[1911-ben magyarosítottak]Házassági tanúik: Dr. Gábor Ernő Zalaegerszeg,
Hirschl Gyula Páka (15. kép)**Kovács Zsuzsanna – Báron (Gál) Márton**

(Szombathely, 1946. december)

Zalaegerszeg, 1922.

Budapest, 2014.

„Fiatal korában, iskolai után amíg a zsidótörvények lehetővé tették, a szülei divatáru nagykereskedésében dolgozott. 1944-ben a Zalaegerszeg téglagyári gettóból deportálták Auschwitzba. Ott betegsége miatt egy elgázosítási szelekciós csoportba került, amiből egy cseh orvosnő kimentette, így augusztusban, részben gyalogmenetben, továbbviszik a Bergen Belsen-i koncentrációs táborba, onnan november 4-én a duderstadi koncentrációs táborba került, ahol egy lőszergyárban dolgozott, majd annak felszabadulása előtt, 1945. április végén gyalog viszik Thereisenstadtba, ahol 1945. május 9-én a szovjet csapatok felszabadítják. Édesapja vélt életben maradása miatt júniusban egyedül, Prágán keresztül viszontagságosan hazatér. Útközben cseh lakosok segítik, felruhazzák, de a kapt holmikat tartalmazó bőröndjét a prágai állomáson egy orosz katona ellopja, így egy szál ruhában hazatért Zalaegerszegre édesapját keresve. Deportálásból hazatért két nagynénje, az újpesti Schäffer Erzsébet és a zalaegerszegi Weiss-Bihari Mártonné, valamint unokaöccse [a pákai] Szendefi Elemér, [és az ő édesapja: Szendefi Aurél]. Kovács Zsuzsa rokonai közül más nem maradt életben, lakását Zalaegerszegen nem kapta vissza. Ezért Szombathelyre költözik egy ismerőshöz, ahol 1946 decemberében férjhez megy Báron (1966-tól Gál) Mártonhoz (1914–1980), aki Zalakoppányban született és a Zala megyei Pacsán élt. Ő 1941-től volt munkaszolgálatos, majd onnan deportálták Mauthausenbe, ahol a flekktífuszról kigyógyulva

⁴⁰ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai. Körjegyzőség 1679/1917. Elő szám: 1443.

hazatér, de szüleit, Báron Rezsőt és Ungár Arankát a zalaegerszegi téglagyárból történő deportálásukat követően megölik Auschwitzban.

1947-ben Kovács Zsuzsanna Hirschl Ignác egyetlen itthon élő örököse. Ekkor, ő már Báron Mártonnéként Szombathelyen élt. Szombathelyen egzisztenciát teremtenek, borkereskedést nyitnak, Báron Márton a visszakapott szőlőin borászkodik, törvényszéki borszakértő lesz. 1949-ben azonban vagyonát államosítják, így újra nincstelenek lesznek. Két gyermekük születik: Gál Katalin (1948) közgazdász és Gál Péter (1952) közgazdász, egyetemi professzor, nemzetközi pénzügyi szakértő. Az államosítás után Báron (Gál) Márton, mint osztályellenség nem kap munkát Szombathelyen, így egy ideig Budapestre jár dolgozni, ingázik. 1970-ig Szombathelyen élnek, akkor Budapestre költözik a család.⁴¹ (16. kép)

Hirschl Miksa

Szalónak, 1843.

Kereskedő, Páka

Páka, 1894. március 3. 51 éves, nőtlen. Halál oka: tüdőlob (tüdőgyulladás).

Ő vette meg 1864-ben Tóth József körjegyző házát, ma Kossuth u. 59., valamint Klein Jakab fogadóját, ma Kossuth u. 66.

Hirschl Sámuel – **Mandschein Franciska**
(?)

Szalónak, 1834 –

? - ?

Páka, 1896. június 21.

Hirschl Salamon – Holczer

Julianna

Kereskedő, Szalónak

Hoffman Izrael – **Thausz Berta**
(?)

Tárnok, - ?

Vörcsök, - ?

? - ?

? - ?

Samu

Páka, 1875. október 9.

? - ?

Szelina – **Hoffmann Gyula**
(Páka, 1899. október 12.)

Páka, 1878. május 25. Kőrös, 1872.

? - ?

október 18.

kereskedő, Kőrös

Hoffmann Ignác-

Goldschmidt Amália

könyvelő, Kőrös

Gizella

Páka, 1881. október 25.

? - ?

Malvin – **Fabó Lajos**

(Páka, 1907. június 14.)

Páka, 1883. április 27. ? , 1883. március 23.

? - ?

Borbély, Páka

Fabó János – Kele-

men Judit

Hoffman Izraelről csak a házassági és születési anyakönyvekben találunk adatot, és még említik 1917-ben.

Hoffmann Miksa – **Stern Regina**

(?)

?, 1886.

?, 1886.

szatócssegéd, Páka

? - ?

Margit

Páka, 1913. március 7.

? - ?

Ilaress Náthán

Páka, 1875. szeptember 29.

? - ?

Ilaress Mór és Königslein Emillia fia.

Klein Jakab

Ő volt korábban a tulajdonosa a Hirschl Miksa által megvett háznak. Semmi mást nem tudunk róla.

Másánssky Farkas

Páka, 1866.

Napszámos

Páka, 1884. július 6. 18 éves. Elhunyt szúrás következtében, Dobriban temették el.

Mondschein Lipót – **Mitzky Luiza**

Zalaegerszeg, 1831.

? - ?

Páka, 1911. február 16.

⁴¹ KAPILLER – PAKSY 2014, 312–314.

Ignác

Páka, 1879. december 6.
 Koma: Hirschl Samu
 Páka, 1880. március 21. 4 hónapos.
 Halál oka: görcsök.

Mondschein Lipót – **Mayer Ilona**
 (?) (Másutt:Karolin, Lina)
 Zalaegerszeg, 1831. Zalaegerszeg, 1855.
 Páka, 1911. február 16. (80) Páka, 1908. február 22.
 magánzó, házaló Mayer Simon-Rosenberg
 Lotti

Eltemetve a pákai zsidó temetőben, síremléke még megvan. Vörös mészkő síremlékét Vogl Jenő neves pécsi kőfaragó készítette.

Sarolta

Páka, 1890. szeptember 26.
 Páka, 1890. november 7. 6 hetes.
 Halál oka: nehézkór.

Fáni

Páka, 1890. szeptember 26.
 Páka, 1890. november 15. 7 hetes.

Lotti

Páka, 1894. március 8.
 ? - ?

Hermína

Páka, 1894. március 8.
 Páka, 1894. november 29. 9 hónapos.
 Halál oka: köhögés.

Moses Henrik – **Königstein Emilia, Emma**
 (?)
 ?, 1841. ? - ?
 Szobafestő, ? - ?
 Páka (1896) ? - ?

Hanny

Páka, 1879. május 23.
 ? - ?

Fáni

Páka, 1883. január 4.
 ? - ?

Jakab – **Brandl Etelka**
 (Páka, 1896. december 29.)
 Rohonc, Páka,
 1871. január 1. 1871. november 28.
 korcsmáros Brandl József –
 Waltesdorfer Katalin
 ? - ? ? - ?

Lajos

Páka, 1897. december 27.
 ? - ?

József

Páka, 1899. – Páka, 1907. július 22.
 ? - ?

Ferenc

Páka, 1901. február 15.
 ? - ?

István

Páka, 1902. szeptember 12.
 Páka, 1903. február 5.

Endre

Páka, 1903. október 15.
 Budapest, 1978. május 11.
 Családnevét Molnárra változtatta
 1935-ben.

Anna

Rohonc, 1876.
 Páka, 1902. december 11.

Moses Gyula

? - ?
 Korcsmáros, Páka. Graf József és Hirschl Gizella öngyilkosságának bejelentője, 1900. október 6.

Moze Lipót – **Müller Betti**
 (?)
 Rohonc, 1829. Légrad, 1835.
 ? - ? ? - ?
 bórkereskedő

Tekla

Páka, 1876. május 12.

(Az anya nevét ekkor: N. Müllerként írták.)
? - ?

Náthán

Páka, 1879. április 6.
Koma: Hirschl Samu
? - ?

Hermina

Páka, 1881. március 5.
? - ?

Neumann Ignác

? - ?

? - ?

Tanú Stern Lajos és Schlesinger Hedvig esküvőjén,
Páka, 1929. július 1.
1937-39-ben boltot működtet a későbbi Tóth kocsmá-
ban, ma Kossuth u. 66.

Platschnek Ignác (33) – Walkrsdorfer Cecília (21)

(Kányavár, 1883. október 30.)

Nagyatád, 1850. Kányavár, 1862.

Tanító, Páka ? - ?

? - ?

Platschnek Samu Walkrsdorfer Ignác
szabó, kereskedő,
Günsberger Anna Jellschoff Netti Kányavár.
Nagyatád
Tanúk: Moses Lipót, Günsberger Tivadar pákai lakosok.

Jenő (23)

Kányavár, 1894. k.
Orosz harctér, 1917. december 31.
Halál oka ismeretlen.

Preisz József – Hoffman Adél

(Gutorföldre?)

Gasztony, (Vas m.) 1856.k. Gutorföldre, 1861.k.

Kereskedő, Páka

Gutorföldre ? - ?

Gutorföldre?

Ernő

Páka, 1887. május 24.
Páka, 1890. november 30. 4 éves.
Halál oka: vérhas.

Elza

Páka, 1889. május 20.
Páka, 1889. augusztus 22. 3 hónapos.

Jenő

Páka, 1891. december 12.
Mohél: Reichenfeld Mátyás
Koma: Palachek Ignác kereskedő, Kányavár.
? - ?

Mári

Páka, 1894. augusztus 2.
? - ?

Rozália

Gutorföldre, 1902. július 26.
Az apa savanyúvíz kereskedő, Gutorföldre.
Gutorföldre, 1931. január 12.

Rechnitzer László – Kohn Szidónia

(?)

?, 1870.

?, 1881.

szabó, Páka

? - ?

? - ?

Ilona

–

Rechnitzer Géza

(Páka, 1926. október 27.)

?, 1907. október 12.

?, 1901. július 29.

? - ?

kereskedősegéd
(Rechnitzer Zsigmond – Welfner Karolin)

Zoltán

Páka, 1909. június 7. (*Révész*-re magyarosított, 1947.)
? - ?

Imre – ? - ?

(?)

Páka, 1905?

? - ?

Brandl Ignác végrehajtat Rechnitzer László és felesége Kohn Szidónia ellen 1913-ban.

Rechnitzer Lászlónak három kiskorú gyermeke van 1915-ben, a legidősebb 10 éves. Említik még 1917-ben.⁴²

Feleségével együtt megjárta a haláltábor. Hazatért,

⁴² MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai 1913 és 1917.

aktívan politizált. Az MKP pákai szervezetének pénztárnoka volt. 1947-ben elhagyták a falut.

Récsei Ignác – **Récsei Borbála**
(?)
1877. 1883.
? - ? ? - ?
szatócs, Dömeffölde
Haláltábor* Haláltábor*

József
Dömeffölde, 1907. január 25. – Auswitz,
1944. július 9.
Állatkereskedő
Haláltábor*

*Halálukról csak közvetetten van tudomásunk. A falu emlékezetében maradtak fenn, és a világháborúk áldozatainak állított emlékművön is ezért szerepelnek. (17. kép)

Erzsébet – **Frankl Dezső**
(Páka, 1934. január 16.)
Dömeffölde, Felsőszemenye,
1913. október 22. 1899. július 9.
? - ? vegyeskereskedő
? - ?
(1939-ben katolizáltak.)⁴³

Récsei József – **Pollák Julianna**
(?)
Páka, 1824. Túrje, 1843.
tojáskereskedő Páka, 1892. július 22.
(Ekkor Pöcláknak írták.)
Eltemetve a pákai zsidó
temetőben, síremléke még
megvan.

? - ?

Borbála
Dömeffölde, 1872. január 31.
? - ?

Katalin
1876. november 28.
? - ?

Szelina
Dömeffölde, 1880. július 20.
? - ?

Cecília
Dömeffölde, 1883. november 17. (Az apa
héberül írta alá, és házalóként szerepel.)
? - ?

Récsei József – **Schulhoff Rozália, Száli**
(?)
Páka, 1842. Zala Lövő, 1861.
Páka, 1905. április 23.
házaló, ügynök,
(szabó, 1896.)

Jenő
Páka, 1894.
Páka, 1896. augusztus 13.
Mohél: Spitzer Mór

Az apát fia születésekor Ricserként írták.

Mária
Páka, 1896. június 7.
? - ?

Imre
Páka, 1900. szeptember 3.
Páka, 1901. március 10.

(Fia születésekor az apa héberül írta alá a nevét. Van egy Récsey József fazekas, akinek a gyereke az 1902/03-as tanévben a pákai rk. iskolába járt. Valószínűleg róla van szó, mert az ő gyerekei iskoláskorúak.) (18. kép)

Récsei Mór – **Fischer Karolin**
(?)
?, 1844. ? - ?
házaló, Dömeffölde
† Dömeffölde,
1914. december 3.
(Bejelentő: Récsei Ignác.
Az elhunyt vagy az apja,
vagy az apósa volt.)

⁴³ Muraszemenye plébánia jkv.

Récsei Pál – **Heisler Netti**
(?)

?, 1846.
? - ?
házaló, Dömefölde
Szülei ismeretlenek
Dömefölde,
1938. február 10.
(A haláleset bejelentője
Récsei Ignác volt.)

Récsei Salamon – **Waltersdorfer Borbála**
(Páka, ?)

Páka, ?
? - ?
Kányavár, ?
? - ?
Vegyeskereskedő, Páka

Helena

Dömeföld, 1876. március 19.
? - ?

Az apa nevét Ritscher-ként írták, az anya nevéként pedig csak Juli szerepel.

Schulhof Mórné született **Rachendorfer Winni** (Récsei József – Páka – anyósa)
Vasvár, 1826 – Páka, 1901. február 4.
Rachendorfer Jakab Szatócs, Vasvár – Sterner Rózsa

Schlossberger Simon – **Moses Kati**
(?)

? - ?
? - ?

Sándor

Páka, 1880. október 15.
Koma: Hirschl Sámuel

Schwarcz Mór – **Stein Matild**
(?)

Ortaháza, 1877.
? - ?
Csáktornya, 1881.
? - ?

Erzsébet

Dömeföld, 1903. július 19.
? - ?

Stern Lajos – **Schlesinger Hedvig**
(Páka, 1929. július 11.)

1878. augusztus 2.
Stern Mihály – Deutsh
Franciska
Kereskedő (1940-ben még
Pákán élt, ő jelentette be
Hirschl Franciska halálát.)
Haláltábor
(Hirsch Gyula özvegye)
Iván, 1882. 03. 22.
Kereskedő, Páka
Haláltábor

Fáni

Páka ? - ?
Haláltábor

(Halálukról nincs közelebbi adat, ezt is a falubeliek elmondásából tudjuk.)

Szendefi Aurél – **Hirschl Gizella**
(Páka, 1926. július 19.)

Pécs, 1897. február 13.
Nagykanizsa, 1947. június 4.
Városi kórház.
(vegyes) rőfös kereskedő
(Hirschl Ignác –
Grünnsberger Cecilia)

(Szendefi /: Pollák:/ Alfréd –
Goldstein Matild)

Elemér, Samu*

Páka, 1927. június 19.
Izrael, 1995 körül

*Megjegyzés: A gyermek utóneve nem „Elemér”, hanem „Elemér, Samu” /: fősz.[olga] bíró 2943/1933.:/

Deportálták Auschwitzba, majd Buchenwaldba, hazatért, de egy cionista csoporttal 1946-ban Cipruson keresztül Izraelbe ment, itthoni kapcsolatait megszakította, később diplomataként dolgozott, 1995 körül halt meg.⁴⁴

Háború utáni sorsáról nagyapja, Hirschl Ignác hagyatéki eljárásának irataiból értesülünk. Az eljárás 1947-ben indult meg. Ezt a pákai körjegyzőségnek a Zala vármegyei Árvaszéknek küldött leveléből tudjuk: „*Hirschl Ignác hagyatéki leltárát beterjesztem és jelentem, hogy az egyik örökös Szendefi Elemér Palesztinában van, közelebbi címe ismeretlen. Érdekeit*

⁴⁴ KAPILLER – PAKSY 2014, 312.

eddig atyja Szendefi Aurél volt pákai lakos képviselte, azonban ő folyó hó 4-én váratlanul elhunyt. – A hagyatéki eljárás tartamára Szendefi Elemér távollévő örökös részére Németh Ferenc pákai körgyám kirendelését javasolom a gondnoki tisztségre. – Páka, 1947. június 16. Bugovits Vilmos jegyző.”⁴⁵

Szendefi Aurél – **Schäffer Jolán (Paula?)**
(? – 1933 után)

Pécs, 1897. február 13. ? , 1906.k.
Nagykanizsa,
1947. június 4. Eltűnt a deportálás
Városi kórház alatt.⁴⁶
(vegyes) rőfös kereskedő
(Szendefi /: Pollák:/ Alfréd –
Goldstein Matild)
(Szendefi Aurél megjárta a haláltábor, hazatért. A háború után újrarendítette üzletét. A MKP tagja lett. 1947. február 18-án kizárták a pártból. Halála után üz-

letét nem vette át senki 1947. november 13-ig.)⁴⁷

Miklós

? - ?

? - ?

László

1940. december 8.

? - ? Eltűnt a deportálás alatt.

(19. kép, a-c)

(Ferecskó Istvánné elmondása szerint volt még egy Miklós nevű fiuk is, akiről nem találtunk adatot. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Lászlót az édesanyja itthon akarta hagyni Czupi Farkaséknál, de az utolsó pillanatban mégis magukkal vitték. Kaptunk tőle egy fotót is, amelyen a Szendefi család három tagja látható, továbbá három képet Lacikáról.)⁴⁸ (20. kép)

Források

MNL ZML

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. Pákai Római Katolikus iskola anyakönyvei
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. XV. 4. b. Parcellel protocoll.
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. Keszthely város régi levéltára 1182-1194.
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. Páka meghaltak anyakönyve.
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. VIII. 217. Pákai Római Katolikus iskola anyakönyvei.
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. XXXIII. 1b. Mikrofilm: 31-32 doboz. Zalaegerszegi izraelita anyakönyvi kerület anya-

könyvei, 1835-1895.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. Telekkönyvi összeírások 1864. Páka
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár. Páka körjegyzőség iratai.

MNL ZML Hlc

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár Helytörténeti Lexikon cédulaanyaga
Muraszemenye plébánia jegyzőkönyv.
Pákai római katolikus plébánia, Historia Domus.
Pákai római katolikus plébánia meghaltak anyakönyve.
Zalaegerszegi izraelita anyakönyvi kerület anyakönyvei, 1835–1895.

⁴⁵ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai 787/1947; 1245/1947.

⁴⁶ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai 1245/1947.

⁴⁷ MNL ZML Pákai körjegyzőség iratai 924/1947.

⁴⁸ Ferecskó Istvánné szül. Adanics Matild szóbeli közlése.

Irodalom

- FÉNYES 1851
Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I-II*. Pesten, 1851.
- GÖNCZI 1948
Gönczi Ferenc: *Göcsej népköltészete*. Zalaegerszeg, 1948.
- GÖNCZI 1914
Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914.
- GYIMESI 1994
Gyimesi Endre: *Zalai életrajzi kislexikon*. Zalaegerszeg, 1994.
- HORVÁTH 1981
Horváth Károly: Egy hernyéki parasztember dalkincse. *Zalai Gyűjtemény* 13. Zalaegerszeg, 1981.
- JANKÓ 1902
Jankó János: *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Budapest, 1902.
- KAPILLER – PAKSY 2014
Kapiller Imre – Paksy Zoltán: *A zalaegerszegi zsidóság története*. Zalaegerszeg, 2014.

Internetes források

- A zsidó temetkezési szokások és a gyász. Zsidó Temetők.
A zsidó temetkezési szokások és a gyász. Zsidó Temetők.
http://chevra.mapline.hu/data/b_parcella/Doc/szokasok.htm; Letöltve: 2015. 10. 29.
- Kocsis Antal: A topolyai zsidó temető
Kocsis Antal: A topolyai zsidó temető
<http://www.macse.hu/society/doc/kocsis-topolyai-zsido-temeto.pdf>; Letöltve: 2015. 10. 29.
- Pais H. Szilvia: Ahova illetlenség koszorút vinni. Séta a szombathelyi zsidó temetőbe.
Pais H. Szilvia: Ahova illetlenség koszorút vinni. Séta a szombathelyi zsidó temetőbe.

Jewish families in the village of Páka

The past of Páka is different from the small villages of similar size and population numbers in Zala County, since in the earlier times, in the 18-19th centuries the settlement had a significantly larger population, a country town character, and consequently it had greater influence in the micro region. In the 19th century, the Jewish community played an important role in the Hungarian economy transformation and modernization, and so in the life of Páka, as well.

The study introduces the local Jewish families based especially on the most authentic sources, the registers. The family history information is linked with the

history of the village, primarily through their role in trade and catering inserting it into the individual ages, so the picture can become complete that shows both the local Jewish community and the connecting points with the village's history.

The study shows the genealogy of the Jewish families in a separate part, it discusses the Jewish customs, traditions and written memories and attempts to explain them. It presents their fitting into the local community or even the conflicts between the Jewish and non-Jewish communities.

Translated by Veronika Nagy

1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

1. kép: Az egykori zsidó kocsmá és bolt, a későbbi Tóth kocsmá többszöri átépítés után (Fotó: Virág Attila); Fig. 1: Former Jewish pub and shop, later became Tóth's pub after several reconstructions (Photo: Attila Virág)

2. kép: Az egykori Hirschl kocsmá és Szendefi bolt (Fotó: Farkas László); Fig. 2: Former Hirschl pub and Szendefi shop (Photo: László Farkas)

3. kép: Az egykori Csokmai-csárda; Fig. 3: Former Csokmai's Inn (Photo: László Farkas)

4. kép: Bartos ház, a középső épület (Némethné Kiss Liviától); Fig. 4: House of Bartos (the building in the middle) (From Livia Kiss Némethné)

5. kép: Hirschl Dezső háza balról az utolsó (Fotó: Öveges Ede); Fig. 5: House of Dezső Hirschl (last on the left side) (Photo: Ede Öveges)

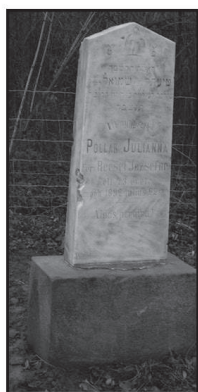
6. kép: Az egykori zsidó iskola (Lukács Lajostól); Fig. 6: Former Jewish school (From Lajos Lukács)

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

12. kép; Fig. 12.

13. kép; Fig. 13.

7. kép: Zsidó temető 2005-ben (Fotó: Bécs József); Fig. 7: Jewish Cemetery in 2005 (Photo: József Bécs)

8. kép: A felújítás emlékműve (Fotó: Bécs József); Fig. 8: The monument of the renovation (Photo: József Bécs)

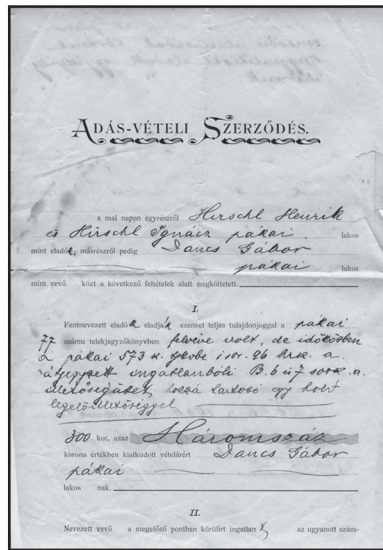
9. kép: Récei Józsefné síremléke (Fotó: Molnár László); Fig. 9: Gravestone of Récei Józsefné (Photo: László Molnár)

10. kép: Hirsch J. Gyula síremléke (Fotó: Molnár László); Fig. 10: Gravestone of Gyula J. Hirschl (Photo: László Molnár)

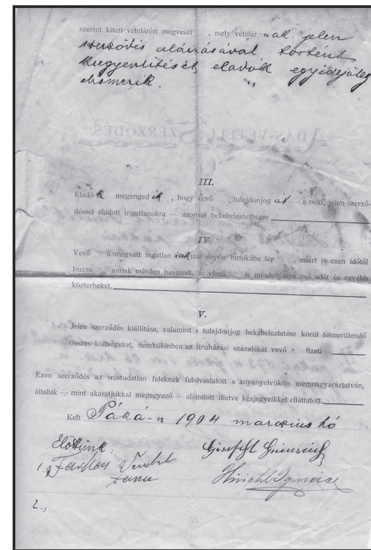
11. kép: Mondschein Lipót síremléke (Fotó: Molnár László); Fig. 11: Gravestone of Lipót Mondschein (Photo: László Molnár)

12. kép: Hirsch Ignáczné síremléke (Fotó: Molnár László); Fig. 12: Gravestone of Hirsch Ignáczné (Photo: László Molnár)

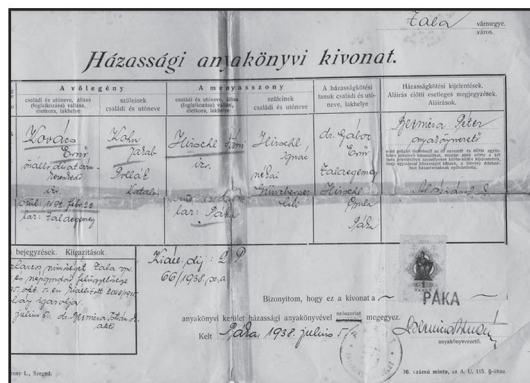
13. kép: Zsidótemető, 2015 (Fotó: Molnár László); Fig. 13: Jewish Cemetery in 2015 (Photo: László Molnár)

14. kép a; Fig. 14a

14. kép b; Fig. 14b

15. kép; Fig. 15.

16. kép; Fig. 16.

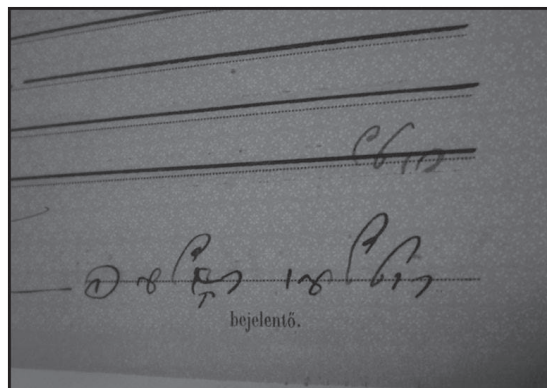
14. kép a-b: Adásvételi szerződés Hirschl Henrik, Hirschl Ignác és Dancs Gábor közt; Fig. 14 a-b: Contract of sale between Henrik Hirschl, Ignác Hirschl and Gábor Dancs

15. kép: Kovács Ernő és Hirschl Franciska házasságlevele; Fig. 15: Marriage certificate of Ernő Kovács and Franciska Hirschl

16. kép: Kovács Zsuzsanna és férje, Báron (Gál) Márton (KAPILLER – PAKSY 2014, 313.); Fig. 16: Zsuzsanna Kovács and her husband Márton (Gál) Báron

17. kép; Fig. 17.

18. kép; Fig. 18.

19. kép a; Fig. 19a

19. kép b; Fig. 19b

19. kép c; Fig. 19c

20. kép; Fig. 20.

17. kép: Világháborús emlékmű Döme földén (Fotó: Molnár László); Fig. 17: World War monument in Döme field (Photo: László Molnár)

18. kép: Récei József aláírása a meghaltak anyakönyvében; Fig. 18: Signature of József Récei in the necrology

19. kép a-c: Szendefi Lacika; Fig. 19 a-c: Lacika Szendefi

20. kép: Szendefiné (Schäffer Jolán), Szendefi László, Szendefi Aurél; Fig. 20: Mrs. Szendefi (Jolán Schäffer), László Szendefi, Aurél Szendefi

Iski Szilvia

Keszthelyi pitaval¹ annoGyilkosságok a Balaton-parti településen a 20. század elején – a korabeli sajtó tükrében²

Keszthely (1. kép) hétköznapjairól részletesen értesülhettek az olvasók a korabeli helyi lapokból. A századelő újságcikkei közt az igazi szenzációt a bűnesetek jelentették. A bűncselekmények mögött is kirajzolódik a Balaton-parti település képe úgy, ahogy a korszak emberei látták. Az 1901-ben a Laskay Tivadar által elkövetett gyilkosságok, valamint 10 évvel később Lénárd Ernő meggyilkolása már nemcsak a helyi, hanem az országos sajtóban is nagy feltűnést keltett.

A Keszthelyi Katolikus Főgymnasium 1897-1898. évről szóló értesítőjében leírás olvasható többek között arról, hogy kik azok, akik „szegény tanulókat élelmezéssel gyámolítottak”.³ Ebben a névsorban olvasható, hogy Lénárd Ernő királyi közjegyző és Laskay Tivadar fakereskedő vállalták, hogy „egy-egy tanulókat hetenkint 1 napon élelmeznek”.⁴ A 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben a Lénárd és a Laskay név ismerősen csengett Keszthelyen. A Lénárd család a jog, míg a Laskay család többek között a kereskedelem és az építészet területén jeleskedett.

„Megdöbentő eset tartja izgatottságban városunkat.”⁵ – A Laskay-ügy 1901-ben

1902. június 8. „Szép hazafias ünnep színhelye volt ma Keszthely. Gr. Festetics Györgynek a keszthelyi Georgicon lánglelkű megalapítójának szobrát leplezték le”⁶ – írta egy korabeli budapesti napilap, azonban az újság keszthelyi szenzációja elsősorban nem a szoboravatás, hanem Laskay Tivadar bűnügyi tárgyalása

volt, amelyről részletes tudósítást közölt a lap.

Laskay Tivadar közismert keszthelyi család tagja. Apja Laskay Ferenc, aki a Fő téri plébániatemplomhoz 1878–79-ben, mint „keszthelyi építőmester megépítette az új tornyot”,⁷ édesanyja Lichtenwallner Mária. Nagyszülei közül Laskay Antal kőművesmesterként, míg Lichtenwallner Ferenc ácsmesterként tevékenykedett. „A Lichtenwallner család az 1780-as években költözött Keszthelyre, jómódú és tekintélyes család volt, amelyik két generáción át tanácsosi pozíciókat is elfoglalt.”⁸ Laskay Tivadar testvérei közül Emil folytatta apjuk hivatását, építész lett, míg Ernő fűszerkereskedést vezetett a Kossuth Lajos utcában.

1900 decemberében egy szerencsés kimenetelű baleset történt a keszthelyi Andrassy téren (a mai Fő téren). Laskay Tivadar lovaskocsija egy fának ütközött. Az így megbokrosodott lovak „a felfordult kocsival a Szt.-Háromság-térről a Szommer-féle vendéglő előtt álló lámpának, majd a Neuwald szabó üzleténél levő egyik fának mentek neki, a hol sikerült a megvadult lovakat elfogni és megfékezni.”⁹ Laskay kocsisai nem sérültek meg.

Laskay Tivadar életében nem ez volt az egyetlen szerencsétlenség. 1899. december 9-én gümőkórban elhunyt felesége, Kossa Katalin.¹⁰ Házasságukból 3 gyermek született, Ferenc, János és Margit, valamint együtt nevelték a feleség első házasságából született fiát, Marton Lászlót. Az asszony temetésére december 11-én került sor a keszthelyi Szent Miklós-temetőben. „Mély meghatottságot idézett elő a temetési szertar-

¹ Pitaval: közérdeklődésre számot tartó bűnesetek és bírósági ítéletek gyűjteménye.

² A korabeli újsághírek a tanulmányban betűhűen, korabeli helyesírással szerepelnek.

³ ÉRTESÍTŐ 1897, 191.

⁴ ÉRTESÍTŐ 1897, 191.

⁵ BV. 5. évf. 29. sz. (1901. július 21.) 4.

⁶ PH. 24. évf. 156. sz. (1902. június 9.) 3.

⁷ MÜLLER 2004, 198.

⁸ BENDA 1995, 336.

⁹ BV. 4. évf. 51. sz. (1900. december 16.) 7.

¹⁰ HALOTTI AKVI 1895–1900. 1899/228.

tás alatt az öt éves Janikának siránkozása, ki panaszos hangon kérte az embereket, hogy »ne vigyék el az édes mamámat.« A kis árvák és a bánatos férj iránt oly őszinte, mély részvét nyilvánult, hogy a gyászszertartás alatt mindenki könnyezett.”¹¹

1901 májusában a helyi sajtóban újabb megrázó hír jelent meg: „Laskay Ferenc főgimnáziumi második osztályu tanuló tegnap délután meghalt. Halálát a főgimnáziumi épületen lengő fekete zászló szomoruan hirdeti.”¹² A fiú 1901. május 11-én bekövetkezett halálát a halotti anyakönyvi bejegyzés¹³ szerint agyhártyagyulladás okozta. Ferit május 13-án temették el. „A temetésen megjelentek az elköltözött iskolatársai, a tanári kar vezetése mellett. A megboldogult ravatalára a tanári kar, az osztálytársai és az egész tanuló ifjúság diszes koszorukat helyezett.”¹⁴ Laskay Tivadar a helyi újságban mondott köszönetet¹⁵ mindazoknak, akik ebben a tragikus helyzetben részvétet nyilvánítottak.

A sorscsapások tovább folytatódtak. Június elején megbetegedett a 4 éves Margit, aki 15-én, rövid szenvedés után elhunyt. Halálát, ahogy a halotti anyakönyvi kivonatban¹⁶ olvasható, agyhártya gümösödés okozta. „A gondviselő Isten legyen a gyászba borult apának vigasztalója”¹⁷ – kívánták a keszthelyiek Laskaynak, aki szerintük „nagyon szerette gyermekeit s hosszas betegségükben a legnagyobb gonddal és szeretettel ápolta őket”;¹⁸ és már csak kisebbik fia, János maradt életben.

A gyors halálesetek egyesekben azonban gyanakvást keltettek. Egy június 21-én, a keszthelyi járásbíró-ságra érkezett névtelen levél¹⁹ „azzal vádolta Laskay Tivadart, hogy kiskoru gyermekei életének önkezével vetett végett. Azzal vádolja a névtelen, hogy gyermekeit megmérgezte s a mérget befőtten adta volna be nekik.”²⁰ A névtelen levél²¹ híre nagy felzúdulást keltett Keszthelyen. A levél nyomán dr. Orosdy Lajos királyi főügyész Ferenc és Margit hamvait kiásatta, és

vizsgálat céljából Budapestre szállíttatta. A vizsgálat a névtelen levél íróját igazolta és arzénmérgezést állapított meg. „A boncolás során a fiú holttestmaradványaiban 5.7 milligram és a leány holttestmaradványaiban 25.08 milligram arzénikumot találtak.”²² Laskay Tivadar következetesen tagadta, hogy ő mérgezte meg gyermekeit. Felmerült, hogy „nem lehetetlen, hogy ugyanaz az ember adta be a mérget a gyerekeknek, a ki a névtelen följelentést tette Laskay ellen.”²³ A gyermekek hamvait ezután eltemették, majd decemberben még egyszer kiásták, és „az országos vegyészeti hivatalhoz küldetett föl újabb vizsgálat céljából.”²⁴

A boncolás eredményének ismeretében dr. Orosdy Lajos július 18-án, csütörtökön Keszthelyre érkezett, és letartóztatta Laskayt. A foglyot péntek éjjel átvitették a nagykanizsai ügyészség börtönébe. A bűnügy kivizsgálásával dr. Csesznák Miklós nagykanizsai vizsgálóbíró bízta meg. A vizsgálatban részt vett még Szigeti Károly törvényszéki orvos és dr. Tolczér Henrik orvos. (A keszthelyi Királyi Járásbíró-ság a Nagykanizsai Királyi Törvényszék illetékességébe tartozott, „az ügyészségek illetékességi köre általában igazodott annak a törvényszéknek az illetékességéhez, amely mellett szervezték.”²⁵)

Az országos lapok közül némely szenzációként tálalta a letartóztatást. A helyi lapok értetlenkedve fogadták a vádat és a fővárosi sajtó kijelentéseit: „Még azok a lapok is, a melyek a száraz tényt hozták tudomásul »Gyilkosság« »A gyermekpusztító« »Mégmérgezte a gyermekeit« stb. borzadályt keltő címmel látták el a közleményeiket ... A helyett, hogy e kényes kérdést körültekintéssel hoznák a nagy nyilvánosság elé, fölcsapnak birónak s az apát biztos gonosztevőnek állítják oda.”²⁶

1901 augusztusától lefolytatott nyomozás során a vizsgálóbíró több tucat tanút hallgatott meg, azonban „Laskay édesanyja a vallomástételt megtagadta.”²⁷ A vizsgálat során felmerült a gyanú, hogy Laskay Tiva-

¹¹ KH. 22. évf. 51. sz. (1899. december 17.) 4.

¹² BV. 5. évf. 19. sz. (1901. május 12.) 5.

¹³ HALOTTI AKVI 1900–1905. 1901/75.

¹⁴ KH. 24. évf. 20. sz. (1901. május 19.) 5.

¹⁵ KH. 24. évf. 20. sz. (1901. május 19.) 5.

¹⁶ HALOTTI AKVI 1900–1905. 1901/98.

¹⁷ BV. 5. évf. 25. sz. (1901. június 23.) 5.

¹⁸ BH. 21. évf. 198. sz. (1901. július 21.) 9.

¹⁹ BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 9.

²⁰ BV. 5. évf. 29. sz. (1901. július 21.) 5.

²¹ Egyes sajtóhírekben több névtelen levél is szerepel. A Zala című újság 1902. júniusi különszáma arról tudósított, hogy a Laskay-tárgyalás harmadik napján két levelet olvastak fel.

²² BH. 22. évf. 118. sz. (1902. április 30.) 10.

²³ BH. 21. évf. 198. sz. (1901. július 21.) 9.

²⁴ PH. 23. évf. 338. sz. (1901. december 7.) 16.

²⁵ HORVÁTH 1999, 73.

²⁶ KH. 24. évf. 29. sz. (1901. július 21.) 5.

²⁷ BV. 5. évf. 32. sz. (1901. augusztus 11.) 5.

dar feleségének halálát is mérgezés okozta, ezért az asszony hamvait is megvizsgálták Budapesten. „Laskainében a fővegysz nem talált mérget és beigazolt-nak látszik, hogy Laskainé természetes halállal hunyt el.”²⁸

Keszthelyi közvéleményét egyre jobban érdekelte a névtelen levél írójának személye. A Balatonvidék című helyi lap értesülése²⁹ szerint Seeman³⁰ uradalmi fácános a kanizsai törvényszék előtt bevallotta, hogy ő írta a névtelen levelet, mivel ő adott el arzént Laskaynak. Az újsághír valótlannak bizonyult. 1902 áprilisában majdnem egy teljes oldalon foglalkoztak a Keszthelyi Hírlapban a névtelen levél szerzőjével: „Az embernek sejtelve sincs arról, hogy Ön ki lehet? (...) Oly váddal lépett föl Ön, a város egyik tiszteletben állott polgára ellen, a milyent nem hallott még a világ ... Miért hallgat tehát most, midőn az apa gyanuokok között fuldoklik. (...) Vagy talán ön adta a mérget? (...) Ha nem bűnös, a hallgatásra oka nincs! Olyan fásult, olyan elvetemült az Ön lelke, hogy végig tudná nézni midőn a világ legnagyobb gazembere fölemelt fővel sétál közöttünk, avagy midőn egy ártatlan apa a hóhér keze között vergődik??”³¹

A vádiratot 1902. április végén nyújtotta be az ügyészség a nagykanizsai törvényszékre. „E szerint Laskay előre megfontolt szándékkal fiát Ferencet és leányát Margitot hosszabb időn át arzéniummal tartotta. (...) Laskay eme cselekménye a büntetőtörvénykönyv 278. szakaszában meghatározott gyilkosságnak két rendbeli büntette.”³² A vizsgálat megállapította, hogy Laskay különféle emberektől próbált arzéntartalmú patkánymérget venni. A gyerekek – a tanúk egybehangzó véleménye szerint – többször panaszkodtak, hogy apjuk „borban és dunsztosban valami keserűséget ad (...) és ez teszi beteggé”³³ őket. A vádirat szerint Laskay indítéka „egy nő iránti szerelmében keresendő.”³⁴

A tárgyalás 1902. június 5-én, csütörtökön kezdődött Nagykanizsán. „Az ítélőtanácsban Tóth László

elnök, szavazóbírák Neuszidler Antal és Huszár Antal. A vádhatóságot Orosdy Lajos kir. ügyész képviseli, védők Oroszváry Gyula dr. és Havas Hugó dr.”³⁵ Több újság is részletesen beszámolt a perről.³⁶

Laskay Tivadar tagadta az ellene felhozott vádakát. A mérgezés vádjára azt felelte: „Ez rágalom, ilyen férfi nem tesz, csak nő.”³⁷ Azt is vallotta, hogy a névtelen levélíró volt az, aki megmérgezte a gyermekeit, beteg gyermekei mellé pedig azért nem fogadott ápolónőt, mert ő akarta ápolni őket. Laskay többeknek elmondta, hogy „gyermekei korán fognak meghalni, mert tuberkulózist örököltek anyjuktól”,³⁸ ezzel mintegy előkészítette halálhírüket.

A tárgyalás „főbizonyítékait az áldozatoknak t. i. a két elmérgezett kis gyermeknek nyilatkozatai fogják szolgáltatni.”³⁹ – írta a Pesti Hírlap. A perben beidézt tanúk⁴⁰ vallomása szerint Feri és Margit többször panaszkodott, hogy az apjuktól kapott gyümölcs és víz keserű. A vallomások szerint a gyermekek arról is beszéltek a tanúknak, hogy apjuk megveri őket, ha nem eszik meg azt, amit ő ad nekik.

A tanúk elmondásai alapján, amikor a gyerekek nem az apjuktól kaptak enni vagy inni, akkor nem volt semmi bajuk. Laskay azonban továbbra is tagadta az ellene felhozott vádakát. Azt állította, hogy amikor kislánya kiköpte a cseresznyét, mert az keserű volt, az csak azért lehetett olyan ízű, mert akkor permeteztek nála. Később Laskay azt mondta, hogy gyermekei állandóan csavarogtak, és ki tudja, mit nem ettek ilyenkor.

A tárgyaláson tanúként megjelent özv. Hermann Vincéné,⁴¹ akit Laskay mindenáron feleségül szeretett volna venni. Bár Laskay azt mondta, „hogy özvegy Hermannét még leánykorában szerette, s el is akarta akkor venni”,⁴² az asszony azonban eskü alatt vallotta, hogy a férfi „minden előzetes ismeretség nélkül kérte meg”⁴³ a kezét. Hermann-né azt is közölte, hogy 20 ezer forintot kínált Laskay a házasságért, és említette, hogy a gyermekei örökségét is odaadja, hiszen ők már

²⁸ BV. 5. évf. 37. sz. (1901. szeptember 15.) 6.

²⁹ BV. 5. évf. 43. sz. (1901. október 27.) 5.

³⁰ Seeman keresztnéve az újságcikkekben többféleképpen szerepel: Rudolffként, Sándorként és Józsefként is.

³¹ KH. 25. évf. 16. sz. (1902. április 20.) 1-2.

³² BH. 22. évf. 118. sz. (1902. április 30.) 10.

³³ BH. 22. évf. 118. sz. (1902. április 30.) 10.

³⁴ BH. 22. évf. 118. sz. (1902. április 30.) 10.

³⁵ BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 6.

³⁶ A Zala című Nagykanizsán megjelent politikai lap a perről különszámot adott ki, amelyben a legrészletesebb tudósítás olvasható a tárgyalás 2. és 3. napjáról.

³⁷ PH. 24. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 9.

³⁸ BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 6.

³⁹ PH. 24. évf. 151. sz. (1902. június 4.) 16.

⁴⁰ A perben mind a védelem, mind a vád számtalan tanút idézett be. A teljesség igénye nélkül válogattunk a tanúvallomásokból.

⁴¹ Férje, Hermann Vince 1886-tól a keszthelyi járás szolgabírója volt, 1894-ben hunyt el, 36 éves korában.

⁴² BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 6.

⁴³ BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 6.

nem sokáig élnek. Az asszony visszautasította, mert „nem akarta a gyermekeket megrabolni.”⁴⁴

A gyermekeket kezelő orvosok is tanúskodtak. Mojzer György dr. szerint a „gyermekek agyhártyalobban haltak meg. Az arzénmérgezés tüneteit nem észlelte.”⁴⁵ Margitot Hanny dr. és Neumark dr. vizsgálta meg, utóbbi szerint a kislánynak csalánkiütése volt. A vallomásokból kiderült, hogy az orvosok nem beszéltek a gyerekekkel, a tüneteket az apjuk mondta el. Seeman, akiről korábban azt feltételezték, hogy ő írta a névtelen levelet és adott mérget Laskaynak, a bíróságon azt vallotta, hogy őt és feleségét Laskay többször is megkereste, hogy adjanak el neki patkánymérget, de ők ezt nem tették.

Pénteken többek között Laskayék személyzetét, Csák Árpád szolgabíró és Tóth Imrénét, Laskay feleségének testvérét hallgatták ki. Balla Józsefné mint takarítónő dolgozott a Laskay-házban. Balla néni – ahogy a gyerekek szólították – Feriék születésüktől fogva ismerték és szerették. Elmondásából tudjuk, hogy „Margit elpanaszolta neki, hogy apja azt mondta, mily jó lesz meghalni, én is angyal leszek, együtt játszunk és mindhárman együtt leszünk.”⁴⁶ Tanúvallomásában megemlítette, hogy Laskay középső gyermekének, Jánosnak is adott mérgezett meggyet. A kisfiú rosszul lett a gyümölcstől, így panaszkodott Balla néninek: „mégis meg kell ennem, másképp papa haragszik, de erről senkinek sem szabad szólni.”⁴⁷ (A tárgyaláson megjelent János is. A kisfiú, amikor meglátta az apját, sírva futott hozzá és megölelte.) Csák Árpád szolgabíró vallomása szerint Laskay a gyermekek exhumálása után arról érdeklődött, „hogyan mérget a vegyészek a hullában felfalják-e.”⁴⁸

Tóth Imrénét a bíró külön figyelmeztette, hogy nem köteles tanúvallomást tenni a rokonok miatt. Az asszony elmondta többek között, hogy Feri betegségére Laskay azt mondta, hogy az édesanyjától örökölte. Erre Tóthné felajánlotta, hogy Margit lakjon nála, nehogy ő is megfertőződjön. A kislány utolsó órái alatt nagynénje vele volt a Laskay-házban. Tóthné azt is közölte, hogy Feri halála előtt 10 nappal Laskay már ravatalt akart felállítani fiának, amin ő nagyon csodálkozott. A vallomás után a vádlottat és a tanút

a bíróságnak kellett szétválasztani, mert Laskay hazugsággal és a névtelen levél megírásával vádolta meg sógornőjét. Tóthné a vádat határozottan tagadta.

Szombaton, a harmadik napon folytatódott a tanúk kihallgatása. Hajdu Fülöp szolgabírói írnok arról vallott, hogy Laskay az exhumálás után élénken érdeklődött, felelősségre lehet-e őt vonni, ha a gyermekek mérgezés miatt haltak meg? A tanú úgy vélekedett, hogy „ha én bíró lennék, feltétlenül elítélném, mert maga tartozik gyermekeire felügyelni.”⁴⁹ Sujánszky József könyv- és papírkereskedő tanúvallomásában megemlítette, hogy Margit betegsége idején megkérdezte Laskaytól, hogy miért nem viszi a kislányt orvoshoz Budapestre. Laskay így válaszolt: „hiába költéskednék, mert ugyanis el fog pusztulni.”⁵⁰ Laskay egyébként a tanú szerint a gyerekek megbetegedése előtt nem egyszer mondta, hogy gyermekeit intézetbe kívánja adni. Farkas Erzsébet szolgárolány, aki pár évvel az esetek előtt szolgált Laskayéknál, a vádlotról szinte csak rosszat mondott. Állítása szerint csak Feri szerette a gyermekek közül, Margitot pedig már kéthetes korában bántalmazta. Laskay tagadta a tanú minden kijelentését.

Ezen a tárgyalási napon olvasták fel az igazságügyi orvosi tanács jelentését, amely egyértelművé tette, hogy a gyermekek halálát arzénmérgezés okozta. A bíróság ismertette a 44 éves vádlott erkölcsi bizonyítványát is, amelyben ingerlékenynek és lobbanékony természetűnek jellemezték. A bíróság este hét órakor tette fel kérdéseit többek között arról, hogy bűnös-e a vádlott abban, hogy fiát és lányát szándékosan, de előre meg nem fontolt szándékkal megölte? Az ügyészi és az ügyvédi beszédek után „éjjel egynegyed 12 órakor hirdették ki az esküdtszék verdiktjét. Az esküdtszék (...) igennel felelt. (...) A törvényszék Laskay Tivadart életfogytiglan tartó fegyházra ítélte.”⁵¹ Az ősz folyamán az ítélet ellen „Laskay semmiségi panaszszal élt, melyet a kir. Kuria V. büntetőtanácsa (...) elutasított.”⁵² 1903 januárjában Laskay azt írta az ügyvédjének, „hogyan házában bizonyos lakrészeit nem kell kiadni, mert ő nemsokára ugyanis haza kerül.”⁵³ 1903 nyarán a pécsi királyi ítéletábrához Laskay perújítási kérvényt nyújtott be, hogy a „megnevezett tanukat hallgassa ki

⁴⁴ BH. 22. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 6.

⁴⁵ PH. 24. évf. 153. sz. (1902. június 6.) 9.

⁴⁶ Zala. Különszám. (1902. június 7.) 2.

⁴⁷ Zala. Különszám. (1902. június 7.) 2.

⁴⁸ Zala. Különszám. (1902. június 7.) 2.

⁴⁹ Zala. Különszám. (1902. június 7.) 5.

⁵⁰ Zala. Különszám. (1902. június 7.) 5.

⁵¹ PH. 24. évf. 155. sz. (1902. június 8.) 16.

⁵² BV. 6. évf. 42. sz. (1902. október 19.) 5.

⁵³ KH. 26. évf. 3. sz. (1903. január 18.) 5.

s ennek eredményéhez képest (...) hozzon újabb határozatot.”⁵⁴ A tanúkihallgatások során több személyt is meghallgattak, „jelentéktelen dolgokat vallottak. Új tárgyalást bizonyára nem kell tartani.”⁵⁵

Közben 1902. november 12-én Laskayt a nagykanizsai törvényszékről az illavai fegyházba (2. kép) szállították. Itt töltötte büntetését 1908 júniusáig, amikor tüdőbajban meghalt. „Halálával lezárultak a nagy bűnpör szomorú aktái s mindvégig hangoztatott ártatlanságát most már csak a nagy Mindenható előtt lesz képes igazolni, ha ugyan tudja.”⁵⁶

Az egyetlen életben maradt gyerek, János mindössze 21 évet⁵⁷ élt. 1916. július 8-án a cs. és kir. 11. tábori vadászászlóalj hadnagyaként az olasz fronton „gránátlövés következtében hősi halált halt. (...) A daliás, szép fiatal hadnagyot városunkban nagyon sokan ismerték, s aki csak ismerte: mindenki szerette.”⁵⁸

„Órült ember rémtette”⁵⁹ – A Lénárd-ügy 1911-ben

„Közjegyzőnek lenni nemcsak felelősségteljes feladat, de külön rang is volt.”⁶⁰ Lénárd Ernőt, Keszthely királyi közjegyzőjét, a 20. század eleji helyi társadalom egyik legmegbecsültebb tagjaként tarthatjuk számon. Apja, Lenhard János a Georgikonban végezte tanulmányait, majd a Festetics-uradalmon számtartóként, később jószágigazgatóként dolgozott. Lénárd Ernő jogot tanult, majd 1869-től ügyvéd lett Keszthelyen. „1875-től a városban ügyészként, részvényes váltó-ügyvédként,”⁶¹ 1894-től pedig királyi közjegyzőként dolgozott haláláig. Lénárd Ernő felesége Schillinszky Jozefa volt. Apósa, Schillinszky Károly a keszthelyi Amazon szálló egykori tulajdonosa. A Lénárd Ernő életét bemutató újságcikkek egyikében⁶² testvéreként említették meg a Nobel-díjas Lénárd Fülöpöt, de ez nem fedi a valóságot.

Gyermekei közül Dezső kórházi orvosként praktizált Budapesten, Miklós később gazdasági akadémiai tanárként dolgozott Keszthelyen. A jogász végzettségű

János 1910-től állt a Festetics család szolgálatában, mint főtítkár. Hosszú évtizedekig Keszthely fontos szereplője volt, jótékonysági munkája miatt „1938-ban Pius pápától megkapta a Szent Sylvester-rend parancsnoki keresztjét.”⁶³

Lénárd Ernő boldog családi életét több sorscsapás is beárnyékolta: Márta lánya 18 évesen, 1900. szeptember 2-án, felesége pedig 1909. október 17-én hunyt el.

Lénárd Ernő halálának tragikus oka volt: 1911. január 16-án, este nyolckor Keszthelyen, az Amazon szálló és kávéház (3. kép) bejáratánál egy személy négy lövést adott le rá. Halála előtt még el tudta mondani, hogy felismerte támadóját Rómay Mihály nyugalmazott adóellenőr személyében. A csendőrök Rómay bérelt lakására siettek, azonban az ajtót zárva találták. Amikor elhatározták, hogy betörnek az ajtót, lövést hallottak bentől. Miután a csendőrök behatoltak a lakásba, súlyos sérülésekkel találták meg a gyanúsítottat. Rómayt kórházba szállították, ahol már nem nyerte vissza tudatát, és másnap, január 17-e reggelén elhunyt.

Keszthelyt valósággal sokkolta az eset, bár nem először fordult elő a település történetében, hogy hivatalos személy ellen merényletet követtek el. 1899. szeptember 23-án „egy foglalkozás nélküli egyén bosszúból három revolverlövést intézett Takách Imre járári [járási] főszolgabíró ellen, a kit azonban szerencsére csak könnyen sebesített meg, majd maga ellen intézett három revolverlövést.”⁶⁴ Az elkövető Schönfeld György okleveles jegyző volt, aki bosszúból követte el tettét, mivel nem kapott meg 10 évvel korábban egy helyettes-jegyzői állást, és ezért a főszolgabírót okolta.

A Lénárd Ernő ellen elkövetett merénylet hírére az országos napilapok újságírói Keszthelyre siettek. Mindenki tudni akarta, miért történt meg ez a szörnyű eset ebben a békés fürdővárosban. Többen felemlítették a Takách Imre elleni merényletet is. A két esetet a magányos tettes és a bosszú kötötte össze. Rómay Mihály hosszú idő óta ellenszenvvel viseltetett a közjegyző

⁵⁴ BV. 7. évf. 34. sz. (1903. augusztus 23.) 4.

⁵⁵ KH. 26. évf. 36. sz. (1903. szeptember 6.) 4.

⁵⁶ BV. 12. évf. 23. sz. (1908. június 7.) 5.

⁵⁷ HALOTTI AKVI. 1907–1924. Laskay János halála pillanatában még nem töltötte be a 22. életévét. Halála tényét a halotti anyakönyvből 1918. április 15-én jegyezték be a 179377/1916. számú BM által közölt adatok alapján.

⁵⁸ BV. 20. évf. 32. sz. (1916. augusztus 6.) 3.

⁵⁹ KH. 15. évf. 4. sz. (1911. január 22.) 2.

⁶⁰ HORVÁTH 1999, 79.

⁶¹ KÉL, Lénárd Ernő dr.

⁶² PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁶³ KÉL, Lénárd János dr.

⁶⁴ KH. 22. évf. 39. sz. (1899. szeptember 24.) 2.

ellen. Lénárdot okolta,⁶⁵ hogy „apósa és felesége után nem kapott olyan örökséget, a milyenre várt.”⁶⁶ Rómay haragját a közjegyzőre vetítette ki, többször megfenyegette, hogy megöli. Lénárd „tudta, hogy beteg emberrel van dolga. Nem vette komolyan a fenyegetéseket.”⁶⁷ Rómay viselt dolgairól többen is nyilatkoztak. Egy történet szerint: „A nyáron a balatonparti korzón rendezett nagy botrányt. A padon melléje ült egy ügynök. Erre Rómay felugrott, el kezdett dühöngeni, arcul köpdöste az illetőt és el kezdette vádolni azzal, hogy ő is Bölcs⁶⁸ kéme. Az ügynök elment a járásbíróshoz és becsületsértésért bepörölte Rómayt. (...) A bíróság, az ügyészi megbízott hallhatta, hogy egy teljesen zavart eszű, szegény ember állt előtte.”⁶⁹ Lénárd Ernő családtagjai „előkelő tartózkodással beszélnek az esetről. A bennük élő fájdalom nem káromolja a gyilkost. Meg nem nevezik őt, sem azt a szót nem használják, hogy gyilkos.”⁷⁰

A korabeli tudósításokból kirajzolódik a végzetes hétfő este minden mozzanata. Lénárd és Rómay az Amazon Szálló első emeletén lévő kaszinóban találkoztak. Rómayt addigra már Keszthelyen „társadalmi bojkott”⁷¹ vette körül, senki nem beszélt vele, nem ült az asztalához. „Mind olyan dolog, a mi nagyvárosban jelentéktelen, de a kisvárosban végleg az örületbe üzhet egy olyan amugy is üldözési mániában szenvedő embert, amilyen Rómay volt.”⁷² A kaszinóból először Rómay jött el. Hogy akkor ment-e haza pisztolyáért, vagy az mindvégig vele volt, nem lehet biztosan tudni. A közjegyző nyolc óra felé lépett ki az ajtón. Az Amazon szállóval szemben egy Szent Flórián-szobor⁷³ állt. E mögé bújt el a gyilkos, aki négy lövés-

sel végzett áldozatával. Miután Lénárd Ernőt átvitték a szállóval szemközti patikába, a közjegyző még el tudott búcsúzni az időközben megérkező családjától. Közben Rómay hazasietett. „Utközben találkozott egy mérnökkel. Az mit sem tudott még a történetekről, és magát Rómayt kérdezte meg:

– Mihály bácsi, nem hallotta a lövést? Nem tudja, mi történt?

– Nem. Nem tudom.”⁷⁴

Rómay Mihály mielőtt maga ellen fordította volna fegyverét, levelet írt lányának, amiben megemlítette: „Én érzem, hogy napjaim meg vannak számlálva. A hétfői éjszakát nem élem túl.”⁷⁵ Emília lányát egyébként annyira megviselte az apja tette, hogy január végén „lemondván tanítónői állásáról Kőszegen a Domonkos-rendi apácák zárdájába vonult.”⁷⁶

Lénárd Ernőt január 18-án temették. „Amerre a temetési menet elvonult, mindenütt gyászfátyolba takart lámpák és bezárt üzletek mutatták a város mély gyászát.”⁷⁷

Mivel az esetet a fővárosi lapok is megírták, nem tudni, hogy Eskstein Rezső budapesti nagykereskedő olvasta-e a híreket. Az ő életét ugyanis Rómay Mihály mentette meg. 1907 júniusában Eskstein a Balatonban fürdött, mikor „a hullámok összezsaptak a feje felett s alá merült. Szerencsére többen látták a szigetről a szerencsétlen ember vergődését és segítségért kiáltottak. A segélykiáltásra Romay Mihály ny. adóellenőr kijött kabinjából, bevetette magát a vízbe s a már fuldokló nagykereskedőt kezénél fogva megragadva kivonszolta a partra.”⁷⁸

⁶⁵ A korabeli közjegyzők feladata volt a közokiratok kiállítás, illetve a magánokiratok közokirati minősítése. Ők végezték az 1874. évi XXXV. tc. 123-128. §-ai értelmében a hagyatéki eljárásokat is, a leltározástól a végrendelet kihirdetésén át akár a bírósági eljárásig. A közjegyző intézkedései ellen a hagyatéki bírósághoz lehetett panaszt emelni és jogorvoslatot kérni.

⁶⁶ BH. 31. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁶⁷ BH. 31. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁶⁸ Bölcs Sándor perlaki főszolgabíró Rómay sógornőjének volt a férje.

⁶⁹ BH. 31. évf. 17. sz. (1911. január 20.) 13.

⁷⁰ PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 8.

⁷¹ PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁷² PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁷³ Ez a szobor jelenleg a keszthelyi Kis Szent Teréz-bazilika előtt található.

⁷⁴ PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁷⁵ PN. 61. évf. 15. sz. (1911. január 18.) 7.

⁷⁶ BV. 15. évf. 6. sz. (1911. január 29.) 4.

⁷⁷ KH. 15. évf. 4. sz. (1911. január 22.) 4.

⁷⁸ BV. 11. évf. 25. sz. (1907. június 23.) 4.

Forrásként felhasznált napilapok

BH	<i>Budapesti Hirlap</i> . Politikai napilap. Felelős szerkesztő: Rákosi Jenő. Budapest	PH	<i>Pesti Hirlap</i> . Politikai napilap. Felelős szerkesztő: Dr. Kenedi Géza. Budapest
BV	<i>Balatonvidék</i> . Társadalmi, szépirodalmi s közgazdasági hetilap. Felelős szerkesztő: Bontz József. Keszthely	PN	<i>Pesti Napló</i> . Politikai napilap. Felelős szerkesztő: Mester Sándor. Budapest
KH	<i>Keszthelyi Hirlap</i> . Helyi- és megyeérdekű társadalmi- és közgazdasági hetilap. Felelős szerkesztő: Dr. Lovassy Sándor. Keszthely	ZALA	<i>Zala</i> . Politikai lap. Felelős szerkesztő: Szalay Nándor. Nagykanizsa

Irodalom

BENDA 1995	Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírása 2. – Keszthely 1821–1849 (<i>A Néprajzi Múzeum forráskiadványai</i> 2; Budapest, 1995.)	vélvár, Zalaegerszeg, 1999.
ÉRTESÍTŐ 1897	<i>A keszthelyi Katholikus Főgymnasium Értesítője. Az 1897–1898. évről</i> . Közzéteszi: Dr. Burány Gergely. Keszthely, 1898.	KOZÁRI 2005
HORVÁTH 1999	Horváth Zsolt: <i>Jogszolgáltatás Zala megyében a polgári korban (1872–1945)</i> . Zala Megyei Le-	Kozári Monika: <i>A dualista rendszer (1867–1918)</i> . Budapest, 2005.
		MÜLLER 2004
		Müller Róbert: A keszthelyi Fő tér. <i>Zalai Múzeum</i> 13 (2004). Zalaegerszeg, 193–205.

Internetes források

HALOTTI AKVI. 1895–1900.	Állami halotti anyakönyvi kivonat, Keszthely. 1895–1900.
https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GT9Q-633?i=671&wc=923G-4WL%3A40679501%2C46252501%2C40772201%3Fcc%3D1452460&cc=1452460
Letöltve: (2016. július 18.)	HALOTTI AKVI. 1900–1905.
		Állami halotti anyakönyvi kivonat, Keszthely. 1900–1905.
https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9TM1-NBP?wc=923L-FM7%3A40679501%2C46252501%2C44488201%3Fcc%3D1452460&cc=1452460
Letöltve: (2016. július 19.)

HALOTTI AKVI. 1907–1924.

Állami halotti anyakönyvi kivonat, Keszthely. 1907–1924.

<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR1Y-82C?wc=9236-YWR%3A40679501%2C46252501%2C40694901%3Fcc%3D1452460&cc=1452460>

Letöltve: (2016. július 22.)

Az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés gyűjteménye

Laskay Tivadarné (@546) és Laskay Ferike (@541):

[http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_L05@0531](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_L05@0531)

Letöltve: (2016. július 21.)

Lénárd Ernőné:

[http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_L10@0528](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_L10@0528)

Letöltve: (2016. július 22.)

KÉL

Keszthelyi Életrajzi Lexikon

<http://193.225.122.118/eletrajzilexikon/?dir=L>

Letöltve: (2016. augusztus 1.)

1874. évi XXXV. törvénycikk a királyi közjegyzőkről

<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5647>

Letöltve: (2016. augusztus 13.)

Murders in the lakeside town of Keszthely in the early 20th century – in the light of contemporary press

At the beginning of the 20th century, the newspapers played a more and more important role in everyday life. Being circulated weekly or daily, people could learn about the news of the world, the country or about the joys and disappointments of their local society. The readers got to know in details about Keszthely's weekdays in the contemporary local newspapers. The real sensations at the beginning of the 20th century were the articles reporting crimes. Two crimes, receiving also national spotlight – murders committed by timber merchant Tivadar Laskay in 1901 and the murder of

notary Ernő Lénárd 10 years later – meant excitement and shiver for the readers for weeks and months. In the course of the proceedings of Tivadar Laskay's case, the motivation of murders was revealed, he felt unrequited passion for a beauty in Keszthely. The murder of Lénárd Ernő was motivated by revenge because of failed attempt of obtaining family inheritance. Both events were shocking and seemed meaningless for the locals, people did not understand how it could happen in their lovely lakeside town.

Translated by Veronika Nagy

1. kép: Keszthely a 20. század elején (a keszthelyi Helikon Kastély Könyvtárának képeslapgyűjteménye – leltározatlan)

Fig. 1: The town of Keszthely at the beginning of the 20th century

(From the postcard collection of the Library of the Helikon Palace Museum in Keszthely)

2. kép: Az illavai vár, amely akkor börtönként működött (FORTEPAN / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége – 86688)

Fig. 2: The castle of Illava, which functioned a prison in that period (Fortepan/ Hungarian Geography Museum/ Mór Erdélyi's firm- 86688)

3. kép: Az Amazon szálló 1911-ben (A kép bal oldalán látható. A jobb oldali szobor Szent Flórián szobra. FORTEPAN / Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége – 86465)

Fig. 3: Amazon Hotel in 1911 (You can see it on the left side. It is the statue of St. Florian on the right side. Fortepan/ Hungarian Geography Museum/ Mór Erdélyi's firm 86465)

Cseh Valentin

A célkeresztben egy Liberator

Magyarország annak ellenére, hogy az ország 1941 óta hadviselő fél volt, tulajdonképpen a béke szigetének volt tekinthető egy-két elszigetelt incidenstől eltekintve. A helyzet viszont 1943-tól egyre borúsabbá vált...

Az ország légtérét 1943. augusztus 13-tól¹ 1944. április 3-ig a főváros első bombázásáig számos alkalommal érte ellenséges be- és átrepülés az angolszász nehézbombázók² részéről. Bár támadást Magyarország ellen egyelőre nem hajtottak végre, de ez is jelezte, hogy elkerülhetetlenül közeledik a háborús rögválóság hazánkhoz, amit a szövetséges propaganda is sugallt. Jól példázza ezt, hogy a BBC magyar adása 1943. július 16-i műsorában bombázásokkal fenyegette hazánkat.³ E fenyegetések a továbbiakban is megmaradtak, de az 1943. szeptemberi titkos fegyverszüneti megállapodásnak⁴ köszönhetően a

légi támadások átmenetileg elkerülték országunkat. Ezzel kapcsolatban egykori vezetőink az alábbiakat jegyezték fel későbbi memoárjaikban: „A nyugati hatalmakkal kötött titkos megállapodásunk szerint mi nem lövünk a légtérünkön áthaladó gépekre, ők pedig nem bombázzák városainkat.⁵ Ezért tulajdonképpen a németek se panaszkodhattak,⁶ mert ezáltal a stratégia szempontjából fontos vasutaink, valamint hadiiparunk is kíméletet nyertek.”⁷ – írta Horthy Miklós kormányzó, míg Kállay Miklós miniszterelnök az alábbiakat jegyezte fel: „Nemzetem örök hálára van kötelezve az angoloknak és amerikaiaknak, hogy ezt [vagyis a bombázást – Cs. V.] legalább a német megszállásig elkerülhettük. 1944. március 19-e előtt egyetlen bomba sem hullott Magyarországra, eltekintve néhány jelentéktelen orosz támadástól. ... Nyilván volt taktikai oka is a bombázások elmaradásának: e tekintetben nem voltunk az első vonalban. Romániát és Bulgáriát bom-

¹ E napon a Juggler-hadművelet keretében, az amerikai 201. ideiglenes Wing repülőgépei a líbiai Bengázi és Benina repülőtereiről felszállva támadták a bécsújhelyi repülőgépgyárat (Wiener Neustädter Flugzeugwerke), ahol Messerschmitt repülőgépeket gyártottak. A kötelék 13 órakor érte el a magyar határt Sellyénél. Emiatt rendelték el az első légiiradót a zalaegerszegi Arany Bárány Szállodába települt 15. kerületi légvédelmi központból az Országos Légvédelmi Központ utasítására délután 13:30-kor. A légiiradó Somogy, Zala, Vas, Veszprém, Sopron és Győr-Moson-Pozsony vármegyéket, vagyis az ország nyugati részét érintette. Az amerikaiak Bécsújhelyt elhagyva, Pozsony irányából repültek be újra a magyar légtérbe, s délután fél három körül hagyták el azt, Lenti térségében. Veress D. 1981, 151.; Pataky – Rozsos–Sárhídi I. k. 1992, 90–91.

² 1943 nyarán az angolszász repülőalakulatok még Észak-Afrikában állomásoztak, de a szövetségesek célja az volt, hogy egységeiket Dél-Olaszországba telepítsék majd át. Ennek az előfeltétele az volt, hogy az adott területet birtokba vegyék előbb. Erre végül 1943. október 5-én került sor, amikor a brit 8. hadsereg elfoglalta Foggiát, így lehetővé vált az Afrikában állomásozó repülőegységek áttelepítése a Bari–Foggia környéki repterekre. Nemcsak az új támaszpontok kijelölése okozott változásokat az Afrikában állomásozó amerikai nehézbombázó alakulatoknak, hanem Henry Arnold tábornok október 22-i – Dwight D. Eisenhower tábornokkal egyeztetett – utasítása is, amelyben elrendelte, hogy a XII. Bombázóparancsnokság Tunéziában állomásozó nehézbombázóiból egy új légi hadsereget hozzanak létre. Az 1943. november 1-jén James H. Doolittle vezérőrnagy parancsnoksága alatt létrejött 15. légi hadsereg világháborús története során végig az angliai székhelyű 8. légi hadsereg árnyékában élt, és minden tekintetben kisebbnek számított annál. Az újonnan felállított 15. légi hadsereg bombázókötelékei a megalakulást követő időszakban Líbiában állomásoztak, majd Foggia térségébe települtek át 1943 végétől. A 15. légi hadsereg élén 1944. január 3-án Jimmy Doolittle vezérőrnagy helyét Nathan F. Twining vezérőrnagy vette át. Az átszervezési eseményekkel párhuzamosan folytatódott a 15. légi hadsereg feltöltése az előzetes tervek szerint, és 1944. március 31-én már öt Bombardment Wingből és egy Fighter Wingből épült fel. A 15. légi hadsereg állományába a bombázó- és vadászrepülőwingek mellett egy meteorológiai század, felderítő alakulatok és technikai kiszolgáló egységek is tartoztak. A személyi állományhoz 1943. november elején 3624 tisz, 16 875 főnyi legénység tartozott, akik ekkor 931 db repülőgépet használtak bevetéseik során, majd a gépek száma 1944 májusában már megközelítőleg 1500 db volt. Maurer 1986, 470.; Tillman 2012, 92.; Pataky – Rozsos – Sárhídi I. k. 1992, 99–103.; Sipos 1997, 22.

³ Shvoy 1983, 266.

⁴ 1943. szeptember 9/10-én éjjel kötötték meg Isztambulban a nyugati szövetségesekkel. Sipos 1997, 275.

⁵ Az 1944. február 22-én Csáktornya közelében kényszerleszállást végrehajtó nehézbombázó tisztje jelezte, hogy Magyarországot nem bombáztatják. Shvoy 1983, 275.

⁶ Erre vonatkozóan Dietrich von Jagow, Németország budapesti követe 1943. október 31-i jelentésében kifejtette, hogy a németek számára megfelelő, ha Magyarországot nem bombázzák az angolszászok, mivel a magyar hadiipar 60%-ban német piacra termel. Karsai 1985, 507.

⁷ Horthy 1990, 265.

bázták, bennünket nem. Fölöttünk úgyszólván napon-ta átrepültek a Dél-Olaszországból felszálló, Bécsset és környékét támadó bombázókötélékek. Átrepültek a lispei olajmezők, a hadiüzemek, a léghárító ütegeink felett. Rendszerint a Balaton légtérében gyülekeztek az Ausztria elleni támadásra. Volt közöttünk egyfajta hallgatólagos megállapodás: mi nem zavartuk őket, mi nem lőttünk rájuk, ők sem bántottak minket.”⁸ E helyzet egészen 1944 tavaszáig állt fenn. Bár e kölcsönös meg nem támadási „egyezmény” nem jelentette azt, hogy minden olyan békés lett volna. Történtek kényszerbomba vetések, és sor került ellenséges nehézbombázók lezuhanására is.⁹ Itt kell megjegyezni, hogy a nem hadviselő félnek számító Svájc és Törökország légvédelme több amerikai és brit repülőgépet is lelőtt a világháború során. Egy hasonló, de mégis más eset játszódott le 1944. február 22-én Dél-Zalában azért, mert hazánk hadviselő fél volt.

Ebben az időszakban a rossz időjárási viszonyok korlátozták a szövetségesek hadászati légierejének hadművelleti tevékenységét, ami miatt viszonylag kevés átrepülés volt Magyarország égboltján, de 1944. február 20-án a Big Week hadművelet keretében a szövetségesek megkezdték támadásaikat a Luftwaffe bázisai, a repülőgépgyárak és a golyóscsapógyárak ellen. Majd két nap múlva újabb bombázásra került sor a regensburgi Messerschmitt repülőgépgyár és a sibeniki, zárai kikötők, illetve a zágrábi ipari és közlekedési célpontok ellen. A hadművelet végrehajtását az időjárási viszonyok hátráltatták ugyan, de meg nem akadályozhatták. Az amerikai nehézbombázók az említett napon újból érintették a magyar légtér, miközben a regensburgi repülőgépgyár felé haladtak, majd onnan a dél-olaszországi bázisaikra igyekeztek vissza.

A dél-zalai olajvidéken 1944. február 22-én délelőtt 11 óra 30 perckor kezdődött a légiriadó, a Magyar

Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) figyelőőrsei Bázakerettye, Lovászi és Pusztaszentlászló (itt 3 erősebb és több kisebb robbanást tapasztaltak) térségéből ellenséges berepülést jelentettek.¹⁰ Majd a regensburgi repülőgépgyár bombázásából visszatérő mintegy 100 db amerikai nehézbombázó átrepülése miatt a Lispei Honi Légvédelmi Tüzércsoport Parancsnokság¹¹ elrendelte a Légvédelmi Erők Parancsnokságának parancsára az alárendeltségébe tartozó ütegek számára a tűzkészültséget, ezt követően pedig kiadták a tűzparancsot. A III/1. légvédelmi ágyús üteg Lovásziban a tüzelőállásban lévő 3 db 29/38 M típusú 80 mm-es légvédelmi ágyújával 7-7 lövést adott le az átrepülő amerikai nehézbombázókra.¹² A MAORT Lovászi figyelőőrsze az alábbiakat emelte ki a február 22-i berepüléssel kapcsolatban: „Három esetben közvetlenül az üzem felett voltak a gépek. Ezek közül kiemeljük a harmadik esetet, amikor 25-30 gép Ny irányból közeledett ködcsíkot vonva maguk után. 14.06 ó-kor egy gép¹³ ugyanabból az irányból volt látható, amelyet a tüzérség élénken lövött. A gép É irányban tűnt el. Több gépbugást is lehetett hallani, látni azonban csak egyet.”¹⁴

A III/1.-es légvédelmi ágyús üteg által leadott lövések találhatták el az amerikai 15. légi hadsereg 47. Bombardment Wing 450. bombázócsoportjába tartozó 41-28604 lajstromszámú B-24H Liberatort, amelynek ez volt a 15. bevetése.¹⁵ A Liberator törzse és a jobb belső motorja is találatot kapott, aminek következtében kénytelen volt a személyzet kényszerleszállást végrehajtani Csáktornyától 8 km-re, Kristóffalva határában. Ez annak ellenére simán zajlott le, hogy a nehézbombázó futóművét nem lehetett kiengedni. Így a repülőgépet hasra a fagyott havas talajra tették le a pilóták. A repülőgép lelövéséről a csendőrség csak az esti órákban tett jelentést.¹⁶

⁸ Kállay II. k. 1991, 147.

⁹ 1943. november 2-án egy amerikai bombázó Muraszombat és a német határ között, míg másik két gép Szentgotthárd térségében zuhant le. HL Vkf. I. 6320/6.

¹⁰ MOGIM Arch. PS 47. d. 2. t.

¹¹ A Légvédelmi Erők Parancsnoksága 1943. augusztus 12-én állította fel a Lispei Honi Légvédelmi Tüzércsoport Parancsnokságot Somlyódi Árpád ezredes parancsnoksága alatt. A tüzércsoport harcálláspontja Bázakerettyén a MAORT igazgatósági épületében volt, s szeptember 29-én Lovásziba irányították a szombathelyi III. légvédelmi tüzérsztyály III/1. légvédelmi ágyús üteget 3 db 29/38 M típusú 80 mm-es löveggel. Bázakerettyére az 51/1. légvédelmi ágyús üteg települt 3 db 29 M típusú 80 mm-es légvédelmi ágyúval. Míg a németek által átadott zsákmányolt 4 db 85/88 mm-es 39 M típusú légvédelmi ágyúval felszerelt 206/4. légvédelmi ágyús üteg a Bázakerettyétől 2 km-re és Lispeszentadorjántól 4 km-re húzódó dombokon kiépített tüzelőállásba lett elhelyezve. Veress D. 1981, 152–153.

¹² Veress D. 1981, 156.

¹³ Ez a nehézbombázó volt valószínűleg az, amit a magyar légvédelem lelőtt. A repülőgép elvesztéséről készült Missing Air Crew Report-ban szereplő információk alapján a gép technikai okok miatt leszakadt a Regensburgból a dél-olaszországi amerikai bázisok felé tartó repülőgép köteléktől valahol az akkori magyar-német határ térségében. NARA MACRs 3161, Marc 16, 1944.

¹⁴ MOGIM Arch. PS 47. d. 2. t.

¹⁵ A Légtalmi Közlemények tudósítása szerint ez volt a gép 12. bevetése. A nehézbombázó a dél-olaszországi Manduria repülőteréről szállt fel bevetésére. NARA MACRs 3161, March 16, 1946., LK VI. évf. 1944/3, 96.

¹⁶ Pataky 1996, 285., LK VI. évf. 1944/3, 94.

A Liberator kényszerleszállását követően gépen tartózkodó személyzet számára a legfontosabb az volt, hogy a magyar és német haderő ne szerezhesse meg a repülőgépet, ezért a 10 főnyi személyzet (William E. Reno Jr. főhadnagy, Harold J. Houghton főhadnagy, Jack M. Montgomery hadnagy, Louis H. Prentice hadnagy, Roger W. Goodson őrmester, Harry A. Kandarian őrmester, Arthur H. Mainard őrmester, Armond E. Miller őrmester, Claude D. Day szakaszvezető, Henry M. Erickson szakaszvezető)¹⁷ megkísérelte felgyújtani a nehézbombázót, de ezt sikerült megakadályozni.¹⁸ Ez annak volt köszönhető, hogy amíg az amerikaiak a sebesülteket és apróbb dolgaikat a bombázóból kirakták, addigra a magyar szervek fogságába kerültek. Itt kell megjegyezni, hogy – nyilván a tapasztalatokat figyelembe véve – 1944 tavaszára a katonai szervek rendelkeztek arról, hogy miként kell eljárni a kényszerleszállást végrehajtó ellenséges gépekkel kapcsolatban. „Mindenki a közelben tartózkodik siessen a kényszerleszállást végzett repülőgép helyére, annak legénységét, amennyiben az ellenséges haderőhöz tartozik ejtse foglyul. Minden eszközzel akadályozza meg, hogy lőfegyverét használhassa, elmenekülhessen, a gépét felgyújtsa vagy abból bármit is kiemelhessen és megsemmisíthessen /:elégessen:/. A foglyul

*ejtett legénységtől lőfegyverén kívül semmit elvenni nem szabad, azokat megbilincselni, megkötözni tilos mindaddig amíg szökést nem kísérel meg.*¹⁹

A lelőtt amerikai repülőgép legénységének néhány tagja még a légi harc közben megsebesült, így a magyar fogságba került személyzetből két főt – akik közül egy személy súlyosan, míg a másik könnyebben sérült – a csáktornyai kórházba szállították.²⁰ A későbbiekben a nehézbombázó teljes személyzetét átadták a magyar hatóságok a németeknek.²¹

Ez a gép volt a Magyarország felett lelőtt egyik első amerikai nehézbombázó. Bár sokáig úgy vélték, hogy ez a Liberator volt az első hazánk területén földre kényszerített amerikai nehézbombázó, de ez így ebben a formában pontatlan, hiszen 1943 végén több gép is lezuhant hazánk területén. Igaz, azokat nem a magyar légvédelem lőtte le. Ettől függetlenül komoly jelentősége volt az amerikai nehézbombázó lelövésének, amit az is bizonyít, hogy a Magyar Repülőkísérleti Intézet azonnal felkereste a Kristófalva mellett kényszerleszállt Liberatort, hogy megvizsgálják a repülőgépet. Majd rövidesen Tapolcára szállították, ahol szétszedték, s onnan a fővárosba szállították a nehézbombázó maradványait.

Levéltári források

HL

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest: M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke iratai: Vkf1 6320/6.

MOGIM Arch.

Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Archivuma, Zalaegerszeg: Papp Simon iratai: 47. doboz 2. tétel Légoltalmi jelentések 1944.

MNL PML

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levél-

tára, Budapest: PPSK: Pest-Pilis Solt Kiskun vármegye főispánjának országmozgósítási biz. ir. 1943, 1944. 138-280. IV. 401. doboz 188/Om. biz. f. i/1944.

NARA MACRs

National Archives and Record Administration, Washington, D.C., USA: Missing Air Crew Reports 3161., Marc 16, 1946.

¹⁷ NARA MACRs 3161, March 16, 1946.

¹⁸ LK VI. évf. 1944/3, 94.

¹⁹ Az idézett rendelkezést 1944. április 18-án a magyar királyi szegedi V. hadtestparancsnokság adta ki. A rendelkezésben a viselkedési szabályok mellett felsorolták azon tárgyakat és eszközöket, amelyekkel az amerikai pilótákat és gépeket felszerelték. E lista szerint a felszerelés ejtőernyőt, overállt, fűthető overállt, pilótasisakot, fűthető cipőt, báránybőrbeléses cipőt vagy csizmát, fűthető bélelt kesztyűt, selyem kesztyűt, gumi úszómellényt, páncélmellényt, elsősegélycsomagot (amely erőtablettát, iránytűt, tengervízet ihatóvá tevő tablettát, gumi poharat, sebkötöző csomagot: kötszerrel és injekcióval), fémfűrész, térképeket, és különböző pénzeket tartalmazott. A gépeket felszerelték gumi mentőcsónakkal, rakétákkal, fáklyákkal, bozótvágó késsel, rakétakilövő pisztollyal és szerszámtáskával. MNL PML IV. 401. d. 188/Om. biz. f. i/1944.

²⁰ Roger W. Goodson Csáktornyról előbb a szombathelyi majd egy budapesti kórházba vitték kezelésre. NARA MACRs 3161, March 16, 1946; Pataky 1996, 285.

²¹ A rendelkezésre álló adatok alapján Roger W. Goodson őrmester kivételével – aki egy budapesti kórházban volt – a legénység kilenc tagja a császárkőbányai (Kaisersteinbruck, Burgenland) hadifogolytáborba került, majd a későbbiekben a tisztek (William E. Reno Jr. főhadnagy, Harold J. Houghton főhadnagy, Jack M. Montgomery hadnagy, Louis H. Prentice hadnagy) a bajorországi Moosburg a. d. Isar hadifogolytáborába kerültek. A későbbiekben William E. Reno Jr. főhadnagy, Harold J. Houghton főhadnagy és Louis H. Prentice hadnagy a Le Havre-i fogolytáborban találkozott Harry A. Kandarian őrmesterrel. NARA MACRs 3161, March 16, 1946.

Irodalom

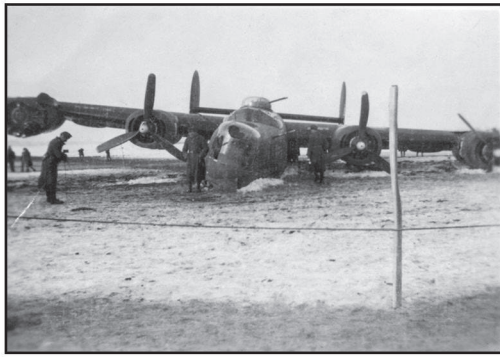
- Horthy 1990
Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Kállay II.k. 1991
Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. 2. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Karsai 1985
Karsai Elek: Elképzeltések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben – amerikai levéltári anyag alapján. In.: Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 16. Kaposvár, 1985. 503–540.
- LK VI. évf. 1944/3
Amerikai bombázógép kényszerleszállása Magyarországon. In.: *Légtalmi Közlemények* VI. (2.) évf. 3. szám, 1944. március 16. 94–96.
- Maurer 1986
Maurer, Maurer: *Air Force Combat Units of World War II*. USAF, [Washington], 1986.
- Pataky 1996
Dr. Pataky Iván: Repülőesemények Magyarországon a csendőrségi jelentések alapján 1944. február 22-től július 30-ig. In.: Zainkó Géza (szerk.): *Repüléstörténeti konferencia közlemé-
nyei* 1996. Magyar Repüléstörténeti Társaság, Budapest, 1996. 285–300.
- Pataky – Rozsos – Sárhidai I. k. 1992
Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarország felett I*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.
- Shvoy 1983
Perneki Mihály (sajtó alá rendezte): *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Sipos 1997
Sipos Péter (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban*. Lexikon A–Zs. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Tillman 2012
Tillman, Barrett: The Forgotten Fifteenth. In.: *Air Force Magazine* Vol. 95, No. 09. September 2012. 92–96.
- Veress D. 1981
Veress D. Csaba: Zala megye és a szövetséges (USA, brit) stratégiai légierők támadásai (1943–1944). In.: Degre Alajos (szerk.): *Zalai Gyűjtemény* 16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1980–1981. Zalaegerszeg, 1981. 151–167.

Targeting a Liberator

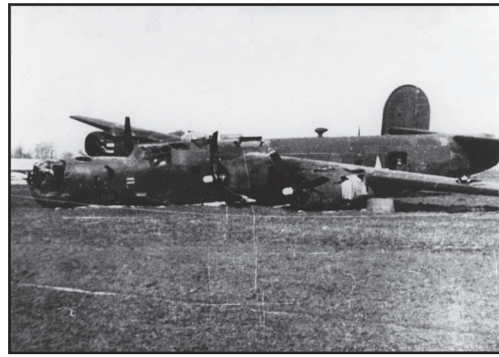
On February 22, 1944, the „Lispe” Anti-Aircraft Defense Artillery Group shot down one of the 450th Bombardment Group’s B-24H Liberator type aircraft – which lost its way along with several other heavy bombers – in the vicinity of Csáktornya. The aircraft’s fuselage and its inside right engine were both hit. The 10 member flight crew of the aircraft that carried out

an emergency landing was successfully apprehended, and kept from their intent to set the Liberator on fire; but some of them were injured during air combat, and so a part of the crew in Hungarian captivity required medical care. This aeroplane was one of the first American Heavy bomber which crashed in Hungary.

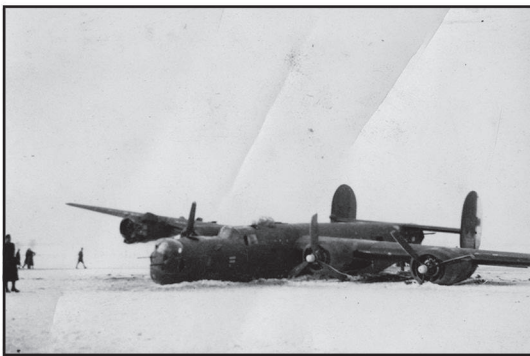
Translated by Illich Lajos

1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

1. kép: Az 1944. február 22-én a Lispei Honi Légvédelmi Tüzérsorozat által lelőtt amerikai B-24H Liberator szemből fotózva Kristóffalván. Ez volt a magyar légvédelem első találatja. A fotó 1944. február 25-én készült. (A fotó Kovácsné Csonkás Erika tulajdona)

Fig. 1: American B-24H Liberator shot by „Lispe” Anti-Aircraft Defense Artillery Group on 22nd February 1944. It was the first Hungarian air combat success of this kind (a photo taken from the front of the aircraft in Kristóffalva – property of Erika Kovácsné Csonkás).

2. kép: Az 1944. február 22-én lelőtt amerikai Liberator bal oldala. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest – Ltsz.: 103835)

Fig. 2: The left side of the American Liberator shot on 22nd February 1944. (Ministry of Defence, Military History Institute and Museum, Budapest – Register number: 103835).

3. kép: Az 1944. február 22-én lelőtt amerikai Liberator bal oldala. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest – Ltsz.: 76597-41)

Fig. 3: The left side of the American Liberator shot on 22nd February 1944. (Ministry of Defence, Military History Institute and Museum, Budapest – Register number: 76597-41).

4. kép: Katonák és a helyiek a kényszerleszállást végrehajtott nehézbombázó jobb oldala mellett 1944. február 25-én. (A fotó Kovácsné Csonkás Erika tulajdona)

Fig. 5: Soldiers and local people next to the right side of the heavy bomber that had to carry out an emergency landing on 25th February 1944. (Photo property of Erika Kovácsné Csonkás).

5. kép: Magyar katonák szemlélik a lelőtt amerikai repülőgépet 1944. február 25-én. (A fotó Kovácsné Csonkás Erika tulajdona)

Fig. 5: Hungarian soldiers studying the shot American aircraft on 25th February 1944. (Photo property of Erika Kovácsné Csonkás).

6. kép; Fig. 6.

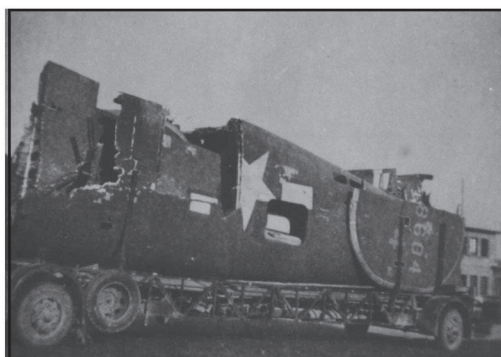
7. kép; Fig. 7.

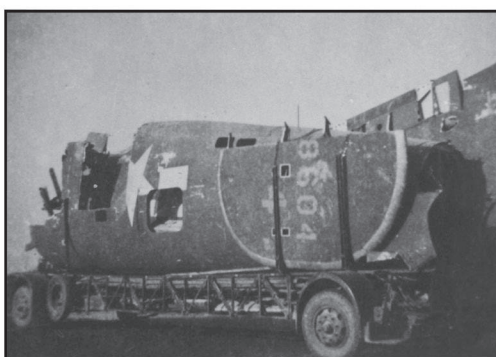
8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

6. kép: A Lovászi olajmező közelében lezuhant nehézbombázó a kíváncsiskodók gyűrűjében. (Fotó: Dr. Papp Simon, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg)

Fig. 6: Gazing crowd around the heavy bomber crashed next to the crude oil fields of Lovászi. (Photo: Dr. Simon Papp, Museum of Hungarian Oil and Gas Industry, Zalaegerszeg).

7. kép: Magyar katonák vizsgálják a repülőgép darabjait. (Fotó: Dr. Papp Simon, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg)

Fig. 7: Hungarian soldiers studying the parts of the aircraft. (Photo: Dr. Simon Papp, Museum of Hungarian Oil and Gas Industry, Zalaegerszeg).

8. kép: Csoportkép a lelőtt repülőgépen 1944. február 25-én. (A fotó Kovácsné Csonkás Erika tulajdona)

Fig. 8: Group photo on the crashed aircraft on 25th February 1944. (Photo property of Erika Kovácsné Csonkás).

9. kép: A Liberator törzse az amerikai felségjellel, a repülőgép talpcai szétbontása után. (Mohos Nándor tulajdona)

Fig. 9: The fuselage of the Liberator with American insignia after its dismantling in Tapolca (Photo property of Nándor Mohos)

10. kép: A Liberator törzse a tréleren. (Mohos Nándor tulajdona)

Fig. 10: The fuselage of the Liberator on trailer. (Photo property of Nándor Mohos)

11. kép: A Liberator törzse a tréleren. (Mohos Nándor tulajdona)

Fig. 11: The fuselage of the Liberator on trailer. (Photo property of Nándor Mohos)

Bekő Tamás

Az 1956-os forradalom Zalatárnokon

Bevezetés

Hat évtizeddel ezelőtt a magyar forradalom és szabadságharc eseményei az egész világot megregették. Rövid, de annál dicsőségebb története örök, a barikádokon harcoló felkelők halált megvető bátorsága példa nélküli, érdemeik elévülhetetlenek. Mint ismeretes, a Budapesten kirobbanó felkelés, majd a súlyos harcok hatására a forradalom futótűzként terjedt szét az országban, és csakhamar lángra gyújtotta a vidéki megyeszékhelyeket, nagyvárosokat. Falvaink a városi események példájára, szinte kivétel nélkül bekapcsolódtak az ellenállási mozgalomba. Leváltották a helyi hatalom képviselőit, szimpátiatüntetések szerveztek, élelmiszert gyűjtöttek a fővárosi emberek megsegítésére. Így esett, hogy 1956 őszén nemcsak Budapest, hanem a magyar vidék lakossága is dicső történelmi idők részesévé válhatott.

Az alábbiakban egy zalai község, Zalatárnok 1956-os krónikájába nyerhetünk bepillantást. A tanulmány több fejezetre osztva tárja fel a forradalomhoz vezető diktatórikus ötvenes éveket, az október-novemberi napok helyi eseményeit és annak utóéletét, valamint a megtorlás gyászos emlékű időszakát. A történések feldolgozásához elsősorban a Zala Megyei Levéltár dokumentumai, az MSZMP Zala Megyei Bizottságának Archívuma, a községi és járási tanácsok iratanyaga és az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában őrzött zalatárnoki vonatkozású akták szolgáltak hiteles forrásként. Zárásképpen – pártállásponttól függetlenül – a forradalom aktív szereplőinek rövid életrajzgyűjteménye kerül bemutatásra.

„Felszabadulástól” a forradalomig

A második világháború magyarországi hadműveletei 1945. március végén érték el Zala megye határait. Zalatárnokra április 1-jén, húsvét vasárnap délelőtt 9-10 óra között vonult be a Vörös Hadsereg. Támadó alakulataik északi irányból, Lickóvadamos felől közelítették meg a települést, majd a falu előtt néhány száz méterre megállva két lovas felderítőt küldtek előre. Hírnökeikre azonban (a régi kultúrház melletti kanyarban, az ún. Bika-rét mellett) egy árokban megbúvó német géppuskás hátvéd tüzet nyitott. A lövés pillanatában a magasabb rangú tiszt lefordult a lováról, és a helyszínen életét vesztette, míg a másik felderítő sebesülten visszavágtatott alakulatához. Ekkor a szovjet gyalogság harci alakzatban benyomult a községbe, mire a németek meghátráltak, így további lövöldözésre sem került sor. A szovjet katonák mindjárt az első házaknál ivóvizet kértek. Volt, aki mákos kaláccsal kínálta őket, amit el is fogadtak. Kora délután a község déli részét lőtték a németek, de a települést visszafoglalni már nem tudták. Még aznap 17 óra tájban Aszuvölgy is felszabadult. Az utóvédharcoknak Szentkozmadombján három polgári, Oroklánban egy civil és egy német katonaáldozata lett. Tárnokon személyi sérülés nem történt, mindössze néhány faluvégi ház tetőzetét rongálták meg az ágyúlövegek. A hősi halált halt szovjet felderítő tiszt holtteste a templom előtti téren, míg két másik halott – kiket távolabbról hoztak lovas kocsin – a falu temetőjében nyertek ideiglenes nyugalom.¹ Mindhárom katonát később exhumálták, és közös koporsóba helyezték maradványaikat 1949. március 11-én kerültek a zalaegerszegi szovjet hősi temetőbe.² Amíg a fiatal leányok bátran

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL ZML) MSZMP Zala Megyei Bizottsága iratai. Visszaemlékezések gyűjteménye (a továbbiakban: MSZMP visszaemlékezések).

² MNL ZML Alispáni iratok. A katonák személyazonossága nem ismert. Földi maradványaik a temető 70. sz. sírjában nyugszanak.

viselkedtek a „felszabadítókkal” szemben, a nagyobb gazdaságok nem kerülhették el a kifosztást. Lásbasjószág, gabona, szekér – mindent, amit lehetett magukkal vittek az egymással harcban álló német és szovjet alakulatok.³

A front gyors átvonulása után (a mai megye területén csupán egy hétig tartottak a fegyveres harcok) hamarosan felpezsdült az élet Zalatáiban. Az általános helyzet rendeződésével Zalatárnokon is megalakult a nemzeti bizottság⁴ és a földreform-rendelet hatására a földigénylő bizottság. A községben Hermán József és Sipos László propagálták a földosztást. Mindketten a fővárosból érkeztek a községbe (egyikük tárnoki születésű volt), és a magukkal hozott falragaszokkal a Stádel-kastélyba egybehívott értekezleten igyekeztek népszerűsíteni a nagybirtokok felparcellázását. A földigénylő bizottság első elnöke Lévai Péter kereskedő lett. Szentkozmadombján Simon István látott el hasonló teendőket. Tagjai gazdasági cselédek és 1-2 holdas törpebirtokosok voltak. A régi uradalmi cselédség családtagonként 1 kat. holdat kapott, a törpebirtokosok 7 kat. holdra egészíthették ki a földjeiket. 1945 októberében a fennálló rendelkezések alapján Lévait leváltották az elnökségről, és helyét Csőregi Ferenc foglalta el. Az ő működése alatt történtek a házhelyjuttatások. Zalatárnokon a Bárczay, Deák, Stádel, Kacskovics és Drexler (utóbbi bérlője Szluha Márta) birtokok osztottak földet a régi cselédek és a szegény sokgyermekes családok között. A földhöz jutottak száma Tárnokon 233, Szentkozmadombján 59 család volt. Kezdetben az új földtulajdonosok számára az igavonó erő biztosítása jelentett nehézségeket, ezért a községben tartózkodó szovjet helyőrséghez fordultak segítségért.⁵

A földosztással párhuzamosan megélénkült a politikai pártok tevékenysége. Tárnokon már 1945. április 15-én létrehozták az első kommunista alapszervezetet (KMP), később (1945. június-júliusától) a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Független Kisgazdapárt (FKGP) és a Nemzeti Parasztpárt (NPP) is rendelkezett helyi apparátussal.

Főleg zsellérek és szegényparasztok körében vált népszerűvé a Kommunista Párt. Programjukban a nincstelen családok érdekeit megcélözva igyekeztek orvosolni a legégetőbb problémákat (pl. földkérdés, lakás, megélhetés). A titkári teendőket (1946 szeptemberéig) Mühl Mihály látta el.⁶ A szociáldemokraták helyi titkárának Gombos Imrét választották. Sok nagygyűlést tartott, és a legnagyobb agitációt is ő fejtette ki. A párt tagjai: iparosok, kereskedők és a parasztság középrétege.⁷ Ahogy országos és megyei viszonylatban, Zalatárnokon is a Kisgazdapárt lett a legnépszerűbb. A szervezet gerincét a falu intelligenciája és a módosabb parasztság alkotta. Első titkára Papp János, később Tuboly Péter lett. A Parasztpárt tevékenységének fő célja a föld megtartása volt. Jel-szavuk: „Kenyeret, bakancsot, csizmát!” A csoportba főleg 4-5 holdas kisparasztok léptek. Első titkára Toplak József.⁸

Az 1945-ös országgyűlési választások Zalatárnokon is elsőpró kisgazda fölényel végződtek, és 510 helyi választó bizalmát élvezve 69,77 %-os eredménnyel győzedelmeskedtek a rivális pártok felett. Másodikként 114 érvényes szavazatával a Parasztpárt ért célba, míg a szocdemekre leadott 54 szavazat a képzeletbeli dobogó harmadik fokára volt elegendő. A kommunisták csupán a leadott voksok 6,29 %-át tudhatták magukénak.⁹

Az országos pártok vezetői főleg népgyűléseken és kampánykörútjaik egyes állomásain propagálták a választási tervüket. 1947 nyarán, a híres „kékcédulás” választási csalás évében Rákosi Mátyás, Zala megye kommunista pártjának listavezetője, és ez időben Magyarország miniszterelnök-helyettese, személyesen is hallatta hangját Zalatárnokon. Rákosi látogatásának előzménye évekkel korábbra, a templom harangjának hadi célokra történő elrekvirálásáig nyúlik vissza. 1945 decemberében ugyanis kitudódott, hogy a másfél mázsás rézöntvényű lélekharang túlélte a háború viszontagságait, és az Iparügyi Minisztérium kétszeres súlyú sárgaréz, vagy azonos súlyú vörösréz ellenében hajlandó azt visszaszolgáltatni a falu

³ MNL ZML A Zalatárnoki Földbirtokrendező Tanács iratai.

⁴ 1945-ben a nemzeti bizottságok pótolták a harcok során szétesett községi közigazgatást. Feladatuk elsősorban a közrend fenntartására és a kilengések megakadályozására korlátozódott. A helyi néphatalmi szerv első elnöke Horváth Kelemen cséplőgép-tulajdonos volt, őt 1947-ben Nagy József váltotta.

⁵ A földreform során Zalatárnokon 1295, Szentkozmadombján 135 kat. hold került kiosztásra. Házhelyjuttatásban Tárnokon 105 család részesült. MNL ZML MSZMP Visszaemlékezések.

⁶ Alapító tagok: Kocsis József, Lévai Péter, Vajda József, Gulyás József, Farkas József, Farkas Józsefné, Máté György, Máté István és Vajda Mária. MNL ZML MSZMP Visszaemlékezések.

⁷ Más forrás szerint Nagy József volt az első titkár. A vezetőség tagja: Pulai Imre. Uo.

⁸ A vezetőség tagjai: Török Sándor és Szijjártó István. Uo.

⁹ www.zml.hu/adatbazisok/adatbazis/php. Az 1945-ös és az 1947-es országgyűlési választások Zala megyei eredményeinek adatbázisa.

istenfélő lakosságának. Ennek öröme meg is indult a lázas gyűjtés, ám a tárnokiak képtelenek voltak ennyi színesfémot összehordani, így 1947-ben a helyi kommunista szervezet ötlete nyomán a község elöljárói levélben kérték a miniszterelnök-helyettes közbenjárását. És láss csodát, a levél eljutott a nagy vezérhez, aki bölcsen rábólintott, és áldását adta a nemes célra. Az előzetes forgatókönyv szerint a hivatalos ceremóniára kiváló lehetőségként kínálkozott Rákosi június 7-8-ra tervezett zalai látogatása. A harang azonban „technikai” okok miatt nem érkezett meg a kitűzött időpontra. Nem úgy a vezér. Rákosi autója június 8-án reggel futott be a községbe (a sajtó szerint zalai körútjának legkedvesebb gyűlésére), ahol a templom előtti téren már fellobogózott, arcképével és virágokkal gazdagon díszített diadalkapu körül mintegy 7-800 főnyi tömeg várta. Tavasz Béla kisgazdapárti körjegyző beszéde után az egyházközség nevében Bogdán Ferenc üdvözölte a pártvezért. Ezt követően egy tárnoki hadifogoly felesége, egy másiknak pedig a kislánya virágcsokrokkal és ajándékokkal köszönték meg, hogy szeretett hozzátartozójuk rövidesen hazatérhet a Szovjetunióból.¹⁰ Végezetül Horváth István, a falu lelkipásztora hálálkodott a harang visszaszerzése ügyében tett fáradozásaiért. A köszöntő beszédeket Rákosi Mátyás jellegzetes szónoklata követte: „*Jellemző, hogy a magyar reakció a kommunista pártot vallásellenesnek minősíti, Istentelennek tartja, azonban ez a példa is mutatja, hogy mi vagyunk azok, akik a fasiszták által elrablott harangokat visszaszerezzük, mert a harang azt a célt szolgálja, hogy a vallásos lelkek buzgó hangja mellett, dicsérjék az Urat. Örülök, hogy én járhattam közben harangjuk visszaszerzésénél.*” Távozásakor a környék falvainak dolgozó paraszt asszonyai és leányai rózsákkal borították el az útját.¹¹ A harang végül július 5-én a Mindszenty hercegprímási iroda jóvoltából került vissza Zalatárnokra, így ebből kifolyólag sok szóbeszéd esett a faluban Rákosi ígéretével és szavahihetőségével kapcsolatban.¹²

1948-ra az MKP csalási hadjárata, a rivális párt-szervezetek tudatos eltorlasztása és a szocdemekkel történő fúzió után egyenes út vezetett az egypártrendszerű diktatúra kiépüléséhez. A sztálinista rendszer erőszakos bevezetésével Magyarország egyre szoro-

sabban a Szovjetunió képére módosult. A kizárólagos szuverenitással rendelkező kommunista párt radikális eszközökkel kormányzott, ami a megfélemlítésen és megtorláson alapult. A hatalom végrehajtó és legfőbb eszköze az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) volt, amely közvetlenül a párt vezetőinek, elsősorban Rákosi Mátyásnak volt alárendelve. A „tisztogatási recept” szovjet mintára – koholt vádak, majd koncepciók perek felhasználásával – készült.

Zalatárnokon először a földesúri famíliákat, a sokak által közkedvelt és tisztelt Deák, Bárczay és Stádel családokat hurcolták meg. Nem volt elég a teljes vagyonekぼzás, a lelki megaláztatás, a fizikai megtörés lett az első számú vezérelv. Amikor 1947-ben Bárczay Béla földbirtokos szociális és politikai magatartása miatt indult vizsgálat a községben, a nép egy emberként kelt a védelmére. Régi cselédei és napszámosai valamennyien tudták, egykori kenyéradójuknál jobb és becsületesebb ember kevés élt abban az időben. A nyilas bélyeggel is ellátott Bárczaynak mégis mennie kellett. Először Vakolára száműzték, majd egy alföldi munkatáborba internálták.¹³

1950-ben jelentős változáson esett át a község közigazgatása. Megalakult a tanács. Első elnöke Kanta Antal, titkára Tavasz Béla volt. Az ávó 1950. október 12-én kelt jelentése szerint Pesthy Sándor zalatárnoki plébános a helyi körjegyzőnek kijelentette, hogy ő, mint dolgozó ember gyermeke, kitörő örömmel veszi tudomásul a tanácsok létrejöttét, és ígéretet tett arra vonatkozólag, hogy a választás napjára fellobogozza a plébánia épületét. Pesthy szokatlan rajongása gyanúsnak bizonyult a hatóság szemében. Jelentésében az ávós spicli hozzáfűzte, hogy kedvező megnyilvánulásával nyilván valamilyen saját, illetve a klérus érdekét szolgáló célt akar elérni, majd írott betűkkel a következőket jegyezte a katolikus pap neve mellé: „*Kápolna építés.*”¹⁴

A megfélemlítési politika legfontosabb irányvonala azonban nemcsak a régi keresztény úri osztály, hanem elsősorban maga a nép volt, és pedig a vidéki parasztságon túl az a munkásság is, amelynek nevében a hatalmat gyakorolták. Ellenszegülést nem tűrtek, bármilyen engedetlenséget keményen megtoroltak. Intézkedéseik a parasztság minden rétegét sújtották,

¹⁰ MNL ZML MKP Zala Vármegyei Bizottsága iratai 1946–1948. 90. őrzési egység

¹¹ *Új Zala*, 1947. június 13. (25. sz.) 1–2. p

¹² *Független Zala*, 1947. július 13. 1. p.

¹³ Csegezi Józsefné Hunyadi Zsuzsanna szóbeli közlése (2005)

¹⁴ MNL ZML ÁVO hangulatjelentések 1950. A plébános nevéhez fűződik az ávó és az egyháziügyi államépítészeti hivatal gáncsoskodása miatt hosszú éveket elhúzódó hegyi kápolna építési ügye.

elsőrendű célpontnak pedig a kuláknak bélyegzett módosabb gazdákat, iparosokat, kereskedőket tekintették. A dolgozó nép ellenségének kikiáltott kulákságra nehéz idők jártak. Jórészüket kitelepítették, míg másokat külön adóval és teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettségekkel sújtottak, megszegésükben pedig élen járt a regionális média. A megyei sajtó 1949. augusztus 20-án megjelent számában „Gyomot termelt a kulák!” - címszó alatt hasonló módon próbáltak kipellengérezni egy jómódú szentkozmadombjai parasztembert: „Szentkozmadombján 45 holdon garázdálkodik Jakabfi Ferenc uraság. Azon sír, hogy nem tud eleget tenni a termésbeadásnak. Szaladgál fűhöz-fához, hátha akad aki megszánja és sikerül majd neki jó néhány mázsza gabonát a spekuláció sötét csatornáján leereszteni. De nézzük csak meg, Jakabfi úr siralmainak van-e jogos alapja. Rögtön megadhatjuk rá a választ: nincs! Az előírt gabonavetés területénél majdnem 3 holddal vetett kevesebbet. Közül egy holdon csak gazt és tüskét termelt a kulák! Mi ez, ha nem vetésterv elszabotálása. Kétszeresen bűnös Jakabfi Ferenc. De a felelősség kérdését felvetjük a szentkozmadombjai DéFOSz szervezet és község termelési felelőse felé is, akik ezt eddig túrték.”¹⁵

A lejáratási kampány egy másik „gyöngyszeme” 1951. november 20-án jelent meg az MDP Zala Megyei Bizottsága és a megyei tanács által szerkesztett újságban, a Zalában. A cikk hüen tükrözi az akkori pártpolitika álláspontját, a néptömegek demagóg úton való irányítását, és a magyarság ezen részének kirekesztését a társadalomból.

Az újsághír címe: „Tiszti csendőrcsákó tollal, signum laudis, Mein Kampf, töltnék – Bor István kulák féltve őrzött kincsei...” Ezek után nézzük a cikket teljes terjedelmében. Érdemes elolvasni és levonni a tanulságokat. „A Marx-téri kézműszakos népbolt kirakatában mindig látnivaló. A kirakat hüen tükrözi az üzlet árubőségét. A dolgozók, ahogy elhaladnak a bolt előtt, egy tekintetet vetve a kirakatra tovább sietnek vagy pedig bemennek az üzletbe, ha éppen valami vásárolni valójuk akad.

A múlt nap azonban nem így történt. Férfiak és nők csoportosultak a kirakat előtt. Valósággal akadályozták a közlekedést a járdán. Nem az első eset, hogy a leleplezett áruhalmozók, spekulánsok lefoglalt dolgait közszemlére teszik, hogy dolgozó népünk lás-

sa, saját szemével győződjön meg a nép ellenségeinek aljas munkájáról. A közszemlére tett tárgyak arról beszélnek, hogy itt nem egyszerű áruhalmozásról van szó, nem csak arról, hogy a kulák aki ádáz ellensége demokráciánknak, dolgozó népünknek, bőr és ruházati cikkeket halmozott rejtegetett, hanem főleg arról van szó, hogy a kuláknál a házkutatás során lefoglalt dolgok a reakciós, fasiszta múltat dokumentálják. De nyissuk fel a feketekönyvet. Nézzük meg mit árulnak el a sorok:

Bor István vakolai 27 holdas kulák a dolgozó nép előtt a tyúkház padlására elrejtett 301 kilogramm vegyes lisztet. Amikor a lisztet megtalálta az elszámoltató bizottság, az már teljesen megrothadt, használhatatlan állapotban volt. A kulák nem törődött azzal, hogy a liszt megromlik. Fő célja volt, hogy azt elvonja a dolgozó nép asztaláról. Amit a rendőrség a házkutatás során talált nála arra mutat, hogy a kulák bízott a fasiszta világ visszatérésében és uralkodni, parancsolni akart a községben. Gondosan megőrizte a fasiszta rendszer alatt szerzett kitüntetések, gondolván, ha eljön az ő világa, ismét a mellére rakja s ítélelevenek és holtak, főleg eleven dolgozó parasztok felett. A kulák megkülönböztető becsben tartotta és féltő gonddal őrizte a signum laudis, amit csendőrhadnagy fia a Szovjetunió elleni harcokban szerzett. Nézzük a kirakatot. Katona bekecsek, hátizsákok, katona pokrócok, lepedők, vadonatúj tisztí csizma, tisztí köpeny, 10 quadrát kikészített bőryanag, tisztí csendőrsapkátollal, sok kispuskalőszer gyutacs, egy fényképalbum, melybe a képeket a kulák fia Bor Zoltán csendőrhadnagy gyűjtötte a szovjet nép ellen folytatott harcok során. De a kirakatban megtaláljuk a Mein Kampf-ot is Hitler arcképével és sok más fasiszta sajtóterméket. Nem hiányzik a felszerelésből egy csomó kispuskatöltény sem. Íme a kulák aljassága, a dolgozó nép elleni gyűlöletének teljes izzása. Íme, a csendőrtiszt kirakatba helyezett, közszemlére tett harci díszei. A kirakatnak reggeltől estig rengeteg látogatója akad. A dolgozók elmondják véleményüket. Szavaikból a megvetés hangja szól. A tollas csendőrsapkát nézve, kezük ökölbe szorul.

-Elég volt belőle – mondják.

-Szézzük azt, aki a régi világot áhítózza, aki szeretné azt újból visszahozni!

A szavak amelyek itt a kirakat előtt elhangzanak,

¹⁵ Zala, 1949. augusztus 20. (193. sz.) 2. p.

*hű kifejezői annak az elszántságnak, annak a harcoss kiállásnak, amely mindörökre meggátolja, hogy az urak a csendőrök világa visszatérjen hazánkba.*¹⁶

A cikk gátlástalanul besározza Bor Istvánt és családját, pedig köztudott, hogy a vakolai Bor família soha nem volt ádáz ellensége a demokráciának, a család tagjai pedig soha nem voltak urak, sem pedig csendőrök. Ellenkezőleg! Földjeikhez kemény és szorgalmas munka árán jutottak, napszámosaikkal emberségesen bántak, illetményüket pontosan kifizették. Bor István édesapja, Bor József, 1848/49-es honvéd, nagy idők tanúja. Ő maga harcolt az első világháborúban, ahol megjárta a keleti frontot és az orosz hadifogságot. Testvérbátyját 1915-ben a galíciai hadszíntéren, egyetlen fiát pedig – aki nem csendőr volt, hanem a 3. hegyivadász zászlóalj tartalékos hadnagya – 1945-ben, a felvidéki harcok során veszítette el. Egy másik tragikus sors, a cséplőgép garnitúra és szeszfőzde tulajdonos, félkarú hadirokkant Horváth Kelemen illette, akit különös életvitele és öltözködési stílusa miatt sokan elmeháborodottnak tartottak Zalatárnokon. Tény, hogy valódi csodabogár volt a maga nemében. Gondozatlan, hosszú hajával, mellig erő szakállával, lelógó bajuszával úgy nézett ki, mint a honfoglalás korából itt felejtett vén táltos. Mivel kízó reumatikus fájdalmak gyötörték, naponta tiportatta testét, mint a hordóba rakott káposztát, és állandó jelleggel vizes borogatással enyhítette fájdalmait. Még a kalapja alatt is hordott egy kis kötött sapkát, amit napjában többször vízbe mártogatott. Hűvösebb időben kispárnája csücskét benyomta és háromsarkosan a sapka fölé tette, mint egy püspöksüveget. Otthona egy szüette, pudvás boronatákolmány volt, ami felett a tetőváz már teljesen elrohadt. Erre szalma volt rászórva egy kupacban, hogy az eső be ne csoroghasson a cölöpökkel megtámogatott üregeibe. Horváth Kelemen azonban nem a furcsa szokásai miatt volt különleges egyéniség. Még a század elején Ausztriában tanulta ki a lakatosmesterséget, majd részt vett az első világháborúban, ahol egy baleset következtében elveszítette az egyik karját. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy zseniális terveit megvalósítsa. Szülei halála után – kikjómódú, értelmiségi emberek voltak – örökölt egy rozoga cséplőgépet. Ezt a gépet a napszámosokkal teljesen szétszedette, aztán saját elképzelése szerint újjalakította. A tanulatlan parasztok nem várták meg

a gép átalakítását, butaságukban bolondnak nevezték el a tulajdonost, és szájról szájra adták, nemcsak a karját, hanem az eszét is Oroszországban hagyta. Ha nem lenne bolond, nem tette volna egészen tönkre a kenyérkereső cséplőgépét. A rozoga masinából azonban olyan új, helyre kis gépet szerkesztett, amely a legkeresettebb lett az egész vidéken. Eredeti méreténél kisebbre, könnyebben vontathatóra csináltatta, ezáltal a dimbes-dombos, hepehupás Göcsejben sokkal könnyebben lehetett elvontatni, mint a többi nagy gépet. Még az az előnye is megvolt, hogy gyorsabban és tisztábban csépelte a konkurens gépeknél. A gazdák kivárták, amíg rájuk került a sor, mert sok fölösleges rostálást takarítottak meg, ha vele csépeltek. Felfogadott embereit folyton foglalkoztatta, a 30-as években már 3 garnitúra bércséplőgépe dolgozott a cséplési időny alatt. Később összekuporgatott vagyonából saját szeszfőzdet építtetett, ahol egy világhírű és finomságú italról álmodozva, a francia konyakgyártás mintájára kísérletezett a göcseji gyümölcsparlatokkal.¹⁷

Horváth Kelemen 1945-ben megválasztották a Nemzeti Bizottság elnökének, két évvel később azonban meg kellett válnia posztjától, mert rosszakarói és irigyei koholt vádak alapján feljelentették.¹⁸ Ennek eredményeként a bíróság népellenes izgatás vádjával teljes vagyonának a felétől megfosztotta, és több havi börtönre ítélte. Az államosítás idején egyetlen szeszfőzdejét is elvették, így az addig is nyomorgó „népnyúzó kulák” földönfutóvá vált. Kisvártatva egészségi állapota oly mértékben megromlott, hogy betegségei 1954-ben a halálát eredményezték. Horváth úr (ahogy a tárnokiak szólították) legnagyobb tragédiája a politikai világnézetében rejlik. Egész életében baloldali érzelmű, ugyanakkor óriási patrióta szívvel megáldott, hazáját szerető és tisztelő ember volt. Ideológiája miatt többször összekülönbözött a Horthy-rendszer hatalmi képviselőivel, mégis a kommunisták tették földönfutóvá. Egész életét a találmányainak szentelte, mégis úgy kellett meghalnia, mint egy kivert kutyának.

A politikailag megbízhatatlan személyek üldözésén túl a mezőgazdaság kollektivizálása és a beszolgáltatási kötelezettségek bevezetése is hazánk „szovjetizálását” segítették. A kolhoz típusú termelőszövetkezetek erőszakos bevezetése Zalatárnokon is hasonlóképpen zajlott le, mint az ország más területein. A tsz-szer-

¹⁶ Zala, 1951. november 20. (270. sz.) 4. p.

¹⁷ Fettich Lászlóné Kántor Ida: *Egy hadirokkant hős élete és befejezetlen tervei* (kézirat). A visszaemlékezés másolata a szerző tulajdonában.

¹⁸ Az iratok szerint Horváth Kelemen azt állította, hogy Rákosit olyan akasztófára kéne felhúzni, amelyiknek egyik szarván ő lógna, a másik felén pedig Papp Antal, a helyi nyilasvezér, hogy kiegyensúlyozzák egymást. Uo.

vezés idején a párt emberei házról házra járva agítottak, és nemritkán erőszakot alkalmazva próbálták rávenni a parasztságot arra, hogy birtokaikat, állataikat és a földműveléshez szükséges eszközeiket adják be a közösbé. Ennek eredményeként 1950-ben ugyan megalakult a helyi Vörös Csillag Termelő Szövetkezet egy kisebb csoportja, de a gyenge népnevelő munkának köszönhetően a tsz-szervezés nagyarányú érdektelenségbe fulladt, és nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.¹⁹ A szövetkezet közel 250 kh területen gazdálkodott. Traktorral nem rendelkeztek, földjeiket kezdetben lovakkal, később a gépállomás segítségével művelték. A csoport a munkaverseny-mozgalom keretében és a pártbizottságtól kapott vezérelek szerint különböző felajánlásokkal igyekezett a termelékenységet fokozni. 1951. február 4-én a Párt V. kongresszusának tiszteletére Tóth Sándor és Gyarmati István fejő gulyások megígérték, hogy a tejhozamot 6-7 literre emelik, és a takarmányra olyan gondot fordítanak, hogy abból egy szál se vesszen kárba. Ugyanekkor Tóth Józsefné arra tett ígéretet, hogy az istállókat kimeszeli, Mühl Mihály ellető kanász pedig felajánlotta, hogy malacait a megkívánt súlygyarapodásnál 10 %-kal növeli. Az 1952. december 8-án megtartott gyűlésen a csoport Sztálin elvtárs 73. születésnapjának megünneplésére tett méltó felajánlást. Erre a jeles alkalomra a tagok ünnepélyesen megígérték, hogy a tsz gazdasági épületeit kiganajozzák, és az udvaron felhalmozott trágyát kihordják a földekre.²⁰ Minden igyekezet és felajánlás ellenére a Zalatárnoki Vörös Csillag Termelő Szövetkezet háza táján kaotikus állapotok uralkodtak. A vezetőség lopott és sikkasztott, a tagok széthúztak, a tsz nyilvántartásait, pénztárkönyveit hanyagul vezették, a tervelőírásokat és beadásokat nem teljesítették időre, és az egész gazdaság területén káosz és rendtelenség uralkodott. Néhány példa a működés körüli zavarokra. 1954-ben a BM Zalamegyei Főosztályától az MDP megyei pártbizottságának írt részletes jelentés szerint az elnök – állítólag borhitelenek fedezése miatt – eladta a tsz vetésre szánt összes lóheremagját. Ugyancsak ő az igényelt búzavetőmagból a gutorföldei malomban 6 zsákkal megőröltetett, mondván, kellett a liszt az 1953-as zárszámadási díszvacsorához. Szintén ehhez a jeles alkalomhoz köthető,

hogy a termelőszövetkezet feje a borvásárlás céljára felvett 2000 forintot inkább megtartotta, a tagoknak pedig a saját, tárnoki hegyen termelt minősíthetetlen borát szervírozta fel. A legnagyobb probléma egyébként is az állandó italozásból fakadt. A jelentésben foglaltak is arról tanúskodnak, hogy az elnök és az üzemi párttitkár rendszerint kuláktársaságban dorbézol, a tsz-tagsággal pedig egyáltalán nem törődik.²¹ Ezek után nem véletlen, hogy a forradalom napjaiban egyik pillanatról a másikra hullott atomjaira Zalatárnok összetákolt termelőszövetkezte.

Ahol volt tsz, ott volt tsz elleni agitáció is. Büntetőjogi értelemben súlyos, államellenes bűncselekménynek minősült a termelőszövetkezet intézménye ellen irányuló rágalmozó és becsmérlő kijelentés, vagy a tagok és háznépének a csoporthoz tartozása miatti megszegyenyítése és fizikai bántalmazása. 1955 őszén Gombos Imre zalatárnoki lakos tsz-csoport ellen izgatás büntetéssel került bíróság elé. A tanúvallomások szerint a vádlott folyó év október 27-én reggel a helyi földműves szövetkezet üzlethelyiségében a népnevelők és tsz agitátorok ellen uszított, konkrétan azok leforrázására és agyonverésére bízta a boltban tartózkodó vásárlókat. Ennek ellenére a tárgyalások során mégsem ítélték el, mert az elmeorvos szakértő vizsgálat alkati ideggyenge és pszichopata egyéniségnek diagnosztizálta, különösen azok után, hogy egy ízben a bíróságon érces hangján rázendített a „Horthy Miklós katonája vagyok én...” kezdetű örökzöldre. Később, amikor 1961 márciusában ismét a tárnoki termelőszövetkezet elleni lázításon kapták – ráadásul ez alkalommal közepesen ittas állapotban, Kádár és Münnich elvtársakat tiszteletlenül és lekicsinylően Kádár Jancsinak és Münnich Ferkónak nevezte –, már nem voltak vele ilyen elnézőek, és másodfokon a Zala Megyei Bíróság népi demokratikus államrend elleni izgatás vádjával 8 hónapi letöltendő börtönbüntetésre ítélte.²²

A helyi tsz-nél lényegesen nagyobb vehemenciával és költségvetéssel működött a község területén 1950. június 18-án megalakított gépállomás. A gépüzem kezdetben Aszuvölgyön, a volt Deák Károly-féle birtokon lévő gazdasági épületekben, pajtákban és magtárakban állomásozott. Megalakulásakor 15 db G 35-

¹⁹ Az első tárnoki tsz-csoport alapító tagjai: Gombkötő János, Horváth Ernő és Horváth Ernőné, Iványi Györgyné, Kránicz Jolán, Kocsis József, Molnár János, Mühl Mihály és Mühl Mihályné, Simon József, Soós Jenő és Varga Ferenc. MNL ZML MSZMP Visszaemlékezések.

²⁰ MNL ZML Zalaegerszegi Járás Tanács iratai. Rendezetlen tsz-iratok.

²¹ MNL ZML ÁVH jelentések 1954.

²² MNL ZML Zalaegerszegi Járásbíróság iratai B. II. 751/1961., Zala Megyei Bíróság iratai Bf. 954/1961.

ös szántó traktorral, 1 db vontató- és pótkocsival, 2 db beutalt R 35-ös traktorral, ekékkel, tárcsákkal, 13 db fogatos vetőgéppel és 2 db ezüst szelektorral rendelkezett. A géplétszám és az elvégzett munkák mennyisége csak mérsékelten fejlődött, így a következő évben 24 traktor, 1954-ben pedig 43 db traktor állt az üzem rendelkezésére. Első vezetője Boros János volt, őt 1953-ban Dávid István követte. Ideiglenes elhelyezése után 1951 nyarán került sor a gépállomás áttelepítésére. Az új telephely ugyan közvetlenül a Bakra vezető közút mellett helyezkedett el, mégsem volt kimondottan ideális fekvésű. Állandó nehézséget jelentett a telep vízellátása és a gépek tárolásának hiányos lehetősége. Ez utóbbi Zalatárnokon szállóigévé tette a „csillog garázs” elnevezést. Ennek kapcsán Dávid igazgató több ízben is szóvá tette a felettes szerveknek, hogy a szabad ég alatt parkírozott munkagépek és gazdasági felszerelések a szélsőséges időjárási viszonyoknak köszönhetően rohamos tempóban amortizálódnak, panasa azonban süket fülekre talált.²³

A géppark gondatlan kezelése mellett az üzem szociális körülményei sem voltak éppen ideálisak. 1953-ban még mindig nem volt víz a telephelyen, a koszos, bűzös munkásszállón élő fiatal traktoristák szórakozási és kulturális igényeire nem fordítottak figyelmet, és annak ellenére, hogy a gépállomás rendelkezett üzemi konyhával, szakácsnő hiányában, meleg étkezésre sem volt lehetőség. Ezek után nem csoda, hogy rossz hangulat és laza munkafegyelem jellemezte a Zalatárnoki Gépállomás kollektíváját. Gál Ferenc államvédelmi őrnagy 1953. szeptember 19-én kelt jelentése szerint mindezekért elsősorban a nyilas érzelmű, és időközben nyugatra szökött szabotáló főgépész és a gépállomás erkölcstelen életmódot folytató politikai vezetőjét terhelte felelősség. Utóbbiról kitudódott, hogy a nős és többgyermekes családapa munkavégzés helyett inkább a szomszédos Tófej község III. típusú Petőfi tszcs fiatal és szemrevaló könyvelőjével szórakozik, moziba viszi és vele szekszuális (sic!) viszonyt tart fenn. Felróták neki azt is, hogy az üzem káde-reivel szemben indulatos, helytelen magatartást tanúsít, ami egy ízben abban csúcsozott ki, hogy Lévai Péter és Papp Ottó tárnoki traktoristákat pisztollyal agyonlövással fenyegetett.²⁴ Minden kilengés ellenére a gépállomás komoly politikai és fizikai erőt képviselt Zalatárnokon. A gépüzemnek rengeteg alkalmazottja

volt, nemcsak tárnokiak, hanem szomszédos községbeliek, sőt esetenként az ország más vidékéről származó férfiak és nők egyaránt. Nem véletlen tehát, hogy később, az 1956-os októberi forradalom idején és után is kiemelkedő szerep hárult a gépüzem dolgozóira. A Zalatárnoki Gépállomás végül 15 évi fennállását követően 1964. december 31-ével szűnt meg. A telephely termelőszövetkezeti tulajdonba került, egyes dolgozók vállalták a Felsőbagodon történő munkavégzést, mások termelőszövetkezetekben helyezkedtek el, és ott folytatták a munkájukat.²⁵

A Rákosi-éra egyik legnehezebben teljesíthető közhelye, a vidéki parasztságot sújtó terménybeszolgáltatás jelentette. Lévai Jenő szentkozmadombjai vb-titkár 1950. december 17-én a község vb-ülésén külön kihangsúlyozta, nem szabad megelégedni azzal, hogy a parasztok azt mondják: „Nincsen, nem tudunk adni. Meg kell érteni minden dolgozó parasztnak, hogy a béke megvédése érdekében, fokozottabban kell teljesíteni az állammal szemben a kötelezettségüket.” Még a jelmondatuk is azt hirdette: „Minden szem felesleges terménnyel a terményraktárba!”²⁶ Mivel a nép természetéből adódóan nem szívesen vált meg attól a terménytől, amiért keservesen megdolgozott, Zalatárnokon sem lett népszerű a beszolgáltatás. Az 1951. február 10-i vb-ülésen Tavaszai Béla vb-titkár azt panasolja, hogy a terménybegyűjtés terén végzendő munkát, valamint a népnevelő munkát is nagy lazaság jellemzi. Ennek tudható be az, hogy egyes gazdák még mindig 5-10 q terményfelesleggel rendelkeznek. Eredményük pedig annyira gyenge, hogy ezen sürgősen változtatni kell. Egyes népnevelők és tömegszervezeti vezetők saját maguk is megelégedtek 5-10 kg-os felajánlással ahelyett, hogy a gazda teljes feleslegét kérték volna.²⁷ Az sem volt ritka esemény, hogy a beszolgáltatások eredményességét egyesek agresszív, indulatos magatartással próbálták kieszközölni. Egy ízben általános felháborodást keltett a faluban, hogy Gyenese N. népnevelő, a beszolgáltatásuknak 100%-on jóval felül eleget tett dolgozó, közép- és kisparasztoknál, köztük Pete Károly vb-elnökhelyettesnél is, boros állapotban, a késő esti és éjjeli órákban házkutatásszerűen próbálta a terménybegyűjtés eredményét emelni. A vb-titkár szerint ez a népnevelő a párt parasztpolitikájának durva megsértését követte el, és cselekedetével a községben dolgozó parasztság körében a legrosszabb hangu-

²³ MNL ZML ÁVH jelentések 1955.

²⁴ MNL ZML ÁVH jelentések 1953.

²⁵ Németh István: Gépállomások Zalában. Zalaegerszeg, 1975. 69–71. In: *Göcseji Helikon* 9. Honismereti közlemények 1975.

²⁶ MNL ZML Szentkozmadombja Községi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: SZKT VB jkv.) 1950. december 17.

²⁷ MNL ZML Zalatárnok Községi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: ZKT VB. jkv.) 1951. február 10.

latot váltotta ki.²⁸ Ennek ellenére a terménybeszolgáltatás és népnevelő munka továbbra sem működött jól Zalatárnokon. 1951. augusztus 10-én a megyei napilap tüzte vitriolos tollhegyre a községet: „*Pártszervezeteink, tanácsaink, tömegszervezeteink egyre jobban edződnek, erősödnek a begyűjtés nagy csatájában. Nem ez a helyzet Zalatárnokon. Az évi előirányzatnak búzából 30, a rozsból 41, az árpából 15, a zabból pedig mindössze 7 százalékban tettek eleget. Mi lehet ennek az oka? Az, hogy a pártszervezet nem végez komoly felvilágosító munkát a dolgozó parasztek között. Hiányzik a kommunista példamutatás a községben. Maga Cigány István elvtárs a pártszervezet titkára sem adta be felesleges gabonáját a C-vételi jegyre. A párttagok pedig - követik a párttitkár elvtársat. Így aztán persze, hogy nem segítik elő a begyűjtés gyors elvégzését. Alig folyik népnevelő munka. A népnevelők még az értekezleteken sem jelennek meg, hogy megbeszéljék a tennivalókat. Így aztán - egy-két népnevelő kivételével - a tömegszervezetek sem kapcsolódnak bele a népnevelő munkába.*”²⁹ A Sztálin halála után bekövetkezett szovjet politikai reformok hazánkban is változásokat eredményeztek. Rákosinak távoznia kellett az ország éléről, helyét Nagy Imre foglalta el, aki új gazdaságpolitikába fogott. Megszüntette az internálótáborokat, csökkentette a beadási kötelezettségeket, mérsékelte a feszített tervelőírásokat, emberközpontúbb szocializmust hirdetett. A nép szemmel láthatólag örült a változásoknak, és úgy tűnt, a beszállítási kötelezettségeinek is nagyobb kedvvel tett eleget. Legalábbis a híradások és a korabeli jegyzőkönyvek ezt igazolják. 1954. augusztus 25-én a következőket írja a megyei sajtó: „*Zalatárnokon jól megy a cséplés. A gépek átlag száz mázsán felül teljesítenek. A legjobb cséplővezető Pálfi István. Napi normája 120 mázsa, de mindig 160-170 mázsáig csépel. A zalatárnoki dolgozó parasztek a cséplés mellett a beadással sincsenek elmaradva. A géptől azonnal viszik gabonájukat a begyűjtőhelyre.*”³⁰ 1955-ben a begyűjtési tervet már csaknem maradéktalanul végrehajtotta a község, az 1956. május 13-án megtartott tanácsülésen a községi tanács vb-elnöke pedig megállapította, hogy a beadási munkatervet a község minden cikkből teljesítette, és notórius nem teljesítő egy sincs.³¹

Az ötvenes évekre jellemző tipikus falusi kihágásra, a közellátás érdekét veszélyeztető feketevágásra is találunk példákat Zalatárnokon. Egy alkalommal – 1954. december 29-én – Papp József hétholdas tárnoki középparaszt 150 forintért szabályszerűen vásárolt egy fiatal bikaborjút Vörös István falubelijétől. Még a borjútelt megelőző hetekben kérvényt adott be az illetékes minisztériumba, hogy fia közelgő esküvőjére engedélyezzék annak levágását. A válasz azonban nem érkezett meg időre, így a kitűzött menyegző előtti napon – 1955. január 1-jén – kénytelen volt a borjút levágni, melynek szétbontásában és feldolgozásában ifjabb Papp József, a vőlegény segédkezett. Az állatból nyert 40 kg-nyi húst a másnapi lakodalomban a vendégsereg jóízűen elfogyasztotta. Az ünnepségből persze feljelentés és hatósági ügy kerekedett. A vádlottak felett a Zalaegerszegi Járásbíróság ítélt, és engedély nélküli vágással elkövetett, közellátás érdekét veszélyeztető bűntett miatt idősebb Papp Józsefet négyhavi, fiát pedig kéthavi letöltendő börtönbüntetéssel sújtotta.³²

A hidegháborús korszak egyik vértelen hadviselési formáját képezte a belföldön sokszorosított, vagy az emigrációs szervezetek által illegális csatornákon keresztül külföldről hazánkba irányított írásos propagandaanyagok és rölapok terjesztése. A rendszer vonzerejének és a párt tömegbefolyásának gyengítése céljából készült politikai, vallást érintő és nem ritkán gyalázó szövegtartalommal ellátott nyomdatermékekből 1954 őszéig 74136 darabot gyűjtött össze a lakosság, és más fegyveres szervek segítségével Zala megye rendőrsége. 1954. október 8-án Zalatárnokon röpcédulák terjesztésére alkalmas leesett léggömböket találtak, melyekhez egy üres papírdoboz volt erősítve.³³ Arról nem szól a fáma, hogy a doboz tartalmával mi történt, időközben szétszóródott, vagy valaki magához vette, otthonában rejtegette, esetleg terjesztette is. Ennél konkrétabb információkat rejt Lóránt Árpád zalatárnoki csemetekertész szakmunkás bűnügyi aktája. A 31 esztendő családapája 1955. december 17-én Zágorhidára munkába menet – a községtől másfél km-re található aszuvölgyi bejárónál – gyanús papírkötegre lelt. Kerékpárját odatolta, felvette, és látta, hogy röpcédulák, melyek hátoldala ragasztóval volt bevonva,

²⁸ Uo.

²⁹ *Zala*, 1951. augusztus 10. (185. sz.) 3. p.

³⁰ *Zala*, 1954. augusztus 25. (200. sz.) 1. p.

³¹ MNL ZML Zalatárnok Községi Tanács Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: ZKT Tü. jkv.), 1956. május 13.

³² MNL ZML Zalaegerszegi Járásbíróság iratai B. 509/1955.

³³ MNL ZML ÁVH hangulat- és heti jelentések 1953-1956.

majd ezekből több darabot is felragasztott a közelben álló telefonoszlopokra. Volt olyan, amelyre hármat is. A szórólapok államalapító királyunk lovas szobrát ábrázolták a következő felirattal: „Szent István napján Mindszenty hercegprímás vezesse a körmenetet.” Az illetékes rendőrőrs szinte azonnal értesült a bűncselekményről. A fiatalembert még aznap elfogták, és előzetes letartóztatásba helyezték. Ügyét 1956 tavaszán – népi demokratikus államrend elleni izgatás vádjával – a megyei főügyészség tárgyalta Zalaegerszezen. Az eljárás során megállapították, hogy a bűnjelként lefoglalt iratok azok közül valók, melyeket az ellenséges nyugatról tömegesen küldenek ballonokon hazánk területére. Az ítélelhozáskor a bíróság enyhítő körülményként vette figyelembe a vádlott büntetlen előéletét, két gyermekes családos állapotát és azt a körülményt, hogy jó munkát végzett az erdészetenél. Tettét viszont súlyosbította az a tény, hogy a hasonló bűncselekmények rendkívül elszaporodtak a megyében, így a bíróság olyan börtönbüntetést mért rá, melyet alkalmasnak tartott a megnevelésére és arra, hogy másokat is visszatartsa a hasonló cselekmények elkövetésétől.³⁴

Pesthy Sándor zalatárnoki plébános, lelkipásztorságának első húsz évében szorgalmasan és kitartóan vezette az egyházközség Historia Domusát. Az utókorra hagyott gondolatai és tapasztalatai nem csupán a falutörténet szempontjából értékesek. Soraiából már tükröződik az ötvenes évek masszív egyházellenes politikájának szövődménye, egy mélyen vallásos katolikus közösség elhidegülési és elszakadási folyamata az évszázadokra visszanyúló tradicionális hitélettől. Zalatárnoki helyzetjelentés időjárásról, mezőgazdaságról, vallásról: „1955. november 11. Szent Márton – egyházmegyéink védőszentjének – ünnepe. Még vannak elég sokan, akik a mai napig sem tudták az őszi gabonát elvetni. A sok és gyakori esőzés miatt későn lehetett kiszedni a kapásokat és ez hátráltatta a vetést is. A kukoricára szintén szerződni kellett. Vagy kukorica, vagy sertés!?! Sokan még nem tudtak a beszolgáltatásoknak sem eleget tenni, mert nem érett be a kukorica. A szüret még javában folyik. Kevés is, fanyar is. Nem sok nóta van benne. Nem lehet hallani a népet énekelni. Igaz, hogy nem ízlik a népnek az sem, hogy megy a szervezés a szocialista faluvá való átalakítás ügyében. Úgy volt, hogy november 7-re ké-

szen is lesz, de még mindig nincs semmi. Az októberi litániákon és általában az egész évi Istentiszteleteken kevés hívő volt jelen. Ennek oka az volt, hogy minden héten három-négy napig esett az eső, és ha szombaton vagy vasárnap kisütött a nap, akkor meg dolgozni kényszerült a hívő. Ilyen esztendőre még nem emlékszem, pedig már húsz éve pap, és 47 éves vagyok. Nem lehet a népet sem okolni! Nem tudja kinek tegyen eleget?! Nagyban befolyásolta a vásár és ünnepnap megszentelését az a körülmény is, hogy majdnem minden vasárnapra lett téve valamilyen gyűlés és, hogy erre ne kelljen elmennie, inkább misére sem jött. Ha a lelkületet nézem, bizonyos fokú közömbösség kezd úrrá lenni a népen. A kedve még nem ment el, nem siet, de nem is lassít! Meglep, hogy mily nyugodt! Szinte az égig magasztalják a Tsz. szervezők a népet, hogy mily vendégszerető és barátságos! Amikor már zárom ezt az egyházi évet – hisz már csak két hét és itt az advent – annyit tapasztaltam a híveknél, hogy mivel állandóan zaklatják a templomba járás miatt, vagy mivel arra gondol, hogy ebből személyi vagy anyagi kára lehet, inkább nem jön templomba. Szégyelli a dolgot, de ez most kezd divat lenni. Amikor menesztették valamilyen állásából, azonnal jön templomba. Igaza van Szent Pál apostol ama mondásának: ... a has az Istenük! De még ezt sem merném tudatosnak mondani, inkább gyáva-ságnak és butaságnak. Azt hiszik, hogy ez így jó, mert a tanítók, tisztviselők és egyéb függő állásban lévők sem jönnek templomba, meg kerülik a papot, hogy ez így jó és ennek így is kell lennie. Tehát a nép is megy a többi után. Hogy össze lehet e még szedni ezt a népet? Isten a tudója! Az iskolások és általában a gyermekek bizony nem járnak templomba! De ebben sem lehetne a gyermekeket okozni! Legalább is én nem okolom őket. Az idő hozta magával!”³⁵

A forradalom napjai

1956. október 24-re virradóra még csak néhány rádiót hallgató helybéli értesült a pesti fordulatról. Aki figyelte valamelyik világvevő készülék híreit, az sem értette igazán, mi is zajlik a fővárosban. A Szabad Európa nemzeti szabadságküzdalemről szónokolt, a hazai műsorszóró fasiszta elemek fegyveres támadásairól. „Zala megye dolgozói megdöbbenéssel fogadták a budapesti ellenforradalmi támadás hírét és

³⁴ MNL ZML Zalaegerszegi Megyei Ügyészség iratai 1955/0078.

³⁵ Zalatárnoki Plébánia Levéltára Historia Domus (a továbbiakban: ZPL HD)

a legélesebben elítélik azt.” – harsogta kora délután a kommunista párt egyik szócsöve, a Kossuth Rádió. Még aznap Nagy Kálmán, a Zalaegerszegi Járási Tanács V. B. elnöke valamennyi községi tanács végrehajtó bizottságával tudatta Apró Antal utasításait: „*A Párt Központi Vezetősége és a Kormány együtt, Budapest öntudatos munkásaival mindent megtesz, hogy a fasiszta csőcselék lázadását, fosztogatását, rablását megakadályozza. Tudjuk, hogy a végrehajtó bizottságok a Párt és a Kormány mögött állnak. A helyzet természetesen súlyos. Minden vezetőnek éreznie kell a felelősséget. Nem kevesebbről van szó, mint a munkáshatalom megdöntésére szervezett ellenforradalmi bandának tiltott cselekményeiről, rablásairól, lázító tevékenységeiről. Ebben a helyzetben elvárjuk a végrehajtó bizottságok minden tagjától, hogy községük, munkahelyük területén tartsanak rendet, fegyelmet, nyugtassák meg a lakosságot, akadályozzák meg azt, hogy a fosztogatás vidékre is kiterjedjen.*” Ezzel egy időben, Nagy távmondásban értesítette a járásához tartozó településeket, hogy ezentúl valamennyi községi vb köteles telefonon beszámolni a napi politikai helyzetről, valamint a mezőgazdaság és a közellátás terén tapasztalt változásokról. Intézkedett arra vonatkozólag is, hogy a hangos híradóval rendelkező falvak csatlakozzanak a rádió adására, illetőleg rendszeresen közölgék a lakossággal az aktuális tudnivalókat. Délután négy órakor Török Lajos megyei vb-elnök utasította valamennyi járási elnököt, hogy a járása területén fokozottan ellenőriztesse a bolthálózat áruellátását és a forgalom alakulását.³⁶ Másnap a járási vb-elnök az éjjeli őrségek azonnali felállításáról rendelkezett. A községi végrehajtó bizottságok részére eljuttatott levelében kihangsúlyozta, hogy a tűzorségi szolgálatot úgy kell megszervezni, mint aratás, cséplés idején. Különösen a termelőszövetkezetek tulajdonát képező szalmakazlak, takarmány és állatállomány megerősített védelmét szorgalmazta.³⁷ Zalatárnokon még mindig viszonylagos csend uralkodott. A fővárosból érkező hírekkel tisztában volt ugyan a lakosság, de csoportosulásokra, nyílt kommunistaellenes megnyilvánulásokra egyelőre nem került sor. Október 26-án kora este azzal az újsággal futott be Tárnokra a nagylengyeli olajmunkásokat szállító autóbusz, hogy Egerszegen nagy a felfordulás, mert a nép ledöntötte a felszabadulási emlékművet, és a pártház körül rálöttek a tüntetőkre. A fellobogózott gépjárműből ki-

szálló fiatal emberek kipirult arccal, egymás szavába vágva, élményszerűen mesélték a látottakat. Kis idő múlva Gombos László ács, volt utász törzsőrmester és testvéröccse, Gombos Jenő földműves, volt jutasi őrmester, valamint Szarvas István, a helyi állatforgalmi vállalat röviddel korábban igazságtalanul elbocsátott állatgondozója átvette az irányítást, és tüntető felvonulást kezdeményezett a községben. A spontán szerveződött demonstrációhoz folyamatosan csatlakoztak az emberek, és utcáról utcára járva hazafias dalok és nemzeti érzelmű versek kíséretében jelezték, hogy a zalatárnokiak is meghallották az idők szavát, és együtt éreznek a pesti szabadsághősökkel. A tömeg, ahogy nőtt, úgy változott az összetétele. Rövidesen a békésnek induló felvonulás rendszerellenes tüntetéssé fajult. Ebben a főszerep azokra a lázító szervezőkre hárult, akik a múltban elszenvedett sérelmeikért hangos szitkozódással próbáltak elégtételt venni. „*Mindenki vonuljon fel, mert megszűnt a kommunista rendszer! Végre eljött a mi időnk!*” – kiabálta torkaszakadtából Gombos László. Szarvas István pedig a következőket hangoztatta: „*Letűnt a vörös csillag, vége a kommunista rendszernek!*” A válogatott gyalázkodást, politika- és rendszerellenes jelszavak, rigmusok és csasztuskák kísérték: „*Békét, kenyeret, a komcsiknak kötelet!*” *Magyar nemzet, magyar haza, minden ruszki menjen haza!*” A felvonulók időközönként lecövekeltek egy-egy lakóház előtt, és a benn tartózkodóktól követelték a részvételt. „*Aki nincs velünk, az ellenünk!*” – skandálták kórusban. Persze nem minden esetben jártak sikerrel. Doszpot József nagygazdának a felesége tiltotta meg, hogy csatlakozzon a menethez. Még az ajtót is kulcsra zárta, nehogy a férje bajba kerüljön. Czigány István régi pártkatonához ifjabb Gombos Ferenc szaladt be: „*Pista bácsi! Maga is jöjjön velünk tüntetni!*” – invitálta lelkesen, de amaz kategorikusan kijelentette: „*Én, fiam, 50 éves fejemmel ki nem megyek a sarat tiporni.*” Amikor a kint várakozók tudomására jutott az eset, többen felháborodásuknak adtak hangot. „*Ez a piszkos kommunista most bezzeg nem mer kijönni!*” – sivította egy női hang, tettelegességre azonban nem került sor. Röviddel ez után Tóth János olajipari munkás és társai leszakították a rendőr iroda faláról a Rákosi-címert, megtaposták, majd nekiestek az épület előtti léckerítésnek és kidöntötték. A felvonulás során egy ízben a menet élén álló Gombos László (hihetőbb, hogy inkább a radikálisabb Jenő) a következő szavak-

³⁶ MNL ZML Zalaegerszegi Járási Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Elnöki iratok. (a továbbiakban: MNL ZML ZJT VB. Eln.) 1-171/1-1956.

³⁷ MNL ZML ZJT VB. Eln. 1-171/2-1956.

kal vezényelte a tömeget: „Század vigyázz! Utánam, indulj!” Erre a nép Gombost követve, hangos énekszó kíséretében végigmasírozott a Becs-közletben (ma Gyöngyvirág utca). A fültné még a dal egyes részleteire is visszaemlékezett: „Majd ha visszajönnek az SS katonák, sok virág, eskü, városok, szép nők, Rózsikák, Pannikák...” Később a tüntetők kivonultak egészen a gépállomásig, ahol a kapuban álló öröket, különösen Soós Elemért inzultálni kezdték, mert nem volt hajlandó csatlakozni hozzájuk. Soós azonban nem hagyta magát, és nemzetközi karjelzéssel adta a hangadók tudtára, hogy melyik oldallal szimpatizál.³⁸ A község jóval éjjel után csendesedett le.

Október 27-re virradóra Farkas Géza kovács leverte a gépállomás kapuja fölé erősített vörös csillagot, amit többször a sárba dobva megtaposott, és dühében egy vasrúddal a felismerhetetlenségig összevert. Még a délelőtt folyamán az a rémhír kapott szárnyra, hogy a harcok miatt óriási defláció várható, mire az emberek megrohamozták a szövetkezeti boltot, és teljesen kifosztották. Fél tizenkettő tájban a Szabad Európa Rádió magyar osztályának zalatárnoki származású munkatársa, Hunyadi Katalin³⁹ süvegelte meg a történelmi időkben helyt álló gyengébbik nemet: „Magyar lányok, magyar asszonyok! Hozzátok kell szólnom, hozzátok kellett volna már tegnap és tegnapelőtt is. Én nem tudom, mit mondjak. Nem tudom, van-e jogom megszólalni, van-e jogom neked figyelmeztetnem titeket e tragikus órák nagyszerű kötelességeire? A hosszú századok során örök balsorsunkban nem volt olyan mozzanat, ahol a magyar nők, magyar lányok és asszonyok valaha is, valamikor is megtorpantak volna. Az elmúlt tíz év rémuralmában is törhetetlenül álltak a vártán, a magyar nők múlhatatlan érdeme az a hősiesség, az az önfeláldozás, az a hasonlíthatatlan szabadságküzdelem, amely minden népek elejére állította most a magyar népet. Öntudatunkat, eszményeinket, a magyar ifjúság lelkét ők formálták, ők őrizték meg nemzeti megújulásunk szolgálatára. Az idegen

elnyomás igazában rajtatok tört meg, magyar asszonyok! Hát mit mondhatnék nektek? Csodálattal meghajlok előttetek, az emberek tízmillióival, százmillióival együtt!” – sugározta elismerő szavait a müncheni adóállomás.⁴⁰ Estére újfent szimpátiatüntetést szerveztek a községben. Ennek kapcsán felettébb érdekes részletekkel szolgál Dávid István 1957. szeptember 5-én jegyzőkönyvezett tanúvallomása: „1956. október 27-én egész nap készülődött a nép, illetve egyes személyek, így pl. Gombos László és Jenő, Elmont Gergely, Fehér József és még több hasonszőrű társaik, hogy ezt a napi tüntetést hogyan és mikor szervezzék meg. A délutáni órákban már hallottam Fehér József hangját, amikor kihirdette több alkalommal, hogy az estéli órákban minden becsületes dolgozó paraszt gyülekezzen a tanács épülete előtt, mert tüntető felvonulás lesz. Napközben olyan hírek érkeztek hozzám, hogy alaposan készüljön fel a gépállomás, mert az a tervük egyes felvonuló személyeknek, hogy a gépállomást az éj folyamán felfordítják, az irodákat kifosztják, az iratokat elégetik. [...] Erre én a gépállomás kommunistáit összehívtam, velük megbeszéltem, hogy a gépállomást megvédjük, ezért az ő részükre készenléti szolgálatot rendeltem el, a műhelyvezető pedig kb. 35 cm hosszúságú vasrudakat esztergált azzal a feltétellel, ha támadnak, mi ezzel védekezünk, de a gépállomás területére egyetlen egy ellenforradalmár a lábát bűnös szándékkal be nem teszi.”⁴¹

A tömeges megmozdulás 19-20 óra tájban kezdődött. A szervezők a menet élére állították a helyi hatalom képviselőit, mondván, „ha eddig vezették a községet, vezessék most a felvonulást is.” Az embereket Szarvas István igyekezett több-kevesebb sikerrel sorba állítani, és jó időbe telt, mire a jelenlévők végül rendezett formát öltve útra keltek. Élükön Szarvassal, kezében a falu egyetlen nemzeti színű lobogójával, melyet erre az alkalomra Fehér József vb-titkár neje varrt, utána a község vezetői – Horváth Margit tanácselnök, Bolla János párttitkár, Fehér József vb-titkár, Fülöp Károly körzeti rendőr⁴² – majd az általános is-

³⁸ MNL ZML MSZMP Zala Megyei Bizottsága iratai. Fegyelmi Bizottság iratai. Fegyelmi ügyek. Fehér József 1957. (a továbbiakban: MSZMP Fegyelmi ügyek)

³⁹ Hunyadi férjezett Burger (álnéven Magyar) Katalin – dr. vitéz Hunyadi László volt Zala vármegyei alispán és Bárczay Katalin lánya – 1951–1957 között volt a SZER magyar osztályának munkatársa.

⁴⁰ *A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom: műsörtűkőr, 1956. október 23 – november 5.*/sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Vámos György. Budapest, 2010. 378.

⁴¹ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

⁴² FÜLÖP KÁROLY (Zalalövő 1924. február 20.) rendőr törzsőrmester. Szolgálati pályafutását a zalaszentmihályi rendőrőrsön kezdte. Innét 1954 őszén mint területfelelőst Zalatárnokra helyezték. 1956 októberében a Forradalmi Tanács elmozdította állásából.

kola tantestülete – Takács József,⁴³ Garamvölgyi Pál,⁴⁴ Kovács Margit,⁴⁵ Elmont Gergely, Elmont Gergelyné Lévai Rozália,⁴⁶ Sipos Piroska⁴⁷ és az orokláni tagiskola vezetője, Virágh Aranka⁴⁸ – továbbá az iskola felső osztályos tanulói és a falu dolgozó népe. Elmont Gergely így emlékezett vissza ezekre a történelmi pillanatokra: „A tömeg elindulása után végighaladtunk a falun, és útközben többször elénekeltük a Himnuszt, a Talpra Magyart és még több nótát. Annyit megjegyeztek, hogy mindenki mást énekelt, nagy kavardás volt, egymás hangját alig lehetett érteni. Amikor a templomhoz értünk, a tömeg megállt, és újra elénekelt a Himnuszt. Eközben valaki meghúzta a harangot, mire nagy keveredés támadt...”⁴⁹ A fiatal tanár szavaiból kiviláglik, hogy a demonstráció inkább zűrzavaros csődület benyomását keltette, mintsem ünnepélyes felvonulását.

Másfél-két óra múlva a tiltakozó menet ismét a tanácsháza elé ért, ahol Szarvas István a következőket intézte az egybegyűltekhez: „Nem csak azért jöttünk, hogy a lábunkat koptassuk, nekünk követeléseink is vannak!” Szavaira Gombos Jenő lépett elő, és beterveztette, hogy ezentúl újra jegyezzék a vallást is az anyakönyvekbe. Felszólalását kitörő örömmel fogadták, többen köré gyűltek, és a vállukra vették. Utána Adravec Pál orokláni lakos és mások kórusban követelték a begyűjtési iratok elégetését. Erre a tömeg ellepte a tanácsház udvarát, ahol a kezdeti tanakodásnak Fülöp törzsőrmester dörgedelmes szavai vetettek véget: „Vagy csinálnak valamit, vagy nem, határozzanak és menjenek haza!” Végül a közakaratra engedve a vb-titkár kinyitotta a begyűjtési hivatal ajtaját, és a nép „tűzhalálra” ítélte az irattárban őrzött dokumentumokat. Eleinte a tanács dolgozói részéről Horváth Margit elnök asszony próbálta kiadogatni a kevésbé értékes aktákat, a felajzott tömeg azonban benyomult

a szárnyaszegett épületbe, és nekiesett az irattárnak. Kisvártatva az udvar közepére hányt természetes iratgúla fellobbant, a jelenlévők pedig megbabonázva nézték, ahogy a lángnyelvek mohón felemészítik a gyűlölt rendszer bizonyítékait. „Ha az árát nem is kaptuk meg, legalább a tűzénél melegedhettünk.” – mondogatták egymás közt, mire a hivatalszolga rásuhintott egyet botjával az üszkös iratcsomókra. Miután a beszolgáltatási irattár kiürült, és a tűz hamvadni kezdett, néhányan a szomszédos tanácsházából egy keret nélküli Rákosi-portréval és egy vörös zászlóval tértek vissza, majd ezeket is nagy üdvrivalgás közepette tűzre hányták. Röviddel éjfél után a nép lassanként szétszéledt, de sokan még nem haza, hanem a község mozi termébe mentek. Rendhagyó és különleges nap volt. Megbeszélhiváló tehát akadt bőven.

Október 28-án reggel a tanácselnök rövid hangulatjelentésben tájékoztatta a járási tanácsot a rendkívüli eseményekről. „Tegnap este 8-tól 12 óráig volt tüntetés. Kb. 150-200 ember. Voltak fiatalok, idősebbek. Részt vettek a tanácsi és rendőrségi dolgozók is. Horváth Margit.”⁵⁰ Eközben a község utcáin többen csoportokba verődve álltak és tanakodtak. Az idősebbek higgadtan társalogtak, míg a fiatalság hevesen gesztikulálva élménybeszámolót tartott az esti „műsorról.” Az iskolában felborult a tanítási rend, a munkások egy része még dolgozni sem ment el. Csupán az idősebb parasztok végezték a munkájukat kötelességszerűen. Különösen a társközségekben – Oroklánban, Vakolán és Szentkozmadombján – nem történt semmi említésre méltó esemény. Innét az élelmesebbje átjött Tárnokra, így értesült a helyi és országos fejleményekről. Még a délelőtt folyamán (vasárnap lévén) a falu színe-java részt vett azon a szentmisén, ahol Pesthy Sándor plébános fegyelemre és nyugalomra intette a népet. Prédikációjában nyomatékosan kijelentette: nem szeretné,

⁴³ TAKÁCS JÓZSEF (Rábakovácsi, 1912. február 29.) igazgató. Nős, két gyermek apja. Oklevelét 1934. június 18-án a pápai tanítóképzőben szerezte. Farkas Árpád kántortanító és igazgató halála után, 1953. szeptember 22-én került Zalatárnokra. 1960. augusztus 1-jén Tüskeszentpéterre helyezték.

⁴⁴ GARAMVÖLGYI (Grábner) PÁL (Felsőőr, 1895. február 25.) nevelő, majd igazgatóhelyettes. A győri tanítóképző elvégzése után, 1914. június 24-én kapta kézhez oklevelét, majd november 8-tól megszaktítás nélkül a herényi római katolikus népiskolában szolgált, ahol igazgatóként élte meg a második világháborút. A háború után a szombathelyi külön igazolóbizottság 1946. február 14-én elrendelte nyugdíjazását. Ezt követően Zalatárnokra költözött feleségével, és 1950. november 1-től ismét tanítani kezdett. Innét 1966. július 15-én vonult végleg nyugállományba. Egyetlen fiát, Garamvölgyi Tivadar hadnagyot 1950-ben koncepció perben kivégezték.

⁴⁵ KOVÁCS MARGIT (Pápa, 1901. november 3.) nevelő. A tanítóképzőt szülővárosában végezte. A tantestület legrégebbi tagja, 1923. március 1-jén kezdte meg pedagógusi pályafutását Zalatárnokon. 1961. szeptember 1-jén nyugdíjazták.

⁴⁶ ELMONT GERGELYNÉ LÉVAI ROZÁLIA (Zalatárnok, 1934. január 14.) nevelő, majd igazgatóhelyettes. Oklevelét 1954. július 10-én szerezte Zalaegerszegen. 1954. január 1-től gyakorló tanár, 1956. október 16-tól pedig igazgatóhelyettes a Zalatárnoki Általános Iskolában. 1959. augusztus 1-jén áthelyezték Padárra.

⁴⁷ SIPOS PIROSKA (Baktüttös, 1934. július 4.) nevelő. Oklevelét 1953. július 3-án vette kézhez Zalaegerszegen. 1953. szeptember 1-től tanított Zalatárnokon. Innét 1967. július 1-jén Bakra helyezték.

⁴⁸ VIRÁGH ARANKA (Szakos, 1914. szeptember 18.) vezető tanár. Oklevelét 1935-ben Sopronban nyerte. 1950-től tanított az orokláni iskolában.

⁴⁹ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

⁵⁰ MNL ZML ZJT VB. Eln. 1-171/2-1956.

ha a faluban vér folyna, mert Zalatárnokon senki sem érdemli meg, hogy párttagsága, politikai vagy egyéb nézetei miatt fizikai atrocitás érje.⁵¹ Aznap délután ismét falugyűlésre invitálta a község apraja-nagyját a hangos híradó. A gyűlést Fehér József vb-titkár nyitotta meg, aki 20-25 perces beszédében kitért az aktuális politikai helyzetre, majd hosszasan ecsetelte a község fejlődése terén végzett kimagasló munkáját és elévülhetetlen érdemeit. Felszólalása végén a begyűjtés és a mezőőri díj eltörlésére, valamint a szabad pálinkafőzésre tett javaslatot. Indítványával nagy tetszést aratott a parasztság körében. Ezek után napirendre került a Forradalmi Tanács megválasztása. Gombos Jenő az elnök és a titkáron kívül valamennyi korábbi vb-tag leváltása mellett kardoskodott. A tömeg azonban más-ként gondolta, mert a nyílt szavazáson az új jelölteken kívül mindenki bizalmat kapott a régi testületből is. A megválasztott képviselők száma 22 fő volt. A választás után Elmont Gergely fiatal tanár lépett az emelvényre, és izgatott hangon szónokolni kezdett: „Tegnap este békés felvonulás volt a függetlenségért és szabadságért harcoló magyar nép mellett. Sajnos sokan a felvonulásnak nem látták semmi értelmét. Nem gondoltuk volna, hogy ezeknek nincs szükségük a jogokra és a szabadságra. Azt várják, hogy a galamb sültén fog a szájukba repülni. A békés felvonulókat csöcseléknek nevezték azok, akik megbújva nem mertek kiállni testvéreink mellett. Mit várhatunk tőlük? Mi csöcselékek, akikhez tartoznak a falu becsületes dolgozói, fiataljai és értelmiségiek. Azért mi javaslatainkat, illetve követeléseinket a falu nyilvános megvitatására hozzuk.”⁵² Elmont a kezében szorongatott vonalas füzetlapról olvasta fel a falu pontokba szedett követeléseit, amit korábban ő maga szerkesztett a sajtóban megjelent hasonló folyamodványok felhasználásával. Javaslati az alábbiakat tartalmazták:

„I. Politikai téren.

1. A harcot szüntessék be. Az ÁVH és a szovjet csapatok vonják ki csapataikat.
2. A szabadságharcban részt vetteknek teljes amnesztiát.
3. Vonják felelősségre mindazokat, akik hibás po-

litikájukkal okozói voltak az ország tragikus eseményeinek.

4. Intézményes anyagi támogatást nyújtani a tragikus harcok rokkantjainak és az elesettek családtagjainak.

5. A kormány azonnal kezdjen tárgyalásokat a Szovjetunióval, a fegyveres erők visszavonására az országból. Ugyanakkor azonnal bocsássák haza a Szovjetunióból a magyar hadifoglyokat.

6. A kormány szabadon biztosítsa a vallás gyakorlását és az iskolai hitoktatást.

7. Alakuljon külön Falusi Ifjúsági Szövetség, mely teljesen függetlenül önállóan irányítja saját szervezetét. Mindez szükségtelenné teszi fizetett és függetlenítt funkcionáriusok alkalmazását.

II. Gazdasági téren.

1. Gyökeresen alakítsák át a központi tervezést és az államgazdasági irányítás rendszerét.

2. Töröljék el a gyermektelenségi adót és növeljék a családi pótlékot.

3. A dolgozó parasztság beadását töröljék és adják meg a szabad gazdálkodás lehetőségét.

4. A kormány engedje meg a kisipar és a kereskedelem érvényesülését.

5. A szakszervezet által javasolt bérrendezést hajtsák végre.

6. A normákat szüntessék be.”⁵³

Rögtön ezután az iskola ügyei kerültek megvitatásra. Elmont Gergely arra vonatkozó javaslatait, hogy a tantermekben ismét kerülnének fel a feszületek a falra, újra vezessék be a kötelező hitoktatást, valamint a „Dicsértessék” köszöntést és a „Hiszekegy” elimádkozását, óriási ovációval fogadta a népgyűlés. Ezt követően néhányan előhozakodtak a korábbi években elszünetett személyes sérelmeikkel. Takács Károly kuláknak titulált gazda a körzeti megbízott azonnali leváltását és elbocsátását követelte, Szarvas István pedig Bolla János párttitkárt szerette volna kipellengérezni. Takács szerint Fülöp Károly jogtalanul tartotta nála házkutatásokat, és teljesen alaptalanul rágalmazta és fenyegette a családját. Szarvas azt sérelmezte, hogy Bolla szándékosan utasította el a tárnoki lakás-

⁵¹ Pesthy Sándor hozzáállása az októberi eseményekhez alaposan megosztotta a közvéleményt. Akkori állásfoglalása miatt többen lekommunisztázták a faluban, és tény, hogy a tárnoki forradalomról is negatív véleményt alkotott. Néhány soros visszaemlékezésében így ír ezekről a napokról: „Zalatárnokon október 26 és 27-én vonult fel néhány részeg ember vezetésével egy kis tömeg tüntetni. Hogy mi mellett? Nem tudnám megmondani. Botrányos volt, ahogy énekelgették az éjszaka leple alatt a Szózatot, Himnuszt és a Kossuth-nótákat. Ablakom alatt még Úr Angyalát is elimádkozták, szombaton pedig a harangokat is meghúzták. Vasárnap fosztogatni akartak, de közénk nyúltam Krisztus Király vasárnapján és figyelmeztettem őket, hogy sorakozik fel az orosz haderő és kár minden ferde felfogás. Így nem is volt semmi. Egy kellemetlen rezzenő mégis volt, de ebben ludas volt a községi V. B. is, mert elégették a kataszteri birtokleveket a begyűjtési iratokkal együtt.” ZPL HD

⁵² MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek. Elmont Gergely 1957.

⁵³ Uo.

igénylését, így családostul a külterülethez tartozó rókaházi majorba kényszerült letelepedni. Ezzel szemben a parasztok zömét mégsem a személyeskedések, hanem leginkább a begyűjtött termény sorsa érdekeltte. Többen hangosan követelték, hogy a megválasztott Forradalmi Tanács elöljárói azonnal nyissák ki a terményraktárt, és a benne található begyűjtött gabonát adják vissza az embereknek. Ezt az elgondolást a vezetőség nem tartotta jó ötletnek. Gombos László azt javasolta, aki nem rendelkezik annyi gabonával, hogy az állatait megetesse, az valamelyest kaphat, de a teljes felosztásra a további intézkedésig várni kell. Mivel a tanács többi tagja is hasonló véleményen volt, a terményraktár kérdésének ügyét (és ajtaját) tovább nem feszegették. A gyűlés végén Fehér felhívta a figyelmet arra, hogy mindenki tartózkodjon a rendzavarástól, és a múltban elszenvedett egyéni sérelmeit – önhatalmúlag – senki se torolja meg. Zalatárnokon demokratikus úton győzött a forradalom, a falu népének kötelessége ezt tiszteletben tartani és a közrendet fenntartani. Ígéretet tett arra vonatkozólag is, hogy idővel valamenynyit panaszt felülvizsgálunk, de csak törvényes keretek közt fognak igazságot szolgáltatni. A tárnokiak ezt megértették, és fegyelmезetten hazatávoztak. Ezt követően a megválasztott testület a tanácsházára ment, ahol a titkár legépelte Elmont Gergely javaslatát és a Zalatárnoki Forradalmi Tanács első intézkedéseit, a körzeti rendőr azonnali menesztéséről szóló határozatot, valamint az általános iskola korábbi házirendjét módosítandó szabályzatot. Ez utóbbi memorandum három pontból állt:

„1. A Zalatárnoki Forradalmi Tanács engedélyezi az iskolában a feszület kifüggesztését a tantermekben.

2. Hiszekegy imádkozásának óra előtti és óra utáni bevezetése.

3. A tanulók köszöntése következő időkben dicsérettéssék legyen.”

Október 29-én a megyében zajló iratégetések és tanácsházák feldúlása miatt a Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága távmondattal és telefonon értesítette valamennyi községi tanács végrehajtó bizottságát, hogy saját működési területén sürgősen gondoskodjon az alapvető jelentőségű okiratok és leltári tárgyak megóvásáról. A biztonságba helyezendő dokumentumok közül kiemelte az anyakönyveket, a kataszteri munka részeként nyilvántartott térképe-

ket és földkönyveket, valamint a számadási és költségvetési anyagokat. A leltári tárgyak között a nagy értéket képviselő írógépek, számológépek és az orvosi rendelő felszerelése igényeltek fokozott védelmet.⁵⁴ Még aznap a tárnoki Gombos fivérek beutaztak Zalaegerszegre, és a Járási Forradalmi Tanács gyűlésén ismertették a falu követelésit és a testület névsorát. Délután azzal a hírral tértek vissza, hogy a járáson nem értettek egyet a megválasztott tanácscsal, mert abban kommunisták is szerepelnek. Az esti órákban összehívott új népgyűlésen ismét napirendre került Horváth Margit tanácselnök személye: „*Asszony menjen a főzőkanál mellé!*” – dörmögte egy borízű hang, mire a nép közfelkiáltással megfosztotta pozíciójától a falu korábbi vezetőjét. „*Szégyljék magukat!*” – replikázott sértődötten az elvtársnő, és az asztalra vágva a hivatal kulcsait, kiviharzott az épületből.⁵⁵ Ezt követően titkos szavazással ismét megválasztották a Forradalmi Tanács tagjait. A szavazás eredményét Fehér József ismertette a népgyűléssel. Elnöknek Gombos Lászlót, titkárnak Fehér Józsefet választották. Az új testületben a következő személyek kaptak bizalmat: Becs Ferenc földműves, Bor Ferenc földműves, Doszpot Lajos földműves, Elmont Gergely tanár, Fitos Imre földműves, Fitos József földműves, Gombos Jenő földműves, Kámán Péter földműves, Kanta József földműves, Lévai Vince földműves, Németh István földműves, Pálos Zoltán földműves, Papp János földműves, Papp Lajos földműves, Sipos Béla földműves, Szarvas István építőipari munkás és Takács Károly földműves.

Ugyanezen a napon a Járási Munkástanács felhívására a Zalatárnoki Gépállomáson is megalakították az üzem munkástanácsát. Az elnöki tisztséget Borsos József teherautósofőr töltötte be, tagjai a következő személyek voltak: Bártfai Szabó András főkönyvelő, Erdős Antal műhelyvezető, Hermán Sándor traktorvezető, Kulcsár József traktorvezető, Laposa József szerelő, Magai Lajos brigádvezető, Novák György traktorvezető, Ódor József, Pálfi István traktorvezető, Pálfi József, Soós Elemér műhelymunkás, Szabó Imre brigádvezető, Tóth István műhelyszerelő és Török Ferenc traktorvezető. Ahogy a forradalmi tanács működésével kapcsolatban, a munkástanács gyűléseiről sem maradtak fenn korabeli jegyzőkönyvek, iratok. Érdeemes azonban felidézni Dávid Istvánnak, a zalatárnoki ÁMG akkori igazgatójának 1957. május 6-án

⁵⁴ MNL ZML ZJT VB. Eln. 1-175/1-1956.

⁵⁵ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

keletkezett jelentését. Dávid részrehajló vallomását ugyan szemmel láthatólag átíratja a bosszúvágy és a gyűlölet, egykorú visszaemlékezése mégiscsak rávilágít az akkori feszült mindennapokra. Az igazgató szerint a forradalom napjaiban Borsos József és két „adjunktusa”, Kulcsár József és Tóth István műhelyszerelő vették kezükbe a gépüzem irányítását. Ők a régi vezetőktől egytől-egyig mind meg akartak válni, és csak a tanács többi tagjának köszönhető, hogy a tárnoki gépállomáson nem hullottak fejek a porba. Kulcsár állítólag többször kijelentette, hogy az összes kommunista vezetőt el kellene távolítani, mert ha rá lenne bízva, valamennyit kirúgná az irodából. Tóth szintén erre törekedett. Egy gyűlés alkalmával ezt meg is szervezte, ám az igazgató erélyes közbelépése miatt végül le kellett mondania tervéről. Dávid szemében az igazi szálfka azonban nem Tóth vagy Kulcsár, hanem Borsos József, a munkástanács elnöke volt. Jelentésében az alábbiakat osztotta meg Varsóczy Károllyal, a Zalaegerszegi Járási Pártbizottság titkárával: „*Borsos József volt a gépállomáson és a faluban is az ellenforradalom szószólója. Kommunista volt. Megtagadta a pártot, szembe fordult a rendszerrel, új törvényeket alkotott, az összes dolgozót megfélemlítette, volt csendőrökkel és nyilas vezetőkkel állt szoros kapcsolatban az ellenforradalom első napjaitól kezdve. Tevékenyen részt vett Fülöp Károly rendőr törzsőrmester 24 órán belüli kivetkőztetésében. Megtagadta utasításaimat, amikor Budapestre összegyűjtött élelmet kellett szállítani az ellenforradalom leverése után. Azonban ezt megelőzően úgyszólván megkérdezésem nélkül szállítottak Budapestre élelmet az ellenforradalmárok részére, ahonnan visszafelé 10-15 disszidálni szándékozót hozott, akik sikeresen át is lépték a határt, s mind ez neki köszönhető. A gépkocsit úgyszólván teljesen kivette a kezemből és saját maga irányította tetszése szerint, utasításaimat megtagadva olyan kijelentésekkel, hogy ő ezután azt csinál amit akar és oda megy ahova akar, s ezt sokszor meg is tette. Ő mint a munkástanács elnöke irányította az összes ellenforradalmi tevékenységet demagóg jelszavakkal, éppen ezért a munkástanácsba egyetlen Kommunista sem került be. Ezt csak később az én erős nyomásomra sikerült elérni, hogy becsületes elvtársak is bekerülhettek a munkástanácsba.*”

Október 30-án a leváltott tanácselnök szülési szabadságra távozott. Fehér közölte vele, hogy abban az esetben nem zavarják el a faluból, ha Fülöp Károly rendőrrel és a többi kommunistával megszakítja a kapcsolatot. Még ezeknek a napoknak a krónikájához tartozik, hogy az iskolában feloszlott úttörőszövetség tagjainak meghagyták, ezután a vörös nyakkendőt nyugodtan használhatják cipőbe, csizmába kapcának.⁵⁶

November első napjára általános elégedettség és nyugalom szállt a községre. „*Még ennyi nép mostanában nem volt szentmisén, mint ezen a napon.*” – írta Pesthy Sándor a mindenszenteki istentisztelet kapcsán. Ennek ellenére még mindig voltak olyan személyek, akik kihasználva a rendkívüli helyzetet, inkább otthon maradtak, és nem mentek el a munkahelyükre dolgozni. Ezekre az emberekre – munkásokra, parasztsokra egyaránt – Elmont Gergely a hangos híradón keresztül próbált hatni. Többször kihangsúlyozta, hogy a kivételes körülmények ellenére is legfontosabb a munkahelyekre való visszatérés és a termelés mielőbbi beindítása. „*Én őt dicsérem csak, az élet anyját, kitől jövődő győzelmünk ered...*” – szavalta lelkesen Juhász Gyula „*A munka*” című költeményét, ezzel is jobb belátásra bírva a tanácsalanelőadókat. Délután a járásról telefonhívás érkezett a tanács házára, amelyben felkérték a vezetőséget, hogy a helyi vezetőség is delegáljon képviselőt a Zalaegerszegi Járási Forradalmi tanács ülésére. Gombosék, a fiatal ambiciózus értelmiségi, Elmont Gergely személye mellett döntöttek.⁵⁷

November 2-án a közbiztonság megóvása és megszilárdítása érdekében a járás valamennyi településén elrendelték a Nemzetőrség felállítását. A testület soraiba kizárólag olyan magyar emberek léphettek, akik egyetértettek a forradalom eszméivel és rendelkeztek némi fegyverismerettel. Feladatkörük elsősorban a település fontos objektumainak, pl. terményraktárak éjjel-nappali őrzésében, illetőleg (ahol volt) a körzeti rendőrrel együttműködve a rendbontásra irányuló cselekmények felszámolásában merült ki. A terv szerint 48 órán belül fegyvereket és lőszerket is kaptak volna a járási rendőrkapitányságtól, de az idő rövidege miatt a falvak zömében ez nem valósulhatott meg.⁵⁸ A Zalatárnoki Nemzetőrség működéséről csupán töredék adatok maradtak fenn. Parancsnokuk Gombos Jenő

⁵⁶ A zalatárnoki 1588. sz. Kanizsai Dorottya úttörőcsapat 1951-ben kezdte meg működését. A mozgalom népszerűsítésében nagy szerepe volt Laky Angéla nevelőnek, aki a csapat táncsoportjával a járási népitánc versenyen első helyezést ért el. Ezzel párhuzamosan – Major Ferenc iskolai igazgató irányítása mellett – úttörő zenekar is működött. Az 1953-54-es tanévben Nagy Józsefné vette át a csapat vezetését. Az ő nevéhez fűződött a színjátszó csoport és az őrök megalakulása. 1956-tól Elmont Gergely a csapatparancsnok, akitől 1957 szeptemberében Kiss József vette át a stafétabotot. MNL ZML Hősök könyve.

⁵⁷ Elmont Gergely szóbeli közlése (2006)

⁵⁸ MNL ZML ZJT VB. Eln. I-174/2-1956.

volt, a tagok neve azonban nem ismert. Mivel puskákhoz ők sem jutottak, túl nagy befolyásuk nem lehetett. Ennek ellenére a dokumentumok szerint Gombos mint nemzetőrparancsnok több kommunista elvtársnál is házkutatást tartott. Még november 2-án a járási tanács utasította a községi tanácsokat, hogy Budapest lakosságának megsegítésére gyűjtést szervezzenek. Kondoros József járási tanácsbíró kihangsúlyozta, hogy a dolgozóktól főleg pénzdományokat várnak, melyeket az alábbi csekszámlaszámra lehetett befizetni: „131-199. Budapestért.” Meghagyta továbbá, hogy a romlandó élelmiszerekre vonatkozó adományokat egyelőre hagyják a felajánlóknál, és a terményekről a további intézkedésig csupán előjegyzést készítsenek.⁵⁹ Zalatárnokon Lévai Vince tanácsbíró irányításával zajlott a felajánlás és az élelmiszergyűjtés. A visszaemlékezések szerint a lakosság önzetlen adománya (burgonya, tojás, káposzta, megtisztított baromfi stb.) már csak a szovjet megszállás után került Budapestre. Az összegyűjtött terményt először Zalaegerszegre vitték, majd onnét a megye más helységeinek adományaival együtt teherautó konvoj szállította a fővárosba.⁶⁰

November 4-én, a kora reggel rádiót hallgató tárnokiak döbbenet hallgatták Nagy Imre kormányfő drámai nyilatkozatát. Ezt követően filmszerűen felgyorsultak az események. Az országba beözönlő szovjet páncélos csapatok először Budapestet, majd a vidéki nagyvárosokat vonták ellenőrzésük alá. A zalai megyeszékhely november 4-én, Lenti pár nappal később egyetlen puska lövés nélkül adta meg magát. Zalatárnokot nem érintették a hadműveletek. A szovjet bevonulást követő fővárosi összecsapások híre fokozott félelemmel töltötte el az ország békére vágyó polgárait. Sokan attól tartottak, hogy a fegyveres harcok átterjednek majd a vidékre, és a hadköteles férfiakat behívják katonának. Az esetleges országos mérvű háború kitörésétől főleg az asszonyok és az idősebbek tartottak, ezért többen azért utaztak be a megyeszékhelyre Tárnokról, hogy a megtakarított pénzükön tartós élelmiszert, ruhaneműt, háztartási cikkeket vásároljanak. Mások szintén félve a pénz elértéktelenedésétől, mindenféle mezőgazdasági eszközökbe, pl. szekerekbe, ekékbe fektették összekuporgatott vagyonukat. Voltak persze személyes élmények is. E sorok írójának édesanyját – mint néhány hónapos csecsemőt – ezekben a napokban a zalaegerszegi kórházban ápolták. Amikor

a rádió bement, hogy háború kitörése esetén fel kell majd szabadítani a kórházi ágyakat a sebesültek részére, a gyermek édesanyja – Jári Imréné – nagyon megijedt, és félve attól, hogy kislányát egyszerűen kiteszik az intézményből, azonnal beutazott Egerszegre. Mivel buszjárat akkor nem indult, az utat Borsos József teherautóján tették meg a városig, a visszaemlékezés szerint rendkívül jeges, hideg időjárásban. A kórházban persze nem akarták kiadni a csecsemőt, mivel felesleges pánikkeltésnek tartották a rádió nyilatkozatát. Az anya azonban hajthatatlan volt, és csak hosszú vita után, saját felelősségére vihette haza a beteget. Inkább vállalta a cseppet sem kockázatmentes otthoni ápolást és kezelést, mint azt, hogy megfelelő körülmények és szaktudás mellett, de mégis bizonytalan helyen hagyja kislányát.⁶¹

Amikor a harcok végleg elcsendesedtek, sok millió magyar szabadságvágya hullott porba. „*Végünk van, [...] vérbe fojtották a forradalmi győzelmünket...*” – kesergett Borsos József, utalva a Kádár-kormány hatalomra lépésére és a szovjet invázióra. A falu plébánosa pedig a *Historia domus* lapjaira jegyezte le később hasonlóan keserű gondolatait: „*Hiába a magyar igen rossz politikus, de még rosszabb diplomata. A Lengyeleknek volt Gomulkájuk és Visinszkyjük, nekünk csak rossz elgondolásaink vannak. Micsoda ábrándozás, hogy önhatalmúlag felmondjuk a Varsói szerződést. Valóban kátyúba vitte a nemzetet a rossz politizálás és az elhamarkodott magyar virtus. Kár volt a sok magyar vért!!!*”⁶²

Végezetül – a teljességre törekvés igénye nélkül – emlékezzünk meg azokról a tárnoki illetőségű vagy származású személyekről is, akik a forradalom és szabadságharc időszakában az ország más településein tartózkodtak, vagy szemtanúi, esetleg áldozatai voltak a fővárosi eseményeknek.

A budapesti harcok során elhunytak közt találjuk Szakony Erzsébet, férjezett Smuk Lajosné zalatárnoki születésű elektroműszerészt. A szerencsétlenül járt fiatalasszony 1956. november 6-án, hasi sérülés következtében vesztette életét a főváros VIII. kerületében. Arról sajnos nem szól a fáma, hogy fegyverrel a kézben forradalmárként esett el, vagy polgári áldozata volt a szabadságharcnak.⁶³

A szentkozmadombjai Balogh Vilmos ötödéves vegyészhallgató tanulmányai színhelyén, Veszprém

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Lévai László szóbeli közlése (2005)

⁶¹ Jári Imréné szóbeli közlése (2006)

⁶² ZPL HD

⁶³ Horváth Miklós – Tulipán Éva: *In memoriam 1956*. Budapest, 2006. 220.

városában érte a forradalom híre. 1956. november 4-5-én a szovjet csapatok az egyetem, a szomszédos diákszálló és a C épület elfoglalása során mint fegyveres nemzetőrt őrizetbe vették, és november 9-10-én a Szovjetunióba deportálták. Innét 1956. december 16-án tért haza.⁶⁴

Egy héttel a fővárosi szabadságharc eltiprása után Nagy József zalatárnoki autóbusszofőr is láthatta a pusztítás nyomait Budapesten. Ehhez hozzájárult az a körülmény, hogy a közlekedés teljes leállása miatt a zalaegerszegi kórház nem kapta meg Budapest-ről az 1956 utolsó negyedévi gyógyszer- és kötszerszállítványt, a tartalékok pedig kimerülőben voltak. Beszerzésükre – egyéb jelentkező hiányában – dr. Szilvás Rudolf, a kórház egyik kiváló alorvosa és sebésze vállalkozott. Az igazgatótanács és a Megyei Vöröskereszt írásos megbízása alapján a szovjet városparancsnokság 1956. november 17-én engedélyezte a pesti utat az YG/365 rendszámú tehergépkocsival. Az élelmiszert (elsősorban húsárut) szállító autót, melyet a visszaútra a kórház rendelkezésére bocsátották, a fent említett tárnoki illetőségű Nagy József vezette. A 25 esztendősnőtlen fiatalember egy családi ügy miatt vállalta önként a cseppet sem veszélytelen feladatot.⁶⁵ Később Szilvás doktor így emlékezett vissza erre az emlékezetes utazásra: „*Szovjet őrszemek az orosz nyelvű engedély ellenére többször feltartóztattak bennünket, ilyenkor pálinkával kínáltuk őket, hogy folytatni tudjuk utunkat. Egész nap utaztunk közel 12 órán át. A kijárási tilalom kezdete előtt pár perccel érkezünk meg szálláshelyünkre, így csak másnap láthattuk meg a főváros siralmas képét.*” Az éjszakát az ORFI Kórházban töltötték, az orvos az emeleten, a sofőr a portán kapott helyet. Éjszaka egy bátor forradalmár szovjetellenes plakátot ragasztott a kórház falára. A kijárási tilalmat ellenőrző járőrök ezt észrevették, és egy sorozatot engedtek az épületbe. „*Hullott a vakolat, a golyók a falba fúródtak, de szerencsére senki sem sérült meg*” – elevenítette fel az eseményeket férje elbeszélése után Nagy Józsefné Sipos Piroska. Reggel elkészerítő és egyúttal félelmetes látvány fogadta őket a városban. Nem volt közlekedés, a villamosok sem jártak, ritkán egy-egy teherautót és néhány szótlan gyalogost lehetett látni. Lövések nyomai, betört kirakatok mindenütt. „*Én is gyalogosan kerestem fel*

a Vöröskereszt központját, mert közben a teherautó a húst a megjelölt helyre szállította. A Vöröskereszt központjában utalványt kaptam a kórházi ellátmány térítésmentes beszerzésére. Nagy szerencsém volt, mert ugyanazt az utalványt kétszer is fel tudtam használni...” – fogalmazott Szilvás Rudolf, a Zala Megyei Kórház történetét feldolgozó könyvében, majd így folytatta: „*Utunk hazafelé sem volt zavartalan. Szovjet őrök a vattás bálába szuronyt döftek, de amikor cigarettával kínáltuk őket megenyhültek és nem kutattak tovább a gyógyszerek között.*” Miután Egerszegre értek, a sofőr legnagyobb meglepetésére két orokláni fiatalember – Szipőcs Ernő és Varga Dénes – ugrott le a gyógyszerekkel rakott autó platójáról. Még a fővárosban az élelemosztás során bújtak el a raktérben. Hazakíváncsoztak, így a kínálózó lehetőséget kihasználva potyautasként zötykölődtek végig a hosszú utat, nem kis veszedelemben sodorva magukat, a teherkocsi vezetőjét és fehér köpenyes utasát egyaránt.⁶⁶

A forradalom utóélete

Szűk egy héttel Zalaegerszeg szovjet megszállását követően – november 10-én – a tanácsi munka megindításával kapcsolatban több pontból álló memorandumot foganatosított Kovács József járási vb-titkár. Intézkedéseivel a rendkívüli események során kialakult mezőgazdasági, pénzügyi, város- és községgazdálkodási, kereskedelmi, valamint az oktatási vonalon keletkezett problémákat igyekezett orvosolni. Javasatai érintették a feloszlott termelőszövetkezetek vagyontárgyainak leltárba vételét, foglalkozott a megsemmisült iratok felmérésével és bejelentésével, a felesleges és indokolatlan lakossági felvásárlásokkal, de figyelmeztetett a szesztilalomra vonatkozó rendelkezések betartására és az iskolai nevelés haladéktalan folytatására is.⁶⁷

November folyamán furcsa, átmeneti helyzetkép állt fenn a megye közigazgatásában. Az októberi események során megalakított legitim munkástanácsok, forradalmi bizottságok és nemzeti bizottságok egyelőre tovább működhettek, de velük párhuzamosan már ismét feltűntek a tanácsrendszer végrehajtó bizottságai, és újfent átvették az államigazgatási feladatokat. A járási tanács vb és a járási munkástanács november

⁶⁴ Horváth Miklós – Alekszandr Pahinya: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956.* Budapest, 2012. 340.

⁶⁵ 1956. november 16-án Nagy József a zalaegerszegi AKÖV telepén értesült arról, hogy a kórház megbízásából teherautósofőrt keresnek. Röviddel ezután tudomására jutott, hogy szakmunkástanuló öccsét súlyos betegen a váci kórházban ápolják, és attól a gondolattól sarkallva, hogy hazahozza lázas testvérét, önként vállalkozott a veszélyes útra.

⁶⁶ Nagy Józsefné Sipos Piroska szóbeli közlése (2014)

⁶⁷ MNL ZML ZJT VB. Titkárság (a továbbiakban: Titk.) 1-179/1-1956.

20-án kelt utasításai szerint a forradalmi szervek kötelesek segíteni a végrehajtó bizottságok működését, így a forradalom jogos, és a kormányzat által elismert vívmányainak megtartását, különösen a soron lévő mezőgazdasági munkák befejezését, valamint a rend és nyugalom mielőbbi helyreállításán túl a személy- és vagyonbiztonság megszilárdítását. Az élet azonban nem egykönnyen rázódott vissza a normális kerékvágásba. Több községi iskolából jelentették, így a zalatárnokiból is, hogy téli tüzelőanyag hiányában lehetetlen az oktatás zavartalanosságát biztosítani. Ugyanekkor Kovács József járási vb-titkár és Kondorosi József, a járási munkástanács titkára nyomatékosan felhívta a község vezetőin keresztül a lakosságot, hogy az államháztartás szükségleteinek biztosítása céljából mindenki tegyen eleget az adófizetési kötelezettségeinek, annál is inkább, mert a begyűjtés megszüntetésével a kormányzat a parasztság terhein lényegesen enyhített.⁶⁸

A hónap első felére, egy átmeneti időszakra, reguláris magyar hadsereg nélkül maradt az ország. A vidéki laktanyákban szolgáló honvédek zöme, még a szovjet haderő érkezése előtt hazatért, vagy annak hírére hanyatt-homlok elmenekült a laktanyákból. Így történt ez megyénkben, a Zalatárnokhoz viszonylag közel eső zajdai és zalaegerszegi helyőrségekben is. November 13-án Borka Zoltán őrnagy parancsban utasította a megyeszékhelyi helyőrségből eltávozott katonákat és tiszthelyetteseket, hogy kincstári tárgyakkal együtt azonnal vonuljanak be alakulatukhoz.⁶⁹ Borka parancsa ellenére a sorkatonák döntő része ezt követően sem tért vissza állomáshelyére. Úgy tűnik, ennél sokkal erélyesebb intézkedésre volt szükség, mert november 30-án a járási tanács elnökhelyettese távmondatban tudatta valamennyi községi tanács vb-elnökével a fegyveres erők miniszterének ez irányú felszólítását: „*Akik a megadott határidőre nem jelentkeznek, katonai szökevényeknek minősülnek és ellenük a katonai ügyészség eljárást indít.*”⁷⁰ Az engedetlenebb sorkatonákat – faluról falura járva – erőszakkal szedték össze, és honvédségi autókon szállították vissza a helyőrségekbe. Egykorú forrás szerint

ilyen „katonaszökevényeket” begyűjtő gépjármű Zalatárnokon is megfordult.⁷¹

A szovjet megszállást követően általános tanácstalanság és bizonyos mértékű félelem lett úrrá a falu lakóin. Tartott a nép az időközben elmaradt beadási kötelezettségek teljesítésétől, de mivel az adó- és begyűjtési ívek a forradalom alatt megsemmisültek, nehéz volt megjósolni a továbbiakat. A gépállomás vegetált, nem működött a pártélet (1957 tavaszáig mindössze 3 személyből állt az MSZMP helyi szervezete), az időközben felbomlott termelőszövetkezet állatállományát és felszerelését pedig széthordták, a földeket, erdőket visszaadták.⁷² November elejétől a nyugati határ közelsége miatt egyre több külföldre emigráló magyar állampolgár vonult át a településen. Egyeseknek sikerült elhagyni az országot, míg mások fennakadtak a rostán. A Zalai Hírlap 1956. november 18-i száma tudatta, hogy Takács Jenő és Szabó Géza nevezetű zalatárnoki lakosokat tiltott határátlépésen érték.⁷³

December 19-én a Zalaegerszegi Járási Tanács lefelben hívta fel a figyelmet arra a kormányrendeletre, amely a korábban létrehozott nemzeti bizottságokat és forradalmi tanácsokat feloszlatta, további működésüket megszüntette. A község felelős igazgatási szerve tehát ismét a tanácstörvény alapján megválasztott községi tanács lett.⁷⁴ Zalatárnokon titkos szavazással döntöttek a régi-új tanács összetételéről. A forradalom napjaiban főszerepet játszó „hangadókat” egytől egyig leváltották, és helyüket ismét a párt megbízható, vagy a falu pártonkívüli, ám köztisztületnek örvendő tagjai foglalták el. Ez alól kivételt csak a közigazgatás adminisztratív feladatait ellátó Fehér József titkár és a forradalmi tanács elnöke, Gombos László képeztek.⁷⁵ Két nappal később Percze Zsigmond megbízott járási vb-elnök figyelmeztetett az elmúlt hetek során levert, megrongált vagy megsemmisített tanácstáblák pótlására. Kérte, hogy azok a címtáblák, melyek ez idáig nem kerültek vissza a helyükre, a Kossuth-címer ráfestése után haladéktalanul elhelyezendők a tanácsházak falára.⁷⁶

Az év hátralévő napjaiban már csend és nyugalom honolt a községben. A falut elkerülték a röpcédulázá-

⁶⁸ MNL ZML ZJT VB. Titk. 1-183/1-1956.

⁶⁹ MNL ZML ZJT VB. Eln. 9-19/2-1956.

⁷⁰ MNL ZML ZJT VB. Eln. 0-1/1-1956.

⁷¹ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

⁷² Az 1957. június 23-án megtartott járási vb-ülési jegyzőkönyvből kiderül, hogy a forradalom idején, Bicsák Lajos kuláknak titulált gazda 8 db szarvasmarhát, 3 lovat, 2 szekeret és 2 db lószerszámot vitt el a darabokra hullott tárnoki tszcs-ból.

⁷³ *Új Zala*, 1956. november 18. (12. sz.) 1. p.

⁷⁴ MNL ZML ZJT VB. Titk. 1-197/1-1956.

⁷⁵ Gombos László mint helyettes vb-elnök a szülési szabadságát töltő Horváth Margit tanácselnök pozícióját csak ideiglenesen töltötte be.

⁷⁶ MNL ZML ZJT VB. Eln. 1-199/1-1956. A visszaemlékezések szerint a zalatárnoki tanácstáblát a forradalom napjaiban sem távolították el az épületről, mert a párttitkár elejét véve a rongálásnak, fehér papírral ragasztotta át a Rákosi-címert.

sok, a szimpátiatüntetések és a sztrájkok. Szent Karácsony napján Pesthy Sándor a következőket jegyezte fel a plébánia naplóban: „Az éjjeli szentmisén egy kisgyermek által ajánlottam fel Hazánkat, magunkat és az emberiséget a szerető Gyermek védelmébe. Beigazolódott, amit sejtettem. Rosszabb lett minden, mint volt október 23-a előtt. Kár volt megbontani az egységet és kár volt az ujjhúzás az orosz néppel és annak felségjeleivel. Bizony kár volt beledönteni az országot a nagy gazdasági romlásba. A nép békére vágyik. Közel 200 000 magyar ment ki nyugatra.” A szabadságharc eltiprása vegyes érzelmeket váltott ki az „októberi tavaszt” átélő – határon innen és túli – magyarság körében. Sokaknak mérhetetlenül fájt, míg mások fellelegeztek, de szép számmal akadtak olyanok is, akik kívülről aggódva és reszketve tekintettek a jövőbe. A plébános 1956 decemberében lejegyzett drámai sorai is erről tanúskodnak: „Bizonytalanság uralkodik a nép körében. Mit hoz a holnap, csak ezt suttogja a nép. Búcsúznak egy évtől. Valóban könnyes szemmel, mert van okunk könnyezni és sírni. Akik elindították a lavinát, nyugodtan ülnek nyugaton, és mi, akik itthon maradtunk, rettegünk a bosszútól. És mily iróniája a sorsnak, azok bűnhődnek, akik valóban semmit sem tettek. Így búcsúznak ettől az esztendőől! Nyugat is máshogyan fogja fel, de mi is. Mi a bőrünkön érezzük és tapasztaljuk október 23-át. Isten óvja ezt a nemzetet még egy ilyen öngyilkosságtól! Még az amerikai elnök is azt mondta: Minek fog fegyvert olyan kis nemzet, aki nem tudja önmagát megvédeni! No, ábrándozók! Ki vagytok fizetve?!”

Közel két hónapos szünet után, 1957. január 13-án délelőtt 11 órakor ült össze első ízben a zalatárnoki községi tanács testülete, hogy megvitassa az elmúlt időszak eseményeit és a további teendőket. Gombos László elnökhelyettes az első napirend keretében ismertette a falu álláspontját és magatartását az október 23-i, valamint az utána következő időkben. Előadta, hogy a begyűjtési iratok, valamint a birtokívek elégetése nem a község becsületes dolgozóinak volt a kívánsága, hanem ellenséges elemeké, akik az esetet fel akarták használni az ellenforradalmi céloknak. Az sem rajtuk múlott, hogy olyan terveik, mint a terményraktár kifosztása és a begyűjtött kukorica szétosztása nem sikerült nekik, hanem a község vezetőin, akik a

válságos helyzetben sem hagyták el a helyüket, védtek a falu és az állam tulajdonát képező épületeket és a fontos iratokat. Ezt követően Fehér József vb-titkár az adófizetés megkezdését és az 1956-os adóhátralékok felszámolását, Takács József igazgató pedig az iskolai tanítás mielőbbi beindítását sürgette. Ugyanígy nyilatkozott Virágh Aranka tanítónő is a vakola-orokláni tagiskola kihelyezett pedagógusa.⁷⁷

Másfél héttel később, az 1957. január 24-én megtartott vb-ülésen Gombos László elpanaszolta, hogy többen kifogásolták az ő pozícióját a vb-irodán. Kérte a tagokat, nyilatkozzanak arról, maradjon-e továbbra is a helyén, vagy önként távozzon. A községi vb azonban egyöntetűen leszögezte: Gombos Lászlót a tanácsülésen titkos szavazással választották meg, tehát teljesen jogosan tartózkodik az irodán és viseli a vb-elnökhelyettesi tisztséget. Minden egyéb más rágalom, és senkinek nincs szándéka őt visszahívni a vb-részéről.⁷⁸ Gombos felszólalásai és a tanács álláspontja is arra enged következtetni, hogy ez idő tájt még senki sem tartott az októberi események utáni felelősségre vonástól. Pesthy Sándor év eleji hangulatjelentése is erről árulkodik: „Nyomott a hangulat, de bizakodó reménység. Talán nem lesz pénzromlás?! A nép csak vásárol mert ettől fél. Van aki már 10 évre megvette a cipőt, csak hogy szabaduljon a pénztől. De nem történt semmi, sőt örvendetes esemény: kezdünk lassan kilábalni a bajból és a nyomorból.” Persze sok mindent elárul bejegyzésének utolsó mondata is: „Hosszú a farsang de tánc nincs, mert nem bíznak az ifjúságban.”

1957. február 17-én a születési szabadságról visszatért Horváth Margit kommunista tanácselnök és Borda László járási vb-elnökhelyettes együttes erővel állította fel a székéből Gombos László megbízott vb-elnököt.⁷⁹ Ettől a naptól fogva új időszámítás kezdődött a zalatárnoki forradalmárok életében.

A megtorlás

Kádár János még 1956. november 4-én elhangzott rádiószózatában kijelentette, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány „nem fogja eltűrni, hogy munkásokat bármiféle ürüggyel üldözőbe vegyenek, amiért részt vettek a közelmúlt eseményeiben.”⁸⁰ Mint rövidesen kiderült, Kádár szavai nem fedték az igazságot, és a forradalom bukása után rengeteg embert

⁷⁷ MNL ZML ZKT TŰ jkv. 57. január 13.

⁷⁸ MNL ZML ZKT VB jkv. 1957. január 24.

⁷⁹ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

⁸⁰ 1956 Az ENSZ különbizottság jelentése. Angolból fordította Dr. Stankovich Viktor. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Stankovich 1989.) 213.

meghurcoltak, lehetett az munkás, paraszt vagy értelmiségi.

1956 decemberében törvény erejű rendeletben léptették érvénybe a közbiztonsági őrizetbe vételt, amely kimondta, hogy: „minden olyan személy, akinek tevékenysége vagy magaviselete veszélyezteti a közrendet vagy a közbiztonságot, különösképpen pedig a termelő munka és szállítás zavartalan folyamatosságát, – 6 hónapnál nem hosszabb időtartamra – közbiztonsági őrizetbe vehető.” Az Elnöki Tanács és a kormány 1957. március 19-én kiadott rendelete pedig kimondta, hogy: „azok az ártalmas személyek, akik veszélyesek az államra, a közbiztonságra, a szocialista társadalmi együttélésre, a gazdasági rendre vagy más fontos államérdekre”, rendőri felügyelet alá helyezhetők, vagy lakhelyükről máshova telepíthetők.⁸¹

A Kádári restauráció országszerte retteghésben tartotta a lakosságot. Szinte bárkit letartóztattak és börtönbe vetettek, akire a gyanú árnyéka csak rávetült. Ha bizonyítékot nem találtak, kerestek, akikről a legjobban tartottak, azokat halálra ítélték. Nezvál Ferenc, az Igazságügyi Minisztérium mellé kirendelt kormánybiztos álláspontja is erről árulkodott: „Az ellenforradalmi bűncselekmények ügyeiben igazságszolgáltatásunknak keménynek, gyorsnak és könyörtelennek kell lennie.”⁸² Zala megyében Grabarics József megyei ügyész jelentése szerint a bűnüldözési munka 1956. október 26-ával kezdődően csaknem teljesen leállt, s csak decemberben kezdett némileg beindulni. Az 1957. január havában megindult nyomozási munka pedig szinte kivétel nélkül az ellenforradalmi bűncselekmények üldözésére, főként a fegyverrejtegetésre, a tiltott határátlépésre, az államellenes szervezkedésre és izgatásra szorítkozott.⁸³

Zalatárnokon az első elrettentő és egyben legsúlyo-

sabb ítéletet Borsos József – a munkástanács elnöke – ellen hozták, akit (a megyében negyedikként) 1957. február 6-án közbiztonsági őrizetbe helyeztek és internáltak.⁸⁴ Borsos letartóztatásának okai a következőkben merültek ki: „Nevezett közbiztonsági őrizetbe helyezése azért vált szükségessé, mert az októberi ellenforradalmi események ideje alatt a gépállomás dolgozói előtt dicsőítette az ellenforradalmi tevékenységet, neki köszönhető, hogy a zalatárnoki gépállomáson közel egy hónapig sztrájk volt és egyáltalán nem volt termelés. Ugyanakkor a fizetését mindenkinek kiadatta aki nem is dolgozott. Állandóan rágalmazta a gépállomás vezetőit, ő akarta irányítani a gépállomás munkáját. A gépek összeszedésénél sztrájk törőnek bélyegezte aki az összeszedést kezdeményezte. Még ez év január 31-én is összeveszett Szabó nevű főkönyvelővel és olyan kijelentést tett, hogy addig nem nyugszik míg a bőrét ki nem teríti. Azt is hangoztatta, hogy az oroszok csak menjenek haza, majd ők tudják, hogy kit kell kinyírni.”⁸⁵

Röviddel ezt követően – február 16-án – Zalatárnokon is felállították a munkásőrséget.⁸⁶ A 12 tagot számláló munkás milícia rajparancsnokának Bártfai Szabó András főkönyvelőt választották, helyettese Tóth Géza asztalos lett. Belépéskor valamennyi jelölt kézjeggyel látott el egy nyilatkozatot, amelyben elismerte, hogy a legteljesebb önkéntesség alapján vállalja a megbízatást, és akár fegyverrel is hajlandó a népi demokrácia megvédésére. A tárnoki munkásöröket március 18-án és május 10-én is bevonták a járási riadóztatási tervbe.⁸⁷ Utóbbi tervezet szerint – nappali riadó alkalmával – a gépállomás területén gyülekeznek, itt telefonon felveszik az összeköttetést a nagylengyeli szakasparancsnokkal, és biztosítják a gépállomás területét egy esetleges ellenforradalmi támadás esetén.⁸⁸

⁸¹ Stankovich 1989, 216–217.

⁸² Uo.

⁸³ '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958. Szerk.: Csomor Erzsébet és Kapiller Imre. *Zalai Gyűjtemény* 40. (Zalaegerszeg, 1996.) 442.

⁸⁴ Az 1957-ben 196 fő került közbiztonsági őrizet alá Zala megyében.

⁸⁵ Úgy tűnik Bártfai és Borsos kezdetűl fogva nem szívtelték egymást. Ez bizonyára abból fakadt, hogy amikor a főkönyvelőt 1956-ban a tárnoki gépállomásra helyezték, a sofőr szolgálati lakásába költöztették. Később a kistarcsai gyűjtőtáborban fogva tartott Borsos József neje (férje ügyében intézett szabadon bocsátási) kérelmeit sorra visszadobták. „A mellékelt hivatalos feljegyzés adatai szerint a közbiztonsági őrizetbe helyezés okai fennállnak. A megye gépállomásai közül a zalatárnoki volt az, ahol a fegyverem a legkésőbb szilárdult meg, éppen Borsos József közreműködése okából. A párt járási intézőbizottsága elnökének véleményével ellentétben – amely lényegileg a szociális körülményeket veszi figyelembe – a közbiztonsági őrizet további fenntartását javaslom.” – írta ennek kapcsán, a megyei főügyész még 1957. május 17-én. MNL ZML ZMÜ Közbiztonsági őrizetek iratai.

⁸⁶ A munkásőrség a levert 1956-os forradalom után, a szocialista hatalmi rendszer támogatására Magyarországon létrehozott, közvetlen pártirányítás alatt álló félkatonai szervezet volt.

⁸⁷ A hadrend szerint a zalaegerszegi járásban felállított 2. század 2. szakaszának 3. raját.

⁸⁸ MNL ZML Munkásmozgalmi események dokumentumai. Munkásőrség szervezésének személyi anyaga 1957. (a továbbiakban: Munkásőrség 1957.) A tárnoki munkásörök (a maguk egyszerű módján) a faluban is igyekeztek rendet teremteni. 1957. augusztus 20-án bált rendeztek a községi kultúrházban. Estefelé Erdős Antal munkásör azzal kereste fel Bártfai parancsnokot, hogy a bálban egy kisebb csoport Gombos Imre vezetésével kommunistaellenes hangulatot szít. Erre néhány munkásör lemasírozott a helyszínre, ahol az „ellenforradalmárok klikkje” azonnal elkezdte ócsárolni a szürkekabátos bandériumot. „Piszkos kommunisták, Kádár katonái, a rendőrség ide hozta őket a gépállomásra!” – kiabálták feléjük, mire Erdős elvtárs eléjük lépett és határozott mozdulattal felpofozta a magukból kikelt „hőbörgöket.” MNL ZML MSZMP Zalatárnoki ÁMG szervezetének iratai 1956–1960. 130. 22. o.

Ezzel egy időben – a MUK (Márciusban Újra Kezdjük!) jelszó terjedésére – sorozatos letartóztatások és házkutatások indultak országsszerte. Zalatárnokon négy személyt vettek őrizetbe, akiket megfélemlítésül néhány napra a megyeszékhelyi ÁVH börtönébe zártak. Ők – Elmont Gergely, Gombos Jenő, Gombos László és Tóth János – a forradalom idején aktív tevékenységet fejtettek ki, így letartóztatásuk – a hatalom részéről – indokoltnak tűnt. A megtorlás időszakában az is előfordult, hogy éjszaka géppisztolyropogásra ébredtek a tárnokiak. Ilyenkor a településre kivezényelt karhatalmisták egy ponyvás gépkocsival száguldoztak a község utcáin, és megfélemlítésül a levegőbe engedtek egy-egy sorozatot. Néhány személyt a saját házában vertek meg, de akadt olyan is, akit fényes nappal az utcán pofoztak véresre, miközben elmondták mindenféle „aljas ellenforradalmárnak.”

A megtorló gépezet irányelve és fő csapásainak propagálása a Magyar Szocialista Munkáspárt nemzetellenes politikájában csúcsonodott ki. Zalatárnokon 1956. november 30-án alakult meg az MSZMP helyi alapszervezete három taggal. Az elnöki széket az MDP korábbi titkára, Bolla János foglalta el. Ugyanezen a napon hasonlóan szerény taglétszámmal és Lőrincz Ágoston elnökletével a párt üzemi szervezete is megkezdte működését a gépállomáson.⁸⁹ Mindkét sejt részéről hamarosan megindult az októberi események fő szervezőinek a „leleplezése.” 1957 januárjában készült egy olyan jegyzőkönyv, amelyben részletesen szerepelt Gombos László és társainak forradalmi tevékenysége. Az okmány egy példánya a járási pártbizottság irattárába került, egy másikat pedig a megyei karhatalmista parancsnok, Horváth százados vette magához. (Sajnos időközben mindkét példány elkallódott.)

A községi pártgyűlésen 1957. május 21-én került szóba első ízben a forradalmi események kitérője. A gyűlésen Tóth Gyula körzeti rendőr a párt-szervezet segítségét kérte a „megvert ellenforradalmi erők” maradványainak felszámolásához. Fitos József, Horváth Margit és Tóth Géza azt követelték, hogy lehetővé váljon azoknak a személyeknek a leváltása, akik az októberi események idején tanácsstagok voltak és támogatták az ellenforradalmat. Ugyanekkor Fehér József vb-tikár és Elmont Gergely tanár áthelyezése is napirendre került. Az egész taggyűlést – írja a jegyzőkönyvvezető – a harcosság és bátor kiállás

jellemezte. A július 29-én megtartott tanácskozáson ismét többen kifogásolták, hogy az ellenforradalommal kapcsolatban még senkit sem vontak felelősségre. Fitos József élesen követelte, hogy szűnjön meg végre az a fajta „langyosság”, amit az ellenforradalmi vezetőkkel szemben tanúsít a község. Ennek kapcsán Czigány István felvetette, hogy akik kényszeríteni akarták arra, hogy a felvonulásban részt vegyen – Gombos Ferenc és Jenő – nyugodtan élnek, még az sem lett tőlük megkérdezve, hogy milyen célból vettek részt vagy szervezték meg a tüntetést. Mühl Mihály azt ellenezte, hogy Elmont Gergelyt bevonják a KISZ szervezésébe. „Úgy néz ki, hogy Zalatárnokon akik az ellenforradalom alatt tevékenykedtek, szinte kitüntettjük őket” – szólalt fel egyetértésének hangot adva Fitos. Ennek kapcsán a tanácselnök kiemelte, hogy különbséget kell tenni a valódi ellenség és a megtévesztett emberek között. Tény azonban, hogy Elmontot senki sem kényszerítette semmire, tehát amit tett az ellenforradalom alatt, önként tette. Ugyanakkor ő is nehezményezte, hogy az ellenforradalmi elemekkel kapcsolatban felemelt szavuk semmit sem ér, mert még mindig nem történt intézkedés velük szemben. Szinte kigúnyolják a helybéli kommunistákat és ebben hibás a járási pártbizottság is, amiért ennyire elnézően kezelik Zalatárnokon az ellenforradalom alatt ténykedőket. „Csak egy is rendőri felügyelet alatt lenne, nem érezné magát annyira az ellenség nyeregben.” – utalt a büntetés esetleges lehetőségére Horváth Margit.⁹⁰ Röviddel ezt követően (a párt-szervezet közbenjárására, avagy sem, ezt nem tudni) négy személyt – Fehér Józsefet, Gombos Lászlót, Gombos Jenőt és Elmont Gergelyt – is rendőrhatalom felügyelet alá helyeztek Tárnokon. Elmont rendőrségi ellenőrzés alá vonását a következő indokok alapján rendelték el: „Nevezett az októberi események alatt aktív tevékenységet fejtett ki, mint ellenforradalmi bizottsági tag. A gyűléseken minden esetben felszólalt. Az ellenforradalmi követeléseket ő olvasta fel, melyet hangosbemondón többször megismételt. Ő adta ki az úttörő zászlókat a felvonuló tömegnek. Követelte a tanító úrnak történő megszólítást, az iskolában a kereszt feltételét. Ő tartotta a járási ellenforradalmi bizottsággal a kapcsolatot. Biztatta az iskolás gyermekeket az ellenforradalmi jelszavak kiabálására.”⁹¹ rendőrhatalom felügyelet (ref) alá eső személyeket elsősorban szabadságukban

⁸⁹ 1957-ben mindkét párt-szervezet újjáalakult, 1958-ban pedig egyesült.

⁹⁰ MNL ZML MSZMP Zalatárnok községi tsz szervezetének iratai 1956–1960. 129. 3-4. p.

⁹¹ Elmont Gergely reves dokumentumai magántulajdonban.

és személyiségi jogaik gyakorlásában korlátozták. Engedély nélkül nem hagyhatták el lakóhelyüket – Zala-tárnok államigazgatási területét –, állandó bejelentett lakásukról 23 órától 5 óráig nem távozhattak el. Tilos volt a vendéglátó vállalat összes szórakozóhelyiségeit, italboltokat, gyűléseket, összejöveteleket, vásárokat, nyilvános helyen látogatniuk. Lakásukon távbeszélőt nem tarthattak, telefonbeszélgetést senkivel sem folytathattak. A ref külön kitétele az volt, hogy az őrizet alatt álló tárnoki személyeknek minden vasárnap délelőtt – fél-fél óra különbséggel – jelentkezniük kellett a zalaszentmihályi rendőrőrsön. Az utat gyalog vagy kerékpárral kellett megtenniük, egymástól legalább 50 méter távolságot betartva, nehogy maguk között beszélgetést folytathassanak. A szolgálatot teljesítő járőr bármikor ellenőrizhette a lakásán a refest, de főleg az éjszaka folyamán tartottak kisebb-nagyobb razzáikat. Ilyenkor két-három géppisztolyos rendőr felzavarta a ház népét, és szokásszerűen házkutatást tartott. Rendszerint benéztek az ágy alá és a szekrényekbe, kihúzogatták a fiókokat, felforgatták a ruhákat. Fegyvert és ellenforradalmi szervezkedésre utaló iratokat kerestek. Elmont büntetését végül 1958. január 31-ével szüntette meg a Zala Megyei Rendőr-főkapitányság, mondván a megkötöttségeket pontosan betartotta, munkáját becsületesen elvégezte, cselekményének elkövetését megbánta, és remélhetőleg a jövőben mindenféle ellenséges tevékenységtől tartózkodni fog.

1957 nyarán szintén nagy port kavart Tárnokon és a járási vb-n Fehér József vb-titkár fegyelmi ügye, aki ellen olyan vádak merültek fel – a BM Járási és Megyei Főosztálynál tett tanúvallomások alapján –, hogy 1956 októberében együttműködött az ellenforradalmárokkal. A tárnoki vb-titkár ellen felhozott vádak a következők voltak: 16 pontos követelést szerkesztett, amit a hangos híradón keresztül ismertetett a községgel. Ugyancsak ő készítette azt az indítványt, amelyben javasolta, hogy Fülöp Károly rendőr területfelelőst 24 órán belül távolítsák el a községből. Ezt a BM Járási Főosztályára juttatta el. Az általános iskola igazgatóját kötelezte írásban, hogy vezessék be a dicsérették köszöntést, tegyék vissza a keresztet, imádkoztassanak a tanulókkal. A tüntető tömegek előtt kijelentette, hogy ő azért lépett a pártba, hogy annak jobban tudjon ártani. Toplak Istvánnak arra a köszöntésére, hogy Szabadság, azt felelte, hagyja már ezt a kommunista

köszöntést, neki ebből már elege van stb. A járási vb részéről (és a rendőrséggel karöltve) lefolytatott vizsgálat során azonban megállapítást nyert, hogy a titkár ellen felhozott vádak nem teljesen fedik a valóságot, mert Fehér az októberi események során ellenforradalmi tevékenységet nem fejtett ki, és ez idő alatt semmilyen konkrét ügyben nem intézkedett. Ezt a helyszínen meghallgatott személyek, többek közt Tóth Géza vb-tag, Gombos László, a forradalmi bizottság volt elnöke, Simon Imre vb-tag és Papp Antal dolgozó paraszt vallomásai is egybehangzóan alátámasztották. Nem nyert beigazolást azon állítás sem, hogy a kommunisták leváltásában tevékenyen részt vett, illetve azt ő szervezte volna. A körzeti rendőrmegbízott elbocsátására vonatkozó írásbeli intézkedést pedig a forradalmi bizottság utasítására készítette el, és hivatali funkciójánál fogva Varga Vilmos kényszerítette az előterjesztés aláírására. Ugyancsak nem felelt meg a valóságnak, hogy a hangos híradón keresztül beszédet mondott. Mindenki tudta a faluban, hogy a 16 pontos politikai követelést nem Fehér József, hanem Elmont Gergely szerkesztette, és ő is olvasta fel a gyűlésen. Ugyanakkor kiderült, hogy éppen a tanácsháza felgyújtása és az iratok elégetése ellen szállt síkra, nem pedig a saját párttagságával foglalatzkodott. Ennek ellenére a lefolytatott vizsgálat során kisebb-nagyobb mulasztásokra, anyag- és vagyonkezelési szabálytalanságokra, pénzügyi fegyelemsértésekre is fény derült. Kitudódott, hogy a forradalmi bizottság elnökének – aki mint ismeretes vb-elnöki teendőket is ellátott – a vb-be való beválasztása mégis törvénytelen volt, aminek következtében a Járási Tanács Gombos részére fizetést nem folyósított. Ennek ellenére Fehér olyan igazolást adott ki, hogy Gombos Lászlót legálisan választották meg vb-elnöknek. Tény, hogy a Gombos család mindig is kézben tartotta a községet. Megtörtént, hogy a vb-titkár Gombos Ferenc közművesnek 3000 forinttal több előleget utalt ki, mint ami járt volna. Ugyanakkor a lebontott épületekről és egyéb községi vagyonról számadást nem vezettek, így gazdasági vonalon legalább 60 000 forintról nem tudtak nyugtát felmutatni. Nyilvánvalóvá vált, hogy az októberi események alatt (és utána is) a vb-titkár azért igazodott a forradalmi tanács elnökéhez, azért pártolta őt és testvéreit, mert a családjá megélhetését rajtuk keresztül látta biztosítani. Noha az ellenforradalmi

vádakat illetőleg Fehér ártatlannak bizonyult, a pénzügyi szabálytalanságok miatt megsértette a szocialista munkaerő szabályait, ezért a járási vb részéről írásbeli megrovással büntették, és 1957. október 31-én áthelyezték a letenyei járáshoz tartozó Tótszerdahelyre vb-titkárnak.⁹²

A megtorló hatalom könyörtelen szigorral járt el a fegyverrejtegetőkkel szemben is. Már röviddel a forradalom leverése után megkezdődött a fegyverek összeszedése és a fegyverrejtegetők letartóztatása. Később ezt az intézkedést a közbiztonság érdekében az Elnöki Tanács rendeletbe foglalta, és az ország egészére kiterjesztette. Súlyos következményekkel számolhatott az a személy, akit illegális fegyvertartáson értek. 1956. december 10-én Zalatárnokon is kihirdetésre került a rögtönítélő bíróság bevezetéséről szóló törvényerejű rendelet. Dobi István elnök véleménye szerint ugyanis az a körülmény, hogy nagy mennyiségű lőfegyver van ellenforradalmi elemek, hivatásos bűnözők, felelőtlen zavarkeltők és fegyvertartásra nem jogosult személyek birtokában, akadályozza a rend helyreállítását és veszélyezteti az állampolgárok személyi és vagyonbiztonságát. Ennek értelmében a lőfegyver, lőszer és robbanóanyag engedély nélküli tartásán túl a gyilkosság, szándékos emberölés, gyújtogatás, rablás, fosztogatás, valamint a közönség életszükségleteinek ellátására szolgáló üzemek szándékos megrongálása statáriumot vont maga után.⁹³

Fegyverrejtegetők Zalatárnokon is akadtak. 1956 novemberében ifj. Pulai László disszidálni szándékozó, ismeretlen katonáktól kapott 1 db géppisztolyt és 215 db töltényt tárral, amit azonban nem szolgáltatott be a hatóságnak, hanem otthon, szétszedett állapotban rejtegetett a kamrában. Később – 1957 nyarán – a géppisztolyt kivitte a szőlőhegyre és ott a pincében eldugta, a lőszerket azonban a kamrában hagyta. Szüret tájékán attól tartva, nehogy megtalálják a fegyvert, újfent hazahozta és a kamrában rejtette el. Ezt követően Pulai János, a vádlott öccse megtalálta a géppisztolyt, kiment az erdőbe és néhány lövést adott le a levegőbe. 1958. augusztus 1-jén ismét magához vette a fegyvert és a töltényeket, majd barátaival együtt kiment a közeli erdőbe, ahol lövöldözni kezdett. Bolla János vb-elnök, aki éppen a helyszínhez közel tartózkodott, meghallva a lövéseket keresni kezdte az illetőket, de a fiatalok ezt megneszelve hamarosan kereket oldottak. Három

nappal később, egy lakossági bejelentés alapján Pulai Jánost és bátyját letartóztatták. A bírósági tárgyaláson mindkét fiú mély megbánást tanúsított, amit az alábbi ügyészi vélemény is megerősít: *„A vádlottak nem ellenséges osztályhelyzetűek. Az ellenforradalom idején kifogástalanul viselkedtek. A fegyverek rejtegetésében nem ellenséges szándék vezérelte őket, hanem a féltel tartotta vissza a fegyverek beszolgáltatásától, míg a fiatalkorú P.J.-t a kíváncsiság és a kalandvágy indította arra, hogy a fegyvert felkutassa és használja.”* Mindezek ellenére a törvény szigora lesújtott a felelőtlen fiatalokra, és a bíróság letöltendő börtönbüntetésre ítélte a Pulai testvéreket.

A gépállomás háza táján két esztendővel a forradalom után sem nyugodtak el a kedélyek. A Zala Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának 1958. szeptember 8-án kelt rövid összefoglalójából kiderül, hogy az 1957-es elbocsátások ellenére az üzem továbbra is alkalmazott olyan személyeket, akik az ellenforradalom idején kompromittáltak magukat, mégsem lettek felelősségre vonva és megbüntetve. Mivel a politikai rendőrség besúgó hálózata a Zalatárnoki Gépállomás kollektíváját ez ideig elkerülte, a telepen előforduló *„kártevő cselekményekről”* egy beépített informátor nyomán igyekeztek bizalmas adatokhoz jutni. A célszemélyt a járási rendőrkapitányságon „Lakatos János” fedőnévvel 1958. szeptember 26-án hazafias alapon mezőgazdasági szabotázs elhárító vonalra szervezték be. A gépállomáson dolgozó férfi beiktatását alapos környezettanulmány előzte meg. Kiderült, hogy agrárproletár származású, nem túl iskolázott, de mégis értelmes és élénk emlékezőtehetséggel rendelkezik, a munkahelyén pedig szorgalmas, megbízható és köztiszteletben álló káder. Ugyanakkor mint brigádszerelőnek minden lehetősége adottnak mutatkozott, hogy a gépállomáson történő ellenséges tevékenységet felderítse. Egyetlen hibája volt, hogy gyenge íráskészséggel rendelkezett, de ettől függetlenül alkalmasnak látszott az informátori feladatok elvégzésére. Ennek ellenére „Lakatos” nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Igaz ugyan, hogy a beszerzés napján röviden vázolta a gépállomás dolgozóinak 1956-os szerepét, terhelő vallomást azonban senkire sem tett, így a történések szempontjából sem szolgált új információval. Ezt követően az első találkozóra még elment és szóban jelentett, a második

⁹² MNL ZML Zalaegerszegi Járási Tanács VB ülési jkv. 1957. július 11., augusztus 8.

⁹³ MNL ZML ZJT VB. Eln. 1-195/1-1956.

időpontban már arra hivatkozva, hogy a gépállomáson sok az őszi munka, ráérő idejében pedig a házat építi, igyekezett szabadulni a ráerőszakolt szerepkörétől. Ennek nyomatókat adva 1958 decemberében felvételét kérte a pártba – amit el is fogadtak –, így végleg alkalmatlanná vált a további hírszerzői feladatokra, és 1959. január 20-án kizárták a hálózatból.⁹⁴

Végezetül, de nem utolsósorban álljon itt Fitos Jenő dolgozó parasztnak a zalatárnoki forradalmi események kapcsán 1957. szeptember 4-én felvett vallomása. Őszinte szavai és félelmei festenek árnyaltabb képet a 20. századi történelmünk egyik legvitatottabb korszakáról. „Mielőtt az események elmondására rátérnék, el kívánom mondani azt, hogy én soha nem voltam semmilyen pártnak a tagja, sem az MDP-nek, sem az MSZMP-nek, de állítom, hogy nagyobb kommunista vagyok, mint Zalatárnokon sok kommunistának nevezett személy. Ezt alátámasztom azzal, hogy agrárproletár szülők gyermeke vagyok, akinek egyetlen egy hant földje a felszabadulás előtt nem volt. Béres voltam, más földjén dolgoztam. Nekem a demokrácia juttatott 3 és fél hold földet, a demokrácia csinált belőlem embert, a demokráciában bátran alapítottam családot. Házat építettem, megelégedett ember vagyok. [...] A felvonulásokon nem vettem részt, mert utáltam őket, hogy pont az ellen a rendszer ellen tüntetnek, amely belőlem embert csinált. [...] Tudom, hogy az én sorsom, mint dolgozó parasztnak és a szocializmushoz hű pártonkívülinek nem lett volna más; földjeimet ők is elvették volna, mehettem volna újból béresnek...”⁹⁵

Életrajzi adattár

BÁRTFAI SZABÓ ANDRÁS (Kispest, 1919. július 3.) főkönyvelő. Apja Bártfai Szabó Kálmán, anyja Juhász Sarolta. Nős Nagy Ilonával (hk. Sárvár, 1945. január 11.), gyermektelen zalatárnoki lakos. 1947-től SzDP-, majd MDP-tag, 1957-től pedig tagja a gépállomás MSZMP-szervezetének. Tényleges katonai szolgálatra 1940 decemberében vonult be a 2. honvéd gyalogezred III. zászlóaljához Jászberénybe. A háború folyamán elvégezte a tartalékos tiszti, valamint a Ht. gazdasági tiszti iskolákat és zászlósi rendfokozattal gh főnöki beosztást látott el 1945 áprilisáig. Alakula-

tának Ausztriába történt áttelepülése folytán először jugoszláv, innét megszökve pedig angol hadifogságba esett. 1947. május 1-jén legális angol szerelvényt a Hazahozatali Kormánybiztosság útján tért vissza Magyarországra. Ezt követően 1947. június 1-től 1955. szeptember 9-ig a MÁV és a Ganz-Vagon alkalmazásában állt. Innét 1956. január 1-jén került a Zalatárnoki Gépállomásra. Az októberi események idején tagja és titkára a munkástanácsnak. 1957-ben megbízták a zalatárnoki munkásőrség vezetésével. Ennek kapcsán a következő jellemzés készült róla: „Az ellenforradalmi idők alatt megállta a helyét, igen sokszor nyilvános vitát folytatott az ellenforradalmi és forrófejű egyénekkal szemben, melynek folytán életveszélyesen megfenyegették. Hű katonája a pártnak és biztos lehet számítani rá. Nem befolyásolható – szesz nem fogyaszt – felesége azonos gondolkodású.” 1958-ban – összeférhetetlenség miatt – áthelyezték a ceglédi gépállomásra, ahol 1966-ig állt alkalmazásban. Később főkönyvelőként dolgozott a csesztregi gépállomáson, valamint a velencei, és belső ellenőrként az agárdi állami gazdaságokban. Székesfehérváron hunyt el 2002. december 15-én. *HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár Központi Irattár Anyakönyvi lapok (a továbbiakban: HM HIM HLI KI Al.) 39863., MNL ZML Munkásőrség 1957., '56 Zala Megyei Kronológiája és személyi adattára. Összeállította és szerkesztette: Csomor Erzsébet és Kapiller Imre. Zalaegerszeg 2004. II. kötet 209. (a továbbiakban: Kronológia.)*

BOLLA JÁNOS (Zalatárnok, 1899. október 22.) párttitkár, vb-elnök. Apja Bolla József cseléd (elesett az olasz fronton), anyja Mónok Mária. Nős Balogh Teréziával (hk. Zalatárnok, 1919. február 5.), hétgyermekes zalatárnoki lakos. 1945-től kezdődően tagja volt az MKP-nak, majd annak utódpartjainak, az MDP-nek és haláláig az MSZMP-nek is. Katonai szolgálati idejét 1917. május 8-án kezdte meg a nagykanizsai cs. és kir. 48. gyalogezrednél, és kiképzését követően az olasz hadszíntérre került. A háború végén hazatért, majd rövidesen ismét fegyvert fogott, és a forradalmak idején – mint vöröskatona – részt vett a csehek elleni felvidéki hadmozdulatokban. 1919-ben alapító tagja volt a Kommunista Párt zalatárnoki szervezetének. 1920. november 10-től 1922. március 20-ig újfent katonai

⁹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 86043 B. dosszié

⁹⁵ MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957.

szolgálatot teljesített a nagykanizsai 6. gyalogezred kötelékében. Ezt követően kitanulta a kerékgyártó mesterséget, és először Lickóvadamoson, 1941-től pedig Pusztadericsen üzte a bognár ipart. Ugyanitt 1945 áprilisában megszervezte a helyi kommunista pártot, melynek titkára lett. Később tagja, majd elnöke a földosztó bizottságnak. Az 1947-es választási évben a propagandaanyag terjesztésért felelt. Ennek kapcsán agitált Zalában és az MKP képviselőjelöltjeként a legnagyobb szorgalommal hajtotta végre a rábízott feladatokat. Közszolgálati viszonyát mint gazdajegyző 1948. május 4-én kezdte meg a sőjtöri körjegyzőség illetékességi területén. Ezután 1950-ben megbízták a járási mezőgazdasági osztály szervezésével, melynek február 1-től osztályvezetője, augusztus 15-től pedig főelőadója lett. 1953. április 30-i hatállyal kihelyezték Zalatárnokra mezőgazdasági előadónak. Ugyanitt 1954 márciusától községi párttitkár. Az 1956-os forradalom idején félreállították, így pusztán csendes szemlélője lett a tárnoki eseményeknek. Ennek ellenére – az ellenforradalom idején tanúsított helytállásáért – 1957. november 7-én a járási vb részéről pénzjutalomban részesült. Előtte – Horváth Margit tanácselnök eltávolítása után – a járás kinevezte Zalatárnok község vb-elnökének. Még a megtorlás hajnalán belépett a munkásörtségbe, melynek nyolc évig tagja volt. Ennek kapcsán készült káderjellemezése a következőket közli: „*Meg gondolt, józan gondolkodású megbízható elvtárs. Rokoni kapcsolatai nem olyanok, hogy befolyásolható lenne. Az ellenforradalmi idők alatt elve mellett kiállt és kitartott.*” 1958. december 1-jén leváltották a zalatárnoki vb éléről, és először Zalaszentmihályon adóügyi felelős, majd visszakért a mezőgazdasági osztályra előadónak. Innét 1959. november 15-én vonult nyugállományba. Utóbb 1960–63-ig ismét párttitkári funkciót töltött be. A pártszervezet frontján végzett kimagasló tevékenységéért kiérdemelte a Munka Érdemérem kitüntetését.⁹⁶ 1982. július 1-jén hunyt el Pusztadericsen. *MNL ZML Munkásörtség 1957., MNL ZML Zalaegerszegi Járási Tanács VB iratai. Személyi iratok 117., (a továbbiakban: Személyi iratok.), MSZMP Visszaemlékezések*

BORSOS JÓZSEF (Zalabaksa, 1922. április 11., anyja neve: Baka Mária) gépkocsivezető. Nős Cseh Malvinnal, kétgyermekes zalatárnoki lakos. 1951-től

MDP-tag, később pártonkívüli. Tényleges katonai szolgálatra 1944 kora tavaszán vonult be Sátoraljaújhelyre, a 42. gyalogezred 58. utász zászlóaljához, melynek kötelékében március 29-én Nuzwiskonál szovjet hadifogságba esett. Miután a fogságból 1948. május 20-án szerencsésen hazatért Zalabaksára, elvégezte az autóműszaki tanfolyamot és kezdetben motorszereként dolgozott, 1949 márciusától pedig az Országos Tervhivatal Zala megyei Kirendeltségénél gépkocsivezetői munkakört látott el. Innét – mint teherautósófor – 1951. április 7-én került a Zalatárnoki Gépállomásra. Az üzemben elismert, jó munkaerőnek tartották. 1954-ben – Dávid igazgató jellemzése szerint – a gépállomás érdekeit szem előtt tartva teljes mértékben kivette a részét a termelőmunkából, és csúcsmunkák idején fáradtságot nem ismerve végezte a szállításokat. Határozott fellépésének köszönhetően 1956-ban a gépállomás munkástanácsának élére került, és mint ilyen, a november-decemberi sztrájkok idején is a helyén maradt. Ez idő alatt a gyűléseken elnökölt, egy ízben pedig élelmiszert szállított a budapesti lakosság számára. A gépállomáson kifejtett ellenforradalmi szerepéért 1957. február 6-án közbiztonsági őrizetbe helyezték, és fél évre internálták. Büntetését augusztus 17-ig a Kozma utcai, a kistarcsai és a tököli fogházban töltötte. Szabadulása után egy ideig állástalan volt (bevonták a jogosítványát), majd 1958 szeptemberében – egy hónap erejéig – ismét alkalmazta a gépállomás. Ezt követően a Nagylengyeli Kőolajtermelő Vállalat gellénházi üzemegységében mint motorszereként dolgozott a nyugdíjazásáig. 1965-től a megyeszékhelyen élt. A rendszerváltás után rehabilitálták, és 1956-os Emlékéremmel tüntették ki. Elhunyt 2010. október 10-én Zalaegerszegen. *HM HIM HLI KI veszteségi kartonok, Borsos József., MNL ZML Monográfia, Zala Megyei Bíróság iratai B. 806/1954., Zala Megyei Főügyészség Közbiztonsági őrizetesek iratai, ÁBTL Tököl-571., Operatív nyilvántartó karton (a továbbiakban: Onyk), Kronológia: 209., Borsos József szóbeli közlése (2005)*

DÁVID ISTVÁN (Zalalövő, 1921. január 1.) gépállomás igazgató. Apja Dávid István földműves, anyja Kovács Erzsébet. Nős Bicsák Irénnel, háromgyermekes zalatárnoki lakos. Az MDP tagsága után alapítója volt a gépállomás MSZMP-szervezetének. A háború

⁹⁶ A Munka Érdemérem kitüntetését a Magyar Népköztársaság érdekeinek szolgálatában és elősegítésében, a szocializmus építésében kimagasló érdemeket szerzett polgári személyek részére adományozták.

előtt mezőgazdasági cselédként és sommás munkásként dolgozott. Katonai és hadi szolgálatát mint szakaszvezető 1942. október 5-től 1945 áprilisáig a zalaegerszegi 17/III. gyalogezred kötelékében töltötte. Ezt követően 1945. május 1-től 1946. április 1-ig rendőri szolgálatot teljesített Zalalövön és a Sümegi Járási Rendőrkapitányságon. Innét házasságkötése miatt leszerelt és a felsőbagodi gépállomásra került traktoros brigádvezetőnek. Miután elvégezte a mezőgazdasági akadémiát, 1953. augusztus 25-én kinevezték a Zalatárnoki Gépállomás élére igazgatónak. Munkája elismeréseként kétszer pénzjutalomban, egy ízben miniszteri dicséretben részesült. Az 1956-os októberi események során a régi rendszerhez hű magatartást tanúsított. Ennek okán és ez idő alatt többször összekülönbözött a munkástanács elnökével. Október 28-án részt vett a felvonuláson és az iratégetésen. Később a Forradalmi Tanács üléseit is látogatta. A megtorlás idején belépett a munkásörtségbe. Káderlapján így jellemezték: „*Becsületes elvhű elvtárs, az ellenforradalmi idők alatt szenvedő alanyként megállta a helyét. Az üzemben és a községben felmerült ellenforradalmi tevékenységet figyelemmel kísérte, az abból szerzett tapasztalatokat a gépállomás átszervezésére felhasználja. Jól meggondoltan a gépállomás szocialista átszervezésén megerősödésén dolgozik.*” 1958-ban egy bírósági ügy miatt beosztásából fegyelmi úton leváltották és pártszerűtlen magatartása miatt kizárták az MSZMP-ből. Ezt követően a fővárosba költözött és 1959-ben mint hengerész a Kőbányai Könnyűfémű Vállalatnál helyezkedett el. Ugyanitt később művezetőként foglalkoztatták. Budapesten hunyt el 1990. október 17-én. *HM HIM HLI KI Al. 66228, MNL ZML Munkásörtség 1957., Zegi. Jb. 246/1959., MSZMP F.ü. Dávid István 1962.*

ELMONT GERGELY (Nemesapáti, 1931. október 22.) tanár. Apja Elmont Gergely földműves, anyja Kurucz Mária. Nős Lévai Rozáliával (hk. Zalatárnok, 1956. január 3.), egygyermekes zalatárnoki lakos. Középfokú tanulmányait a budapesti Iparművészeti Főiskola bútortervező szakán, felsőbb iskoláit a Pécsi Állami Pedagógiai Főiskola magyar nyelv és irodalom szakán végezte, ahol 1954-ben tanári képesítést szerzett. Előtte 1953. július 23-a és 1954. október 15-e között katonai szolgálatot teljesített Kaposváron és tartalékos

tisztai tanfolyamot végzett Debrecenben. A diploma kézhezvételét követően 1954. október 15-től a Lenti Járási DISZ Bizottság úttörőtitkára, 1955. szeptember 1-től pedig gyakorló tanár Zalatárnokon. A tanítás mellett a községi DISZ-szervezet titkáraként szervezte a helyi ifjúsági sportéletet, művelődést és színjátszást. 1956. július 2-án újfent behívták katonának. Ezúttal a tapolcai 33. lövészezred kötelékében teljesített szolgálatot, ahonnét augusztus 31-én tartalékos alhadnagyi rendfokozattal szerelt le. Az 1956. október 23-i budapesti felkelésről másnap délelőtt – tanítás közben – értesült Fülöp Károly körzeti rendőr törzsőrmestertől. Ezt követően részt vett az október 27-i felvonuláson és az éjszakába nyúló iratégetésen. Október 29-én beválasztották a Zalatárnoki Forradalmi Tanács tagjai közé. A gyűléseken és a hangos híradón többször ismertette a lakossággal a falu követeléseit, verseket szavalt, nyugalomra és összetartásra intette a népet. A forradalom bukása után 1957. március 13-án letartóztatták és három napig fogva tartották Zalaegerszegen. Kiszabadulása után visszatért a községbe, ahol szembeszólnie kellett az ellene irányuló vádakkal és támadásokkal. Ennek első lépéseként a Megyei MSZMP VB 1957. július 29-én megtartott gyűlésén a pártból való kizárása mellett döntöttek. „*A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy nevezett az ellenforradalom ideje alatt erősen kompromittálta magát, illetve aktívan tevékenykedett a községben. Politikai és gazdasági követeléseket állított össze, melyet hangos bemondon keresztül és a gyűléseken is felolvasott, amivel csak szította a felbőszült tömeg pártellenes hangulatát. Mint az ellenforradalmi bizottság tagja részt vett a kommunista vezetők leváltásában, ezek közül is elsősorban a terület felelős kommunista rendőr elvtárs leváltásában. Követelései közül megemlítendő az ÁVH és a szovjet csapatok kivonása, továbbá az iskolákba a kötelező hitoktatás bevezetése, fészületek felrakása, Dicsértesség-vel való köszöntés és az iskolában a Hiszekegy imádkozása stb. A fegyelmi bizottság előtt a fentieket beismerte.*” Ezt követően 1957. augusztus 6-tól 1958. január 31-ig rendőrhatalósági felügyelet alatt állt. Büntetése lejártával, 1958. március 7-én alhadnagyi rendfokozatától is megfosztották. A katonai bizottság véleménye szerint: „*Nevezett aktívan részt vett az ellenforradalomban, felolvasta a 15 pontból álló követelést, követelte a kereszték felrakását az iskolá-*

ban, valamint követelte az Úr megszólításnak a bevezetését. Erősen kispolgári beállítottságú. Politikailag nem megbízható.” 1959-ben „népgazdasági érdekből” feleségével együtt Padárra helyezték. 1964-ban belépett az MSZMP-be. Később 1969-ig Baktúttörsön tanító, majd iskolavezető, 1971-ig pedig a zalaegerszegi 407. sz. Szakmunkásképző Intézet tanára. Dolgozott az Oktatási Minisztérium 3. sz. Fiúnevelő Intézet igazgatóhelyetteseként, majd 1977–1992-ig hivatásos pártfogóként tevékenykedett a Gyermek- és Ifjúságvédő Intézetben Zalaegerszegen és Nagykanizsán. Tartalékos tisztii rendfokozatát 1991-ben kapta vissza. 1956-os szerepvállalásáért, valamint a forradalom és szabadságharc eszméinek ápolása érdekében végzett tevékenységéért a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége 2006-ban emléklappal, 2010-ben emléklappal, 2015-ben pedig a „Forradalmunk Világító Lángja” emlékéremmel jutalmazta. Tagja volt a Veszprém majd a Zala Megyei Pofosznak. Elhunyt Ajkán 2017. március 15-én. *HM HIM HLI KI Személyi okmánygyűjtők anyagszoportja 92978.*, *MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Elmont Gergely 1957., 1977., Elmont Gergely szóbeli közlése (2005) Kronológia: 209.*

ERDŐS ANTAL (Püski, 1926. május 14., anyja neve: Bognár Ilona) műhelyvezető. Nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. 1951. januárja óta MDP-tag. 1954. február 1-jén kezdett dolgozni a tárnoki géppállomáson. A forradalom alatt tagja volt a munkástanácsnak, tevékenységet azonban nem fejtett ki. Egy később keletkezett vizsgálati jegyzőkönyv szerint: „Az 1956-os októberi ellenforradalom idején harcos kiállással kommunista módra viselkedett.” 1957-ben bekapcsolódott a munkásör mozgalomba. Káderlapja szerint: „Megbízható nyugodt józan gondolkodású. Egyetért a politikai helyzettel. Rokonai által nem befolyásolható.” 1958. május 5-én társadalmi tulajdonban elkövetett bűncselekményben való részvételéért kizárták a munkásörségből, és áthelyezték a türjei géppállomásra. 1963-tól mosonmagyaróvári lakos. Elhunyt Újrónafőn 1998. december 15-én. *MNL ZML Munkásörség 1957, MNL ZML A Zalatárnoki ÁMG MSZMP szervezetének iratai 1956–1960. (a továbbiakban: MSZMP géppállomás), Kronológia: 209.*

FARKAS GÉZA (Csatár, 1926. november 7.) kovács. Apja Farkas Árpád tanító, anyja Szabó Borbála. Nőtlen zalatárnoki lakos. Pártonkívüli. 1951. január 1-jén került a géppállomásra mint kovácsmester. A forradalmi napokban az általa levert vörös csillagokat a sárba taposta, összeverte, és különböző módon fenyegette a kommunistákat, pl. Dávid István igazgatónak külön „megígérte, hogy lesz rá gondja,” a „kommunistáknak kész az akasztófája” stb. Forradalmi szerepéért 1957. február 16-án munkahelyéről eltávolították. A megtorlás idején a karhatalom több ízben fizikailag bántalmazta. Az üzem korábbi vezetőinek távozása után 1958. szeptember 20-án visszavették a géppállomásra. 1965. január 1-jén áthelyezték a Felsőbagodi Géppállomásra. Mint törzsgárdatag a Bagodi Mezőgéptől vonult nyugdíjba 1986. november 7-én. Elhunyt Zalatárnokon 1988. szeptember 9-én. *MNL ZML Munkásmozgalmi események dokumentumai. Ellenforradalmi események gyűjteménye Zala megye., Zalatárnoki Géppállomás munkakönyv nyilvántartó, Bagodi Mezőgép munkakönyv nyilvántartó (a továbbiakban: Munkakönyv nyilvántartó), ZML Monográfia*

FEHÉR JÓZSEF (Somorja, 1915. június 22., anyja neve: Kitler Orsolya) vb-titkár. Nős, négygyermekes zalatárnoki lakos. 1930–1936-ig szülővárosában nyomdász, majd pincértanuló. 1936–1938-ig tényleges katonai szolgálatát teljesítette Litomericén a csehszlovák hadseregben. Ezt követően 1940-ig Komáromban pincéreként dolgozott, majd a világháború kitörése után Budapesten és Székesfehérváron katonáskodott. 1945 után Salomváron közmunkaerő nyilvántartóként alkalmazták. 1949-től a zalalövői adóhivatal élére került, és még ugyanebben az évben kulákpártolással kizárták az MDP-ből. 1950-től Pusztadericsen, 1953. március 16-tól pedig Zalatárnokon vb-titkár. Az 1956-os események során megválasztották a Zalatárnoki Forradalmi Tanács titkárának, és mint ilyen, aktív tevékenységet fejtett ki a gyűléseken. Ennek köszönhetően a megtorlás idején eljárás indult ellene, melynek eredményeként 1957. augusztus 2-án rendőri felügyelet alá helyezték. Később fellebbezésének hely adva felmentették a ref alól, mert bebizonyosodott, hogy az ellene felhozott vádak csak annyiban voltak igazak, hogy részt vett a körzeti rendőr leváltásában, és a község pénzkezelésével kapcsolatban követett el

szabálytalanságokat. Tettéért a Zalaegerszegi Járási Tanács VB írásbeli megrovásban, a Megyei Párt VB pedig dorgálás pártbüntetésben részesítette. Ezt követően Tótszerdahelyre került, ahol a községi tanács vb-titkára lett. *MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Fehér József 1957., 1962., Kronológia: 209.*

GOMBOS JENŐ (Zalatárnok, 1915. november 23.) földműves. Apja Gombos József földműves, anyja Becs Rozália. Nős Lóránt Brigittával, kétgyermekes zalatárnoki lakos. Pártonkívüli. Tényleges katonai szolgálatát 1938. február 1-től 1939. szeptember 20-ig Nagykanizsán a 3. határőr század kötelékében teljesítette. Ezt követően mint továbbszolgáló 1940–1941-ben a 17. gyalogezred Mosonmagyaróváron állomásozó árkász századánál katonáskodott, 1942. március 15-től 1943. május 26-ig pedig szakaszvezetőként a nagykanizsai 17. gyalogezred alakulatával harctéri szolgálatot látott el a keleti fronton. Hazatérése után ismét a magyaróvári 3. árkász táborparancsnokságra vonult be. 1944. január 15-től április 7-ig a jutasi tiszthelyettes-képző iskola hallgatója. A tanfolyam sikeres elvégzése után 1944. szeptember 20-án hivatásos őrmesterré avanzsált és az 53. utászszázalaj kötelékében szolgálatvezetői beosztást látott el a magyarországi hadműveletek idején. 1945. április 29-én Muraszombatnál szovjet hadifogságba esett és Romániába, Jasiba hurcolták. Innét 1945. augusztus 28-án egészségesen került haza szülőfalujába. Katonai helyállásáért és kiváló szolgálataiért kiérdemelte a Magyar Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya, a Magyar Bronz Vitézségi Érem, a Magyar Bronz Érdemérem hadiszalaggal és a Tűzkereszt I. fokozatát koszorúval és sebesülési pánttal kitüntetések. 1946. április 4-én újra katonai szolgálatra jelentkezett, de augusztus 31-ével mint nélkülözhetőt B-listázták és elbocsátották a honvédség kötelékéből. Ez a döntés a Szovjetunió elleni megvetését és gyűlöletét még jobban elmélyítette. A forradalom kirobbanása előtt földműveléssel foglalkozott és aktívan részt vett a Kalot és az egyházközség hitéletének szervezésében. Ebből kifolyólag megfigyelés alatt tartották és jelentéseket készítettek róla. Az 1956-os események idején egyik fő szervezője volt a zalatárnoki rendszerellenes tüntetéseknek és a begyűjtési iratok elégetésének. Határozott fellépésének és álláspontjának köszönhetően megválasztották a forradalmi tanács tagjának. A gyű-

léseken radikális kommunista- és szovjetellenes magatartásával tűnt ki. November elején megszervezte a nemzetőrséget, melynek parancsnoka lett. A megtorlás kezdetén előzetes letartóztatásba helyezték, és néhány napra a megyeszékhelyi ÁVH börtönébe zárták. Forradalmi szerepéért 1957. július 5-től december 20-ig rendőrhatalósági felügyelet alatt állt. Az 1958-as tanácsválasztás alkalmával ismét rendszerellenes magatartást tanúsított. A falugyűléseken izgató kijelentéseket tett, és a kommunista jelöltek ellen agitált. Ezért a tevékenységéért október 14-én közbiztonsági őrizet alá helyezték és internálták. Büntetését 1959. január 19-ig a tököli fogházban töltötte. Szabadulását követően ismét rendőrhatalósági felügyelet alá került. 1960-tól tagja volt a Zalatárnoki Termelőszövetkezetnek, később a Veszprém Megyei Építőipari Vállalatnál dolgozott. 1990. május 29-én felvételét kérte a Magyar Politikai Foglyok Szövetségébe. Elhunyt Zalatárnokon 1999. november 21-én. *HM HIM HLI KI Al. 130281., ÁBTL Tököl-7052, Opny. 2423/k, Kronológia 210.*

GOMBOS LÁSZLÓ (Zalatárnok, 1914. március 8.) ács. Gombos Jenő testvérbátyja. 1935–1936-ig ács szakmába vágó tevékenységet folytatott Jakab Gyula nagylengyeli ácsmesternél. 1937. március 1-jén ácsanoncnak szerződött, de a tanoncidő letelte előtt, 1938. február 1-jén behívták katonának Nagykanizsára. Katonai szolgálatteljesítés közben 1941. augusztus 4-én nyert ácssegédlevelet. A világháború idején tovább szolgálatos szakaszvezetőként harcolt a keleti és magyarországi hadszíntereken. 1945. április 12-én szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1948. november 28-án tért haza. A néphadsereg kötelékéből történt elbocsátási emléklapja szerint törzsőrmesterként szerelt le. Az 1956-os forradalmi napok idején vezető szerepet játszott a zalatárnoki eseményekben. Szervezőként vett részt a felvonulásokon és az iratégetésen, majd a népgyűlésen a Forradalmi Tanács elnökévé választották. Később November 4-e után is a helyén maradt és 1957. február 17-ig helyettes vb-elnöki pozíciót töltött be. A megtorlás idején 1957. július 8-tól 1958. március 3-ig rendőrhatalósági felügyelet alatt állt. Ezt követően nyugdíjazásáig a Veszprém Megyei Építőipari Vállalat alkalmazásában állt. *HM HIM HLI KI a. l. 66360., ÁBTL Opny. Gombos László, Kronológia 210.*

HERMÁN SÁNDOR (Zebecke, 1923. szeptember 9., anyja neve: Czigány Rozália) traktorvezető. 1951. november 1-jén került a gépállomásra. 1957. február 15-én a munkástanácsban vállalt pozíciója miatt munkahelyéről elbocsátották. Forradalmi szerepének tisztázása után – március 11-én – visszavették, és a továbbiakban 1964. április 5-ig állt az üzem alkalmazásában. *Kronológia 210., Munkakönyv nyilvántartó*

HORVÁTH MARGIT (Zalaegerszeg, 1922. március 10.) vb-elnök. Apja Horváth István szabósegéd, a Tanácsköztársaság idején vörös katona és tagja a szervezett munkások énekkarának, anyja Farkas Margit. A forradalom idején férjetlen, kétgyermekes zalatárnoki lakos. A 6 elemi elvégzése után női szabóságot tanult, innét 1942-ben szabadult fel. 1945-ben apja példáját követve belépett a Szociáldemokrata Pártba, majd a két munkáspárt egyesülése után a körzeti pártszervezetek megalakulásával a II. számú szervezet titkára lett. 1949-ben a megyei pártbizottság megbízásából mint propagandista faluról falura járva szervezőmunkát végzett. Még ugyanebben az évben a párt javaslatára Budapesten három hónapos pártiskolát végzett, majd annak befejezése után a Zala Megyei Défosznál lett szervező titkár. Ezt követően (1949–1952-ig) Mosonmagyaróváron, Kehidán, Jánosházán és végül Zsámbékon működött. A felsorolt helyszíneken ág-vezető és tsz-elnök képzés folyt, és ezeken a tanfolyamokon mint segédtanár, politikai szemináriumvezető vett részt. Az itt végzett munkájáért az FM a Mezőgazdaság Kiváló Dolgozója kitüntetés adományozta. 1954-ben a megyei tanács ellenőrzési csoportjához helyezték, ahol előadói munkakörben ténykedett, majd a szombathelyi tanácsvezető-képző iskolára került politikai szemináriumvezetőnek. Az iskola befejezésével egy ideig (1955. augusztus 15-től) Káváson tanácselnök-helyettes, innét 1955. szeptember 18-án kinevezték Zalatárnokra vb-elnöknek. A forradalom napjaiban részt vett az október 27-i felvonuláson, ellenállást és egyéb tevékenységet azonban nem fejtett ki. 1956. október 29-én a Zalatárnoki Nemzeti Tanács pozíciójától megfosztotta, majd két nappal később születési szabadságra távozott. 1957. február 16-án foglalta el újra munkahelyét, ám novemberben összeférhetetlenség miatt Padárra helyezték tanácsstikárnak. Ezt követően 1958-tól a Zalaegerszegi Ruhagyárban

helyezkedett el, ahol kezdetben varrómunkásként, utóbb rajzolóként foglalkoztatták. Ugyanitt pártcsoportvezető és propagandista. A hetvenes években egy cikluson át tagja volt a Városi PB-nek. 1977-ben nyugdíjazták. Pártkitüntetései: MÉM Kiváló Dolgozója (1963), Lenin Emlék Plakett propagandamunkáért (1968), Felszabadulási Jubileumi Emlékérem (1970), Könnyűipar Kiváló Dolgozója (1975). Zalaegerszegen hunyt el 1997. június 28-án. *MNL ZML Személyi iratok 439., MSZMP Visszaemlékezések*

KULCSÁR JÓZSEF (Kissziget, 1925. december 3., anyja neve: Szőke Anna) traktorvezető. Nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. Első ízben 1951. március 3-tól 1954. április 1-ig dolgozott a gépállomáson. Ezt követően 1955. május 16-án jelentkezett ismét munkára. Az októberi események idején bevásárolták a munkástanácsba, ahol a gyűléseken a vezetőség leváltása mellett kardoskodott. A forradalom idején tanúsított magatartásáért 1957. február 15-én munkahelyéről elbocsátották. Ezt követően a Veszprém Megyei Építőipari Vállalatnál Ajkán, utóbb a Tanácsépítő Vállalatnál segédmunkásként tevékenykedett a nyugdíjazásáig. Zalaegerszegen hunyt el 1998. február 14-én. *Kronológia 210., Munkakönyv nyilvántartó, Kulcsár József zalatárnoki lakos szóbeli közlés (2015)*

KUTAK VINCE (Magyardiószeg, 1919. június 21.) tsz-elnök, majd karhatalmista. Apja Kutak Mihály, anyja Horváth Emma. Nős Tóth Margittal (hk. Gógánfa, 1945.), háromgyermekes zalatárnoki lakos. Korábbi foglalkozása kertész és urasági inas. Katonai szolgálatát (kisebb megszakítással) 1940. április 24-től 1945. április 11-én történt fogságba eséséig mint ápoló a komáromi 2. sz. helyőrségi kórház kötelékében teljesítette. Ez idő alatt, 1942. október 14. és 1943. február 11. között, frontszolgálatot látott el a keleti hadszíntéren. 1948-ban 3 hónapos pártiskolát végzett Budapesten. Első munkahelyén 1950. december 31-ig hivatalsegédként tevékenykedett az Országos Szövetkezeti Hitelintézet Zala megyei kirendeltségénél. A következő év első napjától a zalaegerszegi hitelszövetkezet számfejtője, április 2-től november 2-ig pedig a Könnyűipari Beruházási Vállalat dolgozója. Ezután a Zalaegerszegi Ruhagyárban vállalt állást, ahol üzemellenőri minőségben 1953. március 1-ig állt alkalm-

zásban. Innét a megyeszékhelyi SZTK-hoz vezetett az útja, majd 1953. június 3-tól 1954. december 31-ig a Mokép Budapest zalaegerszegi kirendeltségének üzemvezetője, 1955. március 1-től pedig a Földszövetkezet Zala Megyei Felvásárló Igazgatóságának munkatársa. Mindeközben, 1954. augusztus-október hónapokban, elvégezte a tartalékos tiszthelyettesi iskolát. 1955. december 12-én nevezték ki a zalatárnoki Vörös Csillag Termelőszövetkezet élére. Az 1956-os októberi események idején részt vett az október 27-i felvonuláson, de aktív tevékenységet nem fejtett ki. Mivel működése idején a tsz felbomlott, 1956. december 21-én karhatalmi szolgálatra jelentkezett Zalaegerszegen. Szolgálatiért kiérdemelte a Munkás-paraszt Hatalomért Emlékéremet.⁹⁷ Leszerelését követően 1958. szeptember 1-jén kinevezték Bak község vb-elnökének. 1960. szeptember 1-jén a Zalaegerszegi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága súlyos pénzügyi szabálysértés vádjával fegyelmi vizsgálatot indított ellene, és az érvényben lévő szabályzat értelmében „visszahívással” büntette. 1981-től a megyeszékhelyen élt. Zalaegerszegen hunyt el 2005. március 14-én. *MNL ZML Személyi iratok 629., HM HIM HLI KI Al. 566/511.*

LÉVAI VINCE (Zalatárnok, 1913. január 15.) földműves. Apja Lévai Ferenc, anyja Pálfi Rozália. Nős Papp Máriával, egygyermekes zalatárnoki lakos. Pártonkívuili. Az 1950-es évek elejétől tagja a községi tanácstestületnek és az egyházközségnek. 1956 októberében a Forradalmi Tanács tagja, és e minőségben a gyűléseken többször felszólt. Különösen a pesti szabadságharcosok élelmiszerezésével való megsegítését szorgalmazta. A megtorlás idején eljárás ellene nem indult. 1961-ben (néhány hónapig) a Zalatárnoki Termelőszövetkezet elnöke. Később ugyanitt kocsisként, majd Zalaegerszegen a Vízműnél és a VERTESZ-nél tevékenykedett. 1998. november 28-án hunyt el Zalatárnokon. *Kronológia 210., Lévai László szóbeli közlése (2005)*

LŐRINCZ ÁGOSTON (Böde, 1926. szeptember 5., anyja neve: Bischof Julianna) párttitkár. Nős Horváth Annával, háromgyermekes zalatárnoki lakos. Eredeti foglalkozása traktoros. Katonai szolgálatát 1944–1945-ben mint levante Ausztriában teljesítette. A háború utáni években szülei földjén és állami gaz-

daságokban sommásmunkásként dolgozott. 1950-ben került a pártapparátusba. Először Lenti, majd a Zalatárnoki Gépállomás függetlenített párttitkára volt a forradalom kirobbanásáig. 1956. október 27-én részt vett a zalatárnoki felvonuláson, aktív tevékenységet azonban nem fejtett ki. November 30-án alapító tagja és egyben elnöke lett a gépállomás MSZMP-szervezetének. A forradalom leverése után 1956. december 15-én karhatalmista szolgálatra jelentkezett, melynek kötelékéből 1957. július 31-én alhadnagyi rendfokozattal szerelt le. 1957. szeptemberétől a Lenti Járási Pártbizottság politikai munkatársa, 1960–1961. február 22-ig pedig Lentikápolna községi tanács vb-elnöke. Ezt követően a Lenti Sütőipari Vállalat és Pécsi Talajjavító Vállalat alkalmazásába került. A Lenti Járási Tanács VB 1961. október 11-én tartott ülésén pártszerűtlen magatartása miatt kizárta soraiból. *MNL ZML MSZMP Fegyelmi ügyek, Lőrincz Ágoston 1961.*

MAGAI LAJOS (Barabásszeg, 1921. január 1., anyja neve: Balla Ágnes) traktorvezető. 1951. szeptember 1-jétől állt a gépüzem alkalmazásában. 1946-tól kommunista párttag. 1955. áprilisában kizárták a pártból, mert tagdíjat nem fizetett, és a gépállomáson lázított a munkatervet teljesítő dolgozók ellen. Az októberi események idején tagja volt a munkástanácsnak, forradalmi tevékenysége azonban nem ismert. 1968-tól becsvölgyei lakos. Elhunyt 1987. december 25-én. *MNL ZML MSZMP archívum. A pártból történető kizárásokról készült kimutatások, névsorok., Kronológia 210.*

NOVÁK GYÖRGY (Bánokszentgyörgy, 1908. december 3., anyja neve: Novák Anna) traktorvezető. Nős, tófeji lakos. 1954. január 3-tól alkalmazta a gépállomás. 1956-ban tagja volt a munkástanácsnak, de forradalmi tevékenységet nem fejtett ki. A megtorlás idején belépett a zalatárnoki munkásőrségbe. Káderlapja szerint: „Komoly meggondolt jó szándékú elvtárs, híven helyt áll. Az MDP-ből az MSZMP-be való átigazolását kérte. Nyíltan agitál az üzem dolgozóinak előtt, régi cselédsorsát szembeállítva a jelenlegivel. Igen józan gondolkodású, ittasságától nem kell tartani.” Munkaviszonya 1965. január 20-án áthelyezéssel szűnt meg. 1982. október 26-án hunyt el. *Munkakönyv nyilvántartó, Kronológia 210.*

⁹⁷ A Munkás-paraszt Hatalomért Emlékérem a Magyar Népköztársaság egyik legmagasabb állami kitüntetése volt. A kitüntetést azoknak adományozták, akik az akkor ellenforradalomnak nevezett forradalom ellen harcoltak, a fegyveres harcot irányították, vagy akik a pártintézbizottságok, a rendőrség, a honvédség, vagy a tanácsok szervezte karhatalomba 1956. december 31-éig beléptek.

PAPP JÁNOS (Zalatárnok, 1890. december 19., anyja neve: Pulai Terézia) földműves. Nős, többgyermekes zalatárnoki lakos. Az első világháború idején harcolt az orosz hadszíntéren. 1938–1941-ig zalatárnoki községbíró. 1945 előtt mint fegyveres pártszolgálatos tagja volt a nyilaskeresztes pártnak, 1956-ban beválasztották a forradalmi tanácsba, és e minőségben részt vett az események szervezésében, irányításában. A felvonuláson és tanácsüléseken követelte a szovjet csapatok kivonulását és a kommunisták felelősségrevonását. Eljárás ellene nem indult. *Kronológia 210.*⁹⁸

SOÓS ELEMÉR (Zalatárnok, 1926. május 11., anyja neve: Mészáros Mária) szerelő, műhelymunkás. Nős, zalatárnoki lakos. MDP vezetőségi tag. 1951. január 1-jén került a gépállomás állományaiba. A forradalom napjaiban tagja volt a munkástanácsnak, tevékenységet azonban nem fejtett ki. 1957-ben belépett a munkásörsgébe. Káderjellemezése szerint: „*Józan gondolkodású, nem iszákos természetű megbízható. Családi körülményei rendezettek.*” A gépállomásra 1962. március 6-án lépett ki. Zalaegerszegen hunyt el 2000. július 31-én. *MNL ZML Munkásörsgé 1957., Munkakönyv nyilvántartó, Kronológia 210.*

SZABÓ IMRE (Zágorhida, 1933. október 8., anyja neve: Göncz Julianna) brigádvezető. 1951. március 3-án lépett a gépállomás alkalmazásába. A forradalom idején tagja volt a munkástanácsnak, aktív tevékenysége azonban nem ismert. Munkahelyéről 1962. március 6-án lépett ki. Ezt követően a Baki Állami Gazdaságban dolgozott, 1983 után pedig a Zalaegerszegi TSz-ben volt melléküzemág vezető. Elhunyt 1988. május 19-én. *Munkakönyv nyilvántartó, Kronológia 210., Dr. Szabó Csaba szóbeli közlése (2016)*

SZARVAS ISTVÁN (Jászszentandrás, 1933., anyja neve: Mengyi Erzsébet) állatgondozó, építőipari munkás. Eredeti foglalkozása traktoros. Nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. Pártonkívüli. Tényleges katonai szolgálatát 1953. november 28-tól 1955 novemberéig Majson töltötte. 1956. február 18-án a Zalamegyei Állatforgalmi Vállalat zalatárnoki tehenésztelepén vállalt állást, ahonnét október elején váratlanul elbocsátották. Időközben – október 24-től – a 4. sz. Mélyépítő Vállalat alkalmazásába került, ám a forradalom kitörése miatt munkahelyéről hazatért és a zalatárnoki események egyik vezéregyénisége lett.

Október 26-27-én szervezője és aktív szószólója volt a tüntetéseknek és az iratégetésnek, két nap múlva pedig beválasztották a forradalmi tanács tagjai közé. A szovjet megszállást követően november 19-én feleségével és néhány hónapos kislányával együtt Ausztriába disszidált, négyesztendős fiát azonban tárnoki rokonainál hagyta. (A fiú csak évek múlva, 1964-ben láthatta viszont újra a szüleit.) Szarvas István kezdetben mezőgazdasági munkásként dolgozott Ausztriában, majd különböző cégeknél elsősorban teherautósofőrként alkalmazták. Később elvált, és új családot alapított Vas megyében. 2006. december 8-án hunyt el Oberwartban. *Szarvas István katonai igazolványa, Kronológia 211., Doszpot Jenő szóbeli közlése (2005)*

TAKÁCS KÁROLY (Zalatárnok, 1901. augusztus 12.) földműves. Apja Takács Péter földműves, anyja Papp Mária. Nős Dávid Annával, kétgyermekes zalatárnoki lakos. Mélyen vallásos katolikus család sarja. Nagybátyja Takács Ferenc Bonifác, testvérbátyja Takács József Ince író, teológus és paptanár, valamint testvéröccse, Takács Antal Gyárfás ferencrendi szerzetesek voltak. Katonai szolgálatát a soproni huszárezrednél teljesítette. Az 1950-es évek elején családjával együtt kuláklísta került. A forradalom idején nem vett részt a felvonulásokon, de a gyűlés alkalmával a legelsők között szólalt fel és követelte a kommunista tanácstagok leváltását, valamint a körzeti megbízott rendőr azonnali elbocsátását és az utcára való kirakását. Határozott fellépésének köszönhetően beválasztották a forradalmi tanács tagjai közé. Az események során végig kitartott álláspontja mellett, és megnyilvánulásaiban az orosz csapatok hazánkból való kivonása mellett kardoskodott. A forradalom leverése után eljárás ellene nem indult. 1960-tól nyugdíjazásáig a helyi termelőszövetkezetben mint gyalogmunkás a szarvasmarha istállóban dolgozott. *Kronológia 210., Nagy Béláné szóbeli közlése (2005)*

TÓTH GÉZA (Zalatárnok, 1923. május 2.) asztalos. Apja Tóth Imre földműves, anyja Millei Mária. A forradalomkor még nőtlen zalatárnoki lakos. Inaséveit 1939–1942 szeptemberéig Simon József zalaegerszegi asztalosmester műhelyében töltötte. 1944. augusztus 21-én katonai szolgálatra vonult be a nagykanizsai 17. gyalogezredhez, és az ősz folyamán részt vett a fel-

⁹⁸ A Zala Megyei Monográfia és a Kronológia is tévesen a forradalmi tanács titkáráként említi.

vidéki hadműveletekben. Ezt követően 1945. február 2-án Mittenwalde körül szovjet fogságba esett. Innét egy Leningrád környéki táborba jutott, ahol politikai előképzésben részesült. Később már a lágerben is végzett politikai felvilágosító munkát. A fogságból 1947. június 26-án tért haza, és útja egyből a kommunista párthoz vezetett. 1947 októberétől 1950 októberéig az MKP, majd az MDP alapszervezet párttitkára. 1951-től a Zalatárnoki Gépállomáson az üzemi pártszervezet titkára. A forradalom leverése után a munkásörtség szolgálatába lépett. Káderlapja szerint: „Nyugodt, megfontolt józan gondolkodású. Eszméi mellett kitarított és bátran szembehelezkedett a forradalmi tanács nagygyűlésén is a hangoskodókkal. Magatartásáért életveszélyesen megfenyegették.” 1957-től tagja volt az MSZMP-nek. Később hosszú ideig községi csúcsszerv-titkár. A tárnoki gépállomás megszűnése után 1965. január 1-jétől 1968. december 10-ig a Bagodi Mezőgép alkalmazottja, majd 1969-től a zalatárnoki Összefogás Mgtsz traktoros brigádvezetője. Jelenleg nyugdíjas éveit tölti Zalatárnokon. *MNL ZML Munkásörtség 1957., Munkakönyv nyilvántartó, Tóth Géza szóbeli közlése (2014)*

TÓTH JÁNOS (Zalatárnok, 1939. augusztus 6.) villanyszerelő segédmunkás. Tóth Géza testvéröccse. Az elemi iskolai tanulmányait követően villanyszerelő segédmunkásként tevékenykedett, majd a Nagylengyeli Kőolajtermelő Vállalathoz került Gellénházára. A forradalom kirobbanásáról a gellénházai üzemben értesült. 1956. október 26-án jelen volt a zalaegerszegi felszabadulási emlékmű ledöntésénél, majd a koraesti órákban hazatért, és egyik szervezője volt a zalatárnoki rendszerellenes tüntetésnek. Később részt vett a körzeti megbízott háza előtti vörös csillagos emlékmű megsemmisítésében és az esti iratégetésen. Annak ellenére, hogy napközben Gellénházán tartózkodott, és a tárnoki forradalmi bizottság gyűléseit nem látogatta, a helyi események egyik szószólója volt. A forradalom alatt több társával együtt járt Nagylengyelben is, ahol egy kisebb tüntetés szervezése közben a helyi rendőr pisztollyal rálőtt. Ellenforradalmi tevékenysége miatt 1957. január 1-jével elbocsátották munkahelyéről. Ezt követően a zalatárnoki állatforgalmi hízómarha telepére került fogatosnak, ahol 1957. február 27-én este fél hatkor letartóztatták, majd bekísérték

a megyeszékhelyi rendőrsre. Kihallgatásakor mint „*aljas csillagtiprót*” fizikailag bántalmazták, és arra kényszerítették, fedje fel a zalatárnoki vörös csillagos emlékmű feldúlásának körülményeit és résztvevőit. Miután Tóth János nem tett beismerő vallomást, a helyi ÁVH börtönébe zárták, ahol – elmondása szerint – a 2. sz. cellában együtt raboskodott Dr. Marx Gyula orvossal. 1957. március 6-án reggel 9 órakor szabadult. A börtönben eltöltött egyhetes periódus alatt többször megverték és szidalmazták. Kiszabadulásakor aláírtak vele egy ívet, hogy fogva tartása idején fizikai atrocitás nem érte. 1958. január 1-jével visszakerült a Kőolajtermelő Vállalathoz Gellénházára, majd 1959. szeptember 20-án megnősült. November 2-án bevonult katonának Vácra, ahol 1961. július 28-ig katonáskodott. Leszerelését követően egészen 1994. szeptember 1-jén bekövetkezett nyugdíjaztatásáig a Kőolajipari Vállalatnál dolgozott. *Tóth János szóbeli közlése (2005)*

TÖRÖK FERENC (Telekes, 1927. március 30., anyja neve: Sifter Alojzia) traktorvezető. Első ízben 1954. május 10-én került a gépállomásra. A forradalom napjaiban bevásárolták a munkástanácsba. 1956. november 30-án alapító tagja volt a gépállomás MSZMP sejtjének. Ennek ellenére a pártcsoport 1957 tavaszán kelt vizsgálati jegyzőkönyve szerint az októberi események alatt magatartásával „*az ellenforradalmi hőzöngést segítette.*” Összetörte a gépeket, bujtogatott az igazgató és egyes dolgozók ellen, egy ízben pedig a következőket kiabálta: „*Most egypár kommunistát kinyírok!*” Forradalmi működéséért 1957. február 16-án munkahelyéről elbocsátották, és kizárták a pártból. A politikai légkör enyhülése után 1959. március 5-től 1962. február 6-ig ismét a mezőgazdasági géppark alkalmazásában állt. 1973-tól megyeszékhelyi lakos. Elhunyt 1996. április 24-én Zalaegerszegen. *MSZMP gépállomás, Kronológia 211.*

The Revolution of 1956 in Zalatárnok

Six decades ago, the events of the Hungarian revolution and war of independence shook the whole world. The story of the events is brief, but glorious. The bravery of the rebels fighting on the barricades is unprecedented, their merits are undying.

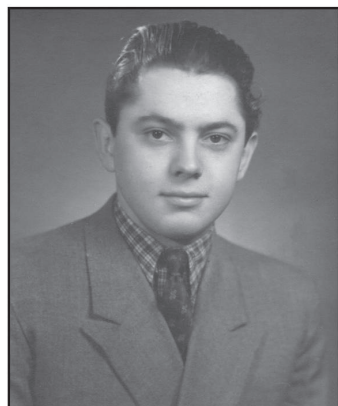
From the history books we know, the uprising broke out in Budapest and was followed by heavy fights. Soon the revolution spread as wildfire over the country setting county seats and larger cities on fire. Our villages, following the cities' events, joined the resistance movement without exception. They replaced the representatives of local power, organised sympathy demonstrations and collected food to help people who lived in the capital. This way, not only the people of Budapest, but also the Hungarian population of the countryside had a share in the glory of the

historical period of autumn 1956.

In the following, we can have a view into the chronicle of Zalatárnok, 1956. The different chapters of the study present the dictatorship in the fifties leading to revolution, the local events of November and December and their consequences, and the period of revenge and sorrow. As authentic sources for processing the events, we used the documents of Zala County Archives, the Archives of the Committee of the Hungarian Socialist Worker's Party in Zala County, the files of community and district councils and the documents of the State Security Historical Archives. In the end, regardless of party affiliation, a short biography of the active participants of revolution will be presented.

Translated by Veronika Nagy

1. kép; Fig. 1.

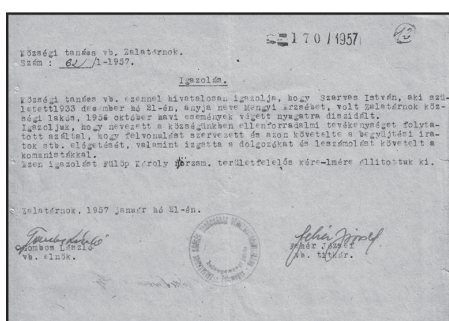
2. kép; Fig. 2.

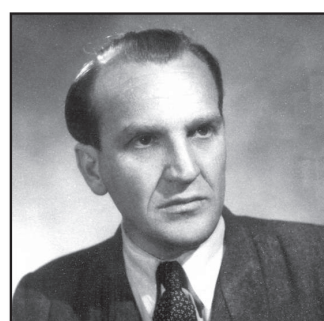
3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

1. kép: Elmont Gergely forradalmi tanácsstag (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár, Budapest)

Fig. 1: Gergely Elmont – Member of the revolutionary council (Central Archive of the Ministry of Defense Military History Institute and Museum, Budapest)

2. kép: A Gombos fivérek még a világháború idején katonai uniformisban. Balról Gombos László a Forradalmi Tanács elnöke, mellette Gombos Jenő nemzetőrparancsnok (Bekő Tamás tulajdonában, Zalaegerszeg)

Fig. 2: Gombos Brothers in military uniform. László Gombos (on the left) President of Revolutionary Council, next to him Jenő Gombos Home Guard Officer. (Owned by Tamás Bekő, Zalaegerszeg)

3. kép: A zalatárnoki kultúrház 1956 őszen. Itt zajlottak a forradalmi tanácsülések október 28-tól november 3-ig (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)

Fig. 3: The community centre in Zalátárnok in autumn of 1956, the place for Council sessions during the revolution from 28th October to 3rd November. (Zala County Archives of the Hungarian National Archives, Zalaegerszeg)

4. kép: Az iskola tanestülete és végzős diákjai 1959-ben. A bal szélen ülő Kiss József tanító kivételével valamennyi pedagógus részt vett az 1956. október 27-i tüntető felvonuláson. Kiss József mellett Elmont Gergely, Kovács Margit, Takács József igazgató, Nagy Józsefné Sipos Piroska, Garamvölgyi Pál és Elmont Gergelyné Lévai Rozália (Elmont Gergelyné tulajdonában, Tapolcán)

Fig. 4: The school's staff and senior students in 1959. A part from József Kiss (sitting on the left) all teachers participated in the demonstration on 27th October 1956. Next to József Kiss Gergely Elmont, Margit Kovács, Headmaster József Takács, Józsefné Nagy, Piroska Sipos, Pál Garamvölgyi, Rozália Lévai (Owned by Gergelyné Elmont, Tapolca)

5. kép: A megtorlás elől nyugatra menekült Szarvas Istvánról készült jelentés. Az „igazolást” szégyenszemre a Forradalmi Tanács volt elnöke és titkára állította ki 1957-ben (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)

Fig. 5: A report about István Szarvas who escaped to the West because of fear of revenge. It is a shame that “the certificate” was filled up by the former President and Secretary of the Revolutionary Council in 1957. (Zala County Archives of the Hungarian National Archives, Zalaegerszeg)

6. kép: Bártfai Szabó András a munkástanács titkára, 1957-től a gépállomás munkásőrségének parancsnoka (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár, Budapest)

Fig. 6: András Szabó Bártfai, Secretary of Labour Council, the Leader of the Worker's Guard (a paramilitary body, literally the army of the ruling party) at the local vehicle depot from 1957. (Central Archive of the Ministry of Defense Military History Institute and Museum, Budapest)

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

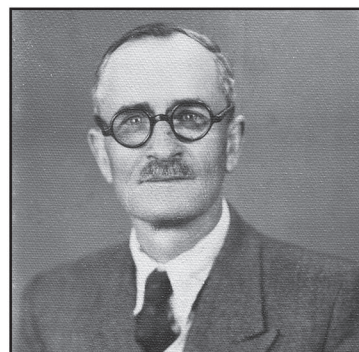
9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

12. kép; Fig. 12.

7. kép: Bor Ferenc forradalmi tanács tag (Balogh György tulajdonában, Zalatárnokon)

Fig. 7: Ferenc Bor, Member of the Revolutionary Council (Owned by György Balogh, Zalatárnok)

8. kép: Szarvas István forradalmi tanács tag még sorkatonaként 1953-ban (Szarvas Teréz tulajdonában, Körmenden)

Fig. 8: István Szarvas, later the Member of the Revolutionary Council as conscripted soldier in 1953 (Owned by Teréz Szarvas, Körmend)

9. kép: Kulcsár József munkástanács tag (Kulcsár József tulajdonában, Zalatárnokon)

Fig. 9: József Kulcsár Member of the Labour Council (Owned by József Kulcsár, Zalatárnok)

10. kép: Nagy József sofőr, aki személyesen is látta a fővárosi harcok nyomait 1956 novemberében (Nagy Józsefné Sipos Piroska tulajdonában, Zalaegerszegen)

Fig. 10: József Nagy car driver who saw the aftermath of the fighting in the capital in November 1956 (Owned by Józsefné Nagy and Piroska Sipos, Zalaegerszeg)

11. kép: Gombos Jenő családjával a közbiztonsági őrizetből való szabadulása után 1960-ban (Bekő Tamás tulajdonában, Zalaegerszegen)

Fig. 11: Jenő Gombos with his family after his release from the security arrest in 1960 (Owned by Tamás Bekő, Zalaegerszeg)

12. kép: Bolla János MSZMP titkár és tanácselnök (Varga Józsefné tulajdonában, Pusztadericsen)

Fig. 12: János Bolla Secretary and Council Leader of MSZMP (Owned by Józsefné Varga, Pusztaderics)

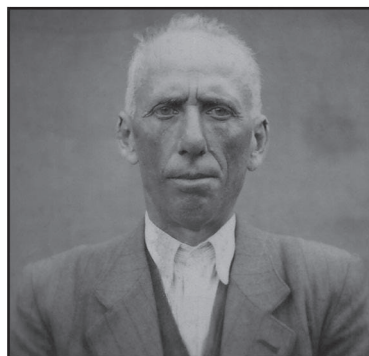
13. kép; Fig. 13.

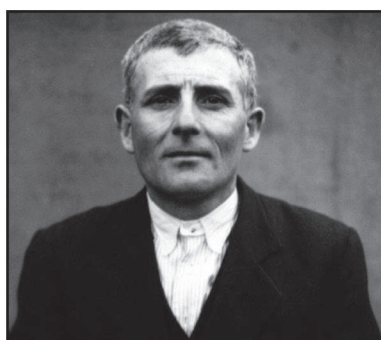
14. kép; Fig. 14.

15. kép; Fig. 15.

16. kép; Fig. 16.

17. kép; Fig. 17.

13. kép: Szabó Imre munkástanács tag még katonai szolgálata idején 1953-ban (Dr. Szabó Csaba tulajdonában, Budapesten)

Fig. 13: Imre Szabó later the member of the Labour Council during his obligatory military service in 1953 (Owned by Csaba Szabó, Budapest)

14. kép: A Zalatárnoki Gépállomás kollektívája 1956 körül. Balról a második Szabó Imre brigádvezető (Dr. Szabó Csaba tulajdonában, Budapest)

Fig. 14: The workers of the vehicle depot in Zalatárnok in 1956. The second from left side is Imre Szabó, foreman (Owned by Csaba Szabó, Budapest)

15. kép: A gépállomás szerelőbrigádjának tagjai 1955 körül. Balról Laposza József, Szabó Imre és Illés Ferenc (Dr. Szabó Csaba tulajdonában, Budapest)

Fig. 15: The garage workers of the vehicle depot in about 1955. From the left side, József Laposza, Imre Szabó, and Ferenc Illés (Owned by Csaba Szabó, Budapest)

16. kép: Takács Károly forradalmi tanács tag (Nagy Béláné tulajdonában, Zalatárnokon)

Fig. 16: Károly Takács Member of the Labour Council (Owned by Béláné Nagy, Zalatárnok)

17. kép: Lévai Vince forradalmi tanács tag (Lévai Lászlóné tulajdonában, Zalaegerszegen)

Fig. 17: Vince Lévai member of the Labour Council (Owned by Lászlóné Lévai, Zalaegerszeg)

Kardos Laura

„Egy ú. n. kastély-múzeum”

40 éves a keszthelyi Helikon Kastélymúzeum állandó enteriőr-kiállítása

Negyven évvel ezelőtt, 1976. június 26-án nyílt meg a Helikon Kastélymúzeum ma is látható állandó enteriőr-kiállítása. Az évforduló alkalmából készült tanulmány bemutatja a kiállítás megnyitásához vezető utat: a kastélymúzeum gondolatának, a kiállítást magában foglaló épületrésznek és a kastély egykori berendezésének történetét 1944-től 1976-ig.

Az 1944 (a Festetics család távozása) és 1948 (a kastély államosítása) közötti időszak az épület és a műkincsek pusztulásáról, illetve megmeneküléséről szólt. Az államosítást követően a kastély egy részében működő Helikon Könyvtár vállalta magára a Festetics család tárgyi és szellemi emlékeinek megőrzését, gyűjtését és bemutatását. A Helikon Kastélymúzeum 1974-es megalapítását követően az intézmény fő célja az volt, hogy megvalósuljon az állandó enteriőr-kiállítás, amely végül 1976-ban nyílt meg a látogatók előtt.

„A háború folytán elhagyottá vált”¹

A Festetics család – Festetics (III.) György özvegye, Maria Haugwitz és kislánya, Festetics (IV.) György – 1944 őszén hagyta el a keszthelyi kastélyt és Magyarországot. A kastély történetének 1944 és 1948 közötti időszakát illetően csak a hagyományra, néhány kéziratra és a szóbeli visszaemlékezések feljegyzéseire lehet támaszkodni. Az ekkor történt események ugyanakkor meghatározóak voltak a későbbi kastélymúzeum épületének és műtárgyállományának szempontjából. 1944 ősze és 1945 tavasza között a magyar kastélyok többségéhez hasonlóan a keszthelyit is érintették a háborús károk és a fosztogatások. Az ebben az időszakban Keszthelyen tartózkodó Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igaz-

gatója, egyik korabeli feljegyzésében összefoglalta a kastély sorsát: „Elmondhatatlan szomorúsággal veszem tudomásul, hogy a Festetics-kastély nagyjértékű műtárgyait előbb a német és magyar katonák, majd a helybeli csöcselék kezdi széthordani, tapodni, rombolni.”² A német és a magyar katonai alakulatok által 1945. február 25-ig okozott károkról felvett jegyzék tanúsága szerint a szeszes italok, lovak, autók és az uradalmakból származó egyéb javak mellett a katonák berendezési tárgyakat (dísz- és használati tárgyakat, festményeket), ékszereket és ruhaneműket is eltulajdonítottak a kastély termeiből.³

Több kísérlet történt a kastély műtárgyainak megmentése érdekében. A későbbi dokumentumok arra utalnak, hogy még valószínűleg a fosztogatások előtt a kastélyból számos műtárgyat kimenekítettek egy hévízi, a Festetics család tulajdonában lévő fürdőépületbe, ahol azok épségben átvészelték a háborús időket. A kastélyban maradt műkincsek ugyanakkor veszélyben voltak. Helyzetükkel kapcsolatban a legfőbb forrást Herepei János visszaemlékezései nyújtják. Herepei 1944-ben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatójaként megbízást kapott a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségétől arra, hogy a múzeum anyagát kimenekítse. A műtárgyak Keszthelyre, a Balatoni Múzeumba kerültek, ahonnan annak anyagával együtt végül Zalaegerszegre szállították őket. (A két múzeum kimenekített műtárgyai az 1945. március 28–29-i éjszakán bombatámadás áldozatai lettek a zalaegerszegi vasútállomáson.)

Herepei János folyamatosan próbált segítséget kérni a műtárgyak biztonságba helyezése ügyében, közvetve még Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi miniszterhez is fordult, aki Csánky Dénes miniszteri

¹ KU I. évf. 5. sz. (1945. július 8.) 2.

² Herepei János: Néhány adat a Székely Nemzeti Múzeum válogatott anyagának elpusztulásáról. (Keszthely, 1945. június 30.) Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy. Keszthely. 100. szám. 1945. In: SAS 2006, 127.

³ A hadműveletek által Hg Festetics György uradalmaiban a katonai alakulatok által okozott károk 1945. évi február hó 25-ig. Helikon Könyvtár, Eph. 424.

osztályfőnököt, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum főigazgatóját bízta meg a helyzet megoldásával. Csánky azt ígérte, „*hogy a Székely Nemzeti Múzeum és a Balatoni Múzeum anyagának biztonságba helyezését a keszthelyi Fesztetich-kastély műkincseinek elszállításával és elhelyezésével együtt fogja megoldani*”⁴

1945 februárjában Csánky Dénes Keszthelyen járt, és megtekintette a kastély anyagát. A szemle végeztével mindössze öt tételt, azaz nyolc darab műtárgyat választott ki elszállításra érdemesnek.⁵ „*A többi, még mindég kiváló értékű anyagot itt hagyták (...). Kitéve a csőcselék bekövetkezett vak rombolásának.*”⁶ A kastély fosztogatások utáni állapotát is leírja Herepei, „*a rettenetesen nagy szeméthalmot*”, „*amely termeket, folyosókat, kapuközöket töltött meg még hónapokkal a rombolások után is*”⁷

A szovjet hadsereg 1945. március 30-án foglalta el Keszthelyt. Az ostrom szerencsére csak kisebb károkat okozott a kastély épületében. A könyvtár ablakán belőtt tüzéségi akna robbanása tönkretett egy asztalt, a repeszek pedig néhány könyvben tettek kárt. A kastély északi szárnyában hadikórházat rendeztek be. A déli szárnyban lévő értékekre továbbra is a Festetich család alkalmazottai próbáltak vigyázni, ám a kórházban lévő katonák és a városi lakosság fosztogatását nehéz volt megfékezni. „*Az aknatűz ellen a Festetichs kastély borpincéjében oltalmat kereső csőcselék a tűzszünetekben, főképpen pedig az oroszok bevonulását követően benyomult a hercegi kastélyba is, és vitt, rabolt mindent, ami keze ügyébe esett és mozdítható volt.*”⁸

Meiszner József udvarmester a szovjet városparancsnokhoz fordult segítségért, aki először őrséget állíttatott a bejárathoz, és a Festetich család könyvtárosa, Klempa Károly premontrai szerzetes-tanár segítségével az értékeket összegyűjtette. Mivel az őrség sem tudta megakadályozni a behatolásokat, Klempa közbenjárására a városparancsnok elrendelte, hogy a könyvtári szárny és az ott elhelyezett műkincsek védelme érdekében téglafal épüljön, amely elválasztja a teremcsoportot a kastély többi részétől. A hercegi csa-

lád egykori lakosztályainak és a könyvtárnak helyet adó első emeleten a téglafal a tölgyfalépcsőház és a mai zöld szalon (egykori hercegi előszoba) közötti ajtónyílásban húzódott. Ugyanekkor a szárny többi bejáratát is befalazták.

Klempa Károly augusztus 5-én az akkori állapotokról jelentést írt, amely megvilágítja a kastély gyűjteményeinek helyzetét: „*A könyvtár nagytermét, a sérüléseket (bútorzat, padló, tető stb.) rendbehoztam, a könyvek a helyükre kerültek. (...) Ami a műkincseket illeti – főleg képek, porcellán, Hamilton-féle bútorok –, amelyeknek egész történetét szín-darabszám szerint ismerem, pótolhatatlan veszteséget szenvedett. Egy részét elszállították (kb. 29 teherautónyit), másik része a városban elszórtan van elhelyezve a pártok helyiségében, rendőrségen stb. Ami a kastélyban megmaradt azt nagynehezen, amennyire lehetett egy helyre tettük és őrizzük a legnagyobb nehézségek árán.*”⁹

A kastélyépületet a Földművelésügyi Minisztérium vette birtokba 1945-ben „*szakoktatási célokra*”.¹⁰ Klempa már ekkor azt szorgalmazta, hogy a kastély hasznosításánál a lefalazott könyvtári szárnyat kezeljék külön az épület többi részétől. Véleménye szerint „*jó lenne a könyvtárt, amely amúgy is külön szárnyat képez, a szakoktatástól igénybevevett kastélyépülettől elkülöníteni, mint teljesen különálló igen értékes gyűjteményt*”¹¹

A kastélyból 1946-ban kiköltözött a katonai kórház, és a Földművelésügyi Minisztérium vette át a teljes épületet. Csiki László agrártudományi egyetemi tanárt bízta meg a minisztérium a Mezőgazdasági Szakoktatási Főigazgatóság Dunántúli Kirendeltségének megszervezésével és vezetésével. A kirendeltséget a kastélyban kívánták elhelyezni. Csiki László irányításával megkezdtek a kastély rendbehozatalát: „*A kastélyt fertőtlenítettük és a lehetőségek szerint használható állapotba hoztuk.*”¹² A könyvtári szárnyat elválasztó falakat Csiki László bontatta ki, és megállapította, hogy valóban senki nem jutott be a lezárt terekbe, így az értékek épen maradtak. A könyvtár gondozásával a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Főosztálya Klempa Károlyt bízta meg.

⁴ SAS 2006, 125.

⁵ Jegyzőkönyv. Keszthely, 1945. február 20. Helikon Könyvtár, Eph. 424.

⁶ Herepei János: Pótlás és helyesbítés múzeumi anyagunk pusztulásához. In: SAS 2006, 129.

⁷ VOIT 1994, 275.

⁸ REISCHL 1990, 2.

⁹ VOIT 1994, 274.

¹⁰ CSIKI 147.

¹¹ VOIT 1994, 275.

¹² CSIKI 147.

„A Helikon könyvtár a kastély többi részétől teljesen független, önálló egészet alkot”¹³

A kastély és a többi Festetics-vagyon államosítása 1948-ban történt meg. 1948. július 5-én a Miniszterelnökség és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium utasítására az Elhagyott Javak Felszámoló Bizottságától a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára (a továbbiakban: OSZK) vette át kezelésbe a keszthelyi Festetics-kastély könyvtárát. A „könyvtár” a korábban elfalazott épületszárnyat jelentette. A kastély déli szárnyában hat első emeleti helyiség: a tölgyfalépcsőháztól nyugatra elhelyezkedő két kisebb terem, a két volt hercegi szalon, a kiskönyvtár és a nagykönyvtár alkotta az épen megmaradt egykori kastély-enteriőrökből kialakított könyvtártermeket, amelyeket ugyanennek az épületszárnyak a padlásterében és földszintjén lévő, változó funkciójú helyiségek egészítettek ki. A volt Festetics hercegi könyvtár hivatalos elnevezése – a Festetics (I.) György nevéhez fűződő Helikoni Ünnepek emlékére – az Országos Széchényi Könyvtár Keszthelyi Helikon Könyvtára lett. Első vezetője Dr. Hajdu Péter volt. Őt 1952 februárjában Stoll Béla követte, majd 1953 márciusától Kostyál István töltötte be a tisztséget. 1958 áprilisától a könyvtárvezető Rakos József (1981-ig, 1974-től mint a Helikon Kastélymúzeum igazgatója).

Az intézmény működésének első időszaka a könyvtár helyzetének megszilárdításáról szólt. A Honvédelmi Minisztérium a teljes kastélyt igénybe kívánta venni, és a könyvtár kiköltöztetését szorgalmazta. 1949-ben végül, a könyvtár termei kivételével, a kastély épületének fennmaradó részébe beköltözött a honvédség.

A Helikon Könyvtár a könyvtári munka mellett a látogatók fogadását is vállalta, az átvételt követő három hónapnyi rendrakás után azonnal megnyitotta kapuit. A könyvtár 1949-es ügyrend-terve bemutatja működését. „Muzeális jellegén kívül a könyvtár egyben nyilvános könyvtár is. Nyilvános nemcsak abban az értelemben, hogy a könyvtártermet és az azzal kapcsolatos kiállítási termeket az érdeklődők a megszabott látogatási időben megtekinthetik, hanem úgy is, hogy a könyvtár anyaga a kutatóknak, olvasóknak az olvasóteremben rendelkezésre áll.”¹⁴ A hat emeleti helyiség közül öt volt múzeumi kiállítótérként berendez-

ve a kastélyban maradt Festetics-eredetű műtárgyakkal: a Nagyterem (1. kép), a Georgikon terem (kiskönyvtár) (2. kép), a Rózsaszín szalon, a Kék szalon és az előszoba (később zöld előterem néven említik). (A hatodik helyiséget irodaként használták.)

„A Helikon Könyvtár pompás berendezésével, muzeális kincseivel, mint látványosság is figyelmet érdemel”¹⁵

Az 1949-es év fontos szerepet játszott a műtárgyak sorsában. Hajdu Péter megfogalmazta a Helikon Könyvtár álláspontját a Festetics-eredetű tárgyakkal kapcsolatban: „a volt Festetics kastély műtárgyainak összegyűjtésére és elhelyezésére elsősorban országunk egyetlen termeskönyvtára, s egyben kastélymúzeuma, a keszthelyi Helikon Könyvtár van hivatva.”¹⁶ Ennek szellemében a Helikon Könyvtárnak sikerült több katonai alakulattól visszaszerezni műtárgyakat, például 12 olajfestményt. A kastély eredeti berendezéséhez tartozó tárgyak egy része a befalazott termekben maradt épen, és így szerepelhetett a Helikon Könyvtár kiállításán. Köztudott volt ugyanakkor, hogy a háború alatt Hévízre kimenekített tárgyak továbbra is ott vannak.

A Festetics-eredetű műtárgyakkal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiemelten foglalkozott. Ortutay Gyula miniszter 219.204./1949.V.2. ü. o. számú, a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Bizottságához intézett rendelete felhívja „Miniszteri Biztos Urat, hogy haladéktalanul intézkedjék a Festetich-féle hitbizományhoz tartozó és jelenleg Hévízen tároló [tárolt] muzeális értékekkel bíró műtárgyak biztosítása és a csatolt javaslat szerint történő elhelyezése ügyében. Egyidejűleg intézkedjék a keszthelyi Helikon könyvtárban elhelyezett és kiemelkedőbb műértéküknél fogva múzeumok számára javaslatba hozott műtárgyaknak a megfelelő múzeumba történő elszállításáról. Gondoskodjék azonban arról, hogy a Helikon könyvtárból elszállítandó muzeális műtárgyak helyébe a Festetich-hitbizományhoz tartozó egy ú. n. kastély-múzeum részére javaslatba hozott és a Helikon könyvtár berendezését megfelelően kiegészítő berendezések kerüljenek. A Festetich-hitbizományhoz tartozó azon műtárgyakkal kapcsolatosan, amelyek jelenleg Hévízen vagy Keszthelyen már nem lelhetők

¹³ Dr. Hajdu Péter (a Helikon Könyvtár vezetője) levele Varjas Bélának (az OSZK főigazgató-helyettese). Keszthely, 1948. október 22. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: 18/1948. HK.

¹⁴ A Helikon Könyvtár ügyrend-terve. Dátum nélkül. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad 32 (1949-es levelezésben)

¹⁵ OSZK KHK 12.

¹⁶ Dr. Hajdu Péter levele a Magyar Honvédség Parancsnokságának, Székesfehérvár. Keszthely, 1950. január 17. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: 7/1950 HK.

fel, későbbi időpontban intézkedem.”¹⁷ A rendelet rávilágít a minisztérium álláspontjára, miszerint mind a kastélyból, mind Hévízről múzeumokba kell elszállítani az értékesebb Festetics-műtárgyakat, helyettük pedig kiegészítő tárgyakat kell a kastélyba vinni, hogy megvalósítható legyen egy kastélymúzeum létrehozása.

A rendeletnek megfelelően a miniszteri biztos intézkedése nyomán tehát a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága 1949 decemberében elszállíttatott a keszthelyi Helikon Könyvtárból öt darab műtárgyat, Hévízről (az akkori Hévíz Gyógyfürdő Nemzeti Vállalattól) pedig 73 tételnyi műtárgyat (néhány tétel több darabból állt). Az elszállított műtárgyak közül a legnagyobb értéket a bútorok képviselték. A főként Mary Hamilton – Festetics (II.) Tasziló felesége – hozományából származó rokokó és klasszicista bútorok az Iparművészeti Múzeumba kerültek. Fügedi Erik miniszteri biztos a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának tevékenységéről írott beszámolójában is kiemelte ezeket a darabokat, amikor a biztosság által összegyűjtött műtárgyanyagot értékelte: „*Bútor szempontjából az iszkaszentgyörgyi bútorok, a Várbeli Eszterházy-palota berendezésének maradványa, az eszterházai és hévízi signált [szignált] francia bútorok voltak jelentősek.*”¹⁸

A műtárgyállomány tovább csökkent, amikor 1953-ban a könyvtár termeiben berendezett kiállításban nem használt, a Helikon Könyvtár padlásán tárolt rossz állapotú képeket és bútorokat, hogy a pusztulásukat elkerülje, Kostyál István könyvtárvezető átadta letétként a Balatoni Múzeumnak megőrzés és a szükséges restaurálási munkák elvégzése céljából. A jegyzőkönyvben összesen 81 db leltározott és 60 db leltározatlan tárgy szerepelt, valamint „*egyéb bútoralkatrész roncsok*”.¹⁹ A családi arcképek – olajfestmények – közül például 58 darabot tartalmazott a lista.

A könyvtárterület bővítésének sokáig a honvédség vetett gátat. 1953-ban több keszthelyi intézmény és szerv beadvánnyal fordult a népművelési miniszterhez, Darvas Józsefhez a kastély felhasználásának ügyében. Az épület alapterületének három-negyedét a honvédség használta, és nem a műemlék jellegnek megfelelően kezelte: a „*tölgyfaajtókat, ablakokat katonai szürkére*

festették, az átalakítások folyamán egyes termek művészi stukkóit megrongálták, az intarziás padlókat helytelenül kezelték, stb.”²⁰ A honvédség is elismerte, hogy céljaira az épület alkalmatlan. A beadvány megfogalmazói kérik a minisztert, állítsák a kastélyt a népművelés szolgálatába, hozzanak létre falai közt kulturális intézményt, például országos kastélymúzeumot. A várt intézkedések sajnos elmaradtak, és a következő években sem volt előrelépés az ügyben.

1956. augusztus 30-án a keszthelyi „volt Festetichek kastély” hasznosítása ügyében megbeszélést tartott a Közületeket Elhelyező Bizottság. A tanácskozáson a Városi Tanács VB. javasolta, hogy a Helikon Könyvtár kapja meg a tiszti klub által használt helyiségeket, azaz a márványlépcsőtől a könyvtári szárnyig tartó épületrészt. A honvédség az átadásra nem volt hajlandó, ugyanakkor a tölgyfalépcsőházat, a „könyvtár tulajdonképpeni feljárát” megkapta a Helikon Könyvtár.

„Fontos mozzanat a Helikon Könyvtár fejlődésében”²¹

A Helikon Könyvtár működésének egyik fordulópontja, a keszthelyi honvédség által helyőrségi klub céljára használt helyiségek átadása végül 1960. április 6-án történt meg. Az OSZK ekkor véglegesen megkapta a tiszti klub valamennyi helyiségét. A termék állapota komoly felújítási munkát igényelt, amely – a régi helyiségek felújításával együtt – több éven át tartott. A két teremcsoport már lefedte a mai enteriőr-kiállítás teljes területét.

A Helikon Könyvtár a tizenegy új emeleti helyiségben a kiállítás folytatását tervezte. A tölgyfalépcsőházzal szomszédos „folyosó”, a valamikori képes terem előszobaként működött: innen nyíltak a hivatali helyiségek (3. kép). Az újonnan megkapott első emeleti helyiségek közül a déli oldal keleti végén lévő három nagy méretű szobából (a Festeticsek idejében a hercegasszony kisszalonja, toalett-szobája és hálószobája) szolgálati lakást alakítottak ki a könyvtárvezető számára. Szerencsére a stukkós mennyezeteket megtartották, álmennyezetet építettek alájuk. Az első emeleti „nagy és kis díszterem”, azaz a volt ebédlő és

¹⁷ A rendelet hiteles másolata: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről Kardos László ügyosztályvezető levele a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának. Budapest, 1949. okt. 22. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad 69 (1949-es levelezésben)

¹⁸ Fügedi Erik, a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosa kézírata: A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának összefoglaló jelentése a Biztosság munkájáról. Jelentés a magángyűjtemények helyzetéről. 1949. december 21. 16. In: KERESZTES 2015, 3.

¹⁹ Jegyzőkönyv. 1953. május 20. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: HK/87. (1953-as levelezésben)

²⁰ A volt Festetics kastély népművelési célra való felhasználásának terve. Keszthely, 1953. november 13. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: 267 (1953-as levelezésben)

²¹ OSZK HK 11.

a hozzá csatlakozó volt hercegnői nagyszalon esetében a katonaság által végzett átalakítások után az eredeti állapot visszaállítása volt a cél (4–7. kép).

Az 1960-as években a kiállítás könyvekből és metszetekből állt, köztük az egykori kastélyberendezés megmaradt darabjai: bútorok, szobrok, festmények. A kiállítás tematikájában helyet kapott a lótenyésztés, Magyarország és főként a Balaton földrajza, helytörténet, zene (külön Goldmark-emlékmúzeummal), stb. Az egykori ebédlőteremben hangversenyeket tartottak. A Helikon Könyvtár látogatottsága évről évre növekedett. 1966-ban a látogatószám már meghaladta a 100.000 főt, nyári napokon 1500-2000 vendég érkezett egy nap alatt. A nagy forgalom miatt a kiállítások bejárési lehetőségét 1968-tól körforgalom kialakításával bővítették. A látogatható területen (17 terem és folyosó) ekkor négy állandó kiállítás található: A Helikon Könyvtár története, A Helikon Könyvtár gyűjteményei, Festetics György és kora, valamint Goldmark Károly kiállítás.

Több ízben növekedett a műtárgyállomány az 1960-as évek során. 1962 elején felmerült a Hévízen tárolt bútorok ügye. Sági Károly, a Balatoni Múzeum igazgatója beleegyezett, hogy a tárgyak náluk legyenek nyilvántartásban, de letétként a Helikon Könyvtárban legyenek kiállítva. A hévízi tárgyak mellett a múzeum saját anyagából is ajánlott fel műtárgyakat: „*A keszthelyi Balatoni Múzeum azokat az iparművészeti darabokat, melyeket a keszthelyi Helikon Könyvtár kíván, a könyvtár kiállítására a tulajdonjog és rendelkezési jog fenntartásával kölcsönadja, a Helikon Könyvtár által kívánt időre.*”²² A Hévízen tárolt Festetics-műtárgyak közül 34 darabot választottak ki, a múzeumi anyagból 58 darabot. Az átadásra ez év májusában került sor. Júliusban további 25 tárgyat adott át a Balatoni Múzeum. 1964 elején a Balatoni Múzeumból a Helikon Könyvtárba szállítottak kb. 230 műtárgyat, amelyek raktárban nyertek elhelyezést, vagyis nem kerültek ki a kiállításba.

A Helikon Könyvtár területén lévő, a Balatoni Múzeumból áthozott műtárgyak tulajdonjoga, tárolása, illetve elhelyezése folyamatos problémát jelentett. A té-

mát 1966 márciusában tartott megbeszélésen tárgyalta meg a Művelődésügyi Minisztérium, az OSZK és a Helikon Könyvtár, valamint a Balatoni Múzeum képviselője. Az átadott műtárgyak egy része ekkor a kiállításban szerepelt, ezeket letétként át kellett adni az OSZK-nak, hiszen azokat „*muzeális és idegenforgalmi szempontból egyébként is az eredeti helyükön lehet legjobban hasznosítani.*”²³ A Helikon Könyvtárban tárolt, a Balatoni Múzeum muzeális törzsanyagát képező, rossz állapotú volt Festetics-bútorok továbbra is raktárban maradtak. Amennyiben azonban egy részük bekerülne a kiállításba, a megbeszélés értelmében az OSZK-nak tartós letétként kellene őket elkérni a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályától.

A műtárgyak jelenléte komoly szakmai munkát – és szakértőt – igényelt. Már az 1950-es évek második felében elkezdődött a több évtizedes együttműködés a Helikon Könyvtár és Péczely Piroska festőművész, muzeológus között, aki 1954-től nyugdíjba vonulásáig, 1959-ig a keszthelyi Balatoni Múzeumban dolgozott. 1958-ban jelent meg első összefoglaló műve a kastélyról *A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése* címmel, amelyet *A keszthelyi Festetics-kastély* című műve követett (1964 és 1968). Péczely Piroska nyugdíjazása után jelentkezett a Helikon Könyvtárban a nyugdíj mellett megengedett részmunkaidős állásra. Rakos József az OSZK Főigazgatóságának beleegyezését kérve azzal érvelt, hogy „*Péczely Piroska a Festetics-kastély építésével és berendezésével kapcsolatos kérdések egyik legkiválóbb, szakavatott ismerője.*”²⁴ Végül 1960. július 15-ével kezdte meg munkáját a Helikon Könyvtárnál.

Péczely Piroska 1962 tavaszára végezte el a Helikon Könyvtár saját tulajdonú műtárgyainak szakleltárba vételét. A műtárgyak két kategóriába kerültek: képző- és iparművészeti gyűjteményt hozott létre belőlük. Felkérték a Balatoni Múzeumtól átvett berendezési tárgyak restaurálási munkálatainak ellenőrzésére is. A bútorok restaurálását el is kezdte az Asztalos KTSz. Péczely Piroska ugyanakkor hozzáfogott a kastélyban lévő festmények restaurálásához, mely munkát több éven át végezte.

²² Feljegyzés, Rakos József könyvtárvezető és Dr. Sági Károly múzeumvezető aláírásával. Keszthely, 1962. május 8. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: HK-118/962

²³ Emlékeztető, Soltész András gazdasági igazgató aláírásával. Budapest, 1966. március 31. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: HK-127/966

²⁴ Rakos József könyvtárvezető levele az Országos Széchényi Könyvtár Főigazgatóságának. Keszthely, 1959. szept. 2. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: HK. 191/1959.

„A legsürgősebb és legnehezebb feladat a kastély állagának megóvása s az épület fokozatos helyreállítása”²⁵

Az 1960-as évek második felében új korszak kezdődött a Helikon Könyvtár életében. 1965-ben a kastélyépület a Művelődésügyi Minisztériumhoz került. A Helikon Könyvtár kezelője továbbra is az OSZK volt. A változás magával hozta a kastély hasznosítási kérdéseinek újbóli felmerülését. Keresztury Dezső, az OSZK III. (Muzeális) Főosztályának vezetője 1965 júniusában összefoglalta javaslatait a volt Festetics-kastély felhasználásával kapcsolatban. Először is megállapította, hogy a kastélyt csak muzeális, közművelődési és idegenforgalmi célokra lehet felhasználni igazán. A legfontosabb feladatként a kastély állagának megóvását és az épület fokozatos helyreállítását jelölte meg. E munka megszervezésére és adminisztrálására külön gondnokság létrehozását szorgalmazta. A gondnokság létre is jött még e hónapban. Hivatalos elnevezése: Országos Széchényi Könyvtár Keszthelyi Műemlék Gondnoksága.

A kiállítással kapcsolatban Keresztury úgy vélekedett, hogy a tárgyak csekély száma nem teszi lehetővé egy interiőr-kiállítás létrehozását. *„A helyreállítás csaknem teljesen az épületre szorítkozhatik csupán. Az egykori berendezésből a Helikon Könyvtár, a keszthelyi Balaton Múzeum és a budapesti Iparművészeti Múzeum őriz néhány darabot. Olyanszerű, az egykori berendezést is bemutató kastélymúzeum helyreállítására tehát, mint amilyenek világszerte láthatók, itt nem gondolhatunk.”²⁶*

A javasolt teljes épületfelújításhoz a Művelődésügyi Beruházási Vállalat 1966-ban elkezdte a kastély felújítási programjának kialakítását. A felújítás előkészületei, a tervezés 1966-67-ben zajlott. Az üzemeltető (OSZK), a tervező (ÉM. Középülettervező Vállalat) és beruházó (Művelődésügyi Minisztérium Beruházási Főosztály) a tervezési program összeállítását 1967 májusában kezdte el. A tényleges felújítás 1968-ban indult el.

A felújítás a kastély könyvtári szárnyával kezdődött (8. kép). Az építkezés miatt a Helikon Könyvtár 1969. január 20-tól bezárt, sem látogatókat, sem rendezvényeket nem fogadott. 1969 közepén még nem lehetett

tudni, kinek a feladata a belső berendezés megtervezése. Keresztury Dezső utasításai szerint *„az interiőr rekonstrukciója egyelőre az épület belső kiképzésnek rekonstrukciójára irányuljon. Az tehát, hogy mi milyen kiállításokat fogunk elhelyezni a helyiségekben, semmiképpen sem nehezítheti az építész és kivitelezők munkáját.”²⁷* Az épületnek (vagy legalábbis egy részének) a felújítás után kastélymúzeumként való hasznosításával ugyanakkor minden érintett egyetértett.

1973 közepére elkészült a könyvtári épületrész felújítása. Az összekötőszárny helyiségeinek (négy szoba és folyosó) belsőépítészeti munkái is nagyrészt befejeződtek. A Helikon Könyvtár kiállításának felújításához kiválasztották a Balatoni Múzeumtól kölcsönben itt lévő műtárgyak közül a felhasználandókat: az 1962-ben áthozottak közül 58 darabot, az 1967-ben áthozottak közül nyolc olajfestményt.

„A Festetics család egykori palotája, ma – a Helikon Kastélymúzeum”²⁸

1973 őszén már köztudott volt, hogy új fenntartója lesz a leendő kastélykiállításnak, azaz a volt Festetics-kastély felújítása és üzemeltetése a közeljövőben közvetlenül a Művelődésügyi Minisztériumhoz kerül. A keszthelyi kastélyintézmény létrehívása tárgyában szeptember 14-én megtartott előkészítő tárgyaláson hozott határozat kapcsán Rakos József – más intézményekkel és helyi szervekkel történt egyeztetést követően – előterjesztette az intézmény elnevezésére tett javaslatait:

„Abból kiindulva, hogy a választott név fejezze ki, illetve jelezze a létesítmény rendeltetését, s e mellett – minthogy az objektum funkciójának alapvető megváltozásáról nincs szó – lehetőleg szerepeljen az új névben a hosszú évek óta elterjedt, megszokott eddigi elnevezés (...), a következő két elnevezés közötti választást javasolom fontolóra venni:

1. Helikon Kastélymúzeum
2. Helikon Kultúrpalota

Ezen elnevezések bármelyikében változatlanul ki-fejeződné a kellő hagyománytisztelet, amennyiben a kastély igazán maradandó kultúrtörténeti jelentősége az egykori tulajdonos Festetics György életművét fémjelző helikoni eszmében gyökerezik.”²⁹

²⁵ Dr. Keresztury Dezső, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője: Javaslát a keszthelyi volt Festetics kastély felhasználására. Budapest, 1965. június 24. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad. HK-248/965.

²⁶ Uo.

²⁷ Dr. Keresztury Dezső főosztályvezető levele Rakos Józsefnek. Budapest, 1969. június 4. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad. HK-65/1969.

²⁸ HKM 3.

²⁹ Rakos József levele a Művelődésügyi Minisztériumnak. Keszthely, 1973. szeptember 25. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: K-134/1973

A keszthelyi kastélyintézmény elnevezését Garamvölgyi József miniszterhelyettes decemberben az alábbiak szerint hagyta jóvá: Helikon Kastélymúzeum, Keszthely.

Rakos József 1973 októberében benyújtotta a Városi Tanács VB-nek és a Művelődésügyi Minisztériumnak a tervezett kiállítási programot, az előzetes tématervet. A történelmi, irodalmi, zenei témák a Festetics családhoz vagy Keszthelyhez és környékéhez kapcsolódtak. „A helyiségeket, a bennük elhelyezett témák dokumentálása mellett – a kastélymúzeum-jelleget megőrizve – az egykori berendezésből megmaradt műtárgyakkal, bútorokkal garnírozzuk.”³⁰

1973. december 31-én a keszthelyi Helikon Könyvtár és a Műemlék Gondnokság kivált az OSZK keretéből. A létrejövő Helikon Kastélymúzeum közvetlenül a Művelődésügyi Minisztérium irányítása alá került. Az intézmény 1974. január 1-től önálló költségvetési szerv. Létesítéséről a Művelődésügyi Minisztérium a 85.070/1974. XIV. sz. szabályzatban intézkedett. Garamvölgyi József miniszterhelyettes a szabályzatban kijelentette:

„1. A Helikon Könyvtár és a Műemlékgondnokság összevonásával Helikon Kastélymúzeum /továbbiakban: Kastélymúzeum/ elnevezéssel intézményt létesíttek.

2. A Kastélymúzeum feladatai:

a./ kultúrtörténeti gyűjteményének állandó kiállítás keretében történő bemutatása;

b./ könyvállományának a tudományos kutatók rendelkezésére bocsátása;

c./ kulturális rendezvények /kiállítások, hangversenyek, tanácskozások, nemzetközi rendezvények, stb./ lebonyolítása;

d./ az épület és a hozzá tartozó park üzemeltetésének biztosítása.”³¹

„A kastély rendelkezésünkre álló szárnya évek hosszú során igen magas anyagi ráfordítással azért készült, hogy egy nívós múzeumnak, kiállításnak otthont nyújtson”³²

Az első felújított épületrész – a kastély déli szárnya – a kiállítás első szakaszával végül 1974. július 1-jén nyílt meg. A megyei sajtó így számolt be az ese-

ményről: „Hosszú évekig tartó felújítási munkák után tegnap este megnyitották Keszthelyen a Festetics-kastély műemléki könyvtárát. A kastélymúzeum még nincs teljesen készen, a helyreállítási munkák a főbejárattal szomszédos néhány helyiségben és a parkban még folynak, a könyvtár helyiségeit azonban mától kezdve a látogatók előtt is megnyitják.”³³ (9. kép)

A teljes enteriőr-kiállítás megnyitása 1976. június 26-án volt. „A megújult Helikon Kastélymúzeum ismét várja a látogatókat” – ezzel a címmel jelent meg a Naplóban a beszámoló, amely így írta le az eseményt: „A volt Festetics kastély körül jó ideje már az építkezés jeleit figyelhették meg az arra járók: bizonyára sokan várták a szombati napot, amikor az építők és berendezők munkájának eredményeként a kastélymúzeummá alakított épületszárny ismét fogadja a látogatókat. A műemlékkönyvtár felújított tárlatát és az újonnan berendezett termeket Szász András, a megyei tanács vb elnökhelyettese ünnepélyes megnyitászavak kíséretében szombaton délelőtt adta át a nagyközönségnek.”³⁴

A kastély enteriőr-kiállítását Batári Ferenc, az Iparművészeti Múzeum főmuzeológusa rendezte, aki ekkor az Iparművészeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője volt. Batári a rendezési feladatokról több alkalommal beszámolt. 1976-ban, a munka befejezéséhez közeledve összefoglalta többéves, a kastéllyal összefüggő tevékenységét. Már jóval a kiállítás-rendezési megbízás előtt kapcsolatba került a Festetics-műtárgyakkal:

„Körülbelül 15 évvel ezelőtt szabadságom Hévízen töltöttem, ekkor külön engedéllyel a Fürdőkörház valamennyi helyiségét bejártam, az ott található, kastélyból származó műtárgy berendezésműtárgyakat jegyzékbe vettem, védetté nyilvánítottam, amelynek alapján ezek a Balaton-Múzeumba, ill. a kastélyba kerültek. Amikor a Kastélymúzeum, azaz olyan enteriőrkiállítás rendezésére kaptam megbízást, amelyben olyan tárlókat kellett komponálnom, amelyek a berendezéseket nem zavarják és helytörténeti anyag bemutatására is alkalmas, rendkívül nehéz feladat előtt álltam. Nehézségeim abból adódtak, hogy egyrészt a kiállító helyiségek enteriőr kiállítás céljaira nem megfelelően voltak kialakítva, másrészt megfelelő műtárgy anyag sem állt rendelkezésemre. 18 félig kész állapotban levő

³⁰ Rakos József: Tájékoztató jelentés a Helikon Könyvtár munkájáról. Keszthely, 1973. október 26. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad. K-159/1973

³¹ Művelődésügyi Minisztérium 85.070/1974. XIV. Szabályzat a Helikon Kastélymúzeum létesítéséről. Budapest, 1974. január 19. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám nélkül

³² Batári Ferenc levele Rakos Józsefnek. Budapest, 1976. június 6. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad 322/1976

³³ Napló. 1974. július 2. 1.

³⁴ Napló. 1976. június 27. 5.

termet kaptam, amelynek kialakításakor sem az épület stílusát, sem leendő funkcióját nem vették kellőleg figyelembe. (...) A bútornyag felmérése után, a kastélyban fellelhető, s részben általam felkutatott kastély enteriőr fotók segítségével a 19. sz. végi átépítés utáni állapothoz közelítő enteriőrök rekonstruálását tűztem ki célul.”³⁵ (10. kép)

Munkájához tartoztak a termek belsőépítészeti képzésének témájában végzett konzultálás, a felhasznált anyagok kiválasztása és megvásárlása, műtárgyak más intézményektől való átvétele, illetve vásárlása, a teljes műtárgyanyag restaurálásának szakértése, a drapériák és kárpitok tervezése, és emellett szervezői, művezetői feladatok is.

Batári Ferenc két évtized távlatából újra megfogalmazta a kiállítás rendezési elveit: „Törekvésem az volt, hogy a ránk maradt eredeti beépített berendezéseket,

továbbá az eredeti bútorokat, képeket, szobrokat és egyéb, a kastélyból származó berendezési tárgyakat a hitelesnek tekinthető darabok kiegészítésével maximálisan érvényre juttassam. Az egykori gazdagság visszaállítása nem volt lehetséges, csupán egy néhai főúri otthon hangulatának érzékeltetését lehetett megkísérelni.”³⁶

A Helikon Kastélymúzeum 2016-ban 40 éves kiállítása őrzi egyrészt Batári Ferenc rendezési elképzeléseit, másrészt pedig az általa is említett eredeti belső tereket és műtárgyakat, amelyek a legtöbb magyar kastélytól eltérően épen megmaradtak. A tudatos mentési munkálatok és a szerencse segítségével a Festetics család egykori otthona és berendezési tárgyai nem lettek az enyészeté, hanem 70 éven át őrizték a Festetics-örökséget, és immár 40 éve kastélymúzeumi kiállítás keretében közvetítik azt látogatók millióinak.

Források, kéziratok

A Helikon Könyvtár és a Helikon Kastélymúzeum levelezése. 1948–1976. Helikon Kastélymúzeum irattára

Csendes Antal: *A Helikon Könyvtár védelme 1945 tavaszán–nyarán.* Kézirat. Helikon Könyvtár, leltározatlan. Keszthely, é. n. (feltehetően az 1980-as évek közepe)

CSIKI

Csiki László: *Paradicsom és kálvária. Életutam története.* Kézirat. Keszthely, 1985-1986. Helikon Könyvtár, Bal. 1792.

Újságok

KU

Keszthelyi Újság. Keszthely. 1944–1948

Napló

Napló. Veszprém. 1974–1976

Szalon

Szalon. Budapest. 1999

³⁵ Batári Ferenc levele Rakos Józsefnek. Budapest, 1976. június 6. Helikon Kastélymúzeum irattára, ikt. szám: ad 322/1976

³⁶ Batári Ferenc: Nemesi otthonból főúri rezidencia – Keszthelyi enteriőrök. In: Szalon. III. évf. 3-6. sz. (1999/nyár), 14.

Irodalom

HKM

Helikon Kastélymúzeum és műemlékkönyvtára, Keszthely. Budapest, é. n.

KERESZTES 2015

Keresztes Csaba: Műkincsek ebek harmincadján. Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949. *Archívnet*. 15. évf. (2015) 1. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/mukincsek_ebek_harmincadjan.html (Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.)

OSZK HK

Az Országos Széchényi Könyvtár Helikon Könyvtára, Keszthely. Budapest, é. n. (feltehetően 1967.)

OSZK KHK

Az Országos Széchényi Könyvtár Keszthelyi Helikon Könyvtára. Budapest, é. n. (feltehetően 1959.)

REISCHL 1990

Reischl Marcel: *Egy unoka visszanéz.* II. kötet. Keszthely, 1990.

SAS 2006

Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben.* Kolozsvár, 2006. http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/29205/EME ETF258_SasPeter-SzekelyNemzeti-MuzeumElmenekítettAnyaganakPusztulasa.pdf?sequence=1 (Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.)

VOIT 1994

Voit Krisztina: Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950). In: *Magyar Könyvszemle*, 1994. 3. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00358/pdf/MKSZ_EPA00021_1994_110_03_269-280.pdf (Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.)

A témával foglalkozó további szakirodalom

Dr. Buzinkay Péter: Gondolatok a magyar műtárgy-restitúcióról. Kísérletek elveszett kulturális örökségünk visszaszerzésére. In: Martin József – Széchényi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére.* Budapest: Corvina. 2011. <http://docplayer.hu/3316492-Gondolatok-a-magyar-mutargy-restituciorol-kiserletek-elveszett-kulturalis-oroksegunk-visszaszerzesere.html> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.)

Csontos Csaba: Festetics kastély helyreállítása, Keszthely. In: *Magyar Építőművészet*, 1986/5. 37–43.

Dr. Czoma László: A Festetics-kastély legújabb kori története. In: *Zalai Kalendárium 1999.* Zalaegerszeg, 1998. 91–95.

Helikon Kastélymúzeum és műemlék könyvtára. Budapest, é. n.

Kardos Gy. József: „A könyvtár ... béleli a lelket is” – Az ötvenéves keszthelyi Fejér György Városi Könyvtár emlékkönyvről. In: *Könyvtári Levelező/lap*, 2003. június. 29–30.

Pappné Beke Judit: *A keszthelyi Kastélymúzeum könyvtárosai a XX. század könyvtártörténetében.* Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, 2013.

Péczy Piroska: *A keszthelyi Festetics-kastély.* Budapest, 1968.

Tar Ferenc: *Keszthely a felszabadulás idején. Adalékok Keszthely történetéhez.* Zalaegerszeg, 1987.

„A so-called Palace Museum”

The permanent interior exhibition of the Helikon Palace Museum in Keszthely is forty years old

Forty years ago, June 26th 1976, the permanent interior exhibition was opened in Helikon Palace Museum. Celebrating this anniversary, this study presents the way to the opening from 1944 to 1976: the birth of the idea of a Palace Museum, the history of the installation and arrangement of the exhibited parts of the buildings.

The period between 1944 (the Festetics family's departure) and 1948 (the castle's nationalization) was about the havoc and saving of the building and the art treasures. The German, Hungarian, and Soviet military and the local population's destruction and looting did not spare the palace. The library wing of the building remained in good condition, because the Soviet town commander, to the intercession of the

family librarian, had the collection of the art treasures walled up in 1945. In the saved interiors, Helikon Library was established, as a department of National Széchenyi Library. They accepted the mission to protect the Festetics family's material and spiritual memories. They planned to collect and introduce them to the public. Apart from functioning as a library, Helikon Library carried out the renovation of the building, and the interior of the palace. Moreover, they fulfilled also museum's tasks: the presentation of the original works of art in an exhibition. Since the foundation of the Helikon Palace Museum in 1974, the main aim had been a permanent interior exhibition which eventually – directed by Batári Ferenc – was opened to the public in 1976.

Translated by Veronika Nagy

1. kép; Fig. 1.

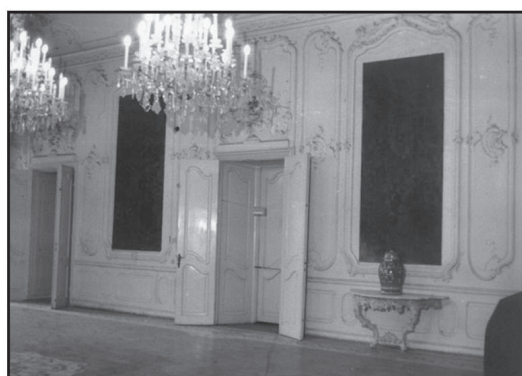
2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

1. kép: A Helikon Könyvtár nagy könyvtárterme. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)
 Fig. 1: The big library hall of Helikon Library. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)
2. kép: A Helikon Könyvtár kis könyvtárterme. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)
 Fig. 2: The small library hall of Helikon Library. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)
3. kép: Az irodafolyosó. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)
 Fig. 3: The office corridor. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)
4. kép: A nagy díszterem a tiszti klub kiköltözése után. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)
 Fig. 4: The big ceremonial hall after the officers' club moved out. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)
5. kép: A nagy díszterem az első felújítás után. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)
 Fig. 5: The big ceremonial hall after the first renovation. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

6. kép: A kis díszterem a tiszti klub kiköltözése után. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)

Fig. 6: The small ceremonial hall after the officers' club moved out. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

7. kép: A kis díszterem az első felújítás után. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)

Fig. 7: The small ceremonial hall after the first renovation. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

8. kép: A könyvtári szárny felújítása. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)

Fig. 8: The renovation of the library wings. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

9. kép: A nagykönyvtár az 1974-es megnyitás után. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)

Fig. 9: The big library after the opening in 1974. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

10. kép: Az egyik, Batári Ferenc által rendezett enteriőr 1976-ban. Helikon Kastély fényképgyűjteménye (leltározatlan)

Fig. 10: One of the interiors arranged by Ferenc Batári in 1976. From the photo collection of Helikon Palace (not registered in the inventory)

Kostyál László

Aki egybeforrasztotta a múltat a jövővel A 160 éve született Stróbl Alajos művészi indulásáról

A Liptó megyei Örtüzön (Liptóújvár) 1856. június 21-én látta meg a napvilágot a később az elmúlt századforduló három évtizedének (1885–1915) művészeti közízlésére talán legnagyobb befolyással bíró, fontos köztéri emlékművek hosszú sorát készítő szobrászművész, Stróbl Alajos (1856–1926). Ő volt, aki megteremtette hazánkban a nemzetközi gyakorlathoz igazodó, akadémiai szobrásképzést, és az is, aki (Zala Györggyel és Fadrusz Jánossal együtt) monumentális szobrászatunk színvonalát először emelte európai színvonalra. Csillogó mesterségbeli tudása, olykor már bravúros formaadása, extravagáns személyisége rengeteg tisztelőt és elismerést szerzett számára, ugyanakkor egyrészt az akadémiai sablonokhoz, másrészt a konzervatív megrendelői igényekhez következetesen ragaszkodó alkotói felfogását pályájának utolsó szakaszában a művészeti fejlődés már meghaladta. Mindezek mellett kései arcmaisaival maga is tanúságot tett az irányváltás szükségszerűségéről és lehetséges útjáról, valamint arra való készségéről is.

Művészete megalapozásának – 1876–81 között a bécsi Művészeti Akadémia hallgatója, Caspar von Zumbusch tanítványaként –, illetve kibontakozásának időszakában az európai építészet és szobrászat lehangsúlyosabb törekvése a historizmus volt. Ennek képviselői a művészet fejlődésének zálogát az elmúlt korok stílusjegyeinek, jellemző motívumainak felhasználásában látták. Miután ez a felfogás tökéletesen illeszkedett a megrendelések zömét biztosító európai politikai elitnek a saját identitását a történelmi gyökerek segítségével és az elmúlt korok nemzeti nagyjai tekintélyével erősítő szándékához, a művészeti továbblépést más úton elképzelő alkotók csak elvétve juthattak szóhoz. Hazánkban az 1867-es kiegyezést követő időszak több

forrásból is táplálkozó lázas gazdasági konjunktúrája részben az épületplasztikai, részben az emlékművekre adott megbízások gyors gyarodását eredményezte, amelyek magától értetődő természetességgel kapcsolódtak az eklektika nemzetközi trendjéhez. Amikor Stróbl Alajos 1885-ben átvette az elhunyt Huszár Adolf örökét a M. Kir. Orsz. Mintarajziskola szobrásztanáráként, a képzés alfájának és omegájának a görög klasszikusok másolását és formanyelvének elsajátítását kitűző, évszázados akadémikus felfogás állt elképzeléseinek középpontjában. Az elgondolásai szerint felépített epreskerti szobrászati pavilon környezetében részben valós elemekből álló középkori műromot, a pusztulástól megmentett barokk kálvária-emléket állított fel, számos antik és középkori jeles szobormű másolatát helyezte el. E díszletek között, növendékei közreműködésével nagyszabású kosztyümes estélyeket rendezett, ezek révén idézve meg történelmünk jeles korszakainak miliójét. Ugyancsak romantikus lelkivilágából fakadt, hogy szülőhelyén, az erdők-hegyek között fekvő gyönyörű Örtüzön családi rezidenciaként középkori hangulatú várkastélyt építtetett, melynek falára még a Mátyás királyt ábrázoló bautzeni dombormű másolatát is elhelyezte.¹

A múltidéző mentalitás e különös korban a társadalmi elittel gyakran szoros kapcsolatot ápoló művészvilág–építészek, szobrászok, festők – jelentős részét jellemezte. Hazánkban, ahol a megmaradt emlékeket mostoha históriánk meglehetősen szűkmarkúan hagyta az utókorra, még csak-csak érthető a hiányzó patinás épületeknek és monumentumoknak pótlására, és ezzel a vezető európai központokhoz (Bécs, München, Berlin, Párizs) való igazodásra irányuló törekvés, amely előtt ráadásul csak 1867-et követően nyílt meg a tér.

¹ Stróbl Alajos romantikus lelkületéből fakadó megnyilvánulásait részletesen bemutatja: Szatmári Gizella: Stróbl Alajos, „a romantika utolsó lovagja”. *Magyar Nemzeti Galéria évkönyve 1997–2001. Tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*. Szerk. Király Erzsébet. Budapest, 2002. 197–204. Az Epreskertre vonatkozóan: Nagy Ildikó: Stróbl Alajos berendezi az Epreskertet. In: *Művészek és műtermek*. Szerk. Hadik András – Radványi Orsolya. Budapest, 2002. 47–59.

Az etalonként szolgáló centrumokban a fellendülés rugója azonban alapvetően más volt: a nemzetállami reprezentáció megerősödéséből és a burzsoáziának a társadalmi vezető réteggé válásából fakadt. E folyamatok résztvevőinek nagyon is karakteres elképzelései jelentős kihatással voltak a művészet fejlődésére is, és annak komoly irányítvesztését eredményezték. Dióhéjban összefoglalva ezzel magyarázható a címben szereplő paradoxon, és egyben ez a magyarázata annak is, hogy egy európai rangú szobrásztehetség miért kereshette a továbblépés útját a miénktől gyökeresen eltérő logikával, visszafelé tekintve.²

Ismeretes, hogy a régebbi korokat idéző történelmi emlékek kreálásának kétféle módja volt. Az egyik a meglévő, de leromlott állapotú, vagy az idők folyamán átalakított emlékek „stilszerű”, purista szemléletű helyreállítása. Sok helyen (budavári Nagyboldogasszony templom, pécsi székesegyház, garamszentbenedeki apátsági templom, körmöcbányai Szent Katalin-templom stb.) nagy buzgalommal szabadították meg a műemlékeket a későbbi korok éppen a történelem folyamatosságát illusztráló átépítéseitől, és – miután hiteles rekonstrukcióhoz sem elegendő információ, sem megfelelő szándék nem volt – egy fiktív, vegy-tiszta stílust, romanikát, gótikát vagy reneszánszt alakítottak ki. A másik mód a „tisztá” neo-stílusú épületek és/vagy enteriőrök létrehozatala (Bajmóc, Pálffy-kastély, Tiszadob, Andrássy-kastély stb.).³ A kettő persze nem ritkán együtt járt. Pregnáns példája ennek az itáliai származású soproni id. és ifj. Stornó Ferenc működése, akik a 19. század második felében és a 20. század első harmadában jelentős műemlékek tucatjait renoválták és alakították át saját – egyébként széles tájékozottságon alapuló – elképzelésük szerint. Purista felfogásban renovált és Hans Makart szellemében kialakított soproni otthonuk berendezése olyan mes-terséges történelmi enteriőrt képez, amelyben egy keletkezési idejében és kvalitásában is eklektikus műgyűjtemény darabjai régi korok stílusában, de saját kezűleg készített tárgyakkal egészülnek ki.⁴

A kiváló tehetséggel megáldott és a korszellem iránt

nyitott Stróbl Alajos művésszé érésének helyszíne a historizmus egyik európai központja, a császárváros, Bécs volt. Itt érték őt azok az alapvető benyomások és művészeti impulzusok, amelyek egész későbbi pályáját megalapozták. Négyévi, Lőcsén végzett gimnáziumi tanulmányok, majd a trzynietzi vasgyár mintázó műhelyében töltött egyévi gyakornokoskodást követően, 1874-ben, tizennyolc évesen nyert felvételt a bécsi iparművészeti iskolába (Wiener Kunstgewerbeschule). Itt a Ringstrasse-korszak jeles szobrásza, Otto König irányításával kiváló előmenetelről tett tanúságot, és két év múlva már a nagy múltú Akademie der Bildenden Künste Zumbusch-vezette szobrászati mesteriskolájában folytathatta tanulmányait,⁵ ahol egyéves önkéntes katonai szolgálati idejével megszakítva öt esztendő töltött.

Caspar von Zumbusch (1830–1915) Bajorországból, Münchenből érkezett Bécsbe, ahol már több monumentuma is felállításra került, a legjelentősebb ezek közül II. Miksa bajor király emlékműve. 1873-tól 1901-ig volt az Akadémia mestertanára, kiváló pedagógus és kiváló emlékműszobrász. Tanárként soha nem nyúlt tanítványai munkájához, sőt, tanácsot is csak akkor adott, ha ezt kifejezetten kérték tőle. Azt tartotta helyesnek, ha növendékei saját maguk oldják meg felmerülő problémáikat, ehhez viszont minden segítséget igyekezett megadni.⁶ Ebből is következett, hogy mesteriskolájába olyanok kerülhettek, akik a mintázás terén – mint Stróbl – már megfelelő előképzettséggel rendelkeztek. 1880-ban avatták fel az általa készített bécsi Beethoven-emlékművet (*1. kép*), amelynek kivitelezésénél feltehetően Stróbl Alajos is segédkezett. Erre ugyan nincs közvetlen bizonyítékunk, de a már érettebb tanítványok bevonása az emlékművek munkálataiba széleskörű gyakorlat volt (később nála is bevett szokássá vált), emellett pedig néhány évvel később Stróbl első köztéri monumentumánál fel is használta a Beethovendenkmal sémáját. Zumbusch főműve az 1888-ban felavatott, hatalmas és reprezentatív Mária Terézia-emlékmű, amely a birodalom aranykorát a császárnő alakjával és korának őt övező társadalmi tablójával idézte meg, és maga

² Németh Lajos ezt így fogalmazta meg: „Stróbl munkássága tipikus példa arra, milyen tragikus, ha valaki nem olyan korba születik, amelyben életszemlélete, tehetsége adekvát módon ki tud bontakozni”. Németh Lajos: Stróbl Alajos (1856–1926). In: *Magyar művészet 1890–1919*. Szerk. Németh Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 209.

³ Sisa József: Kastélyépítész a historizmusban. In: *A historizmus művészet Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, Budapest, 1993. 65–78.

⁴ Grászli Bernadett – Kiss Melinda: *Egy művészcsalád története. A soproni Stornó család munkássága és műgyűjteménye*. Soproni Múzeum Alapítvány, Sopron, 2015.

⁵ A művész életpályájának legalaposabb összefoglalását a rá vonatkozó teljes forrásanyag birtokában fia készítette el: Stróbl Mihály: *A gránitroszlán. Stróbl Alajos*. Holnap Kiadó, Budapest, 2003.

⁶ ...éltem és művész voltam. *Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói*. Szerk. Merk Zsuzsa – Rapsányi László. Türr István Múzeum, Baja, 2011. 69.

is korának jelképévé vált. A tizennégy évig, számos közreműködő (köztük feltehetően Stróbl) segítségével készülő emlékmű vezető mestere számára az őt erre a feladatra személyesen kiválasztó uralkodóról⁷ elnevezett Ferenc József Rend keresztjét eredményezte. Emellett a császár pártfogoltjaként legkiemelkedőbb művésze volt az ún. Gründerzeit-nek (szűkebb értelemben 1870–1890), majd pedig annak a Ringstrasse-korszaknak (1890–1914), melynek folyamán nemcsak maga a bécsi belváros körüli, igényes, historizáló épületekkel szegélyezett körút (Ringstrasse) épült ki, hanem a birodalom centruma is modern világvárossá fejlődött.

Az Akadémia szobrászati mesteriskolájában Stróbl idekerülésekor, 1875-ben két professzor tanított, Karl Kundmann (1838–1919, 1871-től professzor) és Zumbusch. Utóbbi több magyar szobrász – Stróbl mellett Telcs Ede, Horvay János, Róna József – mestere is, aki meghatározó hatással volt a fiatalabb szobrászgenerációra. Nagyrészt az ő (az Akadémián hozzájuk 1882-ben csatlakozott Edmund Hellmerrel) pedagógiai tevékenységük képezte az 1870-es évektől, a nagy építkezésekhez kapcsolódóan kibontakozó bécsi szobrászati pezsgés szakmai hátterét. A hatás azonban a mesterével a tanulmányai után is igen jó kapcsolatot ápoló Stróbl esetében messze túlmutatott a művészi igazodás területén, és a művész társadalmi státuszára, szerepvállalására, pedagógiai hozzáállására is kiterjedt, amelyekben mestere mindenkor példaképként szolgált a számára. Később a Mintarajziskola Stróbl által létrehozott (1889), utóbb (1897) mesteriskolává fejlesztett szobrászati részlegének – elsősorban módszertani – kialakításakor a minta minden bizonnyal a Zumbusch által vezetett bécsi Meisterklasse für Höhere Bildhauerei volt.⁸ A magyar szobrásznövendéket emellett aligha hagyta hidegen Zumbuschnak a társadalmi ranglétra csúcsán állókkal, és köztük is az uralkodóval ápoló szívélyes kapcsolata. 1877-ben ő maga is Ferenc Józsefnek a mestere műtermében tett váratlan látogatása alkalmával ismerte meg a vele magyarul

beszédbe elegyedő királyt, aki előtt Zumbusch többek között a készülő Beethoven-szoborral büszkélkedett,⁹ ami mélyen beleivódott az ifjúba. Már az akadémiai évek alatt nyilvánvalóvá vált Stróbl számára, hogy egy komoly megrendelésekre aspiráló fiatal szobrásznak az érvényesüléshez a tehetség és a felkészültség mellett meg kell ismernie és meg is kell tudni nyernie a maga számára azokat, akiknek módjuk van ilyen megrendeléseket adni. És Stróbl Alajos ezen a téren is kitűnő tanítványnak bizonyult.¹⁰ A későbbiekben ragyogó kapcsolati hálót épített ki, melynek részesei voltak számosan a társadalmi piramis csúcsához közel állók közül is, és ezt a hálót, amikor érdekei megkívánták, eredményesen ki is tudta használni. Kétségtelen, hogy a művészetben belül különösen is a pénzigényes monumentális plasztika az a terület, amelyen csak a megfelelő érdekérvényesítő képességgel bíró szobrászok tudnak boldogulni, hiszen ennek vannak leginkább olyan vetületei, amelyek kívül esnek a művészet szorosabbban vett szféráján. A nagy tekintélyű Zumbusch mester kiválóan alkalmasnak bizonyult arra is, hogy a művészeti mellett a társadalmi érvényesülés terén is használható utat mutasson növendékeinek.

Arra, hogy a zeneszerző-fejedelem Ludvig von Beethoven emlékművének – melynek készítési fázisait maga is nyomon követte Zumbusch műtermében – recepciója hogyan jelentkezik Stróbl korai művészetében, még visszatérünk. Meg kell azonban említenünk a mesterétől kapott útravalónak még egy fontos szeletét. A professzor széles, elsősorban klasszikus műveltségű ember volt, aki tanítványait is gyakran biztatta ilyen irányú ismereteik elmélyítésére. A fiatal szobrásznövendék spongyaként szívta magába az irodalmi, zenei, képzőművészeti ismereteket, olvasott, operába járt – itt rendszeresen statisztált is –, bújta a múzeumokat, ahol különösen az olasz reneszánsz, valamint a francia romantikus és klasszicista szobrászok (Donatello, Rude, Dalou, Mercier) ragadták meg figyelmét.

A császárság társasági élete kereteinek és reprezen-

⁷ Bikfalvi Géza: *Pray György szobra a bécsi Mária Terézia-emlékművön*. <http://www.parbeszed.com/-main.php?folderID=859&articleID=8763&ctag=articlelist&iid=1> (2011.03.24.)

⁸ Az epreskerti szobrázpavilon – legalábbis az egykorú látogató szerint – talán több figyelmet érdemlő épület, mint az Arsenalwegen álló egykori bécsi megfelelője, azonban belső elrendezésének logikája kétségkívül arról vette a mintát (ahogyan a benne folyó oktatás módja is). Ld. Ferdinand Kraus: *An Besuch der Specialschule für höhere Bildhauerei der k. k. Akademie der Bildenden Künste in Wien*. Grazer Tagespost, 1884. (pontos dátum nélkül). http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:16_LzQICYB4J:www.zobodat.at/pdf/Car-I_74_0085-0096.pdf+&cd=6&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-b (2016.06.28.) A bécsi Akadémia 1871–77 között épített aulájának oszlopsora fölött a Parthenón frízének másolatát helyezték el, ami az epreskerti pavilon építéskor (1889) Stróbl számára is mintaképként szolgált. Ld. Szentesi Edit: Az epreskerti műtermek Parthenón-fríze. *Ars Hungarica* 33. (2005) 383–404.; 390.

⁹ Stróbl Mihály: A gránitoroszlán i. m. 19.

¹⁰ Jóval később, a tekintélye csúcsán álló Stróbl Alajos nyilatkozta 1910-ben a következőket: „... én a legbensőbb barátságban voltam a mi országunknak majdnem valamennyi vezéremberével. Deák Ferencz, Jókai, Szilágyi Dezső és mindenki, aki vezető szerepet vitt pár évtized alatt Magyarországon, személyes jó barátom volt. Sokat beszéltem velük, megnyílt előttem egészen a lelkük, én láttam, mit tudnak, és mérlegelhettem igazán a képességeiket. De... egyik sem volt a dolgokban annyira otthonos, mint a király.” *Az Újság*, 1910.10.09, 53–54.

tációs megnyilvánulásainak ebben az időben elsősorban az Akadémia festészeti professzora, Hans Makart (1840–1884) szabta meg a fazonját. „Makart nemcsak műveit, hanem életének külsőségeit is esztétikailag alakítandó anyagnak tekintette: életvitelét, házának, atelier-jének berendezését, megjelenését, ruházkodását mind a megmutatkozás különböző formáiként, színtereiként, egyfajta Gesamtkunstwerk-ként fogta fel.”¹¹ Stróbl Alajos 1879-ben maga is részese volt az uralkodói pár ezüstlakodalma alkalmából Makart által rendezett Festzugnak,¹² vagyis kosztümös ünnepi felvonulásnak, amely az ünnepeltekén kívül Bécs polgárságának is emléket állított. A mintegy 14.000, a hagyományos mesterségek történelmi viseletébe öltözött résztvevő élén a Rubensnek öltözött Makart haladt egy lipicai mén nyergében.¹³ Makart karakteres ceremónia-mesternek bizonyult, akinek figyelme – az enteriőrök kialakítását és a viseleti divatot is beleértve – a társasági élet szinte minden területére kiterjedt, és aki ennek révén egy elvárásolt, valós vagy vélt történelmi díszleteket felvonultató mesevilágot alakított ki maga körül. Az ú.n. Makart-stílus széleskörű népszerűségnek örvendett, mivel képes volt legalább a fikcióját felkelteni a valódi történelmi nagyságnak.

De alighanem pont ez okozta a korszak számos hangadójának – és az igazodási pontjait éppen ebben az időben az ő révükön megtaláló fiatal Stróbl Alajosnak – irányítvesztését is. Figyelmen kívül hagyták, hogy a mégoly alapos előkészületek után létrehozott fikció sem azonos a valósággal, a hatalom és erő látzata annak valóságos meglétével. A színház illúzió, amelynek feladata, hogy ideig-óráig elvárásolja a nézőt, de a finálé utáni tapsot követően vissza kell térni a jelen problémái közé. A Makart-Festzug mintaképe lett a budapesti 1896-os millenniumi felvonulásnak, melynek szervezésében Stróbl (Vágó Pállal közösen) központi szerepet játszott, de a történelmi díszletek, jelmezek és gesztusok Makart bécsi kosztümös ünnepségei (Kostümfeste), rendezvényei mintájára viszsztatérő kellékei voltak a nagy népszerűségnek örvendő művészestélyeknek is. Az Epreskertben alkalmanként többhetes előkészülettel építették fel a díszleteket

Stróbl növendékei, és az estélyekre a művészvilág színe-java mellett a vezető politikusok is ellátogattak, de a legnagyobb közönséget a Múcsarnokban 1897-ben rendezett művészestély vonzotta, a közönség soraiban hét miniszterrel.¹⁴ Makart anyai ági rokona, a Budapesten letelepedett Mosshammer Román hárfaművész egyébként jó barátságba keveredett Stróblal, aki szép portrét is mintázott róla.

De ne szaladjunk ennyire előre. Stróbl Alajos a bécsi Akadémia elvégzését követően 1881 szeptemberében költözött Budapestre, ahol szinte azonnal bekapcsolódott egy kultikus jelentőségű épület, a nemzeti dalszínház, vagyis az Operaház díszítőszobrászati munkálataiba. Eredetileg két olasz zeneszerző, Sponcini és Cherubini álló szobrára kapott megbízást még a bécsi akadémia reményteljes magyar szobrásznövendékeként, 1880-ban (ezeket 1939-ben rossz állapotuk miatt eltávolították), majd hazatérése után az építész Ybl Miklós Liszt Ferenc és Erkel Ferenc (2. kép) ülő szobrát is megrendelte tőle, együtt a főbejárat két oldalán lévő két szfinxszel. Ezek sikeres elkészítését – különösen Liszt szobra sikerült rendkívül érzéketlenül – követően, 1884-ben, ugyancsak az Operaház részére Ferenc Józsefről mintázott portrét a budai vár tróntermében, és örömmel konstataulta, hogy az uralkodó nem csupán emlékszik rá, a Zumbusch műtermében megismert egykori növendékre, de arra is, hogy később katonai önkéntességi jogot, utóbb pedig tartalékos hadnagyi rangot is adományozott neki.¹⁵ A királyi megtiszteltetést követően Stróbl – hogyan más-hogy, mint – Makart-stílusban berendezett várbazári műterme egy csapásra keresetté vált mind a portré-megrendelők, mind az érdeklődők körében.¹⁶ Aligha lehet ezek után csodálkozni, hogy amikor a következő esztendőben váratlanul elhunyt a Mintarajziskola szobrász-professzora, Huszár Adolf, helyére a huszonkilencedik életévét még be sem töltött Stróbl Alajost nevezte ki Trefort Ágoston kultuszminiszter, évi 1000 forint fizetéssel és 300 forint lakbér illetménnyel.¹⁷ Ezen túl ugyancsak Huszár örökébe léphetett a már befejezés előtt álló Deák-szobor munkálatainak felügyeletével (a kivitelező Huszár tanítványa és segéde,

¹¹ Bogdanov Edit: *A Makart-jelenség*. <http://www.revizoronline.com/article.php?id=3568> (2016.06.28.)

¹² Nagy Ildikó: Társadalom és művészet: a historizmus szobrászai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1990/1-2, 16.

¹³ Julia Theresa Friehs: *Die Ringstraße als Bühne: Ein Festzug für Kaiser und Volk*. <http://www.habsburger.net/de/kapitel/die-ringstrasse-als-buehne-ein-festzug-fuer-kaiser-und-volk> (2016.08.03.)

¹⁴ A képzőművészek jelmezünnepsége. 1897. márczius 14. *Vasárnapi Újság*, 1897/12, 186–187.

¹⁵ Hozzá kell tenni, hogy Stróbl addigra már maga is tett az uralkodó vele kapcsolatos emlékeinek frissen tartásáért. Pártfogója, Constantin Hohenlohe-Schillingfürst herceg (1828–1896) javaslatára 1881-ben, Bécsből való távozását megelőzően kihallgatásra jelentkezett az uralkodónál azzal az ürüggyel, hogy megköszönje az önkéntes katonai szolgálat 1877-ben megkapott jogát, és az egyéves szolgálatát követő tartalékos hadnagyi kinevezését (nyilván erre emlékezett a király a három évvel későbbi modell-ülés alkalmával), s egyben tájékoztassa Ferenc Józsefet hazatéréséről. Ld. Stróbl Mihály: *A gránitoroszlán* i. m. 32.

¹⁶ Stróbl Mihály: *A gránitoroszlán* i. m. 37., 41.

¹⁷ Stróbl Mihály: *A gránitoroszlán* i. m. 47.

Keszler Adolf volt). 1887-ben a várbazári műtermének ajtaján tanoncként való felvételért kopogtató fiatal Telcs Ede, a későbbi jeles szobrász már azt vallotta, hogy „akkoriban Stróbl Alajos volt az ország legkiválóbb szobrásza.”¹⁸

Ez az esztendő amúgy különös jelentőséggel bírt Stróbl saját stílusának alakulása szempontjából. Főiskolai kinevezését követően támogatást kért egy párizsi tanulmányúthoz, valamint ajánlólevelet az École des Beaux Arts igazgatójához, s ezeknek birtokában 1887-ben Párizsba utazott.¹⁹ Ekkor nyílt módja először behatóan tanulmányozni a közelmúltbeli és a kortárs francia szobrászatot, s a későbbiekben elismerően nyilatkozott Rude, Dalou, Mercier, Carpeaux műveiről. Közvetlen hatás ugyan nehezen mutatható ki művészetében, azonban tény, hogy a nem sokkal később kiadott „La sculpture Française contemporaine” (Párizs, é.n.) című nagyméretű, mintalapkaként beillő fotóillusztrációkat tartalmazó albumot²⁰ – más hasonlókkal együtt – műtermében őrizte, és nyilván felhasználta az oktatásban is. Az őt ért benyomásokat hazatérését követően integrálta és feldolgozta, ami mindenekelőtt egyik-másik művének bensőséges és közvetlen hangvételén át is szűrődött, azonban az ő szobrászi felfogása ekkor még alapvetően klasszikusabb, érzelmileg kevésbé fűtött, mondhatni hűvösebb volt. Talán nagy példaképe, Donatello példája lebegett a szeme előtt, de lehet az is, hogy a kor kiváló német szobrászának, a nála szűk évtizeddel idősebb Adolf Hildebrandnak (1847–1921) művészete és nézetei hatottak rá a teatralitás kerülésében és a visszafogottabb formaadásban, mindenesetre inkább vele járt párhuzamos úton, mint az előző generáció barokkos pátosszal áthatott szobrok mintázó alkotóival.²¹ Ez már szembeutó volt a korai sikereinek talán legjelentősebbikét eredményező, az akadémiai tanulmányai vége felé készített, klasszikus szépségű, életnagyságú *Perszeusz* szobornál (1879) is (3. kép). Ugyancsak ilyen irányú stílusorientációját mutatja, hogy Geszler Kálmánt, a kiváló

műépítést az epreskerti szobrázpavilon tervezésekor görögös, oszlopcsarnokos homlokzat megálmodására ösztönözte.

A 19. század utolsó harmada és a századforduló időszaka a hazai, és különösen a budapesti emlékműszobrászat hőskora, amely különös aktivitást mutatott történelmünk és kultúránk jeles személyeinek szobor-alakban való piedesztálra emelése terén.²² Az immár főiskolai tanár Stróbl számára a köztéri szobrászat első nagy erőpróbája az 1882-ben elhunyt Arany János emlékére 1887-ben kiírt szoborpályázat volt, ahol nyolcadmagával pályázott. A kultuszminiszter elnökletével ülésező bíráló bizottság a kivitelezés jogát először a legjobbnak ítélt pályamű készítőjének, Stróbl Alajosnak ítélte oda. A döntést azonban később – nagy vitát követően – a zsűrizés során kisebbségben maradt Klein Miksa berlini és Tilgner Viktor pozsonyi szobrászművész javaslatának megfelelően a szoborbizottság megváltoztatta (ennek hatására Keleti Gusztáv és Lotz Károly ki is lépett a bíráló bizottságból), és Stróbl, valamint Zala György között újabb pályázati fordulót írtak ki. A második megmérettetésre Stróbl a mellékalakok elhelyezésének megváltoztatásával módosította eredeti elképzelését, aminek révén az emlékmű plasztikai kohéziója erőteljesebbé vált. Zala tervezete erősebben szimbolikus felfogású volt, a kompozíciója csúcspontján az Arany feje fölé koszorút tartó géniusz-figura állt, aki mellett a lírai és az epikus költészet allegorikus alakjai jelennek meg.²³ A versenyt végül 1888. október 18-án, a Tudományos Akadémia épületében tartott ülésen egyhangúlag Stróbl javára döntöttek el, és ezzel először kerekedett nagy vetélytársa fölé. A szoborra 100.000 forint gyűlt össze, ebből a művész tiszteletdíja 35.000 forint (huszonhét évi tanári fizetése) volt.²⁴

Hazai mintaképeket keresve Stróbl egyáltalán nem volt könnyű helyzetben, hiszen Budapesten ebben az időben alig néhány köztéri emlékmű állt még: József nádor (Johann Halbig, 1869), Eötvös József

¹⁸ Telcs Ede: ...éltem és művész voltam, i.m. 45. Telcs végül nem lett Stróbl tanítványa, véleménye szerint zsidó vallása miatt. (uo. 46–47.)

¹⁹ Nagy Ildikó: *Stróbl Alajos és a szobrász mesteriskola*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2006. 8.

²⁰ Ma Stróbl Mátyás úr birtokában, ismeretét neki köszönöm.

²¹ Művészetének későbbi szakaszában az eszményi stílus kiegyenlítetttségére és zárt formáira való törekvést háttérbe szorította a természetes szépség alapos tanulmányozáson alapuló, realisztikus kifejezése, amely egyre többször patetikus és pompázatos megfogalmazásban jelentkezett. Ld. Gerő Ödön: Stróbl Alajos. In: *Uő.: Művészetéről, művészekről*. Gergely R. kiadása, Budapest, 1939. 349.

²² Műfaji kötöttségei, politikai fűtöttsége és a laikus szempontok érvényesülése miatt Fülep Lajos, majd többen mások is a korszak emlékműszobrászatát a művészet szféráján kívül állónak tekintették. Fülep kiemelte, hogy az emlékműszobrászat „valóságos egész világ, valóságos kozmosz: saját világnézettel, törvényekkel, esztétikával és logikával. Az ész világának ellentéte: a másik, a negatív, az abszurd világ...” Fülep Lajos: *Magyar szobrászat. Nyugat*, 1918. május 16. Újra közölve: Fülep L.: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikk, tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1974. I./295.

²³ Caspar von Zumbusch: *Beethoven-emlékmű*, Bécs, 1880.

(fotó: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b3/Wien-Beethoven-Denkmal.jpg>, 2016.08.26.)

²⁴ Stróbl Mihály: *A gránitoroszlán* i. m. 47–51. Stróbl és Zala között a pályázati vetélkedések a későbbiekben inkább az utóbbi sikerét hozták, az 1891-ben a budavári honvédelemkműre, az 1893-ban az Andrásy-szoborra, majd az 1902-ben Erzsébet királyné emlékművére kiírt pályázatot is végül Zala nyerte meg.

(Huszár Adolf, 1879), Széchenyi István (Engel József, 1880), Petőfi Sándor (Izsó Miklós kismintája alapján Huszár Adolf, 1882) és Deák Ferenc (Huszár Adolf, 1885) szobra, továbbá a budai várban a rossz emlékü Hentzi-szobor (Spenger és Gasser, 1852). Az Arany-szobor elütött tőlük annyiban, hogy a többinek modellje politikus, vagy legalább részben politikus volt, Arany János viszont „csak” költő, még ha a nemzet egyik legnagyobb poétája is. Egy költőt viszont általában nem ildomos politikusi pózban, hősiesen álló helyzetben ábrázolni, hacsak az illető nem él néptribunként is a közemlékezetben, mint Petőfi alakja. Arany nem volt jeles szónok, nem volt harcos forradalmár sem, vagy nagy befolyással bíró közéleti szervező. Őt meghittebb, bensőségesebb pózban kellett a közönség elé állítani, mint nagy mesélőt, a nép életének közvetlen ismerőjét. Ehhez az ülő helyzet tűnt a leginkább alkalmasnak, ami már a pályázati kiírásban kikötésre került. Előképként ehhez két olyan alkotás merülhetett fel, amelyeket Stróbl nagyon jól ismert, az egyik mesterének, Zumbuschnak a bécsi Beethoven-emlékműve (1880), a másik pedig Huszár budapesti Deák-szobra (1885, 4. kép). Az előbbi alakulásának, a mintázás különböző fázisainak a mester kedvelt növendékeként maga is tanúja, sőt, közreműködője lehetett, míg a második befejező munkálatai (a mellékalakok készítése) éppen az ő felügyelete alatt zajlottak. Mindkettő esetében egy magasabb piederstálon ül a főalak, akit két oldalról a lépcsős talapzaton ülő jelképes mellékalakok vesznek körül.

Aligha véletlen, hogy a főalak mindhárom esetben jobb lábát kissé maga alá húzva, a balt előrébb helyezve, enyhén félreforduló fejjel ül. Stróbl már korábban, az Operaház épületét díszítő Erkel-szobránál (1884) is ezt a beállítást alkalmazta, igaz, kicsit kevésbé oldott formában. A póz már-már korabeli toposznak tűnik, hiszen pályatervén Róna József szinte ugyanígy, Zala (két változatban is) hasonlóan ábrázolta Aranyt.²⁵ Stróbl alkotásán a költő jobb csuklója könnyedén támaszkodik combján, míg bal kezében a csukott „kaposos könyvet” tartja maga mellett. Zsinórral díszített magyaros ruhát, csizmát, nyakában kendőt visel, nyitott kabátja a jobb térdét s lábszárát eltakarja, míg a balt látni engedi. A feje enyhén jobbra fordul, tekintete elgondolkozva kissé lefelé irányul, a szobor elhelyezését figyelembe véve pontosan szembe

a nézővel. Erős szálú, fürtökbe göndörödő haja mintegy fél koszorúként övezi markáns arcvonásait, erre szinte reflektál a posztamens kiszélesedő felső párkánya alatt körbefutó ornamentális fríz ugyancsak koszorúként ható indás-leveles motívuma. A szélesebb talapzat felső lépcsőjének – amely nem csupán a főalak posztamensének és a mellékalakoknak, hanem az egész, piramidális sémába foglalható szoborkompozíciónak is alapjául szolgál – oldalán hasonló jellegű, de szülőindás-leveles díszítősáv fut körbe. Ennek révén jellegében hasonló motívum övezi az együttest alul, valamint feljebb, a főalak alatt, megjelenik a költő alakját tartó pad oldalán, és valamilyen módon ez köszön vissza Aranynak a kompozíció felső csúcspontját képező hajkoronájában is. A szélesebb alsó talapzat felső, párkányszerű kiszélesedése alatt is körbefut egy díszítőfríz, azonban ennek ornamense meandermintás, ami geometrikus jellegével hangsúlyosan elüt az előbbiektől (5. kép).

Az Arany János alakját hordozó posztamens két oldalán a költő főművének tartott Toldi-trilógia két főszereplője, a jobb oldalon maga Toldi Miklós, a másikon szerelme, Rozgonyi Piroska ül. Előbbi erőteljes duzzadó, nagybajuszú, hosszú hajú dalia, hanyagul a vállára vetett farkasbundával. Aranyhoz hasonlóan enyhén terpesztett lábtartással, kissé maga alá húzott jobb lábbal ül. Ő is maga elé mered, jobbában buzogányt tart, balját tette készen térdére támasztja, letámasztott, Gorgó-fejes²⁶ kerek pajzsa lábainál pihen, leoldott kardja a másik oldalán látható. Aranynak háttal ül, tőle 90°-kal elfordulva, kettejük között nincs közvetlen szobrászati kapcsolat, csupán tudjuk, hogy e formájában a költői képzelet szüleménye, és kapcsolatuk e tudáson alapul (7. kép).

Piroska egyszerű ruhát viselő, sudár, hosszú hajú fiatal nő, mellette szalagos koszorúval. Alapjában véve ő is háttal ül a főalak posztamentumának (az emlékmű-típus sémájának megfelelően), azonban felsőteste erősen balra, előre fordul, és e mozdulatot lábtartása is követi. Arca ülésének irányához képest kissé már hátrafelé néz, tekintete enyhén felfelé irányul, figyelmet tükröz. A költővel nem néznek ugyan egymásra, viszont pillantásuk, ugyanúgy, mint egymás felé irányuló mozdulatuk, összekapcsolja alakjukat. De a nőalak mozdulata nemcsak a költő, hanem egyszersmind a neki háttal ülő Toldi felé is látens kapcsolódási pontot képez, dacára annak, hogy kettejük között ott van

²⁵ A díjazott terveket a Vasárnapi Újság 1887. november 27-i száma mutatta be. Újraélesztük: Szobrok Budapest-Józsefvárosban. Összeállította: Stróbl Máttyás. *Stróbl Alajos köztéri szobrai* 4. Stróbl Alajos Emlékhely Alapítvány, Budapest, 2016. 9–11.

²⁶ Szuchy Tibor szerint a Toldi által legyőzött cseh vitéz fejét ábrázolja, míg Toldi vállán medvebőr kacsagányt vélt látni. Ld. Szuchy Tibor: *Liptóújvári Stróbl Alajos 1856–1926*. Budapest, 1941. 19.

a szobortalapzat masszív tömbje. Ez a visszafordulás így különösen fontos kompozíciós elemmé válik, amire az egész alkotás belső kohéziója épül (6. kép).

A három figura közül Piroska beállítása a leginkább dinamikus, és ennek révén ő az, aki a monumentum viszonylagos szimmetriáját megtöri. A két férfialak tekintete inkább elmerengő, befelé forduló, míg az övé figyelmet, vagyis kifelé irányuló aktivitást tükröz. Mondhatni azt is, hogy nőies figyelemmel fordul a két töprengő férfi felé. Piroska és Toldi figurája voltaképpen nem más, mint a népies nemzeti ideál megtestesítője, de annak mindenféle túlhangsúlyozott narratívája nélkül.²⁷ Gerő Ödön a három figurában egyenesen „három szobrászi akarás” együttes megjelenését látta, miután Arany alakja szerinte az egyéni ábrázolás, Toldié az eszményi típuszobrászat, Piroskáé pedig a realiztikus zsáner megtestesítője.²⁸

Piroska és Toldi a posztamens két oldalán ülő alakját előbbi mozdulatán túl az emelvény előtt látható, kiterjesztett szárnyú turulmadár köti össze, amely karmai között lantot, írásszalagot és pálmaágat tart. Mint motívum, talán Arany regéire utal, Piroska és Toldi kontextusában azonban kissé idegenül hat. A két figura modelljének személyéről többféle variáció is napvilágot látott. A szobrász fia, Stróbl Mihály szerint Piroska modellje gróf Széchenyi Alice, a kor egyik szépségideálja, míg Toldi arcáé egy szentetornyai népi színjátészó, magáé a figuráé pedig Porteleky László vívóbajnok volt, utóbbit olykor atléták is váltották a modellülésben.²⁹

Az Arany-szobor és a Beethovendenkmal között a főalakok beállításán túl is szembetűnő az összefüggés. Zumbusch monumentuma ugyanúgy képzeletbeli piramisba komponált, mint Stróblé. A főalak hasonló formájú és arányú posztamensét két oldalról ugyanúgy egy-egy, egymásnak háttal ülő férfi- és nőalak fogja közre, akik közül a nőalak ugyanúgy oldalt (vagyis a szobor főnézete szerint előre) fordul. A különbség annyi, hogy itt a nőalak jobb-, a férfi baloldalt ül, előbbi Niké, utóbbi Prométheusz szárnyas figurája. A főalak mozdulata, tekintete itt egyikük felé sem irányul, hiszen alakjuk méginkább szimbolikus, mint Arany eposzhőseié. Niké mozdulata, mellyel babérkoszorút nyújt a zeneköltő felé, így nem is találhat fogadó gesztusra, és Beethoven feje éppen az ellenkező irányba fordul. A két mellékalak nem az ő „szülöttje”, sem lelkiileg, sem testileg nem létezhetnek vele azonos

szférában, a közös allegorikus tér pedig nem fejezhető ki direkt plasztikai eszközökkel. Stróbl Alajos megoldása szobrászati szerencsésebb, miután a figurák között indokolható módon sikerült bizonyos belső kohéziót teremtenie (hasonló módon, mint évekkel később a Semmelweis- [1906] és a Mechwart-émlék-mű [1912] esetében). Zumbuschnál a két mellékalak között, az első oldalon a szobrászati összekötő elemet öt kis puttófigura képezi. A budapesti monumentum felépítménye (tervezője Schickedanz Albert) mindezen túl díszesebb, talp része jóval szélesebb, míg a bécsinek két oldalsó éle félköríves, s a mellékalakoknak voltaképpen e kiugrások szolgálnak alapul.

Az Arany-szobor bírálóbizottsága Stróbl végleges szoborterve preferálásának indoklásában azt dicsérte meg, ami a szobrot Huszár Adolf Deákjához közelítette.³⁰ A bizonyos fokú hasonlóság azonban a piramidális alapsémán túl csupán a főalak beállításában és magyaros öltözetében mutatkozik, maga az emlékmű kompozíciója, arányrendszere, kohéziója azonban lényegesen eltérő. A főalak posztamense magasabb, a szimbolikus mellékalakokkal a tőlük eltérő, fizikai szférában létező Deáknak semmilyen plasztikai kapcsolata nincs, azok voltaképpen önálló térben megjelenő autonóm figuráknak mondhatók. Stróbl megoldása oldottságával és közvetlenségével, szerencsésebb csoportfűzésével sikerültebbnek mondható Huszárénál.

A kor szinte kizárólagos emlékmű-típusának merev kötöttségeit sem Zumbusch, sem Huszár, sem Stróbl nem hagyhatta figyelmen kívül. A mintát nyilván a tekintélyes bécsi mester szolgáltatta, amit utóbbiak magyar földbe ültettek át. Stróbl az Arany-szoborral bizonyos szempontból a másik kettő előtt járt, olyan értelemben mindenképpen, hogy monumentje voltaképpen szoborcsoportnak is értelmezhető, melyen belül a figurákat a kompozicionális mellett plasztikai és szellemi kapcsolatok is összekötik. De elütött azoktól frissebb, oldottabb hangvételével is, amellyel közelebb hozta a nézőhöz ábrázoltját. Első nagyszabású köztéri emlékművével Stróbl – a későbbiektől eltérően – ugyan még jól kitapintható előképek alapján dolgozott, ugyanakkor olyan magasra helyezte a mércét önmaga számára is, hogy azt utóbb csupán néhány alkalommal tudta ismét megütni. Így hasonló módon a legjobb műveit különösen jellemző oldottságnak és bensőségességnek volt köszönhető néhány évvel később, hogy életnagyságú, ragyogó *Anyánk* című már-

²⁷ Kovalovszky Márta: „Bronzba öltött halhatatlan” – A historizmus emlékműszobrászata. In: *A historizmus művészet Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, Budapest, 1993. 90–91.

²⁸ Gerő Ödön: Stróbl Alajos i. m. 353.

²⁹ Stróbl Mihály: A gránitoroslán i. m. 53.

³⁰ Henszlmann Lilla: *Stróbl Alajos*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955. 36.

ványszobrával (1896) elnyerte az 1900-as párizsi világkiállítás aranyérmét.

Az Arany János-szobrot 1893. május 14-én, a Tudományos Akadémián tartott ünnepi ülést követően leplezték le, számos előkelőség és hatalmas ünneplő tömeg előtt.³¹ Sikere Stróbl számára felért egy lovaggá ütéssel, és nem csupán anyagilag alapozta meg egész pályáját, hanem olyan tekintélyt szerzett a számára, aminek köszönhetően a következő időszak egyik legkeresettebb emlékműszobrása lett, aki mindig magára tudta vonni a figyelmet, és akinek véleménye minden esetben igen komoly súllyal esett latba. Az ő, valamint a vele párhuzamosan induló, nagyjából egykorú Fadrusz János és Zala György személyében az országnak immár három, európai színvonalon alkotó szobrászművésze volt. Közülük főiskolai professorként és számos fényes, jelmezes ünnepség szervező-

jeként – vagyis a társadalmi élet egyik központi szereplőjeként – legnagyobb hatással kétségtelenül Stróbl bírt. Mint láttuk, a régiek közül leginkább Donatello, idősebb kortársai közül Zumbusch, Makart és Hildebrand örökségére építette fel művészetét (és részben személyiségét is), az elmúlt korok tárgyakban és építészeti részletekben tapinthatóvá váló aurájának megteremtése terén pedig a korszellem megélésében mutatott az átlagosnál lényegesen intenzívebb buzgóságot és kreativitást. Pontosan tisztában volt most már azzal, és el is fogadta, hogy korának jelentős megrendelői mit várnak el tőle, és meddig terjedhet egyéni invenciója, és tisztában volt azzal is, hogy mely előszobákon keresztül vezet az út ezekhez a megrendelőkhöz. Karrierjének, és egyben a magyar szobrászatnak fejlődése ezzel az egyik legígéretesebb korszakába lépett.

The person who brought past and future together

About the beginnings of the artistic career of Alajos Stróbl (On the 160th anniversary of his birth)

Alajos Stróbl (1856–1926), the sculptor of a number of significant monuments, one of the most influential personalities of the artistic trend of three decades (1885–1915), was born in Örtúz (Lipótújvar, County Lipót) on 21st June 1856. With the founding of the academic sculptor training in Hungary aligned with the international norms, he succeeded in sharing his outstanding artistic skills. His brilliant craftsmanship, fine forms, and extravagant personality attracted a lot of admirers and gained recognition for him, on the other hand, in the last period of his career, his artistic development could overcome on the strict following of the academic patterns and the demands of the conservative costumers. Furthermore, with his late portraits, he proved his readiness for, and necessity of change, and also showed the possible directions.

Stróbl got his degree in 1881 from the Academy of Vienna as the student of Caspar von Zumbusch. He moved to Budapest, and in 1885, he became a college professor, the head of the Hungarian sculptor training. His first important and outstanding sculpture was erected in memory of an honoured poet of Hungary in front of the National Museum, a frequented place of the fast growing city of Budapest. The statue of János Arany was revealed on 14th May 1893, after a ceremonial assembly at the Hungarian Academy of Sciences, in

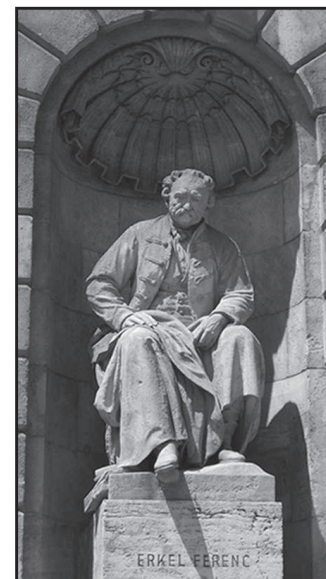
front of a number of dignitaries and the applauding crowd. The success of the statue not only funded his entire career, but also provided him with such a prestige that he became the most requested monument-sculptor of the following era, and his opinion became heavily considered. With him, Hungary had three sculptors, about the same age, beginning their careers parallel, who met the European standards: János Fadrusz, György Zala, and Alajos Stróbl. From them, without any doubt, Stróbl was the most influential person as college professor, organiser of a number of bright ceremonies – in short, as a central character of the social life. He built his art (and partly his personality) from the intellectual inheritance of Donatello (the old age) and Zumbusch, Makart, and Hildebrand (the elder contemporaries). In the making of his creative environment, he showed extraordinary fervency and constructiveness with creating a perceptible aura of the past ages in objects and architectural details, and in experiencing the spirit of the age. He was well aware of (and also accepted it) what the most important customers require, and how far he can go with his individual inventions, and also how he can reach these customers. His career, and the improvement of the Hungarian sculpture art stepped into one of their most promising ages.

Translated by Veronika Nagy

³¹ Stróbl Mihály: A gránitoroszlán i. m. 53.

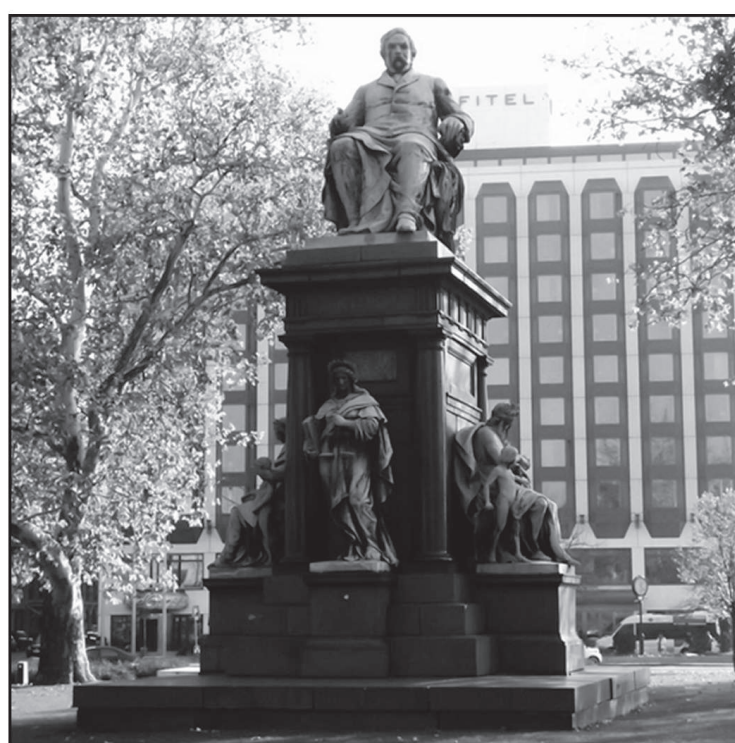
1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

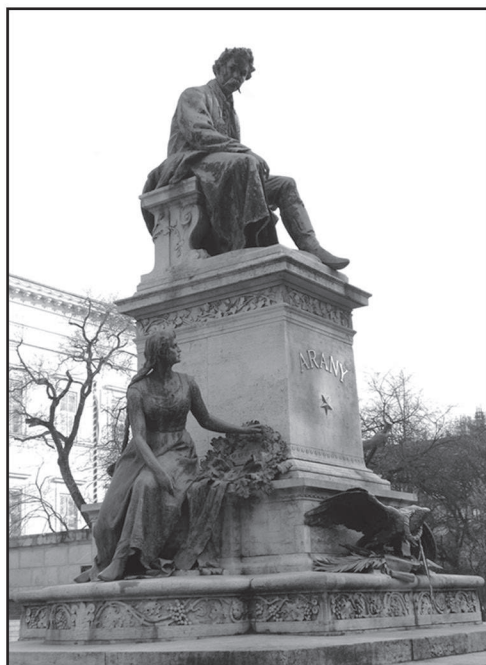

4. kép; Fig. 4.

1. kép: Caspar von Zumbusch, Beethoven-emplékmű, Bécs, 1880.; Fig. 1: Caspar von Zumbusch, Beethoven Monument, Vienna in 1880
2. kép: Stróbl Alajos, Erkel Ferenc, Budapest, Operaház, 1884.; Fig. 2: Alajos Stróbl, Ferenc Erkel, Budapest Opera House in 1884
3. kép: Stróbl Alajos, Perszeusz, 1879.; Fig. 3: Alajos Stróbl, Perseusin 1879
4. kép: Huszár Adolf, Deák Ferenc, Budapest, 1887.; Fig. 4: Adolf Huszár, Ferenc Deák Budapest in 1887

5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

5. kép: Stróbl Alajos, Arany János, Budapest, 1893.; Fig. 5: Alajos Stróbl, János Arany Budapest in 1893
 6. kép: Stróbl Alajos, Az Arany-szobor észak felől; Fig. 6: Alajos Stróbl, The Arany-Statue from the North
 7. kép: Stróbl Alajos, Az Arany-szobor dél felől; Fig. 7: Alajos Stróbl, The Arany Statue from the South

Kardos Ferenc

Határtalan Zala

Egy magyar-osztrák-szlovén hármashatár vizsgálat zalai tanulságai

A 2012–2015 között folyó „*Hármashatárok vizsgálata Magyarországon délnyugati, délkeleti és északkeleti térségében*” című¹ program keretében a magyar-osztrák-szlovén hármashatár térségében folytak néprajzi és kulturális antropológiai vizsgálatok, melyek elsősorban a rendszerváltást követő két évtized alatt bekövetkezett változásokra koncentráltak. A kutatás célul tűzte ki annak idején, hogy a hármashatár térségeiben a határmenti identitással, gazdasági és kulturális viszonyokkal, folyamatokkal kapcsolatos kérdésekre keressen válaszokat a határ mentén élő etnikumok tekintetében. Feladatom a kutatásban a hármashatár vidékén élő roma közösségek feltérképezése volt.

A hármashatár kutatás előzményeként fontos megemlíteni a bödeci születésű kiváló etnográfus, Barabás Jenő által kezdeményezett és vezetett kutatást, mely a délnyugat-dunántúli mikrotájait, mikrorégióit kutatta, Vas és Zala megyét mikrotájukban különösen gazdagnak tartotta. Barabás a kutatás 1989-es összegzésében így szólt a célokról: „1985-ben elindítottunk egy hosszú távú néprajzi vizsgálatot Zala és Vas megye területén azzal a céllal, hogy ezen a kulturális mezozónán belül – ahol több mint 500, nagyjából kis lélekszámú település található – derítse fel a falvak kapcsolatrendszerét.”²

A hármashatár-kutatásban vizsgált terület szűkebben az Őrség nyugati fele és a hét szlovén falu, közöttük a Felsőszölnök melletti magyar-osztrák-szlovén hármashatár 20-25 kilométeres körzete, melynek déli határa a Bajánsenye-Hodosi határátkelő vidéke

volt. Közigazgatási szempontból a magyar oldalon a Szentgotthárdi járáshoz (Vas megye), osztrák oldalon a Gyánafalvi járáshoz³ (Burgenland), szlovén oldalról a Muravidék (Pomurska) Dobronak, Kuzma, Muraszombat, Őrihodos, Péterhegy községeihez⁴ tartozó településeket érintett.

A vizsgált gazdaság- és társadalomnéprajzi folyamatok egy része viszont igényelte a nagyobb kutatási terület áttekintését, így tulajdonképp a hármashatár közelében lévő, Szentgotthárd központú kutatási övezeten túl a Gleisdorf – Muraszombat – Lendva – Letenye – Lenti – Körmend határolta térséget is érintette a vizsgálat. E tágabb kutatási terület részeként vonódott be a kutatásba a magyar-szlovén határ zalai része. A legészakibb zalai település a kutatási terepen Nemesnép, ahonnan Dobronak felé fut az út, a legdélibb Tornyiszentmiklós, melyen át Lendvára lehet jutni.

A kutatás során mind a három kutatott hármashatáron folyt kérdőíves lekerdezés is, ugyanazt a kérdőívet alkalmazva minden határtérség ott élő etnikumaira. A kérdőív elsősorban a hármashatárral kapcsolatos identifikációs kérdésekre tért ki a határral való személyes viszony mellett, és kíváncsi volt az ezzel kapcsolatosan Magyarországon, a határon a közelmúltban megjelenő etnikumokkal kapcsolatos vélekedésekre is.

A kutatás megközelítései, eredményei, részeredményei megjelentek a *Hármashatárok néprajzi értelmezésben* című kötetben.

Tanulmányom rövid áttekintés a zalai határszakaszon végzett kutatás során tapasztalt, határral kapcsolo-

¹ OTKA 91112. Vezető kutató: Dr. Balogh Balázs.

² Barabás Jenő 1989, idézi Balázs 1991. 220.

³ Bezirk Jennersdorf

⁴ obnica Murska Sobota

latos társadalom- és gazdaságnéprajzi jelenségekről, magam és kutatótársaim adataiból. Azonban nemcsak azok a jelenségek kerülnek szóba, amelyek a hármast határ kutatásának eredeti kérdéskörébe tartoztak, hanem azok is, melyeket a kutatás alatt rögzítettünk, megfigyeltünk ugyan a terepen, de az összegzésekbe nem kerültek be, és – részben – más irányú vizsgálatot igényelnének. Arra most nincs mód, hogy egy-egy jelenséget aprólékosabban körüljárjak, de a dolgozat célja egy további kutatásokra ösztönző látkép megrajzolása.

A kutatás zalai területe – néprajzi szemmel

A kutatás Zala megyei, magyar-szlovén határszakasza a magyar néprajz által már régóta kutatott és ismert tájegységekhez tartozik: az Őrség és Vend vidék déli karéjához, illetve Hetéshez és a Lendva-vidékhez, mely 19-20. századi néprajzi képét tekintve rokon a Göcsejvel.

A kutatás szabta időhatár a 20. század utolsó és a 21. század első évtizede. Ezért fontos arra figyelni, hogy a 20. század első felének néprajzi képe jelentősen megváltozott mára e vidéken is: a hetési nép kivetkőzött, szakított sok szokásával. Ezen túl – mint azt Halász Albert⁵ és kutatásunk is megállapítja – a trianoni határ két oldala másként fejlődött az azóta eltelt három-négy emberöltő alatt. Így a határ által kettévágott Hetés és Lendva-vidék, a történeti Zala megye szlovén és magyar fele közt szembetűnőek a különbségek. Máshogy néznek ki a szlovén területen lévő kertek, szőlőhegyek még a legavatatlanabb szemlélődőnek is, eltér a határ két oldalán beszélt magyar nyelv.

A Hetés és a Lendva-vidék, valamint a Dél-Göcsej, mint néprajzi tájegységek elhatárolása és egymáshoz való viszonya nem egyértelmű, ez az utóbbi évek néprajzi és történeti irodalmában is megjelenik. A terminológiai probléma egyik oka az, hogy míg a Lendva-vidéket 1920 előtt az Alsólendvai járás területére értették, 1920 után a szlovéniai részen maradt

részre alkalmazták, nem pedig néprajzi tájegység elnevezéseként, mint a Hetést vagy a Göcsejt. A mai szóhasználatban a Lendva-vidék, a Hetés és az Őrség szlovéniai részeinek megnevezése a Muravidék, mely a vidék magyarságának kifejezése, válaszul a szlovénok „Prekmurje” „Murántúli” kifejezésére.⁶

A Hetéshez Bellosics Bálint előbb 9, majd 30, jobbra Lendva-vidéki falvat sorol, átmeneti településként jelölve a magyar oldalon Rédicsét, Pincét, Újfalut (Tornyiszentmiklós ma), Völgyifalut, Hotizát (ezt annak ellenére, hogy szintizsta szlovén falu volt). Gönczi Ferenc a Hetést a Kerka és Lendva patakok közé helyezi el.⁷ A Hetéshez Szentmihályi Imre 11 falut sorolt, a Rédics melletti Bödeházát, Gáborjánházát, Szijártóházát, Szombatfát,⁸ Szentistvánlakot,⁹ a szlovén oldalról Bánuta, Göntérháza, Hídvég, Kámaháza, Radamos, Zsitkóc falvakat. A Lendva-vidékhez – ezen túl – még 12 települést sorol, jobbra a Lendva környéki településeket, átmenetinek tartva Pincét és Újfalut (a mai Tornyiszentmiklóst), ahol határátkelő is működött korábban.

Halász Albert a Muravidék magyarságának újabb összefoglalásában¹⁰ felhívja a figyelmet arra, hogy a Muravidéken¹¹ belül a Hetés sokszor a Lendva-vidék részeként, néhol szinonimájaként jelenik meg annak ellenére, hogy a hetési és a Lendva-vidéki, azaz Lendva város környéki, Hosszúfalutól délkeletre eső falvak magyarsága szokásai mutatnak eltéréseket.¹² Lendvai Kepe Zoltán és Kepéné Bihar Mária a hetési textilkultúráról szóló kötetében¹³ egyértelműen külön tájegységként kezeli a két vidéket. A Hetés a Fekete erdő – Kebele patak – Lendvavíz köze, a Zsitkóctól Hídvégig és Zalasombatfáról Radamosig terjedő mintegy 50 km² terület.

A szlovéniai magyarság kutatói is rámutatnak a Hetés, Lendva-vidék elhatárolási problematikájára. Varga József¹⁴ 10 őrségi, 8 hetési szlovéniai falu mellett megemlíti 14 göcseji települést is. Ide sorolja Lendvát,¹⁵ Alsólakost,¹⁶ Cséntét,¹⁷ Felsőlakost,¹⁸ Gyer-

⁵ Halász 1999, 22.

⁶ Lendvai 2011

⁷ Uo.

⁸ Ma Zalasombatfa

⁹ 1935-től Bödeházához tartozik

¹⁰ Halász 1999

¹¹ Muravidék, szlovénul Prekmurje. A Mura-vidék írásmód a Mura menti favak összességét jelöli inkább a szakirodalomban, tehát földrajzi fogalom, míg a Muravidék etnikus, néprajzi fogalomként használt. Halász Albert javasolja, hogy pontosabb kifejezést használjunk inkább a muravidéki magyarság kifejezését.

¹² Halász 1999, 22.

¹³ Kepéné – Lendvai 2006

¹⁴ Varga 1999

¹⁵ Lendva

¹⁶ Dolnji Lakoš

¹⁷ Čentiba

¹⁸ Gornji Lakoš

tyánost,¹⁹ Hármasmalmot,²⁰ Hosszúfaluhegyet,²¹ Kapcát, Kótót, Lendvahegyet,²² Petesházát,²³ Pincét és Völgyifalut.²⁴

Korábban a Hetési Bírósághoz – amely kulcsfontosságú szerepet töltött be a tájegység kialakulásában – fennállásának során 21 település tartozott.²⁵

A lendvai múzeum kutatói szerint Dobronak nem tartozik a Hetéshez,²⁶ annak ellenére, hogy a hetési falvak a Dobronaki plébániához tartoztak, s a régi szokások szerint a plébánia egész területén csak egy központi temető volt, azaz Trianonig a dobronaki „Hetési temető”-be temették a mai magyarországi hetési falvakból is a halottakat. Ugyanezen falvak – az elcsatolásig – közigazgatásilag is a Dobronaki jegyzőséghez tartoztak.²⁷ (I. ábra)

Göncz László így foglalja össze a kérdéskört: „... *Hetés sajátos mivolta a tágabban értelmezett Lendva-vidék különleges értéke, amelynek – még ha határait valamennyire meg is lehet jelölni – a tárgyi néprajz, a folklór és a különböző hagyományok tekintetében egyaránt erős kisugárzása volt és van a szélesebb földrajzi régióra. [...] Fontosnak tartom, hogy a jövőben csakis úgy szabad Hetésről beszélni a határ mindkét oldalán, hogy valamennyien egy természetes, egybetartozó tájegységet tartunk szem előtt.*”²⁸

Határok, határövezetek

A hármas határ kutatásunk a hármas államhatár-találkozási pontokra koncentrált elsősorban, de a vizsgálat alatt a határ, határövezet többféle értelmezése is előkerült. Alapvetően a jog által alkotott, fenntartott államhatárok találkozási pontjainak övezetében folyt a kutatás, de figyelve azokra a korabeli közigazgatási határookra, melyek egy szakasza államhatár is egyben. Ezen túl, mivel néprajzi és kulturális antropológiai szempontú volt kutatásunk, az etnikai, nyelvi, felekezeti határok, határmenti néprajzi egységek (tájak, mikrotájak) és mindezek földrajzi környezetének természetes határai is előkerültek. Ez utóbbi határok többnyire a tudomány által konstruáltak, földrajzi értelemben nem egyértelmű határvonalakkal, hanem átmeneti zónákkal határoltak. A határvonal jelensé-

genként változhat, és a mindenkori tudományos felfogásokat is tükrözi.

A határ értelmezhető gazdasági és kulturális kontaktzónaként is, tehát nem két terület elválasztását, hanem találkozását hangsúlyozva. Ez a felfogás azokban a gazdasági és kulturális kutatásokban vált hangsúlyossá, melyek alapvetően a határmenti térségek peremhelyzetből való kiemeléséhez szükséges stratégiákhoz, fejlesztésekhez adnak tudományos hátteret és elgondolásokat.

A hármas határok különlegességét a három ország, valamint a három határ menti népesség különböző határhoz és egymáshoz való viszonya adja. Gráfik Imre, aki a hármas határok és hármas határ-pontok (*triple-xek*) jellege és értelmezése terén tett fontos megállapításokat a kutatás során, így azt, hogy a határ eredetét tekintve azt a földrajzi helyet jelenti, ameddig képes valaki elhatolni, behatolni, felségjogot érvényesíteni.²⁹

Államhatár, országhatár, határátkelők

Az államhatár a határtörténeti folyamatok során kialakult, megjelölt, tudatformákba beépült területet elválasztó létesítmény és fogalom. A határt jelölő létesítményeknek szimbolikus tartalmai is vannak, melyek a határ földrajzi jelölésén túl a határ és a határt kijelölő, fenntartó országok, népek, közösségek határukhoz való történeti, identifikációs viszonyára is rámutatnak.

Az államhatár országok közti különleges terület, melynek földrajzi helyét, a hozzá kapcsolódó jogokat nemzetközi szerződések és nemzeti jogszabályok állapítják meg, szavatolják. Ezért az államhatár használata szorosan összefügg az állampolgársággal, többek közt az állampolgárok határátlépéssel kapcsolatos jogaival, az államhatár védelmére vonatkozó kötelezettségekkel. Az államhatár államvédelmi eszköz, jogi kompetenciájának határvonala kiterjedhet az államhatáron kívülre is különleges esetekben (például nagykövetségi területre).

Az országhatár – államhatár viszony függ attól is, hogy az ország milyen államalakulat része. A 20. század első negyedében, 1918 előtt az Osztrák-Magyar

¹⁹ Gaberje

²⁰ Trimlini

²¹ Dolgavaške gorice

²² Lendavske gorice

²³ Petišovci

²⁴ Dolina

²⁵ Kepéné – Lendvai 2006

²⁶ Kepéné – Lendvai 2006

²⁷ Göntér 1998

²⁸ Bazsika – Gyuricza 2008

²⁹ Gráfik 2015

Monarchia osztrák tartományai és egyben Magyarország, mint társult ország határa a Mura folyása mentén húzódott, a mai zalai magyar-szlovén határszakasz nem létezett korábbi határként.

„A *Saint Germain-i békepaktum aláírása után a győztesek a Mura és a Rába, valamint a Kerka folyókkal behatárolható 940 négyzetkilométernyi területnek a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz való csatolásával itt sem az etnikai határok meghúzására törekedtek. S mert mind a szlovén, mind pedig a horvát fél igényt tartott a területre, a határmeghúzási huzavona is eltartott még néhány évig. A végleges döntés ez ügyben csak 1924 júliusában született meg, s ezzel eldőlt a határsávban húzódó 28 magyar lakosságú településnek a sorsa is.*” – foglalta össze a lendvai Bence Lajos költő, pedagógus a zalai történelmi változásokat, melyek ma is hatnak.³⁰ Ez a határ vált később a Jugoszlávia és Magyarország közti államhatárrá. Az európai uniós csatlakozással 2007-től az EU belső határává vált, mely a schengeni övezetbe csatlakozva vált teljesen szabad átjárásúvá, európai uniós belső határrá, mely egyben maradt a szuverén Magyarország és szuverén Szlovénia tagállamok államhatára.³¹

Ezen a zalai határszakaszon a magyar-osztrák-szlovén hármas határtól délre mintegy 45 kilométerre a Rédcics – Hosszúfalu határátkelő működött 1989 előtt. A Nemesnép – Kebelszentmárton³² (Dobronak felé vivő) átkelő 1997-ben, a Tornyiszentmiklós – Pince (Lendva Községhez tartozik ma) átkelő 2004-ben, a Rédcics – Göntérháza átkelő 2014-ben nyílt. További sajátossága e határszakasznak, hogy közel a horvát-magyar, illetve horvát-szlovén határ, a tornyiszentmiklói átkelőn áthaladva Muraszerdahelynél lehet belépni a horvát területre.

A határátkelők mellett a schengeni egyezmény módot adott a kis forgalmat biztosító, többnyire erdei utak létrejöttére is, így a Bödeháza és Zsitkóc közt a Hetés parkon át.

Az országhatár (államhatár), mint a társadalmi tudatban élő fogalom is folyamatosan változik, de úgy tűnik, e változások nincsenek szinkronban a politikai, jelenkori történelmi változásokkal. A lendvai Göncz László, a muravidéki magyar értelmiség egyik vezér-

alakja, a Muravidék kutatója, több cikluson át politikai képviselője a szlovén parlamentben, több előadásában is beszélt arról, hogy míg a határok egyre átjárhatóbbá váltak, légiesedtek az ezredforduló táján, addig a muravidéki magyarságban még mindig éltek a korábbi időszak félelmei, szabályai, a határt kikerülő eljárásai. A történelmi Zala megye két oldalán még ma sem tudunk egyforma magyarként tekinteni egymásra. Pincénél nem állít meg már senki, de mégis ott van lelkünkben az országhatár, a sorompó.³³ Ez a gondolat több interjúnkban is megfogalmazódott a kutatás során, mindkét oldalán a határnak. Megállapítható volt, hogy az 1920-ban megrajzolt, elfogadtatott trianoni határ annak ellenére beivódott a muravidéki és zalai magyarság tudatába, mint állapot elfogadottá, ismertté vált, hogy nem volt még száz éves, és a II. világháború során egyes része a területnek időlegesen vissza is került Magyarországhoz. „A trianoni döntést követően folyamatosan sorvadt a település gazdasága, az addig közlekedési és termelési feltételei átalakultak az elzártság (határ mellett imásodik vonal) miatt.” – írják a reszniekiek 2003-ban fejlesztési koncepciójukban, ahogy írhatták volna a többi határmenti településen is.³⁴

Az interjúk során nem lehetett kitapintani – még halványan sem – a revans, a területek visszaszerzésének érzését. A határnyitást sem értékelték így a határmenti magyar adatközlők, annak ellenére, hogy a határnyitásnak, légiesedésnek mindenki örült, azt mindenki jónak, hasznosnak látta. Hasznát firtatva több interjúban is előkerült: „Nem a föld kell a túloldalról, nem is tudnánk vele mit kezdeni, hanem a kapcsolat az ottani magyarokkal, magyar rokonokkal, barátokkal, ugyanúgy, ahogy vajdasági, erdélyi barátainkkal.”³⁵

Közigazgatási határ, etnikai határ, nyelvhatár és a demográfiai jellemzők

A történelmi Zalán belül az etnikai határ és a nyelvhatár belső nyelvhatár volt, mely egybeesett azon települések határával, ahol többségben volt valamely etnikum. A trianoni békeszerződés határ-megállapításánál létrehoztak egy ettől független határvonalat,

³⁰ Bence 1996

³¹ Itt megjegyzendő, hogy a tanulmány írásakor, illetve a benne megjelenő korszak tekintetében még nem állt a migráció elleni határzár a magyar-horvát határon, és a magyar-szlovén határ sem volt ennyire megerősített, mint ma.

³² Kobilje

³³ 1992-től évente találkozunk rendezvényeken Lendván, a Bánffy Központban, vagy Nagykanizsán, több esetben hallottam e gondolatmenetet a középiskolások számára szervezett rendhagyó történelemórán is.

³⁴ Resznek. Településfejlesztési koncepció 2005. november, 11. p.

³⁵ Bajánsényei polgármester mondata

mely viszont átszelte mind a magyar, mind a szlovén nyelvterületet.

A jelenlegi zalai határszakasz a történelmi Zala megye valamikori Alsólendvai járásai területén húzódik. Trianon következtében a járás nagyobb fele vált a szlovéniai Muravidék részévé. Az 1910-es, azaz a Trianon előtti népesség-összeírásban az Alsólendvai járásban 78 településen 50717 lakost írtak össze. 57 %-ukat magyarként írták össze, 43 %-ukat egyébként, akik nyilvánvalóan a szlovén (vend) anyanyelvűek voltak zömében. Azóta sok település nagyobb települési egységbe, községbe vagy városba olvadt be. A jelenlegi államhatár szerint az akkori településekből 48-at találunk a határ szlovén oldalán, 30-at a magyar oldalon.

A lakosság arányai: az 1910-es népesség alapján 73% a szlovén oldalon, 27 % a magyar oldalon, a jelenlegi népességarány szerint (a 2000-es magyar és szlovén népszámlálások alapján becsülten) 85-15 %-os arányt mutat, azzal együtt, hogy a szlovén oldalon ott van Lendva város, míg a magyar oldalon a korabeli Alsólendvai járás területén nem volt város, apró település annál inkább.

A vizsgált időszakra jellemző volt a folyamatos lakosságfogyás mind a szlovén, mind a magyar oldalon, de a magyar oldalon nagyobb arányúnak látszik.

Az 1. táblázatban a vizsgálatban kérdőívezett településként szereplő, a hármas határhoz közel eső települések adatait gyűjtöttem ki a 2011-es népszámlálás³⁶ adataiból. A táblázatban Gosztola mutat csak lakosságnövekedést, de ennek az az oka, hogy a gosztolai hegyben többen is kiköltöztek Lentiből, elsősorban szociális okokból. Meg kell jegyeznünk, hogy a településeken megjelent a szociális okokból, elsősorban a mélyszegénység miatt betelepülő, nagy részben roma családok száma. Így a magyar határmenti településeken ma már magyar nyelvű (romungro) és beás (eredetileg beás nyelven beszélő, de ma már többnyire nyelvében szintén magyar) roma népesség közel 20 %-át teszi ki a lakosságnak (terepmunkánk alatt elvégzett becsléseink alapján).

Másik jellemző az elöregedés. A vizsgált települések esetében a 2011-es kor szerinti megoszlást a 2. táblázat szemlélteti.³⁷

A zalai határterület lakossága túlnyomóan magyar

etnikumú, az őrségi vend nyelvű tömb Vas megyéhez tartozik. A nyelvi határt a szlovén oldalon lehet megrajzolni, a mindenkor nyelvi állapotoknak megfelelően. A szlovén határterületen az általunk vizsgált időszakban kisebb „községek” alakultak ki. „A vegyesen lakott terület újonnan alakult községeiben a szlovén-magyar, illetve más nemzetiségű számarányt tekintve a lendvaiban a helyzet kielégítő, hiszen az 1991-es népszámlálás adatait a mai állapotokra „lebontva” 5 983 szlovén, 6 254 magyar és 1 650 más nemzetiségű mellett a magyarok részesedése 45 százalék körül mozog. Marác Községben (Moravske Toplice) a 6 798 lakosnak csupán 14 százaléka magyar nemzetiségű (475). Némileg jobb a helyzet Hodos-Sal Községben, itt a 2 606 fős összlakosságnak egyötöde magyar, azaz 20,68 százalék (539 fő).”³⁸

A 2. képen ábrázolt térkép³⁹ jól mutatja, hogy a magyar-osztrák-szlovén hármas határ felől haladva a Magyarországra is átnyúló vend - szlovén nyelvterület két részre osztja a magyar nyelvterületet, a vasi és a zalai tömbre. A zalai magyar nyelvterület Dobronaktól,⁴⁰ a Dobronak – Lendvaerdő – Belatinc úttól délkelet felé húzódik a határ mentén.

Az interjúzás alatt tapasztalható volt, hogy a határ két oldalán élő magyarajkú családok tájnyelve érezhetően különbözik. A magyar oldalon sokkal közelebb áll a tájnyelv a magyar köznyelvi állapotokhoz, míg a szlovén oldalon, részben szlovén nyelvi hatásra, a két-nyelvűségben élők magyar tájnyelve archaikusabbnak tűnik, szlovén sajátosságokkal tűzdelve. Ez a tájnyelv megjelenik a lendva-vidéki magyar irodalomban is, sajátos ízt adva neki. A határon Magyarország felé átjáró szlovéniai magyarok ezt a különbséget érzékelik, problémát okozhat számukra a „nem jól magyarul tudás” a magyarországi kommunikációban (félreértésekre és előítéletességre ad alkalmat).

A magyar nyelv használata a szlovén oldalon általánosan használt a közéletben, a hivatalokban, és a magyarul nem tudó szlovén többségi környezet számára nem jelent gondot a muravidéki tájnyelv. A szlovén állam támogatja a nemzeti kisebbségek, magyarok, olaszok nemzetiségi nyelvi irodalmát és kommunikációját, azonban azt érzik a magyar szülők, hogy a szlovén nyelv nem megfelelően magas szintű ismer-

³⁶ 2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok 3.20. Zala megye, Győr: KSH, 2013. p. 158–159.

³⁷ Uo. 165–167.

³⁸ Bence 1996

³⁹ Bence Lajos – Göncz László – Kovács Attila: Muravidék című tanulmányához készült térkép. A térkép forrása: http://www.hhrf.org/xantusz/mv_muravidék.html

⁴⁰ Dobrovnik, hozzá tartozik még Őrszentvid (Strehovici) és Zsitkóc (Žitkovci)

rete akadályozza a szlovéniai előmenetelt. A lendvai kéttannyelvű általános iskolában és gimnáziumban is tapasztalható a magyar anyanyelvű fiatalok számának csökkenése annak ellenére, hogy számukra nyitott a magyar közép- és felsőoktatási rendszer is.

Nem csoda hát, hogy a szlovéniai támogató nemzetiségi politika és a magyar anyaországi kulturális támogatás ellenére a magyarul beszélők száma rohamosan csökken a Muravidéken, főleg annak északnyugati, Muraszombat felé eső részén.

Bár nincs pontos nyelvstatisztikai adatunk, de az adatközlői beszámolókból úgy tűnik, magyar nyelvhatár a zalai határövezet szlovén oldalán közeledik határhoz, azaz a magyar nyelv leginkább a határmenti magyar településeken és az élénk magyar nyelvű kulturális életet produkáló, ezzel a nyelv megőrzését elősegítő Lendva város szűk körzetében használt.

Az egyik legfrissebb muravidéki nyelvtudományi vizsgálat, Gasparics Judit kutatása is megerősíti tapasztalatainkat: *„A magyar nyelvváltozatok visszaszorulnak, mert a Muravidéken nyelvi dominanciaváltás folyik. A kisebbségi nyelv főleg a privát és a belső (gondolati) nyelvhasználati szintre korlátozódik, a társadalmi, közéleti szintereken egyre többször átadja a helyét az államnyelvnek.”*⁴¹

A szlovénesezés egyik oka minden bizonnyal az egyre gyakoribb szlovén-magyar vegyesházasság, ahol többnyire szlovénul folyik a családi kommunikáció is, mivel ők nem tudnak magyarul.

Szögesdrót helyett határünnepek

Az országhatár használata és átjárásának módjai a mindenkori határral kapcsolatos országos és európai szabályozások és a mindennapi élet követelményeinek kölcsönhatásaiban alakul. A határmenti települések felől nézve a határral kapcsolatos viszonyulások külső és belső feltételeiről, tényezőiről beszélhetünk.

Külső tényezők a földrajzi adottságok, az infrastruktúrális ellátottság (elsősorban a határon átmenő közutak), az országos (és európai) politika határhoz való viszonya, s ennek megfelelően a mindenkori határörizet jellege és módja, továbbá, részben a magyar és a szlovén politikum viszonya a határon túli magyarsághoz, magyar-magyar kapcsolatokhoz. Ez utóbbi a határmenti magyar települések támogatását vagy akadályozását jelentheti a határon túli kapcsolat

építésben. A támogatásra jó példák a nyitott határ rendezvények, vagy a páneurópai piknik rendezvényei.

Belső tényezőnek tekinthetjük mindazt a jelenséget, mely a határmenti településen élők szándékaiból jön létre, mely része életüknek, a határövezetre is kiterjedő határ használatuknak.

A határmenti lét alakulásában a vizsgált időszakban s előtte is a külső tényezők látszanak meghatározónak, elsősorban politikai és gazdasági erejüknél fogva, s az is tapasztalható, hogy minél kisebb a határmenti település, annál kiszolgáltatottabb a külső tényezőknek. Ez összefogásra, közös megoldások keresésére ösztönzi az aprófalvakat.

A politikai rendszerváltozások⁴² okozta legszembevetőbb változás a határzár eltűnése. Bár ebben a pillanatban újramagasodik a határmenti drótkerítés az EU-s határainkon, a fizikai határzár „vasfüggöny”, ennek teljesen más okai, indokai vannak, mint a korabeli szögesdrótoknak. A mai elsődlegesen a jogellenes bevándorlást akadályozó eszközrendszer, míg korábban vasfüggöny legalább annyira volt a disszidálást akadályozandó eszköz, mint az illetéktelen behatolásé.⁴³

A határ politikai kinyitása a határállomások megszüntetésével, a schengeni határ létrehozásával vált teljessé. Magyarország és Szlovénia 2007-ben csatlakozott az egyezményhez, mely alapján megszűnt a személyek ellenőrzése a határon, mely a határmenti övezetek gazdaságaira élénkítő hatással volt.

A határátjárás ünnepi alkalmi is jelentősen változtak gyakoriságban, külsőségben, a szervezés módjában a rendszerváltás és a határnyitás után. A határ átlépése ünnepi alkalmakból a zárt határ időszakában is megtörtént, csak hogy alig volt határátkelő, a határmenti települések többségéből kerülővel lehetett átjutni a határon túli szomszéd faluba, városba. Például Magyarszombatfáról ma egy kis betonozott 7 kilométernyi úton 10 perc alatt át lehet jutni Nagytótlakra, míg 1989 előtt a legközelebbi rédicsi határátkelőn keresztül 58 km utat megtéve, egy óra alatt érhetett át a látogató.

A határ kinyitásától általában új gazdasági lehetőségeket és társadalmi aktivitás növekedését várták mindenütt, a települések lakói, vezetői és az országos politika is. Azonban van néhány speciális élethelyzet, ahol a határok légiesedése nem feltétlenül pozitív hatásokkal járt.

⁴¹ Gasparics 2014, 4.

⁴² Magyarországon, illetve Jugoszláviában

⁴³ Ajánlható ennek érzékeltetésére az apátistvánfalvai Határmúzeum kiállítása.

Az egyik speciális viszonyrendszer az országhatáron dolgozóké. A korábbi, működő, erős határőrizet során sok határmenti családnak jelentett megélhetést a határra telepített rendészeti intézményben (határőrség, vámhivatal), kereskedelmi és szolgáltató ipari egységben, határmenti vendéglátóhelyben, a határ erdeiben és vizeiben végzett munka. Ők a határnyitást, szabad átjárást örömmel üdvözölték, hiszen könnyebbé vált munkájuk általa, viszont a határmenti intézmények és munkahelyek megszűnését kárhoztatták, okkal, hiszen munkahelyeik, jövedelmet adó foglalkozásaik szűntek meg. A rendszerváltást követő 20 esztendőben a megszűnt munkahelyek közel fele a határnyitás miatt szűnt meg, s ez a folyamat a határmenti lakosság lélekszámának csökkenéséhez is jelentősen hozzájárult.

A másik speciális viszonyulás a határövezetet átugróké, gyorsan átjáróké. Ők valamilyen határon túli célhoz igyekeznek, azaz a határövezettel magával nincs dolguk, a határon mozgást lehetőleg kerülnek is, az átjutást ezen az övezeten pedig minél gyorsabban meg akarják oldani. Nekik a „határtalanná válás” folyamata örömteli esemény, az akadályok lebontása a határon túli gazdasági, társadalmi tevékenységét illetően. E körben is érezhető azonban némi kritika, a lehetőségek és a megvalósult fejlesztések közti különbségek okozta csalódottság. A határmenti lakosság számára csak forgalmat és nem gazdagodást jelentő, néhol a zajjal, szemeteléssel gondot okozó népesség ez.

Az országhatár övezetének használata jól tipizálható a határon átnyúló tevékenységek szerint is, viszont a határon átjárás többnyire szinkretikus jelenség, azaz a sokféle tevékenység összekapcsolódik egy-egy határátjárás alkalmával. Az alapvetően gazdasági jellegű határátjárások többnyire fellelhetők személyes és közösségi jellemzők, míg a kulturális, vagy családi indokú határátjárások alkalmával sem nagyon marad el a vásárlás, vagy a gazdasági kapcsolatok ápolása. A rokon, de főleg baráti kapcsolattartáshoz jellemzően társul szórakozás, rendezvény közös látogatása, de gyakori a vallási cselekmény is. A határon túli munkavégzés velejárója az ott olcsóbb termékek megvásárlása, esetenként mások számára is.

E tényezők csoportosíthatók a kapcsolatrendszerek típusa szerint is: családi, egyházi, intézményi, települési-önkormányzati, gazdasági, kulturális kapcsolatrendszerek különböztethetők meg, s bár e kapcsolat-

rendszerek is rendszerint összekapcsolódnak egy-egy határon átnyúló tevékenységben, talán indokoltnak látszik áttekintésük és alaposabb vizsgálatuk társadalom- néprajzi szempontból, hiszen a kapcsolatrendszerek mindegyikének vannak történetileg (ha mégoly rövid múlt után is) kialakult rítusai, szokásai, melyek hagyományozódnak, akár más folklórtermékek.

Családi kapcsolatrendszerek

A határtelepülések családjainak kapcsolatrendszerének feltárása még várat magára, rokonságvizsgálatokra volna szükség e rendszer alakulásának feltérképezésére. Az azonban az első tudományos bepillantásra is megfigyelhető, hogy a település lakosságához képest a vártnál kevesebb családnak vannak még élő rokon kapcsolatai a szlovéniai magyarokkal. Viszonylag sok család települt meg itt 1920, illetve 1945 után az ország más részeiről, elsősorban az ide vezényelt határőrök és a zalai olajipar (főleg Lovászi vonzáskörzetében) hívására a térségbe költöztek jövöltábol.

Ezen túl e térséget is sújtotta, sújtja a folyamatos elvándorlás, mely a tősgyökeres családokat is megritkította. Elsősorban a munkahelykeresés, megélhetés, felsőfokú tanulmányok miatti időleges elköltözés volt hangsúlyos a vizsgált időszakban, sokhelyütt hallottuk, a határ mentén élő szülők, nagyszülők még reménykednek gyermekük, unokájuk visszaköltözésében. A korábbi lakosságcsökkenések közül mindenképp vizsgálni szükséges később az '56-os és későbbi disszidálás miatti csökkenést. A kitelepítés elsősorban a németek lakta Vas megyei falvakat érintette, de a határ mentén is tudunk nemzetiségi vagy politikai okokból kitelepített családokról, többek közt Rédicről, Lentiből.

A határon átnyúló családi kapcsolatrendszerekbe leginkább Lenti, Rédic és Hosszúfalu, illetve a Vas megyei Bajánsenye és Hodos vonatkozásában láthatam bele a kutatás során.

A családi kapcsolattartás mindkét határszakaszon annak volt megfelelő, amit a család hagyományai igényeltek, csak kevésbé módosított rajta a szabadabb határátkelés. Azaz, ha a család hagyománya szerint sűrűn járt össze, látogatta egymást a két oldalon élő családrész, akkor azt korábban is megtették, vállalva a határátkelést a várakozást, vámvizsgálatot, vagy épp

a kerülőutat. Az általam vizsgált települések vonatkozásában a leggyakoribb családi kapcsolattípus a gyermek szülőlátogatása.

Amit a határátkelési lehetőségek leginkább befolyásoltak, az a családi ünnepek idejének és időpontjának megszabása. Időt kellett ugyanis adni a túloldalon élőknek az átjutásra. Ezen túl még a családi ajándékozás jelenthetett volna gondot a szigorúbb határőrizetek és vámeljáráások idején, de tapasztalataim szerint ezt is megoldották az élelmes családtagok. A határhoz közel élőknek a rendszerváltás előtti évtizedben többnyire már volt valamilyen határátlépő engedélye, és a helyi határőröket, vámosokat többnyire ismerték, így a családi körben folytatott, nem vagy csak kis mértékben kereskedelmi jellegű árucseré többnyire akadálytalanul folyt.

A családi kapcsolatok munkalehetőséget is kínálhattak a határ túloldalán, de erre kevés példát láttam. Ha volt is, többnyire rövid idejű, nem bejelentett időnyomunka. A hosszabb idejű munkavállaláshoz ugyanis többféle engedély kellett, bürokratikusabb és költséges eljárásokkal.

Családi okokból történő áttelepedés, részleges áttelepedés, vagy házvásárlás a határ túloldalán, ha ritkán, de előfordul ma is. Elsősorban idősebb, a területről egykor elszármazottak térnek vissza szülőföldjükre, vagy annak közelébe – ha a határ túloldalára is.

A valamikori kettősbírtokosságok (szőlők, termőföldek megléte a határ túloldalán) már nem élnek ugyan eredeti formájukban, de néhány magyar hegyháton szlovéniai magyar, szlovén és horvát tulajdonosok jelentek meg az egykori tulajdonos leszármazottjaként, visszavéve (többnyire visszabérelve) a birtokokat, s a szlovén vidéken előfordul. A határok légiesítése ezt támogatja, viszont a két ország földre vonatkozó törvényei akadályozzák ezt.

A családi események közül a halotti tor alkalmával találkoznak leggyakrabban a határon túli családrészek, mivel a rokonságot leginkább az idősebb generációk tartják, sok esetben panaszkodtak arról, hogy a fiatalok körében már nem is ismertek a rokoni kötelek. A tor szokásrendje alakult át legkevésbé a rokonhívás szokásjogát illetően, a fiatalok elsősorban az idősebbek érzékenysége miatt tartják a szokásrendet a meghívások és szervezés során.

A lakodalmak során a hagyomány diktálta rítusele-

mek és az új divatok összemosódtak, a családi és baráti jelleg is egyszerre van már jelen. Ez utóbbi jelenlét leírásával még adós a szokásnéprajz, pedig fontos volna, hiszen jól jelzi a nagycsaládi rendszerből való kilépést és egy lazább, kortársi-baráti közösségben való beilleszkedést, illetve a házasság nem nemzetiségi, nagycsaládi keretekben való értelmezését. A meghívottak köre sem a hagyomány szerint alakul teljesen akkor, amikor a pár maga szervezi, vagy szervezőre bízta a meghívást.

Tapasztalataink szerint a muravidéki magyarság a vizsgált időszakban ritkán házasodott Magyarországra, és a házasságok többségét teszi ki a magyar-szlovén vegyes házasság. Részben ezért is a lakodalom tűnik a legfontosabb terepnek a vegyes házasságok, szlovén-magyar családok szokásrendi meghatározásában, s itt lehet leginkább tapasztalni identitással kapcsolatos, az identitást jelölő, erősítő cselekményeket. A kutatás során csak pár lakodalomról gyűjtöttünk információt, de egy jelenkutatás során mindenképp vizsgálendő a magyar és szlovén szokáselemek kapcsolata, egymás mellett élése, egymásra hatása. A lakodalomban beszélt nyelv, nyelvjárás, a lakodalmi rítus elemei, a lakodalom menete, rendje, dramatikus játékainak köre, étkei mind-mind eltérőek. A szlovén és magyar rokonságot egybeszervező lakodalmak esetében megmutatkozik a két családrész közti hierarchikus viszony is (plasztikusan az ülésrendben, a lakodalomban beszélt nyelvben, az ételekben és az igényelt zenében). Természetesen az is tapasztalható volt, hogy mind a magyar, mind a szlovén szokásrendre erősen hat a kor lakodalmi divatja (melyet ma már a lakodalmi szolgáltatók, kereskedők diktálnak a határon innen is, túl is).

A családi ünnepek sorából a keresztelő emelkedik ki még, de ez ma már jóval szűkebb körű, mint régen, kevesebben vesznek rajta részt a családból, viszont a kortárs baráti körben ünneplés (tejfakasztó) hangúlyosabbá vált az utóbbi évtizedekben.

Az elsőáldozás, bérmakeresztelés, illetve konfirmálás már csak kevés fiatalt érint. Névnapi, születésnapra is leginkább a kortárs barátok, vagy barátságban lévő családrészek jönnek össze, mennek át a határon.

A családi kapcsolattartás az eddigi adatok szerint a Lenti, Rédcics térségben Hosszúfalú felé erősebb. Részben oka ennek a jó közlekedés, illetve hogy mind

Rédicsen, mind Hosszúfaluban az átlagosnál gyakoribbnak tűnik a baráti kapcsolattartás a fiatalok között, melyekből keletkeznek családi kapcsolatok is, s melyek sok esetben szinkretikus jellegűek: egyszerre rokonsági rendezvények, szórakozási alkalmak és közösségi ünnepek. E kapcsolatok sokszor alapjai a civil és politikai kapcsolatoknak.

Felekezeti kapcsolatrendszerek

A felekezeti kapcsolatok a határmenti települések felekezeti összetételéhez igazodnak: a őrségi evangélikus és református falvak és a zalai katolikus falvak egyházi vezetőiken keresztül rendszeres kapcsolatot ápolnak a határon túli azonos vallásúakkal. A bajánsegyi tiszteletes látogatja rendszeresen a hodosi evangélikusokat, Hosszúfalura a rédicsi katolikus plébános jár el magyarul misézni.

Nem csupán a magyar falvakból járnak át papok, lelkészek a szlovéniai magyar falvakba, hanem a magyarországi szlovén falvakba is járt át katolikus pap Szlovéniából, de a helyi közösségek nem voltak elégedettek vele, mert olyan szlovén nyelven beszélt, amelyet ők nemigen értettek meg.

A szlovéniai magyar lakosságú falvak a maribori püspökséghez a lendvai (korábban alsólendvai) és a dobronaki plébániához tartoznak. A lendvai Szent Katalin templomban rendszeresen van magyar nyelvű, illetve kétnyelvű mise. Ezen túl azonban a hivatalos katolikus kapcsolatok nem rendszeresek, vélhetően az egyházmegyei kapcsolatok sem élnek.

A Lendva-vidéken a katolikus többség mellett magyar és szlovén ajkú evangélikus kisebbség is él, már nagyon fogyatkozott számban. Ez a gyülekezet művelődéstörténeti szempontból fontos, hiszen az első szlovén könyv, Primož Trubar *Katekizmus* és *ABC-s könyve* Lendván jelent meg. (Az első könyv a szlovén területen, szintén Lendván jelent meg 1574-ben, Kultsár György református lelkész Posztillái.) A 2014-ben, 80 éves felújított templomuk újraszentelésénél a surdi és a nagykanizsai evangélikus lelkész is jelen volt, jelezve a magyar evangélikusság figyelmét.

A kis települések tekintetében a települések búcsúja, bár több kistelepülés esetében a falunap, kezd olyanná válni, mint a korábbi búcsúk, azaz a falu teljes közösségének egyedi ünnepévé.

A Szi jártóházi búcsú, Gáborjánházi búcsú, Lendvadedesi búcsú alkalmával mindig meghívásra kerülnek a faluból elszármazott rokonok. A búcsúk azonban, épp a falvak kis lakossága miatt, nem minden évben szerveződnek nagyobb, egész napos ünneppé.

Speciális búcsúk a szőlőhegyi Szent Orbán-napi alkalmak, melyek az ezredforduló éveiben születettek – új Lendva-vidéki hagyományként. – Dobronakon és Csentén. Specialitásuk abban áll, hogy a népi vallásosság felélesztett hagyományaira építkezve gasztronómiai, turisztikai eseményt hoznak létre. „*A szőlőhegyi búcsúk sorában a legnépszerűbb a lendvahegyi Szentháromsági, de még ennél is nevezetesebb a szeptember első vasárnapján tartott őrangyaloki búcsú, melynek ünnepi szentmiséje a termés védelmének kéri a segítséget. A szentmise után a pincékben (présházakban) összesereglett emberek felszabadult társas érintkezése a magyarság körében fontos közösségteremtő funkciót töltött be.*” – írja Bence Lajos egy lendva-vidéki szözlészeti tanulmánykötet előszavában.⁴⁴

A határon átnyúló vallási kapcsolatokat elsősorban a helyi egyház szervezi, de jelen van a térségben a távolabbi magyar területekről érkező vallási turizmus is.

A Bakónaki tó melletti Szent Vid kápolna, forrás és energiapark vonzása különösen érdekes, hiszen nemcsak, és ma talán nem is leginkább az egyház, gyülekezetek által szervezett katolikus közösségeket vonzza, hanem a paraliturgikus, szinkretikus (keresztény, ökológiai, ezoterikus tanokat és sajátos magyarságtudat-elemeket összeillesztő) gyakorlatokat folytató, a gyógyító víz, a kápolna, az energiapont erejében hívó csoportokat, kisközösségeket. Magam látogatásai alkalmával jelentős számú, elsősorban idősebb zarándokkal találkoztam ott, az eddig 5 alkalommal alkalmanként 50-60 fővel. A kutatás során készített becslésünk szerint a magyarok heti 3-4 busszal jönnek, szlovénok kevesebben, heti egy busszal, és sok osztrák is jön autókkal. A Bakónaki tó azonban nemcsak így hasznosul, kedvelt horgász és bakancsos turista hely, sőt, újabban létesült a közeli erdőben egy kalandpark is fiataloknak. A borút is átvezet rajta.

A Mária-zarándoklatok kegyhely sorába illeszkedik szervesen a radamosi Mária-fa, ahová elsősorban a Lenti környékiek zarándokolnak, Dobronak érintésével. Érdekesség, hogy ez a búcsújáráshely egy látomást követően 1947-ben jött létre, és látogatásának intenzi-

⁴⁴ Mód – Simon 2011. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/01600/01679/01679.htm#4>

tására a mindenkori Mária-tisztelet erősen hatott.

A lendvai Szentháromság kápolnánál is találkozhatunk magyar zarándokokkal. A kápolna, a kápolna környéki temető, illetve a kápolnában a Hadik Mihály múmia is turistavonzó.

A magyar oldalon a határhoz legközelebb eső, szlovéniai magyarok által is látogatott búcsújáráshely Homokkomárom.

Mindegyik határon túli kegyhelyre igaz, hogy látogatása a szocializmus éveiben politikai cselekménynek is számított, a rendszerváltást követően pedig a magyarságtudattal telítődött, annak ellenére, hogy nem magyar ajkú szlovének is látogatják mindkettőt.

A felekezeti kapcsolatokról szólva fontos, hogy a vallásosság a határ mindkét oldalán ugyanazokat a globalizációs jelenségeket mutatja fel (vallástalanodás, új egyházak megjelenése, ökumenizmus erősödése stb.).

Települési – önkormányzati kapcsolatrendszerek

A rendszerváltással megújuló faluvezetések természetes módon keresték a határon túli szomszéd településeket a közös térségi, nyelvi (hetési magyar) identitás megőrzését és ennek ismeretét a fiatalabb nemzedékeknek való átadására is alkalmas közös falunapi, városnapi, búcsúi, avatási ünnepeiken. Bár nem vizsgáltuk, de érzékeltük az interjúkészítések során, hogy a korábbi települési politikai képviselők közül azok, akiket a két falu hiteles embernek, a közössége által támogatottnak tartott, be tudtak kapcsolódni a megújuló, önvezérelt kapcsolatrendszerbe, de természetesen sokkal alacsonyabb szinten, mint korábban. Akik viszont korábban kulturális vagy politikai vezetőként intézményes résztvevői voltak e kapcsolatoknak, de a helyi közösség ezt el nem ismerte, hamar és végérvényesen kikerültek a meghívottak, résztvevők köréből.

Bár az országos politika a rendszerváltást követő két évtizedben nem szólt bele e kapcsolatokba direkt módon, sőt, támogató gesztusokat is tett, a politikai ellenőrzés nem múlt el nyomtalanul, hiszen a politikum, helyi pártstruktúrák minden fontos szereplője igyekezett részt venni, politikai kapcsolatokat is építeni ezeken az ünnepeken.

Az országos politika hatása ezen túl abban is tetten érhető, hogy az országos kormányzati ideológiai és országimázs elgondolások, továbbá kultúrpolitikai elképzelések alapján támogatott kulturális fejlesztések a határmenti települések mindegyikén hoztak létre olyan avatási, a magyarságtudat ápolásához is kapcsolódó ünnepet, mely alkalmat adott a határon túli magyar-magyar kulturális kapcsolatok erősítésére, esetenként kialakítására. A legtöbb ilyen alkalom azonban nem vált hagyománnyá, idővel elmaradt, vagy eredendően is egyedinek gondolt. A vizsgálat korszakában a millenniumi emlékparkokhoz, emlékhelyekhez kapcsolódó ünnepek voltak ilyenek, majd azt követően a települések épített, szellemi és természeti értékeivel kapcsolatos rendezvényeket szerveztek a falvak, városok.

A települések önkormányzatai, mint a település képviselői szervei, a megfelelő szlovéniai településvezetéssel tartanak rendszeres kapcsolatokat. E kapcsolatok mélysége és minősége nagyon különböző településeknél is, korszakonként is. Mivel a határ mentén nagyon kis lélekszámú települések találhatók, elmondható, hogy a magyarországi települések vezetői többnyire nem hivatásosak, munkájuk vagy nyugdíjuk mellett, tiszteletdíjért végzik e tevékenységet, csak kisebb szervezési feladatokat tudnak elvégezni, programjaik sem nagy léptékűek, s a hivatali profizmus helyett a helyi hagyományokra épülő családi vonások jellemzik. Így például a megfelelő formájú meghívó akár el is maradhat, viszont a meghívott vendégek megkínálása itallal, étellel kötelező. A familiáris jelleg is jellemzi ezeket a találkozókat, azaz a résztvevők körének gerincét a képviselők családjai adják, akik – a források híján – családi alapon önkéntes munkát is végeznek e rendezvények lebonyolításában, sok esetben saját anyagi forrásaikat is rááldozva.

Jellemző, hogy ahol nagyon személyes, baráti a kapcsolat a települések irányítói közt, ott a települési kapcsolat is rendszeres és kölcsönös, egymást évente hívják, vendégelik rendezvényeiken. A település saját ünnepeire a határon túlról nem mindig a legközelebbi településeket hívják meg, hanem a baráti kapcsolatokkal megerősített, hasonló nagyságrendű településeket. A hasonló nagyságrendű települések, elsősorban a legkisebbek, azon túl, hogy gazdasági érdekeik, pozícióik is hasonlóak, kihasználják azt a helyzetet, hogy

egy belátható kistelepülési közösségként működnek, erős nemzeti kapcsolatszerkezetbe hálózva. Ez a jelleg segíti a hagyományozódást, illetve a hagyományőrzést. E határon átnyúló testvérfalusi kapcsolatok mindkét fél számára további kapcsolatokat jelentenek, elsősorban más határon túli (leginkább vajdasági vagy erdélyi), hasonló nagyságrendű településekkel, melyekkel ugyanilyen személyes kapcsolati hálón szerveződnek az együttműködések.

Nagyobb, ezres nagyságrendű falvak, városok esetében a települést kitéve, azaz erre a hagyományápolásra vállalkozó, részben felkért civil szervezetei jelentik a közösséget a rendezvény mögött.

A települések ünnepei közül kiemelkednek az összetett művészeti, egyházi és kulináris élvezetet is nyújtó rendezvények: búcsúk, falunapok, sokadalmak, minifesztiválok. Ezeken a falvak vezetése (önkormányzata) mellett részt vesznek a helyi egyesületek is, bevonva a határ túloldalán működő társégszervezeteket. Az ilyen rendezvények mindig kapcsolódnak valamilyen helyi értékhez, történeti kapcsolathoz. A leggyakoribbak a búcsúk mellett a helyi, hagyományos tartott ételek köré szervezett rendezvények: reszneki disznóvágás, Gáborjánháza, Zalasombatfa, Szijártóháza: hőkön sült perccel készített határok nélkül. Ezekre a falu apraja-nagyja meghívást kap, s mellette a közeli határon túli település is, a saját gasztronómiai érdekességeivel egyetemben. A kutatás során azonban láttuk, hogy a hagyományt itt nem mindig a település saját hagyományaként, hanem a térség hagyományaként, ahol az addig fel nem említett (más település által le nem foglalt) ételeket, dolgokat illik felmutatni.

Érdekes ilyen szempontból a határ két oldalának összevetése. Azt tapasztaltam, hogy míg a magyar területen a helyi gasztronómiai érték csak az erre alapozott ünnepeken jelenik meg, a Muravidéken más ünnepek, intézményi rendezvények (képzés, politikai rendezvény, szakmai találkozó) esetében is törekszenek a helyi termékek (például olajok), étkek és italok propagálására, öntudatosan. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Lendva-vidéki borvidék szervesen kapcsolódik a zalai borvidékhez, bár a borászat, a vendéglátás és a mezőgazdasági termelés egységesebb képet ad Szlovéniában, mint a magyar oldalon, mert a termelők élni tudnak a szélesebb portfólió (a magyar hagyományok mellett a szlovén hagyományok, igények, turizmus) nyújtotta lehetőségekkel.⁴⁵

A falu saját rendezvényeit a mindenkori hivatali formulákon és politikai elvárásokon túl a szokásjog szerint szervezi. A szokásjog pedig ezen a vidéken (is) előírja a köszöntés, vendéglátás és vendégkísérés, elbúcsúzás, ajándékozás kötelezettségét. Ezek formáit ugyan valamelyest szabályozza a hivatali eljárásrend, etikett, de e formák fölött hamar győz a szokásjog szabályozta rítus, azaz a szokásjog alapján megkövetelt vendéglátás és vendégkísérés (foglalkozás a vendéggel) még akkor is kötelezőként hat, ha az súlyos többletterhet ró a szervezőre. Ez a jelenség azért fontos, mert leginkább azokra érvényes, akik ebben egy szokáskörben állnak, vagyis ismerik, várják, elvárják és értik e szokásrendet.

A szomszéd falvak polgármesterei, népművelői, civil szervezeti vezetői e körbe tartoznak. Jellemző, hogy a távolról jött (Budapestről, Mariborból) idegenül is mozog ebben a környezetben, kivéve, ha amúgy kötődése van a helyhez. Tapasztalataink szerint a hagyományok szerinti szokásrendnek lényeges eleme az érkező fogadása és köszöntése, rövidtárral kínálása, kézfogás első találkozáskor, bemutatása, helyi ételek és italok kínálása (még akkor is, ha a pályázati forrásból az elvárt hidegkonyhai választékot is asztalra teszik), a helyi viselet (vagy annak vélt viselet, motívum) használata. A hagyományt követő rendezvényeken sokszor ezért okoz nehézséget a hivatalból elvárt regisztráció, fotózás.

A helyi rendezvényekre jellemző a kölcsönösség, a baráti kapcsolatok erős hatása, a családi kapcsolatok bevonása, és lehetőleg az egész helyi társadalom bevonása. Ez utóbbi miatt gyakoriak a fesztivál jellegű elemek: kulturális műsor helyi kulturális előadókkal, sportesemény helyi sportolókkal, főző- és borverseny a helyi, táji étel- és italkínálattal.

A hagyományőrzés mellett új hagyományok létrehozásának is terepe a települési rendezvény. Például Bödeháza, illetve Zsitkócon 2004-től tartják meg az évzáró és újköszöntő barátságos rendezvényüket, a koccintást, túrával fűszerezve, mely felmegy a riganyóci kilátóhoz, majd a magyar oldalon a 2006-ban létesült Hetés Barátság Parkba ér le.⁴⁶

A rendezvények minimálisan évente 2, de gyakrabban 4-6 találkozást jelentettek, és több esetben utaltak rá az adatközlők, hogy itt alakultak ki gazdasági és pályázati együttműködések is. Jó példa erre a Göntérháza és Rédics közötti rendszeres ünnepi kapcsolat,

⁴⁵ Vö.: Mód-Simon 2011.

⁴⁶ Mód 2015, 94.

amit megerősített az útfelújítás és az új határátkelő. Több mint három kilométer hosszú, magyar és szlovén beruházásban, európai uniós támogatással épült összekötő utat és ezzel együtt határátkelési pontot avattak 2014. októberben. Az átadáskor, melyen részt vett Lendva község (ide tartozik Göntérháza is) polgármestere, Anton Balazsek is, a ceremónián hetési viseletben segítő lányok vettek részt.

Vannak olyan rendezvények, melyek nem egy településhez kapcsolódnak, hanem a térséghez: a kulturális értékek (történelmi és néprajzi emlékek) felkeresésére, hagyományápolásra, vagy épp a határmenté, mint ökológiai érték megőrzésére, tudatosítására és megismertetésére irányulnak. Ilyen például a zöldmozgalom által kezdeményezett *Mesés Hetés*, vagy a kerékpáros turizmus fejlesztéséhez kapcsolódó *Kerékpárral Határon át!*⁴⁷ rendezvénysorozat, mely Lendváról indulva tesz meg muravidéki körtúrát.

Hasonló rendezvény volt a szlovén, az osztrák és a magyar rendőrség közös Rendészeti Együttműködési Központjának felavatása 2008-ban, az egykori Rédcics-Hosszúfalu (Dolga Vas) határátkelő szlovén oldalán. A központot a szlovén rendőrség alakította át az egykori határőrizeti épület egy részében, itt kaptak helyet a magyar és az osztrák rendőrök is.

A kutatás során sokféle rendezvényen vettünk részt, részben résztvevő megfigyelőként, részben csupán nyitott szemű vendégként. Azt látunk kellett, hogy a szlovén határmenti rendezvények kétnyelvűek voltak, míg a magyar rendezvények csak kis részben, azaz a rendezvény kétnyelvű címére és a szlovén vendég köszöntőjének fordítására. A többi tájékoztató anyag, adminisztrációs és hirdető felület, szóbeli kommunikáció a magyar oldalon nem tartalmazott szlovén szöveget, s ezt természetesnek is vették a magyarul valamennyire tudó szlovén felek is.

A szlovéniai települések esetében a település egészére, vagyis az ott lakó szlovénségre is kiterjed a szervezés, a meghívás, vagyis interetnikus jellegűek a falvak rendezvényei. Éppen ezért a magyar identitás hangsúlyozása nem a legfőbb mondanivaló, vagy csak explicit kimondott, azaz az által, hogy a vendégül hívott települések (konkrétan települési vezetők és résztvevők) jórészt magyarok. Ezért e települések mindig ügyelnek a rendezvény kétnyelvűségére, főleg a protokolláris elemekben.

Civil szervezeti kapcsolatrendszerek

A szocializmus ideje alatt a családi összejövetelekre, az egyházi kapcsolatokra (elsősorban egyházi ünnepek idején, templombúcsúkkor) és – mindkét oldalon a politikai jóváhagyás (és ellenőrzés) mellett – az intézményi kulturális kapcsolatokra került sor, nagyon kevés helye volt a civil szervezeteknek, jobbára a kulturális intézményhálózat keretében. Rédcicsen a Soós József költő vezette művelődési ház rendszeres kapcsolatot tartott fenn a hosszúfalusi művelődési intézménnyel, szavalóversenyeket szerveztek rendszeresen, közös színjátszó csoportot tartottak fenn.

A rendszerváltást követően ellenőrizetlenné váltak e kapcsolatok, és szabadabbá is, így több teret kaptak a helyi civil szervezetek. Elsősorban a sportszerveződések, helyi tűzoltó szervezetek és gazdaszervezetek szerveznek határon is túlnyúló programokat hasonló túloldali szerveződésekkel együttműködve, jobbára önkormányzati és szakmai támogatással, esetenként pályázati forrásokat felhasználva. Ezek az alkalmak, bár mindig a hagyományteremtés igényével lépnek fel, csak a szervezők agilitásával egyenes arányban gyakoriak, vagy ritkák. Úgy tűnik, az avatott, közeget ismerő és az alkalmat életben tartó szervező meglete kulcsfontosságú, az ő személye, munkája nem pótolható, bármennyi forrás is áll rendelkezésre.

A települések zömében működik olyan csoport, mely valamilyen kulturális hagyományörzéssel foglalkozik, többnyire időskorúak alkotta tagsággal. A legaktívabbak az önkéntes tűzoltóegyletek, akik részben szakmai szervezetek, részben a korábbi tűzoltó és legényegyleti hagyományokat őrző csoportok. 2016-ban a Lendvai Tűzoltószövetség szervezte meg a hagyományos Veterán Tűzoltótalálkozót a gyertyánosi foci pályán. „A 12 induló csapat között ott voltak a magyarországi Csömödér és Letenye veteránjai, valamint a horvátországi Mihovljan, Koprivnica és Mali Mihaljevec egységei is.”⁴⁸

Gyakoriak az énekes csoportok (nótaklub, népdalkör, daloskör), jobbára nyugdíjas értelmiségiekből és gazdákból, zeneértő kórusvezetővel. Ilyen a Dobronaki Nótázók.

Tapasztalataim szerint a civil kezdeményezésű és fenntartású alkalmak, rendezvények addig élnek a településeken, amíg ott élnek, ott dolgoznak az ezeket megszervező, igénylő, megvalósító fiatal felnőttek.

⁴⁷ 2016-ban a Termál-út Kis-Balaton Kerékpáros Egyesület (TEKER) szervezésében rendezik meg. Társrendezők: Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség, Mesés Hetés Zöldút, Lenti és Térsége Turisztikai Egyesület, Lendvai Turisztikai Szövetség.

⁴⁸ Népújság 60. évfolyam 33. szám, 2016. 08. 18.

Az előregedő falvakban jobbra az egyházi és önkormányzati szervezésű alkalmak maradtak meg.

Ilyen szempontból jelentős változás a térségben a fiatal határőrök hiánya. A sorozott határőrállomány eltűnésével ugyanis a fiatalság száma jelentősen megcsappant a térségben, ami akadályozta egy ideig a fiatal felnőttekre alapozott civil szerveződések működését (sportklubok, színjátszó körök, ifjúsági klubok). Nem véletlen, hogy a civil szervezetek többsége ma már az idősebb felnőtt nemzedéket és a szépkorúakat tömörítő szervezetek: nótázó nyugdíjasklubok, kiránduló csapatok.

Régiós kulturális kapcsolatrendszerek

Sajátos fejlemény a határtérségben Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Szombathely, illetve Lendva, Muraszombat és Maribor kulturális kapcsolatrendszere, mely rendszerszerű és intézményesült kulturális társas kapcsolatokra épül. Sajátossága abban áll, hogy e kapcsolatrendszer tulajdonképp a határmenti településeket kevésbé érintette létrejöttékor, átívelt fölöttük, a tágabb régió értelmiségének kapcsolataiként jött létre és működött. Viszont, egy idő után, megjelent a határmenti kapcsolatokban is egy-egy aspektusa.

A határmenti ünnepi eseményeken például gyakran és szívesen vesznek részt az ebben a kapcsolatrendszerben élők: a dobronaki nótázók, melynek karmestere a nagykanizsai énektanár és kórusvezető Cseke József, a lendvai versmondók, melyek oktatója és mentora a kanizsai versmondók két emblemikus alakja: a rendező Schmidt István, ki emellett a Páneurópai Piknik egyik szervezője is volt annak idején, és a Radnóti-díjas Horváth István. Ők több mint 20 éve, tehát a vizsgált időszak teljes idején is, folyamatosan dolgoztak Lendván és vidékén.

Rédicsen Soós József, aktív korában a rédicsi művelődési ház igazgatójaként épített kapcsolatokat.

A lendvaiak aktív költőcsoportja, Szunyogh Sándor, majd Bence Lajos, Zagorecz-Csuka Judit, Halász Albert (a lendvai könyvtár igazgatója, a legutóbbi lendvavidéki néprajzi összefoglalás szerzője) napi kapcsolatokat ápol a zalai irodalommal, részben a Pannon Írók Társasága külhoni magyar tagozataként, a Pannon Tükör irodalmi és művészeti lap szerzőiként, szerkesztőiként. Cserébe a kanizsai, zalaegerszegi, keszthelyi, lenti szerzők (például Péntek Imre,

Soós József, Pék Pál, Szoliva János, Cséby Géza, Kardos Ferenc) rendszeresen megjelentek a lendvai kiadású Muratájban és a Naptárban. A lendvai színház és a kéttannyelvű iskola számtalan zalai kapcsolattal rendelkezik, mint ahogy a muraszombati könyvtár is. A Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár (Szombathely) könyvtárbusza végigjárja a történelmi Vas megye határmenti településeit is.

Ez a kulturális kapcsolatrendszer, melynek csak részeit villantottam fel, érdemes volna egy mélyebb, történeti aspektusú feltárára is. Témánk szempontjából viszont csak az a néhány hatása érdemes említésre, mely kihatott a határmenti létre a zalai szlovén-magyar határszakaszon. A fentebb említett rendezvényeken való rangos jelenlétek és közreműködések mellett tulajdonképp a határmenti települések kulturális kapcsolatrendszerét tették gazdagabbá, miáltal a kulturális pályázatokon nagyobb eséllyel pályázhattak a határmenti települések, illetve a határ mentén feltűnt kulturális jelenségeket tették láthatóvá a zalaiak számára. Vannak továbbá olyan szereplői e kulturális kapcsolatrendszernek, kik másféle kapcsolataikat is rendelkezésre bocsátották határmenti ügyekben. Így Bence Lajos borászati ügyekben állt többeknek rendelkezésére, Göncz László pedig, mint szlovéniai magyar nemzetiségi politikus, országgyűlési képviselő, a politikai kapcsolatok terén volt elsősorban a határment térség önkormányzati vezetőinek segítségére.

A határ gazdasági megközelítései

A határ gazdasági határzóna is. A gazdaság működésére vonatkozó jogok (adó, vám, kereskedelem stb.) határa s egyben találkozási pontja, váltóállomása. Két nemzetgazdaság találkozási pontja is, mely érzékeny műszer is egyben. Ugyanis a napi gyakorlatban is érezhetően mutatja a két határmenti ország, régió gazdasági fejlettsége, gazdasági filozófiája közti eltérést, különböző gazdasági kínálatát. A határról való vélekedések, határhoz való viszonyban kialakult népi gyakorlatok gyakran változnak gazdasági okok miatt, s a határ átjárásának gyakoriságában is fontos tényező a határon túli munkaerő-piaci, kereskedelmi, befektetési kínálat, vállalkozási lehetőség.

Mészáros Csaba írja: „A határon túli gazdasági kapcsolatok mikro- és makroszinten egyaránt jelentősek Ausztria irányába, Szlovénia felé azonban csak-

*nem elhanyagolhatók a hármass határ közelében.*⁴⁹ Adatközlőim egyöntetű beszámolói alapján ez igaz a zalai határszakaszra is: Nagykanizsa vidékéről is inkább mozdulnak az osztrák és észak-olasz területek felé az idény- és szezonális munkát keresők, mint a közelebbi, de ilyen munkákat az osztrák kínálathoz képest jóval kevesebb jövedelemért kínáló Lendva-vidék felé.

Gazdaságfejlesztés és turizmus

Gazdasági szempontból a határ mindkét oldala többnyire saját országa peremvidékéhez tartozik. Amit a pinkafői kutatás⁵⁰ megállapított az osztrák-magyar határszakasszal kapcsolatban, az itt is igaznak tűnik: mindkét területnek van egy határzónája saját országa belseje felé, mely határzóna súlyosbította a zárt határ időszakában a peremhelyzetet, s ma is jelen van infrastruktúrális hátrányok formájában. Mészáros Csaba arra is felhívja a figyelmet, hogy a határmenti, saját országában peremhelyzetben lévő népesség (és gazdaság) a peremhelyzetet a határon átívelő gazdasági és kulturális kapcsolatokkal ellensúlyozhatja, kitörhet ebből a helyzetből.⁵¹ Ekkor tulajdonképp a gazdasági régiót tágitja túl a határon annyira, hogy saját országa felől központibb helyzetbe kerülhessen. Ilyen lehetőség az osztrák-szlovén-magyar hármass határ magyar viszonylatában a burgenlandi gazdasági kapcsolatok fejlesztése. Ez a lehetőség az én megfigyeléseim szerint akkor áll csak elő, ha a határon túli terület ad megfelelő gazdasági lehetőségeket, kulturális fejlesztési lehetőséget. Vas megye osztrák határmenti felére, elsősorban Szentgotthárd környékére igaz ez, a zalai szlovén – magyar határszakaszon viszont nem látszik erre esély.

A másik gazdasági kapcsolódási lehetőség a határmente mindkét oldalát egy fejlesztési térségként kezelve komplex turisztikai és gazdasági fejlesztés.

A turizmus a határmenti települések társadalmát kevésbé érintette a vizsgált korban, ugyanis a turistabuszok, autók jobbra áthaladtak csak a területen. A határ létezésekor nem volt kívánatos nagyon a zöldhatáron átmenő turizmus, a határ szabadulásával viszont lehetőség nyílt a bakancsos és kerékpáros turizmus fejlesztésére, elsősorban a hármass határ emlékmű felé.

A turizmus, mint kitörési pont, elsősorban a munkahelykínálat fejlesztését célzó országos és régiós kezdeményezések hatására vált fontossá, mely kezdeményezésekben mindig szerepel a falusi turizmus fejlesztése, falusi vendéglátóhelyek kiépítése is. Úgy látom: a zalai falvak tekintetében ez a lehetőség később adódott, és nem önállóan, hanem az őrségi turizmusfejlesztés oldalán.

A zalai falvak lépéshátrányát az is növelte, hogy a vasi Őrség, mint a falusi turizmusra szakosodott tájegység nagy kínálati piacot jelent, nehéz újabb piacot szerezni, illetve kínálatot kialakítani. A nem jó előjelek ellenére – ahogy a rédicsi polgármester fogalmazott, „nincs veszténivalónk” felkiáltással –, érzékelve az erős, Szentgotthárd irányítású, határon túli őrségi területeket is bevonó koncepciót, az Őrség legdélibb sávjaként kapcsolódtak a rédicsi körjegyzőséghez tartozó települések 2000 és 2008 között az Őrség – Göcsej – Hetés Akciótervhez. 2008-tól az Őrség Határok Nélkül fejlesztési területet kialakítva a célról így valának:

„Az Őrség Határok Nélkül térség Zala és Vas megye magyar-szlovén határ mentén elhelyezkedő területe... Az akcióterv területe 49 települést foglal magába, melyek közül Szentgotthárd és Őriszentpéter városok, Csesztreg, Rédics és Zalabaksa további mikrotérségi központok. A térség lakossága 22 627 fő, amelyen belül a magyar mellett szlovén és német nemzetiségűek is élnek, őrizve sajátos kultúrájukat, identitásukat. Az egész térség értékes természeti területen található, jelentős része nemzeti park.”⁵² Itt az Őrség nem néprajzi, hanem egy gazdaságfejlesztési egység, mely elsősorban természetvédelmi és néprajzi értékekre épít, de alapvetően turisztikai szempontokat részesít előnyben. Amikor arról kérdeztem a rédicsi polgármestert, hogy a rédicsi és környékbeli lakosok hogy viszonyulnak ehhez, annyit mondott: „Nem látunk más kitörési pontot. A határ szabaddá válásával, a határátkelő hely intézményeinek, munkahelyeinek megszűnésével, továbbá a szlovén és horvát gazdaság változásával a határkereskedelemre és zalai iparra (Lenti, Zalaegerszeg) épített elképzelések nem váltak valóra, ezek már nem biztosítanak megélhetést. Próbáljuk a mezőgazdaságot erősíteni (elsősorban a határmenti elhagyott mezőgazdasági területek hasznosításával),

⁴⁹ Mészáros 2015b, 77.

⁵⁰ Pinkafő

⁵¹ Mészáros 2015b

⁵² Őrség.net http://www.orsagnet.hu/helyi_vidékf_strat.htm – Letöltés ideje: 2016.08.01. Az Őrség, Hetés elhatárolásának általában vett társadalomtudományi és szűkebben néprajzi problematika (pontosan hol is ér véget az Őrség? ma is érzékeny téma, erről több helyütt ír Beluszky Pál. Lásd Beluszky 2005

és kapcsolódni az Őrség-fejlesztési elképzelésekhez. Persze, ez a felfogás némely rédicsi gazdával konfliktusokat idéz elő.”⁵³

Az ugyancsak az Őrség-Göcsej-Hetés Társulás tagja Resznek fejlesztési terveiben a határmentiség, mint gazdasági fejlesztési lehetőség kerül elő: „Resznek, de az egész Lenti Kistérség megújulásának egyik legfontosabb kulcsa a határmenti övezet felnyitása, az elzártság feloldása, a határok által elválasztott térség összekötése, a város és a környező aprófalvak kölcsönös hasznokra épülő integrációjának elősegítése.”⁵⁴ [...] A falut természeti adottságai, a falusi nyugodt környezet, az épített örökség vonzóvá tehetik a pihenésre vágyó városi lakosság számára. A betelepülésnek kedvez(het)a térségi turizmusba (kerékpáros-, öko-turizmus) való bekapcsolódás. Ez a falusi turizmus belföldi beindítását jelentheti, a határ közelsége, kerékpározható utak kijelölése távlatilag a nemzetközi turizmus vérkeringésébe való bekapcsolódást jelentheti.”⁵⁵

Érezhetően nem szerves ez az őrségi kapcsolat, sem az elképzelés, és – legalábbis zalai részről – határon innen maradó, csupán magyarországi kezdeményezés. Érdemes megjegyezni azonban, hogy láthatóan ez már a Mészáros Csaba által is említett őrségi brendesítési folyamat része is.

Ha gazdasági jellegük oldaláról közelítjük meg a magyar-szlovén határszakaszt, elmondható, hogy két agrárterület találkozásáról beszélünk. A korábbi dél-zalai ipari potenciál az olajipari termelés megszűntével jelentősen csökkent, Lendva és környéke pedig alapvetően mezőgazdasági feldolgozóipari központ volt korábban is (jelentős növényi olaj üzemével, a Naftával). Mindkét vidéken vannak szőlőterületek és borvidékek, ezek az utóbbi időben, európai pénzek bevonásával, jelentős fejlesztési lehetőséghez jutottak. Ennek eredménye részben a 2015-ben emelt lendva-hegyi *Vinarium* kilátó, melyből négy országba (Szlovénia, Magyarország, Horvátország és Ausztria) lehet ellátni, és a borút.

A turizmusfejlesztéssel összhangban, a határ mindkét oldalán a növényi, főleg tökmagolajútés régi hagyományokra tekint vissza a vidéken. Jövedelmezőségét viszont csak a turizmussal összekapcsolva lehet csak biztosítani.

Ha a határmenti gazdálkodást áttekintjük, a zalai határszakaszon is szólnunk kell a kettős birtoklásról és

az elhagyott területek műveléséről. A kettős birtoklású területek (elsősorban szőlő- és legelőterületek) esetükben azok a birtokok, melyeknek eredetileg a határ túloldalán élők voltak birtokosai, akik Trianon után ezeket a földeket nem tudták művelni (politikai okokból nem járhattak át), s bár nem mondtak le birtokaikról, földjeik idővel új tulajdonosokhoz vagy az államhoz kerültek. A rendszerváltást követő időszakban a területek eredeti tulajdonosai közül néhány leszármazott jelentkezett birtokáért örökösként, de többnyire e birtokok tulajdonviszonya ma tisztázatlan, a birtokok elhagyottak. Az elhagyott birtokok jó része biztos tulajdonosi kör híján kimaradt a külföldiek földszerzési akcióiból. Külföldiek a magyar oldalon szereztek határmenti földeket is, leginkább „zsebszerződésekkel”. Elsősorban német és holland birtokosok jelentek meg Lenti környékén.

Ha a határmenti települések lakosságának határátjárásait az intenzitás és az érintett népesség száma alapján csoportosítjuk, akkor a leggyakoribb oknak és a legtöbbet érintőnek a kereskedelmi célú átkelést látjuk. Másodikként a családi, baráti látogatásokat és kulturális rendezvényeket említhetjük, harmadikként pedig a munkavégzés, munkavállalás okán megtett átkelést. (Természetesen nem vesszük figyelembe e rangsorolásnál az átutazást, amikor az átutazó meg sem áll a térségben.) Negyedik okként azokat a turisztikai jellegű látogatásokat sorolhatjuk, mely nagyobb része rendezvényturizmus és vallási turizmus. A határszakaszon megjelent az ökoturizmus is, de nagyságrendekkel kisebb arányban, mint az Őrség vasi részén, vagy a magyar-osztrák-szlovén hármas határ közelében.

Kereskedelmi célú út

Kiskereskedelmi, tehát családi, nagycsaládi, vagy közös baráti vásárlásra gyakran járnak át a történelmi Zala magyar oldaláról Szlovéniába Muraszombatba, Lendvára, vagy onnan Magyarországra Nagykanizsára, Lentibe, Letenyére. A szlovén oldalon a növényi olaj (elsősorban tökmagolaj), köles, sajt, növényvédőszer volt kelendő. E tekintetben sajátos jelenség a szlovén vagy magyar oldalon való tankolás (ahol épp olcsóbb a benzin).

A zalai határszakasz vizsgálatok az tapasztaltuk, hogy Rédicsről és a közvetlen közelében lévő falvak-

⁵³ Tóth gyűjtés

⁵⁴ Resznek. Településfejlesztési koncepció 2005. november p. 27.

⁵⁵ Uo. p. 14.

ból egyenlő arányban járnak át vásárolni, amennyiben a választék ezt indokolja, vagy éppen alkalmas az ár/érték arány, Lendvára és Muraszombatba. Rédicstől délre, a Letenye környékiek Lendvára és Horvátországba (Varasdra, Csáktornyára) járnak át szívesen. A szlovéniai magyarok és szlovének elsősorban a nagyvárosok felé veszik az irányt, így Nagykanizsa a legkedveltebb bevásárlóhely, még a muraszombatiak, őrihodosiak, dobronakiak közt is, de Körmentre, Szombathelyre és Zalaegerszegre is többen elmennek. Lenti és Letenye, úgy tűnik, csak a benzin, illetve hiánycikk élelmiszerek beszerzésben fontos állomás.

A zalai határszakaszon – az eddigi adatok alapján – nem jellemző a szlovének szolgáltatásokért való rendszeres átjárása (fogorvoshoz, fodrászhoz, étterembe) olyan mértékben, mint Szentgotthárd esetében német területről.

Munkavégzés

Az osztrák dominancia a munkaerő piaci kínálatban a legerőteljesebb, elsősorban nem is a határmenti települések kínálnak munkahelyet, hanem a határtól 20-50 kilométeres sávban, jó adottságú földeken működő gazdaságokban, ahol elsősorban az idénymunkákra toboroznak Vasból, Zalából embereket, lehetőleg bandákat, munkacsoportokat. Ez a munkakínálat – az eddigi, a megfigyeléseket erősítő, de statisztikai összevetésekhez kevés adat szerint – Rédicstől tapasztalható intenzívben, onnan a tornyiszentmiklósi átkelőig tartó határszakaszon egyre kevésbé, illetve e határszakasz mellett már megjelenik a szlovéniai munkakínálat is szőlőmunkák elvégzésére. A vizsgálat idején már érzékelhető volt az a jelenség is, hogy a zalai fiatal munkaerő egyre inkább átugorja a térséget, távolabb és jobban fizető lehetőségeket keres, melyek közül a legközelebbi az Alpok téli üdülőtelepeinek szolgáltatóipari kínálata. Nagykanizsán, Letenyén, Lentiben és Szentgotthárdon is találkoztam olyan családdal az adatgyűjtés alatt, akik már erre a lehetőségre gondolva gyermeküket a grazi kereskedelmi iskolában iskoláztatták.

A mezőgazdaság mellett az építőipar vonzott jelentős munkaerőt osztrák területre. A zalai és vasi adatközlőim (romák és nem romák egyaránt) arra emlékeztek, hogy a rendszerváltás környékén és azt meg-

előző évtizedben, azaz az 1980-90-es években volt a legnagyobb az osztrák határ menti építőipari kereslet, a vizsgálat idejére jelentősen visszaesett, „mert már a hetvenes-nyolcvanas években felépítettük a házaikat, pincéiket, bungijaikat.”⁵⁶

A zalai határ mentén találtam kőművesekből, burkolókból, víz- és gázszerelőkből, ácsokból kialakult, tartósan (legalább 2-3 évig) együttműködő, egymást is kiközvetítő építőipari csapatot, bandát, akik előbb a saját lakóhelyükhöz közeli osztrák, ritkán szlovén területen dolgoztak (a szlovén részen az euró bevezetése előtt forintért vagy német márkáért), majd a kínálat csökkenését követően együtt mentek távolabb, főleg Németország felé.

Az is fontos tapasztalat, hogy az általam megismert bandák interetnikus jellegűek abban az értelemben, hogy magyar és roma munkások együtt is dolgoztak, dolgoznak bennük. Kialakulásuk többnyire korábbi munkakapcsolatokra vezethető vissza (együtt dolgoztak valamilyen üzemben, például a TSZ építőbrigádban), vagy az önkormányzati/tanácsi építőbrigádban. Emellett minden bandában megjelenik a familiaritás, azaz a rokonságból arra alkalmasak toborzása. Amint csökken a kínálat, vagy növekednek a költségek (mert például távolabb kell dolgozni, jobb munkaeszközöket kell beszerezni a munkához), a csapatok létszáma csökkenni szokott, legvégső esetben a munkához szükséges többszakmász szakemberek minimális számára. A bandák esetében úgy tűnik, a hosszabb munka során kialakulnak hierarchikus viszonyok, melyek apróbb rítusokban, szimbolikus szokásokban is megmutatkoznak. Ilyennek látom a köszöntéseket, a rituális reggeli italfogyasztást a munkavezetővel, főnökkel (ahol a beosztott azt fogyasztja, amit ilyenkor illik), a munka utáni közös szórakozás formáiban. E bandák a határ szlovén oldalán is fellelhetők, s ott is interetnikus jellegűek, azaz magyar és szlovén férfiak is dolgoznak benne.

A bandák, munkacsoportok esetében csak nőkből álló csoporttal nem találkoztam.

A mezőgazdasági idénymunka-csapatok esetében voltak csak a családtagokból álló csapatok, például Rédic környékéről szerveződött egy ilyen család, mely az idénymunkák során határon túli kereskedést is folytatott családjaik és barátaik körében.

⁵⁶ Saját gyűjtés. Adatközlő B. J. rönöki

Nyíló határok – pislákoló gazdasági lehetőségek

A rendszerváltást követő évtizedekben egyre könnyebbé vált a határon való átkelés, s ebben – majd minden adatközlő szerint – nem az egyre bővülő, javuló úthálózat volt a döntő (sok tekintetben éppen a könnyebb határátkelés, gyorsabb és intenzívebb gazdasági kapcsolatok keltette igények és európai, regionális pályázati lehetőségek indukálták e bővülést), hanem a határőrizet új felfogása. A határzóna lazább, több szabad mozgást engedő, elsősorban nem a politikai ellenőrzést előtérbe helyező, hanem a gazdasági védelmet biztosító határőrizeti szemlélet jellemezte ezt az új felfogást. Ennek következményeként jelentősen csökkent a vizsgált húsz évben a határőrizetbe bevont védelmi erő nagysága.

Az új lehetőségekkel a korábbinál sokkal szorosabb gazdasági együttműködés is kialakulhatott volna Lenti és Maribor, illetve Lenti, Letenye, Nagykanizsa és Lendva között. Ez munkahelyeket, megélhetési lehetőségeket jelenthetett volna és elvándorlási féket a határmenti, peremhelyzetben élő kistelepülések esetében.

Úgy tűnik azonban, hogy a 102 km-es szlovén-magyar határszakasz népessége még mindig peremterü-

leti, gazdasági hátrányokkal küzd, az aprófalvas településszerkezet és a keskeny utak igénylik a nagyobb infrastrukturális fejlesztéseket, de egyúttal kicsiny lélekszámuk és gazdasági erejük miatt akadályai is azoknak. A népesség fogyása sok esetben eredményezi a település hagyományos közösségi életének beszűkülését, hagyományok elhalását, annak ellenére, hogy az ország kulturális pályázatokkal igyekszik segíteni a helyi népi kultúra továbbélését, fenntartását.

A rendszerváltás előtt ehhez nem volt elegendő forrás, sem politikai akarat.

Ma országos politikai prioritás, hogy a végeken – ha szimbolikusan is – támogassa a helyi kultúra megőrzését, erősödését, sőt, hogy ez a támogatás elérjen a határon túli magyar területekig, erősítve a határon túli magyar politikai erőteret, de ehhez a humánerőforrást már nem tudja megőrizni sem a határ mentén, sem a déli határt övező régióban.

Éppen ezért kiemelten fontos ebben a viszonylag jól értelmezhető régióban folytatni a társadalom-néprajzi vizsgálatokat, így elsősorban a tősgyökeres népesség és beköltöző népesség rokonsági rendszereit, vagy a hagyományozódás mai kétnyelvű formáit.

Irodalom

- Balázs 1991
Balázs Géza: Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára. In: *Zalai Múzeum* 3. Zalaegerszeg, 1991. 219–223.
- Barabás 1989
Barabás Jenő: A délnyugat-dunántúli mikroregiók kutatásáról. In: *Kapcsolattrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*. (Néprajzi tanulmányok.) Budapest _ ELTE, 1989. 5–8.
- Bazsika – Gyuricza 2008
Bazsika Enikő – Gyuricza László: Néprajzi tájak „Vándorlása” a magyarországi térképeken – Hetés, Göcsej, Őrség határainak vizsgálata geomorfológiai és nyelvföldrajzi vonatkozásokkal. *Földrajzi Közlemények* 2008. 132. évf. 3. szám. 251–263.
- Beluszky 2005
Beluszky Pál: *Őrség-Vendvidék Felső-Rába-völgy Szentgotthárd és környéke*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005.
- Bence 1996
Bence Lajos: A szlovéniai magyarság. *Pro Minoritate*, 1996. 5. évf. ősz. 31–49. (<http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1996/ProMinor96-3-05-Bence.pdf>)
- Gasparics 2014
Gasparics Judit: *A muravidéki magyarok nyelvhasználata és nyelvváltozatai*. Doktori disszertáció. Lendava–Budapest, 2014.
- Göncz 2004
Göncz László: A magyar nyelv státusza a Muravidéken. *Muratáj*, 2004. 1. szám
- Göntér 1998
Göntér János: *Dobronak - Múlt és jelen a határ mentén*. Lendva, 1998.
- Gráfik 2015
Gráfik Imre: A hely... amely hármas határ (és konferenciá/zó/k helyszíne). In: *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Szerk.: Turai Tünde. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015. 53–73.
- Halász 1999
Halász Albert: *Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken*. Lendva: Magyar Nemzeti Művelődési Intézet, Studio Artis Kiadó, 1999.
- Kepéné – Lendvai 2006
Kepéné Bihar Mária – Lendvai Kepe Zoltán: *A hetési népi textilkultúra*. Kultúra hetiiskega Ijdskega tekstila. Lendva: Galéria-Múzeum Lendva, 2006.
- Lendvai 2011
Lendvai Kepe Zoltán: *Hetés falvainak népessége és gazdálkodása a 18–20. században*. Doktori disszertáció. Lendava–Budapest, 2011.
- Mészáros 2015a
Mészáros Csaba: A határkutatás néprajzi megközelítései. In: *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Szerk.: Turai Tünde. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015. 13–25.
- Mészáros 2015b
Mészáros Csaba: A kvalitatív kutatás esélyei a magyar-osztrák-szlovén hármas határ térségében. In: *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Szerk.: Turai Tünde. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015. 73–84.
- Mód 2015
Mód László: „A határ, ami elválaszt és összeköt.” Emlékművek és ünnepek a magyar-szlovén államhatáron. In: *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Szerk.: Turai Tünde. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015. 95–103.
- Mód – Simon 2011
Mód László - Simon András: *A hajtástól az újborig. A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2011.
- Varga 1999
Varga József: *Nyelvhasználat, névdivat*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 1999.

Zala – a county without borders

The experiences of a study in the Hungarian-Austrian-Slovenian tripoint area

In the frame of the research “*Studying the tri-border areas in the south-western, south-eastern, and north-eastern part of Hungary*” within the OTKA programme in the period 2012-2015, there have also been ethnographic and cultural anthropologic researches carried out in the Hungarian-Austrian-Slovenian tripoint area.

The study discusses the experiences gathered in the Hungarian-Slovenian border area in County Zala, the southern fringe of Őrség, and Hetés. The most important findings of the study:

Ageing population is characteristic on both sides of the border with social segregation phenomena. It is more typical on the Hungarian side.

The linguistic border of Hungarian as the mother tongue is close to the physical border on its Slovenian side and it is getting even closer with the “Slovenisation” of the local population. On the Hungarian side of the border, the local vernacular is closer to standard Hungarian, on the other hand, the language use of Slovenian-Hungarian bilinguals is more archaic with palpable influence of Slovenian.

The possibility of border crossing has a melting effect in both economic and cultural sense.

The number of cross-border family ties has decreased, the relatives usually gather only for funerals. On the Hungarian side, there are no Hungarian-Slovenian mixed marriages, moreover there are no cross-border Hungarian-Hungarian marriages, either. On the Slovenian side, mixed marriages are becoming more and more popular.

The ties between local governments and non-government groups on the two sides of the border have become stronger since the opening of the borders. Towns and villages with similar size of population are

organizing joint programmes alongside friendships and family connections. In smaller villages, these two types of connection system are merged.

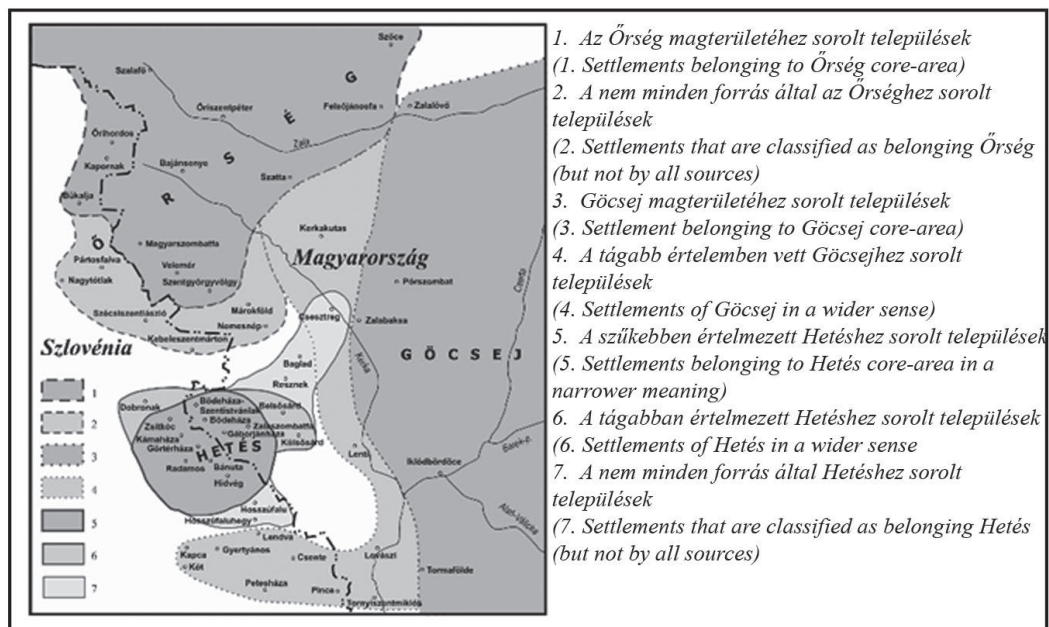
A significant change here is the lack of young Border Patrol agents. With the end of the conscripted Border Patrol, the number of young people plummeted in the area, which set back the improvement of non-government groups usually based on young activists.

The religious connections are usually built between parishes or they can be linked with religious tourism (pilgrimage: Chapel of St Vid in Bakónak, Mary’s tree in Radamos, and Homokkomárom).

The cross-border economic connections are weak. The economic migration tends to Austria. Possible break-out points are the wine tourism (connections in Zala and Lendva wine region), ecotourism, nature tourism, bicycle tourism, rural tourism, and vegetable oil production. From 2008, 49 municipalities (eg. Csesztreg, Rédics, Zalabaksa), working as micro-region centres, started cross-county and cross-country improvements in the frame of Őrség Without Borders project.

Summarised: The population around the 102-kilometre-long Hungarian-Slovenian border is still struggling with living on the fringe and with economic disadvantages. The net of tiny villages, and the narrow roads between them set back the important infrastructural improvements. The decrease in population results in the petering out of social life, and the extinction of traditions, even though the county and the country tries to support the survival of local folk traditions with cultural tenders. Earlier, to succeed in this, there were not enough financial sources, now there are not enough people. The villages experience a vital lack of human resources.

Translated by Veronika Nagy

1. kép: A néprajzi tájak kiterjedése a magyar-szlovén határvidéken (Bazsika – Gyuricza 2016);
Fig. 1: The extension of the ethnographic areas around the Hungarian-Slovenian border (Bazsika – Gyuricza in 2016)

2. kép: Magyar nemzetiségűek aránya a Muravidéken;
Fig. 2: The proportion of Hungarian nationality in Muravidék

	Lakónépesség száma			
	1980	2001	2011	%-os csökkenés mértéke 1980 és 2011 között
Belsőárd	159	135	121	76%
Bődeháza	218	82	57	26%
Gáborjánháza	224	81	66	29%
Gosztola	38	19	44	116%
Külsőárd	130	107	80	62%
Lendvadedes	99	37	33	33%
Lendvajakabfa	117	32	27	23%
Lenti	8423	8761	8112	96%
Rédics	1150	1024	992	86%
Szentgyörgyvölgy	744	500	428	58%
Szijártóháza	103	52	23	22%
Tornyiszentmiklós	1001	708	634	63%
Zalaszombatfa	138	60	47	34%
	14524	13599	12675	

1. táblázat: A vizsgálatban kérdőívezett településként szereplő, a hármás határhoz közel eső települések adatai
Chart 1: Data about the surveyed settlements near the triple-point (trijunction) border

	Kor szerinti megoszlás 2011-ben ³⁶						60 évnél idősebbek %-os aránya
	14 év alatti	15-39	40-59	60-69	70 felett	Összesen	
Belsőárd	10	27	36	4	18	95	23%
Bődeháza	2	8	9	6	20	45	58%
Gáborjánháza	9	12	16	4	24	65	43%
Gosztola	4	9	11	17	1	42	43%
Külsőárd	3	18	23	10	13	67	34%
Lendvadedes	2	8	6	6	7	29	45%
Lendvajakabfa	1	3	8	5	5	22	45%
Lenti	929	2530	2553	1001	927	7940	24%
Rédics	124	262	296	107	150	939	27%
Szentgyörgyvölgy	39	103	110	53	94	399	37%
Szijártóháza	1	9	10	3	7	30	33%
Tornyiszentmiklós	63	171	190	89	108	621	32%
Zalaszombatfa	3	9	10	11	10	43	49%
	1190	3169	3278	1316	1384	10337	26%

2. táblázat: Kor szerinti megoszlás 2011-ben
Chart 2.: The population pyramid in 2011

A kötet szerzői

BEKÓ TAMÁS	segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg
DR. BERKI MÁRTON	geográfus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
DR. BERKI SZILÁRD	nyugalmazott agrármérnök
CSEH VALENTIN	történész, muzeológus, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg; külső kutató, Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely, Budapest
ILON GÁBOR	régész, Szövetség az Életen Át Tartó Tanulásért, Debrecen; Nyitok Központ, Kőszeg
ISKI SZILVIA	történész, muzeológus, Helikon Kastély, Keszthely
KANÁSZ VIKTOR	tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetem Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport
KARDOS FERENC	könyvtáros, etnográfus, Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa
KARDOS LAURA	művészettörténész-főmuzeológus, közgyűjteményi vezető, Helikon Kastély, Keszthely
DR. KOSTYÁL LÁSZLÓ	művészettörténész, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
MÉSZÁROS ÁDÁM	néprajzkutató, muzeológus, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
MOLNÁR LÁSZLÓ	helytörténész, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg
DR. MÜLLER RÓBERT	régész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Balatoni Múzeum nyugalmazott igazgatója
ORHA ZOLTÁN	régész, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
SAVANYÚ BÁLINT	régész, Lekri Group Kft.
SZÁRAZ CSILLA	régész, Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
SZ. SIMON ÉVA PhD	főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár
TARBAY JÁNOS GÁBOR	régész, Magyar Nemzeti Múzeum - Régészeti Tár
TOKAI ZITA	régész, Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft.
TUGYA BEÁTA	történész, muzeológus, archeozoológus, Thúry György Múzeum, Nagykanizsa
DR. VÁNDOR LÁSZLÓ	régész, történész, a történelemtudományok kandidátusa, nyugalmazott múzeumigazgató

